

APPOINTMENT BOOK FOR THE YEAR 1900

THE NATIONAL BUSINESS PUBLISHING CO.

NEW YORK, N. Y. 1900

CHICAGO, ILL.

PHILADELPHIA, PA.

BOSTON, MASS.

ST. LOUIS, MO.

INDIANAPOLIS, IND.

CINCINNATI, OH.

CLEVELAND, OH.

DETROIT, MICH.

PITTSBURGH, PA.

ST. CINCINNATI, OH.

Ajaloolise Ajakirja XVII aastakäigu (1938) sisu.

Üldise sisuga artiklid ja ülevaated.

	Lk.
R. Kenkmaa, Mõtteid arhivaaride päeva puhul	154—161
Hans Kruus, Opositsioon Tallinna linnaomavalitsuses 1877—1904	97—121
O. Liiv, Eesti ajaloo uurimise mõningaist ülesandeist	1—4
Lenmit Mark, Nõiaprotsessidest Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses	20—34
F. Sauks, Lambakasvatussaaduste turustamine XIX sajandil Eesti ja Liivimaal	121—132, 145—154
H. Sepp, Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi tei- sel poolel	4—20
Marta Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1937./38. tege- vusaastal	132—137
P. Tarvel, Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress	161—170
M. Tõldsepp, Liivimaa rüütelkonna poliitiline meelsus a. 1700	69—86
A. Vassar, Soomlaste Soome siirdumise lähteruumist	49—68
J. Vigrabs, Läti Ajaloo Instituudi väljaandeist	171—174

Arvustused.

Agenda Parva (<i>Fr. Puksoo</i>)	175—176
Carl Engel und Wolfgang La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenland (<i>M. Schmiedehelm</i>).	138—139
Tenney Frank, An Economic Survey of Ancient Rome (<i>P. Haliste</i>)	176—178
Edouard Herriot, Lyon n'est plus, I: Jacobins et Mo- dérés (<i>P. Tarvel</i>)	91—92
Berta Koehler, Das Revalgeschäft des Lübecker Kauf- manns Laurens Isermann (1532—1535) (<i>E. Blumfeldt</i>)	34—35
H. Kruus / P. Johansen / R. Kenkmaa / E. Blum- feldt / F. Linnus / E. Tender / J. Uluots / A. Soom / A. Saareste / R. Paris, Eesti ajalugu II (<i>H. Fischer</i>)	35—39
Juhan Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu (<i>Hugo Rebane</i>).	87—91

✓ Eduard Laaman, Eesti iseseisvuse süünd (A. Sävalep)	139—142
O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697 (A. Soom)	183—185
Gunnar Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern (O. Liiv)	142—143
H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II (M. Schmiedehelm)	178—180
Heinrich von zur Mühlen, Studien zur älteren Geschichte Revals (R. Kenkmaa)	39—42
✓ A. Palm, Villem Reiman, saavutusrohke rahvuslik võitleja (P. Tarvel)	42—43
Elisabet von Rosen, Bogislaus Rosen aus Pommern 1572—1658 (O. Liiv)	182—183
H. Sepp, Stephan Bathory ja Gustav Adolphi Pihkva-vastased operatsioonid (H. Fischer)	44—45
Tallinna Linnaarhiivi kataloog, IV: Kanuti gildi arhiiv (H. Fischer)	185—186
Tallinna raekoda (Sten Karling)	180—181

Varia.

H. Fischer, H. Sepp, Tsaari Pietarin sotasuunnitelma Viroa, Liivinmaata ja Suomea vastaan v. 1704; O. Liiv, Eestiläis- ten siirtymisestä Suomeen 1700-luvulla	192
P. Indreko ja M. Schmiedehelm, Ülevaade Arkeoloogia Kabineti töödest 1937. a.	92—94
O. Liiv, Aleksander Kruuspere †	45
O. Liiv, A. R. Cederberg, Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561:n jälkeen; K. R. Melander, Virolaista asutusta Suomen etelärannikolla ja sen saarilla	96
O. Liiv, Paul Johansen, Kuurilaiskysymus	189—190
O. Liiv, Riigi Keskarhiivi ja Eesti Rahva Muuseumi raadio- loengud	189
L. Mark, I Eesti Arhivaaride Päev	186—189
L. Mark, Riigi Keskarhiivi alalisest arhivaalide näitusest	48
Fr. Puksoo, Dokumentatsioon	143—144
H. Sepp, „Liber saecularis“	94—96
A. Soom, Narva muinsuskaitse probleeme	190—191
E. Tender, Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti tegevusest	45—48

25

AJALOOLINE AJAKIRI

1938

N° 1

I VEERAND

TARTU

Eesti ajaloo uurimise mõningaist ülesandeist.

Eesti ajaloo uurimise ülesanded ja seos meie riigi ja rahva eluga pole olnud vaele alusel. Vahekord uurimisülesannete ja oleviku riiklikkude ning rahvuslikkude nõuetega on üha tihenendud ja see peab tulevikuski nii jätkuma. Ajalugu on seisnud meie rahvuslikkude sihtide ja ülesannete teenistuses avaramalt kui ehk ükski teine rahvuslikkude teaduste ala. Ajalooliste tõdede otsimine peab ka edaspidi esijoones toimuma meie ajaloo tähtsamate ja aktuaalsemate küsimuste selgitamise seisukohalt, olles paaritatud võimaliku asjalikkusega ning põhjalikkusega. Selle töö tulemused osutavad jäävaid väärtusi ning panevad end maksma ka rahvusvahelises ulatuses.

Siiski tundub, ja seda on ka kõrvalseisjad õieti toonitanud, et toimuva uurimistöö tulemused ei osane soovitava kiirusega ka laiematele asjahuvilistele ringidele. „Ajalooline Ajakiri“ on ilmunud juba kuusteist aastat ja tema eesmärgiks on vahendada neile huvilistele meie toimuva ajaloo uurimise töö aktuaalsemaid probleeme. Kaht eesmärki alati tabada on raske: olla puhtteaduslik, kuid seejuures ka populaarne. Ajaloo uurimise tulemuste avaldamise võimalusi Eestis kaaludes näib aga, et on paratamatu ühendada oma häälekandjas neid mõlemaid eesmärke. See ongi seni toimunud, kuid võib-olla mitte alati küllaldase järjekindlusega. Meie üheks ülesandeks tulevikus peaks olema püüa neid eesmärke tasakaalukalt ühendada.

Puhtpedagoogiliselt on tähtis lähendada ajakirja ka neile ringkondadele, kes on ajalooliste teadmiste ja ajalooteadvuse vahendajaks meie koolide kaudu kasvavale noorsoole. Ajalooõpetuslikud ja ajaloo filosoofilised küsimused eeskätt Eesti, kuid ka üldajaloo alalt peaksid olema tihedamaks käsitusaineks kui seni. Seejuures on aga ka aluseks vastaspoolne vajadus, et ajaloo-õpetajad liituksid tihedamalt ajakirja ümber.

E 2 548

Uurimisteemade aktuaalsust käsitledes tuleb allakirjutanul kui peatoimetajal, aga ka kui isikul, kel on varemaldi kogemusi ses suhtes, märkida asjaolu, et ajakirja veergudel on leidnud aset meie ajaloouurimise tänapäeva kajastus. Mõnikord võib muutuda vaieldavaks küsimus, kas üks või teine artikkel on küllalt aktuaalne või mitte, üldiselt nad aga seda on. Selles võib veenduda, kui lehitseda ajakirja ilmunud aastakäike.

Teine küsimus on aga aktuaalsuse pidevus tulevikus. Meie ajaloolased on kõik koormatud rohkete töödega kas muul alal või pikemate ajalooliste uurimustega. On vajalik, et need, kes juhivad meie ajaloolaste järelekasvu küsimust, juhiksid nooremaid küsimustele, mis on küllalt tähtsad ja aktuaalsed uurimisele võtta. Mõnevõrra saab siin juhtivalt kaasa aidata ka ajakirja toimetus, jaotades lühiajalooliste teemasid ja lahendust vajavaid küsimusi, mida ajakirja seisukohalt oleks vajalik käsitleda. Sellega on seotud nooremate ajaloolaste kaastöö küsimus üldse, mida tuleb kõigiti soodustada. Mitte ainult suletud ring nagu privilegeeritud ajaloolasi pole kutsutud kandma eesti ajaloouurimist, vaid see on kõikide, nooremate kui vanemate päralt, kel on sellekohaseid võimeid.

On vaja intensiivselt jätkata tulevikus koostööd üksikute ajaloolaste ja ajaloolaste gruppide vahel tähtsamate ja ulatuslikumate küsimuste lahendamiseks, näiteks eesti iseseisvumise, majandusajaloo, merenduse ja laevanduse arengu, agrarajaloo, ajaloolise statistika ja topograafia, kultuuriloo, sõjaajaloo, tavaõiguse ajaloo ja paljude teiste küsimuste alal. Analüüsi ja sünteesi nii-öelda esimesel kujul esitavad üldteosed on meil juba ilmunud või ilmumisel („Eesti rahva ajalugu“, „Eesti ajalugu“, „Eesti majandusajalugu“ jt.). Nüüd tuleb jätkata juba tõsisemalt tööd sügavuses.

Üks külg meie tänapäeva ajaloouurimisel, peame tunnustama, on võrdlemisi nõrgalt arenenud — see on tihe kontakt nende teadusharudega, mis korrepondeerivad ajalooaga. Igal neist teadusharudest on saavutatud viimasel aastakümnel suuri tulemusi, kuid nad leiavad suhteliselt vähe kasutamist. Teadused spetsialiseeruvad, see on loomulik, kuid neid peab ühendama üldeesmärk. On väga palju küsimusi, kus tuleb ühendada ajaloolise uurimise meetodit teistel aladel valitseva uurimisviisiga, kus tuleb võtta ülikülluses olevat ainetikku ka teistelt aladelt, et uurimisalust küsimust õigemini näha ja lahendada. Sama olukord, et kasutatakse suhteliselt vähe ajaloouurimise tulemusi, valitseb aga teistelgi aladel. Näiteid võiks tuua palju ja isegi drastilisi, kuid rahuldume siinkohal vaid mõnega.

Üheks tähtsaks ja väheuuritud alaks on meil Eesti külaühiskonna, selle tõsise kodukultuuri areng. Siin peab ajaloolane kasutama suurel määral rahvaluule, etnograafia ja teistegi teaduste uurimistulemusi, kui ta tahab õigelt perspektiivilt jälgida seda arengut. Kogu meie kultuuriloo uurimine on seotud mitme teadusala uuri-

misega. On vaja suuremat koostööd teiste teadusaladega, on vaja materjale ja neid asutisi, kes neid muretsevad (ja kes on juba olemas!), on vaja ka toormaterjali kogumise kõrval rohkem läbitöötatud allikainese avaldamist ja selle õiget analüütilist ning sünteetilist väärtustamist.

Ajalooline element eesti rahvaluules ja etnograafilises aineistikus ootab veel õiget väärtustajat. Aga ega ole vist liiga palju uuritud ka ajaloo varaaitu arhiivide ja uurimuste näol, mis võiksid neid teadusi tublisti edasi viia. Eesti muinasteadus ei tohi olla ajaloolasele võõras ala, sest siinsete uurimuste üldsüntees on vältimatuks aluseks eesti ajaloo mõistmisele.

Meie seisame keset üha avarduvat tegevusvälja Eesti ajaloo alal. On tegevust alustamas uus keskne juhtiv asutis Eesti rahvusliikude teaduste aladel. Selle asutise tegevus hõlmab olulisel määral ka eesti ajaloo uurimist. On asutatud ülikooli juurde uus õppetool majandusajaloo jaoks. Selle õppetooli ülesanded arvatavasti ei piirdu ainult õpetusliku tegevusega, vaid laienevad juhtivalt ka eesti majandusajalooliste küsimuste valdkonda. See on igati tervitatav uus lüli eesti ajaloo uurimise asutiste reas, mis peab olema tihe ja mõjuv. On järjest suurenemas vajadus uurimistegevuse tihendamiseks sugukondade uurimise, talude, valdade, kihelkondade, linnade, üksikute asutiste ajaloo uurimise alal. Selleks on tekkinud või tekkimas keskusi. Teravamaks muutub ka vajadus keskuse järele, mis õhutaks ja abistaks meie vanema sõjaajaloo uurimist. Viimane oleks vajalikuks eelastmeks Eesti vabadussõja ajaloo uurimisele mida toimetatakse erilise asutise kaudu suure aktiivsusega juba aastaid.

Töö on hoogsalt käimas igal alal. Eesti ajaloo uurimise töö rindel toimub see sihiteadlikult ja intensiivselt. Ülesandeid tuleb juurde ja see kohustab kõiki neid, kes kannavad seda tööd, jätkama seda veel suurema innu ja usuga. Tõekspidamiste eest võideldes, otsides tõdesid, mis viivad edasi Eesti riiki, rahvast, tema kultuuri, tuleb julgelt edasi minna.

O. Liiv.

Quelques devoirs pour les recherches historiques estoniennes.

R é s u m é.

Les recherches historiques estoniennes n'ont pas été orientées dans une fausse direction. Elles ont été poursuivies dans une étroite liaison avec la vie de la nation et de l'Etat estonien. On a tenu compte des questions plus actuelles et plus importantes. Il faut espérer que les mêmes principes les dirigeront également dans l'avenir. C'est pourquoi „La Revue Historique“ se propose comme but d'unir dans un équilibre de plus en plus parfait ces deux tendances: d'être rigoureusement scientifique et populaire à la fois. Il serait nécessaire surtout que les professeurs d'histoire s'attachent à cette revue, ce qui favorisera à plus d'un égard la propagation des

connaissances historiques parmi la jeunesse. Il faut favoriser par tous les moyens la collaboration des jeunes historiens.

Il faut établir une collaboration plus étroite également avec les sciences rapprochées et encourager les recherches généalogiques et les études sur l'histoire des fermes, des communes, des paroisses, des villes et des institutions particulières. Les centres d'études respectifs sont heureusement en progrès. Il nous manque malheureusement encore un centre pour l'étude de l'histoire militaire plus ancienne.

Les tâches ne manquent pas. Que les historiens estoniens avancent courageusement et avec entraînement pour trouver des vérités qui contribueront au progrès de l'Estonie.

Põhja-Eesti majanduslik olustik XIX sajandi teisel poolel.

Põhja-Eestis XIX sajandi teisel poolel toimus agraar-olukordades oluline muutus, mis aga oli vähem intensiivne kui Lõuna-Eestis. Agraar-olukordade kujunemisel on tähtis mõisaalal asetsevate talude üleminek talupoegade kätte. Tähelepanu väärib ka see, kui palju oli kultuuri all mõisade maa-alast, mida eraldame siin mõisamaaks ja talumaaks. Tähtis on veel, kuidas arenes talupoegkonna liigestus nii mõisamaal kui talumail, palju talundeid siin ja seal olid seotud majapidamistega, kui palju elanikest teotses töötajana ja missugused olid elamistingimused talupoegkonnal. Mõisa-alal asuvaid talundeid vaadeldes XIX sajandi teisel poolel tuleb eristada ühelt poolt talundeid, mis asetsesid nn. mõisamaal, mis koosnes maksuvabast mõisamaast ja maksukohustuslikust kuuendikumaast, teiselt poolt talundeid, mis asetsesid mõisade alal vanal talumaal (Põhja-Eestis nimetatud ka vallamaaks).

Talumaa eraldati Põhja-Eestis mõisamaast 1856. a. seadusega, kusjuures arvati $\frac{1}{6}$ talumaast mõisa kasutamisele (kuuendikumaa). Kuna mõisamaa jäi täiesti mõisa käsutusse, võis mõisnik talumaad anda kasutada ainult talurahva-kogukonna liikmeile, kas päriks müües või rendile andes. Talumaa hulka pole arvestatud maad (1856. a. seadus art. 11), mis olid kasutada momendil mõisatöölise käes. Talumaa jagunes talunditesse, millel (1856. a. seadus art. 58 ja 59) ei tohtinud olla alla 3 tiinu ja mitte üle 24 tiinu künnimaad, lisaks vastav arv heina- ja karjamaad. Hiljemini nimetati kohti, mis ei omanud üle 3 tiinu künnimaid, vabadikukohtadeks, suuremaid aga taludeks.

Haruzin arvestab Põhja-Eestis 8 liiki talupoegadest kohapidajaid: 1) taluomanikud talumaal, 2) taluomanikud mõisamaal, 3) vabadikud-omanikud talumaal, 4) vabadikud-omanikud mõisamaal, 5) talurentnikud talumaal, 6) rentnikud mõisamaal, 7) vabadikud-rentnikud

talumaal ja 8) vabadikud-rentnikud mõisamaal¹. Tegelikus elus oli väikekohtadel teisigi nimetusi, mida käesolevas kirjutises aga pole võimalik jälgida. Talude müük olenes muidugi üsna suurel määral mõisnikest, kuid ka üldisest majanduslikest olukordadest. Nüüd asugem kõigepealt vaatlema, kuidas kujunes talude müügi protsess.

XIX sajandi 80-ndaist aastaist peale intensiivistus talumaa müümine Põhja-Eestis; Lõuna-Eestis oli see 1880-ndate aastate alguseni olnud hoopis tugevam. 1899. a. 31. detsembril oli müüdud Põhja-Eestis talumaal 10 372 kohta 24 314 395 rubla eest, üldse eraldatud talumaast 10 445 kohta. Mõisamaast oli 1899. a. lõpuks eraldatud 1367 kohta müügihinnaga 1 979 627 rubla. Talumaast oli arvult kõige enam võõrandatud talundeid Harjumaal, järgnes Viru-, siis Lääne- ja Järvamaa, mõisamaa suhtes seisis esikohal Virumaa².

1899. a. lõpul oli Eestimaa üldse talumaad 706 911,98 tiinu (48,31% kogu alast), sellest oli võõrandatud 365 428,67 tiinu (51,69% kogu talumaast). Harjumaal, mis omas suurimat talumaa suurust, oli võõrandatud siis ainult 53,73%, Järvamaal selle vastu 74,98%; Virumaa oli vastav arv 48,86% ja Läänemaal 40,19%³.

Suhteliselt oli võõrandatud kõige enam talumaal 15—60 tiinu suurusi talusid 7968 (76,3%), kuni 1 tiinu suurusi aga ainult 55 (0,5%), 1—15 tiinu suurusi 1460 (14%), üle 60-tiinuseid 962 (9,2%). Võõrandatud oli niiviisi võrdlemisi elujõulisi kohti ja nimelt 15—60 tiinu suurusi, milleks oligi Põhja-Eesti normaaltalu suurus. Suuremad talud omasid sageli kas halvemat pinnast või ka enam kõlbmata maad või oli neil suuremaid heina- ja karjamaid, nii et nad majanduslikult polnud soodsamas seisukorras kui väiksemapinnalised. Seesuguseis taludes pidi maa-ala suurus asendama pinnase headuse. Müümisel oli väikeste kohtade tiinu hind märksa kõrgem kui suurematel taludel⁴. 15- kuni 60-tiinused kohad majandasid peamiselt oma tarbeks, turu jaoks aga need, mis olid juba üle 60 tiinu suurused. Pisikohad ei võimaldanud perekonnale ülalpidamist ja nende omanikud pidid otsima kõrvalteenistust. Enamik võõrandatud talumaa taludest läks talupoegade kätte — 10 229 (97,93%) ja ainult 121 (1,16%) teiste seisuste kätte; avalikud organisatsioonid omandasid maad 92 juhul (0,88%)⁵.

Järelikult oli talumaa talude-müügilt Põhja-Eesti hoopis taha- jäänum Lõuna-Eestist, kus juba 1880-ndate aastate alguses oli müü-

¹ Харузинъ, Крестьянское землевладѣніе въ Эстляндской губерніи по даннымъ 1892—1894 г. г., Ревель 1895, lk. 15—28.

² Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands, Reval 1902, lk. 55—59; need arvud käivad selleks ajaks kreposteeritud kohtade arvu kohta, kuna tegelikult oli müüdud siiski juba veidi enam.

³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 64.

⁴ Bodisco, *op. cit.*, lk. 60—61.

⁵ Bodisco, *op. cit.*, lk. 63.

dud hoopis enam kohti kui Põhja-Eestis. Eriti on see kehtiv Viljandi-
 maa, Kagu- ja osalt Kirde-Pärnumaa, Võrumaa ja osaliselt ka Tartu-
 maa suhtes. Peale selle omas Lõuna-Eesti hoopis tihedamat kroonu-
 mõisade võrku, kus talumaa võõrandati ja mõisade-ala tükeldati ja
 samuti määrati müümisele. Seejuures tuleb arvestada sedagi, et
 varema võõrandamise tõttu Lõuna-Eesti talupoegkond oli asetatud
 hoopis iseseisvumasse seisukorda kui Põhja-Eesti talud, ja nende
 majanduslik areng võis toimuda soodsamais tingimuses kui Põhja-
 Eestis. See mõjus ka asustuse rahvusliku iseteadvuse arengule. Ses
 mõttes siiski hakkab jõudma Põhja-Eestis esirinda Järvamaa, kus
 1899. a. lõpuks oli kogu talumaast võõrandatud juba umbes $\frac{3}{4}$.
 Loomulik, et suuremat majanduslikku iseseisvust omasid need talud,
 eriti ostutalud, mis suutsid toita talu majandavat perekonda, kuna
 väiksemad talud seesugust iseseisvust ei võimaldanud. Neis arenes
 eluasemega ja vähese maaga varustatud maaproletariaat, mille tekki-
 misest oli huvitatud ka mõisavõim, kes ei saanud suuremailt taludelt
 (nn. vallamaalt) sel määral tööjõudu, nagu teoorjuse ajal.

Mõisamaal oli 1899. a. lõpuks müüdnud 1239 kohta, kingitud 308
 kohta; kokku võõrandati mõisamaal 1547 kohta. Mõisamaal müüdnud
 kohtade arv ja keskmine tiinuhind oli järgmine:

	kohtade arv tiinu hind rublades	
Harjumaal	216	74,65
Virumaal	518	95,43
Järvamaal	276	68,97
Läänemaal	229	86,22 ⁶

Kallimalt müüdi Viru- ja Läänemaal. Mõisamaal oli müüdnud
 palju pisi- ja väikekohti, kuni 1 tiinu suurusi, kokku 728 (47,0%),
 1—15 tiinu suurusi 353 (22,8%), 15—60 tiinu suurusi 383 (24,8%) ja
 üle 60 tiinu suurusi 83 (5,4%)⁷. Seega siis mõisamaal võõrandatud
 kohtadest oli umbes $\frac{7}{10}$ sääraseid, mis ei võimaldanud oma maja-
 pidamisega kaugeltki perekonda ülal pidada. Eriti on see kehtiv
 kuni 1 tiinu suuruste kohtade suhtes, mille arv küündis mõisamaal
 peaaegu pooleni müüdnud kohtade arvust. Pisikohti oli sel ajal, kui
 algas kruntide eraldamine, vähe. Aja jooksul tekkis neid ikka enam.
 Osa seesuguseist kohtadest tekkis linnade (Haapsalu, Rakvere) juurde,
 osalt moodustusid neist alevikud (nagu Narvas Juhkental, Tapa),
 mererannikul suvituskohad (Narva-Jõesuu, Mereküla jne.). Nende
 omanikud olid suurelt osalt tööstustöölised, linnakäsitöölised või
 tegelesid muudel aladel⁸.

Sellele vastavalt on maa omandajate seisuslik jagunemine mõisa-
 maal teine kui talumaal. Talupoegade kätte on esimesel alal läinud

⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁷ Bodisco, *op. cit.*, lk. 69.

⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70.

1020 kohta (65,93%), kusjuures tuleb talupoegade hulka arvata ka alevite käsitöölisi, kaupmehi, töölisi. Kodanikkude kätte läks eriti palju maad Virumaal (35,71%), aadlikele aga seesuguseid kohti Põhja-Eestis 71 (4,59%)⁹. Mõisamaast talupoegadele müüdud kohad ei etenda protsentuaalselt kaugeltki niisugust osa, mis oli talumaast müüdud taludel. Üldse oli Põhja-Eesti mõisa-alal talumaal ja mõisamaal mõisa-alast eraldatud 11 992 kohta (392 457,15 tiinu). Suuruse järgi jagunesid nad:

kuni 1	tiinu suurusi	783 (6,5%)
1—15	„ „	1813 (15,1%)
15—60	„ „	8351 (69,7%)
üle 60	„ „	1045 (8,7%)

Seega siis müüdi elatumisvõimelisemaid kohti 9396 (78,4%)¹⁰.

Kuidas peegeldus talumaa talude müügi intensiivsus Põhja-Eestis? Nagu varemjini öeldud, oli see intensiivsus väike 60-ndail ja 70-ndail aastail. Aastal 1862—1864, kui hind oli kõrgem, müüdi võrdlemisi vähe talusid, kuid siiski hoopis enam kui 1862. aastani. 60-ndail aastail oli talude müük intensiivsem 1869. a. (65 talu), 1870-ndail aastail aga 1875. a. (423 talu). 1880-ndail aastail oli ses suhtes kõige tugevam aasta 1884 (607 talu); kui aga arvata kaasa ka mõisamaad, siis 1889. a. müüdi 574 talu talumaal ja 122 kohta mõisamaal. 1890. a. ei müüdud talusid talumaal, mõisamaal ainult üksikud (6). Müük talumaal oli nõrk ka 1891. a. (49 talu). 1892—1899 oli talumaal intensiivsem müük 1894. a. (956), olles üsna tugev ka a. 1895 (794), 1893 (793), 1892 (600). 1898—1899 müüdi talusid juba hoopis vähem¹¹.

Mõisamaal oli kohtade müügi intensiivsus enam-vähem samapingeline 80-ndail ja 90-ndail aastail, kuid intensiivsus oli paaril viimasel aastal siiski tõusmas, kuna see talumaal oli langemas. Maa-konniti erineb pilt. Aastail 1863—1870 oli Harjumaal talumaal nõrgem müügiaasta 1868 (1 talu), aastail 1871—1880 a. 1879 (17 talu). 1890. a. ei müüdud üldse ühtegi talu, seevastu aga aastail 1883—1885 kokku 694 talu. 1891—1899 oli nõrgemaks müügiaastaks a. 1891 (1 talu), tugevamaiks aga a. 1892—1894 (kokku 712 talu). Siiski aastail 1892—1899 ei ulatunud talude müük ühelgi aastal 1884. a. tasemeni (305 talu).

Juba nende andmete põhjal võib oletada, et talude müügi intensiivsusele mõjus ka tiinuhind. Esines juhtumeid, et osteti siis enam, kui tiinu hind oli madalam, kuid ostud 80-ndail ja 90-ndail aastail toimusid ka võrdlemisi kõrgema tiinuhinnaga (kaasa arvamata Lääne-maa). Märgatav on, et tiinuhind kõrgenes, kui paar või enam aas-

⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 70—71.

¹⁰ Bodisco, *op. cit.*, lk. 72.

¹¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 12—15.

taid intensiivsemalt talusid osteti, sellele järgnes aga talude ostu langus. Oli ka teisi põhjusi, millest lähemalt allpool.

Mis puutub ostusummade tasumisse, siis näeme siinkohal, et Harjumaal intensiivsemal müügiperioodil (aastail 1883—1885) tasuti a. 1883 ostusummast 27,38%, 1884. a. 24,95% ja 1885. a. 25,65%. Järgmisel intensiivsemal müügiperioodil 1892.—1896. a. tasuti 1892. a. 19,51%, 1893. a. 16,71%, 1894. a. 20,18%, 1895. a. 20,18% ja 1896. a. 19,08%. Virumaal esimesel intensiivsemal müügiaastal 1875. a. 17,84%, 1885. a. 24,06%, 1892. a. 16,36%. Järvamaal 1873. a. 12,16%, 1883. a. 18,43%, 1884. a. 23,61%, 1892. a. 16,29%, 1893. a. 16,31%, 1894. a. 19,93%, 1895. a. 19,32%. Läänemaal 1880. a. 31,26%, 1883. a. 30,34%, 1884. a. 35,60%, 1885. a. 30,93%, 1886. a. 34,27%, 1889. a. 31,32%, 1892. a. 31,28%, 1893. a. 30,94%, 1894. a. 22,77%, 1895. a. 14,75%, 1896. a. 21,65%, 1897. a. 18,40%¹².

Silmapaistev on see, et 1899. a. talumaa ostusummast sissemaksul tasuti kõige enam Läänemaal (35,68%), järgnes Harjumaa (26,44%), siis Virumaa (20,64%). Viimasel kohal oli Järvamaa (18,26%)¹³. Üldiselt oli nii, et enam maksti seal, kus müügihind oli odavam. Ka näib talumeestes talude ostujulgu ajaga tõusvat, sest hiljemini, eriti 90-ndail aastail osteti juba tunduvalt väiksema summa sissemaksimisega kui varemini. Kõik see tõendab, et talupoegkonnas ka Põhja-Eestis oli aegamööda tekkinud suur huvi mõisa võimu alt vabanemiseks ja enda majapidamise rajamiseks mõisast iseseisvamale alusele.

E. Samson on jälginud talude müügi intensiivsuse põhjusi, leides, et talude müügistamisel on olnud üsna suur tähtsus talude kruntimisel. 1880-ndate aastateni on müüki pidurdanud mõisatöölise küsimus, eriti seal, kus mõis kasutas veel tegu. Pidurdavalt olevat mõjunud ka rahakursi kõikumised, mille tõttu mõisnikud pole sõandanud talusid müüa, et hoiduda rahakursi langusega saadavaist kahjustest. Takistavalt mõjunud ka asjaolu, et mitmed mõisad olid fideikomiss- või majoraatmõisad. Talude müügihind olevat olnud seoses mullapinna omadustega. Seal, kus põllupinnas parem ja kus viimane võrreldes kogupinnasega oli suurem, olevat hind harilikult ka kõrgem olnud. See olevatki põhjustanud Järva- ja Virumaa talude suuremat tihinuhinda. Ostuhinna kõrgusele olevat mõjunud ka kaugus toodete minemialast, valitsevad teedeolud, ehitiste seisukord, kõrvaltulud, ostjate konkurents ja eriti raha väärtus. Esimeste taluostude juures olnud tingimused raskemad: poldud veel üle mindud teo- ja loonusrendilt raharendile, kruntiminegi olnud veel algastmeis. Eelõeldu tõttu polevat siis olnud vajadust maa müügiks ja ostuks, polevat olnud ka konkurentsi. Järgmisel perioodil — 60-ndate aastate keskelt 70-ndate aastate keskpäigani — olevat pidurdanud müüki rasked ikaldus-

¹² Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—20.

¹³ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 17—21.

aastad, mistõttu taluhindadel pole olnud tõusutendentsi. 1869. ja 1870. a. head lõikused ja rahakursi soodsad suhted mõjustanud talude hindu. 70-ndate aastate alguse hinnad olevat põhinenud tolle aja heal rahakursil ja sellel, et paljud mõisnikud olevat müünud terve talumaa või viimasest suurema osa, mida olevat võimaldanud ainult maa madal müügihind.

70-ndate aastate keskelt peale hind olevat tõusnud. Asjaolul, et talusid enam müüdud, olevat järgmised põhjused: Vene raha madala kursi tõttu olevat põllumajanduslike toodete hinnad tugevasti tõusnud, tootmiskulud aga ainult vähe, sest talupojad pidanud vähe palgalist tööjõudu, töötades oma perega ja väikese kapitaliga. Nii viisi talude puhastulu olevat tõusnud, eriti seal, kus tootmine kasvanud. Viimane oli aga kehtiv kogu Põhja-Eesti suhtes kasvava viinatootmise ja sellega seoses oleva kartulikasvatuse tõusu tõttu. Polevat olnud mitte haruldane nähtus, et Eestimaa talupoeg saanud keskmise lõikuse juures 150 tündrit kartuleid, saades aastas, arvestades hindade taset, 180—250 rubla. Sellega on talupojad saanud võimaluse talude ostuks. Konkurents ostmisel tõusis ja omakord tõusid ostuhinnad sellele vastavalt. Kõrgemad hinnad olid meelitavad ka talupoegadele ja nad müüsid endisest agaramalt¹⁴.

Üldiselt tuleb muidugi nõustuda Samsoni arvamustega talude müüki ja ostu takistavate ja soodustavate tegurite suhtes, lisades juurde ainult seda asjaolu, et korduvalt talude müüki pidurdas nähtavasti ka müügihinna suur tõus, eriti intensiivsemal müügiastail. Samsoni arvamus, et talude müügihinna on mõjustanud maa-headus ja põllu suhteline suurus, võrreldes üldpinnasega, on täiesti põhjendatud. Nägime, et Lääne- ja Harjumaal talude põllupinnas oli suhteliselt väiksem kui Virumaal, eriti aga Järvamaal, kus juba heinamaid oli märksa rohkem kui Harju- ja Läänemaal; pealegi omas põhjapoolsem Virumaa häid turustamisvõimalusi, tänu raudteele ja merele, kuna üldse elu Virumaa rannikuosas oli enam intensiivistunud, võrreldes muu Põhja-Eestiga.

Nüüd vaadelgem, kuidas oli lugu Põhja-Eestis mõisade alal rendikohtadega. Aastail 1896—1899 läbi viidud maamaksuhinde järgi oli talumaa rendikohtadest osa välja renditud raharendi eest, osa aga enamasti raharendi ja väiksemal määral teo- ja loonusrendi eest. Osa oli renditud ainult loonus- ja teorendi eest. Talumaast oli raharendil 10 821 kohta 307 670,18 tiinu suuruses. Raharendil oli Harjumaal 3540, Virumaal 2867, Järvamaal 692 ja Läänemaal 3722 kohta¹⁵. Põhja-Eestis oli rendikohtade — pisikohtade ja -kruntide — rent tiinult kõrgem kui suuremate kohtade oma¹⁶. 1856. a. seadus

¹⁴ E. von Samson, Ein Beitrag zur Statistik des Bauerlandverkaufs in Estland, Baltische Monatsschrift, Bd. XXX, lk. 20—40.

¹⁵ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 60—64.

¹⁶ Bodisco, *op. cit.*, lk. 77—79.

lubas 25% rendist sooritada teo ja loonusega, mida mõisad ka ohtrasti kasutasid, et kasutada tööjõudu odavalt. Mõisamaal oli raharendil 3297 kohta 71 434,92 tiinuga. Raharendil olid mõisamaal: Harjumaal 765, Virumaal 1319, Järvamaal 328 ja Läänemaal 885 kohta¹⁷. Seega kokku raharendil Harjumaal 4305, Virumaal 4276, Järvamaal 1020 ja Läänemaal 4607 kohta. Üldse oli mõisamaal ja talumaal raharendil 14 118 kohta 379 105,10 tiinuga. Loonus- ja teorendil olid talumaal 1490 kohta (15 243,38 tiinu). Loonusandamite ja teorendi eest antud kohti oli Harjumaal 470, Virumaal 715, Järvamaal 192 ja Läänemaal 113. 1856. a. seadus lubas renditaludel teha mõisapõllul ainult tükitööd või nädalast nädalasse uuentud teolepingu järgi tööd kindla päevapalga eest, võimaldades siiski neile kohtadele, millede rendisumma ei ületanud 2000 naela rukki väärtust, teha lepinguid ka pikema aja peale. Mõisamaal oli sääraseid kohti 4372 (63 086,38 tiinu suuruses), nimelt Harjumaal 1478, Virumaal 1453. Järvamaal 550 ja Läänemaal 891.

Tegu oli nende kohtade juures väike ja pisikohti võtsid pidamiseks peamiselt vanemad inimesed, kes ei suutnud enam sooritada tööd nooremate taoliselt. Nende hulka kuulusid lesed, samuti ka mõisade metsa- ja põlluvahid, sulased jne.¹⁸. Harilikult maksti palka metsa- ja põlluvahtidele maaga, sageli mõisasulastele aia- ja kartulimaaga ja osalt ka rahas või viljas. Seesugustest kohtadest olid suuremad metsa- ja põlluvahtide käes, väiksemad aga sulastekohtadeks¹⁹. Talumaal olid seesugused kohad üldse väga väikesed. 1490-st krundist oli kuni ühe tiinu suurusi — 226 (kokku 100,70 tiinu) ja 1- kuni 10-tiinuseid 1169; mõisamaal 4372-st krundist kuni 1 tiinu suurusi 470, 1- kuni 10-tiinuseid 2303 kohta.

Mõisa-ala mõisa- ja talumaast oli 1899. a. lõpul võõrandatud 11 992 ja rendil 19 900 kohta. Seega moodustasid võõrandatud kohad vähem kui $\frac{2}{3}$ rendikohtadest. Kohti talumaal oli enam kui kaks korda niipalju, kui mõisamaal, ja üldiselt olid mõisamaa kohad väiksemad kui talumaade omad.

Suuruselt olid talundid üldse järgmiselt jaotatud:

Mõisamaal arv	%	keskmine suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni 1416	13,98%	0,34
1—15 „ 5099	50,33%	6,48
15—60 „ 2756	27,20%	29,21
60—250 „ 328	3,24%	101,55
üle 250 tiinu 532	5,25%	1651,02 ²⁰
10131		

¹⁷ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 65—69.

¹⁸ Bodisco, *op. cit.*, lk. 82—86 ja Tabellen-Anhang, lk. 70—73.

¹⁹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 86—87.

²⁰ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 84.

Talumaal	arv	%	keskmine suurus tiinudes
kuni 1 tiinu	643	2,73%	0,48
1—15 „	6261	26,55%	6,83
15—60 „	15147	64,24%	34,89
60—250 „	1527	6,48%	75,39
üle 250 tiinu	1	0,00%	290,27 ²¹
23579			

Põhja-Eesti 33 710 talundist olid

	arv	%	keskmine suurus tiinudes
kuni 1 tiinuni	2059	6,11%	0,38
1—15 „	11360	33,70%	6,67
15—60 „	17903	53,11%	34,02
60—250 „	1855	5,50%	80,02
üle 250 tiinu	533	1,58%	1648,47 ²²

Talundeid oli Harjumaal sajandi vahetusel üldse 9998, neist kuni 1 tiinu suurusi 373 (3,73%), 1—15 tiinu suurusi 4027 (40,28%), 15- kuni 60-tiinuseid 4602 (46,03%), 60—250 tiinu suurusi 842 (8,42%), üle 250 tiinu (suurmajapidamisi) 154 (1,54%); Virumaal kokku 10 503, neist kuni 1 tiinu suurusi 1094 (10,42%), 1—15 tiinu suurusi 3663 (34,88%), 15- kuni 60-tiinuseid 5213 (49,63%), 60—250 tiinu suurusi 377 (3,59%), üle 250 tiinu suurusi 156 (1,48%); Järvamaal 4465, neist kuni 1 tiinu suurusi 180 (4,03%), 1- kuni 15-tiinuseid 1050 (23,53%), 15- kuni 60-tiinuseid 2862 (64,10%), 60—250 tiinu suurusi 281 (6,29%), üle 250 tiinu suurusi 92 (2,06%); Läänemaal 8744, neist kuni 1 tiinuni 412 (4,71%), 1- kuni 15-tiinuseid 2620 (29,96%), 15—60 tiinu suurusi 5226 (59,77%), 60—250 tiinu suurusi 355 (4,06%), üle 250 tiinu 131 (1,50%)²³.

Nagu neist andmeist näeme, oli Põhja-Eestis 15- kuni 60-tiinuseid talundeid kõige enam ja nende keskmine suurus oli veidi üle 100 vakamaa, järgmine kategooria oli 1—15 tiinuni, keskmine suurus 20—25 vakamaa vahel. Virumaal oli palju kuni 1 tiinu suurusi krunte. Siiski võrdlemisi suur oli üldse 1—15 tiinu suuruste kohtade arv, nimelt 11 360; neid oli ohrtrasti mõisa- kui talumaal. Majandamise seisukohast polnud sääraseid kohad kõige ratsionaalsemad. Seesugused majapidamised olid mõeldavad seal, kus oli veel teisi tuluallikaid peale põllu, nagu kalureil rannikul, kus nad omasid vähe põldu, suhteliselt enam aga heina- ja karjamaid.

Talude ja kruntide üldarvust olid 1899. a. lõpuks müüdnud: Harjumaal 3294, koguarvult maakonnas umbes $\frac{1}{3}$; Virumaal 3498, maakondlikust koguarvust samuti umbes $\frac{1}{3}$; Järvamaal 2401, enam kui pool maakondlikust koguarvust; Läänemaal 2546, alla $\frac{1}{3}$ kogu-

²¹ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 87.

²² Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 91.

²³ Bodisco, *op. cit.*, Tabellen-Anhang, lk. 80—90.

arvust. Talunditest ja kruntidest oli Põhja-Eesti mõisade alal arvult võõrandatud alla $\frac{1}{3}$.

Enne kui peatuda põllupinnase suurusel, mida esitab Bodisco, vaadeldgem andmeid, mis jälgivad varemalt olukorda. Kõigepealt neil, mis peegeldavad olukorda 1867. a.

Jordani andmeil²⁴ oli tol aastal mõisades ja taludes kultuuri all protsentuaalselt:

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	25,3	45,5	29,1
Virumaal	36,1	37,9	25,9
Järvamaal	42,6	34,4	22,6
Läänemaal	19,6	48,2	32,1
	28,2	42,8	28,2

Taludes:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	22,0	47,4	30,5
Virumaal	31,8	40,8	27,4
Järvamaal	38,2	37,6	24,1
Läänemaal	17,5	49,7	32,7
	25,2	45,2	29,5

Mõisades:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad
Harjumaal	31,8	41,9	26,7
Virumaal	42,8	33,4	23,7
Järvamaal	50,0	29,6	20,2
Läänemaal	23,7	45,2	30,9
	35,3	38,6	26,0 ²⁵

Taludes oli kultuurialast põllu all vähem maad kui mõisades, kuid võrreldes üldpinnasega oli talude põldude ala, nagu terve kultuurialagi, suurem kui mõisades, kus üldpinnasest oli palju metsa ja mittekõlbliku maa all. Nii taludes kui mõisades oli kultuurialast suhteliselt kõige enam maad põllu all Järva- ja Virumaal, kolmandal kohal asetses Harjumaa ja viimasel Läänemaa.

Kogu pinnasest oli 1867. a.:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatut maad
Harjumaal	14,8	26,6	17,1	16,1	25,4
Virumaal	15,2	16,1	10,9	23,0	34,6
Järvamaal	22,6	18,2	12,0	17,2	30,0
Läänemaal	13,1	32,3	21,5	18,7	14,4
	15,7	23,2	15,4	19,1	26,6

²⁴ P. Jordan, Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, zweiter Band, Reval 1871, lk. 51; Харузинъ, lk. 87.

²⁵ Харузинъ, lk. 87–88.

1873. a. muutus olukord põllu- ja heinamaa kasuks:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa	Kõlbmatut maad
Harjumaal	15,41	29,63	16,22	16,27	22,47
Virumaal	16,54	16,92	12,27	27,34	26,93
Järvamaal	24,33	20,86	17,87	14,31	22,62
Läänemaal	13,32	34,90	20,86	13,70	17,21
	16,58	25,47	16,28	18,98	22,68

1877.—1878. a. oli põllu all maad:

Harjumaal	16,6%	Järvamaal	25,0%
Virumaal	19,9%	Läänemaal	13,9% ²⁶

Samsoni järgi oli 1880. aastal kultuurialast:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaal	20,31	49,74	29,18	0,77
Virumaal	32,18	39,28	27,49	1,05
Järvamaal	35,34	36,24	27,08	1,34
Läänemaal	16,00	52,90	30,90	0,20
	24,75	45,22	29,28	0,75

Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsamaad
Harjumaal	29,01	43,70	24,81	2,48
Virumaal	38,59	34,50	19,98	6,93
Järvamaal	43,08	28,77	16,86	11,29
Läänemaal	21,07	48,51	29,97	0,45
	31,66	40,12	23,63	4,59 ²⁷

Samsoni arvestuse järgi kogu pinnast oli:

Talumaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	18,57	45,50	26,70	2,83
Virumaal	29,40	36,47	25,48	2,56
Järvamaal	32,16	32,97	24,64	1,66
Läänemaal	16,08	47,90	30,50	1,53
Mõisamaal:	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Metsa
Harjumaal	14,91	22,47	12,75	26,96
Virumaal	13,02	11,63	14,44	35,23
Järvamaal	21,65	14,44	8,46	23,98
Läänemaal	11,86	27,17	16,83 ²⁸	26,26

Eestimaa kubermangu statistika komitee andmeil 1882. a. jagunes Eestimaa maa-ala järgmiselt:

²⁶ Харузинъ, lk. 89—90.

²⁷ Samson, *op. cit.*, lk. 35.

²⁸ Samson, *op. cit.*, lk. 34.

	Ehitised, aiad jne.	Põld	Heina- maa	Karja- maa	Mets	Sood	Teed jne.	Kokku
Harjumaa	0,77	15,53	28,97	16,63	15,38	18,03	4,69	100
Virumaa	0,70	16,30	18,31	13,52	25,86	21,02	4,29	100
Järvamaa	0,89	24,53	21,60	16,41	17,67	11,96	6,94	100
Läänemaa	0,70	12,82	34,57	21,57	12,80	14,30	3,24	100
	0,75	16,45	25,76	16,77	18,51	17,22	4,54	100 ²⁹

Nende andmete järgi oli heinamaa all hoopis enam maad kui põllu all. Põllu all oli kõige enam maad Järvamaal, Harju- ja Virumaal enam-vähem võrdselt, Läänemaal kõige vähem. Eestimaa rüütelkonna andmeil oli olukord maakasutamise alal Eestimaal 1881. a. järgmine: põldu 17,80%, heinamaad 27,63%, karja- ja heinamaad 18,76%, metsa 18,66%, kõlbmatut maad 17,14%, kokku 100%³⁰.

Nagu neist andmeist näeme, oli kultuurala all taludes enam kui mõisades. Osalt oli siingi põhjuseks loomulikult see asjaolu, et mõisadel oli enam soid, rabasid ja metsi. Silmapaistev on heinamaade rohkus, võrreldes põldudega; mõisades ületas heinamaade hulk põlluala umbes $\frac{1}{4}$ võrra ja taludes oli see vahekorrad veel suurem (kahekordne). Põllumaa % seisis mõisamaast viimasel kohal sajandi vahetusel Läänemaa (12,14%) ja esikohal Järvamaa (22,71%).

Põllu- ja heinamaade vahekorrad suhtes oli majapidamine mõisamaal suhteliselt ratsionaalsem, välja arvatud Läänemaa; talumaal oli see Järva- ja Virumaal. Loomulikult polnud heinamaad kuigi saagiandvad, õieti töö ei tasunud end seal. Kultuurala, põllu-, heina- ja karjamaa all oli mõisades 46,96% maad, taludes aga 91,38%. Enamik talu-kultuuralast oli rohu all (68,91%), mille kvaliteet oli halb ja kvantiteet väike³¹. Suurimad metsad olid Virumaal (28,96%) ja väiksemad Läänemaal (12,88%)³². Mets asus oma määravas osas mõisamaal (94,31%), talumaal oli viimast ainult 5,69%.

Kultuurala oli:

	Põldu	Heinamaad	Karjamaad	Kokku põldu, heina- ja karjamaad
Mõisamaal	50,05	41,69	39,25	43,32
Talumaal	49,95	58,31	60,75	56,68 ³³

Kahtlemata tähtis on maa agraarolude kujunemise seisukohast, kuidas jagunes kutseilt Eesti maarahvastik. Eriti huvitav on heita pilku neisse aegadesse, kui hakkasid toimuma suured murrangud maa ühiskondlikus elus ja mindi endiselt elutingimusilt uutele. Üks

²⁹ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 90—91.

³⁰ Харузинъ, *op. cit.*, lk. 93.

³¹ Bodisco, *op. cit.*, lk. 108.

³² Bodisco, *op. cit.*, lk. 107.

³³ Bodisco, *op. cit.*, lk. 109.

sääraseist ajastuist on läinud sajandi teine pool. Käesoleval korral peatuksime rahvastiku kutselisel jagunemisel 1881. a. paiku³⁴.

Sel aastal elas Põhja-Eestis, kaasa arvamata linnad, 316 523 hinge, neist eestlasi 297 057, sakslasi 6309, rootslasi 4847, venelasi 7875, teistest rahvustest 435. Harjumaal elas 86 839, Virumaal 106 428, Järvamaal 47 760 ja Läänemaal 75 496 hinge. Põllumajanduses tegelesid mõisaomanikest: Harjumaal 77, Virumaal 80, Järvamaal 54 ja Läänemaal 60 isikut, kokku 271; mõisarentnikkudena Harjumaal 45, Virumaal 35, Järvamaal 32, Läänemaal 48, kokku 160; mõisavalitsejadena: Harjumaal 96, Virumaal 111, Järvamaal 74 ja Läänemaal 63, kokku 344. Mõisamajapidamistes olid aidameestena 293 ja kubjastena 422 isikut, edasi muu tööliiskond.

Enamik maa-rahvastikust elas Põhja-Eestis talumaal. Siin asusid talud, aga ka päris- ja rendikohad ning vabadikud; viimaseist oli osa nn. vallamaa peal, osalt aga taludes. Peale selle oli talude kasutuses ohtrasti teenijarahvast, sulaseid, tüdrukuid, karjuseid. Lahtist rahvast, päevapalgalisi kasutasid nii mõisad kui ka talud. Majanduslikult iseiseisvamasse kihti kuulus talumail muidugi taluomanikkude kiht, mis Põhja-Eestis oli võrdlemisi hõre. Taluomanikke oli Harjumaal 745, Virumaal 534, Järvamaal 438 ja Läänemaal 684, kokku 2401.

Hoopis suurem oli taluomanikkude kihist vallamaal asuvate talurentnikkude kiht. Suuremate talude rentnikke (talu- või perekoha-rentnikud) oli Harjumaal 4901, Virumaal 4809, Järvamaal 2816 ja Läänemaal 4800, kokku siis 17 326. Järelikult moodustas taluomanikkude kiht nendega võrreldes Harjumaal $\frac{1}{7}$, Virumaal $\frac{1}{9}$, Järvamaal $\frac{1}{7}$ ja Läänemaal umb. $\frac{1}{8}$. Olukord kujuneb veel enam taluomanikkude kahjuks, kui arvestada vallamaal veel väikekohapidajaid ehk saunikuid ja vabadikke; neid oli Harjumaal 2924, Virumaal 3151, Järvamaal 1176, Läänemaal 2001, kokku 9252. Peale selle leidis vabadikke veel peremeeste mail: Harjumaal 803, Virumaal 896, Järvamaal 538 ja Läänemaal koguni 1165, kokku 3402. Seega oli siis vabadikke ja väikekohapidajaid valla- ja peremeestemal kokku 12 654.

Suure kaadri moodustasid talude teenijad, sulased ja tüdrukud. Harjumaal oli neid 13 343, Virumaal 13 545, Järvamaal 6593 ja Läänemaal 12 925, kokku 47 406. Palgatöölise kihti kuulus Harjumaal 3216, Virumaal 3403, Järvamaal 1648 ja Läänemaal 2262, kokku 10 529³⁵. Põllumajanduslikult kasutatava tööjõu ressurs suurenes veel perekondade läbi. Vallaliste kiht oli kõige tihedam talumail ja nimelt talude teenijaskonnas; võrdlemisi palju vallalisi oli päevatöölise hulgas (umb. $\frac{2}{3}$) ja vallalised olid ka mõisatüdrukud. Mitteabiellumise

³⁴ P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung, Bd. III, Lieferung 1, Reval 1884, lk. 25 ja 55—56.

³⁵ Jordan, Ergebnisse, III, 1, lk. 49—50 ja lk. 55—56.

olulisemaks põhjuseks oli muidugi eluaseme puudumine. Abiellumise korral tuli sulasel mõelda eeskätt mõisateenistusele.

Üldse oli Põhja-Eesti valla- ja talumaa hoopis suurema arvulise tööjõuga seotud kui mõisaala. Küsida tuleb aga, kas talumaade talud vajasisid sel määral kõike seda tööjõudu, mis seal asus. Tööjõu vajaduses võis olla juttu ainult suuremais, nii päris- kui ka renditaludes, väiketaludes jätkus oma tööjõust, osalt aga jäi seda ülegi.

Suurema talutööjõu vajadus väljastpoolt oli tingitud talu majapidamisest ja sellest seosest, mis talul oli mõisaga. Tööjõudu ei andnud mõisale muidugi mitte päristalud, küll aga need renditalud, kes polnud veel üle läinud teorendilt või osaliselt teorendilt renditeistele vormidele. Need vajasidki ohtramalt vaba tööjõudu külas, kuigi osaliselt kasutasid vallamaa vabadikkude ja päevatööliste tööjõudu ka taluomanikud. Üldiselt oli maarahvastiku seisukord 1881. a. Põhja-Eestis võrdlemisi halb, taluomanikkude kiht uppus talurentnikkude, vabadikkude ja maata rahva hulka.

Tähelepanu väärivad ka andmed sellest, missugustes elamutingimustes elas tol ajal Põhja-Eesti maarahvastik. Harjumaal leidis elumaju 13 137, neist puumaju 11 155, kivimaju ainult 757, segaehitisi puust ja kivist 1218. Õlgkatusega oli 11 278, laudkatustega 97, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 3445. Taluelumaju oli eespool-mainitud üldarvust 11 656, viimaseist korstnaga 2076 (17,8%), ilma korstnata 3061, seega siis suitsuelamuid, ilma sooja toata, 6519. Järelikult oli seesuguste arv üle poole suurem eelmiste koguarvust.

Korstnata ja ilma sooja ruumita elamuid oli järgmiselt: Jõelähtmes 842-st 169, Kuusalus 1375-st 239, Hageris 1061-st 269, Harju-Jaanis 676-st 424, Keilas 1505-st 780, Harju-Madises 362-st 170, Jüris 879-st 686, Nissis 694-st 526, Kosel 1097-st 780, Raplas 1498-st 990, Ristil 633-st 496 ja Juurus 1034-st 944. Seega olid Harjumaal parimad elamutingimused Kuusalus ja Jõelähtmes, halvimal Juurus.

Elamutingimused olid Harjumaast paremad Virumaal. Seal leidis üldse 14 504 elumaja, neist kivehitisi 625, puust 13 802, segaehitisi 76, savist 1, õlgkatusega maju 11 322, laudkatusega 474, sindlikatusega 2096, kivikatusega 360, muust 252. Korstnaga elumaju oli 6857. Taluelumaju oli 12 190, neist korstnaga 4703 (38,6%), korstnata, kuid suitsuvaba ja sooja toaga 4329. Järelikult moodustas korstnaga ja sooja ning suitsuvaba toaga elumajade arv Virumaa üldisest talumajade arvust $\frac{3}{4}$. Korstnaga taluelumajade arvult sammusid esireas Vaivara (92,2%), Jõhvi (73,4%) ja lisaku (68,1%); mõnevõrra paremas seisukorras olid veel Lüganuse (47,1%), Haljala (37,5%), Rakvere kihelkond (36,3%), neile järgnesid Viru-Nigula (27,5%) ja Kadrina (21,0%). Kõige vähem oli korstnaga taluelumaju Viru-Jaagupis (14,0%), Simunas (12,4%) ja Väike-Maarjas (11,0%).

Kui korstnaga elumajadele juurde arvata säärased, kus leidsid suitsuvabad ja soojad toad, kuid kus puudusid siiski korstnad, näeme, et elamutingimustelt parimas olukorras oli Vaivara (979-st elumajast oli seal korstnata ja ilma sooja toata ainult 38), Jõhvi (1322-st 36), Iisaku (825-st 43), Lüganuse (980-st 142), Kadrina (1447-st 216), Haljala (1447-st 207). Teised kihelkonnad olid tunduvalt halvemas seisukorras, nagu näiteks Rakvere (608-st 215), Väike-Maarja (881-st 221), Viru-Jaagupi (1199-st 771) ja Simuna (1439-st 668). Elamutingimused olid Virumaal kõige halvemad seega Viru-Jaagupis ja Simuna kihelkonnas, parimad mere- ja Narva jõe äärseis kihelkonnis.

Elamutingimused polnud kaugeltki nii soodsad Järvamaal, võrreldes Virumaaga. Elumajade üldarvust 6845 oli puust 6211, kivist 374, segaehitisi 257, savist ainult 3; neist õlgkatusega 5802, laudkatusega 65, sindlikatusega 793, kivikatusega 154, muust 31. Korstnaga elamute arv oli väike (1666). Taluelumaju oli 5767, neist korstnaga ainult 768 (13,3%) ja suitsuvaba sooja toaga, kuid korstnata 2906. Korstnaga taluelamute poolest oli olukord enam-vähem sarnane Amblas (15,3%), Järva-Madises (14,9%), Peetris (14,3%), Koerus (14,0%), Järva-Jaanis (13,2%) ja Türil (11,1%); kõige halvemas seisukorras oli Paide kihelkond (6,0%).

Kui arvestame ka talumaju ilma korstnata, kuid suitsuvaba sooja toaga, siis näeme, et esirinnas sammus Järva-Madise (kus 549-st talumajast oli korstnata ja ilma suitsuvaba sooja toata 108), Järva-Jaani (750-st 162), Peetri 767-st 252), Türi (1030-st 220); halvemas olukorras olid Koeru (987-st 418) ja Ambla (1336-st 650), eriti aga Paide kihelkond (348-st 283).

Kõige primitiivsem olukord valitses elamukultuuri alal siiski Põhja-Eestis Läänemaal, kus oli 11 511 elumaja, neist puust 10 118, kivist 576, segaehitisi 813, savist 4; õlgkatusega oli 10 489 maja, laudkatusega 54, sindlikatusega 455, kivikatusega 244, muust materjalist 269. Korstnaga elumaju oli ainult 3515. Taluelamute arv tõusis 10 014-le, neist oli korstnaga 2326 (23,2%), korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga ainult 1873, seega siis korstnaga ja korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba ruumiga ainult $\frac{2}{5}$. Korstnaga taluelamute poolest olid esirinnas Keina (75,4%), Reigi (61,9%), Emmaste (61,3%), Vormsi (58,6%), Pühalepa (55,8%) ja Noarootsi (50,8%). Mujal oli neid tunduvalt vähem, nagu näiteks Hanilas (32,3%), Mihklis (23,2%) ja Karusel (21,7%). Võrdlemisi vähe korstnaga taluelamuid oli Märjamaal (12,5%) ja Ridalas (10,8%). Silmatorkavalt väike oli aga nende protsent Kullamaal (5,9%), Lihulas (5,7%), Vigalas (4,7%), Kirepis (3,8%), Lääne-Nigulas (3,3%) ja Martnas (ainult 2,5%). Martnas oli üldse kõige vähem korstnaga taluelamuid Põhja-Eestis. Kui arvestame juurde korstnaga taluelumajadele ka korstnata, kuid sooja ja suitsuvaba toaga elamud, siis saame Läänemaal järgmise pildi. Esireas sammus Keina (366-st talumajast

oli korstnata ja ilma sooja suitsuvaba toata 62), Emmaste (429-st 2), Pühalepa (606-st 38), Reigi (436-st 166), Vormsi (232-st 94), Noarootsi (427-st 142); teistes oli olukord halvem, nagu Hanilas (838-st 373), Märjamaal (833-st 467), Kullamaal (1289-st 810), Vigalas (890-st 561), Karusel (498-st 361). Mujal olid elamutingimused veelgi ebasoodsamad, nagu Lääne-Nigulas (917-st 847), Ridalas (983-st 870), Lihulas (175-st 127), Kirepis (392-st 292), Mihklis (212-st 162) ning Martnas (591-st 541)³⁶.

Läänemaal olid niiviisi taluelamute seisukohalt kõige soodsamas seisukorras Keina, Emmaste, Pühalepa, Reigi, Vormsi ja Noarootsi kihelkond, kõige halvemas aga Lääne-Nigula, Ridala, Lihula, Mihkli ja Martna. Elamute suhtes Põhja-Eestis oli kõige paremas olukorras Virumaa, eriti rannikuosas. Elamutingimused olid üldiselt kõige raskemad Harju- ja Läänemaal, kaasa arvamata üksikuid kihelkondi³⁷.

Huvitav oleks jälgida muidugi ka seda, missugune erinevus ses suhtes oli päristalude, renditalude ja vabadikkude elamute vahel. On põhjust arvata, et üldiselt elamutingimused viimastel olid halvemad kui päristaludes. Üldiselt polnud elamutingimused nii ruumide suuruse kui ka hügieeniliste olude poolest Põhja-Eesti taludes kuigi soodsad.

Järelikult elas Põhja-Eesti mandri elanikkond hoopis ebasoodsamais tingimuses kui Lõuna-Eestis ja kultuurseks arenguks olid siin hoopis halvemad eeldused. Lõuna-Eestis olid majapidamised sel ajal juba iseseisvamad, turumajapidamine enam arenenud, elamutingimused paremad ja elustandard kõrgem. On siis täiesti arusaadav, et kui 1850-ndate aastate lõpul hakkas ilmuma korrapärane ajaleht, siis see ei saanud tugineda Põhja-Eestile, vaid pidi otsima aluspinda teisalt, s. o. Lõuna-Eestist. Põhja-Eestist oli kindlasti jõukam ja iseteavam Virumaa rannikuala, kus eluvajadused olid suuremad kui mujal Põhja-Eestis. Huvitav on jälgida ka Põhja-Eesti käsitööstuse arenguvõimalusi, pöörates tähelepanu esijoones käsitöölisele, kes olid vajalikud majade ehitamisel, edasi rõivaste õmblemisel, jalanõude valmistamisel ja külade varustamisel sepatöö alal.

Näiteks oli a. 1881 puuseppi Harjumaal 308, Virumaal 362, Järvalmaal 165 ja Läänemaal 231; müürseppi Harjumaal 128, Virumaal 70, Järvamaal 28 ja Läänemaal 174; pottseppi Harjumaal 26, Virumaal 45, Järvamaal 9 ja Läänemaal 7. On põhjust arvata, et osa maaehitustöolistest töötas linnadeski. Üldse tegeles sel ajal ehitustegevuse alal meie maal vähe käsitöölisi. Talumehed ehitasid maju veel ise ja maaehitustöölised leidsid rohkesti teenistust ka mõisades ja osalt mujal, kus oli tarvis suuremat tehnilist vilumust. Tislereid lei-

³⁶ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

³⁷ Jordan, Ergebnisse, III, 2, lk. 126—129.

dus Harjumaal 210, Virumaal 227, Järvamaal 118 ja Läänemaal 122. Ka need ei töötanud ainult talupoegade jaoks. Kuid oli siiski käsitöö-alasid, mille harrastajaid talupojad vajasid suuremal määral. Need olid eeskätt rätsepad, sepad ja kingsepad. Võrdlemisi palju oli nn. näputöötegijaid; peale väikese erandi olid siin tegevuses naised. Harjumaal oli neid 683, Virumaal 381, Järvamaal 234 ja Läänemaal 400. Ömblejannasid polnud maal veel palju. Teisi käsitöö-alasid vajas maa veel vähem.

Riidekudumine omaks tarbeks oli muidugi peamiselt kodutöö. Siiski leidsid kangruid Harjumaal 49, Virumaal 21, Järvamaal 22 ja Läänemaal 11. Arvatavasti ei vajanud nende tööd niipalju talupojad, kui teised kihid. Kudujaid oli Harjumaal 34, Virumaal 23, Järvamaal 14 ja Läänemaal 9. Ketrajate arv tõusis Harjumaal 191-le, Virumaal 47-le, Järvamaal 56-le ja Läänemaal 37-le. Lihunikke oli Harjumaal 15, Virumaal 31, Järvamaal 10 ja Läänemaal 9, parkaleid Harjumaal 16, Virumaal 25, Järvamaal 20 ja Läänemaal 14³⁸. Teisi käsitöölisi oli sel ajal maal vaid üksikuid. Üldse maakäsitöölise võrk oli vähe diferentseerunud ja käsitööd vajati veel üsna vähe. Talumajapidamine oli oluliselt tarbimisilmeline. Käsitöösaadustega varustas maad ka linn, mille käsitöölised leidsid siin-seal tööd. Võrdlemisi enam tihenunud maakäsitöölise võrk teatavalt käsitööaladel leidis eeskätt Virumaal, mis kultuuriliselt, nagu nägime, oli enam arenenud kui muud Põhja-Eesti maakonnad. Kultuurilise taseme tõus põhjustas hiljemini Põhja-Eestis suurema spetsialiseerumise, teisiti — suurema vajaduse käsitöölise järele, kes osalt elasid maal, osalt aga alevites ja linnades.

Kokkuvõttes võime konstateerida, et Põhja-Eesti talupoegkonna seisukord 1880-ndate aastate alguses oli võrdlemisi raske. Iseseisvaid taluomanikke oli vähe, elamutingimused õige ebasoodsad. 1890-ndate aastate lõpul oli seisukord paranenud. Taluomanikke oli nüüd hoopis enam, talumaa talunditest oli müüdud 10 372, seega kohtade üldarvust umbes $\frac{1}{3}$. Lõuna-Eestis oli olukord märksa parem. Siin oli juba paarkümmend aastat varem ringkondi, kus talumaa taludest oli müüdud $\frac{4}{5}$. Ka tuleb juhtida tähelepanu sellele, et Lõuna-Eestis emantsipeerus palju talusid mõisa alt siis, kui linahinnad olid kõrged. Tuleb arvestada sedagi, et palju Põhja-Eesti talusid oli ostetud 80-ndate aastate keskel ja lõpul ning 90-ndal aastal, nii et ostusummast polnud suurem osa makstud.

Tuleb veel märkida, et lahedamatele oludele läks Põhja-Eesti vastu hoopis hiljemini kui Lõuna-Eesti. Rahvuslik liikumine, mis riivas Eesti ala XIX sajandi teisel poolel, oli oma põhiilmelt Lõuna-Eesti liikumine, kuigi ta leidis Põhja-Eestis vastukajastust, eeskätt just paremas olukorras viibival Virumaal. Arvestades Põhja-Eesti

³⁸ Jordan, Ergebnisse, III, 1, lk. 54—55.

kultuurilist taset saame aru, et Põhja-Eesti ei võinud ärkamisajal etendada seesugust suurt kultuurilist osa kui Lõuna-Eesti, viimases eriti nn. Mulgimaa. Enesehindamise tõus pidi Põhja-Eestis olema intensiivsem Virumaal, eriti rannikuosas, kus majanduslik elu virgus suurema intensiivsusega. Ja inimesteski kajastusid ärkamisaja sümptomaatilised nähtused siin märksa elavamalt, mille tunnuseks muu seas on „Kalevipoja“ seltsi asutamine ja Lõuna-Eestis tekkinud ning arenevatele kultuurilistele ettevõtetele kaasaaitamine. Kuid aegapidi kasvas ka Põhja-Eestis talupoegkonna kogujõud ja XIX ning XX sajandi vahetusel oli siin olukord hoopis teine kui mõnikümmend aastat tagasi.

H. Sepp.

Les conditions économiques en Estonie du Nord pendant la deuxième moitié du XIX-e siècle.

Résumé.

La situation économique de l'Estonie du Nord subit des modifications pendant la seconde moitié du XIX-e siècle qui, moins violentes que celles de l'Estonie du Sud, ne furent pas moins profondes. Vers le milieu du siècle à peine un tiers du terrain utilisé par les paysans leur était vendu, la plus grande partie au district de Järvamaa. Le nombre des fermes à bail, à bail en argent, ou en redevance mixte, c. à d. en nature et en corvée, était beaucoup plus considérable à cette époque. Dans ces conditions la situation économique des paysans ne s'améliorait pas suffisamment. L'étendue du terrain cultivé augmentait, mais l'intensité de l'exploitation n'égalait pas ce progrès. Les conditions d'habitation en Estonie du Nord étaient les meilleurs dans le district de Virumaa, ensuite dans le district de Järvamaa. Parallèlement avec le progrès de l'agriculture augmentait le nombre des artisans.

Nõiaprotsessidest Eestis XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses.

Üldise kultuuriloo arengu tundmaõppimisel omab suurt tähtsust nõidususe ja sellega seoses olevate nähtuste probleem. Veendumused, mille nimel niipalju ebakultuurilist toime on pandud, vajavad seda enam jälgimist, mida ilmsemas vastuolus nad on tänapäevaste arusaamadega. Nõidususe elemendid, võrsudes rahvausundilistest kujutelmadest, leidsid tuge ristiusu dogmas, mille kaudu siia liitus ketserluse moment. Sellega oli kiriku vaen nõiduses kahtlustatute vastu iseenesest antud. Asjaolu, et just kirik aktsiooni juhi ossa astus, oli põhjuseks, miks nõidade kartus ja tagakiusamine massiliseks muutus¹, sest nimelt kirik oli keskaegse inimese vaimuelu laadi

¹ J. Hansen, Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozess im Mittelalter und die Entstehung der grossen Hexenverfolgung, Historische Bibliothek, XII, München u. Leipzig 1900, lk. 535.

ja emotsioonide suuna määraja. Kiriklik teadus rajas nõidususe süstemaatilisele alusele skolastikute läbi ja jätkas selle doktriini väljatöötamist edaspidigi silmapaistva agarusega. Sellesuunalise töö ühe kõige mõjurikkama saavutise, kurikuulsa teose *Malleus maleficarum* inkviisitoritest autorite selja taga seisavad nende suured ordukaaslasted *Dominicus, Nider* ja *Antoninus*, kes omasid omal ajastul suurimat kuulsust usu- ja teadusmeestena. Ainult asjaolu, et nõidade tagakiusamise aranzeerijatena esinesid sellised mehed, keda veel toetas kiriku autoriteet, seletab, miks see nähtus sellise ulatuse võis omandada². Veel on tähtis, et keskaja kiriku kui institutsiooni universaalsus andis olulise eelduse nõidususe arenemiseks kõikseks nähtuseks Euroopa kultuuriringis³. Nii ka Eesti alal aset leidnud nõiaprotsessid ei moodusta mingit tõsiasja omaette, vaid suubuvad paralleelnähtustena Euroopa arengu suurde voolu.

Reformatsioon, lõhkudes Euroopa⁴ usulise tervikluse, ei toonud siin mingit reformi, sest arengu põhialused olid juba rajatud ja reformitud kirik, mis ei omanud põrmugi katolitsismist suuremat respekti teisitimõtlete arvamuste suhtes, sattus ise rängesse bibliisismi⁵ ega olnud seepärast suuteline neid muutma. Kõige selgemini ilmneb see Lutheri isikus, kes kogu eluaeg oli veendunud kuradi alatises vahelesegamises inimese igapäevaellu ja soovitas karme vahendeid nõidade väljarookimiseks⁶. Nii võib isegi kõnelda nõidususe süvenemisest protestantismi ajal⁷. Ummikust väljapääsule pidid teised tegurid aitama. Tõepoolest tekib XVIII sajandil nõiaprotsessides teatav mõõnaseisukord, protsesside arv väheneb kiiresti, et siis, kohati alles XIX sajandil, lõplikult kaduda. Seni on nõiaprotsesside õitseajastu XV—XVII sajandini uurijate tähelepanu ja huvi tavaliselt enesele koondanud. Püüame järgnevas mõningate illustreerivate kohtumaterjalide varal nõiaprotsesside lõppajastult Eestis üldjoontes piiritella, millised tegurid sellist arengut põhjustasid.

21. II 1771 teatasid kohalikud ülemkirikueestseisjad G. G. Aderkas ja G. W. Grotenhielm Lääne-Nigula kiriklast Eestimaa kindralkubermanguvalitsusele, talurahvas kaebavat, et mõned talupojad kahtlasi kunste harrastavad ja teisi ära nõiuvad, mis juba palju

² H. Crohns, Die Summa Theologica des Antonin von Florenz und die Schätzung des Weibes im Hexenhammer, Acta Societatis Scientiarum Fennicae Tom. XXXII, Nr. 4, Helsinki 1906, lk. 23.

³ Vrd. W. G. Soldan, Geschichte der Hexenprocesse, Stuttgart u. Tübingen 1843, lk. 487.

⁴ Muidugi excl. kreeka-katoliiklik kultuuripiirkond.

⁵ P. Tarvel, Jooni valgustusaja olemusest, Ajalooline Ajakiri XVI (1937), lk. 153.

⁶ W. E. H. Lecky, Geschichte des Ursprungs und Einflusses der Aufklärung in Europa, I, Leipzig u. Heidelberg 1868, lk. 46 jj.

⁷ Vrd. N. Paulus, Zur Kontroverse über den Hexenhammer, Historisches Jahrbuch 1908, lk. 573.

tüli ja lööminguid tekitanud. Selle ettekande saatis kindralkubermanguvalitsus harilikus korras vastavale kohtule, käesoleval juhul Lääne meeskohtule, resolutsiooniga 25. veebruarist, juurdluse alustamiseks⁸.

Lääne-Nigula pastor C. G. Schultz iseloomustab oma atestaatides selle loo tegelasi järgnevalt. Lääne-Nigula kiriku kellamees Ado on 43 $\frac{1}{2}$ aastat vana, vaikne ja korralik inimene. Endine kellamees Tönnis on üle 70 aasta vana. Temast võib kuulduste järgi halba uskuda, sest eluviisilt on ta korratu ja andunud joomisele. Tönnise naine Marri on umbes 48-aastane. Tema kohta ei teata selles asjas midagi, mis ka mõistetav, sest et selliseid asju tavaliselt salajas hoitakse. Uugla talupoja Orro Jürri vanadus on umbes 37 aastat, aga alles nüüd viibib ta leeris. Willowerre Mart on umbes 35 aastat vana ja halbade elukommetega, andunud joomisele ja varastamisele, mille eest mõisas korduvalt karistada saanud.

Ülemkirikueestseisjate ja meeskohtu ülekuulamisprotokollide järgi oli sündmuste käik kellamees Ado andmeil järgnev. Pühapäeval enne küünlapäeva 1771. a. maeti Lääne-Nigula kiriku juures keegi taluperemees ja, nagu tavaliselt neil puhkudel, jagati kirikukerjustele ja ka kellamees Adole õlut ja leiba. Ka endine kellamees Tönnis asetunud ilma loata kirikukerjuste hulka. Et see oleks vähendanud ande teistele kerjustele, käskis Ado Tönnist lahkuda. Sellest tekkis tüli, Tönnis ähvardanud kätte maksta. Õlut joodi ühisest anumast. Enne joonud Tönnis, siis Ado. Viimane läks seepeale kelli lööma, mis töö tema higiseks ajanud, kuna tal kaks kella lüüa olnud. Pärast töö lõppu läinud Ado tornist alla ja joonud vähese jäägi anumast lõpuni. Õhtul puudunud tal söögiisu ja ta hakanud vasakus küljes valusid tundma. Järgnevail päevil kestnud valud, suurenenud aga neljapäeval ja üldse eriti siis, kui ta piimatoite söönud. Pühapäeval olnud ta väga nõrk, tal ilmunud vaht suu äärde ja ta polevat kedagi ära tundnud ega teadnud, mis temaga tehakse. Et arvatud nõidusega tegemist olevat, keetnud ta naine esmaspäeva hommikul nõiarohtu („Hexen-Kraut“) piimas, mille sissevõtmise järel ta kergendust tundnud ja end soojale ahjule asetada lastes magama uinunud. Unes öeldud temale, ta pidavat külma vett jooma, kui abi tahab. Ärgates ta teinudki seda, mille peale ta verd välja oksendanud. Viimasest roninud sisalikutaoline loom esile, millel olnud suur pea ja suu. Mõnekordse liigutamise järel surnud see. Tema tervis aga muutunud päev-päevalt paremaks. Sisaliku nõidunud temale Tönnis õllega ja selle juures lausunud sõnadega sisse. Tönnis nõidunud ka Uugla talupoja Orro Jürri ja uhkeldanud ise oma nõiakunstiga.

⁸ ERKA (=Eesti Riigi Keskarhiiv), LämSkA (=Lääne Meeskohtu Arhiiv), Protocollum Criminale Iudicii Wieckiensis Ao. 1767, 68, 69, 70, 71, lt. 292 jj.

Ka rääkinud ta muide, nagu oleks Willowerre Mart vana kiriku-kerjuse Orro Jürri surnuks nõidunud.

Ülekuulamisel ülemkirikueestseisjate ees Tönnis alul tõrjus süüdistuse tagasi, möönates ainult, tal olnud Adoga väike omavaheline tüli. Kui talle aga ülekuulajate poolt peale käidi ja meenutati, et teised kerjused ta ähvardusi kuulnud, tunnistas ta lõpuks enese süüdi. Nõiakunsti õpetanud talle ta naine, et ta end aidata võiks teiste inimeste seas. Ülekuulajate küsimused ja Tönnise vastused on ülekuulamisprotseduurile iseloomulikud, esitagem seepärast mõned tähtsamad neist. Küsimus: Milliseid sõnu ta tarvitanud? Vastus: Muud ei midagi kui „se olgo siin sees, mis sulle pahha teeb.“ K.: Kas midagi joogisse ei pandud? V.: eitav. K.: Miks see mitte alati ükskõik mis ei ole, kord madu, kord uss või 'konn? V.: See määratakse, ta nimetab selle, mis saama peab, ja siis kohe saab. K.: Millest tuleb, et seda ei märgata? V.: Alul on see nii peenike kui juuksekarv, hiljemini kasvab ta kiiremini või aeglasemalt seejärgi, kuidas määratakse. K.: Kas ta Orro Jürri ära nõidunud ja miks? V.: Ta nõidunud pulmas temalt juua ja teine olevat keeldunud, see pahandanud teda. Pärast olevat ta temale ometi andnud. K.: Miks ta seda siis oli teinud? V.: „Pahharet aas sedda mo sees ülles.“ K.: Kuidas Jürri abi saanud? V.: Küllap ta midagi sisse võttis. K.: Miks vana kerjus Orro Jürri, kellest Tönnis ütles, et Uugla talupoeg Willowerre Mart ta ära olevat nõidunud, mingit abi ei saanud? V.: See olnud juba nii määratud, et uss pidanud ta tapma enne, kui ta oleks jõudnud abi saada. K.: Kas ta kasvamist ka võiks määrata? V.: eitav. K.: Kas inimest võib kõigi jookidega ära nõiduda? V.: jaatav. K.: Kas ta seda ka ilma joogita võiks teha? V.: eitav. K.: Miks kunagi ei kuulda, et sõdurid, kes ometi nii sageli talupoegadega koos olevat, ära nõiutaks? V.: „Nemmad on agga issi wasta-sid küll, eks ta puhho eest ärra.“ K.: Kas tihti juhtub, et joomise juures temale sõnad meelde tulevad? V.: jaatav. K.: Kuidas siis ei juhtu, et nad (s. o. nõiad) end ise alalõpmata ära ei nõiu? V.: Vabandatakse end „se tulli koggemata“ või puhutakse ta eest ära. K.: Kas seda, kel niisugune töö ees, ära tunda võib? V.: „Temma teggomood näitab seda kohhe wälja, ta on teist wisi keik.“ K.: Milline tunnus õieti on, kas võib-olla silmades midagi on märgata? V.: „Silmad pörity peas.“ K.: Kust ta naine seda õppinud? V.: „Eks ta õppind kerwle waldes, kus ta pärrilt on.“ K.: Kas ta kaua aja kestel kellameheks olles pole kuulnud, et nõidumine on suur patt Jumala vastu? V.: Ta olevat seda kuulnud, tal olevat kahju, kuid seda ei saavat enam muuta.

Tönnise naine seletas ülemkirikueestseisjatele, ta ei teadvat nõidusest midagi ja ta mees ka mitte. Kui Tönnis sinna juurde kutsuti, ütles ta oma naisele: „Eks sa õppetand mind et ma piddin läbbi peäsmä.“ Naine jäi eitamise juurde. Kui ülekuulajad talle peale käi-

sid üles tunnistada, ütles ka Tõnnis lõpuks, et kuna see juba sündinud ja midagi enam muuta ei olevat, õelgu ta tõtt. Naine vastas meelepahaga: „Tahhad sa mind ka kimputamise sata.“ Tõnnis sõnas: Kas sa ei õelnud mulle suvel heinamaal „Ärra minne mitte ilma sannata välja, olgo need sannad sul jures.“ Marri jäi seletuse juurde, ta ei teadvat millestki. Kui talt küsiti, kas ta on ette võtnud asja, ehkki see selge, ometi salata, vastas ta: „Tahhan jah.“ Kui teda tõsiselt manitseti, näis ta hetke jooksul kalduvat järeleandmisele, mõtles aga järsku ümber ja tõendas uuesti oma mitteteadmist.

Lääne meeskohus alustas asja harutamist 17. märtsil samal aastal. Kellamees Ado süüdistas Tõnnist tema äranõidumises. Kihelkonna rahvas rääkivat, et ennem tahtvat nad vaesed kerjused ilma andideta jätta, kui Tõnnise, kes kurje kunste tunneb. Ka kuivanud ja kaheks murdunud „sisaliku“ näitas Ado kohtule ette. Nõidumist võinud põhjustada see, et ta Tõnnisele keeldunud andmast kolmandikku kellamehe tuludest, mida see temalt nõudnud. Küsimuse peale Ado kinnitas oma usku nõiduse võimalikkusse.

Tõnnise tunnistus sisaldas mitmesuguseid vastuoksusi, nagu tema jutt ülemkirikueestseisjategi ees. Võttes tagasi varasemad seletused väitis ta, et tema ega ta naine ei tundvat nõiakunsti. Ülemkirikueestseisjatele tunnistanud ta vastupidist, sest et temale kõvasti peale aetud. Siiski mõõnas ta, et Adole olevat õnnetus juhuslikult tema väljendatud soovi järgi juhtunud. Pärast Tõnnise ülekuulamise lõpetamist kohus konstateeris Tõnnise vaimunõustrust vanaduse põhjusel.

Marri seletas kategooriliselt, et tema ja ta mees mingit nõidust ei tunne ja seda kasutanud pole. Tõnnise tunnistus tema vastu ülemkirikueestseisjate ees olnud tingitud soovist ise hädast pääseda. Küll uskuvat ta, et on inimesi, kes nõidust oskavad, sest paljud tõendavat seda.

21. märtsil istungi jätkumisel kuulati üle Uugla talupoeg Orro Jürri. Ta kuulnud, et olevat üles antud, nagu oleks vana Tõnnis tema ära nõidunud. Kaheksa aasta eest pulmas viibides kannatanud ta kehavalusid, pole aga seda üsna loomulikku nähtust kunagi Tõnnisele süüks pannud ega seda teha võinudki, sest et tal Tõnnisega mingit tüli pole olnud. Ta ei teadvat üldse, kas on inimesi, kes nõiduda oskavad. Täiesti vale olevat ka süüdistus Willowerre Mardi kohta, nagu oleks ta kirikukerjuse Orro Jürri surnuks nõidunud. Tunnistaja kuulnud alles nüüd esmakordselt, nagu oleks vana Jürri nõiduse kätte surnud, ehkki ta surnuga ühes talus koos elutseanud ja Jürri seal surnudki. Vana Orro Jürri olnud väga haiglane ja piinelnud kaksteist aastat kehavaludes.

Willowerre Mart tõendas, et ta ei oskavat nõiduda ega tundvat loomulikke ega üliloomulikke kunste, millega saaks kaasinimesi kahjustada. Ta polevat Orro Sauna Jürri ega kedagi teist surnuks nõidunud ega ka kunagi sellega kiidelnud. Need, kes seda temast ütle-

vad, astugu üles ja tõestagu seda. Kas vana Tõnnis nõiduda oskab, seda ta ei teadvat. Alati ei võivat uskuda, mis inimesed räägivad. Tema vähemalt ei olevat veendunud, et nõidus võimalik oleks.

Kohtuotsus kuulutati 15. juulil. Kohus mõistis Tõnnise, Marri ja Mardi kõigist süüdistusist täiesti vabaks ja lahti. Otsust motiveeriti järgnevalt. Ado kahtlus, nagu oleks Tõnnis temale sisaliku sisse nõidunud ja sellega suurimaid valusid põhjustanud, on seda alusetum, et see, mis Adol olnud, on loomulikkude juhuste tulemus, sest 1) Ado ei ole saanud näidata ühtki küllaldast põhjust, mis tõukaks Tõnnist Ado hukatusele viivatele tegevustele; 2) Ado terve kahtlus põhineb sel, mis teised inimesed Tõnnisest rääkinud; 3) Adost esile tulnud ja kohtule ettenäidatud ese ei tõenda nõiduse olemasolu, sest et esiteks seda mitte päriselt sisalikuks ei saa pidada, teiseks pole selgunud, kas arvatav sisalik Tõnnise tegevuse tõttu või muudel loomulikel asjaoludel esile tulnud, kolmandaks pole ebarahilik ega füüsiliselt võimatu, et „insektid“ inimese kehas elavad, toituvad ja kasvavad; 4) Uugla talupoeg Orro Jürri täielikult eitab, et Tõnnis ta ära oleks nõidunud; 5) Tõnnis end pakkunud vannet andma, et ta ei oska nõiduda, ega kunstidega kellelegi halba teha, ka kohtulikult seletanud, et ta tunnistused ülemkirikueestseisjate ees enese ja oma naise suhtes täiesti põhjendamatud olnud; 6) asja harutamisel selgunud, et Tõnnis kõrge ea tõttu on nõrga mõistusega, mille pärast temale ülemkirikueestseisjate ees antud valetunnistuse pärast teenitud karistus ära jätta tuleb ja et Tõnnisel põhjust olnud temal asetsevat nõidusekahtlustust ennem ülal hoida kui kummutada, sest et ta seeläbi rohkem andeid kogukonnalt saanud.

Mis puutub Uugla talupoega Willowerre Marti, siis on tema peale tunnistaja Tõnnis kohtus seletanud, et tema teadmise järgi keegi vana kirikukerjust Orro Jürrit ära pole nõidunud. Ka on Uugla talupoeg Orro Jürri tõendanud Mardi süütust, mis kaalub seda enam, et mainitud Jürri on surnud kirikukerjusega ühes talus elutsenud, ega ole kuulnud selle nõidumisest ei sellelt eneselt ega teistelt. Ka on Mart ise vandega tõendanud, et ta ei tunne nõidust. Et kohtualuste süütus seda selgemalt päevavalgele tuleks ja sealne talurahvas edaspidiseks kasutust hirmust vabastataks, seks peab kohalik pastor järgmisel pühapäeval pärast jutlust tervenisti kogunenud kogudusele selle otsuse sisu teada andma, kuid ühtlasi hoolikalt südamele panema, et rahvas hoiduks kurjadest ja lubamatutest kunstidest, millega võiks ligimesi kahjustada, ja inimesi hoiatama, et nad ebausule ruumi ei annaks, vaid hoiaksid kinni usu põhitõdedest ja loeksid pühakirja, et selle tulemusena Jumala au nende seas elaks ja mitte kohut edaspidi valede ja tühiste kaebustega ei tülitataks.

See otsus läks Eestimaa ülemmaakohtule seisukoha võtmiseks. Ülemmaakohus kinnitas otsuse 3. novembril esitatud kujul selle

muudatusega, et Tõnnis selle eest, et ta tema vastu olemasolevat nõidusekahtlustust hoidis ülal ja oma tunnistuse järgi tarvitas sõnu, millega uskus ligimest kahjustavat, ja et ta kirikukohtu ees ilmsel ebatõtt ette kandnud, allutati karistusele. Olles ära teeninud kehalise karistuse, see asendati siiski, arvestades ta kõrget vanadust, kiriku-kariga.

Järgneva nõiaprotsessi tegevustik toimub Lõuna-Viljandimaal. 1. VI 1787 ilmus Pärnu-Viljandi alamkorrakohtusse Tarvastu talu-peremees Pilli Usse Peet, kes kaebas⁹:

Kaheksa päeva enne maarjapäeva samal aastal sõitnud ta Kärstna mõisa hobust müütama. Kaup polevat sobinud ja ta asunud koduteele. Mööda sõites kohanud ta „Nachkila“ veskil teist Tarvastu talupere-meest Woesso Toeppasky Adot, kes seal tema hobuse ära nõidunud. Vaevalt koju jõudnud, muutunud hobune nii vigaseks, et ta vaevalt heinu maast kätte saanud, ja olevat praegugi ses olukorras. Et Toeppasky Ado ta hobuse ära nõidunud, kuulnud ta ka Micko Peter Jaacki käest, kellele seda Ado vend rääkinud. Kord teel kohanud kaebaja Adot ja palunud teda hobune jälle terveks teha. Seepeale andnud Ado talle sellise kõrvakiilu, et ta kõrv verd jooksmata hakanud ja ta veel nüüd sellest kõva kuulmisega on. Ka õelnud Ado, et ta nõidunud hobuse selle eest, et kaebaja Ado hobuse esimesena ära nõidunud. Kaebaja võivat Jumala ja kohtu juures vanduda, et ta pole seda mitte teinud. Kevadel karja välja lastes murdnud hundid kaks vasikat. Kõige imelikum olnud see, et kaebaja eriliselt kuri ja südikas koer huntidele midagi pole teinud, vaid nendega seltsides ühiselt vasikad ära söönud. Samal õhtul murdnud hundid tal ühe varsa. Kolm päeva pärast lihavõtteid kaotanud ta kaks lehma, kes sisikonna välja ajanud. Kuna Toeppasky Ado tookord, kui kaebaja temalt hobuse pärast aru pärinud, ähvardanud ta veised ja kõik muu surnuks nõiduda, mida võivat mainitud Jaack tõendada, siis uskuvat ta, et kõik need õnnetused on Ado poolt talle saadetud. Ka nõudis kaebaja hüvitust kõrvahoobi eest, mille tulemusena ta praegugi alalise peapöörituse all kannatavat.

Kohus eeltoodu põhjal andis kaebusele käigu. Järgmisel päeval kuulati üle süüdistatav. Toeppasky Ado, 40 aastat vana, tõrjus tagasi süüdistuse nõiduses. Polevat midagi üliloomulikku selles, kui loomad käravad. Niisama loomulik olevat hobuse vigasus, sest Peet lasknud hobuse ruunata ja siis kohe sellega pika tee ratsutanud, millest loomale haigus tekkinud. Ka polevat ta ise nõidumisega kiidelnud ega ähvardanud Peeti ja ta loomi ära nõiduda. Peet jäi siiski oma süüdistuse juurde ja palus rea tunnistajaid, kes ta väiteid tõestada võivat, üle kuulata.

Tunnistajate ülekuulamine 17. juunil tõi järgmisi asjaolusid ilmsiks. Peedi teenijatüdruk Marret seletas, et ta ei teadvat nõidu-

⁹ ERKA, PrnMkA (=Pärnu Maakohtu Arhiiv), nr. 1975.

misest midagi. Tema perenaine ja kaebealuse naine neednud teineteist vastastikku. Et siis kõiksugu õnnetusi kord ühele, kord teisele juhtunud, olevat usutud, et nad teineteist ära on nõidunud. Peedi loomade lugu olnud loomulik, sest loomatoitu olnud vähe ja kari aetud seepärast varakult välja. Ka pole hundid mitte üksnes tema peremehele, vaid kõikjal kahju tekitanud. Hobune muutunud vigaseks seepärast, et teda liiga vara ruunamise järel kasutatud. Küsimusele, kas Ado ja Peedi naised nõidade juures olnud, vastas tunnistaja, et nad küll ähvardanud teineteist, kuid pole nõidade abi otsinud. Ka olnud Peet alati kõva kuulmisega.

Leppicko Matzi õde Marret teadis rääkida, et tema perenaine Pilli Usse Peedi naine kuulnud, et Ado naine teda sajanud ja saatnud seepeale Marreti kuulama, mis Ado naine ütleb. Marret läinud sinna. Ado naine küsinud temalt, kas „Pistri Tont“ nende majja tulnud. Kui tütarlaps jaatavalt vastanud, soovinud Ado naine, et kurat Peedi majast kõik viiks, mis seal „karvaste jalgadega on veel enne jaanipäeva“ ja ka hobuse karistuseks selle eest, et Peet nende hobust ära nõiduda tahtnud. Mõlema naise ähvardused olnud vastastikused.

Toeppasky sulase Hansu naine Mall seletas, et Ado naine Peedi naist süüdistanud ja lubanud teda koos ta mehega nii ära nõiduda lasta, et nad nagu Retznicko Hansu tütar sureksid, kui see ka tal ta viimase maksaks.

Tarvastu talupoeg Micko Peter Jaack tunnistas, et tema kuulates Ado pole Peeti hobuse nõidumisega ähvardanud. Esiteks Ado, siis Peet süüdistanud teist hobuse äranõidumises. Tunnistaja ise olnud nende kohtumisel veski juures, kus nõidumist Ado poolt, kes üldse hobusele liiga ligi ei pääsenud, olla ei saanud. Peedi hobuse vigaseksmuutumist seletas ta samuti kui Peedi teenija ja Ado. Ka olnud Peedil alati raske kuulmine. Üldse olevat see kõik naiste loba. Woesso Toeppasky Johann, kaebealuse vend, seletas, et ta hiljuti esmakordselt Micko Peter Jaackilt tülist kuulnud. Muud ta midagi ei teadvat.

Edasi kuulati koos üle Peedi naine Ret ja Ado naine Marret. Mõlemad tunnistasid, et kuna nad uskunud, et nende mehed teineteist ära nõidunud, siis neednud ja sajanud ka nemad teineteist ja teise loomi. Ado naine vabandas end sellega, et Peedi naine lasknud muna tema talli asetada ja mitmet puhku tema juurest soola, leiba ja villa laenata, mis asju talurahvas nõidumiseks vajalikuks pidavat. Seepärast soovinud ta Peedi naisele kurja, nüüd aga kahetsevat seda.

18. juunil kohus kuulutas otsuse. Toeppasky Ado mõisteti nõidumises ja löömises, mille tagajärjeks kõrvakuulmise osaline kaotus, õigeks. Motiivides leitakse, et 1) kõik tunnistajad eitavad nõidumisest midagi kuulnud olevat, loomad surid osalt toidupuudusel, osalt

huntidest murtud, kuna hobune muutus vigaseks liiga varasest kasutamisest ruunamise järel; 2) nõidusekahtlustus tekkis sellest, et mõlemad naised teineteisele kõike kurja soovisid ja seejärel õnnetus juhtus; 3) ei selgu, et Ado või ta naine arvatavate nõidade juures oleksid abi otsinud; 4) kõrvakuulmise kaotus on kaebaja poolt valesti üles antud, kuna kõigi tunnistajate järgi ta alati sellise kuulmisega olnud. „Siiski tuleb aga niihästi kaebajat Pilli Usse Peeti ja selle naist, kui ka kaebealust Woesso Toeppasky Adot ja selle naist... pastori poolt kogunenud koguduse ees nende kõrgeimal määral patuse needmise ja sajatamise pärast tõsiselt käsile võtta ja manitseda ja neile paremat õpetada, et kohut edaspidi säärase usku ja meie aegade valgustust häbistavate kaebustega ei tülitataks.“

Väga kergesti sattusid nõidusekahtlustuse alla naised, eriti vanemaealised — nähtus, mille põhjusi tuleb otsida rahvaebausus¹⁰, kuid mis kalduvust toetas ka kiriklik doktriin. 18. VI 1799 pöördus kreisifiskaal Rathlet Viljandis Pärnu maakohtu poole kirjaga, milles teatas, et kõrtsipidaja Pfeifer'i juures Viljandis teeniv naine Ann, kes varguse pärast Viljandi magistraadis uurimise all seisnud, andnud üles Viljandi mõisa sepa Michel Kulbars'i naise Addo (resp. Eddo, Edde) selgeltnäijana, kes nõidusega tegemist teinud¹¹. Selle kirja põhjal otsustas Pärnu maakohus 23. juulil juurdlust alustada. Asja arutamine leidis järgmisel päeval aset. Ann tunnistas, et eelmisel talvel Pfeiffer'i juures suure pesu ajal paar särki kaduma läinud. Ta pöördunud Addo poole palvega varast selgitada. Addo teinudki seda ja tunnistanud mõningate toimingute järel klaassepp Koljo teenija vargaks. Addo, 66 aastat vana, tõendas, et ta öelnud seda vaid naljaks ja kasutanud seejuures võtit ja piiblit. Kohus otsustas Addo käitumist kõige teravamalt laidetavaks pidada ja talle selgitada, et kui ta veel kord peaks selliseid „lapsikusi“ ette võtma, ta siis kehalise karistuse alla langeb, mis käesoleval juhul tema iga arvestades ära jääb.

17 aastat pärast praegukäsiteldud lugu tuli toime Harjumaal protsess, mis laadilt komplitseeritum ja hoopis arvukama tegelaskonna oma keerisesse kiskus. Lõuna-Harju adrakohtuniku ettekande põhjal 27. IV 1816 Eestimaa kubermanguvalitsus tegi Harju meeskohtule ülesandeks kirjaga 3. maist uurimist alustada talupoeg Jacobi ja Vana-Harmi naise Anne vastu arvatava nõidumise asjas¹². Adrakohtuniku juurdlusprotokolli ja järgnevate kohtuistungite uurimiste tulemusena rekonstrueerus järgmine sündmustekäik.

¹⁰ Vrd. N. Paulus, Die Rolle der Frau in der Geschichte des Hexenwahns, Historisches Jahrbuch 1908, lk. 95.

¹¹ ERKA, PrnMkA, nr. 2158.

¹² ERKA, HaMskA (=Harju Meeskohtu Arhiiv), toimik a. 1816, pend. 4. mai.

Vana-Harmi ümbruskonda ilmus ümberhulkuv talupoeg Jacob alias Jürri, 45 aastat vana, kellel nähtavasti peatuluallikaks oli aadrilaskmine. Tema isiku, õige nime ja päritolu kohta ei õnnestunud ka hilisemal juurdlusel midagi kindlaks teha, kuna kahel puhul tema antud seletused kontrollimisel valeks osutusid ja ka vaimuliku manitsuse abil temalt tõde ses asjas teada ei saadud. Asudes perenaise Anne kutsel Lülle tallu, ta hakkas levitama kuuldusi, nagu oskaks ta varguste puhul teo sooritajat kindlaks määrata. Sellest kuulis Waino Mardi sulase Mardi lesk Ann, 33-aastane, kellelt eelmisel aastal küünlapäeva ümber üheksateist tükki lõnga varastatud. See pöördus nüüd kaebeluse poole palvega varast ja varastatud lõnga üles otsida, millega Jacob tasu eest nõustunudki. Nagu ta hiljemini tunnistas, märganud Jacob kohe sündmuse jutustusest, et Ann ise Ue Toa Jürri Tõnno naist Anno kahtlustanud. Selle kohta asus Jacob andmeid koguma. Järgmisel päeval hakkas ta suure hulga inimeste juuresviibimisel varast selgitama. Seletades kõike enda ees seisvalt viinaklaasilt nägevat, kirjeldas ta Anno kohta kogutud andmete põhjal, kui palju vargal lapsi, milliseid loomi ja mis värvi jne. Seejärel tõendas ta, et võivat vargale kolme liiki kahju tekitada: 1) et ta metsades ringi peaks hulkuma, 2) et ta end peaks surnuks jooma, 3) et ta igavesti peaks varastama. Siis küsis ta kahjusaajalt, mis ta vargale tegema peaks. See soovitud vaid, et varas toogu talle varastatud lõng tagasi, muud kurja polevat vargale teha tarvis. Seepeale muretses Jacob Aela kõrtsis viina, lisanud sellele oma tõenduse järgi mõne tilga sulatatud vaha tükist, mis temalt hiljemini kohtulikult ära võeti ja keemiliselt analüüsiti, ning veidi püssirohtu. Segatisest tilgutanud Jacob 9 tilka leivatükile ja andnud nii viina kui leiva Hinrichi lese Anne kätte, kes Waino Mardi sulase Mardi lese Anne juures elutses, käsuga see Tõnno naise Anno kätte toimetada, et viimane seda maitseks. Hinrichi lesk Ann täitis ülesande järgmise päeva hommikul. Anno joonudki viinast, samuti ta kaks last ja tema juures elutsev vabadikunaine Lamba Marri, leiva jaganud aga viimaste vahel. Veidi aja pärast hakkasid Anno, ta lapsed ja Lamba Marri kehas valusid tundma. Keskpäeval laskis nüüd Jacob Anno Aela kõrtsi kutsuda ja tegi siin temale ettepaneku vargus üles tunnistada. Anno keeldumisele järgnes sõnavahetus, ilma et asi oleks lahendunud. Kaebelune läks seepeale sealt ümbruskonnast ära Kuimetsa. Sealt laskis Anno tema oma mehel tagasi tuua, et ta tema, ta lapsed ja Lamba Marri terveks arstiks. Jacob muretsenud puhast viina, kaapinud sinna sisse natuke oma küüntest ja andnud seda haigetele juua sõnadega: „Kui teie minust haiged olete, saate ka minust terveks.“ Haiged tervenenedki ja Jacob pöördus tagasi Kuimetsa.

Asja arutamine ja hulgaliste tunnistajate ülekuulamine vältas kuid. Otsus kuulutati 9. detsembril samal aastal. Mõisteti: karis-

tada Jürri aliaas Jacobit maarahva ebausule ja teadmatusele tuginevate pettuste eest kahel pühapäeval kirikupostis Kose kiriku juures kogunenud talupoegkonna ees mõlemal korral kümne paari kepihoobiga, selle järel passita hädaohtliku ümberhulkujana, kes pole suutnud esitada mingit tõendist oma isiku kohta, 23. XI 1797. a. senatiukaasi alusel nekrutiks anda, või juhul, kui ta selleks kõlbmatu, Siberisse asumisele saata; Waino Mardi sulase Mardi lesk Ann vabastada kuritahtliku kaasaaitamise kahtlustusest, siiski teda kui ka Lülle Anne ja selle meest Lülle Hansu, Hinrichi leske Anne ja Aela kõrtsinaist Marrit karistada karmi kohtuliku noomitusega selle eest, et nad osalt otseselt, osalt kaudselt Jürri Jacobile tema pettuste juures kaasa aidanud ja teda mitte ainult kohe kinni võtnud ja kohtu kätte toimetanud, vaid koguni rumala kergeusklikkusega tema valelikke kiitlemisi uskunud ja neid karistusväärse nõrkusega sallinud; seda kantslist otsuse kuulutamise juures rõhutatult märkida.

Otsuse motiveerimine on väga huvitav. Kohus leiab, et käesoleval juhul pole tegemist nõidusega, nagu seda kehtivad seadused ette näevad, kuna seaduses esinev nõiduse mainimine nii sünnib, nagu oleleks nõidus tõesti üliloomulikkude jõudude abil teatavate nähtuste esilekutsumises, vaid see liik süütegusid on loomulikult viisil üldiselt kriminaalsüütegude hulgast kõrvaldatud, nii ka seaduses ettenähtud karistus käesoleval juhul enam rakendamist ei või leida. Siiski on Jürri Jacobi poolt sooritatud kuritegu kõrgeimal määral hädaohtlik pettus ja kuulub sellisena karistamisele. Mis puutub mürgistusse, siis pole asi nii tõsine, nagu esimesel hetkel näis, vaid arvatav haigustumine on emba-kumba, kas välja mõeldud kättemaksuks Mardi lese Anne vastu, või tõenäosemalt ebausud tõttu kõrgendatud kujutlusvõime produkt, sest 1) viinale lisatud vahas keemilise analüüsi juures mitte midagi haigusttekitavat ei leitud. 2) Eestimaa meditsinaalvalitsuse arvamuse järgi võimatuks tuleb pidada, et üks ja sama vahend nii lahkuminevaid mõjusid esile võiks kutsuda, nagu Anno tunnistanud, et ta ise südamehäireid, lapsed kõhuvalu, Lamba Marri aga verejooksu saanud; 3) kreisiarsti tõenduse järgi on Anno haigus lihtsalt hüsteeriline nähtus, mida pahaandamine halvendanud, laste haigus pühadeaegsest mao ülekoormamisest, Lamba Marri haigus aga seesmistest füsioloogilistest põhjustest on tingitud. Neil põhjustel tuleb kaebealuse eksimust vaadelda omakasupüüdlikel eesmärgel sooritatud pettusena ja seda vastavalt karistada. Kaebealune on kuritahtliku silmapette abil katsunud nõrga rahva meeli segada ja nende ebausku oma huvides ära kasutada. Edasi tema piiramatud ilma asjatundmiseta ettevõetud aadrilaskmised ja teised vägivaldsed arstimised võivad tema kaasinimestele elukardetavaks osutada. Ta oleks kahjulikuks eeskujuks ümbruskonnale, ja seepärast tuleb ta kahjutuks teha. Mardi leske Anne tuleb vaadelda ebausud ja teadmatuse läbi pimestatud

isikuna, kes veel kohtu ees tõendanud end kindlasti uskuvat, et inimene võivat üliloomulikkude vahendite abil teise inimese salajast tegu ja tahtmist uurida ja teda sõnamise läbi oma tahtele allutada. Tunnistajate seletustest ja tema tegevusest nähtub, et tema puhul tegemist ei ole kurja tahtega, vaid ilmse hingehaigusega. Seepärast tuleb ta õigeks mõista. Temale ja ülejäänud otsuses mainitud asjaosalistele tuleb aga teha karm kohtulik noomitus kergeusklikkuse eest. Kohalik pastor peab otsuse väljakuulutamisel juhust kasutama seda laadi kahjuliku ebaususe vastu rõhutatult kõnelda ning oma koguduse vaateid selle üle võimalikult valgustama. Eestimaa ülemmaakohus kinnitas ülaltoodud otsuse 28. det. s. a. selle muudatusega, et Jacobi karistust vähendati viieteistkümneme paarile kepihoobile.

Praegukirjeldatud protsessid langevad ajavahemikku aa. 1771—1816, niisiis ajastusse, mil suur liikumine ideede maailmas, mida tunneme valgustuse nime all, oli end juba maksma pannud ja ühtlasi tervele ajastule oma pitseri peale vajutanud. Valgustus on tsesuur, mis eraldab praeguvaadeldud tõsiasju nõiaprotsesside klassilisest ajastust. Sellele tagasivaadet tehes praeguvaadeldud sündmuste aspektilt, oskame esitatud tõsiasju õieti väärtustada. Kuigi vastav materjal Eesti ala kohta pärast XVII sajandit liiga vähene ja lünklik on selleks, et püstitada üksikasjalisi teese probleemi kohta, võimaldavad ka esitatud andmed mõningaid konsekvantse tõmmata.

Kaht ajastut võrreldes leiame sarnasusi, kuid ka lahkuminekuid. Näeme, et ka XVIII sajandil ja koguni XIX sajandi alguses kohtupraktikas esineb süüdistus nõidumises, kaebealused tunnistavad enda osavõttu nõidusest (Tõnnise ülestunnistus ülemkirikueestseisjatele, mille ta küll hiljemini meeskohtus tagasi võttis). Kuid me ei kohta esitatud materjalis ühtki tulesurma määravat otsust, mis nii tüüpilised XVI—XVII sajandi nõiaprotsessidele. Ka ei leia me jälgi lepingust nõiduses kahtlustatu ja kuradi vahel, mis moment nõidususe õitseajastu protsessides nii suurt osa mängib. Teostunud olukorramuutused omavad mitmesuguseid põhjusi. Ulevaatlikkuse huvides nimetagem ühtesid välisteks, nagu õiguslikkude normide muutumine, teisi seesmisteks, nagu maailmavaate areng, kusjuures tuleb silmas pidada, et tegelikkuses need põhjused üksteist vastastikku mitmeti on mõjustanud.

XVII sajandi lõpus hakkas vaimselt juhtivates ringkondades ikka selgemini kuuldavale tulema hääli nõiaprotsesside absurdusest ja loogikavastasusest. Amsterdami reformitud kiriku jutlustaja dr. theol. B. Bekker'i sulest ilmus 1691.—1693. a. suur töö „De betoverde Wereld“, milles autor süstemaatiliselt ümber lükkas nõidususe doktriinid¹³. Töö ilmus mitmes keeles paljudes trükkides ja äratas suurt tähelepanu. Sama suunda arendas Halle professor

¹³ A. Lehmann, Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart, Stuttgart 1908, lk. 126.

Thomasius XVIII sajandi alguses mitmetes käsitlustes. Muidugi ei puudunud vastuväitlejad ja Bekker koguni vallandati oma õpetuse pärast ametist. Otsustav samm oli siiski tehtud ja nõiaprotsesside õigustajate autoriteetsete kriminalistide, kelle hulgast nimetagem Carpzow'i ja Brunne mann'i Saksamaal XVII sajandil, õpetusse löödud mõra laienes üha. See asjaolu hakkas järgneval ajastul kajastuma ka seadusandluses. Preisis tegi 1714. a. korraldus ja 1721. a. seadus, Austrias Maria Theresia tegevus nõidade tagakiusamisele kui ka mitte õiguslikult, siis ometi praktiliselt lõpu¹⁴. Viimne hukkamine nõiduse süüdistuse alusel saksa keele piirkonnas leidis aset Šveitsis Glaruses 1782. a. Daatumid teiste maade suhtes varieeruvad. Vastavad normid seadustes püsisid küllalt kaua, kuid neid hakati teisiti tõlgendama. Toodud 1816. a. protsessi otsuse motiivides mainib kohus otseselt, et seadustes ettenähtud normid neis asjus juba ammu enam õigusemõistmises rakendatavad ei ole.

Kõige suuremat tähtsust omas uuemate juriidiliste arusaamade kajastus tortuuri kõrvalejätmisena nõiaprotsessides. Vastava arengu jälgimine ei kuulu siia. Käesoleva teema seisukohalt on vaid tähtis märkida, et esitatud protsesside puhul meie enam ei leia piinamise tarvitamist. Tortuur oli vahend, mis protsessis kohtunikule kõik võimalused kätte andis, süüdistatavale aga ei mingit. Selle abil võis kohus kaebealuselt kõik soovitavad ülestunnistused saavutada; pääs kaebealusele, kellelt kohtunik soovis enese süüditunnistamist, oli praktiliselt väljaspool võimalikkuse piire¹⁵. Tonnise pääs tule surmast XVII sajandi oludes oleks üsnagi ebatõenäone. On õige, et enese süüditunnistamise maaniat, mis nii silmahakkav varasemates nõiaprotsessides, ei põhjustanud niipalju kaebealuste haiglane kujutus või autosugestioon enese nõidusest osavõtust, kui hirm eitamise pärast ikka uutele piinaprotseduuridele ohvriks langeda¹⁶.

Kui edasi minna seesmiste põhjuste, nagu neid defineerisime, vaatlemisele, siis tuleb konstateerida, et kõigist tähtsaim oli üldise mõtteviisi areng. Renessansiga alanud immanentne elukäsitlus tiivustas loodusteadusi varemaimamatule edukäigule, millest omakorda sugenes nende mõju intellektuaalses maailmas valgustusajal¹⁷. Valgustuse ideed, olles saanud kindla kuju üksikutes juhtivates peades, avaldasid mõju järjest suuremale hulgale. Areng niisiis ülalt alla levides murendas nõidususe elemente, millest XVIII sajandil veel nakatatud olid laialdased ringkonnad. Seda tõendab ka esitatud materjal. Mainitud protsessides rida asjaosalisi tunnistavad, et nad usuvad nõiduse võimalikkust. See ei tarvitse meid talupoegkonna juures

¹⁴ H. Pollack, Mittheilungen über den Hexenprozess in Deutschland, insbesondere über verschiedene Westphälische Hexenprozesakten, Berlin 1885, lk. 41 jj.

¹⁵ Vrd. üksikasju selle rakendamises Pollack, *op. cit.*, lk. 3 jj.

¹⁶ Pollack, *op. cit.*, lk. 8.

¹⁷ Tarvel, *op. cit.*, lk. 156.

imestama panna, kui kuuleme, et 1808. a. keegi mõisnikuproua kibedasti süüdistab oma talupoega tema karja hävitamises nõiakunsti abil¹⁸. Seevastu õigusemõistjate juures on teine olukord. Välja arvatud Lääne-Nigula ülemkirikueestseisjad, kelle protokollist ilmneb iseloomustav joon, et kaebeluseid püütakse ülestunnistamisele mõjustada, kõigil teistel juhtudel kohtunikel enestel näib puuduvat täielikult usk nõiduse olemasollu. 1771. a. kohus soovib otsusega kaasa aidata selleks, et edaspidi kohut valede ja tühiste ebausust tingitud kaebustega ei tülitataks. 1787. a. nimetatakse nõidusekaebust otseselt oleviku valgustust häbistavaks nähtuseks. Üldiselt manitsetakse asjaosalisi ebausklikkuse eest.

Valgustuse mõju ilmneb veel kiriklikkude kaalutluste puudumises. Lepingust kuradiga, kui spetsiifiliselt kiriklikust motiivist, mis nõiaprotsessides enne XVIII sajandit nii tüüpiline, ei ole esitatud näidetes juttu. Kui eespool nägime, milline tihe side valitses kiriku ja nõidususe vahel, siis tuleme siit järeldusele, et mõlema teguri tähtsuse püsimine või langemine pidi toimuma käsikäes. Näemegi, et valgustuse kandvad isikud, eesotsas Voltaire'iga, võideldes iganenud ideederingi kammitsast väljapääsemise eest ühtaegu pöörduvad kogu jõuga kiriku liigmõju vastu¹⁹. See oli õigustatud seisukohavõtt, sest kus kiriku ainumõju rahva vaimuelu juhtimisel kauem püsis, seal esines ka nõiaprotsesse kauem. Mehhikos põletati veel 1877 ühel päeval viis nõida kohtuotsuse põhjal²⁰. Kiriku ühiskondliku tähtsuse vähenemisega nõiaprotsessid kaotasid oma varasema iseloomu. Nõidususk rahvaebausu osana jäi jaoti meie päevini püsima, kuid nõiaprotsessid degenerereerusid petmis- ja soolapuhumissüüdistusiks. Kui süüdistusi nõiduses veel tõstetigi, siis lõppesid need õigeksmõistvate otsustega, või allutati karistusele ainult kõrvalasjaolud, nagu pettus. See areng oli Eesti alal XVIII sajandi viimaseks kolmandikuks teostunud.

Lemmit Mark.

Des procès de sorcellerie en Estonie à la fin du XVIII-e et au début du XIX-e siècle.

R é s u m é.

Les matériaux concernant les procès de sorcellerie en Estonie pendant leur période finale sont peu nombreux. Néanmoins les dossiers des procès, provenant des années 1771, 1787, 1799 et 1816, nous permettent de tirer quelques conclusions sur le développement de la mentalité de ce temps à leur égard, en comparaison avec celle qui régnait pendant leur grande vogue, du XV-e au XVII-e siècle. Depuis le moyen âge déjà, la sorcellerie était étroitement liée à la doctrine de l'église. La persécution des sorciers adopta un caractère universel par le fait que l'église en

¹⁸ Ein Hexenprocess im neunzehnten Jahrhundert, Das Inland 1841, vg. 777 jj.

¹⁹ E. Lavissee, Histoire de France, tome huitième II, Le règne de Louis XV (1715—1774) par H. Carré, Paris 1909, lk. 292, 302.

²⁰ P o l l a c k, *op. cit.*, lk. 50.

devint l'instigatrice. Mais depuis la renaissance une autre mentalité, une conception immanente du monde, commençait à pénétrer les esprits. De concert avec le prodigieux développement des sciences naturelles, elle frayait le chemin à la philosophie éclairée du XVIII-e siècle. Or, les idées éclairées paralysèrent l'influence sociale de l'église, en même temps qu'elles minèrent les bases de la croyance à la sorcellerie. Celle-ci perdit la grande importance qu'elle avait eu dans la vie sociale et mentale. Elle ne survécut que comme un élément de la croyance populaire. Dans les procès présentes nous ne trouvons plus de ces motifs d'origine ecclésiastique si caractéristiques à l'époque antérieure, par ex. plus de pactes avec le diable. Aussi les tribunaux ne croyaient-ils plus à l'existence de la sorcellerie. Ils acquittèrent les inculpés de l'accusation de sorcellerie, en les condamnant quelquefois seulement pour fraude.

Arvustused.

Berta Koehler, *Das Revalgeschäfft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann (1532—1535)*. Opladen 1936, 91 lk.

Selles Kieli väitekirjas käsitleb autor Lüübeki kaupmehe Laurens Isermanni ärisuhteid tallinlase Hermann Bolemanniga. Uurimus rajaneb õieti I. poolt aa. 1532—1535 B. saadetud 5 kirjale, mis koopiates on säilinud Lüübeki linnaarhiivis. Nende kirjade põhjaliku ja meetodikindla analüüsiga annab autor üsna huvitavaid iseloomustusi Ida ja Lääne vahelise kaubanduse ilme, selle ulatuse ja organisatsiooni, fasuvuse jne. kohta. Tänu sellele, et kahele kirjale on lisatud kaubaarved, võimaldub autoril pakkuda ülevaadet kaubaliikidest, nende hindadest, eri liikide osatähtsusest, ostu- ja turustamiskohtadest. B. eksportis Tallinnast kõige enam nahku, millele koguväärtuselt järgnesid lina ja siis karusnahad. Isermann turustas lina Antverpeni kaudu peamiselt Inglismaale. Nahkadest müüs ta osa Nürnbergi, enamuse aga Antverpeni ja Kampeni. Antverpenist ostis I. ka enamuse neist kaupadest, mis ta saatis Bolemannile Tallinna. Autori arvates oli Antverpen juba siis kujunenud ka Läänemere kaudu toimuva Ida ja Lääne kaubanduse tõeliseks keskuseks ja tõrjunud Lüübeki tagaplaanile. Et B. ja üldse liivimaalased siiski Lüübeki vahetalitusel kauplesid Antverpeniga, olenenud sellest, et mereühendus Taani väinade kaudu oli segaste aegade ja sõja tõttu väga kardetav. Maaühendus Lüübeki kaudu olnud küll kulukam, kuid vähem riskantne.

Saadest B-lt idakaupu, saatis I. vastu mitmesuguseid läänekaupu, peamiselt just luksускаupu: pärle, kalliskivistatud sõrmuseid, kalleid lõuendeid ja riidesorte, vürtse jm. Siiski polevat I. spetsialiseerunud ainult sellele alale, vaid ajanud puhtakujulist konjunktuurkaubandust: ostnud ja müünud kõike seda, mille järele oli nõudmist. Selle väite tõenduseks esitab autor I. spekulatsioonile rajatud tehingu soolaga 1533. a., mis muide lõppes kahjuga, sest B. müüs liiga hilja. Üldiselt aga oli massardiklite osatähtsus selles ärivahekorras I. poolses osas hoopis väike.

Käsitelles selle ärivahekorra organisatsiooni leiab autor, et kaupade vahetamine toimunud peamiselt vastastikuse komisjoni-vahekorra alusel. B. müüs I-lt saadud kaupu ilma igasuguse provisioonita Idas ja I. omakorda B. kaupu Läänes. Väiksemas ulatuses esines ka juhuslikke kaubaseltsinguid ja seda just Läände juhitud kaupade puhul. Ka teotses I. mõnel korral täiesti sõltu-

mata kaupmehena. Komisjonivahekorra tingis autori arvates suur vahemaa kahe kontrahendi vahel ja ka see, et komisjoniäri nõudis vähem kulutusi. Juhuslikud seltsingud, mis I. ja B. vahel sõlmiti peamiselt viimase ettepanekul, olid selleks, et vähendada riski, jagades selle osaliste vahel vastavalt ärisse pandud summadele.

Need on üldjoontes vaadeldava teose peamõtted. Puhtmajandusajalooliste andmete kõrval pakuvad kaupade loendid (need ja samuti teose peaalikas — eelmainitud 5 kirja — on avaldatud raamatus lisana) ka huvitavaid ja väärtuslikke kultuuriloolisi andmeid jõukuse ja elustiili kohta meie maal XVI sajandi algupoolel.

Aga ometi on see allikaines, millele autor rajab oma seisukohad, liiga piiratud ja juhusliku laadiga, et võiksim kōhkle mata nõustuda autori väidetega. Tallinna linnaarhiivi kogud oleksid kindlasti lisanud uusi andmeid ka I. ja B. vaheliste ärisuhetele, kõnelemata sellest, et nende abil oleks olnud võimalik palju üksikasjalikumalt jälgida Lüübeki osatahtsust Ida ja Lääne vahelises kaubaliikluses. Autori väide Lüübeki passiivsusest juba XVI sajandi algupoolel vajab lähemat, ulatuslikumale materjalile rajatud tõestust. Vaadeldud äritehingud annavad, nagu autor seda ka ise rõhutab, ainult lõikelise ülevaate L. ärisuhetest B-ga ja ometi on autoril olnud julgust teha neist üldistavaid järeldusi kogu Ida ja Lääne vahelise kaubanduse kohta! Kahtlematult on see toonud kaasa liialdusi ja kindlasti vajavad mitmed Koehleri seisukohad kontrolli ja korrigeerimist. Mõndagi on autor käsitlnud liiga tänapäeva seisukohalt, näiteks tehingule eelnenud teadete kogumist ja kalkulatsioonide. Juba üksi tolleaegsed liiklemisolevad kõnelevad siin autori seisukohtade vastu. Vaatamata nimetatud puudustele pakub raamat, nagu juba öeldud, ka küllalt väärtuslikku, liiatigi peaksid ta vaieldavad väited ja seisukohad mõjuma ergutavalt vastavate küsimuskomplekside vaatlusele võtmisele ulatusliku allikainese põhjal.

E. Blumfeldt.

H. Kruus, P. Johansen, R. Kenkmaa, E. Blumfeldt, F. Linnus, E. Tender, J. Uluots, A. Soom, A. Saareste, R. Paris, Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Tegev- ja peatoimetaja H. Kruus. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1937, XVI + 504 lk.

1937. a. sügiseks ilmus „Eesti ajaloo“ II köide, mis käsitleb Eesti keskaega, s. o. aega muistse iseseisvuse kaotamisest kuni Vana-Liivimaa konföderatsiooni kokkuvarisemiseni XVI sajandi keskpaiku. Rida autoreid meie tuntumate akadeemiliste eriteadlaste hulgast võtavad vaatlusele sel ajal toimunud poliitilised võitlused, talurahva olundi, asustuslikud ja agraarolud, linnade arengu, maa halduse korrastuse, eestlaste ainelise kultuuri, kaubanduse, rahanduse ja mõõduduse, õiguse ja kohtu, kiriku- ja vaimuelu. Ka keele- ja kunstiküsimused leiavad käsitlemist.

Teose kandva osa — maa poliitilise ajaloo — kujutis on valminud selgena, parajal määral koondatuna ja süstemaatiliseks. On näidatud väga veenvalt, et koloniaalvõimude põhiülesanneteks olid meie maal alistatud põlisrahva alamluses hoidmine, võimude omavaheliste suhete korraldamine ja maa kaitsemine välisvaenlaste vastu. Nende keskenduspunktide ümber on koondunud vaatlusaluse ajaloo-perioodi kogu poliitiline elu. Eri aegadel ja eri olukordades oli muidugi mõni neist esikohal või nad esinesid tähtsusetult ühes või teises kombinatsioonis. Seda asjaolu arvestati, nagu teoses mainitud, ka linnuste rajamisel, mis leidsid vastava paigutuse. Preg-

nantselt nähtub ka meie kodumaa geopoliitilise asendi iseloom ja fäähtsus. Ülirohkeil korriil esineb käsitelus mainitud asendile oma-seid ohtlikke seiku ja sellega ühenduses kohalike vastuolude kasutamise püüdeid välisvõimude poolt. Lõpuks selgubki, kuidas neil tingimusiil riiklik ühiskond, kus riigivõimu koondamise probleem oli jäänud rahuldava lahendusea, varises kokku, kui teda ründasid vahepeal tugevnenud välisvaenlased.

„Eesti ajalugu“ II näitab rahulikult ja asjalikult, kuidas poliitilise iseseisvuse kaotus kujunes Eesti rahva arengule üldiseks katastroofiks, mille mõju küündis varemini või hiljemini kõigile elualadele. Kujukalt selgub, kuidas eestlased muutusid maal lõpuks sunnismaiseks talurahva-seisuseks ja linnades alamkihiiks. Teoses kasutamist leidnud uemate uurimuste alusel tõestatakse siiski rõõmustavat asjaolu, et eestlaste õiguslik ja majanduslik olund polnud alul võõra võimu all nii halb, kui varemini arvati. Võõrelement ei funginud esialgu kuigi suurel määral orjastavalt eestlase igapäevsesse ellu. Osale eestlastest, kes olid vahest teistest mõnevõrra lihtsama mõttekäiguga, võib-olla ei tundunudki uus põli eriti kohutavana, aga seda pahemaks osutusid hilisemad kogemused. Teosest nähtub markantselt, kuidas eestlased olid sunnitud esmajoones teenima ülimuskihtide huve, mis olid eestlaste huvidele tavaliselt risti vastu, ja kuidas nad lõppeks ka vaimselt kängu jäid. Kui mõne eestlase käekäik osutuski paremaks kui teistel, olgu siis vasalliks pääsedes või linnas rikkaks saades, siis siirdus selline isik tavaliselt ülimuskihti ja läks Eesti ühiskonnale kaduma. Nähtub masendav tõik, kuidas eestlased pidid aktiivse vastupanu murdudes lõppeks leppima ainult passiivse vastupanuga, mis väljendus pagemisea linnas, metsas, üle piiri jne., leidmata erilist tröösti ka imporditud kirikus. Ka rahvaluules ja -usundis tekkis negatiivseid jooni.

Eriti palju viimase aja uurimistulemusi ja vastavat sünteesi pakuvad „Eesti ajaloo“ asustust ja agraarolusid ning linnade arengut käsitlevad osad, mis ka üsna loomulik, sest need ajaloolise uurimise alad on eriti viimasel ajal leidnud hoogsamat käsitelu; seda on tõhusalt kergendanud arhiivmaterjalid, mis on mainitud alade suhtes üldiselt enampakkuvamad kui poliitilise ajaloo suhtes. Selgub muuscas reljeefselt, et eestlaste osa oli väga oluline isegi saksa kultuuriavalduste viljelemisel, nagu linnuste, mõisade, linnade jne. ehitamisel, kus nad moodustasid ka suure osa elanikkonnast. Hästi on esile tõstetud, kuidas linnade ajalooline areng osutab üldiselt tihedale orgaanilisele seosele muinasajaga. Linnuste asukohaks valiti sageli vanad Eesti muinaslinnad, mis asetsesid tähtsatel, lühema või pikema minevikuga majandusliku ja strateegilise teedevõrgu sõlmkohil. Ka maa jaotus kihelkondadeks püsis, samuti eestilised kohanimed ja vana-eesti õiguskäi jäi peamiseks õigusvormiks.

Teose osa, mis käsitleb eestlaste asustust, on jäänud kahjuks võrdlemisi lühikeseks. Ruumi on pühendatud sellele enam kui poole võrra vähem kui asustuse võõrelemente käsitlevale osale, mis nähtust ei saa pidada loomulikuks. Eestlaste asustus väärilis tulevikus kindlasti põhjalikumat ja laiemat käsitlust.

Mõnevõrra kahtlust äratav ja ebaselgeks jääv on asustuse ja agraarolude käsitelus toodud väide, millest järeldub, et lätlastel olnud kohanemisvõimelisem iseloom kui eestlastel (lk. 74). Onnes-tunuks ei saa pidada ka järgmist tekstiosa lk. 81: „Kõike kokku võttes asetub talurahva olund võõra võimu all esimese saja kuni

saja viiekümne aasta kestel mitte just ebasoodsasse valgusse. Majanduslikult ja isiklikult vaba, võis eesti talupoeg oma osavõetuga rüütlite arvukaist kuulsusriikkaist sõjakäikudest ka poliitiliselt osa etendada maa saatuse kujundamisel...“ Mainitud poliitiline osa pidi tunduma eestlastele kindlasti vähesena, kui arvestada eriti sunnimomenti sealjuures ja asjaolu, et need sõjakäigud teatavasti mõnigi kord lõppesid ka üsna ebakuulsusrikkalt. Püüd kuulsusele polegi muuseas eestlaste domineerivamaks iseloomujooneks, liiatigi, kui seda kuulsust võidakse saada ainult mingisuguse teisejärgulise abiväna ja peamiselt teiste huvides.

Ainult tingimisi võiks leppida väitega (lk. 64), et kiriku jaoks ei otsitud paika mitte niivõrra kihelkonna suurimas külas kui domineeriva asendiga kohal, mis olevat tüüpiline härraskirikule. Ei näi olevat kindel, et see üldiselt nii oli. Edaspidine uurimine peaks tulevikus ses suhtes tooma rohkem selgust ja teurks arvestada ka kihelkonnapiiride aegade vältel toimunud muutusi.

Teoses on õigustatult esile tõstetud kaubanduse erikaal, rõhutades kaugkaubanduse eriti suurt tähtsust Eesti linnade tekkimises ja pärastiseski kujunemises. Õigustatud näib ka oletus, et Eestis on juba viikingiajal olnud püsivaid linnailmelisi kaubandus-tööstuslikke asulaid. Ka Iru Tallinna ligidal teostatud kaevamised osutavad püsiva asustuse olemasolule seal ja ümbruses, mis pidi olema erilise kaubandusliku tähtsusega. Üldiselt nähtub üsna tõenäoselt, et ilma eestipoolsete eeldusteta poleks olnud mõeldav nii kiire linnade tekkimine võõra võimu algusaegadel, nagu see toimus tege-likult. Suurema või väiksema eduga on teoses püütud ka võimalikult lähemalt kindlaks määrata kõigi üheksa keskajal tuntud Eesti linna asutamise või tekkimise aega ja püstitatud mitmeid huvitavaid hüpoteese, et täita lünki linnade arengu selgitamisel (näit. P. Johansen'i omad).

Raamatu mitmesuguste alade kogu laialine aines on püütud üsna õnnestunult sulatada ühiseks plastiliseks tervikuks, mis võimaldab lugejale selge ülevaate Eesti rahva rangest arenemiskäigust teatud minevikuperioodil. Teoses on edukat rakendamist leidnud põhimõtte anda kokkuvõtlik pilt Eesti rahva ajaloo võimalikult avaras perspektiivis, kasutades kõiki tähtsamaid meie maa ja rahva kohta käivaid andmeid ja uurimusi, mis on viimasel ajal rikastanud ajaloo teadust kodu- või välismaal. See tõttu pakubki „Eesti ajaloo“ II köide rohkesti uudset, mida oleks asjatu otsida muulaste kirjutatud ajaloo teostest ja mis õigustatult paisutab meie usku oma võimetesse ning tugevdab meie iseteadvust.

Väga meeldivaks teeb käsitledava suurteose teaduslik objektiivsus. Vaatamata seigale, et teose koostajad on Eesti omad teadusmehed, ei ole kuski märgata asjaolude moonutamist eestlaste kasuks. Aimest on käsitledud teadusliku kaalutlusega, kainelt ja ettevaatlikult, osutades tähelepanu ka varjukülgedele ja laskumata rahvuslikul pinnal romantikasse. Sealjuures on sündmustik ja asjaolud käsitledavas teoses esitatud võimaluse järgi tihedalt läbipõimitult üldajaloolise taustaga, nii et pakutud Eesti ajaloo aines ei esine eraldatud komplektina, vaid kindlas seoses üldajaloo tervikuga. See tõttu nähtub kujukalt, mis viisil välislad oma kultuuri ja ajalooliste protsessidega on mõjutanud Eesti rahva arengut. Kõguteose üsna hästi õnnestunud terviklikkuse ja ülevaaflikkuse teostamisel on kahtlemata palju vaeva näinud toimetajana prof. H. Kruus, kes on läbi viinud ühtlustamisel vastava resolootse joone.

„Eesti ajaloo“ II köite sisu on võimalikult täpne, kui arvestame uurimise praegust taset, ja isegi trükivigu esineb väga vähe. Keele suhtes on taoteldud selgust ja voolavust ning on välditud segasemõistelisi keelendeid. Seetõttu on esitatud vastavalt realistlikule vaatusviisile loogiline ja elementaarne, mis asjaolu on väga kiiduväärt, kui silmas peame, et käsitletav teos levib võrdlemisi laialdasesse rahvahulkadesse. Selles mõttes oleks ka väga soovitav olnud, kui raamatu keeleteaduslikus osas oleks antud juhatus filoloogiliste märkide mõistmiseks, et ka mittefiloloogidel oleks võimalik olnud suurema vaevata tajuda selle teoseosa hüvesid. Üldiselt on raamatu stiil soliidsetl asjalik ja rahulik. Selgusele ja ülevaatlikkusele mõjub soodustavalt ka asjaolu, et teos on koostatud küllaltki koondatult. Ainult mõnes üksikus kohas oleks ehk võidud öeldud lühemalt esitada.

Teksti selgust segavaid või puudulikke väljendusi on väga vähe. Esitagem siin ainult mõne, mis silma puutunud. Puudulikuna näib lk. 310 esinev lause: „Samanimeline kohus (alamkohus) ei puudunud ka Narvas ja arvatavasti teisteski temaatilistes linnades.“ Näiva sisemise vastuoluga on lk. 325 lause: „XIII sajandi algul münditi Lääne- ja Kesk-Euroopas juba Karl Suure ajast saadik pea ainuüksi hõbemünne...“ Lk. 364 esineb väljend: „...eestlastele jäi ristiusu sisu täiesti võõraks“, mis näib olevat liiga kategooriline. Selles mõttes ei ole ehk hästi kohane ka lk. 51 lause: „Saksa rahvas... tungib välja Läänemere äärde, muutes selle umbes aastasaja jooksul Saksa sisemereks...“ Sisuliselt on raske nõus olla ka lk. 327 väitega, et kaugelt paremad Lüübeki pennid tõrjunud alaväärtuslikud Liivimaa omad kõrvale. Tõenäosem on, et halb raha surus hea välja. Sellist seika tõendavaid näiteid esineb käsitledavas raamatuskis õige mitu (lk. 328, 330 ja 331).

Teose aines on üsna otstarbekohaselt jagatud peatükkidesse ja need omakorda üksikosadesse, mis varustatud vastavate alapealkirjadega. Iga peatüki lõppu on otstarbekalt paigutatud kirjanuduse loetelu, mis võimaldab nõudlikumale lugejale üksikasjalisemalt tutvuda peatükis käsitletud küsimustega. Hea meelega oleks näinud, kui alapealkirjadega varustatud tekstilõiked oleksid olnud ühtlasema suurusega. Näiteks lk. 4 algav tekstiosa pealkirjaga „Kriisiajastu 1227–38“ on ulatuselt umbes $5\frac{1}{2}$ lk. ja tekstiosa pealkirjaga „Sakslased maavabade hulgas“ (lk. 63) on suuruselt mõni rida suurem kui $\frac{1}{2}$ lk. jne. Muide, mõni alapealkiri oleks võinud olla konkreetsemalt väljendatud, näiteks lk. 43 esinev „Järgnevaidsiseja välispoliitilisi sündmusi“. Loomulikum oleks olnud ka, kui lk. 312 algav tekstiosa pealkirjaga „Rahvussuhted“, mis käsitleb rahvussuhteid Eesti linnades, oleks hõlmanud ka eestlasi. Selles tekstiosas aga eestlasi ei käsitleta. Parem oleks olnud, kui see osa oleks pealkirjastatud „Muulased Eesti linnades“ või „Võõrelement Eesti linnades“ või kuidagi sellisel. Mõni lühidavõitu teksti alaosa oleks ehk väärinud avaramat käsitletu. Hea meelega oleks soovitud näha näiteks, et osa pealkirjaga „Kohtuvõim linnades“ (lk. 310) oleks olnud ulatuslikum. See osa on üks väiksemad (mõni rida üle $\frac{1}{2}$ lk.) ja on võrdlemisi pinnaline. Soovitav oleks olnud käsitleda mainitud kohtute kompetentsi. Eriti oleks viimatiöeldu kehtiv raekohtute kohta.

Trükitehniliselt on teos õnnestunud vägagi hästi. Välimus ja paber täiesti laitmatu, trükk puhas ja hästiloetav. Oluliselt suurendavad head muljet tihti luksuslikul kriitpaberil ja osalt esma-

kordselt esitatud suurepärased pildid, kaardid ja skeemid, mida esineb suhteliselt üsna suurel arvul — XVI + 504 lk. teksti kohta 220 pilti, kaarti ja skeemi. Pakutud illustreeriv materjal aitab kahtlemata tekstiosi mitmeti selgitada ja mälus säilitada. Mõnevõrra häiriv on ainult, et nähtavasti peamiselt tehnilistel põhjustel on osa pilte ebaotstarbekohaselt paigutatud. Näiteks on raamatu kunsti käsitlevas osas palju viiteid eespool asetsevate jooniste leidmiseks, milliseid pole just kerge kiiresti leida (parem oleks olnud, kui viited mainiksid joonise lk. numbrit). See tekitab teose kõnesoleva osa lugemisel segavat lehitsemist. Pealegi oleks võidud paigutada osa jooniseid eestpoolt kunsti ossa vastavaile kohtadele või neile tunduvalt lähemale. Näiteks Hans Paulsen'i kenotaafi pilt (lk. 411) oleks sobinud lk. 459 tekstiossa, kus sellest ka juttu. Tallinna Suure Gildi maja pilt (lk. 316) oleks võinud olla tekstiosas, mille pealkirjaks „Gildid ja vennaskonnad“ (lk. 311), mis puhul oleks lk. 451 pidanud olema vastav lk. 311-le juhtiv viide. Sama pilti oleks võidud võimaluse korral paigutada ka üsna otsarbekalt lk. 451-le. Ka Tallinna Suure Rannavärava linnavapi pilt (lk. 496) oleks otstarbekohasemalt sobinud lk. 460 tekstiossa (kus vastav käsitlus) lähedusse jne.

Muidu on pildimaterjal huvitavalt ja otstarbekohaselt valitud ja omab suure väärtuse ka koolide õppetöös, pakkudes palju võimalusi esitatava näitlikustamiseks ja illustreerimiseks. Eegi õppetunnis pakutava dokumenteerimiseks on „Eesti ajaloo“ II köites nii mõndagi leida (näiteks tähtsate ürikute reproduktsioonid) ja ka tekstis pakutud huvitavamad alliklõiked võivad otstarbekalt kasutamisele tulla klassis esitatu tugevdamiseks ja elustamiseks. Koolide seisukohalt on muidugi tähtis, et ka olulisemad uued uurimistulemused, mida „Eesti ajalugu“ II loodetavasti senisest avaramini suudab propageerida, arvestamisele tuleksid õpperaamatute koostajate poolt, et kiiremini hajutada mitmesuguseid seni püsinud tühiseid eelarvamusi ja kaasa aidata tervema mentaliteedi kujunemisele.

Üldiselt tuleb heameelega konstateerida, et „Eesti ajalugu“ on täitnud temale asetatud lootused hästi ja esineb suureväärtusliku ja siira tööna, olles ühtlasi äärjoooni tõmbavaks, teed rajavaks ja ergutatavaks tööks järgnevatele uurimustele. Seepärast peaks see suurteos teed leidma igasse Eesti perekonda.

H. Fischer.

Heinrich von zur Mühlen, Studien zur älteren Geschichte Revals. Gründung — Einwanderung — Bürgerliche Oberschicht. Bernhard Sporn'i kirjastus, Zeulenroda 1937, 122 lk. (8⁰).

Peaaegu iga aasta ilmub välismaal, eriti Saksas mõni akadeemiline väitekirj, mis koostatud Eestist pärinevalt isikult kodumaa ajalugu käsitleval teemal. Ka möödunud 1937. a. ei moodustanud ses suhtes erandit: Eestis sündinud ja siin üleskasvanud, kuid siis Saksas riiklondsusse siirdunud Heinrich von zur Mühlen avaldas trükis oma ülalmainitud doktoriväitekirja, mille ta oli esitanud Leipzigi ülikooli filosoofiateaduskonnale.

Selle teemaks on valitud kolm autorile meelepärast eriküsimust Tallinna algaegadest: linna asutamine, sisseränne ja kodanlik ülemkiht. Igale küsimusele on pühendatud eri peatükk ja ajaliseks

piiriks, kus katkestatakse kahe viimase küsimuse süstemaatiline jälgimine, on aasta 1400.

Esimeses peatükis autor tõstab esile 4 momenti: Tallinna asutamissoo, endise Kiel'i, nüüdse Berliini ülikooli professori F. Rõrigi teooria rakendatavuse, vanema linnaõiguse küsimuse ja Tallinna kodanikkonna rahvusliku kuuluvuse. Andnud õige kokkusurutud ülevaate eestlaste territooriumi alistamiskäigust ja teistest eelnevatest poliitilistest sündmustest, siirdub Mühlen Tallinna all- ehk pärislinna asutamisküsimuse lahendamisele. Seejuures lähtub ta täiel määral dr. P. Johansen'i suuruurimuses Taani Hindamise Raamatu kohta avaldatud seisukohtadest ja tema poolt hiljemini suuliselt kättejuhatatud allikatest (vt. lk. 12 jj.). Nagu Johansengi paigutab Mühlen Tallinna all-linna asutamise algmomendi 1230. a. ja loeb selle ürituse algatajaks Mõõgavendade ordu, kes Vishys Ojamaalt kutsutud 200 saksa kaupmehe näol tahtis endale kohal luua seljatuge ning vastukaalu võitluses Toompeal asuvate paavsti-meelsete vasallidega.

Alles siitpeale esineb Mühlen peenustes oma seisukohtadega. Nimelt peab ta linnaasutajate arvu — 200 — liiga kõrgeks ja arvab, et sinna hulka kuulusid kõik kodanikud — ka käsitöölised ja väikesed kraamipoodnikudki (Krämer) —, kes 1230. a. Ojamaalt üheskoos Tallinna tulid. Tõelisiks linnaasutajaiks ning ettevõtete riisiko kandjateks olevat olnud aga ainult need 40 suur- ehk kaugkaupmeest, kes selle eest ordult Järvas said igaüks 20 adramaad lääniks. Need olevat moodustanud ettevõtjate konsortsiumi prof. F. Rõrigi teooria¹ mõttes ja Tallinn kuuluvat niiviisi samasuguste plaanikindlalt asutatud linnade hulka nagu Lüübek, Braunschweig jne.

Ka Tallinna, Tartu ja Riia kohta oli juba Rõrig ise 1928. a. sedasama oletanud.² Mühlen temaga siiski üksikasjades Tallinna suhtes ei ühine, vaid leiab, et Rõrigi poolt aluseks võetud kinga- ja teiste turupoodide nimestikud pakuvad tõeliselt hoopis teistsugust pilti. Pealegi loeb Rõrig oma teooria kehtivaks alles selle asula kohta, mis rajati XIII sajandi II poolel toleageuse uue turuväljaku, nüüdse Raekojaplatsi ümber, kuna esialgu Niguliste kiriku ümber tekkinud linnaosa olevat olnud majanduslikult võrdlemisi tähtsusetu. Mühlen seevastu, toetudes W. Neumann'i poolt linnaplaani põhjal tehtud tähelepanekutele ja oletustele, peab ettevõtjatekonsortsiumi asutatuks just seda vanimat linnatuumikut (Stadtkern) Niguliste kiriku juures (lk. 21, 22). Turu rajamine praegusele Raekojaplatsile XIII sajandi II poolel olevat toimunud aga eraettevõtjate ja linna poolt ühiselt, mitte ainult esimeste poolt, nagu väidab Rõrig.

Tallinnas alul kehtima hakanud õiguse suhtes on Mühlen arvamusel, et esiootsa ei tundnud siinsed kodanikud tõenäoselt mingit tarvidust oma linnaõiguse järele (lk. 25) ja siis lahendasid nad ühe aastakümne jooksul — kuni Lüübeki õiguse saamiseni 1248. a. — oma tülküsimusi harjumustekohaselt Visby õiguse alusel, mis kodanikud Ojamaalt olid kaasa toonud. Vanemate uurijate poolt oletatud Riia õiguse esialgset retseptiooni Tallinnas eitab Mühlen kategooriliselt. Seda jällegi dr. Johanseni uurimuste ja suuliste arvamiste põhjal.

¹ Rõrig, *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Breslau 1928, lk. 243—284.

² Sealsamas, lk. 252 ja 253; lk. 266 ja 267, mk. 31 ja 32.

Rahvuslikult olevat sakslased alati olnud suures arvulises ülekaalus, kuigi kodanikuõiguse sageli omandasid ka teistesse rahvustesse kuuluvad kodanikud. Eesti päritoluga kodanikkude arv ei olevat linna olemasolu esimesel sajandil olnud väike, sest nende abi olevat vajatud linna ülesehitamiseks. Páris fáhtsusetu oli taani ja muu skandinaavia element.

Teose II peatükk käsitleb sisseránnet ja náitab, et 93 raeperekonnast, kellede kohta on säilinud úrikuulisi andmeid või võimalik muil kaalutlusil teha oletusi, oli 21 párit Vana-Saksamaalt lááne pool Elbet ning ilma vahepealse peatusega otseselt Tallinna välja ránnanud, ainult 4 perekonda pärinesid Saksamaa koloniseeritud aladelt ida pool Elbet, 21 perekonna kohta võib oletada vahepealset peatust Lüübekis ja 8 perekonna kohta sedasama Visbys. Ülejäänud 59 perekonna sisseránned ja páritolu jääb tumedaks, kuna ainult 2 neist on võimalik siduda Eesti kohanimedega.

III peatükk jälgib Tallinna kodanikkonna seisuslikke suhteid kohalikkude láánimeeste ehk vasalkonnaga. Selgub, et meil linna-kodanikkonnas ei kujunenud sellist úlemkihti — patritsiaati —, nagu vanemates ning suuremates saksa linnades. Edasi peab nentima linnakodanikkude võrdlemisi rohkearvulist siirdumist aadliseisusse ja nende õigust mõisade omandamiseks. Teose lõppu on lisandatud kuni 1400. a. Tallinna sisseránnanud 93 raesugukonna järgustabelid (Stammfolgen), milledele järgnevad kasutatud allikate ja kirjanduse loendid. Koha- ja asjaregistrid puuduvad, kuna isikunimedede registrit asendavad teatava mááraní mainitud tabelid, mis järjestatud alfaabeetselt.

Nagu siintoodud sisureferaadist ja käsitlusele võetud küsimuste iseloomust ning asetusest võib járeldada, ei paku Mühleni lühidavõitu väitekiri eesti rahvusliku ajaloo seisukohalt õieti kuigi palju. Eriti peab seda útlema kahe viimase peatüki kohta, kuigi just need sisaldavad iseseisvamaid ja uudsemaid tóótulemusi kui esimene ning seepárást oma rohke genealoogilise andmestikuga kahtlemata on huvitavad kõigepealt autori seisuskaaslastele. Úldiselt peab aga kogu tóó suhtes fáhendama, et see ilmutab liiga váhe iseseisvust probleemide asetamisel kui ka nende käsitlemisel. Nagu juba osutatud, on liiga ohtrasti kasutatud dr. Johanseni põhjalikku uurimust Liber Census Daniae kohta. Kohati tundub teos sellest tóóst hoolikalt väljanõpitud váidete kui ka suuliselt samalt autorilt kogutud andmete kompilatsioonina.

Mühleni arvamine õiguse ja túlide puudumisest Tallinna alllinnas selle asutamise járel on náivne. Ka said tallinlased juba Valdemar II (s. t. enne 1241. a.) mingi õiguse. Teisiti ei saa mõista Lüübeki õiguse kinnitamise ning annetamise úrikut a. 1248. Ei ole mingisuguseid allikandmeid, nagu oleksid sakslased Tallinna elanikkonnas kunagi olnud tugevas arvulises ülekaalus teiste rahvuste üle. See on saksa uurijate idéé fixe, mis vajab veel tóestamist kindlate arvude ja arvufustega. Táiesti vaikides on käsitelus mõõdu- tud Riia uurija C. Redlichi tóó tulemustest³ Rõriigi teooria mitte- sobivuse kohta Tallinnale. Pole tühjendavalt ára kasutatud Tallinna Linnaarhiivis leiduvat trükkimata allikaínest. Teema lühike ajaline ulatus oleks seda küll võimaldanud. Tóos leidub lubama-

³ Clara Redlich, Zur Gründungsgeschichte Revels, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Riga 1931, lk. 10—13.

tult rohkesti trükivõigu (näiteks Rörig'ki muutub lk. 18 ja 19 korduvalt Röring'iks) ja oma pea-allika saksastab autor kõikjal Johannsen'iks.

Lõpuks, mis puutub Tallinna all-linna tekkimisprotsessi, siis selles osas Mühleni väitekirri mõnevõrra vananes juba enne trükis ilmumist. Nimelt on vahepeal dr. P. Johansen püstitanud uue hüpoteesi⁴. Selle esitas ta juba 1936. a. sügisel avalikus ettekandes ja mittekauges tulevikus võib loota vastava käsitelu avaldamist autori poolt ka trükis.

R. Kenkmaa.

A. Palm, Villem Reiman, saavutusrohke rahvuslik võitleja, „Suurmeeste elulood“ nr. 40, Tartu 1937, 178 lk.

Enne-iseseisvusaegses eesti avalikkuses oli Villem Reiman innuka rahvuspoliitilise võitlejana, viljaka publitsistina ja väsimatu töömehena rahvuslike teaduste alal kahtlemata üks suurimaid kujusid. Tema tegevuses ilmneb niipalju eri külgi ja suundi, et ühele isikule raskeks osutub anda sellest mingil määral rahuldav käsitlus. Õieti tähendas omal ajal J. Luiga: „On tarvis mitme mehe tööd, et tast vähegi täieline kuju saada“. Vististi ongi sellega seletatav asjaolu, et Villem Reimani eluloo käsitlemisel kuni praeguseni ei oldud kaugemale jõutud üsna vähenõudlikest algmeist.

Nüüd on A. Palm „Suurmeeste elulugude“ sarjas avaldanud selle rahvusliku suurmehe elulookirjeldise, mis oma ulatuselt ja iseloomult juba suudab rahuldada valjema teaduslikkuse nõudeid. Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandel on autoril võimalik olnud teha kestvamaid eeltöid Reimani elulooliste andmete kogumisel. Ta on mitmel korral korjanud kohtadel (Kolga-Jaanis, Viljandis, Pärnus ja mujal) vastavat suulist traditsiooni ja arhiivianimeid ja niiviisi koostanud üle 1000-leheküljelise käsikirjalise kogu „Materjale Villem Reimani elulooks“. Ühflasi on ta valmistanud laiaulatuselise bibliograafia Reimani teoste, publitsistiliste kirjutiste, kirjavahetuse ja muu sellelaadilise kirjaliku ainesniku kohta. Järelikult omab ta häid eeldusi moodsama Reimani-biograafia koostamiseks laialdase ja mitmekesise materjali alusel.

See rohkearvuline värskes aines, mida Palm ei ole oma ulatuselt piiratud teoses suutnud kuigi tühjendavalt kasutada, annab loomulikult sellele tööle suure väärtuse. Igal leheküljel leiab lugeja siin ohtvalt seni laiemale avalikkusele kättesaamatuid andmeid Villem Reimani elu ja mitmepalgelise tegevuse eri külgede kohta. Sageli esitatakse Reimani kirjavahetusest pikki tsitaate ja tuuakse *in extenso* kaasaegsete tegelaste arvamusi ja seisukohti Reimani isiku ja tegevuse iseloomustamiseks. Nii saame käesoleva teose põhjal Reimani välise elukäigu kohta usaldusväärse ja küllaltki üksikasjalise ülevaate. Ta tegevus on tabavalt kirjeldatud, ta teravakontuuriline isiksus olulistes joontes selgesti esile tõstetud. A. Palm on püüdnud Reimani isikut mõista, objektiivse pilguga näha ja erapooletu rahu hinnata.

Reimani isiksuse hindamisel on ta siiski peamiselt piirdunud konkreetsete andmete ja vajalikkude lähtekohtade esitamisega ega ole taotelnudki sellist hingesügavustesse süübitavat tihedamat psühholoogilist analüüsi, nagu seda on näit. Fr. Tuglas üritanud ühes oma töös anda Villem Reimani rahvuspoliitilise antipoodi Ado Grenzsteini kohta. Palm toob Reimani kaasaeglasilt mitmeid pike-

⁴ Eesti Ajalugu II, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus. Tartu 1937, lk. 98.

maid iseloomustavaid hinnanguid Reimani isiksuse kohta, kord üllistavalt kiitvaid (J. Tõnissonilt), kord soojalt sümpatiseerivaid (P. Döllult, A. Jürgensteinilt), kord üsna karmilt ja teravalt arvustavaid (J. Vilmsilt, Lui Oleskilt). Ta ise ei esita aga mingit üksikasjalisemat iseloomustuskatset, vaid piirdub mõnede nappide joonetega ja mõningate rööpjoonte tõmbamisega Reimani ja C. R. Jakobsoni vahel. Mõlema mainitud suurmehe tegevuse lähem ja põhjalikum uurimine näitab ehk tulevikus, kuivõrra, millises suhtes ja kui suures ulatuses tohiks olla viljakas ja lubatav kõrvutada nende isiksust ja tegevust, mis teatavate sarnasuste kõrval siiski osutavad kaunis palju teineteisest teravasti ja oluliselt erinevaid jooni.

Juba vastava sarja iseloomust tingitud ulatuse tõttu ei saa käesolev teos olla mingi lõplik ja tühjendav Reimani elutöö ülevaade, sest viimane vajaks palju laiapiirilisemat monograafilist käsitlust, nagu seda teose autor ise õieti märgib oma eessõnas. Nähtavasti ruumipuudusel on autor Reimani tegevuse ajalist tausta iseloomustanud üsna vähesel määral, ainult siin-seal mõne üksiku joonega. Üldse piirdub ta enamasti välise iseloomuga, võimalikult konkreetsete ja täpsete üksikandmete esitamisega ega tee kahjuks sageli vahet olulise ja mitteolulise vahel. Eriti üle koormatud on selliseist, mõnikord küll üsna huvitavaist pisiandmetest Reimani kodukoha, põlvnemise ja noorea käsitus. Näit. ei pea autor üleliigseks esitada teateid selle kohta, kui suur oli fäpseis arvudes mõõdetuna tuba, kus Reiman kreiskoolis käies elas, kuidas ta küpsuseksameil igas aines vastas ja millised küsimused talle siin esitati jne. Sellise liigliha tagajärjel ongi Reimani noorea kirjeldus kujunenud eba-proportsionaalselt pikaks, võrrelduna töö üldiste dimensioonidega, ja jäänud autorile liiga vähe ruumi üle selleks, et säärase laikaarelise alguse järel jälgida vajaliku põhjalikkusega Reimani laiast tegevust väljaspool ta otsest kutsetööd. Seetõttu tundub viimane ja loomulikult kõige tähtsam ning olulisem osa tööst liigselt kokkusuurutuna, isegi konspektiivisena. Võib-olla on seejuures kaasa mõjunud ka asjaolu, et autoril nähtavasti ei jätkunud julgustki võtta lähemale vaatlemisele ja hindamisele Reimani uurimistegevuse eri alu, mille kohta võivad asjatundlikumaid otsuseid langetada esijooned vaid vastava ala eriteadlased.

Pikad tsitaadid ja pisiandmete rohkus tekitavad Palmi töö lugemisel mulje, nagu ei oleks see veel viimast viili saanud, ja mõjuvad isegi mõnevõrra häirivalt: oleks meeleldi tahtnud näha viimisteldumat ja perspektiivirikkamat käsitlust. Kuid samal ajal tõstavad töös esinevad seni tundmatud rohked üksikasjad teose kui teaduslikult kasutatava materjalikogu väärtust, nii et see igal juhul osutub terehtulnud lisandiks käsitletud ajastu uurijale. Oma teose teaduspärase kasutamise hõlbustuseks on autor, erinevalt „Suurmeeste elulugude“ sarja seniseist traditsioonest, esitanud töö aluseks oleva rikkaliku ainese kohta rohkesti viiteid joonealuste märkustena, mis küll tavalise lugeja seisukohalt üleaarused, uurijale aga pakuvad väärtuslikke pidepunkte. Seevastu puudub millegi pärast kasutatud kirjanduse üldnimestik töö lõpul.

Arvestades käesoleva teose autori erakordset agarust laiailipillatud allikainese kogumisel ja selle väärtusliku materjali esialgset üsna korralikku läbitöötamist, tuleb A. Palmi teost Villem Reimani kohta pidada eesti uema kultuuriajaloo uurimist olulisel määral edasiviivaks tööks.

P. Tarvel.

H. Sepp, Stephan Bathory ja Gustav Adolphi Pihkva-vastased operatsioonid. Akadeemiline Kooperatiiv, Tartu 1937, 25 lk.

Mainitud käsitles on uurimisobjektiks võetud Pihkvamaa probleem. Seda vaatleb autor avaramalt kui pealkirja järgi võiks arvata. Ta loob mitmekülgse ja huvitava tausta kahele tähtsamale lähemalt käsitletavale Pihkva probleemi lahendamise katsele. Kõnesolev kirjutis on fõhusaks lisandiks Eesti ajaloo uurimisele, sest mainitud probleem on väga oluline Eesti ala ajaloo kujunemise seisukohalt. Pihkva suhtes oli aspiratsioonide ordul, Poola-Leedu ja Rootsi riigil, sest see linn võis olla paljutõotavaks astmeks aktsioonide läbiviimisel. Siinjuures võtsid mainitud riigid Pihkva küsimust kord vallutus-, kord kaitseprobleemina. H. Sepp väidab veenvalt, et XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi esimestel aastakümnetel olid idas otsustada suured ja rasked ülesanded. Tol ajal omandas Pihkva probleem erilise tähtsuse. Pihkva siirdumine Venemaa valdamiselt mõnele teisele võimule oleks võinud tuua suuri muutusi Balti ruumi jaotumise küsimustes.

Andnud fõhusa ülevaate Pihkvamaa probleemist kuni XVI sajandi teise poole ja jälginud Pihkva kindluse kujunemise ajalugu, võtab autor clavale käsitlemisele esiteks Stephan Bathory Pihkva-vastase operatsiooni 1581–1582, mis oli lõõgiks Vene Liivimaa alade seljatagusesse ja takistuseks venelastele sidemepidamisel emamaaga. Operatsiooni tipp-punktiks kujunes ebaõnnestunud rünnak, mille põhjustas peamiselt nõrk ettevalmistus kahurväe suhtes, kes kannatas laskemoona puuduse all, jt. põhjused. Hästi on esile tõstetud sõjavägede moonastamise küsimused. Nähtub, et ka Pihkva sulustamine ei võinud poolakaid sihile viia, sest läheneva talve ja veninud operatsiooni tõttu sai moonastusküsimus muretegevaks. Tuli sooritada isegi moonastamisel takistuseks olnud Petseri kloostrile rünnak, mis aga ebaõnnestus. Üldiselt lõppes operatsioon 15. I 1582 Zapoljes sõlmitud rahuga, mis tõi kitsikusse aetud Venelt, vaatamata Bathory Pihkva-vastase operatsiooni ebaõnnestumisele, Poolale kogu Liivimaa, mis oligi olnud Bathory sõjategevuse eesmärgiks.

Edasi näitab H. Sepp veenvalt, kuidas Bathory operatsioonid olid omakorda olnud soodustajaiks Rootsi Vene-vastastele operatsioonidele, mille jätkamiseks Rootsil avanesid taas head võimalused Vene segaste aegade tõttu XVII sajandi esimesil aastakümneil, mis tõotasid luua Pihkva vallutamisega Rootsi senivõidetud aladele kindla toe. Jälginud Gustav Adolphi Pihkva võtmise katse äpardumist, konstateerib autor lõppeks Rootsi maksimum-programmi — Novgorod-Pihkva puhverriigi loomise — teostamata jäämist.

H. Sepa lühike, kuid andmeterikas käsitus on ka sõjaajalooliselt märkimisväärne töö, valgustades eriti omaaegset kindluse ründamise käiku, moonastamisprobleeme jms. Õnnestunuks tuleb lugeda ka üldise poliitilise tausta kujutamist, millel toimusid käsitletud Pihkva-vastased operatsioonid. Töö selguse mõttes oleks ehk parem olnud mõnede töö osade teisiti järjestamine. Näiteks oleks ehk sobivam olnud Pihkva kindluse kujunemise ajaloo (lk. 9–10) käsitlemine koos Pihkvamaa probleemi ajaloo (lk. 5–6) või paigutamine töö alguse, sest nüüd on see osa Bathory operatsiooni käigu kirjelduse kui terviku jaotajaks. Ka poleks käsitus oma üldväärtuselt nimetamisväärselt kaotanud, küll aga veelgi ülevaate-

likumaks saanud, kui Pihkva kindluse ajalugu oleks esitatud veelgi kokkusurufumalt.

Lõppeks tuleb konstateerida, et kõnes olnud H. Sepa kokkuvõtlik, tähtsamaid poliitilisi ja sõjalisi ajaloo-probleeme selgitav käsiflus väärrib nii uurijate kui ka ajalooarrastajate erilist tähelepanu.

H. Fischer.

Varia.

Aleksander Kruuspere †.

Aleksander Kruuspere (enne nime eestistamist Kruusberg) suri Tartus 13. XI 1937. Kruuspere sündis 12. XI 1879 Väätsa vallas Järvamaal, õppis kohalikus vallakoolis ja Paide linnakoolis 1888—1892, H. Margensi kaubandus- ning üldharidusl. kursustel Tartus 1907 ja 1910—1914, oli vabakuulajaks Tartu ülikooli õigusteaduskonnas. Ametialaliselt teotse esialgu notari ja advokaadi juures Paides, astus „Oleviku“ toimetuse liikmeks Tartus 1903, oli tegev ka Eesti Laenu-Hoiu Ühisuses ja Eesti Põllumeeste Seltsis Tartus ning Eesti Hüpoteeqipangas (end. Liivimaa Linna-Hüpoteeği Seltsis) Tartus 1904. a. peale. Viimase asutise teenistusse jäi K. kuni oma elu lõpuni, teotseades seal asjaajaja-direktorina. Vahepeal tegi K. vabatahtlikuna kaasa Vabadussõja.

K. võttis väga elavalt osa ka seltskondlikust elust Tartus. Varem ajal oli ta Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi vanavarakorjaja, tegi kaastööd „Postimehele“, olles ühtlasi „Postimehe“ kirjastusühingu juhatuse liige aastail 1930—1933. Ka oli K. tegev Tartumaa Kaitsemalevas ja mitmes teises organisatsioonis.

Eriti huvitas K. Eesti ajalugu uue ajal, mis alalt ta avaldas rea kirjutisi, mälestisi ning algdokumente. Temalt ilmus rida artikleid „Eesti Kirjanduses“, „Ajaloolises Ajakirjas“ jm. Iseseisvate raamatutena on K. avaldanud: „Esiisade enneajalooline õigus“ I (Tartu 1920), mis sisaldab rahvapärimusi ja kirjandusest kogutud materjali eestlaste kõlbelse elu kohta minevikus; „A. Grenzsteini võitlus J. Tõnissoniga“ (Tartu 1921); „Venestamise tulekul“ (Tartu 1922); „Revisjoni tulekul“ (Tartu 1923); „Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt“ (Tartu 1926). Juba nende tööde avaldamisel tutvus K. lähemalt teadusliku üllitustehnikaga ning arhiivides asuva huvitava ning uurimata ainalgainesega. Tema tööd kergendas teiselt poolt ta kolleksionääri huvi, mille tulemusena ta suutis koguda rikkalikke materjale XIX sajandi lõpult, eriti seoses Grenzsteiniga. K. poolt kogutud Grenzsteini kirjavahetus, kogult õige suur ning täielik, asub nüüd Eesti Kultuurloolises Arhiivis.

Jäädes asjaarmastajaks selle sõna paremas mõttes, omandas K. uusi teadmusi, koolitas end pikkamööda ise asjalikult hindavaks ajaloolaseks. Suundudes kogu innuga Maltsveti liikumise uurimisele, avaldas ta selle küsimuse alalt väga ulatusliku dokumentide kogu „Materjale Maltsvetiliikumise kohta. Ajaloo Arhiiv II“ (Tartu 1931), varustades viimase ka vastava sissejuhatava kirjutisega. Nende ridade kirjutaja on võinud konstateerida, millise äärmise täpsusega koostaja on kogunud ja avaldanud need dokumendid (vt. „Ajalooline Ajakiri“ 1931, lk. 233—237).

Eesti ajaloo uurimine on kaotanud K. isikus Eesti ajaloo harrastaja ja arendaja, kelle sellekohase töö tulemused jäävad püsima, kuigi tegija füüsilise isik on jäädavalt lahkunud.

O. Liiv.

Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti tegevusest.

Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) asutamispõhikiri a. 1838 nägi ette seltsi eesmärkide taotlemiseks muu seas „eesti“ muuseumi asutamise. Juba esi-

meste tegevusaastate jooksul kogus selts annetiste ning mõnevõrra ka ostu teel hulga kultuuriajaloolise tähtsusega esemeid, muu hulgas ka münste. Viimaste hulk kasvas aja jooksul eriti kiiresti, ehk küll nende ostmiseks aastani 1863 on kulutatud ainult 100 rubla ümber. A. 1860 liideti OES-i kogudega a. 1843 prof. Fr. Kruse asutatud ülikoolile kuuluv nn. „Central-Museum für vaterländische Altertümer“i kogud, mis sisaldasid ka rohkesti münste. CM-i kogude omandiõigus jäi ülikoolile, kuid muuseumi direktoriks oli edaspidi OES-i esimees. Mõlemad kogud, mis kannatasid seni kroonilise ruumidekriisi all, paigutati ülikooli majja Rüütli tänava ja Suurturu nurgal, kuhu jäid aastani 1921.

Mündikogu kasvu arvudes on raske määrata. A. 1870 sisaldas see 4565 numbrit münste, nende hulgas Vana-Liivimaa omi 1223, Soome 8, Poola 259, Vene 1492, välismaa 1852. Aastani 1905 oli numbrite arv kasvanud 8015-ni. Et aga ühe numbrit all oli sagedasti kantud sisse mitu münti, siis oli tegelikult olemasolevate müntide üldarv palju suurem. Kogu juurdekasv toimus peamiselt annetiste, kaugelt väiksemal määral ostu teel. Suuremaks juurdekasvu aastaks oli 1898, mil OES-ile kingiti suletud Eesti Kirjameeste Seltsi 841 hõbe- ja 3169 vask- ja pronksmüntidest koosnev mündikogu. Kulud olid mündikogul üldiselt väikesed, piirdudes aastas enamasti summadega alla kümne rubla.

Rõhku pandi kogumisel esijoones Vana-Liivi ja teiseks Vene müntide seeriade komplektimisele, kuid ei suudetud raha vähesusel hankida paljusid haruldusi. Annetistega kogunes ka igasugu välismaa münste, isegi suurem kogu hiina omi. Raha puudusel ei suudetud ka muretseda küllaldaselt määral erialalist kirjandust.

Mündikogu korraldajaks olid alates a. 1842 seltsi muinsuskogude konservaatorid, kelledest H. E. Hartmann (1857—1880) avaldas a. 1871 trükkis OES-i muuseumi kataloogi, millesse võetud üles ka osa mündikogust. A. 1887 loodi seltsis eriline mündikonservaatori amet; esimeseks selle koha täitjaks oli stud. hist. C. Duhmberg.

Seltsi kogude korraldamine oli kandnud algusest saadik ebajärjekindlat ja juhuslikku ilmet ega vastanud juba tolaeagsetelegi teaduslikkudele nõuetele. Seetõttu otsustas selts dr. J. Sächsendahl'i üritusel a. 1893 asuda kõikide kogude ümberkorraldamisele moodsate põhimõtete järgi. Mündikogu ümberkorraldamist teostas järgnenud aastakümnetel Maailmasõjani a. 1898 mündikonservaatoriks valitud E. Frey, kes koostas praegugi veel tarvitatava müntide süstemaatilise kataloogi. Kui Frey a. 1900 valiti ka muinsuskonservaatoriks, oli kogu muuseumi haldamine ühendatud jällegi ühe isiku kätte.

A. 1912 pääses OES-s juhtima vool, mis tahtis katkestada seltsi sideme ülikooliga ning muuta see puht-saksa ilmega ajalooühinguks. Selle teostamiseks eraldati järgneva aasta jooksul „Central-Museum'ile“ kuuluvad esemed seltsi kogudest, kuid Maailmasõja puhkemiseni ei suudetud neid ülikoolile formaalselt tagasi anda. A. 1914—1918 OES mingit elumärki ei avaldanud, isegi seltsi ruumid olid ülikooli valitsuse korraldusel kinni pitseeritud ning avati alles Saksa okupatsiooni ajal. Sakslaste lahkumise või järgnenud enamlaste valitsuse ajal kõrvaldati kogudest hulk esemeid, peamiselt väärtuslikumaid münste, mis jäidki kadunuks. Alles Eesti ülikooli loomisega a. 1919 avanesid OES-i võimalused tegevuse jätkamiseks. A. 1921 sai selts uued ruumid ülikooli majas Aia t. 46, kus asub praegugi. Mõnevõrra paremad kui endised, ei võimaldanud need oma väiksuse tõttu siiski kogude otstarbekat paigutamist. Vanaduse tõttu ja tervislikel põhjusil lahkunud E. Frey asemele valiti a. 1919 seltsi kogude konservaatoriks direktor G. Wiedemann, kes aga juba järgneval aastal astus tagasi. Asemele valiti prof. M. Tallgren, ning uuesti loodud mündikonservaatori kohale õpetaja H. Laakmann. Järgnevatel aastatel on katsutud korraldada

seltsi tegevusetuse ajastul hooletusse jäänud mündikogu, kuid mitmesugustel põhjustel saadi energilisemalt sellele tööle asuda alles 1920-ndate aastate lõpul. Kogu juurdekasv eesti iseseisvusaja esimesel aastakümnel oli võrdlemisi väike, samuti olid tähtsusetud kulutused sellele. Suuremat tähelepanu hakkas ÕES pöörama mündikogule alates a. 1930. Eesti iseseisvusaja esimesel aastakümnel oli Eesti Rahva Muuseum muutunud eesti etnograafilise ja väiksemal määral ka kultuurajaloolise vanavara keskseks kogumis-, säilitamis- ja uurimiskohaks ning sama arenguteed oli käinud Ülikooli Arheoloogiakabinetti eelajalooliste muinsuste alal. ÕES nägi meeleldi seda arengut, mis vabastas teda osast senistest ülesannetest ja võimaldas koondada tähelepanu ja jõudu otsesematele ülesannetele. Deponeerides oma vastavad kogud E. R. Muuseumi ja Arheoloogiakabinetti, soodustas ta seda ka omalt poolt. Seltsi otsesse valdusse jäi peale raamatukogu ja sellega ühendatud ürikute, pitsatite, piltide jm. kogude ainult mündikogu, mille konservaatoriks valiti a. 1930 E. Tender.

Numismaatikaga tegelev keskne teaduslik asutus Eestis puudus, tarvidus selle järele andis end aga ikka teravamalt tunda, eriti sest ajast alates, kui Muinsuskaitse seaduse elluviimisega riigi valdusse hakkas kogunema aina suuremal arvul mündileide. Et ei olnud ette näha selle loomist ka lähemas tulevikus, võttis ÕES alates a. 1930 tegevuskavva oma mündikogu, mis niigi vanimaid ja suurimaid kodumaal, arendamise Eesti keskseks mündikabinetiks. 6. XII 1933 kinnitas seltsi üldkoosolek mündikabineti kodukorra, mille välja töötanud mündikonservaator. Kodukorra põhjal on ÕES-i mündikabineti ülesandeks: a) koondada ja alal hoida Eestis avastatavaid mündileide, b) süstemaatselt koguda, ba) Eesti maa-alal või selle jaoks valmistatud või seal käibinud münte ning muid rahamärke ja nende asendusi, bb) Eesti maa-alal või siinsete isikute ja sündmuste kohta löödud medaleid, mälestusmünta ja märke, c) korraldada need vastavalt teaduse nõuetele ning võimaldada nende kasutamist teaduslikuks otstarbeks. Mündikabinetti võib, kuivõrra see ei takista tema esmajärguliste ülesannete teostamist, koguda ülalmainitute kõrval ka muid münte ja rahamärke. Kabineti kogud koosnevad põhikogust, mille aluseks on ÕES-i senine mündikogu, ja teiste asutiste ja eraisikute deponeeritud kogudest. 1935. a. kevadel tunnistas Haridus- ja sotsiaalministeerium ka ametlikult ÕES-i mündikabineti riiklikkude mündileidude keskseks alalhoiukohaks samal alusel, kui seda on Tartu Ülikooli Arheoloogiakabinetti esiajalooliste vallasmuinasvarade jaoks.

Kokkuleppe põhjal ÕES-ga deponeeris Eesti Rahva Muuseum mündikabinetti oma mündikogu (üle 25 000 mündi). Haridusministeeriumilt deponeeritud mündileidude varal on kabineti kogud seni kasvanud ligi 16 000 mündi võrra. Eriti palju on riik omandanud mündileide viimastel aastatel, muinsuskaitse inspektori ametikoha loomisest saadik. Väiksemal hulgal on münte juurde tulnud ka ostudena ja annetistena.

Pikaldasemalt kui kogude juurdekasv on seni edenenud kabineti sise-mised organiseerimistööd. Pidurdavalt mõjus siin esijoones seltsil kasutada olevate rahasummade vähesus. Käesoleval eelarveaastal on rõõmustaval kombel saadud Haridusministeeriumilt 1000 krooni toetust deponeeritud mündileidude korraldamiseks ja on antud lootust toetuse saamiseks tulevikuski. Organiseerimiskulude suurus on tingitud asjaolust, et selts varemadel aastatel ei ole suutnud muretseda mündikogule ei otstarbekohast inventari ega ka luua numismaatika alal töötamiseks nii vajalikku käsiraamatukogu. Kolmest olemasolevast mündikapist ei täitnud ükski rahuldavalt oma ülesannet ega suutnud need mahutada ka tervet pidevalt kasvavat kogu. Tuli hankida nende kõrvale uus umbes 20 000 mündi mahutavusega metallkapp ning lähemas tulevikus on vaja muretseda lisaks veel teine sama-

sugune. Samuti tuli osta täpsed kaalud, luubid ja muud mõntidega töötamiseks vajalikud riistad. Veelgi suuremaid kulusid tekitas numismaatilise käsiraamatukogu soetamine. ÕES-I ja CM-I leidis ainult väheseid ja pealegi osalt vananenud numismaatilisi raamatuid; puudusid täiesti suurte numismaatiliste ajakirjade seeriad, mida kahjuks ei leidu ka teistes Tartu teaduslikkudes raamatukogudes. Et numismaatiline kirjandus väga kallis, on saadud seni muretseda ainult mõnikümmend monograafiat ning üksikute ajakirjade uuemaid aastakäike. Eeltoodud kulutuste varal on mündikabinett juba olukorras, kus võib pöörata senisest suuremat tähelepanu katalogiseerimis- ja inventeerimistöõdele, mis vajaliku sisseseadu puudumisel ja tööjõu vähesusel ei saanud edeneda soovitava kiirusega. Alles käesoleval eelarveaastal, eelmainitud Haridusministeeriumi toetuse varal, on osutunud võimalikuks abijõu palkamine konservatorile.

Suuresti raskendab mündikabineti tegevust kohase omaette ruumi puudumine. Ülikooli Arheoloogiakabinett, mille ruumes see käesoleval ajal asub, kannatab ise karjuva ruumikitsikuse all. Mündikabineti eduka töötamise võimaldamise seisukohalt on ruumiküsimuse kiire lahendamine esmajärgulise tähtsusega.

T.

Riigi Keskarhiivi alalisest arhivaalide näitusest.

Arhiivid rahva mineviku kirjallikkude mälestusesemete talletamispäigana omavad võrreldamatut tähtsust ajaloo teaduslikule uurimistöõle. Kummatagi nendes tehtav teaduslik töö kui ka säilitatavad varad on sellised, mis ei võimalda eemalseisjaile ülevaatlikku kujutlust oma iseloomust. Siin tahavad laiematele hulkadele abiks tulla arhiivinäitused. Üksikuid ajastuid või eriküsimusi käsitlevate näituste kõrval, mida Eesti ajaloolisi materjale koguv ja säilitav keskasutus, Riigi Keskarhiiv, mitmeid varemini korraldanud, püsib vajadus permanentsema laadiga näituse järele, mis millal-tahes saabuvald külastajaid sisse juhataks lähemale tutvumisele meie mineviku tundmaõppimiseks mõõdapääsematute materjalidega. Hiljuti avati Riigi Keskarhiivis pärast mõnesuguseid ümberkorraldusi uuesti alaline arhivaalide näitus. See näitus tahab anda linnulennulise läbilõike eesti rahva arengust ajaloolisel ajal. Dokumentaalse materjali varal tahetakse iseloomustada kõiki tähtsamaid faase Eesti ajaloost. Dokumendid rühmituvad kolme ossa arengu peajastute järgi: 1) Muinas-Eesti iseseisvusest orduriigi langemiseni, 2) Rootsi, Poola ja Taani aeg, 3) Vene aeg. Dokumendid on järjestatud kronoloogiliselt, nii et vaataja kõikidest vitriinidest mõõdalikunult on teinud jalutuskäigu läbi Eesti ajaloo sajandite rivi. Iga dokumendi juures asub järjekorranumbriga varustatud sisuselgitav regist. Igaühe ees kolmest rühmast leidub väike kokkuvõte vastava ajastu arengu peamomentidest. Numbrid teksti lausete juures viitavad väidet illustreerivatele dokumentidele. Tulemus näituse vaatajale oleks õieti kahekorde: saadakse kujutelm esiteks Eesti minevikust, eriti eesti talurahva käekäigust sajandite jooksul, teiseks Riigi Keskarhiivis säilitatavast ainesest kui vahendist meie mineviku lahtimõtestamiseks.

Muidugi oleks soovitav, kui võimalduks eksponeerida kõiki dokumente, mis esindavad möödunud aegade kõige silmapaistvamaid sündmusi või arengujärke. Kahjuks pole see saavutatav, sest esiteks eksponaatide arv on piiratud tehnilistel põhjustel, teiseks paljud olulisimad dokumendid on kas hävinud, kadunud või siis kuuluvad laialipillutatuna mitmesugustesse kogudesse paljudes riikides. Kuid kindlasti võib öelda, et näitusel leiduvad dokumendid on iseloomulikud oma aja mälestustena ja interpreteerijatena ning loodetavasti sellistena täidavad oma ülesande. Riigi Keskarhiivile oleks meeldiv, kui võimalikult rohkearvulised külastajad selles ise veenduksid.

L. Mark.

Vastutav toimetaja: O. Liiv.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

O.ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

AJALOOLINE AJAKIRI

1938

N° 2

II VEERAND

TARTU

Soomlaste Soome siirdumise lähteruumist.

Oleme ju üldiselt tuttavad väitega, et läänemeresoomlased on oma praegustele asukohtadele nihkunud ida poolt. Nendest soomlased vanemate seisukohtade järgi olla siirdunud Soome a. 500—800 p. Kr., osalt vee-, osalt maateed Eesti ja Lõode-Vene alalt. Need M. A. Castrén'i, Y. Koskinen'i, J. R. Aspelin'i ja W. Thomsen'i poolt esitatud seisukohad võttis ümberhindamisele Soome muinasteadlane A. Hackman, kes esijoones arheoloogilise ainese põhjal suutis veenvalt näidata, et soomlaste Soome ränd on toimunud Eestist mereteed juba alates vanema rooma rauaajaga (Kr. s. — a. 200 p. Kr.), mitte hõimude kaupa, vaid vahelduva suurusega rühmadena, kusjuures asustus Soomes ise on pikkamööda levinud läänest itta, mitte vastupidi¹. See seisukoht on üldiselt vastu võetud nii muinas- kui osalt keeleteadlaste poolt. Mis sundis soomlasi üle lahe siirduma, siis selleski küsimuses on aja jooksul seisukohtade muutusi tulnud. Enne Hackmani arvati üldiselt, et väljarännu on põhjustanud slaavlaste tungimine põhjapoolsetele aladele. Hackman ise püüdis seda modifitseerida nii, et slaavlaste edasitungist liikuma pandud balti hõimud mõjustasid soomlasi siirduma põhja poole². Kuna aga siirdumise algus nihkus ajas liiga tagasi, et slaavlastel oleksid saanud seda mõjustada, tuli otsida teist seletust. E. Hjärne ja A. Äyräpää, selgitades seeaegset majanduslikku tagapõhja, kus tähtsaimaks kaubaartiklikuks põhjamaadel kujunes karus-

¹ A. Hackman, Die ältere Eisenzeit in Finnland, I, Helsingfors 1905, lk. 306, 318—354 [tsiteerin järgnevas Hackman, AEF]; sama, Die ältesten eisenzeitlichen Funde in Finnland, Mannus V, Würzburg 1913, lk. 297 jj.; sama, Om Nylands kolonisation under järnåldern och andra därmed sammanhängande frågor, Historisk Tidskrift för Finland II, Helsingfors 1917, lk. 276 jm.

² Hackman, AEF, lk. 354—356.

nahk, mida germaanlaste vahendusel toimetati lõunasse³, on viinud uurijad praeguvalitsevale ühtlasele seisukohale, et Soome siirdumise peapõhjus rooma rauaajal on puhtmajanduslik — karusloomade küttimine⁴. Vastavalt sellele on siirdumine toimunud pikkamisi sajandite vältel, ilma vallutuse, rahulikult, tõelise uudisasustusena väikestes rühmades⁵. Soome asustusloos on need uudisasukad ühtlasi otsustava tähendusega — algab maa lõplik koloniseerimine, paiksa talupojarahva kujunemine⁶.

Eesti seisukohalt oleks huvitav jälgida küsimust, millisest Eesti osast on toimunud soomlaste Soome siirdumine. Küsimuse seigitamisel on suur tähtsus Eesti suhtes selles mõttes, et näeksime, millised alad Eestist on pidanud andma oma asustuse kas osaliselt või täielikult, mis loomulikult mõjus vastavate piirkondade asustuse ja majanduselu kujunemisele tõkestava tegurina, seega aeglustades ühtlasi ühiskondliku ja kultuurielu arengut kogu Eesti ulatuses. Seni ei ole küsimust laiemas ulatuses asetatud. On lepitud ainult üldise viitamisega Eestile või koguni Ida-Baltikumile; või märgitud, et uudisasukad võivad olla pärit õige mitmeltki eri alalt; või siis on oletamisi nimetatud mõni piirkond, seejuures põhjendatamat lahendust otsimata. A. M. Tallgren juhib üldiselt tähelepanu Narva ja Tallinna vahelisele rannikualale, kui võimalikule lähteruumile⁷. E. N. Setälä, L. Kettunen ja A. Saareste peavad keelelistel andmetel samuti tõenäoseks siirdumist Virumaalt⁸. J. Mägiste ja A. Raun

³ E. Hjärne, Bronsfyndet från Storkåge, Fornvännen 1917, Stockholm, lk. 218 jj.; A. Europaeus [= Åyräpää], Roomalaisen rautakauden hautalöytö Viitasaaarelta, Suomen Museo 1927, Helsinki, lk. 37 jj.

⁴ A. M. Tallgren, Suomen muinaisuus, Suomen historia I, Porvoo ja Helsinki 1931, lk. 146; N. Cleve, Ett skelettgravfält från romersk järnålder på Krogårdsmalmén i Karis (Nyland), Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XL, Helsinki 1934, lk. 67 jj.; C. A. Nordman, Germanen und Finnen in der Vorgeschichte Finnlands, Mannus 29, Leipzig 1937, lk. 486 jj.; H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX, Tartu 1938, lk. 642 jj. [tsiteerin järgnevas Moora, EL II].

⁵ Nordman, *op. cit.*, lk. 486; Suomen kultuurihistoria I, Jyväskylä — Helsinki 1933, lk. 46, 52 (A. M. Tallgren ja E. Jutikkala).

⁶ Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 98; Nordman, *op. cit.*, lk. 484.

⁷ Suomen muinaisuus, lk. 146.

⁸ Suomen suku I, Helsingissä 1926, lk. 164; L. Kettunen, kõne Tartus Õpetatud Eesti Seltsi 100-a. juubeli puhul 29. I 1938; A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest liigendusest, Eesti Keel XI, Tartu 1932, lk. 40; sama, Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti?, Eesti Kirjandus XXV, Tartu 1931, lk. 42 jj. Viru rannikumurde suhtes vrd. aga eriti L. Kettunen, Suomen murteet II, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188, Helsinki 1930, lk. 209, märkus 2, viies selle ühte mingi vana ühise merekultuuriga, mis haarab kõiki Soome lahe randu, Eesti osas ulatudes ka Peipsi läänerannale. Selle ühtluse peapõhjustajaks on olnud mereliiklus ja kaubandus.

on juhtunud tähelepanu kohanimedele uurimise põhjal Saaremaale ja osalt Lääne-Eestile, kust Edela-Soome asustus võiks olla läh-
tunud⁹. Viimases suunas on eriti tervitatavaks ürituseks Akadeemilise Emakeele Seltsi poolt k. a. väljakuulutatud auhinnatöö Saaremaa kohanimedele üle, nende klassifitseerimine ja võrdlemine Soome kohanimedega. Loodetavasti see annab väga olulisi tulemusi ka kõnesolevale küsimusele.

On selge, et asustuse siirdumine peab jätma jälgi ka muinas-
teaduslikus aineses. Käesoleva kirjutise ülesandeks olekski just muinasteaduse seisukohalt katsuda lahendada küsimust. Seejuures peame esialgu selgitama siirdumisele eelnevat olukorda Soomes ja Eestis. Nimelt on rida uurijaid väitnud¹⁰, et asustus on Soomes ja Eestis pidev vähemalt nooremast kiviajast alates ja kuulub soome-ugri algrahvale, kellega tavaliselt ühendatakse eriline savinõude ilustamis-
komme kammitaoliste sissevajutistega, nn. kammkeraamika¹¹. Et R. Indreko oma uurimustes kammkeraamilise kultuuri laseb otseselt areneda veel varasemast samal alal levinud luukultuurist¹², annab väitele juurde sügavust ja kandvust, kuigi küsimust ei saa lugeda lõplikult otsustatuks. Kultuuriipiirkondi ei saa ilma pikemata samastada etniliste piiridega ja eriti primitiivsemas oludes loovad majanduslikud eeldused vägagi ühtlased avaldused ainelisele kultuurile. Kammkeraamika on tüüpiline Põhja-Euraasia metsavöötmes anastaval majandusastmel elutseva rahva keraamika ja jätkub ka Põhja-Aasias teispool Uuralit kuni Baikalini ja ilmub Jaapaniski nähtavale, kus me soome-ugrilasi ometi ei oleta ei sinna sellal rännanuina ega sealt tulnuina. Selle määratu esinemisala kõrval manitseb rahvusküsimuste otsustamisel ettevaatusele ka seik, et meil ei ole praeguseni ikkagi mingisuguseid selgemaid ühenduspunkte Soome ja Ida-Baltikumi alal kammkeraamilise kultuuri ja hilisemate

⁹ J. Mägi ste kõne Tartus Akadeemilise Emakeele Seltsi koosolekul 29. XI 1931, lühike märkus sellest Eesti Keel X, Tartu 1931, lk. 123; A. Raun, Mida oleks ja tuleks teha eesti keele ja sugulaskeelte uurimise alal, ERK V, Tallinn 1937, lk. 209; vrd. ka Setälä, Suomen suku I, lk. 165.

¹⁰ C. Grewing k, Zur Archäologie des Balticum und Russlands, Archiv für Anthropologie X, Braunschweig 1877, lk. 318; G. Kossinna, Der Ursprung der Urfinnen und der Urindogermanen, Mannus I, Würzburg 1909; O. Almgren, Några svensk-finska stenåldersproblem, Antiquarisk Tidskrift för Sverige XX:1, Stockholm 1912; J. Ailio, Kivikauden taitteesta, Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1912, II, Helsingfors 1913, lk. 13 jj.; vrd. Hackman, Om Nylands kolonisation, lk. 207 ja AEF, lk. 331 jj.

¹¹ Eesti ajalugu I, Tartu 1935, lk. 23–30 (H. Moora).

¹² R. Indreko, Eelajalooline soome-ugri rahvaste rinne läänes ja lõunas, ERK I, Tallinn 1933, lk. 126–131; sama, Soome-ugrilaste algkodu küsimusest viimaseaja arkeoloogiliste leidude valgustusel, Üliõpilasleht XX, Tartu 1936, lk. 422–423; sama, Eesti ürgaeg, Elav Teadus 69, Tartu 1937, lk. 45 jj.

asustusjäänuste vahel. Samuti ei näi seda arheoloogide väidet toetavat laplaste küsimus. Varemini peeti Setälä järgi laplasi rahvaks, kes küll erinevat tõugu, kuid juba soome-ugri ajal selle keele omandanud¹³. Tuntud lapoloog K. B. Wiklund jõudis aga hoopis teisele tulemusel — et laplased on alles ürgsoome ajal, s. t. ajal, mil läänemeresoomlased kõnelesid veel ühte keelt, kuid olid oma lähimatest keelehõimlastest, mordvalastest, juba lahkunud, jõudnud soome sugu keele mõjupiirkonda¹⁴. Uuemad uurimused on seda seisukohta kinnitanud¹⁵. Teiselt poolt on laplased vähemalt Soomes soomlastest varasemad asukad, olgu nad siis Fennoskandia ürgvanu elanikke¹⁶ või idast siia tulnud¹⁷, mida tõestab nii lapi keele suhe soome-ugri keelkonda kui ka läänemeresoome keeles esinevate balti laensõnade tungimine lapi keelde. Neil põhjusil ei saa vähemalt Soome kammkeraamilise kultuuri kandjateks lugeda soome-ugri algrahvasse kuuluvaid elanikke, vaid pigemini protolaplasi, kes sellal nii rassiliselt kui keeleliselt olid soome-ugrilastest täiesti erinevad.

Kammkeraamilise kultuuri õitseage möödus ja pronksiajal Soome jagunes kaheks selgesti eraldatavaks kultuuriipiirkonnaks: edelasoome rannikuala võttis Rootsist lähtunud germaani hõim, kelle peaelatusalaks oli merendus ja kaubandus, oma valdusse, kuna sise-maa ja põhja- ning idaosa oli nomaadide, tõenäoselt laplaste asustatud, kes ühtlasi pidasid ühendust Ida-Vene pronksikultuuri keskusega. Eelrooma rauaaja alguses germaani asustus hõrenes ja siirdus muutunud majanduslikkude olukordade tõttu nähtavasti Skandinaaviasse või lõunasse. Laplased ulatusid nüüd kuni Edela-Soome¹⁸. Sama aastatuhande jooksul e. Kr. s. sattusid laplased ka lähemasse ühendusse sellal lõuna pool Soome lahte asuvate läänemeresoomlastega. Nii kohtas Eestist Soome siirduv asustus seal laplasi tõenäoselt ainsate elanikena, kes nomaadidena hõredalt ulatusid üle terve maa. Ühtlasi asustati Soome tõenäoselt alles nüüd esmakordselt rahva poolt, kes kuulus soome-ugri keelkonda. Et Soomes tõesti on just uudisasustusega tegemist, alates sajanditega p. Kr. s., mitte maa endiste asukate muutumisega „kultuurrahvaks“,

¹³ Suomen suku I, lk. 183 jj.

¹⁴ Reallexikon der Vorgeschichte, hrsg. von M. Ebert, III, Berlin 1925, märksõna „Finno-ugrier“ all, lk. 366 jj.

¹⁵ P. Ravila, Die Stellung der lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen sprachfamilie, Finnisch-Ugrische Forschungen XXIII, Helsinki 1935, lk. 20—65. Samal ajal vrd. Setälä püstitatud astmevahelduse uurialaegsuse teooria kummutamisrännakuid Wiklund, Bj. Collinderi, L. Kettunen ja J. J. Mikkola poolt.

¹⁶ Wiklund, *op. cit.*, lk. 367, vrd. ka lk. 368.

¹⁷ Vrd. Ravila, *op. cit.*, lk. 63 jj.

¹⁸ A. M. Tallgren, Suomen skandinaavisesta pronssikaudesta, Societas Scientiarum Fennica, Vuosikirja XV B 5, Helsinki 1937, lk. 8—17; sama, The Arctic Bronze Age in Europe, Eurasia Septentrionalis Antiqua XI, Helsinki 1937, lk. 20, 40 jj.

kelle esemekultuurilised jäänused kajastuksid paremini arheoloogilises materjalis, kui primitiivsemal elamisjärjel seisva rahva oma, selle poolt räägib just leiualade pikaldane ja ühtlane laienu- mine lääne poolt üha kaugemale itta ja sisemaale¹⁹. Läänemere- soome keeltest johtuvad põhjused — omavaheline areng, balti ja germaani laensõnad — eeldavad samuti sisserändu Eestist Soome. Samuti muinasteaduslik aines — ühised esemevormid, matmiskombed ja üldise kultuuriilme suur sarnasus resp. lähedus²⁰. Seega on soome- poolsed eeldused rahva siirdumiseks täiesti olemas.

Eestipoolsete eelduste vaatlusel on tähtsaim soome sugu hõimude sinne varasem olemasolu. Omal ajal peeti ju siingi tõenäoseks alles hilisemat sisserändu ja A. Hackman pidi sellegi väite esimesena kummutama ja näitama asustuse pidevust Eesti alal vähemalt Kr. s. peale²¹. Praegu on see asustuspidevus üldiselt tunnustatud²² ja ka keeleteadlased asetavad läänemeresoomlaste Läänemere äärde väljajõudmise juba paar sajandit e. Kr. s., mõned koguni sama aastatuhande keskpaika²³. Arheoloogilise materjali põhjal ulatub asustuse pidevus aga veelgi kaugemale, selgemalt võib-olla kuni 1000 a. e. Kr., millal läänemeresoomlased võisid olla juba jõudnud välja Läänemere äärde. Eesti rooma ja eelrooma rauaaja ühendus- kohti on viimaste aastate uurimiste tõttu järjest lisandunud: kalme- vormides ja matmiskommetes, üksikutes esemetüüpides, keraamikas, üldises kultuurilises tagapõhjas jne., on võidud näidata kindlat paigalist arengut, seega ühtlasi ka asustuse pidevust²⁴. Ühenduses kammkeraamikaga ja luukultuuriga on muidugi ka Eesti suhtes väidetud rahvus- resp. keelearengulist pidevust, mida on tahetud näha kuni asustuskontinuiteedini peale jääaega saabunud esimestest asukatest arvates²⁵. Kammkeraamika ühendamist soome-ugrilastega puudutasin Soome puhul. Eesti suhtes olgu märgitud, et sinne esimese pealejääagse asustusjärgu ja kammkeraamika vahel seisab kuni 2500 a. pikkune leiutühemik, kammkeraamika ise on seni

¹⁹ Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 144; Nordman, *op. cit.*, lk. 484.

²⁰ Tallgren, *op. cit.*, lk. 143 jj.; Hackman, AEF, lk. 318 jj.; sama, Die ältesten eisenzeitlichen Funde, lk. 297 jj. ja Om Nylands kolonisation, lk. 272 jj.

²¹ AEF, lk. 330—341.

²² Moora, EL II, lk. 656—663.

²³ Wiklund, *op. cit.*, lk. 370, vrd. lk. 367; J. J. Mikkola, Fin- nisch-ugrisch und indoeuropäisch, Mélanges de linguistique et de philologie, offerts à Jacq. van Ginneken, Paris 1937, lk. 138; vrd. ka T. E. Karsten, Anzeiger der FUF-is, XXIV, Helsinki 1937, lk. 41.

²⁴ Moora, EL II, lk. 19 jj., 612 jj.; H. Moora, Neue Funde der Bronze- und frühen Eisenzeit aus Estland, Opetatud Eesti Seltsi Aasta- raamat 1937 I, Tartu 1938, lk. 365 jj.

²⁵ Indreko tsit. tööd; Eesti ajalugu I, lk. 23—30, 83—87 (H. Moora).

suhteliselt nõrgalt esindatud, kammkeraamilise kiviaja ja hilispronksiaja vahel, kust asustuspidevust Eestis võib enam-vähem kindlamalt jälgida, puuduvad kontinuiteedi tunnused. Ka keeleteaduslikud tõsiasjad, nagu soome-ugri keelkonna oma arengust ja sõnavaras tekkivatest muutustest tehtavad järeldused, balti laenude iseloom ja vanemus germaani laenude suhtes²⁶, eelgermaani laenude täielik puudumine ja algermaani laensõnade väike arv²⁷ jm., sunnivad jääma keeleteadlaste poolt esitatud seisukohale, et läänemeresoomlased on tulnud ida poolt. Seejuures peab jääma lahtiseks Eesti neoliitikumi rahva määramine keeleliselt. Huvitav on keeleteadlaste väide (L. Kettunen), et läänemeresoomlased, jõudes Läänemere rannikule, on mingi balti hõimu enesesse sulatanud. Kiviaja lõpposas Eestisse tunginud venekirveskultuurist, mille kandjajaks peetakse indo-eurooplasi, näib siin kuni keskmise pronksiajani säilivat nii maa-alune laibahaud kui ka degenereerunud nõorkeraamika ja kohati on asustuspidevuskki jälgitav²⁸. Arvestades seda, võiks arvata, et läänemeresoomlaste siia jõudes asus siin hõredalt algbalti rahvast, kes enesesse oli sulatanud kammkeraamilise rahva. Samuti on meil kiviaja lõppjärgust ja vanemast pronksiajast mitmeidki kiviesemete tüüpe ja pronksesemeid, mis on tulnud ida resp. kagu suunast. Kas selle kultuurivoolu taga ei seisagi läänemeresoome algrahvas? Ühtlasi peaksime nendegi valgumist lääne suunas kujutlema pikaldase, aga püsiva immigratsioonina, mis võiks hõivata pooltuhat ja enamgi aastat, nagu näiteks Soome koloniseerimise juures näeme. Käesolevas ühenduses võime leppida teadmiseга, et vähemalt hilispronksiajal läänemeresoomlaste algrahvas pidi elama Väina piirkonnas nüüdses Lätis, arvatavasti ka Ida-Leedus, Eestis ja nüüdse Novgorodi ümbruses²⁹. Sellest näeme, et soomlaste edasisiirdumine ei toimunud otsese edasirännuna, vaid tuli päevakorda alles muutuvate majanduslikkude olukordade tõttu Kr. s. paiku.

Et jõuda selgusele soomlaste siirdumise lähtekohtadest Eestis, selleks ei piisa kalmetüüpide ja esemevormide võrdlusest kummalgi pool Soome lahte. Varasel rooma rauaajal ja varemini on need veel seevõrra vähe diferentseerunud ja ka materjal liiga napp, et väiksemaid lokaalseid alarühmi oleks võimalik selgemini piiritella. Küsimust peame katsuma lahendada esijoonel asustuslooliselt ja siis vaatama, mis muustki materjalist tulemuse kinnitamiseks lisaandub.

²⁶ Balti laensõnade suhtes on nüüd kasutada uus põhjalik töö J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 202, Helsinki 1936.

²⁷ Bj. Collinder, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen, Skrifter utg. av K. Human, Vetenskaps. Samfundet i Uppsala 28:1, Uppsala 1932.

²⁸ Moora, Neue Funde, lk. 367.

²⁹ Eesti ajalugu I, lk. 66 (H. Moora).

Ida-Baltikumi asustuspilti enne soomlaste siirdumist võime näha muinasteadusliku ainese alusel kaardilt „Eesti ajalugu“ I, lk. 69. Siia märgitud leiukohad kuuluvad küll ajavahemikku 1200 e. Kr. — Kr. s., kuid asustuspilt üldjoontes ei muutu selle aja kestel märkimisväärselt. Asustust näeme koonduvat piki Põhja-Eesti rannikut, Eesti saartele ja jõgede piirkondadesse. Sisemaa on leidudest hõredam. Et selle asustuspildi hilisematest muutustest oleks võimalik midagi järeldada ühenduses soomlaste siirdumisega, peame katsuma tõestada nende leidude ja kalmete kuulumist algsoomlaste asustusele. Eesti ja Läti ala on tüüpiline kauge perifeeria, ilma /kandva/ oma metallikultuurita. Siin võistlevad peamiselt kaks kultuurivoolu. Üks on pärit Skandinaaviast, mis Eestisse ulatub osalt üle Edela-Soome ja mille mõju kandub kuni Väinani, kust kaubateed viisid Kesk- ja Valge-Vene suunas. Teine on pärit Ida-Preisi kultuurikeskusest³⁰. Kolmandana ulatub Ida-Lätisse ja -Leedusse veel gorodištše-kultuur, mida Tallgren peabki algsoomlaste kultuuriks³¹. Näib siiski, et esimestest kahest kultuurorientatsioonist tunnistavate leidude ja kalmekujude taga ei tule näha võõrast rahvusest asustust, vaid juba soomesoolist. Peipsi taga, Ida-Lätis ja -Leedus asuv osa algsoome rahvast jäi endiselt madalamale kultuuritasemele. Metalliga saamise võimalused olid raskemad, tööesemed, ehted jm. tehti luust, puust, savist ja kivist. Läänemerre suubuvate jõgede piirkondades ja mere läheduses asuvate algsoomlaste kultuur võttis aga kahest eri suunast lähtuvatel mõjustustel täiesti teise ilme. Seejuures on skandinaaviapoolne mõju täiel määral valitsev, mida eriti kinnitab sealpoolsete matmiskommete ülevõtmine³². Nimelt tuleb seaegse tüüpilise kalmekuju — kivikirstkangru — päritolu otsida sealpoolt. See uus kalme tekib Ida-Baltikumis nooremal pronksiajal, ilma et tal oleks mingisuguseid vanemaid eelkujusid koha peal, seejuures

³⁰ Moora, Neue Funde, lk. 365 ja seal tsit. tööd, samuti tulevad kaardile lisada samas töös mainitud uued leiud.

³¹ Suomen muinaisuus, lk. 145 ja Suomen kultuurihistoria I, lk. 35; selle kultuuri kandjate eluviisi ja majandusliku aluse kohta uued seisukohad kokku võetud A. M. Tallgren, Problems concerning the Central-Russian Gorodishche civilisation, Eur. Sept. Antiqua X, Helsinki 1936, lk. 171 jj.

³² Siin tekib paratamatult vastuolu keelest saadavate andmetega, kuna ootuspärane oleks suur Balti-poolne mõju ka usundis (matmiskombed!) ja tihedam kontakt kaubaühendustes. Ometi valitseb juba hilispronksiajast Skandinaavia-poolne mõju, ka usundis, kuna aga keelelistel andmetel tugevam mõju algab alles gootlastega Kr. s. ümber (mis sellal ka arheoloogilises materjalis väga selgesti kajastub). Näib, et balti laensõnade tugevus sellal on asjaolust, et mingi balti hõim sulas läänemeresoomlastesse, samuti piiride vahendit suures, segaabielses jne. Ka oma elujärgelt, majanduslikult aluselt ja võib-olla vaimses kultuuris ja usundiski olid naabruses asuvad balti hõimlased väga lähedal algsoomlastele (nagu arheoloogiline materjal osalt näitab), mille tõttu siin laenud nii sügavalt

ka oma esinemises hoidudes ranniku lähedusse, saartele või vee-
 teede piirkondadesse (vt. „Eesti ajalugu“ I, lk. 69). Seni on nende
 päritolu küsimuses viidatud eeskujudele nii Ida-Preis kui Skaadi-
 naavias, seejuures kaldudes rohkem Skandinaaviasse, eriti Ojamaa
 poole³³. Ida-Preisi vastu räägib otsese kontakti puudumine sealse
 alaga, vahepealsete balti hõimude matmiskombed on erinevad,
 samuti on Ida-Preis kalmete ehituse üksikasjus erinevusi, ka mae-
 takse seal põletatult saviurnidega. Ojamaa poolt rääkiva väitena on
 tavaliselt esitatud laibamatuse esinemine kummalgi pool. Kuid on
 tähelepanuväärne, et meil esineb laibamatus kogu aeg, kuna Ojamaal
 tuleb see ilmsesti välispoolsetel mõjustustel tarvitusele alles eelrooma
 rauaaja 1. perioodil³⁴, võib-olla koguni Ida-Baltikumini kivistkalmete
 mõjustusel. Näib, et siinsete kivistkangrute päritolu suurima tõe-
 näosusega tuleb otsida Edela- ja Lääne-Soomest, kus pronksiaja
 jooksul tugev rootsi asustus ja mille kaudu just vanemad skandi-
 naaviapoolsed mõjustused on jõudnud Eestisse³⁵, seega umbes ajal,
 mil vastav matmiskomme siia jõuabki. Soomes see matmiskomme
 ühtib täiesti Kesk-Rootsi omaga³⁶. Kesk-Rootsi kultuurikeskus on
 sellal eriti mõjukas ja ekspansiivne ja selle kultuurivooluga tulebki
 uus kalmekuju Eestis ühte viia, kusjuures tee on käinud üle
 Edela-Soomes. Algsoomlaste läänepoolsetel asustusel see koduneb ja
 saab omaseks. Läti alal see mõnevõrra kohastub oludele ja ehitus-
 materjalile, kusjuures siin lisandub ka mõningaid teisi mõjustusi
 Ida-Preisist³⁷ ja Ojamaalt³⁸. Eesti ja Läti kivistkalmelised kajastavad
 teist elatamisviisi kui Soomes. Kalmete areng on kõige tihe-
 damas seoses rooma rauaaja kalmetega, ja mitte ainult kivist-
 kalmete peaaladel, vaid ka kaugemais kohtades. Asustuse jätkumine

ei kajastunud. Ekspansioonikama ja võimsama, eluviisidelt ja väimselt kul-
 tuurilt täiesti erineva algermaani mõjud on aga seda kergemini silma-
 torkavad. Keele mõjustuste ärajäämist esialgu aga seletab vahest keelte
 liiga suur erinevus, mis ei soodustanud kahekeelsuse teket, samuti et
 püsivam kõrvutielamine puudus.

³³ Eesti ajalugu I, lk. 74 jj. (H. Moora).

³⁴ M. Stenberger, Gotland och den äldsta järnålderns gravskick, Fornvännen 1936, Stockholm, lk. 164 jj.

³⁵ E. Sturms, Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze- und frühen Eisenzeit, OES-i Aastar. 1932, Tartu 1935, lk. 272 jj.

³⁶ Tallgren, Suomen skandinavisesta pronssikaudesta, lk. 9.

³⁷ Nii Väinal Reznase kalmes, vrd. Moora, EL II, lk. 38.

³⁸ Maa-alused kirstud Väina piirkonnas ja Bauska maakonnas, F. Balodis, Ethnische Probleme und die archäologischen Untersuchungen der letzten Jahre in Lettland, Latvijas Universitātes Raksti, Filoloģijas un filosofijas fakultāte, III 2, Rīgā 1935, lk. 27 jj. Väina kujuneb just nooremal pronksiajal ojamaalaste kaubateeks Kesk-Venesse ja piki Dneprit Lõuna-Venesse kuni Kaukaasiani. Selle tee suudme valdamise tarve teebki arusaadavaks Ojamaa asustusrühma Põhja-Kuramaal. Et algsoomlased on Väina nimetuse võtnud germaani, mitte balti keelest, see johtub arvatavasti just sellest, mitte sisserännu eriteest, nagu arvab Wiklund

on lüngatu — kivikirstkalmed ja tarandikkalmistud asuvad otseses naabruses või moodustavad koguni ühise kalme. Ei ole üldse mingisuguseid tunnuseid, mis kivikirstkalmeid nende vanemas osas võimaldaks kirjutada mõne teise rahva omaks, kui nende lõpparengus, kus nad erandita esindavad soome sugu asustust. Küll aga on mõningaid jälgi sellest, et kivikirstkalmete kõrval esines ka maa-alust laibamatust nii hilispronksiajal kui ka eelrooma rauaajal, mõnes kõrvalisemas kohas isegi rooma rauaajal. See maa-aluste laibamatuste kiht esindaks algsoomlaste algupärast matmis- kommet, mis konservatiivselt püsis kõrvuti välismõjudel kodunenud uue matmisviisiga. Sama paralleelsust näeme ka laiba- ja põletusmatuste kõrvuti esinemises³⁹.

Nüüd võime asuda vaatlema asustuspildi kujunemist üleminekul rooma rauaajale. Väga tugev nihkumine on toimunud Kagu-Läti ja Leedu piirkonnas, kus varemini olnud soome sugu asustus on asendunud balti hõimudega. Väina joon, Bauska piirkond jne. on läinud kaduma. Põhja pool Väinat kujunev uus rahvuspiir ei jälgi looduslikku piiri ja on väga selgesti jälgitav⁴⁰. Ka puuduvad tunnused, et balti rahvas oleks sellest piirist lõuna pool esinenud endise asustuse enesesse sulatanud. Peame eeldama õige tunduvat rahva siirdumist, vähemalt teovõimsamas ja arenenumas enamuses. Põhja-Kuramaal näib rahvuspiir püsivat, ainult ojamaalaste asustus on hääbunud. Ka ei näi siin asustus eriti tihenevat — leiud on suhteliselt hõredad. Väina piirkonnast siia vaevalt märgatavamalt asukaid lisandus. Ka Põhja-Läti asustus näib otseselt püsivat. Sama piirkond, kus arvukalt esines kivikirstkalmeid, on nüüd kaetud tiheda rooma rauaaja kivikalmete võrguga. Kivikirstkalmetest hõredamas idaosas on asustuse pidevus samuti ilmne. Rahva lisandumist immigratsioonil põhinevat muidugi raske eitada, kuid puuduvad ka igasugused positiivsed tunnused selle tõestamiseks. Tõenäoline on asustuse enese tihenemine loomuliku juurdekasvu näol, kusjuures üldiselt soodus konjunktuur tõstis jõukust. Lõuna-Eestis on asustuse pidevus selge, ainult Lõuna-Tartumaa näib nagu tihenevat rahvastikult seevõrra, et võiks oletada juurderändu. Aga kui, siis tõenäoselt juba Pihkva värava kaudu, mitte Põhja-Lätist. Ka peab arvestama, et sise-maana siin eelrooma rauaaja nõrk metallikultuur kajastus hoopis napimalt, kui paremate ühendustega aladel, seega ka vanem asustus

Eberti Reallexikonis, III, lk. 370; samuti balti keelest laenatava germaanlaste nimetuse sidumine Ojamaaga, vrd. P. A r i s t e, Ojamaa — det estniska namnet på Gotland, Svio-Estonica 1937, Tartu, lk. 199—202 ja seal tsiteeritud tööd, neile lisaks Bj. Collinderi seisukoht Anzeiger d. FUF XXIII, lk. 235 jj. (keeleteadlased pole jõudnud siiski veel üksmeelsele seisukohale, et tegemist on balti laenuga).

³⁹ Eesti ajalugu I, lk. 74 (H. Moora).

⁴⁰ Vrd. Balodis, *op. cit.*, kaart ja Eesti ajalugu I, lk. 69 ning Moora, EL II, Kartenbeilage I, samuti tekstis lk. 596, 662.

arheoloogilises aineses raskemini nähtav. Põhja-Pärnumaal jätkub Pärnu jõe kasutamine teena sisemaale. Audru ja Mihkli khk-s, kust meil varasemaid asumise märke, ei leia me neid aga enam. Järvamaa asustus näib rooma rauaajal jätkuvat otse vanemast, kuigi siin kivikirstkangruid on esialgu ainult Ambla khk-st. Ometi ulatub ka Anna khk. Leedu kalme eelrooma rauaega⁴¹, samuti arvatavasti Järva-Jaani khk. Kardina kalme. Virumaa asustus jätkub otseselt vanemast, nagu see eriti kujukalt peegeldub Lüganuse khk. kalmetes. Samu jälgi on olemas Viru-Nigula, Jõhvi ja Vaivara khk. kohta. Sisemaa pool asuvate kihelkondade esiletõus ei oma niisama häid eeldusi varasemas materjalis, rahva juurdevoolu pole aga võimalik nentida. Harjumaa asustuse pidevuses on arvukad tõendid olemas. Kohati aga näib, eriti Kuusalu khk-s, et asustus on õige tunduvalt tagasi läinud ja rooma rauaaja keskelt paiksana näib lakkavat⁴². Läänemaa on endiselt asustamata. Väga suur muutus on toimunud aga Eesti saartel. Hilispronksiaja ja eelrooma rauaaja tihedast ja jõukast asustusest tunnistab siin suur arv kivikirstkalmeid, ka Muhus ja Hiiumaal, ja metallileide⁴³. Saaremaa moodustab Eesti varase metalliaja rikkäima keskuse ja on võrreldav suurtes joontes oma asendiga nooremal rauaajal. See vastab ka ta headele mereühendustele teiste metallikultuuri keskustega, eelrooma rauaajal eriti Ojamaaga; ta vahendas ka juba sellal algavat mereühendust lõunapoolsete alade ja Põhja-Eesti ranniku vahel. On tõenäone, et saarte asukad lõid ka ise aktiivselt merenduses kaasa. Algsoomlaste kohastumine merega ja kaubaühenduste ning konjunktuuri kasutamine on mainimisväärne, sest muidu poleks ka teostunud siirdumine üle mere Soome ja just majanduslikel kaalutlusil soodsa konjunktuuri võimalikult tulusamaks kasutamiseks⁴⁴. Rooma rauaaja algusest peale aga Eesti saared tühjuvad⁴⁵, et alles keskmise rauaaja jooksul asustusel tiheneda (Hiiumaa jääbki tühjaks) ja pikkamisi tagasi võita varemini saavutatud asendit. Võime uskuda, et siirdumise polnud absoluutne tühjumine — üksikute kalmete sidunemine varasema ja hilisema asustusjärguga on ilmne, kuid rahvastiku kaaluv enamus ja kindlasti aktiivsem osa on siiski lahkunud.

⁴¹ Samasugune nõel (Paide muus., nr. 41) nagu Sturms, *op. cit.*, joon. 9 : 2.

⁴² Vrd. ka P. Johansen, Eesti asustusuurimise ülesandeist, Ajalooline Ajakiri 1930, Tartu, lk. 14.

⁴³ Eesti ajalugu I, lk. 69 kaardi juurde tuleb märkida rida uusi leide, avaldatud Moora, Neue Funde, lk. 366 jj., neist enamus just Saaremaalt.

⁴⁴ Varemini balti laensõnadeks peetud 'laev' ja 'purje' on soomepärased ja tõenäoselt just lmsm. keelest laenatud balti keelde (J. Kalima). Ka muinasteaduslik materjal näitab, et balti hõimud ei kasuta mereühendusi aktiivselt.

⁴⁵ Rooma rauaaja algusse kuuluvaid leide Saaremaalt vt. Moora, EL II, lk. 173, märk. 3 ja Neue Funde, lk. 372 jj.

Kokkuvõttes näeme, kuidas arvataval algsoomlaste asumisalal Kr. s. paiku tekib kaks piirkonda, kust asustus on kas siirdunud või asendunud teise rahvaga, kuna teistes osades asustuslik pidevus on suhteliselt hästi jälgitav. Kuidas seda tõlgendada? On kaks võimalust. Asustus on majandusliikude aluste muutumise tõttu nihkunud soodsamatele aladele oma endise ulatuse piirides või on rännanud välja, koloniseerinud täiesti uue ala. H. Moora on eriti arendanud esimest võimalust⁴⁶. Põllunduse tõus Kr. s. paiku rahva peamiseks elatusharuks olla põhjustanud kehvematelt maadelt parema põllupinnasega (sellal veel mitte raskemate mullaliikidega) aladele siirdumise, sellest siis asustuspildi suur muutumine. Samal ajal tulevad asustuspilti mõjustavate majandusliikude teguritena põllundusele kõlvulise pinnase kõrval arvesse veel vastava ala liiklemis- ja kaubandusgeograafiline asend ja loodusvarad⁴⁷. Esimese teguri hindamisel peame selle ulatust mõnevõrra koomale tõmbama. Eelpoolsest vaatlusest nägime selgesti, kuidas varase metalliaja asustusrühmad enamuses vahenditult kanduvad üle rooma rauaaega, ainult osalt tõmbuvad paremaile põllumaadele (kõige selgemini Viljandimaal). Kivikirstkalmetes kajastuv asustus on põlduhariva rahva oma, nagu see näiteks on väga selge Põhja-Harjumaa rühmas. Siin on tolmuterade analüüsi teel kindlaks tehtud kuuse suur tagasimineku subborealse aja lõpul (=hilispronksiaeg), mis on nähtavasti ühenduses maa põllunduse alla võtmisega, kuna just kuusk kannatab põletuskultuuri all⁴⁸. Kuusalu khk. Kahala järve ümbruses on väga tihe kivikirstkalmete võrk ja rahvastik nähtavasti elatus peajaslikult põllundusest ja karjandusest. Seda tõendab kuuse äärmiselt madal protsent ja Kahala järve erakordne eutroofsus⁴⁹, samuti luudeleiud kalmetes. Mis puutub Lääne-Eesti mandri- osasse, siis on see ka varemini peaaegu asustamata. Suurejoonelisemast asustuse ümberpaiknemisest võiksime siis rääkida Eestis ainult saarte puhul. Et siit aga asustus oleks ainult põllumaade tõttu loobunud, ei ole usutav. Saaremaa liiklemis- ja kaubandusgeograafiline asend on niivõrra soodus (vrd. varasel metalliajal ja nooremal rauaajal) ja asukad ilmsesti selle paremustest teadlikud, nii et kuhugi sisemaale siirdumisel parem põllumaa seda vaevalt oleks korvanud. Pealegi varasel rooma rauaajal väga vilgas mereühendus Visla suudme ja Põhja-Eesti ning Soome vahel⁵⁰ oleks

⁴⁶ Eesti ajalugu I, lk. 94 jj. ja EL II, lk. 593 jj.

⁴⁷ Moora, EL II, lk. 599.

⁴⁸ P. W. Thomson, Über die nacheiszeitliche Entwicklungsgeschichte der Wälder im ostbaltischen Gebiet, Baltische Monatshefte 1937, Riga, lk. 347, 350.

⁴⁹ Vt. järveprofiil P. W. Thomson, Die regionale Entwicklungsgeschichte der Wälder Estlands, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis A XVII 2, lk. 17.

⁵⁰ Moora, EL II, lk. 608 jj.

vaevalt jäänud kasutamata saaremaalaste poolt, kes ometi juba varemini olid sellest tulu saanud, kui see hoopis nõrgem oli. Kõigil neil põhjusil näib tõenäone oletada, et Eesti saarte asustus on Kr. s. paiku siirdunud väljapoole Eestit. Ka Väina piirkonnas paiknenud varasem soome sugu asustus on koondunud umbes samadesse kohtadesse, kuhu hiljemini tekib balti rahvas. Pole põhjust oletada siingi elatumisviisi muutumist. Et muu kivikalmete ala ei näi olevat vastu võtnud siinsetki rahvastikku, siis tuleb arvata sellegi siirdumist ühes saarlastega. Kas see siirdumine ongi ühenduses Soome koloniseerimise algusega soome sugu hõimude poolt, paiksa talupoja asustuse tekkimisega teisel pool lahte?

Soome koloniseerimine algab leidude põhjal umb. 100. a. p. Kr., nagu tõendavad leiud Karjas, Piikkiõs ja Nakkilas⁵¹. Üldiselt võiksime rääkida algusest Kr. s. paiku. Aeg sobib täiesti Eesti saarte ja Väina piirkonna asustuse siirdumisega. Samal ajal ei või me osutada ühelegi teisele alale, kust siirdumine oleks võinud lähtuda. Põhja-Harju⁵², eriti Kuusalu khk., ja Loode-Pärnumaa asustuse vähenemisest oli juttu, kuid need oleksid siiski ainult väikesed lisandid peavoolule saartelt ja Väina piirkonnast. Muud Eesti osad, samuti Põhja-Läti ja -Kuramaa näitavad pidevust, enamasti just asustuse tihenemist. Eriti Virumaal on see nii hoogus, et siit osa rahva siirdumisele pole mõeldagi. Ingerist oleks see samuti vaevalt usutav — sealt puuduvad leiud ja samuti polnud varased ühendid nii kaugele haaravad. Jääb kõige tõenäosemaks ülalmainitud asustusmuutused viia ühte soomlaste siirdumisega Edela-Soome.

Kui germaanlased umb. a. 200—150 paiku e. Kr. suudavad kõrvaldada keltide poolt mitmesugustel põhjustel moodustunud piirisulu⁵³, tekivad järjest tihenevad kaubaühendused Lõuna- ja Põhja-Euroopa vahel. Põhjamaad tõmmatakse Rooma keisririigi maailmamajandussüsteemi ja karusloomadest rikastel metsaaladel tekib soodus kõrgkonjunktuur. Eesti ja Soome suhtes olid aktiivseiks vahendajaiks Visla suudme piirkonnas asuvad goodid, nagu vastava ala metallikultuuri suurest mõjust ja mereühendustest võib järeldada. C. A. Nordman iseloomustab seda aktiivset vahendaja-osa tabavalt ühenduses Soome koloniseerimisega: „...dass die finnische Kolonisation von Südwestfinnland ein mit finnischer Hilfe, in handelspolitischer Absicht durchgeführtes gotisches Unterneh-

⁵¹ Cleve, *op. cit.*, lk. 60 jj.; Hackman, Die ältesten eisenzeitlichen Funde, lk. 285 jj.; E. Kivikoski, Suomen vanhinta rautakautta, Suomen Museo 1937, Helsinki, lk. 23 jj.

⁵² Kolgast kuni Baldiskini tehtud puude tolmuterade analüüsid näitavad väga selgesti ka kuuse uut tõusu sellal, vt. Thomsoni tsit. teoses. Nähtavasti endine väga tihe asustus on hõrenenud mõnevõrra, nii et osa alemaid kasvab jälle okaspuumetsa alla.

⁵³ H. Arbmán, Zur Kenntnis der ältesten Eisenzeit in Schweden, Acta Archaeologica V 1—2, København 1934, lk. 47.

men war⁵⁴. Kolonisatsiooni lähteruumina eespool-kirjeldatud alad olid Visla piirkonnaga ja Skandinaaviaga juba varemini ühenduses ja gootide poolt tulev aktiivne algatus — nahkade suurenev nõudmine — puudutas kindlasti esijoones neid, et alles selle järel ulatuda kaugemale Virumaa randa. Ka olid Virumaa rannikuala asustusel suured tagamaad Loode-Venes, samuti tee üle Soome lahe kergem. Väina piirkond, Eesti saared ja osalt Lääne- ja Loode-Eesti ei omanud suuremaid tagamaid, siin olid teised asustusrühmad oma huvipiirkondadega kõikjal vastas. Vahetuse teel neilt lisa hankida ei tasunud. Tuli otsustavalt vallutada uus ala paremate tagamaadega. Loomulikult ei puudunud ka varemad ühendused Soome suunas. Nii teostubki siirdumine ja selle kandjaks on just see osa algsoomlastest, kes pikemaajaliste kaubaühenduste tõttu germaanlaste ja baltlastega olid arenenud teistest oma hõimlastest aktiivsemaks ja varemini oma asukohtade poolest soodsamini situeeritud.

Nendel mitmesugustel kaalutlustel saadud tulemuse kinnitamiseks võiks vahest lisada veel paar tähelepanekut. Kõige varasemad rooma rauaaja kalmetüübid Edela-Soomes on väga mitmesugused, osalt pärit Rootsi-poolseistki eeskujudest. Kalmetüüpide kõrvuti esinemine, igasugu erandite võimalikkus on väga tüüpiline nähtus kivikalmete alal varasele rooma rauaajale, mis arenguliselt moodustab üleminekuaja. Siin esineb vana kõrvuti uuega, kontaminatsioonid ja eri mõjude vastuvõtmine teevad asja aina kirjumaks. Soomes see üleminekuajaline ilme kestab hiljemini, mis hästi selgitatav asustuse iseloomuga, eri mõjudega jne. Tähelepanuväärt on aga, et rida varaseid kalmevorme Soomes liitub otseste eeskujudega just lõuna pool. Nakkila Penttala ja Piikkiõ Runko kalmete vasted on Põhja-Kuramaal Lazdiņis ja Strazdes⁵⁵. Karja Kroggärdsmalmi kalmetüübi vasted samuti Põhja-Kuramaal Reinases, siis Rēzekne maak. Salenieks ja Lõuna-Eestis Rõuge Hannustes⁵⁶. Soome lihsaatele ümmargustele kangrutele on nähtud vaseid Kesk- ja Põhja-Rootsis⁵⁷. Real neist on keskel suurem kivi. Kuid olgu juhitud tähelepanu, et säärased kalmed pole lõuna poolgi tundmata. Neid esineb nii Põhja-Kuramaal kui ka Põhja-Lätis⁵⁸, samuti näib neid Eestis olevat. Näib loomulik Soome vastavaid kalmeid siis pigemini ühendada alaga, kust enamus teisigi kalmetüüpe pärit. Soome mõningate kalmete maa-alusus näib olevat pärit Väina piirkonnast, kus eelrooma rauaajal maa-alused kirstkalmistud levinud. Samaga on ühendatav ka võrdne arengujoon Põhja-Kuramaal. Kahjuks on

⁵⁴ *Op. cit.*, lk. 488.

⁵⁵ Hackman ja Kivikoski, *op. cit.*, ning Moora, EL II, lk. 9 ja Neue Funde, lk. 374.

⁵⁶ Cleve, *op. cit.*, ja Moora, EL II, lk. 8 jj.

⁵⁷ Hackman, ÆEF, lk. 343.

⁵⁸ Balodis, *op. cit.*, lk. 27.

Saaremaa vastava aja kalmete suhtes kasutada ainult vanad ja väheste tähelepanekutega kaevamistulemused. Kuid võib pidada väga tõenäoseks, et Saaremaalt peab leiduma kõige tihedamalt ja kõige paremaid eeskujusid resp. eelastmeid Soome kõnesolevatele kalmetele. Siit tunnemeigi mitmeid maa-aluseid kivikalmeid, mis seotud väga varase ajaga, nagu Püha Ilpla ja Valjala Tõnja. Maapealseid kangruid leidub Saaremaal massiliselt ja kuigi nad peaosas kuuluvad nooremasse rauaaega, on nende hulgas ka mõndagi varasemat. Soomes esinevad tarandkalmed on muidugi eestipoolset päritolu, kuid ühtlasi iseloomulikud kogu kivikalmete alale, et nende põhjal lähemalt lähteruumi määrata. Või kajastavad nad osalt siiski just Põhja-Harjumaalt lähtunud asukaid?

Soome varane esemeline aines on mõnevõrra üld-idabaltiline või siis seotud otseühendustega Läänemere lõunarannikule ja Rootsi. Soome varased iseseisvad ühendused lõunaaladega (Visla suudmega, Ojamaaga) ja ka kivikalmete lõunarühmaga⁵⁹ muutuvad siiski hoopis mõistetavamaks, kui arvestame asustuse päritolu. Samale lähteruumile viitavad ka mõned esemetüübid⁶⁰. Saaremaa ja Põhja-Pärnumaa seost Põhja-Kuramaa ja Väina piirkonnaga kuni Ida-Leeduni kajastab ilmekalt erilise, peamiselt eelrooma rauaaega kuuluva oimuehte levik⁶¹, mis mujal seni ei esine. Väina jõe piirkonna ja Saaremaa huvide lähedasest suhtest on meil küllaldaselt teisigi eriaegseid tõendeid, kas või Läti Henriku päevilt. Seega pole käesolevas mainitud asustuse ühissuunaline siirdumine midagi teoreetilist, vaid johtub elulistest ühishuvidest. Mereühenduse tõttu oli ka Põhja-Harjumaal seotud Saaremaaga, kui vahendajaga lõunasse. Väga tihe side oli neil aladel muidugi veel Põhja-Kuramaaga, kust võib-olla osa asukaid kaasa siirduski. Siirdumise käiku ise võime kujutella pikkamööda teostununa. Tihe vastastikune majanduslik sõltuvus oli peamiseks kaasakiskuvaks teguriks. Sellest johtubki esimese siirdumislaine lähteruumiliselt nii kirju koostis. Üldiselt püsisid veel mõni aeg Edela-Soome (ja ka Lõuna-Pohjanmaa, kuhu siirdus osalt soomesoolist asustust) ühendused lähteruumi piirkonnaga, nii Põhja-Kuramaaga ja -Lätiga, kuid ilmselt järjest nõrgenedes. Soome iseseisvus Virumaale tekkiva tugeva kultuurikeskuse suhtes — muuseas terve rida Virumaa esemetüüpe ei esine Soomes või väga nõrgalt — on ise kõige selgemaks tõenduseks, et Edela-Soome asustuse algus ei ole pärit sealt. Mõlemate

⁵⁹ Moora, EL II, lk. 310, 606 jj., 633, 634.

⁶⁰ Sturms, *op. cit.*, lk. 269; karjasekeppnõelte tüüpi Moora, EL II, joon. 26 : 4 ja Cleve, *op. cit.*, lk. 67, joon. 10 — Eestis esineb ainult Saaremaal ja Pärnu ümbruses; arvatavasti ka käevõrud Moora, EL II, lk. 436 jj.; arvatavasti ka enamus pasunotstega kaelavõrudest pole Soome rännanud Eesti põhjaranniku kaudu.

⁶¹ Moora, Neue Funde, lk. 372—378.

tõus on enam-vähem üheaegne, eeldab aga, et Soome koloniseerimise algus on mõnevõrra vanem, kui see kajastub muinasteaduslikus materjalis.

Virumaa ja Edela-Soome suhted hakkavad näitama tihene-
mise tendentsi umb. a. 300 alates, kestes paarsada aastat. Sama
aja jooksul hakkab Virumaaltki siirduma nähtavasti üksikuid asu-
kaid lisaks, kuigi rahvastiku vähenemist Virumaal ei ole märgata
selle aja jooksul. Soome osatähtsus Viru keskuse suhtes tõuseb
pidevalt, kui goodid Visla suudmelt siirduvad Lõuna-Venesse ja
vastav mereühendus hakkab tagasi minema, et V saj. täiesti lakata.
Virumaa satub täielikku sõltuvusse lõunapoolsest maateest, eriti
Zemgale metallikultuurist⁶². Samal ajal väheneb muidugi oma
saaduste turustamise võimalus. Gootide vahendajaosa kadumisest tek-
kivad kaotused aga Soomes korvatakse aina tihenevate sidemetega
Rootsi suunas⁶³. Soomes üldine areng jätkab seepärast täie hooga
tõusuteed, kui Eestis ühepoolsete ja vähemtulusate ühenduste tõttu
algab tagasimine. Ja viimases seda enam, et Soome sõltuvus balti
metallikultuurist väheneb, seega Eesti vahendajaosagi ja tulud sellest.
Soome rahuldab oma metallitarbe jm. Rootsi-poolse impordiga, kuna
Skandinaavia ühtlasi moodustab uue ja ostujõulise turu Soome saa-
dustele. Eesti ja Rootsi sidemed on mõnevõrra jälgitavad, kuid
erilist tõusu siin pole märgata. Väga arusaadavalt põhjusil —
Rootsi—Ida tee ei mänginud veel mingit osa, lähem Soome rannik
rahuldab küllaldaselt oma saadustega. Nii näeme Virumaad lange-
vat kaubanduspoliitiliselt väga ebasoodsasse olukorda — sõltuvus
maateest ja Soomest, kusjuures Soome ei vajanud enam endisel
määral siitpoolset eksporti. Jõukana elama harjunud Virumaa
rahvastikule oli see muidugi raskeks hoobiks. On tunnuseid, et
Virumaa eriti keskmise rauaaja alguses muutub ekspansiivseks, tea-
taval määral uute soodsa ühenduste ja turgude otsijaks nii Idas
kui Läänes. Kui varemini headest kaubaühendustest saadav suur
lisatulu võimaldas asustusel väga tiheneda, siis nüüdne ebasoodus
olukord sundis rahvastikku hajuma, nagu see teistegi Eesti keskuste
suhtes samal ajal on ilmne. Virumaale näib see olnuvat aga eriti
otsustava tähendusega.

Kui võrdleme rooma ja keskmise rauaaja leidude leviku kaarte,
„Eesti ajalugu“ I, lk. 89 ja 125, omavahel, võime näha, kuidas
Eestis on toimunud asustuse hajumine. Virumaa suhtes ei märka
me erilist muutust. Kui võrrelda veel ka noorema rauaaja leidude
levikut lk. 152, siis võiksime peaaegu väita, et Virumaa on olnud
pidevalt asustatud rooma rauaajast peale kuni ajaloolise ajani.
Tutvudes aga lähemalt leiumaterjaliga, ei või selles enam nii kindel

⁶² Moora, EL II, lk. 681 jj.

⁶³ Nordman, *op. cit.*, lk. 489 jj.

olla. Umb. 500—550 p. Kr. näib Virumaal toimuvat suur murrang. Tekib asustuse lünk. Enam-vähem kõik Virumaa rooma rauaaja kalmed on pidevalt olnud tarvitusel umb. selle ajani ja siis maha jäetud. Erandiks on Kadrina ja Haljala khk., mis aga keskmisel rauaajal seisavad Harju tugeva mõju all nii esemetüüpides kui matmiskommetes. Kui Virumaa kalmetes mujal esineb nooremaid asju, siis kuuluvad need noorema rauaaja hilisemasse järku või ajaloolisse aega ja on sealjuures pärit juhuslikest matuseist (nagu Viru-Nigula lila), enamuses aga ohverandidest. Keskmise rauaaja lõpu ja noorema rauaaja matused on siin hoopis teist tüüpi — peaaegu erandita laibamatused, kas maa-alused või kääpais (vadja mõju!) ja — mis eriti oluline, — oma asukohtadelt ei liitu siinsete kivi-kalmetega. Ka mujal Eestis matmiskombed muutuvad mõnevõrra, kuid endiste kalmete kasutamises ja uute paiknemises, samuti kalmetüübi arengus, on pidevus jälgitav, nii eriti Harjus, Lääne-Eestis, saartel, Viljandimaal ja Tartumaal, kuna Järvamaa põhjaosas see on vähem selge. Virumaa asustus, vähemalt oma peaosas, on siirdunud. Eesti asustuse arenguline pidevus mujal on selge ja ilma eriliste hüpeteta. Nenditav on kõikjal hoogus sisekolonisatsioon, endiste tiheda rahvastikuga keskuste hajumine, kuid Virumaa asustuse lisandumine Eesti muudesse osadesse ei ole tõendatav. See on siirdunud väljapoole Eestit. Ja näib tõenäone, et üle lahe Soome, teostades seal Häme koloniseerimise, ja Ingerisse, andes seal alguse vadjalaste tekkimisele.

Ingeri liitumine umb. selle aja ümber Eestiga on tõestatud leidude najal, kuigi neid sealt seni on väga vähe⁶⁴. Kahjuks ei tea me ka matmiskommete muutumise kohta uuel alal midagi. Siirdumise põhjused Ingerisse võivad olla vastavalt Virumaal tekkinud olukorrale uute paremate ühendustega alade asustamine. Vene-poolsete, eriti lõunasse Dnepri piirkonda, ühenduste osatähtsuse tõus sellal on tõestatud⁶⁵. Võib-olla on siin tegemist suuremat tulu tootavate ühendusteendi alla võtmisega⁶⁶.

Keskmise rauaaja alguse ehtevorme, mis levivad Eestisse maateede kaudu, on rohkel arvul ka Soomes, nii labidasjalgsed sõled, nõelakojaga ja rõngasgarnituuriga ambsõled, paksenevate otstega

⁶⁴ Moora, EL II, lk. 682; A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, Acta et Comm. Univ. Dorpatensis B VIII 1, Tartu 1925, lk. 32.

⁶⁵ Moora, EL II, lk. 680; M. Schmiedehelm, Keskmise rauaaja aareleide Kambjast, ERM-i Aastar. IX—X, Tartu 1934, lk. 222.

⁶⁶ Soomes leitud avaari päritoluga esemed ongi tõenäoselt siitkaudu rännanud (Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 131), kuna Eesti-Läti üle pole jälgi. Schmiedehelmi *op. cit.* mainitud võõsodad on nähtavasti Ojamaa importesemed, vt. B. Nerman, Die Völkerwanderungszeit Gotlands, Stockholm 1935, lk. 127. Venest pärit leide vt. veel Hackman, AEF, lk. 351 jj.

kaelavõrud jt.⁶⁷. Hilisemad vormid enam sellises ulatuses Soome ei tungi — ühendus on väga nõrgaks muutunud. Eriti huvitav on Virumaa eritüübi, lamedate, emailiga ilustatud hoburaudsõlgede levik Soomes, mis tähistab peamiselt Kokemäe jõe pidi Hämesse suunduvat ühendusteed⁶⁸. Teine asustuse levikusuund Hämesse on Lääne-Uusimaalt Karjaa-Lohja veeteed kaudu⁶⁹. Nähtavasti neid kahte teed kaudu, mis märgitud juba varemini alanud asustuse levikuga, tungivadki uued siirdujad Virumaalt Häme südamaadele. Nende tihe side laplastega, mille algus veel Virumaal asudes ulatub kindlasti ajaliselt kaugele tagasi, kestab edasi, nagu näeme ka ajaloolisel ajal. Et järjest põhja poole ja sisemaale tõmbuvaid lapsi kergemini oma majandusliku ekspluateerimise all hoida, samuti, et osa saada väga soodsatest Rootsi-poolsetest ühendustest ja pääseda Virumaal tekkivast majanduslikust ummikust, mis ühtlasi tähendas vaesumist — need on siirdumise põhjused. Juba varemini samas suunas siirdunud kaasmaalased ja tihedad majanduslikud ühendused mõjusid samuti soodustavalt. Kalmevorm — kivilalmed ilma korrapärasema seemise ehituseta — ei räägi siirdumise vastu, sest ka Eestis hakkab selgejooneline tarandehitus kaduma samal ajal. Küll aga sattusid uudisasukad, nagu kogu Soomegi sellal, õige tugeva Rootsi-poolse mõju alla, mis seletatav ühepoolsete, väga intensiivset laadi ühendustega⁷⁰. A. 600 paiku algab aga ühtlasi kujunema soome oma ilmega kultuur⁷¹.

Soome enese materjalis puuduvad sundivad põhjused eeldada sellal tugevamat immigratsiooni. Mõned soome uurijad kalduvad siiski arvamusele, et seda on olnud, mis vastavalt Eestis mõjus rahvastiku vähenemisena ja osalt seletab siinset keskmise rauaaja (eriti a. 550 alates) leidude nappust⁷². Põhjused on siis rohkem Eesti poolel selgitatavad. Ka keeleteaduse tulemused eeldavad sellal immigratsiooni Soome. L. Kettunen asetab soomlaste ja hämelaste siirdumise Soome V—VI sajandisse p. Kr., kusjuures ta nn. pärissoomlasi arvab pärinevat Ida-Eestist ja hämelasi Ingerist. Samal ajal olla idaeestlasi ja võib-olla ka lõunaeestlasi läinud Ingerisse, kus nad sulanud sinnajäänud hämelastega ja moodustanud Novgorodi huvidealal VII sajandist peale vadja rahva⁷³. Muinasteadusliku materjali põhjal tuleks pärissoomlaste siirdumise algus ja lähteruum viia ühte ülalosaadud esimest siirdumist käsitlevate tulemustega, kuna

⁶⁷ Moora, EL II, vastavad peatükid ja levikukaardid.

⁶⁸ E. Kivikoski, Loimafyndet, Finskt Museum 1936, Helsinki 1937, lk. 8; vrd. Moora, EL II, Kartenbeilage XIV.

⁶⁹ Nordman, *op. cit.*, lk. 485; V. Voionmaa, Eesti majanduslikke mõjusid Soomes vanemal keskajal, Ajalooline Ajakiri 1936, lk. 60—61.

⁷⁰ Nordman, *op. cit.*, lk. 490 jj.

⁷¹ *Ibid.*, lk. 492 jj.; Tallgren, Suomen muinaisuus, lk. 135 jj.

⁷² Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, lk. 32.

⁷³ Kõne Tartus OES-i 100-a. juubeli puhul 29. I 1938.

hämelaste peosa siirdumine oleks V—VI sajandil, seejuures Virumaalt, kust osa asustust suundub ka Ingerisse, kuhu muidugi võis lisanduda ka teisi hõimlasi Vene või Kagu-Eesti poolelt. Hiljemini juba kas osalt slaavlaste survele või mõne teisegi teguri mõjul algab vadjalaste tagasivalgumine Virumaale, ulatudes kuni Peipsi lääne-rannikule.

Peale Virumaa asustuse siirdumist kahes eri suunas näivad Eesti ja Soome vahelised suhted ajutiselt nõrgenevat. A. 700 ümber on neist jälle jälgi, kuid seekord on Soome aktiivsemaks pooleks. Soome päritoluga sõled, käevõrud ja odaotsad ilmuvad Põhja-Eesti, eriti Harjumaa leidudesse. Ajaliselt järgneb sellele umb. a. 800 ümber Eesti-poolne aktiivsus, mis väljendub mitmesuguste esemetüüpide edasiandmises⁷⁴. Soomest tuntakse sellest ajast kalmeleide, mis koosnevadki peamiselt siitpoolseist esemetüüpidest⁷⁵. Neil põhjusil on oletatud sellal uut rahvastiku lisasiirdumist Soome, mis suundus Päris-Soome ja Ala-Satakunta⁷⁶. Aktiivne Eesti-poolne mõju Soome kestab kogu noorema rauaaja, kuid tähelepanuväärt on just selle tugevus 800. a. paiku ja IX sajandil. Rahvastiku lisasiirdumine on väga tõenäone, kusjuures seekordseks lähteruumiks näib olevat Harjumaa. Ometi on see siirdumine hoopis väiksem, kui kaks varasemat, ja nii ei teki ka sel korral lähteruumi asustuses sellist põhilist murrangut. Asustuslooliselt on seda siirdumist Eestist raskem tõestada, kuna ka vastav kaevamismaterjal on hoopis puudulik. Siirdumise põhjusi on samuti raskem määrata, tõenäoselt aga seegikord on need majanduslikku laadi. Kestvate ühenduste jätkamise tõttu lähte- ja sihtmaa vahel on seekordsel siirdumisel ka pigemini viljastav kui halvav mõju.

Ida-Soome asustuskäik ja karjalaste ilmumine sinna nooremal rauaajal on juba küsimus omaette ja võib jääda siinkohal kõrvale⁷⁷. Eesti alalt siirduvad seal igatahes mingit osa mänginud ei ole. Nõnda oleksime puudutanud just Lääne-Soome asustuse päritolu, kuna see on tihedasti seotud Eesti alaga. Küsimust on käsitletud peamiselt muinasteaduse saavutatud tulemuste asustusloolisel rakedamisel. Ei või mingil määral kindel olla, et siin võetud seisukohtades ei tuleks muudatusi, kuid peajoontes julgen pidada siirdumise käiku õigeks. Otsustav sõna jääb muidugi keeleteadusele ning

⁷⁴ Nii rõngaspeanõelad, vt. E. Ariste, Die estländischen Ringkopfnadeln, ŌES-i Toimetused XXX, Tartu 1938, lk. 61; moonnuppotstega amsõled, vt. C. A. Nordman, Karelska järnåldersstudier, Suomen Muinismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXIV, Helsinki 1924, lk. 110.

⁷⁵ Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, lk. 185.

⁷⁶ Tallgren, *op. cit.*, lk. 185—186; Nordman, Germanen und Finnen, lk. 496.

⁷⁷ Nordman, *op. cit.*, lk. 497 jj. on küsimuses võetud seisukoht muinasteadusest lähtudes; keeleteaduse seisukohalt vt. Kettunen, Suomen murteet II, lk. 202 jj.

käesolev kirjutus ongi osalt mõeldud ergutuseks sinnapoole. Kui hämelaste ja vadjalaste osa näib suhteliselt kergesti sobivat muinsaja keeleteaduse tulemustes, siis kindlasti suuremaid raskusi on pärissoomlastega, keda samuti tahetakse panna siirduma ida poolt ja suhteliselt hilja. Pärissoomlaste murde tekkimisele on muidugi eriti oluline hilisem lisasiirdumine Harjumaalt ja tihe läbikäimine pikema aja jooksul nii varasema kui hilisema lähteruumiga, samuti rooma rauaaajal ja keskmise rauaaja alguses siia segunenud virumaalased. Ka ajaloolisel ajal kestvad sidemed Eesti ja Edela-Soome vahel on selle murde teinud erakordselt lähedaseks eesti keelele — mereühenduste tõttu muidugi eeskätt seda teostanud rannikurahva omale⁷⁸. Ala-Satakunna murde teke, Häme levikuala, murrete segunemised Uusimaal — kõik need nähtused kattuvad suurepäraselt muinsaadusest saavutatavate tulemustega. Kas aga nii mõnedki keeleteaduslikud nähtused Lääne-Soomes ei ole kergemini seletatavad just käesolevas näidatud esimese lähteruumiga ja sealsete suhetega?

Siirdumise põhjused on nähtavasti otsustavas osas majanduslikud — soodsamate ühenduste ja tagamaade taotlemine. Teiste rahvaste ekspansiooni surve ei näi siirdumistes mängivat mingit olulisemat osa; ülerahvastus võib-olla ainult olukorras, kus üldkonjunktuuri halvenemine tekitas vaesumisohu ja sundis tihedamaid keskusi hajuma elamisvõimaluste hankimiseks. Vastavalt neile põhjustele on siirdujad ikka kõige aktiivsem ja arenenum, ühtlasi jõukam ja kõrgema kultuuritasemega harjunud osa rahvastikust. Seda näitab juba seegi tase, mis nad sihtmaale kaasa viivad ja mis seal end olulise tõusuna laseb registreerida. Samadel põhjustel tuleb põllunduse osatähtsust asustuspildi kujunemisele mõnevõrra vähendada kaubandusgeograafilise asendi ja tagamaade arvel. Et uudisasukad olid põhiliselt siiski talupojarahvas, selles ei ole kahtlust. Ka siirdumine ise näib haaravat hoopis laiemat hulka, kui seni teoreetiliselt arvatud. Küll näib tõenäone selle teostumine mitme inimpõlve jooksul, kuid lähteruumile mõjus see pikaldane tühjumine halvavalt. Siirdumise iseloom tingis selle. Soomes ei tekkinud mitte Eesti kolooniad, vaid Soome! Vahekord ei jäänud emamaale ekspluaateeritavaks põhjustel, et siirdumine oli seda ka sõna täies mõttes ja et siirdujad ei jäänud majanduslikku sõltuvusse lähtemaas., vaid sõltusid väljaspool lähtemaad päritolevaist vahendajaist. Nii mõistamegi, miks ennemini esirinnas seisnud alad jäävad peale siirdumise teostumist sajandeiks kiratsema (Saaremaa, Virumaa) või koloniseeritakse kohe võõra rahva poolt (Väina piirkond). Siirdumine näitab selgesti kolme intensiivsemat perioodi vastavalt eri lähteruumidele ja kujunevaile majanduslikele olukorrale. Palju siirdumine oli seotud sugukondade või hõimudega, ei tea. Kuid ilmsesti on tege-

⁷⁸ Kettunen, *op. cit.*, lk. 1 jj., 14, 209, märk. 2.

mist eri asustusrühmadega, mis olid tihedasti seotud majandusliikude huvidega. Ühe osa siirduma hakkamine kiskus paratamatult kaasa teisedki. Näib küll, et jäetud alad ei jäänud täiesti asustuseeta, kuid aktiivsema enamuse siirdumine oli siiski raskeks murdekohaks vastava ala osatähtsusele. Vastavalt siirdumise iseloomule katkes mõne aja pärast ka suhtlemine lähtealaga kui kasutu. Erinev on kolmas siirdumisperiood, nagu juba eespool märkisime. Soomlaste Soome siirdumisel alates ajaga Kr. s. ümber kuni umb. a. 600 p. Kr. oli aga oma peatulemuses halvav mõju Eesti asustuse, majanduselu ja ühiskondliku elu kujunemisele. Selles perspektiivis peame hindama Eesti kujunemist ka sellele järgneval ajastul. Küsimuse selgitamine pole nõnda siis tähtis ainult siirdumise enese käigu ja sihtmaa seisukohalt, vaid selle tingimuste ja iseloomu mõistmine aitab meid ühtlasi lähemale lähtemaa olude ja arengu õigeaks hindamiseks.

A. Vassar.

Les lieux de départ des Finnois pour la Finlande.

Résumé.

Les recherches archéologiques aussi bien que philologiques sont parvenues à la conclusion commune que le passage des Finnois en Finlande s'est effectué de l'Estonie à travers le golfe de Finlande à partir du commencement de notre ère pendant plusieurs siècles. Les causes de ce déplacement sont de caractère économique, aussi le passage s'effectuait-il lentement et par petits groupes. Cette colonisation nouvelle signifiait pour la Finlande le peuplement définitif du pays par une population agricole et sédentaire. Les nouveaux-venus n'y trouvèrent devant eux qu'une population très clairsemée de lappons nomades. A la lumière des matériaux archéologiques le procès du déplacement se présente de la façon suivante. D'abord fut colonisé le littoral du Sud-Ouest de la Finlande, où se fixèrent les colonisateurs parti surtout des îles estoniennes et de la région de la Duna, moins de l'Estonie de l'Ouest et du Nord-Ouest. Plus tard la colonisation se propageait selon la rivière de Kokemäe et dans la direction de Karja-Lohja dans la province de Häme, où se rendirent les habitants surtout du district de Virumaa. Le mouvement de déplacement fut si intense, particulièrement vers les années 500 et 600, que le pays de départ se vidait presque. La dernière émigration vers la Finlande eut lieu vers l'année 800. Elle embrassa de nouveau surtout la Finlande de Sud-Ouest et avait pour son origine vraisemblablement surtout le district de Harjumaa. L'éclaircissement plus détaillé du procès de ce déplacement, qui a besoin encore du support de la linguistique, n'est pas seulement important pour comprendre les conditions et le caractère de ce mouvement en lui-même, mais aussi pour évaluer exactement les conditions du pays de départ. Le fait, que l'Estonie a donné pendant presque 1000 ans des habitants dans une quantité plus ou moins grande à la Finlande, est important pour la compréhension de la formation du peuplement, de la vie économique et sociale de l'Estonie, car cet événement ralentissait dans une certaine mesure le développement normal du pays.

Liivimaa rüütelkonna poliitiline meelsus a. 1700.

Põhjasõja lahtipuhkemine langeb ajajärku, mil olid tekkinud suured muutused Liivimaa majanduslikes ja poliitilises olundeis.

Rootsi valitsuse teostatud reduktsioon oli esile kutsunud opositsioonilise liikumise Liivimaa aadlis, sest Rootsi Jaiaulatuslik agraarpoliitika ei ähvardanud aadlit viia üksnes majandusliku, vaid ka poliitilise iseseisvuse hääbumisele. Mõisade tagastamine tähendas endistest aegadest päritolevate eesõiguste tühistamist ja näitas kujukalt Rootsi valitsuse tendentsi hävitada aadli korporatiivset vaimu ja selle lahkseisundit. Liivimaa rüütelkonna poolt oma eesõiguste eest peetud võitluses ei ilmne üksnes maa mõjukama seisuse vastupanu kasvava absolutismi vastu, mis kehastus Karl XI-s, vaid lisaks sellele kerkis päevakorrale põhimõtteliselt nii mitmeti tõlgendatud ja tõlgendatav küsimus, nimelt Liivimaa seaduslik vahekord Rootsi valitsusega.

Liivimaa rüütelkond arvas end olevat Rootsiaga vaid personaalunioonis, mis eeldas ühist valitsejat mõlema autonoomse, teineteisest täiesti sõltumatu valitsuskorra juures. Liivimaas ei nähtud mingit Rootsile alluvat provintsi, vaid selle juhtivaks instantsiks peeti oma maapäeva, mille tegevuspiirkond oli kindlaks määratud aadlile varemini loovutatud privileegidega¹. Selliseid vaateid avaldas eriti Johann Reinhold von Patkul, kelle teadvusse oli sügavasti imbuanud Hugo Grotiuse ja Puffendorfi riigiõiguslik õpetus: iga rahvusliku õiguse aluseks on leping kuninga ja rahva vahel; lepingu rikkumine kuninga poolt vabastab selle alamad riigiustavusest². Uute korraldustega aga ei olnud Rootsi valitsus sugugi arvestanud Karl IX poolt Liivimaa aadlile restitueeritud õigusi, mispärast tunduski neile täiesti legaalsena olevat alustada võitlust reduktsiooni vastu.

Avalik opositsioon, mis algas reduktsioonikomisjoni tegevusse astumisega 1681, leidis traagilise lahenduse 12. XII 1694 Stokholmis väljakuulutatud otsuses, mille põhjal Patkul mõisteti surma, ja mõned päevad hiljem ilmunud kuninglikus määruses, mis hävitas lõplikult ka juriidiliselt aadli poliitilise autonoomia alused.

Hirmunud neist sündmusist, oli Liivimaa rüütelkond sunnitud loobuma opositsiooni jätkamisest, et vähemalt näiliselt alistuda Rootsi ülemvõimule. Triumfeerivalt võis kindralkuberner Hastfer teadustada kuningale aadli üle saavutatud võidu tulemusist. „Aadli opositsioon on täiesti raugenud,“ kirjutas ta 28. X 1695 Stokholmi, „osa

¹ C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1864, lk. 162.

² C. Mettig, Johann Reinhold von Patkul, Nordische Rundschau, II Jahrgang, Band III, Reval 1885, lk. 42.

aadlist on püüdnud leppida olukorraga, kartes kuninga viha alla sattumist; teine osa on aga täiesti rootsimeelne^{3,4}.

Ülaltoodud Hastferi väide, olles mõjustatud esimesest võidurõõmust, omas liiatigi optimistlikku värvingut tõelise seisundi kirjeldamiseks. Aadlikede avalik opositsioon rauges küll esialgu Liivimaal, kuid puhkes seda hoogsamalt esile väljaspool kodumaa piire Patkuli tegevuses ning leidis ilmse väljenduse Liivimaa rüütelkonna suhtumises Rootsi võimudesse peatselt puhkenud Põhjasõja sündmustiku keerises.

Ümberlökkamatuks ajalooliseks tõsiasjaks on fakt, et Patkul, sõlmides 24. VIII 1699 Varssavis Liivimaa rüütelkonna nimel kapitulatsiooni August II-ga, ei teinud seda isiklikul initsiatiivil, vaid ta omas selleks volitust Liivimaa rüütelkonnalt. Selle tõenduseks on säilinud ajalooliselt tähtis dokument, 28. II 1699 koostatud kiri „12 truud patrioodi“ poolt, kes olid kokku tulnud salaja, et valmistada soovitud volitust kapitulatsiooniks. Kogu sellest loost, mainitakse kirjas, teadvat vaid „12 truud patriooti“, kuid ei võivat kahelda, et Riia vallutamisel ei liitaks veel nendega teisigi kaasmõtlejaid. Kindluste vallutamine ei tekitavat mingit raskust, sest komandantideks olevat nende sugulased, ja nemad, s. t. koosviibijad, hoolitsevat juba selle eest, et õnnestuks kogu ettevõtte⁴. On säilinud ka veel samal päeval dateeritud Liivimaa rüütelkonna pitsatiga varustatud instruksioon Patkulile, milles on märgitud mõned punktid, mis pidid olema Patkulile teatavaks juhtnõõriks kapitulatsiooni teostamisel⁵. 28. II 1699 läkitas maanõunik Gustav von Budberg saksilaste väejuhile kindral-leitnant Flemmingile kirja, avaldades viimasele kogu rüütelkonna nimel tänu nende päästmiseks ülesnäidatud kaasabi eest⁶.

Nagu neist üksikuist säilinud ürikuist näha, olid mõned Liivimaa aadlikud informeeritud Patkuli plaanidest ning töötasid koguni nende teostamiseks niipalju kaasa, kuivõrra see osutus võimalikuks Rootsi valitsuse valve all. Siinjuures võiks aga tekkida kahtlus, et kuigi Patkulil oli poolehoidu Liivimaa aadlis, ei tähenda see veel, et need 12 isikut, kes andsid Patkulile volituse, oleksid väljendanud sellega kogu rüütelkonna soove. Kuid arvestades Liivimaa aadli poolt nii mitu aastat peetud võitlust Rootsi valitsuselt tehtud korralduste pärast, mis tegelikult hävitasid rüütelkonna kui iseseisva korporatsiooni poliitilise ning majandusliku iseseisvuse, ja neid suuri vabadusi, mis Patkul lubas neile saavutada August II kaasabil,

³ A. Buchholtz, Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls, Riga 1893, lk. 107–108.

⁴ A. F. Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, 15. Teil, Halle 1781, lk. 292–293.

⁵ Instruksioon on toodud artiklis „Was vollte Reinhold Patkul?“ Das Inland 1861, nr. 42.

⁶ Das Inland 1861, lk. 647.

oleks küll raske uskuda, et aadel oma tervikus oleks jäänud passiivseks sellise kardinaalse küsimuse vastu, mis käis nende endise privilegeeritud seisukoha restitueerimise kohta. Mis olekski õieti Liivimaa rüütelkonda sidunud Rootsi valitsusega? Liivimaa oli ja jäi vaid Rootsi poolt vallutatud provintsi, mille saatuse üle otsustas Rootsi riigipäev, arvestamata endiste valitsejate antud eesõigusi. Patkulil ei olnud võimalik pidada salajasi läbirääkimisi kogu aadliga, vaid ta astus otsesesse ühendusse ainult mõningatega neist⁷. Nende „12 truu patrioodi“ hulgast leiame isikuid, kes olid võidelnud ühes Patkuliga Liivimaa rüütelkonna õiguste eest. Kui nad tookordses võitluses figureerisid kogu aadli esindajaina, miks ei võinud nad nüüdki teotseda samasuguseil volitusil? Et aadel oli kontaktis Patkuliga ning lootis ta peale, näitab ka Sesswegeni õpetaja Johann Neudahli teade Liivimaa kindralkubernerile Dahlbergile, milles kõneldakse, et major Klodt olevat juba enne vaenlaste sissetungimist trööstinud Selsau talupoegi Patkuliga⁸. Asjaolu aga, et Liivimaa aadel ei läinud saksilaste sissetungimisel avalikult vaenlaste ridadesse, on andnud põhjust väidete esiletoomiseks, nagu oleks Liivimaa aadel, vaatamata rahulolematusele, siiski jäänud truuks Rootsi valitsusele. Aadli lojaalsuse tõendusena toob C. Schirren esile fakti, et saksilaste üleminekul üle Väina jõe võeti aadliit Patkuli nõul nende hobused, sest kardeti, et hoolimata kibestunud meeleolust, mis valitses maaomanikkude seas Rootsi valitsuse vastu, aadlikud võisid siiski välja astuda oma kuninga eest⁹. Kuid hobuste rekvireerimine vaenlasilt on sõjas harilikuks nähtuseks ning võis pigemini toimuda saksilaste soovil, et rootslased ei saaks end varustada hobustega¹⁰.

Avalik väljaastumine Rootsi vastu oleks olnud liiga riskantne, mille võimalikke tagajärgi juhul, kui ettevõtte poleks õnnestunud,

⁷ Patkul viibis veebruari keskel 1699. a. mõned päevad Riias, et saada rüütelkonnalt volitust kapitulatsiooniks, mille vajadust ta toonitas ka omas märgukirjas August II-le. Enne kui ette võtta „Entreprise'i“, tähendab Patkul selles, tuleks maa seisustega teha *pacta subiectionis* (vt. Büsching, *op. cit.*, lk. 283—284). Seepärast valmistatigi ühel ja samal päeval kiri Flemmingile ning instruksioon Patkulile. Raske on teha kindlaks, kes kuulusid nende hulka, kellega Patkul pidas läbirääkimisi 1699. a. alguses. C. Schirren nimetab Plateñit, Vietinghoffi ja Budbergi (C. Schirren, *Zur Geschichte des Nordischen Krieges, Rezensionen*, Kiel 1913, lk. 70). Nende hulka võis veel kuuluda major Klodt, nagu seda näitab Sesswegeni õpetaja Johann Neudahli teadaanne Dahlbergile 18. III. 1700.

⁸ Liivimaa Rootsi Kindralkubeneri Arhiiv (asub Riigi Keskarhiivis), XX, 19, Neudahl Dahlbergile 18. III 1700.

⁹ C. Schirren, *Zur Geschichte des Nordischen Krieges, Rezensionen*, Kiel 1913, lk. 71.

¹⁰ Vt. S. Schartau, *De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott. I, Livland, Karolinska Förbundets Arsbok 1924, Stockholm 1925, lk. 46.*

pidid arvestama aadlikud, kelle tegevuses üldse ilmneb ennem reaalspoliitiline kui ideeline tendents. Iseloomustava näitena ses suhtes võiks esile tuua maanõunik Reinhold von Ungern-Sternbergi manitsust rüütelkonna peamees Taubele teotseda ettevaatlikult, et muutlikudel aegadel endale mitte võtta mingit vastutust, kui kaalumisele tuli küsimus, kas täita Tallinna piiramisel 1710. a. Peeter I poolt aadlile avaldatud proklamatsioonis esinevat käsku, mis nõudis neilt lahkumist linnast ning tagasitõmbumist mõisadesse¹¹. Ei olnud ka suuremaid tagatise selleks, et Patkuli kavatsatud ettevõtte õnnestuks. August II poolt Liivimaa vallutamiseks väljapandud sõjavägi oli võrdlemisi väikesearvuline ning lootused Venelt saadavale abile veel küllalt küsitavad. Rootsi aga oli tol ajal vägevaim riik Põhja-Euroopas, kelle lõplikku kaotusse ei tahtnud rüütelkond uskuda ka veel siis, kui Peeter I oli andnud juba otsustava löögi Rootsi vägevusele. Nii võeti 1710. a. Peetriiga sõlmitud Eesti-¹² ja Liivimaa¹³ rüütelkonna kapitulatsioonidesse üles punkt, milles räägitakse veel nende mõlema provintsi tagasilangemise võimalusest.

Oleks Riia vallutamiskatse õnnestunud ja August II suurema jõuga tunginud Liivimaa kallale, siis oleks suurem osa aadlist (erandid on ikka võimalikud) toiminud teisiti¹⁴. Seepärast ei saa veel näha erilist truuduseavaldust Rootsi valitsusele, kui Patkuli kutsel 1700. a. aadlikud ei ühinenud temaga¹⁵. Otse selle vastu leidub nii mõnigi vihje, mis laseb kahelda aadlike lojalsuses ning nende püüetes teotseda Rootsi huvides, kuigi nad ei liitunud Patkuliga avalikus tegevuses.

Saksilaste sissetungimisel oli Dahlberg kohe isiklikult teatanud endistele Rootsi sõjaväe ohvitseridele¹⁶ ja käskinud neil koguda omas kreisis vabatahtlikke meeskondi aadlikest, mõisarentnikest ja talupoegadest tõkke tegemiseks maad mööda liikuvatele vaenlaste röövsalkadele. Kuid keegi neist polnud tähele pannud Dahlbergi käsku, mispärast viimane oli sunnitud 11. mail pöörduma uute manitsustega samade isikute poole, et need teataksid vähemalt kirjalikult Riiga, kui suure meeskonna igaüks neist on kogunud või mõtleb veel koguda¹⁷.

¹¹ P. Baron Osten-Sacken, Zur Capitulation des estländischen Ritter- und Landschaft am 29. Sept. 1710, Reval 1910, lk. 23.

¹² Osten-Sacken, *op. cit.*, lk. 29.

¹³ C. Schirren, Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen, Dorpat 1865, lk. 44.

¹⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 47.

¹⁵ C. Schirren, Charaktere und Menschheitsprobleme. Eine Sammlung öffentlicher Vorträge, Kiel 1912, lk. 207.

¹⁶ Tähendatud kiri oli Dahlbergilt saadetud 12. II 1700 6 isikule: üleleitnantidele Brakelile, Billinghausenile, parun Schoultzile, Budbergile, Pahlenile ja Abedyllile. LRKkA, IV, 38a.

¹⁷ LRKkA, IV, 38a.

Vaenlaste sissetungimisel põgenesid aadlikud linnadesse, kas Riiga, Tartu või Tallinna, ilma et nad oleksid teinud mingit katset kaitse organiseerimiseks vaenlase vastu. Kindral-kortermeister Carl Magnus Stuart nägi aadlikkude põgenemises vaenlaste eest erilist truuduseavaldust Rootsi valitsusele. Kuid Dahlberg ei pidanud aadlikkude loobumist vaenlaste röövsalkadele vastupanu organiseerimisest kuidagi kiiduväärseks¹⁸. Isegi Liivimaa elanikes tundub teatav rahulolematuus aadli teoviisi vastu, kes tekitasid vaenlaste eest põgenemisega üldist segadust ning andsid talupoegadele seda enam võimalust mahajäetud mõisade röövimiseks. Paljutähendavalt mainitakse kaasaegsetes kirjades: „man das geringste mit der flucht salviret, dem feinde sichere nachfolge und das meiste zum Raube lasset“¹⁹. 12. II 1700 avaldas Dahlberg patendi, milles ta kutsus üles kõiki elanikke end varustama tarvilikkude relvadega, et ühineda liigiduses seisvate sõjaväeosadega²⁰. Kuid nimetatud üleskutse ei saavutanud kuigi rõõmustavaid tagajärgi. Nii kirjutas Martzeni ja Grossdohni mõisade rentnik Grünmann 14. III 1700 Riiga oma sõbrale, et nende kreisis ei leiduvat ühtki aadlikku, kes oleks valmis vastavalt patendis avaldatud käsule minema vaenlase vastu. Nende ümbruses võiks küll moodustada tuhandeliikmelise väesalga, kuid selle organiseerimiseks ei olevat tehtud veel mingit katset, kuigi ta ise olevat esinenud vastava ettepanekuga oma „kõrge härä naabri“ pool. Ent viimane ei olevat avaldanud selle teostamiseks erilist nõusolekut, vaid on lubanud sellest kirjutada oma sõpradele, millest siiski, arvab Grünmann, ei tulevat midagi välja, sest „sie wihsen es wohl mit ihrer Politesse steilen auf zu schyben dass es kein werk kan komen“²¹. Samuti teatas ka maanõunik von Vietinghoff 8. III 1700 Dahlbergile, et ainult vähe maaomanikke olevat järgnenud tema kutsele sõjaväkke astumiseks. Aadel olevat põgenenud, avades sellega soodsa pinna röövimiseks ja rüüstamiseks nii talupoegadele kui ka vaenlasile²². Analoogilised on teated major Ritterilt, kes

¹⁸ Schartau, *op. cit.*, lk. 47.

¹⁹ LRKkA, XX, 20, Theophil Johann Briand Dahlbergile 3. III 1700.

²⁰ Livländische Gouvernements-Regierungs Patente, gesammelt von C. F. W. Goldmann, 1696–1703.

²¹ LRKkA, XX, 20. Mainitud kiri on anonüümne, sest kirja autor ei ole julgenud avaldada oma nime, kartes, et kiri võib segaduse tõttu sattuda mõne võõra isiku kätte. Kirjas leiduvate tähtsate andmete pärast toimetati see edasi Dahlbergile, kes tegi kohe sellest tarvilikke järeldusi. 19. III 1700 kirjutas ta kirja autorile Grünmannile (sellest saame teada kirjaläkitaja nime), et ta ei keelduks lubamast oma kaasabi tema poolt tähendatud tuhandeliikmelise meeskonna organiseerimiseks ning teadustaks sellest ka ooberst von Buddenbrockile. Lõpuks manitses Dahlberg Grünmanni ohutada ka teisi astuma sõjaväkke oma isamaa päästmiseks, mille eest ta teened ei jäävat tasumata vastaval kohal. (LRKkA, IV, 38a.) 20. III 1700 kirjutas Dahlberg von Buddenbrockile, et ta oleks abiks Grünmannile vabatahtliku meeskonna formeerimisel. (LRKkA, IV, 38a.)

²² LRKkA, IV, 38a., Dahlberg Vietinghoffile 14. III 1700.

29. III 1700 esitas Dahlbergile kaebuse, et vabatahtliku meeskonna moodustamiseks valitsuselt avaldatud patendi väljakuulutamisel olevat teatavad isikud isegi avaldanud vastupanu²³. Millisel kujul ja kelle poolt on avaldatud vastupanu, pole kahjuks vastavate andmete puudusel võimalik kindlaks teha. Et mainitud loosse ei olnud just segatud tähtsusetu isikud, selgub Dahlbergi korraldusest major Ritterile viibimata saata nende isikute nimistu, et siis neid märgendada²⁴.

Mitte üksnes väesalkade organiseerimisel, vaid ka sõjaväe varustamiseks tarviliku proviandi muretsemisel ei olnud rüütelkond kuigi vastutulelik valitsusele. Riia konvendil juuni- ja juulikuus 1700. a. Soomest päralt jõudnud sõjaväe ülalpidamiseks kindral Vellingkilt nõutud kontributsiooni viljas ja rahas on aadel nõus lubama ainult osaliselt. Pikas ja väga alandlikus toonis kokkuseatud vastuses Vellingki memoriaalile loendatakse üksikasjaliselt need põhjused, miks rüütelkond ei saa rahuldada nõudmisi sõjaväele varustise muretsemisel. Eriti tooniatakse selles üldist rasket majanduslikku kriisi, mis olevat tingitud mitmeaastasest viljaikaldusest ning sellega seotud raskest nälja- ja katkuajast; mainitakse aadli viletsat seisundit, millesse ta olevat sattunud eespool-nimetatud põhjusil. Kuigi rüütelkond oli nõus lubama ainult osa nõutud viljast, ei tahtnud ta aga sugugi rahuldada rahalisi nõudeid. Põhjusena esitati sõja lahtipuhkemisel kaubanduse seisaku tõttu valitsevat üldist rahapuudust²⁵.

Meil puuduvad otsesed teated tolelaegsest majanduslikust seisundist, mis laseksid võrrelda aadli poolt kirjeldatud olukordi reaaluudega. Kuid kaudsete andmete abil võime siiski teha teatavaid järeldusi, kas Vellingki nõudmised tõesti ületasid nende rahuldamise võimaluse piiri.

Tõsi on, et 1695.—1696. a. oli raske nälja- ja katkuaj, kuid juba 1697. a. oli lõikus kahest eelmisest aastast parem²⁶. 31. VII 1697. a. teatas Dahlberg Rootsi residendile Storrelle Varssavi, et kaheaastase ikalduse tagajärjel ei leiduvat vilja küll külluses, kuid polevat märgata ka säärast puudust, et leiba ei saaks osta rahagi eest. Vilja hind ei olevat üldiselt tõusnud üle 40 taalri säilitise eest. Ka eitas Dahlberg fakti, nagu oleks ainult nälja pärast tekkinud üldine suremus. Viljapuudus olevat küll osaliselt kaasa mõjunud selleks, ent katku põhjustavaks faktoriks peamiselt olnud äärmiselt külm talv, mis kevadel tekitanud soetõve. Üldisest katkust ei olevat midagi teada²⁷. 1698. a. oli lõikus jälle hea, eriti aga a. 1699. Kuigi ikal-

²³ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

²⁴ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

²⁵ C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1865.

²⁶ Otto Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXVII, Tartu 1935, lk. 252.

²⁷ LRKkA, IV, 35b, Dahlberg Storrelle 31. VII 1700.

duse tõttu 1695. a. kehtimapanud vilja väljaveo keeldu ei kaotatud veel 1699. a. lõpul, oli see tingitud pigemini valitsuse ülisuurest ettevaatlikkusest kui vilja puudusest, mis asjaolu kinnitavad ka Eestimaa rüütelkonna asjatud püüdlused kuninga juures 1699. a. sügisel viljaekspordi vabakslaskmise kasuks, vihjates sama aasta eriti heale lõikusele²⁸. Põhjendatult mainib S. Schartau, et vilja väljaveo keeld oleks tulnud kaotada juba 1699. a. suvel või sügisel²⁹.

Aadlikkude tõrkumus Riia konvendil Rootsi sõjaväe varustamiseks nõutud proviandi andmises kutsus esile terava konflikti Vellingki ja rüütelkonna vahel ning seisab reljeefses kontrastis samal ajal ilmnenud kirikuõpetajate rootsimeelsete avaldustega, kellest nii mitmed olid vabatahtlikult andnud Rootsi võimude käsutusse omal kulul varustatud draguneid³⁰. Arusaadav on, kui sõja kestel elanikud ei suutnud rahuldada alatisi valitsuse nõudmisi, kuid 1700. a. alguses ei olnud majanduslikud olud veel sugugi nii rasked, et aadel ei oleks suutnud, kui ta aga oleks tahtnud, annetada riigi kaitseks nii hädatarvilist abi. Võib ju ka arvata, et valitsus ei esitanud oma nõudmisi teadmatult, ilma kas või ligikaudugi üga elaniku maksuvõimet välja arvamata. Olles juba Vene valitsuse all, Balti aadlikud konstateerivad ise Vene väepealikult Bauerilt pealepandud raske kontributsiooni puhul, et Rootsi valitsus ei ole esinenud säärase nõudmistega, mille täitmine oleks osutunud võimatuks³¹.

Erilist vastutulekut Rootsi valitsusele ei näita ka see asjaolu, et Vellingki poolt Riia konvendil nõutud hobuste asemel mõisaomanikud olid nõus andma teatava summa raha, millega valitsus võiks ise muretseda hobuseid. Arusaadav on, kui Lõuna-Liivimaal sakslaste rüüstamise tagajärjel ei olnud hobuseid³², ent Põhja-Liivimaal pidi neid siiski leiduma. Näljaeeg võis küll hobuseid palju hävitada, kuid vaevalt sel määral, et neist ei oleks olnud võimalik anda valitsusele. Juba a. 1696 oli Karl XI pidanud ebatarvilikuks keelata hobuste eksportimist Venesse. Keeldumine hobuste andmisest valitsusele ei kao ka pärast Riia konventi sõja edaspidisel kestvusel, ehkki Karl XII andis välja määruse, et hobuste andmine kroonule pidi toimuma teatava normi järgi ning vastava tasu eest, mis summa

²⁸ Liiv, *op. cit.*, lk. 249—250; 256—257.

²⁹ S. Schartau, *De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott*, 2, Estland, Karolinska Förbundets Årsbok 1925, Lund 1926, lk. 19.

³⁰ N i g o l a s L o o n e, *Frågorna om krigskontribution och lantförsvaret på konventet i Riga år 1700*, Svico-Estonica, 1934, lk. 116.

³¹ P. B a r o n O s t e n - S a c k e n, *Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft*, Baltische Monatsschrift, Band LXXI, Riga 1911, lk. 140.

³² Nii teatas kreisifoogt G. J. Krebs 19. VI 1700 Dahlbergile, et Riia ümbruses 10 miili kauguses leiduvat nii vähe toiduaineid, et mõnes talus ei olevat neid enesegi tarbeks. Elanikud olevat viinud oma moonatagavarad csalt Riiga, osalt olevat aga vaenlased ära röövunud. (LRKkA, XX, 8a.)

oleks maha arvatud üldisest rendihinnast või ka teistest maksudest³³. Isegi kuninga päralejõudmine Liivimaale ei suutnud parandada olundit ses suhtes. Kuninga poolt novembris 1700 nõutud 600 hobuse muretsemiseks ei leitud teist abinõu, kui asuda nende sunni- viisilisele võtmisele, sest vabatahtlikult ei tahtnud neid keegi ioovutada, hoolimata valitsuse teadaandest, et hobuseid ei võeta tasuta, vaid otsekohe väljamakstava raha eest³⁴. 1701. a. kevadel teadustas kreisifoogt G. J. Krebs Dahlbergile, et ta ei olevat hea ega kurjaga suutnud viia aadlikke nii kaugele, et nad oleksid andnud proviandi transportimiseks vajalikke hobuseid. Selle järel andis Dahlberg kuninga loal käsu sõjaväele tarvilikkude hobuste rekvireerimiseks³⁵.

Riia konvendil valitsuse poolt üles võetud küsimuses talupoegadest miilitsa asutamiseks asusid aadlikud eitavale seisukohale, esitades põhjusena talupoegade sõnakuulmatust ja nende mässulist meelsust, mispärast keegi ei usaldavat võtta enda kätte nende juhtimist³⁶. Sellised rüütelkonna poolt esitatud põhjused ei ole küllalt kaaluvad. Sakslaste sissetungimisel hakkasid küll talupojad mässama ja rüüstama mahajäetud mõisu, kuid Adrian Virginiuse, praost Glücki ja Kelchi teateist on näha, et energilisel juhatusel suutsid ka talupojad olla abiks vaenlase väljatõrjumisel. 11. XI 1700 esitas Adrian Virginius Dahlbergile pikema kava, milles leidusid nii mitmedki tähelepanuväärivad juhised valitsusele talupoegade kaasatõmbamiseks maa kaitseks. Virginiuse arvates ei seisnud need põhjused, mis ei soodustanud talupoegade osavõttu sõjalisest tegevusest, nende mässulises meelsuses, küll aga sõjas viibiva talupoja ja mõisniku vahekorra selgitamatuses. Talupojal ei olnud võimalik olla korruga sõjas ning ühtlasi täita ka oma kohustusi mõisniku vastu. Talupoeg pidi sõtta minnes kodunt kaasa võtma proviandi enda kui ka hobuse jaoks, mis asjaolu raskendas tal maksta mõisnikule kõiki temalt nõutud makse. Seepärast Virginius soovitaski valitsusele teha korraldus, et talupoeg oleks vabastatud maksude maksmisest ja teoorjusest sõjas viibimise ajal. Et aga mõisnikult ei võidud võtta kõiki töötegijaid, leidis ta kõige kohasema olevat kutsuda sõjaväkke igast mõisast teatav arv talupoegi proportsionaalselt mõisa suurusega³⁷. Virginiuse ettepanekud ei jäänud tähele pane mata valitsuse poolt ja väga võimalik, et nende järgi Karl XII andiski välja 1701. a. alguses määrused talupoegadest miilitsa asuta-

³³ S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna vid det stora nordiska krigets utbrott, I, Livland, Karolinska Förbundets Årsbok 1924, Stockholm 1925, lk. 46.

³⁴ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg rittmeister Weissfeldile 5. XI 1700.

³⁵ Schartau, *op. cit.*, lk. 49.

³⁶ Schirren, *op. cit.*, lk. 283.

³⁷ A. R. Cederberg, Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga, Graf Erik Dahlberg, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1921, Dorpat 1922, lk. 43–44.

mise kohta, kui ka need korraldused, mis kohustasid kodujäänud talupoegi töötama sõjas viibijate eest.

Venelaste sissetungimisel sõjalise frondi suurenemisega tingitud vajadusest andis Dahlberg 11. XI 1700 välja patendi, mille järgi iga rentnik pidi andma 2 kerge varustisega dragunit iga 15 adrama pealt. Vastav tasu (40 taalrit iga antud draguni eest) pidi maha arvutama üldisest rendihinnast³⁸. Kuid väljakuulutatud patent ei andnud kuigi rõõmustavaid resultate. 3. XII 1700 teadustas ooberst von Buddenbrock Dahlbergile, et keegi mõisarentnikest ei olevat veel ära saatnud nõutud draguneid, kuigi mõnedel olevat need juba ammu muretsetud. Enamik vabandavat end sellega, et neil olevat materiaalselt täiesti võimatu täita patendis avaldatud nõudeid³⁹. Samasugused teated saabusid ka ooberst Brakelilt 5. XII 1700⁴⁰. Dragunite sissenõudmist tuli teostada jälle sunniteel, nii-võrra vastutulematud oldi valitsuse nõudmiste täitmisel. Sellise käsu andiski Dahlberg 26. XII 1700 ooberst Brakelile⁴¹. Hoolimata sellest uuest määrusest anti draguneid siiski õige visalt. 17. I 1701 teatas ooberst Brakel Dahlbergile, et kogu Tartu kreisist on saadud ainult 7 ratsanikku. Neist olevat 4 talusulast, kes ei oskavat sõnagi saksa ega rootsi keelt. Neile ratsanikele ei olevat kaasa antud varustist ei enda ega hobuse jaoks⁴².

Vastutulematud olid aadlikud ka valitsuse nõudele laenata riigile raha nende käes rendil olevate mõisade kindlustusel. Olukorda ei suutnud isegi parandada Karl XII aprillis 1700. a. antud määrus, milles ei lubatud üksnes maksta võlausaldajatele riigile laenuksantud summa eest teatavaid protsente, vaid anti koguni lootust reduktsiooni läbi kaotatud mõisade tagasisaamiseks neile, kellel läheb korda kindlaks teha, et neilt on õigluseta võetud nende omand⁴³. Dahlberg leidis kahetsemisväärse olevat, et rentnikud Tartu kreisis ja Põhja-Liivimaal, mis maa-alad ei olnud sugugi kannatada saanud vaenlaste röövimise all, keeldusid andmast riigile laenuks raha. Seepärast andis ta asehaldur Strömfeldile käsu pantida ka võõrastele isikutele mõisu, kui endiste rentnikkudega ei jõuta kokkuleppele⁴⁴.

Mitte ainult riigile laenuandmises, vaid ka nende kasutamisel

³⁸ LRKkA, IV, 38b.

³⁹ LRKkA, XX, 2, Buddenbrock Dahlbergile 3. XII 1700. Buddenbrocki teadaandele vastas Dahlberg 7. XII 1700 erilise pahameelega, miks viimane ei ole otsekohe üle võtnud tema teadmisel valmisolevaid draguneid. Arendaatorite esitatud põhjused ei vabastavat neid veel nõutud kohustuste täitmisest, seda enam, et ratsanikke ei võeta tasuta, vaid nad võivat ise vastavad kulud maha arvata nende kasutamisel olevate mõisade rendist. (LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Buddenbrockile 7. XII 1700.

⁴⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Brakelile 15. XII 1700.

⁴¹ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Brakelile 26. XII 1700.

⁴² LRKkA, XX, 2, Brakel Dahlbergile 17. I 1700.

⁴³ Schartau, *op. cit.*, lk. 49–50.

⁴⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 50.

oleva maa eest tarviliku rendi tasumises ei olnud aadlikud kuigi täpsed. Põhjusena esitatakse tavaliselt eelmisi ikaldusaastaid, mille jooksul ka talupojad ei olevat suutnud täita oma kohustusi maaomanikkude vastu⁴⁵. Arvestades tolleaegset majanduslikku seisukorda, tuleb küll mõõnda, et aadlikkude esitatud põhjused olid osaliselt põhjendatud. Kuid leidub ka juhtumeid, kus rendi mittemaksmine oli tingitud ainult teatavast hoolimatusest kohustuste täitmisel valitsuse vastu. Iseloomustava näitena võiks sinjuures esile tuua Saaremaa landshöfdingi Oerneclau kaebust Eestimaa kindralkubernerile Axel de la Gardie'le rittmeister von Nierothi üle, kes olevat kulutanud mõisade sissetulekud oma isiklikeks otsarveteks, aga mitte rendi tasumiseks riigile. Aastate jooksul maksmata jäänud rendivõlg ulatuvat 20 000 taalrini, mille tasumiseks määratud viimase tähtaja olevat ta jätnud täiesti tähele panemata⁴⁶. Samuti kaebas alatise rahapuuduse üle Carl Friedrich von Schoultz Aizkrauklest (Ascheradenist), kui küsimus oli riigile võlgujäänud rendi maksmisest⁴⁷. Samal ajal aga esitas ta kaebuse advokaat Röhni vastu, süüdistades teda 450 taalri omastamises⁴⁸. Sellega ei võinud Schoultzi vabandused rendi mittemaksmise pärast olla tingitud viletsast majanduslikust seisukorrast, vaid siin olid mõõtuandvad teised põhjused, nimelt, nagu väideti juba eelmise juhtumi kohta, lihtsalt hoolimatus valitsuse nõudmiste vastu. Ka Dahlberg ei arvestanud Schoultzi esitatud põhjust, vaid 31. V 1700 andis ta viimasele valju käsu viibimata tasuda võlgujäänud rent, ähvardades vastasel korral mõisa ära võtta ning renti seaduslikus korras sisse nõuda⁴⁹.

Nii oli valitsus sunnitud alata sõja kestel tekkinud uute maksude sissenõudmisel tarvitusele võtma sunnivahendeid, mis ei olnud tingitud niivõrra maksujõuetusest, kui võrra vastutulematusest rahuldada valitsuse nõudeid. Sageli jäeti kohustuste täitmise asemel Rootsi valitsuse vastu oma varandus meelsamini vaenlasele⁵⁰.

Seesugune aadli toimimisviis oli paratamatu, kui võtta arvesse seda kriitilist seisundit, millesse ta oli asetatud. Igal vähimalgi Rootsi huvides teotsemisel oleks Patkulil olnud seda raskem realiseerida oma kavatsusi. Ja kui tuli valida Rootsi valitsuse ning igatsetud vabaduse vahel, siis ei või tekkida kahtlust, mille poole rüütelkond kaldus oma soovides. Ei saa ka nii kõrgelt hinnata aadlikkude idealismi, et vaatamata kibestusele, mis valitses nende keskel, nad oleksid toiminud otse oma huvide vastu, sõides selle dünastia eest, kes neid nende arvamuste järgi nii „brutaalselt“ oli

⁴⁵ LRKkA, XX, 20, Carl Friedrich von Schoultz Dahlbergile 1. VI 1700.

⁴⁶ ERKkA, Oerneclau Axel de la Gardie'le 14. II 1700.

⁴⁷ LRKkA XX, 20, Schoultz Dahlbergile 1 VI 1700.

⁴⁸ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 18. VII 1700.

⁴⁹ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Schoultzile 31. V 1700.

⁵⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Vellingkile 15. X 1700.

kohelnud, nagu seda mõned ajaloouurijad toonitavad⁵¹. Säärases valguses nähakse Liivimaa rüütelkonda hilisemal ajal Balti orientatsiooni seisukohalt. Kuid tolleaegsed aadlikud ise ei tõrkunud avalikult näitamast oma opositsioonilist meelsust. Vastuseks Dahlbergi saadetud manitsusele koguda vabatahtlikke vaenlaste vastu võitlemiseks, teatas ülemleitnant Clodt, kuigi alandlikult, ent ometi kibestunult: „Võib vaid ohata ja valada pisaraid selle raske seiskorra üle, millesse oleme sattunud meie ja meie isamaa. Kuna meie esiisad võisid ise omal kulul moodustada terved kompaniid, eskadronid ja rügemendid võitluseks oma kuninga eest, ei ole meil võimalik varustada paarigi meest sõttaminekuks, sest asehaldur ei taha anda isegi rendile neid mõisu, mis olid esiisade pärisomanduseks⁵².“

Aadlikkude opositsiooniline meelsus kinnitas neid kartusi, mis oli Dahlbergil ses suhtes juba enne sõja lahtipuhkemist. Asudes Liivimaal juhtivale kohale pärast Hastferi surma, avanes Dahlbergile soodus võimalus siinsete olude tundmaõppimiseks. Reduktsiooni pärast peetud võitlus oli küll raugenud näiliselt, kuid seeimine rahulolematust jätkus. Iseloomustava näitena tolleaegsest Liivimaa aadlikkude meelsusest võiks esitada Brandenburgi kuurvürsti salanõuniku Printzi Moskva reisu aruandes esinevaid teateid Liivimaa olude kohta. Selles toonitatakse: „Durch ganz Liffland ist die noblesse dergestalt übel zufrieden, dass viele unter Ihnen mehr wünschen als befürchten einen Krieg und überzug von denen Moskovitern und wann man aus Ihnen eigenen discoursen urteilen darff, so würde auf dem fall die meisten mehr dem feinde als dem König von Schweden anhangen⁵³.“

24. VII 1698 mainis Dahlberg erilises memoriaalis kuningale, et ta ei võivat olla sugugi kindel oma alamate truudusele. Aadlikud, kes endistel aegadel, olles mõisade pärisomanikeks, tundsid isiklikku huvi kaitseda oma varandust vaenlaste eest, võivat nüüd, olles enamasti ainult rentnikud, sõja lahtipuhkemisel jätta mõisad vaenlaste hoolde ning ise pageda. Seepärast tegi Dahlberg ettepaneku moodustada tuhandeliikmeline ratsarügement piiride kaitseks, asetades ohvitseri ja sõdureid elama piiriäärsetesse mõisadesse ning varustada neid seal tarviliku maaga⁵⁴. Ühtlasi katsus Dahlberg lepitada aadlit Rootsi valitsusega. Sama Stokholmi saadetud märgukirjas väljendas ta muuseas ka soovi, et kuningas avaldaks aadlile „erilist armu“, kas kinnitades mõnd endist privileegi või muutes hiljuti läbiviidud maksustamissüsteemi, mille teostamises aadel näge-

⁵¹ Vt. Baron Bruiningk, *Livländische Rückschau*, Dorpat-Riga-Leipzig 1879, lk. 147.

⁵² LRKkA, XX, 20, Clodt Dahlbergile 17. III 1700.

⁵³ Форстенъ, Бранденбургъ и Москва 1688—1700, Журналь Минист Народн. Просв. 1905, ноябрь, lk. 81.

⁵⁴ Schartau, *op. cit.*, lk. 19—20.

vat teda ootavat majanduslikku laostumist. Dahlbergi ettepanek jäi aga tähele panemata Rootsi tsentraalvõimu poolt Stokholmis⁵⁵.

Käesolevas sõjas pidi olema Dahlbergi umbusaldus aadli vastu veel seda suurem, et siin teotses Patkul. Patkul tegi aadli keskel suurt propagandat, levitades paljutootavaid proklamatsioone, hässitades mässule Rootsi võimude vastu. Küll õpetajate, patentide kui ka eraisikute kaudu püüdis Dahlberg manitseda rahvast mitte uskuda vaenlaste meelifusi, vaid jääda truuks oma kuningale. Kas suudavad sellised manitsused anda soovitud tagajärgi, selle üle kahtles ta isegi. Nii teatas ta 13. VI 1700 kuninglikule kantseleikolleegiumile, et maa kaitsemises võivat vaevalt tugineda elanikkude truudusele, kuni kindlate tõenduste põhjal õigeid pole eraldatud valelikest⁵⁶.

Kuivõrra Dahlberg oli informeeritud aadli osavõtust kapitulatsiooni toimetamisel August II-ga, on raske selgitada käesolevate andmete põhjal. Kindel on aga fakt, et talle ei jäänud teadmatuks aadlikkude kontakt Patkuliga saksilaste tungimisel Liivimaale. Sellekohaseid teateid saatis Johann Neudahl Riiga juba märtsi keskel a. 1700, milles mainitakse major Klodti proua informatsiooni rittmeister Tiesenhauseni prouale kirikus, neil olevat Patkulilt mingisugune kirjutis ühes kaitsekirjaga. Sedasama tõendanud ka majori rätsep pastoraadis, kes teadnud veel rääkida saadiku läkitamisest saksilaste laagrisse. Major Klodti pojad reisivat kord Eesti-, kord Kuramaale. Ka major Klodt ise olevat kord lahkunud ettekäändel, nagu oleks tal tegemist kindralkuberneriiga. Pärast aga selgunud, et ta olevat kohtunud hoopis teise isikuga⁵⁷. Niisugustel olukordadel oli raske leida vahendeid, mis oleksid sundinud aadlit täitma Rootsi valitsuse nõudeid. Aadli abi oli hädatarvilik, sest maa üldine kaitsekorraldus oli viletsas seisundis: puudus sõjavägi kui ka varustis. Kuigi ei oleks just kardetud aadli ühinemist Patkuliga, mis aga siiski oleks võinud hõlpsasti toimuda, võisid aadlikud vähemalt loobuda osavõtust maakaitse korraldamisel ning jääda sõjasündmuste passiivseiks pealtvaatajaiks. Arvestades neid asjaolusid jätkas Dahlberg oma suhetes aadliga endist poliitikat. Ta püüdis toimida võimalikult pehmel käel, et hoiduda igasuguseist põhjusist, mis oleksid suurendanud aadlis juba isegi valitsevat rahulolematust. Sellega on ka seletatav, miks Dahlberg ei reageerinud Neudahli teadetele major Klodti suhtes, kus olid avalikult üles antud viimase äraandlikud sepitsused. Ka ülemlleitnant Clodti selgesti ilmneva opositsioonilise meelsusega kirjale vastas Dahlberg küllalt tagasihoidlikus toonis, manitsedes teda truudusele kuninga vastu ning tuletades talle uuesti meelde kohustust kaasa aidata

⁵⁵ *Ibid.*, lk. 19.

⁵⁶ LRKkA, III, 12, Dahlberg kantseleikolleegiumile 13. VI 1700.

⁵⁷ LRKkA, XX, 19, Neudahl Dahlbergile 18. III 1700.

vaenlaste väljatõrjumiseks⁵⁸. Maksude sissenõudmisel oli Dahlberg iga radikaalsema abinõu tarvitusele võtmise vastu, toonitades vajadust elanikelt mitte vägivaldselt võtta seda, mida nad ise vabatahtlikult ei taha anda⁵⁹. Sõjaväele tarvismineva varustise muretsemine tehti peamiselt mõisarentnikkude kohuseks, sest neil oli üldise rahapuuduse tõttu tasu kättesaamine valitsuselt seevõrra kergem, et võlgnev summa arvati makstavast rendist maha⁶⁰. Sellega hoiduti rahulolematuse tekkimisest, nagu oleks riik ekspuuteerinud elanikke oma huvides⁶¹. Igasugune konflikt aadliga ei olnud soovitatav üksnes kartuse pärast nende ühinemise võimalusest vaenlasega, vaid vähimigi rahulolematuseavaldus valitsusele võis olla teatavaks tõenduseks saksilaste süüdistusile, et Liivimaa elanikud vaevlevat Rootsi raske surve all⁶², millest vabanemiseks August II olevat andnud oma abi Patkulile. Ühes sellega oleks kogu saksilaste invasioon omandanud õiguslikuma aluse ning Rootsi valitsus oleks olnud kompromiteeritud teiste riikide ees. Vaenlaste süüdistuste tagasitõrjumiseks tuli näidata, et elanikud olid täiesti rahul valitsusega ning hoolimata vaenlaste meelitusist jäid siiski kuningale truuks⁶³.

Neil põhjusil on arusaadav, miks Dahlberg püüdis esineda teatava vahemehena aadli lepitamisel kuningaga. Hoolimata sellest, et ta ise vähe usaldas aadlikke ja sellest teatas kuninglikule kantseleikolleegiumile, rõhutas ta siiski kuningale Liivimaa aadlikkude truualamlikku meelsust, juhtides eriti tähelepanu Budbergile, kes 1700. a. suvel Riias kokkukutsutud konvendi direktorina olevat sädikalt teetsenud kuninga huvides⁶⁴. Sellises Dahlbergi püüdes

⁵⁸ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Clodtile 16. III 1700.

⁵⁹ LRKkA, IV, 38a, Dahlberg Ritterile 2. IV 1700.

⁶⁰ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kreisifoogt Weissfeldile 22. VIII 1700.

⁶¹ Kuivõrra Dahlberg oli järeleandlik aadli vastu, näitab ka Sangaste mõisa pantimisluгу. See mõis oli rendil parun Budbergi käes, kes oli nõus andma vastaval kindlustusel riigile 4000 taalrit. Vaatamata sellele, et leidis isikuid, kelle pakkumised ulatusid koguni 10–12 000 taalrini, ei tahtnud Dahlberg siiski võtta Budbergilt tähendatud mõisa, vaid kirjutas viimasele, et ta suurendaks pakkumissummat vähemalt 6000 taalrini. Ka lubas Dahlberg kõigiti kaasa mõjuda selleks, et Budbergile edasi jäetaks rendile Sangaste mõis. (LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Budbergile 19. XII 1700.)

⁶² Nii rõhutati August II õigustuseks ilmunud kirjutises „*Iustae Vindiciae...*“ Liivimaa kohta: „...dum tristem servitutum sub gravi jugo gementes et quaerimoniis sidera pulsantes deplorant livones: alii Bonis, Fortunis et Honoribus mulctati, alii moti suis sedibus dura dolerant exilia, alii rigidissimis carceribus constricti, aut exqvisita carnificina larcerati extrema subiere supplicia...“ (Nordberg, *Das Leben Carl des zwölften Königs in Schweden*, III, 1745, lk. 32.)

⁶³ Viimase asjaoluga on selgitatav, miks kahest erilisest orientatsioonisuunast juhituna balti (E. Seraphim, C. Schirren) ja vanemad rootsi ajaloolased (Nordberg, O. Sjögren) ühinevad arvamises aadlikkude lojaalsuses Rootsil. Ühelt poolt katsutakse päästa sellega aadli, teiselt poolt aga Rootsi riigi prestiiži.

⁶⁴ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kuningale 18. X 1700.

näidata rüütelkonna suhtumist Rootsi valitsusele teises valguses, kui see tegelikult oli, ja otse vastu oma isiklikele veendumustele, ilmes ta endine diplomaatiline võte, mis oli sihitud aadlikele lepitamisele kuningaga. Selle kaudu lootis Dahlberg saada juba 1698. a. tehtud ettepaneku teostamist, et kuningas näitaks oma armu Liivimaa aadlile, mis seoks neid Rootsi valitsusega. Kuid Karl XII oli tol ajal veel liig kindel vaenlaste üle võidu saavutamises, et juhtida tähelepanu Liivimaa seesmistele oludele ning katsuda võimalikult suuremal arvul kaasa tõmmata elanikke vaenlaste vastu võitlemiseks. Nii jäidki tagajärjetuks Dahlbergi nii mitu korda tehtud katsed hankida valitsuselt mõnda soodustust aadli seisukorra parandamiseks, et viimane ei keelduks andmast oma abj maa kaitseks.

Teatava erandi Dahlbergi leplikus suhtumises Liivimaa rüütelkonnasse moodustab ta esinemine Riia konvendil 1700. a. Patkuli-vastase deklaratsiooni nõudmisel, kus ta ilmsesti survet avaldas rüütelkondlasile, et neilt saada kirjalikku Patkulist loobumise akti⁶⁵. Näiliselt lõppes konvent Dahlbergi täieliku võiduga. Kauakestnud vaidluste järel rüütelkond kirjutas lõpuks alla Dahlbergi poolt esitatud formulaarile, milles eitati Liivimaa rüütelkonna solidaarsust Patkuli reetlikele intriigidega. Kuid saavutatud võit oli vaid näiline. Rüütelkonna avalik loobumine Patkulist ei toimunud vabal soovil, vaid Dahlbergi poolt avaldatud surve mõjul. Dahlberg ise tähendas 27. VII 1700 kuninglikule kantseleikolleegiumile, et tähendatud konvendil olevat ta saanud rüütelkonnalt ainult „suure vaevaga“ Patkuli-vastase deklaratsiooni⁶⁶. Visa oli ka allkirjade saabumine neilt isikult, kes üldse ei ilmunud konvendile või olid sealt lahkunud juba enne lõppu. Veel oktoobri lõpuni a. 1700 ei olnud saadud puuduvaid allkirju kõigilt rüütelkondlasilt, eriti Tartu ja Pärnu kreisist⁶⁷. Dahlbergil ise näis olevat vähe lootust puuduvate allkirjade saamiseks. Seepärast saatis ta 20. X 1700 kuningale Pärnu ainult osaliste allkirjadega varustatud koopia rüütelkonna deklaratsioonist, lubades küll, niipea kui saabuvad ka teistelt allkirjad, neid lohe edasi toimetada kuninga kätte⁶⁸. Samuti polnud ka 26. X 1700 kuninglikule kantseleikolleegiumile saadetud vastava dokumendi originaaltekstil kõiki allkirju⁶⁹.

Arvestamata seda, mil viisil saadi rüütelkonnalt Patkuli-vastane deklaratsioon, oli sel dokumendil Rootsi huvides siiski kapitaalne väärtus. Valitsus oli sellega saanud tõhusa abinõu liivimaaalaste truudusetusest ning nende Patkuliga kaasatõttamisest levinud teadete

⁶⁵ Seda küsimust on pikemalt käsitelnud N. T r e u m u t h artiklis „Patkuli küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus“, Ajalooline Ajakiri 1927.

⁶⁶ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kantseleikolleegiumile 27. VII 1700.

⁶⁷ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kantseleikolleegiumile 26. X 1700.

⁶⁸ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kuningale 20. X 1700.

⁶⁹ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kantseleikolleegiumile 26. X 1700.

tühistamiseks. Juba konvendil toonitas Dahlberg rüütelkonna saatkonnale vajadust kirjalikult konstateerida oma süütust nende laimujuttude ümberlukkamiseks, mis on kirjutatud Hamburgi „Gazettides“ nende truudusetusest. Sellised laimamised võivad koguni sattuda ajalooramatuisse, mis võiksid riivata rüütelkonna head kuulsust⁷⁰. Seepärast tegigi Dahlberg kuningale⁷¹ ja kuninglikule kantseleikolleegiumile⁷² ettepaneku avaldada rüütelkonna ja Riia linna deklaratsioonid trükis. Eriti väärtuslikeks osutusid need seletused vaenlaste poolt avaldatud Rootsi valitsust kompromiteerivais vaidluskirjutisis esinevate süüdistuste tagasitõrjumiseks, mida Rootsi valitsus korduvalt tegigi⁷³.

Patkuli-vastase otsuse allakirjutamine ei tähendanud veel Patkulist lahtiütlemist, tema mahajätmist oma seisuskaaslaste poolt⁷⁴. Dahlbergi võit seisis vaid rüütelkondlaste allkirjadega varustatud soovitud dokumendi kättesaamises, mida võidi näidata kogu maailmale, et tühistada vaenlase süüdistusi. Kuid reaalsemaid tulemusi, Liivimaa rüütelkonna tõelist lahtiütlemist Patkulist sellega veel ei saavutatud⁷⁵. Vaevalt võis sunniteel antud seletus kohustada rüütelkonda loobuma oma endisist vaateist ning leppima Rootsi valitsusega. Otse selle vastu näeme, et 1701. a. lõpul areteeritakse hulk aadlikke, keda kahtlustatakse läbikäimises Patkuliga⁷⁶. Kuigi nende vastu alustatud protsess lõppes kõikide süüaluste, välja arvatud ainult major Otto Wilhelm Klodt, vabaksmõistmisega, näitab juba üksnes nende vahistamise fakt, et aadlikkude tegevuses pärast Riia konventi ilmnesid nii mitmedki asjaolud, mis lasevad kahelda nende lõplikus loobumises Patkulist⁷⁷. Rüütelkondlaste süüdistamised Rootsi-vastases tegevuses ei kadunud ka sõja edaspidisel kestusel.

⁷⁰ C. Schirren, Die Recesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681—1711, Dorpat 1865, lk. 275.

⁷¹ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kuningale 20. X 1700.

⁷² LRKkA, IV, 38b, Dahlberg kantseleikolleegiumile 26. X 1700.

⁷³ Näitena võiks siinjuures tuua kirjutist „Die wider falsche Beschuldigungen gerechtfertigte Wahrheit...“ (Nordberg, *op. cit.*, III, lk. 107—197.)

⁷⁴ Vt. Mettig, *op. cit.*, lk. 45.

⁷⁵ Ka Patkul ise ei suhtunud deklaratsioonisse kui rüütelkonna tõelise meelsuse avaldusse, mida tõendab ta sulest a. 1702 ilmunud teos „Echo, oder: Rechtmäßige Beantwortung...“, milles toonitatakse, et Dahlberg olevat väevõimuga peale sundinud rüütelkonnale, Riia linna magistraadile ja kodanikele deklaratsiooni. Dahlberg olevat lasknud koguni sulgeda linnavaravad ning hoidnud konvendil olijaid otseku vanglas. Võivat vaid imetella, kuidas õiglased inimesed olevat suutnud säärastel olukordadel veel vastu panna ning „resoneerida“.

⁷⁶ Areteeritute nimestiku esitab A. Buchholtz oma teoses „Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls“, Riga 1893, lk. 170.

⁷⁷ Tartu õuekohus mõistis major Klodti surma, mis otsus viidi täide 18. VII 1702. Klodti süüdistati läbikäimises vaenlastega, Rootsi kuninga ja sõjaväe teotamises ning saksilaste ülistamises. (Buchholtz, *op. cit.*, lk. 173, 244—250.)

1705. a. mõisteti Carl Friedrich von Schoultz kolmeks nädalaks vangi „vee ja leiva“ peale kirjas komandant Bosele Rootsi ülemate kohta tarvitatud solvavate ütluste pärast⁷⁸. Juba 1701. a. lõpul kahtlustati Schoultzi läbikäimises Patkuli ja August II-ga. Kuid tookord mõisteti ta süüdistuste puudusel vabaks⁷⁹. Missugust osa etendas Schoultz August II ja Patkuli võitluses Rootsiga, on vastavate andmete puudusel raske kindlaks teha. Ent kahtlusi äratav oli ta tegevus juba 1700. a. alguses. 13. II 1700 teatas Schoultz Dahlbergile, ta olevat kuulnud oma naabritelt⁸⁰, et saksilaste sõjavägi, üldarvult 13 000 meest, koosnevat kahest osast, millest üks osa asuvat Janischekis, teine aga Leedu piiril. Leedu piiril olevat veel 20 000-meheline Brandenburgi sõjavägi ning Poola piiril seisvat 60 000 venelast Poola kuninga käsutuses. Keegi üliõpilane olevat talle teatanud 10. II 1700 Miitavist, et ühe tähtsa ohvitseri sõnade järgi olevat kogu see sõjavägi määratud Liivimaa jaoks. Isegi sõduritele olevat juba jagatud toidumoota neljaks päevaks⁸¹. Huvitav on siinjuures ära märkida mainitud kirja ühtelangemist leitnant Löwenwolde⁸² kirjaga ooberst Wrangelile, dateeritud Miitavist 4. II 1700. See oli kavatsatud esitada Dahlbergile, et kuulujuttude levitamisega kohutada Riia kaitsejaid ning ühtlasi julgustada Rootsi salajasi vaenlasi. Nagu möödamminnes mainib Löwenwolde, et venelased valmistuvat sõja vastu, et Brandenburg kavatsevat saata tsaarile 4000 meest ning saksilased plaanitsevat anda abiväge Venele. Kuid see olevat paljas kuulujutt. Tõeliselt aga, nagu seda hiljuti saabunud teated tõendavat, olevat saksilaste liikumissihiks Piltent, mis tekitanud kuramaalasis hirmu, et neile vägivaldselt peale sunnitakse uus kontributsioon. Keegi saksilaste ohvitser olevat aga tähendanud, et varemini või hiljemini saksilased tungivat Liivimaale. Kuid säärase teate üle võivat veel kahelda, sest saksilaste sõjaline jõud olevat veel selleks liiga nõrk, kuni nad pole ühinenud teistest riikidest saadetud abivägedega⁸³.

Võrreldes ülaltsiteeritud kirju, näib, nagu oleksid neis esinevad teated võetud ühest ja samast allikast, muidugi teatava modifikatsiooniga üksikasjus. Mõlemas toonitatakse saksilaste, Brandenburgi ja Vene ühtekuuluvust sõjalises ettevõttes ja, mida eriti tuleks rõhutada, mõlemas neis figureerib keegi saladuslik ohvitser Liivimaa kallaletungimise teate edasiandjana. Eriti torkab silma Schoultzi

⁷⁸ Buchholtz, *op. cit.*, lk. 171.

⁷⁹ *Ibid.*, lk. 170.

⁸⁰ Schoultz nimetab leitnant Schlippenbachi, leitnant Sackenit ja von Hausenit. (LRKkA, XX, 20.)

⁸¹ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 13. II 1700.

⁸² Löwenwolde oli segatud Patkuli protsessi ning mõisteti 8. VII 1695 Stokholmis surma. Saanud kuningalt armu, läks ta Kuramaale, „da er sein Wesen mit Patkuln sicherer treiben konnte“. (C. Kelch, Liefländische Historia. Continuation von 1690—1707, Dorpat 1875, lk. 40.)

⁸³ O. Sjögren, Otto Arnold Paykull, übersetzt von Dr. A. Bergen-grün, Baltische Monatsschrift, XLI Band, Reval 1894, lk. 483.

kiri oma kindlate andmetega vaenlase sõjalise tugevuse kohta. Teada on, et August II alustas võrdlemisi väikesearuulise armeega kallale tungi Liivimaale, rääkimata kirjas nimetatud suurtest abivägedest Venest kui ka Brandenburgist. Nii tekib küsimus, millised asjaolud sundisid Schoultsi Dahlbergile edasi andma sääraseid ebatäpseid teateid, kas toimus see vale informatsiooni või sihilikkuse tõttu?

Vaevalt võiks uskuda, et Schoultz, asudes Kuramaa läheduses, ei oleks olnud teadlik Patkuli plaanidest veebruari keskel a. 1700, kui sellest olid informeeritud nii mitmed aadlikud juba 1699. a. alguses ja võib-olla juba vareminkinigi. Arvesse võttes ka Schoultsi pärastist mitmekordset süüdistamist riigivastases tegevuses, seisab väljaspool kahtlust, et Dahlbergi informatsioon vaenlase tugevusest ei toimunud truualamlikust kohusetundest, nagu ta ise seda toonitab kirjas, vaid põhines mingil teisel motiivil. Võimalik on, et Patkul, viibides. a. 1699 Kuramaal major Gotthard Wilhelm von Vietinghoffi pool⁸⁴, oli lähemas kontaktis piiriäärsete Liivimaa mõisnikkudega, ühtlasi ka parun Schoultsiga. Sealt siis saigi Schoultz tarvilikke instruksioone kirja koostamiseks, mis ei olnud mõeldud ekslikult tõekspetitud faktide konstateerimiseks, vaid hirmu äratamiseks vaenlaste suurte sõjaliste jõudude eest. Sellega on seletatav mainitud kirja sarnasus Löwenwolde omaga. Tähelepanuväärt on Aizkraukle (Ascheradeni) õpetaja Bartholomäus Rederi ütlused, kes, nagu selgub Schoultsi kaebusest Dahlbergile, oli nimetanud Schoultsi kelmiks ning oli tähendanud viimase Riia konvendilt päralejõudmise puhul: „Ich (s. t. Schoultz) wäre aus Riga verlassen, man würde mich bald wieder hinein holen und auf das Rad legen⁸⁵.“ Reder ei põhjenda lähemalt oma süüdistusi, kuid nii raskel kujul karistuse ettenägemine Schoultsile näitab selgesti, et viimase süütegu pidi olema eriliselt suur. Kõikidest võimalikkudest kuritegudest võiks siin oletada vaid Schoultsi äraandlikke sepitsusi Rootsi vastu, millest oli teadlik Reder. Pole mingit põhjust arvamiseks, et Reder oleks välja mõelnud süüdistuse Schoultsi laimamiseks, seda enam, et ta ise lubas kinnitada oma sõnu kohtu ees⁸⁶.

Riigilt renditud Jungfernhofi mõisa ülevõtmisel avaldas Schoultz vastupanu võimudele, hässitas talupoegi sõnakuulmatusele ning vedas ära mõisa inventari ilma sellekohase loata⁸⁷. Dahlbergi poolt nõutud selgituses säärase teoviisi kohta ilmneb sama opositsiooniline meelusus, mis avaldus juba ennem tsiteeritud Klodti kirjas. 15. XII 1700 vastas Schoultz Dahlbergile: „Allein nun muss ich mit blutigen trähnen beweinen, dass dassjenige so meinen Seel. Eltern und mir so saur worden, und worinn ich meine meiste armuth stecken hab

⁸⁴ Buchholtz, *op. cit.*, lk. 142.

⁸⁵ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 16. VII 1700.

⁸⁶ LRKkA, XX, 19, Reder Dahlbergile 18. VII 1700.

⁸⁷ LRKkA, IV, 38b, Dahlberg Schoultsile 2. XI 1700.

einem andern hingegeben werden, und derselbe in mein adelich Recht treten soll⁸⁸."

Sellega kuulus Schoultz ühes major Klodti ja Budbergiga nende aadlike hulka, kes seisid ligemas kontaktis Patkuliga. Välja arvatud ainult major Klodt, on aadlikud olukordi hinnates teotsenud väga ettevaatlikult ja on mõistnud osavalt varjata oma äraandlike septsuste jälgi. Eriti tuleks seda mainida Budbergi kohta, kes, hoolimata volituse saatmisest Patkulile kapitulatsiooni sõlmimiseks August II-ga, suutis niivõrra simuleerida oma tegevust, et Dahlberg määras ta 1699. a. maapäeva ja 1700. a. konvendi direktoriks.

Vihavaen Rootsi vastu oli sügavasti imbunud Liivimaa aadlike hinge. Kuigi leidus mõningaid neist, kes sõdisid vapralt Karl XII sõjaväes⁸⁹, ei saa siiski surnuks vaikida tõsiasja, et paljud ootasid suure igatsusega vabanemist Rootsi valitsusest ja ühinemist August II-ga vabamail tingimusil. Seepärast tervitati suure rõõmuga Patkulit Võnnus 1700. a. alguses, võeti seal pidulikult vastu ning nimetati oma „südamesõbraks“⁹⁰.

M. Töldsepp.

La position politique de la noblesse de Livonie en 1700.

Résumé.

La réduction des propriétés terriennes de la noblesse effectuée par le gouvernement de la Suède suscita une vive opposition parmi la noblesse de la Livonie, car la politique agraire de la Suède n'affecta non seulement les bases de l'indépendance économique de la noblesse, mais aussi leurs privilèges séculaires. On y entrevoyait la manifestation de la tendance du gouvernement suédois à détruire l'esprit corporatif de la noblesse livonienne et sa situation privilégiée.

L'opposition manifeste, commencée à propos de la mise en action de la commission des réductions en 1681, s'évanouit bien en apparence vers la fin de l'année 1694, mais elle éclata d'autant plus violemment en dehors des frontières du pays par l'action de J. R. v. Patkul. Elle se manifesta d'une manière évidente surtout dans la conduite de la noblesse de Livonie vis-à-vis des pouvoirs suédois pendant les événements de la Guerre du Nord qui éclata en 1700.

Bien que la noblesse de Livonie ne s'alliât pas ouvertement avec les ennemis de la Suède, elle s'abstint obstinément de soutenir le gouvernement de la Suède dans l'organisation de la défense de la Livonie. Cette attitude provoqua souvent des conflits avec les pouvoirs suédois. Le gouverneur général de la Livonie Eric Dahlberg tâchait d'atténuer ces collisions continuelles, en espérant de concilier la noblesse de Livonie avec le gouvernement de la Suède par certaines concessions. Mais il ne parvint pas au but visé par une telle tactique. L'hostilité contre le gouvernement suédois était si profonde dans la noblesse de Livonie que pendant toute la durée de la guerre elle ne renonça pas à l'action opposée à la Suède, favorisant ainsi les conquêtes des ennemis sur les armées suédoises.

⁸⁸ LRKkA, XX, 20, Schoultz Dahlbergile 15. XII 1700.

⁸⁹ Nagu mitmed Tiesenhäusenid, Heinrich von Lieven ja teised. H. von Lieven võttis sõja alguses vabatahtlikult enda peale 5000-mehelise pataljoni moodustamise. (LRKkA, XX, 20, Lieven Dahlbergile 11. V 1700.)

⁹⁰ Buchholtz, *op. cit.* lk. 150.

Arvustused.

Juhan Kõpp, Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu 1937. XI + 711 lk. Hind 15 kr.

Meie kihelkondade ajaloo käsitlemine pole enam söötis alaks. Kõnelemata mitmesugustel kirikute ja koguduste tähtpäevadel ilmunud brošüüridest, milledest sageli heidetakse pilku ka kihelkonna minevikule — kahjuks küll teaduslikult seisukohalt lähenedes suur osa neist vaevalt rahuldab materjali kogudegi mõttes —, on eriti Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaandel ilmunud maakondlikkudes koguteostes kihelkondade ajaloo alalt avaldatud juba suurematki teaduslikku nõudlikkust rahuldavaid ülevaateid. Viimases mõttes võiks mainida eeskätt R. Kenkmaa kirjutatud Valgamaa ja E. Blumfeldti Saaremaa kihelkondi. Ka on pikemaid või lühemaid ajajärke mõningate kihelkondade ajaloost käsitletud üliõpilaste poolt graduaaltöedena Tartu ülikooli usu- ja filosoofiateaduskonnas, mis aga enamikus trükkis avaldamatuks. Juba lehekülgede arvultki see töö on meie ajalookirjanduse mahukamaid üksikuurimusi.

Sisuliselt teos püüab haarata kogu kihelkonna arengut, alates muinasajast kuni Eesti riikliku iseseisvuse saabumiseni, tungides aga eripeatükkide juures sisulistel kaalutlustel põgusate ekskursidena isegi üle selle ajapiiri. Nii on ühelt poolt täiesti mõistetav, et nii suurele ajalisele ulatusele peabki vastama suur arv lehekülgi. Teisest küljest oleks olnud ju küll soovitav, silmas pidades raamatu hinda eriti tavalise lugeja seisukohalt, teose paisutamiseks olla pisut säästlikum, esijoones muidugi tingimisel, et selle all poleks kannatanud prof. Kõpu raamatu silmapaistvamad voorused — kergestiloetavus ja sisukus.

Mis puutub teose dispositsiooni, siis selle üldise plaanistusega võib täiesti nõustuda. Autor on oma esituse mahutanud meie kodumaa ajaloos tuntud ja väljakujunenud suurte ajastute sihtjoonte ja ajajärkude piiripeenarde raamistikku. Seesugune dispositsiooni põhikavastis on kahtlemata kohaliku, järelikult ka kihelkonna ajaloo juures hästi ülevaatlik ja edukalt rakendatav. Muidugi just siis, kui kohalikkude olude arengust ja selle kohta käivast andmestikust tingitult mõni teine käsitluse jaotamise ja järjestamise viis pole sobivam.

Vaadeldes aga lähemalt prof. Kõpu teose koostisosi, märkame küllaltki suurt ebaproportsionaalsust eriajastuile ja ajajärkudele pühendatud lehekülgede arvus. Nii on esimeses peatükis vanema aja käsitlusele kuni orduaja lõpuni, seega mitmeid ehk õigemini koguni kümneid sajandeid haaravale ajajooksule pühendatud napilt 38 lehekülge. Järgnevalt aga on Poola ajale, mille vältus oli ainult ca 40 aastat, omistatud 20 lehekülge ja 88 a. väldanud Rootsi ajale ca 109 lehekülge. Üldiselt muutub käsitlus ulatuslikumaks ja üksikasjalikumaks Vene ajast alates. Välja arvatud Poola aeg, võiks öelda, et lehekülgede arvus peegelduv teatavale ajastule resp. ajajärgule osutatud tähelepanu on võrdeline oleviku ja vastuvõrdeline mineviku suunas. Nagu nähtub, võiks see asjaolu põhjustatud olla eeskätt autorile saadaval olnud andmestiku

hulgast. Ei peaks olema kaheldav, et kohaldades autoril domineeriva deskriptiivse käsitlusviisi asemel enam eritlevat ja võrdlevat käsitlust, kõnelemata regressiivsete järelduste rakendamisest, oleksid võinud dispositsiooni üldsuhted kujuneda märksa paremaiks.

Olgu siin juhitud tähelepanu mõningaile silmapaistvamaile dispositsiooniga seoses olevaile viperusile. Esimeses peatükis autor vaatleb vanemat aega kuni orduaja lõpuni. Selle peatüki alaosana aga esineb ka „Esimene venelaste valitsus Laiusel“ (lk. 35–37). Muidugi ei olnud venelaste valitsuse resp. okupatsiooni aeg orduajal, vaid algas pärast Laiuse linnuse vallutamist venelaste poolt 1559 a. ja kestis peale orduriigi vormilist lõppu (1561. a.) kuni Zapolje rahuni (1582. a.). Nii oleks fulnud see alaosa orduaja käsitlusest eraldada. Üldse oleks olnud õigem vanemat aega periodiseerida kuni Vene-Liivi sõjani (1558. a.). Samuti oleks pidanud ära jaotama esimese peatüki alaosa „Kiriklikust elust XVI sajandil“ orduaja ja järgnevate aegade vahel. Esitatutega analoogilisi *defectiones divisionis* on kahjuks mitmeid sisse libisenud. Näitena mainitagu vaid veel teise peatüki — „Poola aja“ — järgnevaid alaosi (lk. 41 jj.): „Lossi valdkond“, „Kirikud“, „Asustus ja rahvastik“. Pole kahtlust, et nii lossi valdkond (õigem ja täpsem oleks Laiuse puhul öelda lossi asemel linnus) kui kirikud on asustusunähtused ja nii pole tarvidust ega mõtet neid asustusküsimusist eraldi jälgida. Kuid nagu juba märkisime, seesugused libastumised on tingitud peamiselt töö deskriptiivsest laadist.

Mis puutub töö metoodilisse külge, siis juba selgus eelnevaiski ridades, et deskriptiivse käsitluse esil olles esineb vähe nii analüüsi kui sünteesi. Autori kui teoloogi vaatluste lähtekohaks ja keskseks huviobjektiks on kirik ja kogudus. Kihelkond eksisteerib tema käsitluses eeskätt koguduse sünonüümina. Arusaadavalt langeb sellelt aspektilt peamine rõhk usulis-kõlblate ja nendega seoses olevate, järelikult kultuuriajalooliste nähtuste jälgimisele. Territoriaalne jääb peaaegu täiesti ja halduslik-kommunaalne külg väga suuresti tagaplaanile. Sellest siis tulenebki, et asustusaajaloo erinähtusile on omistatud vähe tähelepanu ja samuti on hõredaks jäänud ka sotsiaal-majanduslikkude nähtuste vaatlemine. Põhjalikult ja üksikasjaliselt on esitatud Laiuse koolide ja hariduselu ajalugu, mis kindlasti on prof. Kõpu töö suurimaid ja püsivamaid väärtusi.

Töös rakendatud statistiliste vaatluste puhul peab märkima, et soovitatav oleks olnud esitada rohkem nii analüütilisi kui võrdlevaid ja ülevaatefabeleid (kas või tekstist eraldi, lisana). Kuigi autor üldiselt pole suhtarvude esitamises tagasihoidlik, puuduvad suhtarvud Vene aja I osa asustuse ja rahvastiku vaatlemisel (lk. 178 jj.), pealegi nii tähtsa allika arvudega opereerimisel, kui seda on 1758. a. vakuraamat. Peaaegu eeskujulikult on aga autor talitanud suhtarvude esitamisel suremuse suhtumist elueasse (XVIII sajandil) ning naitumise, sündimuse ja suremuse üldtendentsi (lk. 222 jj.) vaadeldes. Muide, võiks märkida, et statistiliste vaatluste tulemuste illustreerimiseks oleksid olnud teretulnud graafilised kujutised, esijoones dia- ja võimaluse korral ka kartogramm. Nende abil oleks rahvastiku liikumise dünaamikat saanud märksa kujukamalt esitada. Üldiselt oleks statistiliste vaatluste kogupilt kujunenud ilmekamaks, kui autor poleks arvude esitamisel lähtunud koguduslikust, vaid kihelkonnast kui territoriaalsest mõistest.

Autor on andmestiku kogumisel olnud üsna hoolas ning nähtavasti püüdnud kõike asjasse puutuvat allikainest ja kirjandust arvestada. Kahjuks aga pole ta keskaegsete kirikuolude kujutamisel kasutanud Hermann v. Bruiningki väga instruktiiivset tööd „Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späteren Mittelalter“ (Mitteilungen — Riga XIX, 1904). Kasutamist oleksid väärtinud vististi ka vastavad osad Huhn'i manuskriptist „Liefeland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben in sechs Baenden mit 1 Kirchspielskarten,“ mis hoidub Latvija Riigiarhiivis. Ka pole revisjonilehtedele osutatud seda tähelepanu, mida see esmajärgulise väärtusega allikate liik eeldaks. Kasutatud arhiivide loendis ei leia me seesuguseid tähtsaid arhiivifonde, nagu seda on Liivimaa Majandushalduse (Ökonomie-Verwaltung) ja kroonupalafi, samuti kroonumaadevalitsuse (Domainenhof) arhiivid. Kohtuarhiividest on kasutatud ainult Tartu maakohtu arhiivi. Mõningat lisa oleks vististi võinud leida ka Tartu kreisikohtu ja vastava kihelkonnakohtu ning võib-olla ka sillakohtu arhiivist, kuigi, tõsi küll, neis leidub olulisi lünki.

Andmetega opereerib autor üldiselt üsna kriitiliselt ja on otsustuste ning järelduste tegemisel ettevaatlik, vahest isegi liigagi tagasihoidlik. Eriti oleks oodanud rohkesti läbikaalutud järeldusi ja hinnanguid puhtkirikulooliste küsimuste käsitlemisel. Kuid just neid küsimusi autor puudutab üliettevaatlikult. Autorile omase väärikuse, kohusetunde ja hea teadusliku südametunnistuse tõttu see ettevaatlikkus ja tagasihoidlikkus ometi ei tundu argusena ega laveerimisena, vaid tavalise viisaka vaikimisena. On tahtnud lasta faktidel enestel rääkida, isegi seesugustelgi juhtudel, kus fakte on seevõrra vähe, et ilma teadusliku analüüsita ja interpretatsioonita need ei suuda öelda kuigi palju.

Sisuliselt on taoteldud selgust ja tihedust, samuti terminoloogilist ja väljenduslikku täpsust. Kuid tahtes-tahmata esineb ometi mõningaid eksimusi nii ühe kui teise suhtes. Nii reedab näiteks keskaegse olustiku ja katoliku kiriku riitusliku struktuuri puudulikkude fundmist lk. 18 arendatud „*Vicarie corporis Christi*“ probleem. Küsimuse asjalikumaks ja pädevamaks lahenduseks oleks autorit võinud abistada eelmainitud kasutamata jäänud H. v. Bruiningki töö. Kõnesolev vikaaria ei tarvitse sugugi olla kristliku kiriku kui seesuguse võrdkujulise üldnimetuse kohaldamine Laiuse kiriku suhtes, vaid lihtsalt *festum corporis Christi*'ga seotud mingi vikaaria vorm (tiitel) või veelgi tõenäosemalt mingi *corpus sanctissimum D. J. C.* auku Laiuse kirikusse asutatud altar. Loomulikult see kõik ei takistanud Püha Jüri (*St. Georgius*) juba keskajalgi Laiuse kiriku tiitlipühakuks olemast, kuigi seda nimetust pole säilinud ürikuis, mis muidugi võiks olla seletatav juhuslikkusega. Mis puutub sõna „Hoflage“ (lk. 67 ja *passim*) tõlkesse ja tähendusse, siis vanemal ajal see oli (ka „Hoflager“ kujul) eeskätt a s u s t a t u d mõitsaala nimetuseks, mis vastaks umbes talude „puumaa“ resp. „puie-maie“ mõistele. Karjamõisa resp. abimõisa (Vorwerk) tähenduse omandas see sõna nähtavasti alles hiljemini — ja muidugi konventsionaalselt. Nii oleks kaunis küsitav tõlkida „eine feine Hooflage“ (lk. 46) „ilus karjamõis“, vaid pigemini „nägus mõis“ v. m. s. Lk. 117 esineb lausejätk „körtsmikud ja uudismaa pidajad (Reuters)“. Kui „Reuters“ on tähenduslikult võrdne „Rytitare“ mõistega, siis on küsitav, kas neid võib üldiselt ja alati nimetada uudismaa pidajaks. Siis võiks ju ka lk. 207 esinev „vormahlige

Reuter-Verpflegung“ tõlkida „endine uudismaa pidajate moonastamine“ (1) pro „endine ratsurite moonastamine“. Lk. 137 on korrigeerimata jäänud segav trükiviga: tsitaadi (182) tõlge ja muu tekst on siin segamini. Lk. 183 tabelis on näidatud vabadikkude ja sulaste arv koos. Parem, täpsem ja ülevaatlikum oleks olnud need eraldi anda. Lk. 188 rahvastiku statistikat jälgides teeb autorile teatavat muret rahva juurdekasvu küsimus. Opereerides eeskätt ainult kirikuraamatute andmetega, ei suuda autor anda otsustavat lahendust ja kogu ta arutus jääb selle küsimuse suhtes kuidagi umbseks, introversseks. Siin oleks kahtlemata aidanud revisjonilehtede üksikasjaline läbitöötamine. Väide, et „revisjonikirjade põhjal on võimatu hingede arvu täpsalt kindlaks teha“, ei pea paika. Muide, polegi niivõrra tähtis täpse elanikkude arvu kui rahvastiku liikumise dünaamika üldtendentside määramine ja samuti selle territoriaalne pilt. Näivsenä tundu põhjendus „revisjoni puhul loendatakse... terve valla elanikud, arvestamata... et mõni vallaosa kuulub teise kihelkonda“. Kuigi ehk Laiuse revisjonilehtedes pole nagu mitmel pool mujalgi (näiteks Paistus) andmeid külade kaupa esitatud (nähtavasti sissejuurdunud endise vakusliku korralduse mõjul, kus ei arvestatud üksikküla, vaid ikka tervet vakuala), on ju hinged revisjonilehtedes loendatud ikkagi perede ehk talude kaupa. Teades vastavasse külla kuulunud talusid, ei peaks nende eraldamine naabrusaladest olema kuigi raskeks aritmeetiliseks keerdülendandeks, pealegi sellele, kes on kohalikkude oludega hästi tuttav. — Lk. 258 öeldakse, et kirikla talupojad tegid „oma aladele“ vastavalt 2 päeva nädalas. Missugust ala — kas die Fläche, das Gebiet või koguni das Fach — võiks siin olla mõeldud?! Kas poleks õigem olnud öelda „oma maadele“ vastavalt? Lk. 260 räägitakse õpetaja palga arvel saadavast viiest „nuustist“ heintest. Pole selge, kas siin on tegemist spetsiaalse „Heugrieste“ga“, s. o. eriliselt kokkukeeratud heinte kvantumiga, mida tavaliselt *terminus technicus*’ega nimetati t u u d i k s ja mille paralleeltähenduseks olid ainult tingimisi nuust ja tuust, — või mingi „Heubündel“iga“, mille tõlkeks oleks vististi sobivam punt, kimp või kämm resp. sületäis. Nuust ja tuust tähendavad rahvakeeles tavaliselt õieti väikest heinte kvantumit, näiteks peofäit. — Lk. 261 räägitakse Laiuse kirikla suurtest põldudest XVIII sajandi lõpul, mida haritakse kiriklas asuvate kirikla sulastega, keda oli kokku „8 taluperet“. Sellele lisatakse lakooniliselt: „Kiriklal talumaid ei ole“. Oleks vääri- nud jälgimist, kuhu jäi nende talupoegade maa, keda Rootsi aja lõpupoolel oli kirikumaadele asetatud ja kui kaua need seda maad üldse kasutasid. Lk. 288 esinev oskussõna „kolmandis“ saksa „Latte“ (õigemini ja sagedamini küll „Lotte“) tõlkena pole õnnelik. Selle asemel oleks parem ja loomulikum öelda kas nurm, väli (kolmeväljasüsteem!), tõstand või lihtsalt ka põld. Sobivaim oleks vististi nurm.

Sisuliselt suurimaks ja tunduvamaks puuduseks on aga kokkuvõtliku ja tagasivaatliku, uurimistulemusi resümeeeriva peatüki puudumine. See omakorda rõhutab veelgi töö deskriptiivset ilmet ja staatilist muljet. Pilt olude arengust ja muutusist jääb ilma selleleta vägagi ähmaseks ja igal prof. Kõpu töö kasutajal tuleb ülevaate saamiseks see töö endal teha.

Loendanud rea mitmesuguseid puudusi ja eksimusi prof. Kõpu kõnesolevas töös, olgu lõpuks tähendatud, et neid pole sugugi mitte autorile etteheiteks, vaid korrektiiviks kokku otsitud ja

esitatud. Vaatamata neile puudusile jääb see töö siiski sisukaks ja silmapaistvaks lisaks meie ajalookirjandusele. Seesugusena väärib ta nii eriteadlaste kui lugeva publiku laiemate hulkade, eriti aga kiriku- ja kooliõpetajate, samuti kõigi ajaloost huvitatute ning esijoones midugi laiuslaste tähelepanu, seda enam, et raamat on kergesti ja ladusasti loetav ka vanemale põlvele ja väiksema haridusega isikuile.

Käesolevalgi kujul peaks prof. Kõpu teosest selguma, kui tähtis ja paljutõotav on kihelkondade ajaloo teaduslik uurimine ja koostamine. Selles tuleks kahtlemata näha üht saagirikkamat tulevikumaad. On soovitav, et kõik sel alal uurijad tulevikus võtaksid endale eeskujuks prof. Kõpu aususe, hoole, innu ja usinuse, hüljates aga tema metoodilisi puudusi ja hoidudes kordamast sisulisi eksimusi. Ajaloo spetside õlgadele paneb prof. Kõpp oma teosega kohustuse selgitada ja arendada kihelkondade ajaloo uurimise meetodit. Mitteaajaloolasena, pealegi rohke kutsetöö kõrval on prof. Kõpp täitnud oma ülesande üsna hästi.

Hugo Rebane.

Edouard Herriot, Lyon n'est plus, I: Jacobins et Modérés, Paris 1937, 408 lk.

Lyon'i võitlus Pariisi vastu Suure revolutsiooni ajal on üks selle sündmusterikka ajastu haaravamaid ja dramaatilisemaid episoodide, mida selle revolutsiooni käsitletud ja Lyon'i linna kohta käivad ajaloolised tööd on üsna palju juba jälginud. Et selles küsimuses seni pole veel kaugeltki öeldud viimast sõna, näitab ülalmainitud teos väljapaistva prantsuse poliitiku ja kultuuriloolase sulest. Lyon'i endise linnapeana on Herriot eriti kohane isik Lyon'i ajalooliste keerdsõlmede lahtiharutamiseks, seda enam, et ta varasemadki kultuuriloolised harrastused on liikunud Suure revolutsiooni ja Napoleon I ajastu piirides. Käesolevaks teoseks, mis tahab valgustada Lyon'i ajalugu alates septembrist 1792, s. t. I vabariigi tekkimise momendist, kuni 1798. a. alguseni ja millest nüüd esimene köide on lugejate kätte saanud, on autor pikema aja jooksul eeltöid ja ettevalmistusi teinud. Ta on hästi kodus vastavas erikirjanduses, tunneb eeskujulikult Suure revolutsiooni ajastu memuaarilist literatuuri, brošüüre, pamflette ja ajakirju, on aga selle kõrval ammutanud palju huvitavat ja väärtuslikku Prantsuse arhiivist — Prantsuse Rahvusarhiivist, välis- ja sõjaministeeriumi arhiivist, samuti mitmest linna- ja departemanguarhiivist. Ka ei ole ta silmapaari vahele jätnud teatavaid erarahvaalide kogusid, mis sageli omavad esmajärgulist tähtsust lokaalajaloolise sündmustiku uurimisel.

Oma töö esimeses köites on Herriot jõudnud jälgida ainult üsna lühikest ajavahemikku, mis hõlmab vaid mõned kuud, alates vabariigi väljakuulutamisest septembrist 1792 kuni Lyon'i mõõdukate kodanlike võiduni radikaalsete jakobiinlike elementide üle 1793. a. mai lõpul. Sellega käsitleb mainitud köide Pariisi ja Lyon'i vahel puhkenud terava konflikti eellugu ja selle esimesi avaldumisi montfaniaaride ja žirondiinide vahelise ägeda võitluse taustal. Et Herriot tihedasti seob sündmustekäigu arengut Lyon'is vastava üldriikliku ja -rahvusliku sündmustikuga ja eriti Kagu-Prantsusmaal ja Savoias arenevate sündmustega, siis on ta teos ühtlasi teretulnud lisandiks Suure revolutsiooni üldise käigu uurimisele. Ta pakub uusi tõendeid selle kohta, kuivõrra

tihedasti oli Pariisi ajalugu revolutsiooni ajal seotud Prantsuse provintside omaga ja kui võrra sageli Pariisi sündmused mõjusid asjade arengut provintsidest ja vastupidi.

Lyon'is seisid XVIII sajandi lõpul teineteise vastu kaks sotsiaalset kihti: iseteadev ja jõukas kodanlus, kes koosnes tööstureist ning kaupmeestest ja oli harjunud linnas etendama juhtivat osa, ja võrdlemisi suurearvuline töölistkond, kes revolutsiooni ajal tekkinud majandusliku surutise tõttu oli sattunud äärmiselt viletsasse ainelisse seisundisse ja taotles selle kõrvaldamist radikaalsete majanduspoliitiliste vahenditega, nõudes tarbeainete hindade normimist, halastamatut võitlust spekulatsiooni vastu jne. Mõõdukad elemendid olid võimul äsjaloodud departemangude organeis, radikaalsed elemendid saavutasid ägeda võitluse järel ülekaalu Lyon'i munitsipalteedis; mõõdukad toetusid žirondiinide parteile, kuna radikaalid olid innukad montanjaaride pooldajad. Nii tekkis Lyon'is kahe rahvastikuosa vahel väga pinguldunud vahekord, mis avaldus lakkamatuis vastastikuseis hõõrdumisis ja arenes mais 1793 otsese tänavavõitluseni. Selle võitluse peamiseks põhjustajaks olid teravad sotsiaalsed vastuolud, ent sageli toimus ta siiski teatavate poliitiliste hüüdsõnade all. Jakobiinide keskseks kujukis oli Lyonis Ch al i e r, kelle isikut ja tegevust Herriot iseloomustab üsna üksikasjaliselt. Vajalikku tähelepanu pühendatakse töös ka kohalikkude sõjajõudude juhtidele, eriti Valmy lahingu võitjale K e l l e r m a n n'ile, kes esineb Herriot' käsifuses üsna sümpaatse isikuna, ja samuti Rahvuskonvendi komissaridele, kes tegid kõrduvaid, ent asjatuid katseid kohalikke vastuolusid lahendada mingi rahuliku kokkuleppe teel.

Samal ajal, kui Pariisi sansculotid andsid oma toetusega Prantsuse pealinnas ülekaalu radikaalsete montanjaaride suunale ja aitasid tõrjuda Rahvuskonvendist žirondiinid välja, saavutasid Lyon'i mõõdukad elemendid 1793. a. 29. mai tänavavõitlustes võidu radikaalse jakobinismi üle. Sellega algas avalik võitlus jakobiinliku Rahvuskonvendi ja mõõdukamalt häälestatud Lyon'i vahel, võitlus, mida Herriot jälgib oma teose järgnevais köiteis. Jääme huviga ootama nende ilmutist.

P. Tarvel.

Varia.

Ülevaade Arkeoloogia Kabineti tööddest 1937. a.

Kiviaeg. Järjekorraliselt kokku võttes möödunud aasta jooksul Ülikooli Arkeoloogia kabinetti ja Tallinna Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi kogunenud ning samal ajal kabineti enda poolt kaevamiste teel saadud kiviaja muinasleide, tuleb märkida siin aasta-aastalist tõusu kui igakord mitte esemete üldarvus siis ikkagi leiukohtade arvel. Sellele on kaasa mõjunud muinsuskaitseinspektori tegevus, samal ajal on rahvaski muutunud teadlikumaks korraldatud muinasteaduslikkude nähtuste, viimasel ajal ulatuslikumalt toimunud kaevamiste ja ajakirjanduse kaudu.

Möödunud aasta jooksul kogunes kiviajast 242 üksikeset 30 eri leiukohast, s. o. veidi üle $\frac{1}{3}$ sellest, mis oli üldse leitud kiviaja kohta Eesti piirides 1884. aastani, millal prof. C. G r e w i n g k koostas oma arheoloogilise kaardi.

Nimetatud 30 eri leiukohast kokkutulnud leiud pakuvad huvitavaid tüüpe. Ajaliselt küll lünklikult, võtavad nad endi alla 5 aastatuhandet, alates VII-ga e. Kr. VII ja VI aastatuhande sisse e. Kr. kuulub K u n d a leid. Umbes samasse aega või ka aastatuhat hiljemasse kuuluvad P ä r n u jõest

Reiu jõe suudme kohalt mõned luuriistad ja luuahing Pärnu jõest Vändra khk. Oriküla Aru ning Kõrgekalda Tuiski talude kohal. S.-Jaani khk. Tamme k. Maltsaare t. põllult leiti 2 kivitalba, mis oma väljatöötuselt tuletavad meelde Võisiku ja Kunda primitiivseid kirveid, aga kuni leiusuhete selgitamiseni ei tohi neid siduda ei Kunda-Võisiku ega ka noorema kiviaja kultuuridega. III eelkristlikku aastatuhandesse kuulub kammkeraamika, mis leiti Võnnu khk. Akali jõe äärest. Siis järgneb terve rida kivikirveid teisest aastatuhandest e. Kr. Siia kuulub rida venekirveid mitmesuguses arenguastmes, näidates umb. 2000. a. paiku e. Kr. sisse toodud vormi, koha peal arenenud kolme eri vormi ja Kesk-Venemaal Fatjanovo kultuurist mõjustatud kirve tüüpi. Venekirvele järgneb ajaliselts lameselgne kirvevorm, mis on kagust ja idast meile sisse tunginud. Kiviaja lõppu või isegi pronksi aega kuuluvad kaks Ida-Balti kirve vormi. Anunse alalt siia imporditud on Vaivara khk. Riigiküla alalt leitud kivitalb. Huvitav on ka Vaivara khk. Udria külast pärit kivist adra ots.

Metallaegade alal toimetatud uurimiste suhtes oli eelmine aasta samuti suhteliselt viljakas.

Eelrooma rauaaja alal jätkas üliõp. A. Vassar 1936. a. alustatud kaevamisi Kuusalu khk. Muuksis, kus ta avas ühe kivikirstkalme, mis oma ehituse kui ka keraamika ja teiste leidude tõttu pakub rea pidepunkte selle meie muinasaja kõige tumedama ajajärgu valgustamiseks. Kaevamiste tulemused ongi avaldatud üksikasjaliselt A. Vassari poolt OES-i Aastaraamatus 1937 I, lk. 304 jj.

Rooma rauaaja alal sattus üliõp. O. Saadre ootamatult huvitavatele muististele kaevamistel, mida ta toimetab muinsuskaitseinspektori ülesandel Kuusalu khk. Valklas, kus ehitusel olev tee pidi viima üle koha, mille rahvatraditsioon pidas „rootsi ohvitseride“ matusekohaks. Tegelikult oli siin rida maa-aluseid põletushaudu, kividega kaetud või piiratud. Sisaldades küll eesti, resp. baltipäraseid leide, erinevad need kalmed nii matmisviisi kui asukoha (peaaegu merekaldal) seni Eestis tuntud rooma rauaaja kalmetüüpidest, omades lisaks välismärgina mingisuguseid Skandinaavia nn. „bautakive“ meenutavaid püstiseisvaid hauakive. Lähemalt vt. O. Saadre kirjutus OES-i Aastaraamat 1937 I, lk. 381 jj.

Tavalist rooma rauaaja kivilmet, mis oli tarvitusel aga ka noorema rauaajani ja äärematuste najal koguni XVII sajandini, kaevas allakirjutanu Äksi khk. Kobratul, jätkates seal juba 1935. a. prof. H. Moora ja üliõp. A. Vassari alustatud kaevamisi (vt. Ajalooline Ajakiri 1935, lk. 141). Kalme pakub huvi kui üks neid väheseid kivilmeteid, mis üldse Põhja-Tartumaal uuritud, ning andis rahuldaval määral leide. Konstruktiooni kindlakstegemist takistas aga kahjuks kalme halb seisukord, sest sealt on varasemal ajal palju kive ära veetud. Suurem osa kalmet on esialgu siiski kaevamata.

Keskmise ja noorema rauaaja uurimise peahuvi keskendus jälle linnustele. Eeskätt jätkati eelmisel aastal alustatud Iru linnuse kaevamisi (vt. ERK IV, 1936, nr. 7/8, lk. 138 jj.), jällegi suurelt osalt Eesti Rahvuslaste Klubi ainelisel toetusel. Umbes 2½ kuud kestnud kaevamised toimusid vaheldumisi muinsuskaitseinspektor E. Laidi, mag. R. Indreko, üliõp. A. Vassari ja O. Saadre juhatusel. Ühelt poolt süvendati 1936. a. kaevikut linnuse N-poolsel otsal, teiselt poolt võeti uurimisele linnuse lõunapoolne ots, kus eriti vall oma korralikult paekividest müüritaoliselt laotud tuumaga osutus Eestis ehitusviisi poolest uudiseks.

Uue algatusena kaevas prof. H. Moora Suure-Jaani Lõhaverelinnusel. Tehti kindlaks mitme kultuurikihhi olemasolu, samas oli

aga ilmne, et need kihid on tekkinud õige lühikese aja jooksul, nimelt kõik muistse vabadusvõitluse ajal; see asjaolu tõendab m. s. Läti Henriku teadet linnuste intensiivsest kasutamisest ja väljaehitamisest sel ajal.

Noorema rauaaja algusse kuuluvad üliõp. A. Vassari poolt Jõhvi khk. Järve k. Laasi t. maal välja kaevatud relvaelu, kohalt, kust mõni aasta tagasi leiti uudismaa kändmisel rida IX sajandi odaotsi, mõõgakatkendeid jne. Selgus, et siin on tõenäoselt tegemist ohvripaigaga, mis iseloomult meenutab kuulsaid Taani sooleide; oma ainulaadsuse tõttu seni Eestis väärivad need leidud erilist tähelepanu.

Samuti A. Vassari poolt toimetati kaevamisi Harju-Jaani khk. Kehras, sulfaattselluloosivabriku alal, kust oli saadud mõningaid leide. Koht osutus noorema rauaaja kivideta põletuskalmeks, seega Eestis vähetuntud ja väheuuritud matmistüübiks. Et kalmet ähvardab hädaoht ühenduses vabriku ehitustöödega, võetakse see lähemale uurimisele tänavu suvel.

Üliõp. O. Saadre toimetab kaevamisi Kodavere khk. Savastveres eesmärgiga kindlaks määrata suurema XII—XIII sajandi ehteasjade leiu iseloomu, mis olid saadud sealt kündes 1935. a. Kaevamiste huvitavaimaks tagajärjeks tuleb pidada keraamika ja hulga valamistiiglite leidu, mis asusid eespoolnimetatud leidude läheduses ja moodustavad omaaegse metallitööstuse jäänuseid. Mõningad tiiglitest sisaldasid sulanud pronksi jälgi.

Edasi kaevas O. Saadre kääpaid Petserimaal Verepkovo k. (slaavipäraseid) ja vadjalastele kuuluvaid Narva-taguse Olgin-Krestis.

P. Indreko ja M. Schmiedehelm.

„Liber saecularis“.

Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastaseks juubeliksi ilmus tänavu „Liber saecularis“, mis sisaldab terve rea väärtuslikke uurimusi ja ülevaateid ka ajaloo alalt. Peale otseste ajalooliste artiklite leidub teoses rida uurimusi jne. naaberteaduste alalt, mis täiel määral väärivad ajaloolase huvi. Ruumi nappuse tõttu on võimalik siin peatuda ainult otse ajaloolise sisuga kirjutistel ja esijoones tuleb peamiselt refereerivalt peatuda neil, mis puudutavad Eesti ajaloo tähtsamaid probleeme, kuigi ka teiste artiklitega on antud Eesti ajaloo uurimisele tänuväärt lisa.

Läti Henriku kroonika parim tundja L. Arbusow jun. käsitleb kirjutises „Zeitgenössische Parallelberichte zum Chronicon Livoniae Heinrichs von Lettland“ Läti Henriku kroonikale Liivimaa kohta käivaid kaas-aegseid saksa allikaid, mis annavad nende Liivimaa sündmuste jälgimiseks uusi andmeid ja seisukohti. E. Blumfeldti artikkel „Saaremaa revisjoni- ja reguleerimistööd 1765—1828“ käsitleb Liivimaa kindralkuberner George Browne'i poolt algatatud revisjonitööd Saaremaa talupoegade olukorra parandamiseks ja kroonumõisade tulude tõstmiseks. B. Hollander jälgib omas artiklis „Wandlungen im Schulwesen Rigas während meiner Amtstätigkeit als Lehrer und Direktor 1883—1923“ Riia koolide poliitilisi ja õppekeele olusid 1883. aastast Läti iseseisvuse esimeste aastateni. P. Johanseni artiklist „Paide linna asutamisest“ selgub, et pole teada Paide linna rajamisaasta. On küll leitud ordumeister Halti poolt Paidele 1298. a. antud Riia õiguse koopia. Ingeri usuliste vastuolude uurimisele on andnud huvitava lisa A. Korhonen artikliga „Ein religiöser Rechtsfall aus Ingermanland vom Jahre 1637“. H. Kruus kõneleb artiklis „L'Esprit du moyen âge estonien“, et vana Liivimaa laostumine XVI sajandi keskel olenes oluliselt selle riigi olemusest, et juhtiv kiht

säilitas siin lõpuni koloniaalse mentaliteedi, puudus kõrgem võim, arenes sisevõitlus ja et selle võõra võimu sissetungiga piirati eesti ühiskonna sotsiaalset diferentseerumist, nii et sellest ühiskonnast ei võinud tekkida juhtkonda. H. L a a k m a n n käsitleb artiklis „Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek“ lähemalt Saare-Lääne piiskopkonna ja sealse piirkonna ordu ala piiri küsimust XIII sajandi esimesel poolel, muistsete Eesti väikemaakondade asendit jne. O. Liiv kõneleb oma kirjutises „The Aspect of the Estonian Landscape at the End of the 17:th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives“ Eesti maastikulisest ilmast Rootsi kaardistiku järgi XVII sajandi lõpul. Selgub, et asustus oli siis palju hõredam kui nüüd, sood ja rabad katsid Eesti alast umbes ühe kolmandiku. Suurim kompleks soid oli Põhja-Pärnumaal, metsi oli veidi vähem rabade ja soode pindalast, eriti suured metsad olid Lõuna-Pärnumaal, Virumaal, Järvamaal, Läänemaa keskosades, Hiitu- ja Saaremaal; edasi autor pöörab tähelepanu viljakamatele aladele.

Seega on O. Liiv puudutanud üht Eesti majandusajaloo põhiprobleemi, kuid ühes sellega juhtinud ka tähelepanu sellele, missuguseid võimalusi annab selleks Rootsi aja kaardistik. Tohiks loota, et väärtuslik Rootsi aja lõpu kaardistik leiaks seda tähelepanu, mis nad sisuliselt täiel määral väärivad, nagu seda O. Liiv rõhutab.

N. L o o n e artikkel „Der Plan der Kolonisierung Livlands 1582—1584“ valgustab iseenesest üsna olulise tähtsusega küsimust ja nimelt Liivimaa uudisasustamise kavatsusi Poola kuninga Stephan Bathory poolt, mis kavatsusel polnud siiski suuri tulemusi. Fr. P u k s o o artikkel „P. Tielman Hube, Buchhändler in Tallinn und Narva um die Mitte des XVII. Jahrhunderts“ on huvipakkuv kultuurajalooliselt ja nimelt, missuguse sisuga raamatuid käsiteldaval ajal kõige enam loeti.

Tartu ülikooli üliõpilaskonna ajaloole toob uusi lisandeid G. R a u e h kirjutises „Die Studentennationen an der schwedischen Universität Tartu“, käsitelles natsioonide küsimust Tartu ülikoolis Rootsi ajal, peatudes pikemalt Rootsi aja lõpp-perioodil. R. S e e b e r g - E l v e r f e l d t kirjeldab artiklis „Livonica in Pommern“ arhiivianestikku Baltikumi kohta vabahärra Julius von Bahleni kogus Stettini linnaarhiivis. H. S e p a kirjutises „Zur Frage der Beschaffung von Arbeitskräften zur Zeit der Schollenpflichtigkeit“ jälgitakse töökäte rakendamise pinevust neil ajastutel, kui Eesti siseruum oli tühjunud töökätest sõdade, nakkushaiguste ja ikalduste tõttu, ja milline huvi oli mõisa- ja riigivõimul töökäte rakendamise vastu. J. U l u o t s väidab õige huvitavalt artiklis „Über die altestnischen Volksversammlungen“, et sõjavägi ja rahvakoosolek Muinas-Eestis erinesid ainult funktsionaalselt ja et sõjameeste kogu lahingukorras sõjaliseks otstarbeks kujundas sõjaväe (maleva). Sõjavõime ja hääleõigus olid sünonüümsed. Arutamine ja eriti otsustamine toimus sageli seoses sakraaltalitustega. J. V a s a r a artiklis „Die Aussenpolitik im Zeitalter des völkischen Erwachens der Esten“ jälgitakse liberalismi arengut Venes peale ebaõnnestunud Krimmi sõda ja sellest põhjustatud uuen-dusi Eesti alal, kuna aga eriti peale Poola mässu, kui kardeti Balti-maade lahtilöömist Venest, püüti valitsuse poolt luua mõisnikele vastu-kaal eestlastest ja lätlastest. Kui aga eestlastest ja lätlastest oli saanud poliitiline tegur, keda pidi arvestama, moodustasid venelased ja saks-lased ühise rinde nende vastu. Probleemid, mida Vasar käsitleb, on huviküllased ja küllaltki tsentraalse tähtsusega. Ka Soome ajaloos on neid probleeme Soome seisukohast õige viljakalt käsitelnud Crusius — Ahren-berg. Mag. Heinrich Stahli biograafiale toob täiendusi H. W e i s s kirju-tises „Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls“. Üsna huvitavad on ka need üksikasjad, mis selguvad Rootsi luuletaja Georg

Stiernhielmi ja tolelaegse Tartu olustiku kohta kahe Rootsi uurija P. Wieselgreni käsitluses „Tumult in Alt-Tartu“ ja A. Blancki omas „Some New Pacts Regarding the Dorpat Brawl of 1641“.

Leedu uurija A. Šapoka väidab uurimuses „Die Sondertagungen der litauischen Stände nach der Lubliner Union von 1569“, et Ljublini uniooniga ühendati Poola ja Leedu poliitiliselt, kuid et Leedus jäi püsima eri riiklik korraldus, et uniooni lepingu kohaselt kõik pidi otsustama ühises tervikus Varssavis, tegelikult võisid aga leedulased asju ise otsustada seal ja eriti helli küsimusi ka oma kodus. Meie ajaloo uurimise seisukohast huvitavam kui Šapoka artikkel on S. Ivinskise „Mindaugas und die Zemaiten“, mis puudutab esimese Leedu kuninga Mindaugase poliitilist suhet Alam-Leeduga (Zemaitija). Mindaugas andis selle ala 1253. a. Liivi ordule, kuid fiktiivselt, sest Mindaugas aitas salaja Zemaitte ordu vastu.

Ülalesitatu järgi näeme, et Eesti ajaloo käsitlus on saanud „Liber saecularise“ näol huvitavaid lisasid. Osalt on neid seisukohti, mis avaldatud „Liber saecularises“, eesti keeles juba puudutatud, kuid on palju ka uut. Võõrastes keeltesse tõlgituna saab see tuttavaks välismaile. Hea on, et see on ka väliselt kaunil kujul toimunud, muidugi tänu neile summadele, mis õpetatud Eesti Seltsil olid kasutada Valitsuselt, õpetatud Eesti Seltsi juhatusele ja K. Mattieseni trükikojale.

H. Sepp.

Hiljuti ilmus Suomen Sukututkimusseura Vuosikirjas XXI (Helsinki 1937) endise Tartu, praeguse Helsingi ülikooli professor A. R. Cederbergi sulest pikem kirjutis „Suomalainen aines Baltian kirkon ja koulun palveluksessa vuoden 1561:n jälkeen“, mis on avaldatud ka äratrükina. Selle kirjutise koostamiseks tuli autoril kindlasti teha suur töö genealoogilise andmestiku kogumise näol; kuid olemasolnud materjali põhjal võib autor seda tulemuslikumalt kindlaks teha, et soome elemendi osatähtsus Balti vaimulikkude hulgas on palju suurem kui seni arvatud.

Nende ridade kirjutaja on mõnes oma varasemas kirjutises esinenud sellekohaste oletustega, võttes aluseks Eesti ala kirikuõpetaja rahvusliku koostise vaatluse väga üldjoontes. Need oletused on muutunud nüüd tõsiasjadeks prof. Cederbergi poolt esitatud rohkearvulise materjali alusel, veel enam, nad on osutunud koguni veel liiga tagasihoidlikeks nende järelduste kõrval, mida võiksime teha autori uurimusest. Võime nüüd igitahes väita, et soome elemendi osa meie maa vaimulikkonnas XVI—XVIII sajandil on olnud õige suur ja oma olemuselt enamasti teenekam, kui oli seda arvuliselt loomulikult palju suurem protsent vaimulikkonna saksa elementi.

A. R. Cederberg selgitab oma kirjutises neid põhjusi, mil viisil sattusid soome sugu õpetajad Eesti- ja Liivimaa kiriku teenistusse, ühtlasi kirjeldab ta nende tegevust üksikasjaliselt. Juhime meie ajalooarrastajate tähelepanu sellele huvitavale ja tähtsale kirjutisele.

Samuti on meie ajaloolastel põhjust kinnitada oma tähelepanu prof. K. R. Melanderi kirjutisele „Virolaista asutusta Suomen etelärännikolla ja sen saarilla“ (Kotiseutu 1937, lk. 64—74 ja 154—157), milles leidub rohkesti uudseid andmeid ja rahvapärimusi eestlaste asupaikadest Soomes.

O. L.

AJALOOLINE AJAKIRI

1938

N° 3

III VEERAND

TARTU

Opositsioon Tallinna linnaomavalitsuses 1877—1904.

Keiser Aleksander II poolt 26. III 1877 allakirjutatud ukaas, millega Balti linnades pandi kehtima Vene 1870. a. linnaseadus, tähendas siinseis linnaomavalitsusis põhjaliku pöörde algust. Senised seisuslikud omavalitsusorganid — raad ja gildid — pidid minetama oma valitseva osa linna asjade juhtimisel. Asemele astus linnavolikogu ja tema poolt valitav linnaamet¹.

Linnavolikogu, mis Tallinnas kui suuremas linnas oli uue seaduse järgi 72-liikmeline, valiti neljaks aastaks kolmeklassilise süsteemi alusel. Hääleõigus oli Vene riikkondsusse kuuluvail linnaelanikel, kes olid vähemalt 25 a. vanad ja kandsid nõutavaid maksukoormisi linnale. Valijaskond jagunes kolme klassi, milledest igaüks valis ühe kolmandiku (24) linnavolinikke. Esimesse klassi kuulusid kõige suuremad maksjad, kes kokku maksid kolmandiku linnamaksudest. Teise kolmandiku maksjad, järgmised maksu suuruse järgi, moodustasid teise klassi. Kolmandasse klassi, mis oli kõige rohkearvulisem, kuulusid kõik ülejäänud maksjad. Tallinnas, nagu teisteski Balti linnades, oli erinevalt Vene linnaseadusest antud hääleõigus ka nn. literaatidele, kui nad linnale maksid vastavalt kindlaksmääratud maksu. Literaadi mõiste alla, mis uue linnaseaduse puhul tekitas mitmesuguseid tõlgendusi, määrati lõpuks ametlikult poolt isikud, kes on käinud ülikoolis või teistes vastavais kõrgemais õppeasutis.

Uues olukorras püüdis Tallinnas seni linna asju juhtinud isikute ring, raeliikmed ja gildide juhtivad tegelased, kes moodustasid nn. raepartei tuuma, kaasa tõmmates literaate, suure enesekindlusega

¹ Vt. I. Engelmann, Die Städte-Ordnung für die Baltischen Provinzen..., Dorpat 1877.

üles seada seniseid seisuslikke lähtekohti linnaomavalitsuses². Selle ringkonna poolt koostatud kandidaatide nimekirjad, millesse olid võetud ainult konservatiivsemad sakslased, esitati suuremale nn. literaatide koosolekule. Siin aga selgus õige suurel määral erisoove ja esitati rohkesti uusi kandidaate, nii et nende koguarv tõusis 197-le, kuna aga valida tuli ainult 72. Lõpuks sai raepartei ettevalmistava komitee nimekiri koosolekul siiski enamuse.

See nimekiri, mis püüdis kindlustada senisele raeringkonnale juhtiva enamuse, põhjustas aga laiemas valijaskonnas rahulolematuse, mis haaras mitte üksnes eestlasi ja venelasi, vaid ka osa sakslasi. Opositsiooniliselt meeletatud elemente kõigist rahvustist ja seisusist kogunes erakorteritesse, kus püüti omavahel sõnastada oma meeleolusid ja nõudmisi. Juhtivaks sai opositsioonile põhimõte, et kandidaatide ülesseadmisel tuleb arvestada võimalikult laiu valijate ringkondi, samuti ka kõiki rahvusi. Mingit ühist tegevusprogrammi opositsioonil siiski ei kujunenud. Laiemaile saksa ringkonnale oli vastumeelne senine raeringkondade klikevaim, nende poliitiline kitsarinnalisus ja moraalne surve. Eestlaste ja venelaste juures olid mõjumas ka rahvuslikud vaatekohad.

Opositsioonil oli suuremaid väljavaateid ainult III klassis ja ükski siia koondaski ta oma võitluse, mille otsustamine toimus valimistel 24. ja 25. XI 1877³. Esimesel päeval oli ilmunud 1610-st hääleõiguslikust 1132 valijat, seega 70,3%, mis ka omalt poolt tolelaegses olukorras näitab õige kõrget võitluspinget. Opositsiooni nimekirja etteotsa oli paigutatud senine raesündik O. v. Riesenmann, kes esines ka raepartei kandidaadina, ja sai seetõttu mõlema voolu pooldajate hääled (1118). Edasi aga järgnesid kandidaadid eraldi suundade järgi. Opositsiooni kandidaadid, kes absoluutse enamusega osutusid valituks, said hääli 631—567. Vähemusse jäänud kandidaadid said hääli 565—432, mis näitab, et „raepartei“ pooldajate protsent oli suhteliselt õige suur. Seetõttu jäi esimesel päeval ka ligi $\frac{1}{3}$ opositsiooni kandidaatidest vähemusse — valiti ainult 17 volinikku 24-st. Opositsiooni juhtivamaist meestest said hääli Thomas Jakobson — 599 ja Aleksandr Tšumikov — 570. Järgmisel päeval toimunud järelvalimistel võitis opositsioon endale kõik 7 vaba kohta, koondades oma kandidaatidele 549—514 häält, kuna vastaspoole kandidaadid said

² Valimisvõitluse kohta Tallinna esimestel linnavalimistel, samuti linnaomavalitsuse tegevuse kohta tema esimesel kvadrienniumil konservatiivse „raepartei“ seisukohalt vt. anonüümne kirjutis „Reval unter der neuen Städteordnung (1878—1882)“, Baltische Monatsschrift, XXIX, Riga, Moskau 1882, lk. 277—322; eriti valimisvõitluse kohta sealsamas, lk. 277—280; saksa kompromissi-seisukohalt „Revalsche Zeitung“ 1877, nr. 17, 19. Vrd. ka. R. Witttram, Meinungskämpfe im baltischen Deutschtum während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts, Riga 1934, lk. 114 jj.

³ Ametlikud andmed valimiste kohta Tallinna Linnaameti Arhiiv (=TLaA), tmk. nr. 13/1878 Tallinna Linnaarhiivis (=TLA).

450 - 419 h., mis arvud näitavad jällegi „raepartei“ suhteliselt kõrget poolehoidu.

Seega oli opositsiooni võit III klassi valimistel olnud täielik. Ta oli läbi viinud kõik oma kandidaadid. Seejuures oli ta esinenud vägagi mõõdukalt. Tema nimekirjas oli ainult 6 eestlast ja 6 vene- last, pooled kandidaadid (12) olid sakslased, viimaste hulgas ka endisi raetegelasi ja aadlikke.

See opositsiooni võitluskinda heitmine ja lõpuks tema võit teki- tas „raeparteis“ suure meelepaha ja ärevuse. Hinnates seda võitu, kui seniste linnaomavalitsuse eesotsas seisnud ringkondade autori- teedi parandamatut kõigutamist, kardeti nüüd opositsiooni tekkimist ka II klassi valijate keskel⁴. Ja gildidesse koondunud kodanikkonnas oligi märgata kiiret vastasrindluse tõusu. Eriti löi käärima Väike- gildi liikmeskond. Suur osa sellest ei tunnustanud tehtud otsust, hääletada üksmeelselt „raepartei“ valimiskomitee poolt esitatud kan- didaatidele, vaid jättis endale tegevusvabaduse.

Opositsioonilise meeoleu tõusu oluliseks põhjustajaks oli asja- olu, et mitmed III klassis läbikukkunud „raepartei“ paremad kandi- daadid, keda aga siiski taheti linnavolikogusse viia, paigutati nüüd ootamatult I ja II klassi nimekirjadesse, mille tagajärjel mitmed varemini ülesvõetud kandidaadid sealt pidid välja langema. Need väljalangenud koos oma pooldajatega suundusidki nüüd opositsiooni. Nagu hästi informeeritud kaasaeglane teab jutustada, nõudnud selle tõusva vastasrinna vaigistamine asjaosalistelt „määratud pingutust“⁵.

Lõpuks toimusid valimised II ja I klassis siiski ilma ulatusli- kuma opositsioonita. Väike vastasrind esines aga nendeski, mille aval- duseks tuleb pidada II klassis 5 ja I klassis 6 vähemusse jäänud kandidaadi esitamist. Oma täieliku võiduga II ja I klassis kindlus- tasid konservatiivsed raeringkonnad koos literaatidega ja gildide juhtivamate tegelastega linnavolikogus endale absoluutse enamuse. Kuid opositsiooni võitlus ja võit III klassis oli siiski põhjustanud unustamatu häire ja tugeva lainetuse Tallinna linnaomavalitsuse senises suikavas idüllis. Raeringkondade poolt taoteldud „mõtlemis- viisi ühtlust“, nagu tähendab õigusega kaasaeglane oma tagasivaat- tes, ei saadud enam jalule seada⁶, „vana Tallinna kodanikkond oli tundnud kirvest oma juurel“.

Opositsiooni tegevus esimeses linnavolikogus kujunes peagi õige aktiivseks ja ilmekaks. Kuid ta ei esinenud siiski mitte mingi kindlalt koordineeritud ja distsiplineeritud rühmana. III klassis valitud saks- lased läksid omaette, moodustamata tegelikult kindlamat opositsi- ooni enamusrühmale. Ka eestlaste ja venelaste vahel puudus tihedam ja plaanikindel koostöö. Opositsiooni kandvamaiks meesteks olid

⁴ B. Monatsschrift, XXIX, lk. 280.

⁵ Sealsamas, lk. 280.

⁶ Sealsamas, lk. 280.

venelane Aleksandr Tšumikov, erustunud keskkooliõpetaja, ja eestlane Thomas Jakobson, trükikojaomanik ja kaupmees. Kuid nii mõnigi kord läksid nemadki oma seisukohavõttudes vastamisi, enamikul juhtudel aga toetasid nad teineteist ja esinesid ühiselt. Ja opositsiooni all linnavolikogus selle esimesel kvadrienniumil tulebki mõista peamiselt nende kahe mehe vastavaid esinemisi.

Opositsiooni startimine linnavolikogu esimestel koosolekutel kujunes esialgu mõnevõrra ebamääraseks. Linnapea valimisel ei saavutanud „raepartei“ enda poolt esitatud kandidaadile, senisele rae-sündikule O. v. Riesemannile küll üksmeelset toetust: tema poolt hääletas 66-st koosolevast linnavolinikust 53⁷. Kuid seekordseiks vastuhääletajaiks polnud siiski III klassi opositsioon, vaid need pärinesid nähtavasti kahes esimeses klassis valitud linnavolinikkude hulgast. III klassi opositsiooni liidrid asusid pärast Riesemanni valimist otse võistleva ettepanekutega, et linnapeale määrataks kõrgem palk⁸. Kuna enamusrühma keskelt soovitati siin aastapalgaks määrata 4000 rubla, pidi see Tšumikovi esitise järgi olema 6000 rubla, Jakobsoni ja kahe teise III klassi linnavoliniku soovitusel aga 5000 rubla, mis saigi enamuse.

Opositsiooni heatahtlik suhtumine Riesemannisse avaldus hiljemini, kui viimane 3-kuulise tegevuse järel hädise tervise tõttu linnapea ameti maha pani. Siis oli just Tšumikov see, kes tegi ettepaneku, et linnavolikogu avaldaks Riesemannile tänu tema senise töö eest ja ühtlasi ka kahetsust tema ametist loobumise puhul erilise saatkonna kaudu, milles pidid olema esindatud kõik volikogu vähegi erivarjundiga rühmad.

Linnavolikogu enamus omalt poolt püüdis opositsiooni suhtes vähemalt esimestel kuudel pidada teatavat leplikku joont. Nii valiti näiteks Jakobson linnaameti asetäitvaks liikmeks, samuti ka komisjonidesse. Mitmesse komisjoni valiti ka Tšumikov⁹.

Kuid peagi hakkasid vahekorrad pinevema. Ajaliselt langes see ühte Riesemanni lahkumisega linnapea kohalt, kes nähtavasti oma autoriteediga oli suutnud sobitada ja lepitada pooli. Uueks linna-peaks valitud parun A. Uexküll läks läbi õige arvuka vastasrindlusega, saades 65 häälest 38 poolt¹⁰.

⁷ Tallinna Linnavolikogu protokollid (=TLvP) 22. XII 1877, TLA. Vastaskandidaatidest said hääli v. Baggehuffwudt 7, krahv Igelström 5, W. Greiffenhagen 1.

⁸ TLvP 11. II 1878.

⁹ TLvP 13. II, 11. III, 13. III 1878. Linnaameti asetäitjaks liikmeks valimisel sai Jakobson 31 häält 61-st. Ta valiti ka gaasi- ja veevärgi-komisjoni, samuti linnakassakomisjoni. Tšumikov valiti näiteks kodukorra-komisjoni, samuti turgude ümberpaigutamise küsimuse kaalumiseks asutatud komisjoni.

¹⁰ TLvP 29. IV 1878. Vastaskandidaatidest sai kõige rohkem hääli W. Greiffenhagen, nimelt 19.

Juba koosolekul 10. IV 1878 oli Tšumikov esitanud linnavolikogule pikema eriarvamuse, milles oli arvustanud raelt ja teistelt seisuslikelt asutisilt uuele linnaomavalitsusele linnavarade ja asjaajamise ülevõtmise komisjoni aruannet. Eriarvamus oli suunatud iseäranis esitise vastu, eraldada nn. Jumalalaeka („Gotteskasten“) varadest kaks mõisa (Rae ja Kautjala), mis pidid siirduma mitte linnale, vaid evangeeliumi-luteriusu kirikule¹¹. Linnavolikogu võttis selle esitise vastu, mis hiljemini põhjustas pika protsessimise. Samal koosolekul oli ka Jakobson arvustanud ülalmainitud komisjoni tegevust.

Opositsionäärade esinemine sel koosolekul põhjustas nähtavasti õige vaenlikke meeleavaldusi enamusrühma ridadest. Sellele reageeris Tšumikov järgmisel koosolekul (29. aprillil) õige sapise demonstratsiooniga. Motiveerides asjaoluga, et linnavolikogu ajutises kodukorras puudub paragrahv, mis lahendaks küsimuse, — kas on linnavolinikel õigus avaldada käratsemisega oma halvaks panu kõnelejale või teda samal teel korrale kutsuda, tegi Tšumikov koosolekule kirjaliku ettepaneku, otsustada, kas kuulub see õigus üksnes linnavolikogu juhatajale või on selle osalised kõik selle liikmed korraga. Et selline meeleavaldus vaenlikke vahekordi aina süvendas, on mõistetav. Opositsiooni poolt oli selles suunas järgnevat sammuks, et kolm tema liiget, nende hulgas ka Jakobson, astusid linnavarade ülevõtmise komisjonist välja¹².

Vaenlikuna püsiv vahekord põhjustas linnavolikogu esimese kvadrienniumi kestel opositsiooni esindajail veel rea mitmesuguseid konflikte. Teravamad neist olid ikka seotud A. Tšumikovi esinemisega.

Linnavolikogu koosolekul 18. I 1879 oli päevakorras kodukorra kavand, mis oli välja töötatud komisjoni poolt, mille liikmeks oli ka Tšumikov. Viimane deklareeris volikogu koosolekul, et ta ei saa vastutada kavandi trükitud eksemplaride teksti eest, sest et linnaapea komisjoni juhatajana pole nõutanud lõplikule redaktsioonile tema allkirja. Kavandi ühes paragrahvis olevat ühenduses tema, Tšumikovi, sellekohase eriarvamusega olulisi eksimusi. Kõneldes edasi, protestija ikka enam ja enam ärritus, tarvitades linnaapea käitumise puhul sõnu, nagu „unwahr, übereilt, unvorsichtig, Diffamation“ jne., ja nõudis, et ta avaldaks kahetsust oma ebaõige sammu puhul. Koosolek arenes õige kuumaks. Mitme sõnavõtja poolt mõisteti Tšumikovi kõne tooni teravalt hukka ja lõpuks koguni võeti, 3 hääle vastu olles, vastu otsus, millega avaldati protestijale linnaapea vastu tarvitatud „ennekuulmata ja ebaparlamentaarse väljendite eest... „suurimat laistust“ („höchste Missbilligung“). Järgmisel koosolekul pidas Tšumikov tarvilikuks protestida sellegi otsuse vastu, leides, et

¹¹ TLvP 10. IV 1878.

¹² TLvP 14. VI 1878.

linnavolikogu ei saa olla kohtutribunaliks oma liikme suhtes, mis tõttu mainitud otsus olevat täiesti tühine. Oma pahandust tekitanud väljendite puhul avaldas kõneleja kahetsust, vabandades, et need juhtunud tema saksa keele mitteküllaldase oskuse tõttu¹³.

Tšumikoviga seoses märgitakse linnavolikogu protokollis veel vahejuhtumit koosolekul 11. XII 1881. Nimelt oli Tšumikov varemini teinud ettepaneku asutada linna kulul lasteaia-plats¹⁴. See esitis oli antud puiesteede-komisjoni, kuhu selle küsimuse arutamise puhuks oli koopteeritud keegi kohalik ülemkooliõpetaja. Linnaeelarve arutamisel avaldas Tšumikov linnavolikogus rahulolematust, et puiesteede-komisjoni esimees teda kui esitise autorit ignoreerinud. Kui selle peale esimees deklareeris, et ta eelistanud tegelikku kooliõpetajat Tšumikovile, kes juba paarkümmend aastat tagasi õpetajaametist lahkunud, ägestus viimane, rõhutades oma pedagoogilisi teeneid, mis olevat tuntud koguni välismaal. Kui volikogu juhataja ei lasknud edasi kõnelda, hüüdis Tšumikov keelust hoolimata püsti seistes koosolekule, et puiesteede-komisjoni juhataja käitumine lasteaia-platsi küsimuse puhul olevat tingitud isiklikust vaenust tema vastu ja nimetas seda alatuks. Tšumikov lahkus saalist, volikogu juhataja aga kutsus teda korrale.

Need mõningad näited teravamais vahejuhtumitest ühenduses opositsioonitegelaste, eriti Tšumikovi esinemisega on omajagu kujukad Tallinna linnavolikogus esimese kvadrienniumi kestel vastasrinna ja enamusrühma vahekordade suhtes. Kuid oleks siiski ekslikult ühekülgne iseloomustada neid vahekordi ja üldse opositsiooni tegevust üksi nende drastilisemate stseenide kaudu. Vastasrinna käitumine polnud kaugeltki opositsioonitamine „põhimõtte pärast“, vaid talle oli omane õige tugeval määral ka asjalikkus. Selles vaimus tehti opositsioonitegelaste poolt rida mitmesuguseid esitisi. Ühtlasi avaldusid nende esinemistes teatava järjekindlusega ka vastasrinda kandva valijaskonna huvide hinnangust tingitud erilised taotlused.

Nii peeti hoolikamalt silmas eeslinnade vajadusi. Nõuti suuremat tähelepanu nende tänavate sillutamisele, sinna ka vee- ja gaasijuhtmete laiendamist, millele vastavalt soovitati kesklinnas kuluka parkettkividega sillutamise piiramist. Koeramaksu kohta käiva summaaruse kavandi arutamisel soovitas Tšumikov, et eeslinnades jäetaks igas majas üks koer maksuvabaks¹⁵.

Väiksemate maksude kandjate huvides oli opositsioon linna põhimikumaksude kõrgendamise vastu, oli skeptiline linna kulukamate ettevõtete, eriti veevärgi laiendamise puhul ja rõhutas üldiselt vaja-

¹³ Vrd. TLvP 18. I, 22. I 1879.

¹⁴ Vrd. TLvP 18. V, 1. VI; vahejuhtumi enese kohta prot. 11. XII 1881.

¹⁵ Vrd. TLvP 7. VI 1879, 7. X ja 21. X 1881.

dust taotella suuremat kokkuhoidu linna majapidamises, mis avaldus reas konkreetseis seisukohavõttudes¹⁶.

Opositsioonile ilmekas oli ka Tšumikovi esitis, korrastada hoolitsemist linna majanduse ja hüvangu eest detsentralistlikel aluseil. Selleks soovitas ta jagada linn väikesteks territoriaalseteks ühikuteks, millel igapähele oleks oma eriline hooldaja, kelle ülesandeks pidi olema hoolitseda oma rajooni huvide ja vajaduste eest¹⁷. Samas mõttes väärrib mainimist Tšumikovi teine esitis, valida komisjon, mille ülesandeks pidi olema uurida elukalliduse, eriti leiva- ja liha-hindade tõusu kohalikke põhjusi ja leida abinõusid, kuidas ses suhtes aidata just vaesemaid rahvakihte¹⁸.

Opositsiooni vaatevinkliit oli teadlikult järjekindel ka Jakobsoni esitis 1881. a. kevadel, kustutada kinnisvarade hindamise instruksioonist paragrahv, mille järgi immobiilid alla 50-rublase aastatuluga vabastati linnamaksudest¹⁹. See vabastamine tähendas suure osa opositsiooni toetavate kinnisvaraomanikkude jätmist ilma hääleõiguseeta linnavalimistel, mis järjekordselt sama aasta lõpul ees seisid.

Opositsiooni liidrite mõningais esinemisis avaldus ka rahvuslik lähtekoht. Eriti oli Tšumikov omajagu aktiivne ja järjekindel oma venelise orientatsiooni arendamisel. Kui 1878. a. suvel oli linnavolikogus arutamisel ekspresseid-kontori asutamiseks loa andmise küsimus, soovitas Tšumikov võtta selle põhikirja nõudmine, et ekspresseid palkamisel eelistataks neid, kes oskavad suuremat arvu kohalikke keeli²⁰. Vene-õiguseu kalmistu lähedal asetsevast linna-maast obrokikrundi väljarentimisel oli Tšumikov hoolega valvel selle kiriku huvide puhul²¹. Linnaeelarve arutamisel hoolitses ta mõningate vene asutiste rahaliste toetuste eest²². Kui linnaomavalit-suse kroonusutistega läbikäimise keele suhtes linnavolikogu otsustas toetada võitlust saksa keele õiguste eest, ei pidanud Tšumikov koos oma vene rühmaga võimalikuks selle seisukohaga ühineda²³.

Kui üldiselt Tšumikov oli kõige aktiivsem ja värvikam opositsiooni esindaja, siis seevastu eestlastest vastasrinna liider Jakobson oli tugevate kompromissikalduvustega. Ses mõttes polnud ka juhus, et opositsionääridest just tema valiti linnaameti asetäitjaks liikmeks. Ja pärast oma eelkäija A. Elfenbeini surma oli ta 1881. a. ka tege-likult linnanõunikuks.

¹⁶ TLvP 22. I 1879, 19. IX 1880, 22. IV, 27. XI 1881, samuti Jakobsoni sõnavõttud linna aasta-aruannete ja eelarvete puhul.

¹⁷ TLvP 7. XII 1878.

¹⁸ TLvP 5. XI 1880.

¹⁹ TLvP 18. III 1881.

²⁰ TLvP 14. VI 1878.

²¹ TLvP 14. ja 16. VI 1878.

²² TLvP 11. XII 1881.

²³ TLvP 21. VI 1878.

Sel kohal aga sattus ta mitme küllaltki piinliku katsumise alla, mida vastaspool püüdis kasutada tema autoriteedi õonestamiseks. Kaks juhtumit olid ses suhtes eriti tähelepanuväärsed.

Novembris 1881 selgus uute linnavalimiste eel mõningaid juhtumeid, kus valimistunnistuste hankimisel esitati volitusi, mille puhul aga asjaosalised hääleõiguslikud tagantjärele eitasid vastava volituse andmist. Linnaamet teatas selliseist juhtumest kubernerile ja algatas nende puhul politseilise juurdluse. Ühtlasi kahtlustati linnaametis selliste volituste andmisel Th. Jakobsoni kui tol ajal asetäitjat linnanõuniku oma võimu kuritarvitamises. Kui Jakobson sellest süüdistusest, mis oli tõstetud tema ajutise eemalviibimise ajal, teada sai, esines ta sel puhul linnapeale terava protestiga ja esitas hiljemini viimase vastu kaebuse ka kohtule²⁴.

Märksa tülikamaks osutus Jakobsonile teine seik, mis põhjustas pika, järgmistesse aastatesse ulatuva järellainetuse linnavolikoguski. Linnaameti asetäitva liikmena 1881. a. oli Jakobson olnud korteri- ja tuletõrje-komisjoni esimeheks. Sel puhul heideti temale ette ja korrati hiljemini ametlikus aruandeski, et ta ei olevat täitnud oma ülesandeid hoolikalt ja kohusetruult. Eriti pahamaiguliseks kujunes tema vastu ametliku juurdluse kaudu kindlaks tehtud süüdistus, et ta oli samal ajal, kui täitis linnaameti liikme kohuseid, müünud enda juhitud korterikomisjonile puid. Ametliku revisjoni andmeil polnud ta sellega küll toonud linnale ainelist kahju, kuid oli aga ilmselt eksinud kehtiva linnaseaduse vastu²⁵.

Hoolimata oma mõningaist äpardumistest oli opositsioon Tallinna linnaomavalitsuses selle esimese kvadrienniumi kestel kujunenud tõsiselt arvestatavaks ja oma aktiivsuse ning järjekindlusega ilmekaks teguriks. Konservatiivsele saksa elemendile nii volikogus kui väljaspool seda oli ta kogu aja valusaks pinnuks silmas. Ses mõttes on huvitav ka see hinnang, mis sellest ringkonnast anti esimese linnavolikogu tegevuse tagasivaates opositsioonile²⁶. Vastasrind taotelnud sihte, mis polevat olnud käsitledavate küsimustega mingis otseses seoses, kasutanud isegi kahtlasi võitlusvahendeid ja polevat tagasi kokkunud ka õige raskeist kahtlustusist, et „diskrediteerida vastaseid ja kujutada kõike seda, mis toimub omakasupüüdmatus üldise hüvangu huvis, nii nagu oleksid sellega tegelevad isikud silmas pidanud vaid endi kasu. Nagu must niit läbib see opositsioon uue linnaomavalitsuse olemasolu neli esimest aastat, võttes ajuti küll kahvatumad värvid, ajuti seevastu jällegi tumeda, õnnetust toova, linnavolikogu väarikust otse hävitava koloriidi“.

²⁴ TLaA tmk. nr. 82/1881, eriti Th. Jakobsoni kiri linnapeale 24. XI 1881, vrd. ka TLvP 27. XI 1881.

²⁵ Vrd. TLvP 8. XII 1882 ja 6. IV 1883.

²⁶ B. Monatschrift, XXIX, lk. 282.

See oli muidugi ühekülgne ja sihilik „raeparteile“ omane seisukoht opositsiooni tegevuse hindamisel. Seevastu oli saksa liberaalsete ringkondadegi hinnang hoopis teissugune²⁷. Nii kirjutatakse sealtpoolt „Revaler Beobachter'is“ mainitud seisukohta arvustades, et III klassi linnavolinikest olevat suuremat opositsiooni teinud ainult A. Tšumikov ja Th. Jakobson. Ei olevat aga õige, kui süüdistada ainult neid ebaasjalikus ja väiklases opositsioonis — ka teiste klasside poolt valitud linnavolinikud olevat mõnikord käitunud selliselt, mis polevat ühendatav linnavolikogu väärrikusega. Samas ajalehes arvatakse, et oleks olnud saksa ringkonnale noopis parem, kui ta oleks esimestel linnavolikogu valimistel oma kandidaatide nimekirja võtnud ka eestlasi ja venelasi. Seda aga ei olevat toimunud just seetõttu, et „raepartei“ pidanud silmas eeskätt vaid väiklasi klikehuisid.

Linnavolikogus ja seltskondlikus elus tuli opositsioonil teotseda igatahes õige raskes ja umbses õhkkonnas. Vastasrinna olukorda tundnud W. Rosenthal kirjutab²⁸, et vähemalt alul reageeritud enamuse poolt opositsionääride esinemisele koosolekuil suure umbusalduse ja meelepahaga. Väljaspool koosolekuid aga pilgatud ja naeruvääristatud neid. Seda iseloomustust kinnitavad ka eespool esitatud üksikjuhtumid.

Järgmistel linnavalimistel, mis toimusid 1881. a. lõpul, oli opositsiooni enesetunne, eriti eesti ja vene rahvuslikes sektoreis, juba omajagu tõusnud. Nagu varemini, jäi nüüdki tema kandebaasiks detsentralistlik tendents suunaga aguli poole. See tendents avaldus juba kandidaatide nimekirja koostamisel III klassis, mis jäi endiselt peamiseks võitlusareeniks, ja nimelt püüdes võtta nimekirja isikuid võimalikult kõigist linnaosadest. Rahvusliku kuuluvuse järgi võeti III klassis opositsiooni nimekirja seekord ainult 6 sakslast, kuna 18 kohta jagunesid venelaste ja suuremas enamikus eestlaste vahel.

Valimistel leidsid opositsiooni nimekirjast 4 kandidaati toetust ka saksa konservatiivsete poolt, saades lähikaudu kõigi valijate hääled²⁹. Nende hulgas oli ka opositsiooni juht A. Tšumikov, saades kõige rohkem hääli (1316). Th. Jakobson sai peaaegu ainult opositsiooni pooldajate hääled (937). Teistest tuntumaist eesti tegelestest valiti linnavolikogusse arst H. Rosenthal (921 h.), preester K. Tiisik (895 h.) ja kaubalaevaseltsi „Linda“ senine juht G. Eslon (866 h., oli valituist viimasel kohal). Üldiselt saavutas vastasrind III klassis täieliku võidu. Ta pooldajate arvuline ülekaal oli selleks

²⁷ „Revaler Beobachter“ 1882, nr. 96, 99.

²⁸ W. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters, Reval 1912, lk. 256.

²⁹ Arvulised andmed 1881. a. linnavalimiste kohta TLAA, tmk. nr. 52/1881.

ka täiesti kindel: umbkaudu 1300 valijast oli tema kandidaatide poolt läbistikku 900 ümber.

Seekordseil valimisel katsetati, nähtavasti eeskätt saksa vabameelsemaist ringkonnist, ka II klassis opositsiooni organiseerimisega. Kuid valimistel varises see siiski täiesti kokku. Esitati ainult osa puhtopositsioonilisi kandidaate, kes aga jäid suurde vähemusse³⁰. Kuna enamuse kandidaadid valiti 293—230 häälega, said vähemusse jäänud, arvult 8, ainult 63—50 häält. Viinud läbi oma kandidaadid ka I klassis, säilitasid saksa konservatiivsed, nn. raepartei koos literaatidega Tallinna linnaomavalitsuses oma senise juhtiva seisukoha.

Opositsioonil, mille kandjaks jäi endiselt eesti-vene blokk, tuli uues linnavolikogus teotseda üldiselt samades tingimustes ja samas suunas, nagu eelmiseski. Kuid mõnevõrra oli tema olukord siiski muutunud. Ta oli nüüd arvuliselt suurem, tema juhid omasid suuremaid kogemusi ja tema vahekorrad enamusparteiga olid võtnud selgemad ja teravamad äärjooned. Need olid eeldused, mis soodustasid opositsiooni kristalliseerumist, tema organisatsioonilist ja ideoloogilist kujunemist, mis just selle linnavolikogu kestel tegi ilmseid edusamme.

Organisatsiooniliselt funktsioneeris opositsioon nüüd märksa paremini kui eelmise kvadrienniumi kestel. Temasse kuulunud H. Rosenthal kiidab oma mälestustes õigusega oma rühma head distsipliini ja temas toimunud plaanikindlat ettevalmistustööd³¹. Kuna kõik rühma liikmed ei vullanud küllaldaselt saksa keelt, milles toimus linnavolikogus asjaajamine, siis arutatud järjekindlalt iga koosoleku eel kellegi rühmal liikme erakorteris nõupidamisel päevakord üksikasjaliselt läbi, mispuhul tehtud otsused olnud siduvad kõigile rühma liikmeile.

Vahekord enamusrühmaga kujuneb opositsioonil algusest peale teravamaks kui eelmise linnavolikogu ajal. See avaldub kujukalt juba linnaameti ja komisjonide liikmete valimistel. Kui linnapeaks valitakse tagasi seni sel kohal olnud parun A. Uexküll, ei leia tema kandidatuur opositsiooni poolt toetust³². Juba eelmise linnavolikogu ajal pinevnenud vahekord A. Uexkülliga jätkub ja põhjustab opositsioonil hiljemini temaga konflikte.

Üks selliseid toimus 1882. a. suvel. Linnapea oli määranud linnavolikogu koosoleku 23. juuni, s. o. jaanilaupäeva õhtupoolikule. Jakobson ja rida teisi linnavolinikke olid palunud muuta koosoleku aeg, et see ei saaks takistuseks „jaaniõhtu igivanale rahvuslikule pühitsemisele“. Linnapea aga jättis selle soovi arvestamata, millega põhjustas Jakobsonilt terava protesti järgmisel koosolekul. Selles protestis

³⁰ Sama tmk., vrd. ka „Sakala“ 1881, nr. 46.

³¹ Rosenthal, Kulturbestrebungen, lk. 256 jj.

³² TLvP 21. XII 1881. A. Uexküll sai linnapeaks valimisel 70 häälest 43 poolt. Vastaskandidaat E. Koch, keda nähtavasti toetas ka III klassi opositsioon, sai 26 häält poolt.

vihjas Jakobson ka reale „piinlikele stseenidele“, mille põhjustanud linnapea hoolimatu käitumine rea linnavolinikkude, nähtavasti opositsionääride suhtes eelmise kvadrienniumi lõpul³³.

Vahekord linnapeaga ei paranenud, vähemalt opositsiooni liidritel, ka hiljemini. Ja kui parun A. Uexküll 1883. a. suvel hädise tervise tõttu lahkus linnapea kohalt ning sel puhul linnavolikogu otsustas talle avaldada tänu tehtud töö eest, ei ühinenud Jakobson ja Tšumikov selle otsusega³⁴.

Iseloomulik enamusrühma ja opositsiooni vahekorra suhtes on ka asjaolu, et uue volikogu poolt ei valita ühtki vastasrinna liidritest komisjonidesse. See jääb nähtavasti teravalt torkiva okkana eriti Tšumikovil südamesse. Ja kui 1883. a. lõpul tahetakse teda valida linnapanga likvideerimise küsimuse arutamiseks kujundatud komisjoni, keeldub ta sellest demonstratiivselt, vihjates sellele, et ta varemini komisjonidest välja jäetud³⁵.

Opositsiooni kandvamaiks meesteks jäävad endiselt A. Tšumikov ja Th. Jakobson. Uute aktiivsemate liikmetena on rühmal juurde tulnud dr. H. Rosenthal ja ülemkooliõpetaja A. Iljin. Vahetevahel võtab sõna ka rühmaliige preester K. Tiisik. Suhteliselt sageli esineb linnavolikogus Rosenthal, piirdudes aga enam spetsina linna tervishoiu küsimustes sõnavõttudega. Tšumikov ja Jakobson aga esinevad kõigil aladel suure aktiivsusega, ületades ses suhtes kõik teised linnavolinikud. Tšumikov tähendab sel puhul 1884. a. lõpul teatava uhkusega, et uue linnaseaduse ajal olevat tema koos Jakobsoniga teinud rohkem ettepanekuid kui kõik teised linnavolinikud kokku. Hiljemini esitab ta arvustikugi, mille järgi tema ja Jakobson on linnavolikogus 1884. a. teinud 17 kirjalikku esitist, kuna aga kõigilt teistelt linnavolinikelt kokku oli neid sama aja kestel ainult 16³⁶.

Sisuliselt jäi opositsiooni suund teisel kvadrienniumil samasuguseks, nagu eelmiselgi. Arvestades oma valijaskonda, kes rõhuvas enamikus asus eeslinnades ja kuulus väikemajaomanikkude hulka, ei saanud opositsioonimehed unustada just selle rahvastiku osa otseseid ja kaudseid huvisid. See arvestus juhtis ka nende seisukohavõttusid linna üldise majapidamise küsimusis. Siin kujunes nende markantsemaks programmipunktiks kokkuhoiunõue. Sellega ründasid nad eriti linnaomavalitsuse haldusaparaadi kulukust ja sel kvadrienniumil teoksil olevat veevärgi laiendamist ning reaalkooli hoone ehitamist. Eriti aktiivne oli sel puhul Jakobson, kuna seevastu Tšumikov kuluka reaalkooli hoone ehitamist pooldas.

Iseäranis iseloomulik Jakobsoni kokkuhoiunõude rõhutamine

³³ TLvP 7. VII 1882.

³⁴ TLvP 3. VI 1883.

³⁵ TLvP 7. XII ja 9. XII 1883.

³⁶ TLvP 16. I 1885.

kohta oli tema sõnavõtt 1885. a. eelarve otsustamisel³⁷. Selles arvustas ta õige teravalt linna valitsemiskulude suurenemist ja võlgadele rajatud uute ürituste teostamist, nende hulgas eriti puudulikult funktsioneeriva veevärgi laiendamist ja reaalkoolile suure „ebaproduktiivse hoone“ ehitamist. Pidades linnaomavalitsuse majanduslikke väljavaateid õige lootusetuiks, nõudis ta ikka ja jälle kokkuhoiudu, mille saavutamiseks tegi koos teiste rühmakaaslastega rea konkreetseid esitisi.

Korduvalt esinesid ka teised opositsiooni liikmed kokkuhoiu nõudmisega. Eriti ei meeldinud neile saksa teatri direktorile toetuse maksmine, mille vähendamiseks mitmel korral tegi esitisi eestlasest linnavolinik K. Tiisik³⁸.

Opositsiooni rahvuspoliitilised noodid kajastusid tema liikmete sõnavõttudes, milledes pooldati ja nõuti eesti ja vene õppekeelega alakoole³⁹. Samas mõttes tuleb märkida Jakobsoni esitist: linnaamet avaldagu kõik oma kuulutused kohalikes saksa ajalehtedes vene ja saksa keeles ning eesti ajalehtedes eesti keeles⁴⁰.

Opositsiooni valijaskonna kindlustamisele III klassis oli suunatud Jakobsoni järjekindel püüd, et maksustataks ka need majaomanikud, kelle majad ei anna aastas tulu üle 50 rubla. Seni oli selliseid maju üle 300 maksu alt vabad olnud, mistõttu nad ei omanud linnavalimistel ka hääleõigust. See oli ilmseks kahjuks opositsioonile. Vastavas senati ukaasis oli aga siiski kinnitatud, et valimisõigus on ka neil majaomanikel, kes linna kasuks makse ei tasu. Sel põhjusel oli linnavolikogu lõpuks 1885. a. Th. Jakobsoni pealekäimisel sunnitud tagasi andma valimisõiguse eelmainitud majaomanikele. Muidugi otsustati nüüd neilt jällegi majamakse nõudma hakata⁴¹.

Tallinna uue linnaomavalitsuse teisel kvadrienniumil tõusis 1885. a. poliitiliseks suurküsimuseks konflikt linnapea Th. W. Greiffenhageni ja äsja Eestimaa kuberneriks määratud vürst S. Šahhovskoi vahel, mispuhul ka eesti-vene opositsioon oma osa etendas. Asunud oma uuele ametikohale, hakkas Šahhovskoi peagi suure järjekindlusega nõudma kohalikelt linnaomavalitsustelt, nagu kõigilt teistelki ametiasutistelt, et nad kirjavahetuses kuberneriga

³⁷ TLvP 12. XII 1884.

³⁸ „Virulane“ 1882, nr. 51 ja 1883, nr. 52.

³⁹ TLvP 4. VI 1882: Rosenthali sõnavõtt eesti õppekeelega tütarlaste elementaarkooli kasuks, Prot. 23. III 1883: Tšumikov soovitas keisri kroonimise mälestuseks asutada vene õppekeelega tütarlaste elementaarkooli; teda toetab eestlane Just.

⁴⁰ TLvP 9. XII 1883. Seni avaldati tavaliselt linnaameti kuulutused ainult saksa keeles saksa ajalehtedes ja harukordadel eesti keeles saksa-sõbralikus „Tallinna Sõbras“. Vene ajalehti tol ajal Tallinnas ei olnud. Eesti ajalehtedest soovitas Jakobson kuulutuste avaldamiseks ainult „Valgust“ ja „Virulast“.

⁴¹ TLvP 18. IX ja 2. X 1885. Vrd. ka „Virulane“ 1885, nr. 39 ja 41.

ja teiste kroonuasutistega tarvitaksid vene keelt. Greiffenhagen tõrkus seda nõudmist täitmast, tarvitades oma kirjades kubernerile senise tava kohaselt saksa keelt. Küsimuse teravnedes organiseeris Greiffenhagen vastupanu ka linnavolinikkude keskel.

Eesti ja vene opositsioon asus arenevas keeletulis kubeneri poolele. Kui linnavolikogu erakorralisel koosolekul 18. VI 1885 pidi arutusele tulema kubeneri vastav ringkiri, mille peale kavatseti kaevata senatisse, käisid enne seda Th. Jakobson ja A. Tšumikov kubeneri juures, kellele tegid teatavaks oma teotsemisplaani eeloleval linnavolikogu koosolekul⁴². Tunnustades kubeneri korralduse seaduspäraseks, kavatsesid nad nõuda, et linnavolikogu selle arutamise oma päevakorrast välja jätaks, ja kui see mitte ei toimu, pidid nad esinema enamuse otsuse vastu protestiga.

Kubermangu linnaasjade komitee otsusega kõrvaldati kubeneri ringkirja arutamine Tallinna linnavolikogu 18. juuni koosoleku päevakorrast. Sel koosolekul aga, millele oli kogunenud saal tulvil täis pealtkuulajaid ja mis kujunes äärmiselt ärevaks, esinesid 42 linnavolinikku nõudmisega kokku kutsuda linnavolikogu erakorraline koosolek kubermangu linnaasjade komitee ülalmainitud otsuse arutamiseks. Eesti ja vene opositsioonirühma liikmed hoidusid sellest nõudmisest täiesti eemale⁴³.

Et linnapea Greiffenhagen jätkas endiselt kubernerile saksa-keelsete kirjade saatmist, kuberner aga omalt poolt kõik sellised kirjad arvestamata tagasi saatis, siis tegelikult katkes ametlik suhtlemine Tallinna linnaomavalitsuse ja kubeneri vahel. Sakhovskoi algatas nüüd Greiffenhageni ametist tagandamise küsimuse. Ja sellega ühenduses tegi ta esitise määrata Tallinna linnapeaks opositsiooni mõjukama juhi Th. Jakobsoni⁴⁴.

Linnapea tagandamine administratiivses korras oli tolleaegseis Venegi oludes täiesti erakordne nähtus. See otsustati lõpuks Greiffenhageni kahjuks alles keisri otsusega⁴⁵. Uut linnapead Tallinnale siiski ei määratud. Selleks jäi senine abilinnapea parun V. Maydell, kes hiljemini valiti linnavolikogu poolt ka linnapeaks. Thomas Jakobsoni linnapeaks määramine langes seega päevakorrast.

Greiffenhageni ametist tagandamine põhjustas linnavolikogu koosolekul 21. IX 1885 enamusrühma meelevalduse, mille puhul ka opositsioon demonstreeris omapoolset suunda. Endisele linnapeale korraldati linnavolikogu enamuse poolt suur meelevaldus ja linnavolinik parun Wrangel tegi ettepaneku avaldada temale tänu kasuliku ja kohusetruu teenistuse eest. Selle vastu protestis

⁴² Iz arhiva knjazja S. V. Sakhovskogo (tsit. Sakhovskoi), I, S.-Peterburg 1909, lk. 6.

⁴³ Sakhovskoi I, lk. 45, 48.

⁴⁴ Sakhovskoi I, lk. 45, 48.

⁴⁵ Sakhovskoi I, lk. 50.

eestlaste rühmast H. Rosenthal, kvalifitseerides Wrangeli ettepanekut kui sündmatut ja taktitut algatust. Rosenthali sõnavõtule reageeris eesti ja vene rühm omapoolse poolehoiuavaldusega⁴⁶.

Seega olid kaks-kolm kuud enne järgnevaid linnavalimisi rae-kojas ja selle ümber aset leidnud tähtsad sündmused, mille kohta võidi arvata, et nad ka hääleõiguslikus kodanikkonnas määratult suurendavad huvi nii eelolevate valimiste kui ka linnaasjade vastu üldse. Samasuunalist mõju oli loota ka 1882. a. Tallinnas ilmuma hakanud eestikeelseilt ajalehtedelt „Virulane“ ja „Valgus“, mis mõlemad olid kogu aja opositsiooni linnavolikogus, paar erandjuhtu välja arvatud, muide kõigiti toetanud ja linnaomavalitsuse küsimuste vastu mitmeti elevust tekitanud.

Kuid sellest kõigest hoolimata ei kujunenud linnavalimised 1885. a. lõpul niigi elavaks, nagu eelmised. Suhteline osavõtt valimistest langes kõigis klassides, nende hulgas ka opositsiooni kandidaat III klassis. Kui varemini siin oli valimas käinud 75,0% (1877. a.) ja 70,4 (1881. a.) hääleõiguslikest, siis langes nüüd osavõtt valimistest 52,5%-le. Nagu näitavad valimiste arvulised tulemused, oli selle osavõtu protsendi langus tingitud loidumisest sakslaste nimekirja toetavas valijaskonnas. Seevastu eesti-vene bloki kandidaadid said hääli veel mõnevõrra rohkemgi kui eelmistel valimistel.

Uudseks nähtuseks seekordseil valimistel III klassis oli, et eesti-vene opositsioon nüüd oma kandidaatide hulgast oli lõplikult välja jätnud sakslased. Juba varsti pärast 1881. a. valimisi hakati eesti ringkonnis kahetsema, et sakslastele oli III klassis tehtud järeleandmisi ka nende kandidaatide nimekirja võtmisega. Selles suunas mõtlema pani eriti järgnevail Riia linnavalimistel teostunud puhtakujuline opositsioon läti-vene valimisbloki näol⁴⁷. Nüüd teostuski siis samalaadiline eesti-vene blokk ka Tallinnas.

Valimistel 1885. a. lõpul said eesti-vene nimekirja kandidaadid III klassis 1005—945 häält, kuna sakslaste kandidaadid jäid ligikaudu 3- kuni 4-kordsesse vähemusse, saades 284—267 häält⁴⁸. Rõhuga enamiku selles klassis valitud linnavolinikest moodustasid eestlased. Venelasi oli nende kõrval vahest pooltosina ümber (otsustades peamiselt nimede järgi).

Katse organiseerida opositsiooni ka II klassi valimistel nurjus seekord samuti, nagu varemingi. Samal ajal, kui enamusrühma kandidaadid said hääli 315—256, langes aga vähemusse jäänud kandidaatidele (keda oli 13 sakslast ja 6 venelast) ainult 56—10 häält.

Opositsiooni kandvamaiks meesteks jäävad selleski linnavolikogus A. Tšumikov ja Th. Jakobson, nende kõrval tagasihoidlikumalt ka dr. W. Rosenthal. Vahekorrad kahe esimesega jäävad enamus-

⁴⁶ Šahhovskoi I, lk. 65 jj.

⁴⁷ „Sakala“ 1882, nr. 9.

⁴⁸ Arvulised andmed 1885. a. linnavalimiste kohta TLAA, tmk, nr. 68/1885.

rühmal endiselt pinevaiks. 1886. a. ei valita neist kumbagi alalistesse komisjonidesse, kuna teisi opositsionääre sinna siiski pääses, nende hulgas ka W. Rosenthal, kes valiti tervishoiu- ja hiljemini ka ehitus- ja teedekomisjoni. 1887. a. aga valiti ka Tšumikov seekidekomisjoni ja Jakobson vee- ja gaasivärgi- ning revisjonikomisjoni⁴⁹.

Põhimõtteliselt ei esine opositsiooni seisukohtades linnavolikogu kolmandal kvadrienniumil oluliselt midagi uut. Nagu varemini, nii rünnatakse linnaametit nüüdki suurema kokkuhoiu nõudmisega, peamiselt linna eelarve arutamisel, kusjuures piirdutakse aga enam piasiasjade kallal nokitsemisega. Kokkuhoiu vajadusest lähtudes nõuab Jakobson 1889. ja 1890. a. eelarve arutamisel suure ägedusega koguni linnaarhivaari koha kustutamist, pidades seda ametit liigseks luksuseks⁵⁰. Kuid mõlemal korral leiab see esitis vastuseismist koguni opositsioonikaaslase Tšumikovi poolt, kes ka muide on enam kultuurihuviseid arvestav kui tema eestlasest liitlane.

Juba eelmise linnavolikogu lõppjärgul sisse murdma hakanud venestamine ja nüüd valitsusvõimude poolt tihenevad mõjuavalduskatsed leiavad opositsiooni poolt järjekindlat toetust. Nii pooldab opositsioon agaralt kuberneriga algatust likvideerida linnaõvahtideinstituit ja sellest tekkivad rahalised ülejäägid anda politseimeeskonna suurendamiseks⁵¹. Samuti toetavad just opositsiooni kõnemehed politseimeistri esitist, lõpetada senine linnatänavate jagamine avalikeks ja era-uulideks, mis raskendas viimaste korrashoidu ja järelevalvet selle kohta⁵². See oli opositsioonil üks väheseid seisukohti, mis sai linnavolikogus linnaameti vastuseismisest hoolimata enamuse (tõsi küll, õige napilt — poolt 28, vastu 26 häält). Tabas ju vastasrinna seekordne seisukoht kõige otsesemalt õige suure osa majajärelõpetajate, nende hulgas ka linnavolinikkude isiklikke huvisid. Üksi opositsiooni poolt leidis pooldamist ka Tartu õppekonna kuraatori esitis, et linnavolikogu oma senise toetuse kohalikule kreiskoolile, mis 1887. a. pidi muudetama puhtvene kooliks, annaks selle reformitud õppeasutise juures avada kavatsatud käsitööklassidele⁵³. Opositsiooni pooldav tähelepanelikkus valitsusvõimude suhtes avaldub ka mitmesuguste muude küsimuste puhul⁵⁴.

⁴⁹ TLvP 14. I 1887.

⁵⁰ TLvP 7. XII 1888 ja 29. XII 1889.

⁵¹ TLvP 28. VIII 1886, 14. I 1887.

⁵² TLvP 17. IX 1886.

⁵³ TLvP 17. IX 1886.

⁵⁴ Nii näiteks linnavolikogu koosolekul 19. III 1886 soovib Tšumikov provintsiaalvangla kroonule üleandmise puhul loobuda linnal oma osa tasu nõudmisest, põhjendades, et „kõrge kroonu juba nagunii kannab suuri ohvreid vanglandusele“. Linnavolikogu koosolekul 13. IV 1888 toetavad Tšumikov ja Jakobson kohaliku politseimeistri nõudmist anda politseiasutistele paremaid ruume. Samuti on Jakobson koosolekul 1. XI 1889 väga mures ühe kubernerile saadetava vastuse puhul, et see ei kujuneks kuidagi rahulolematuse avalduseks selle kõrgema võimukandja suhtes.

Veel enne, kui venestamisreform täies ulatuses tabab ka linnavalikogu, esinetakse vene rühmast sooviga, et ka vene keeles peetud kõned võetaks protokollis⁵⁵, mis otsustatakse ka tingimisi rahuldada. Sel puhul kurdab sakslasest linnavalikunik Heubel eriti nende eestlastest linnavalikokude olukorra üle, kes ei oska ei saksa ega vene keelt, milles volikogus läbirääkimisi peetakse. Kuid mingit algatust linnavalikogus ka eesti keelele koha andmiseks kuskilt poolt siiski ei järgne.

Eesti rühma toetus venestamisreformidele avaldub kujukalt ka tema esindajate seisukohavõttus Heubeli esitise puhul, muuta reaalkool eraõppeasutiseks, et säilitada temas saksa õppekeelt. Sel puhul leiavad Rosenthal ja Jakobson, et koolides saksa keele asendamine vene õppekeelele ei tähendavat õppivale noorsoole mingit kaotust, vaid et seda muutust tulevat koguni pooldada⁵⁶.

Kuberner Sakhovskoi omalt poolt hindas ka selle linnavalikogu opositsiooni arvestatavaks teguriks ja oli sellega paari esimese aasta kestel üldiselt rahul. Kuid 1888. a. hakkas ta selles pettuma, nähes vastasrinda laostuvat. Selle põhjuseks pidas ta opositsiooni mõjukama juhi Th. Jakobsoni üleminekut sakslaste poolele. Sakslased olevat oma majandusliku ülevõimuga teinud Jakobsonile tema ärioperatsioonides suuri kahjusid ja sundinud seega teda nendega kokku leppima⁵⁷. Seda kahtlustust Jakobsoni suhtes tuleb võtta siiski vajaliku ettevaatusega. Tema sõnavõttud vastasrindluse vaimus olid 1888. a. ja järgmise aasta esimesel poolel küll hõredamad ja kahvatumad. Kuid hiljemini näitas Jakobson jällegi nii mõnelgi korral saksa enamusele opositsioonilist värvi.

Tallinna linnavalikogu opositsiooni laostumise ettekäände all ja siin uutel alustel vastasrinna ülesehitamise sihiga esines kuberner Sakhovskoi mõningate oluliste ettepanekutega Balti linnade omavalitsuse suhtes tehtud erandite kaotamiseks. Pidades Tallinnas saksluse mõju olulisemaks kandjaks, samuti opositsiooni langemise põhjustajaks nn. literaate, suunas kuberner oma teravamad relvad just nende vastu⁵⁸. Et neid välja lülitada linnaomavalitsusest, tegi ta siseministrile ettepaneku, et neile Baltimail seni erandina lubatud hääleõigus linnavalimistel tühistataks ja et ühtlasi linnavalikogus määrataks asjaajamiskeeleks vene keel, mida literaadid Tallinnas ei vandanud kuigi ulatuslikult. Nende uuenduste najal lootis Sakhovskoi Tallinna linnaomavalitsuses opositsiooni üles ehitada peamiselt vene elemendist. Sakhovskoi esitise kohaselt teostatigi vastavad reformid. Ja nii toimusid linnavalimised 1889. a. lõpul ja järgmise alguses ilma literaatide osavõtuta.

⁵⁵ TLvP 19. III 1886.

⁵⁶ TLvP 16. XII 1887.

⁵⁷ Sakhovskoi I, lk. 282 (kiri siseministrile 5. V 1889).

⁵⁸ Sakhovskoi I, lk. 280 jj.

Need valimised olid viimased 1877. a. kehtima pandud linna-seaduse järgi. Opositsioon eesti-vene bloki näol esines seegi kord ainult III klassi valimistel, kus aga osavõtt kujunes enneolematult loiuks: 2345-st hääleõiguslikust käis valimas ainult 656, seega kõigest 28,0%. Puhtopositsiooni kandidaadid said hääli 349—321, kuna vastaspoolele anti hääli 321—303⁵⁹. Nelja kandidaadi suhtes tuli teostada veel järeivalimised. Kolm kandidaati said põhivalimistel lähikaudu kõik hääled. Nende hulgas oli ka Th. Jakobson, kellele anti 650 häält. A. Tšumikov aga sai ainult 337 häält, nähtavasti üksnes eesti-vene bloki pooldajailt. Loidumine III klassi valijaskonnas langes ilmselt eesti-vene bloki arvele, kelle kandidaadid said hääli umbes kolm korda vähem kui eelnenud viimastel valimistel. Suur laostumine ja pettumus, mille tõi enesega kaasa meie ühiskonnas venestamisega, avaldus siinseski elusektoris. Kuberner Šahhovskoi kavatsus opositsiooni üles ehitada üksnes vene elemendist siiski ei teostunud. Kolmandas klassis linnavolikogusse valituist oli venelasi umbes $\frac{1}{3}$.

Selles linnavolikogus on opositsioon kaotanud suure osa oma endisest aktiivsusest ja värskusest, mis talle oli omane eriti kahe esimese kvadrienniumi kestel. Teravama opositsioonilise meelsuse kandjaks jääb endiselt A. Tšumikov. Tema kõrval esineb sagedamini rühmakaaslane eraadvokaat Doljanski. Th. Jakobson on 1890. a. pikemat aega haige ega saa linnavolikogu tegevusest osa võtta⁶⁰. Linnavolikogu enamuse ja linnaameti kommunaalpoliitikat ründab opositsioon endiselt peamiselt suurema kokkuhoiu nõudmise esitamisega, on aga muide suhteliselt taltsas.

Venestamismeelsete uuenduste puhul ilmneb opositsiooni pooldav suhtumine kujukalt Th. Jakobsoni seisukohavõttus linnavolinik parun Roseni ühe esitise puhul, mida ka linnaamet toetab. Nimelt ei nõustunud Tallinna politseimeister, et tänavasiltidel oleksid nimed senise kombe kohaselt vene, saksa ja eesti keeles, nõudes, et need oleksid üksnes vene keeles. Linnaamet pöördus selle otsuse puhul kaebusega kubeneri poole, kes aga jättis selle tagajärjeta⁶¹. Nüüd soovitati siis linnavolikogus pöörduda vastavas korras kõrgemate võimude poole, et see Eestimaa kubeneri otsus ära muudetakse. Selle esitise vastu võttiski sõna Jakobson, pidades kogu seda küsimust niivõrra „tähtsusetuks“, et sel puhul ei maksaks kaebusega ärritada valitsusvõime ja nii põhjustada neid käimasoleva venestamisreformi veel järsemale teostamisele. Rõhutades, et sel kaebu-

⁵⁹ Arvulised andmed 1889./1890. a. linnavalimiste kohta TLaA, tmk. nr. 41/1889.

⁶⁰ Tema sellekohane kirjalik teadaanne tehakse linnavolikogus teatavaks 21. III 1890; järgnevalt märgib linnavolikogu protokoll Jakobsoni osavõttu pärast paranemist alles 28. augustil s. a.

⁶¹ TLvP 19. XII 1890.

sel poleks mingit tegelikku kasu, tähendas Jakobson edasi⁶²: „See küsimus puudutab ainult publiku tähtsusetu osa mugavust ja riivab riiklikku ideed ning nimelt vene keele tingimusteta esikohta... Uulitsate ümbernimetused ainuüksi vene keelde on üks neist hariduslikest vahenditest, mis linna huvisid riivamata viib meie noorpõlve aja jooksul riigi keele põhilisele tundmisele.“

Viimatalitlud linnavolikogu tegevus kestis ettenähtud nelja aasta asemel ainult kolm. 1892. a. juunis kinnitati keisri poolt uus linnaseadus, mille põhjal juba sama aasta detsembris Tallinnas teostati uued valimised. See uus, mitmeti reaktioonilisem seadus, mis suurendas valitsusvõimu bürokraatlikku järelevalve ja vahelesegamise õigust linnaomavalitsuse tegevuse suhtes, tõi ühtlasi ka linnavolikogu kui omavalitsuse kõrgema organi uue valimiskorra⁶³. Senine kuriaalne valimisviis kaotati; kehtima jäi tsensuslik hääleõigus, mis oli ühetaoline kõigil 25 aastat vanaks saanud Vene riikkondsusse kuuluvail kodanikel, kes Tallinnas omasid kinnisvara, mis oli kinnitatud vähemalt 1000 rubla peale, ja I ning II gildi kuuluvate kauplemis- ja tööstusettevõtete omanikel. Seltsidel ja ühinguil oli samul eeldusil valimisõigus, mida nad võisid teostada oma esindaja kaudu. Valimisõiguse omajad, kes alla 25 aasta vanad, samuti ka naised, võisid oma õigusi teostada volinikkude kaudu. Valimised linnavolikogusse, mille liikmete arv Tallinnas oli 60, toimusid politseijaoskondade järgi, mida siin oli kokku kuus. Hääleõiguslike arv langes umbes poole võrra: kuna see vana seaduse järgi Tallinnas viimati oli olnud 2784, alanes see nüüd 1352-le. Kahanemine toimus muidugi peamiselt senise III klassi valijate arvel, kus väiksemate kinnisvarade omanikud hääleõigusest ilma jäid. Opositsioonile ei avardanud uus linnaseadus esialgu kuidagi väljavaateid, vaid koguni halvendaski tema olukorda. Seejärel oli opositsiooni seisukohalt täiesti aluseta kiita uut linnaseadust, nagu seda tegi Th. Jakobson uute valimiste eel⁶⁴. Samuti oli asjatu tema lootus, et uus valimisviis aitab elustada seni järjekindlalt langenud huvi valimiste vastu. Eelmistel valimistel oli käinud hääletamas 2784 hääleõiguslikust 965 (35,4%), nüüd 1892. a. lõpul ilmus valima 1352 hääleõiguslikust 613 (45,4%). Suhtarv küll tõusis, mis toimus väiksemate kinnisvarade omanikkude hääleõigusest ilmajätmise tagajärjel, kuid absoluutarv ei näidanud valimiste vastu huvi elavnemise tendentsi ka valijaskonna jõukamas osas.

Opositsiooni kujundamise kohta 1892. a. valimiste eel puuduvad otsesed andmed. Ajakirjandus jääb ses küsimuses üldiselt „vaikivasse olekusse“, nähtavasti hoitud vaos tsensori valvega. Ainult

⁶² TLvP 30. I 1891.

⁶³ Vrd. S. T. Štšeglovitov, Gorodovoje položenije, SPb.1912; ka eestikeelses tõlkes: Linna-seadus 1892. a. väljaanne, Jurjev—Tartu 1904.

⁶⁴ TLvP 7. X 1892.

kuud kolm enne valimisi kirjutab „Valgus“⁶⁵, tutvustades uut linna-seadust, opositsioonile teed valmistavalt: „Rahvas tunneb oma tõsi-seid sõpru; valigu ta siis nende seas, kes endid linnavolinikkudeks soovivad või selleks ette pandud saavad, ainult neid mehi, kes pilliroo viisil sinna ja tänna ei kõigu, vaid kindlad ja usalduse väärilised on.“ Ja edasi kirjutatakse samas ajalehes tunnustavalt senise opositsiooni juhust, nähtavasti A. Tšumikovist, ja avaldatakse lootust, et vastasrind ka eelolevail valimistel oskab endale leida „tubli juhimehe“. Konformselt senise opositsiooni põhinõudega soovi-tatakse, et tulevane linnavolikogu hoolitseks linna hüvangu eest kokkuhoiu vaimus. Sellise hoolitsemise kohta arvatakse, et see, „kui ta heaste ja targu rahahoidmisel sünnib, ka meie Suure Vene isamaa auu kasvatab ja seega meie kõigil pool armastatud Keisri Häira meelepärast on“.

Opositsioonilisi kandidaate esitati neil valimistel kõigis jaos-kondades, välja arvatud VI linnaosa, mis haaras südalinna, kus sakslastel arvati olevat kindel enamus. Valimistulemused aga kujune-sid vastasrinnale üldiselt vähelohutavaiks. Rõhuv enamik tema kandi-daate jäi vähemusse; linnavolikogusse pääsesid ainult need, keda toetas ka saksameelne enamus. Sissepääsnute hulgas olid ka Th. Jakob-son ja A. Tšumikov⁶⁶. Väljaspool valimisi tuli linnavolikogusse kreeka-katoliku kiriku esindajana opositsiooniliselt meelestatud prees-ter K. Tiisik⁶⁷.

Kui juba eelmises linnavolikogus opositsiooni esinemine oil kju-nenud üldiselt õige nigelaks, siis arenes see 1892. a. valitus veelgi mannetumaks ja ilmetumaks. 1894. a. alguses lahkub linnavoli-kogust A. Tšumikov⁶⁸, nähtavasti pettunud ja vanadusest väsinud. Th. Jakobson aga lähenes ilmsesti enamusrühmale. Omaette vene-ja venestamismeelse opositsionäärina esineb volikogus määratud liige K. Tiisik. Olles kogu aja järjekindlalt valvel kreeka-katoliku kiriku huvide eest, jääb ta ühtlasi linnavolikogus peaaegu ainsaks valitsus-võimude vahelesegavate sammude ja esitiste toetajaks⁶⁹.

Järgmised linnavalimised — 1896. a. avaldavad opositsiooni-

⁶⁵ „Valgus“ 1892, nr. 39 ja 40.

⁶⁶ Toimik 1892. a. linnavalimiste kohta puudub Tallinna Linnaarhiivis. Selle kohta andmeid „Revalsche Zeitung“ 1892, nr. nr. 281, 283, 284, 286, 288 ja „Valgus“ 1892, nr. nr. 52, 53 ja 1893, nr. 1. Valimistel jäi vähemusse I jaoskonnas 9, II — 13, III — 9, IV — 8, V — 5, kokku 44 kandidaati. Th. Jakobson valiti I jaoskonnas, saades poolt 51 häält ja vastu 18, A. Tšumi-kov läks läbi IV jaoskonnas, saades poolt 82 häält ja vastu 64.

⁶⁷ TLvP 17. III 1893.

⁶⁸ TLvP 19. I 1894.

⁶⁹ Nii näiteks toetab K. Tiisik linnavolikogu koosolekul 1. VI 1894 Tartu õppekonna kuraatori esitist anda kohalikule venestatud reaalkoolile 15 000 rubla toetust, mis aga linnaameti ettepanekul volikogu poolt tagasi lükatakse. S. a. 31. aug. ja 2. sept. koosolekul kaitseb Tiisik Tartu õppe-konna kuraatori otsust, millega kohalikust koolikolleegiumist mööda minnes

lise meelsuse ja aktiivsuse veelgi sügavamalt laostumist. Valimised mööduvad veelgi loiumalt kui neli aastat varem. 1538-st hääleõiguslikust ilmub valimistele 511, seega 33,2%. Eesti ja vene vastaskandidaate esitati ainult IV ja V linnajaos, kus nad ka osaliselt läbi viidi⁷⁰.

Endine opositsionäär Th. Jakobson pääses seegi kord linnavolikogusse, kuhu ta valiti I linnaosas, saades poolt 53 häält, vastu 8. Ilmselt toetasid teda nüüd ka sakslased. Jakobsoni vastarindlus oli ka juba täiesti lahtunud. Teda peeti nüüd sobivaks kandidaadiks linnaameti liikmegeri kohale, kuhu ta valiti 1897. a. alguses ja kus ta püsis enda surmani sama aasta lõpul⁷¹. Opositsioonilisest esinemisest ei Jakobsoni ega teiste poolt selles linnavolikogus pole ei protokollis ega mujal vähimatki jälge. Ühiskondliku mõtte loidumine linnaomavalitsuse küsimusis langeb selle volikogu kestel oma sügavpunkti.

Linnavalimised 1900. a. toimuvad juba tõusva pinevuse õhkkonnas. Huvi suurenemist dokumenteerib ka elavam osavõtt valimistest. 1697-st hääleõiguslikust ilmus valima 753, seega 44,4% (1896. a. oli see olnud 33,2%). Eesti ja vene kandidaate esitati seekord kõigis valimisjaoskondades, peale VI linnaosa. Otsustav häälteenus oli eesti ja vene valijail I jaoskonnas, kus valiti 3 eestlast, 1 venelane ja 3 sakslast. Neljast järgmisest jaoskonnast pääsesid volikogusse eesti ja vene kandidaatidest ainult sobivamad saksa rühma seisukohalt. Kokku said volikogus kohti sakslased 47, eestlased 9, venelased 4⁷².

Opositsioon oli seega 13-liikmeline. Silmapaistvaimaks ja aktiivseimaks meesteks siin olid I jaoskonnast valitud Johann Umblija ja Peeter Sorgus. Nad olid kogu järgneva kvadrienni kestel vastarinnast kõige agaramad sõnavõtjad. Kuid üldiselt jäid nad oma avalikes esinemises „heatahtliku asjalikkuse“ piirsesse, suutmata arendada ulatuslikumat ja värvikamat kommunaalpoliitilist perspektiivi. Kuigi opositsioon 1900. a. valitud linnavolikogus jäi üldiselt ilmetuks ja kaunis passiivseks, etendas ta siiski omajagu osa eesti-vene bloki võidu ettevalmistamisel järgmistel linnavalimistel. Eriti tähtis oli J. Umblija enam „telgitagune“ tegevus: vaestelastekohtu liikmena võis ta J. Poska nõuandel hoolitseda, et rida eesti haritlasi, kes ise ei omanud kinnisvara, said hooldajateks ja sel teel ka hääleõiguslikeks eelolevaid linnavalimistel; samuti sai ta kinnisvarade hinda-

oli vabastatud ametist reaalkooli senine usuõpetaja ja asemele määratud uus. Tiisiku ükski jäädes otsustas linnavolikogu tõsta selle otsuse peale kaebuse senatis.

⁷⁰ Andmed 1896. a. linnavalimiste kohta TLaa, tmk. nr. 44/1896.

⁷¹ Vrd. TLvP 4. I 1897 ja 14. I 1898.

⁷² 1900. a. valimiste kohta TLaa, tmk. nr. 44/1900. Vrd. ka Ed. Jürisson, Kui murti saksluse selgroog..., „Kaitse Kodu“ V (1929), lk. 1458.

miskomisjoni tegelasena tihedamasse kontakti eesti majaomanikkudega ja kaupmeestega, kellest hiljemini moodustus kaader valimisvõitluseks⁷³.

Tähtsaimaks teguriks aga opositsiooni kujundamisel sai noor eesti haritlastepõlv, kes uue sajandi alguses saabus Tallinna, tulles peamiselt Tartu ülikoolist, ja oma uues asupaigas seadis endale peale teiste ühiskondlik-poliitiliste ülesannete sihiks ka võitluse kohaliku linnaomavalitsuse pärast. See võitlus oli oluline ja lahutamatu osa „Teataja“ ringkonna üldisest poliitilisest tegevusest K. Pätsiga eesotsas. Uue generatsiooni kandel pool aastakümnet varemini Tartus alanud renessanss eesti ühiskondlikus mõttes jätkus nüüd ka Tallinnas, tuues siia mitmeti eripärastes vormides avalduva ärkamisliikumise, mille tähtsaimaks organiks sai uus päevaleht „Teataja“. Eestluse uueks seltskondlikuks keskuseks sai 1901. a. asutatud spordiselts „Kalev“, mis järgnevate linnavalimiste organiseerimisel ka omalt poolt etendas olulist osa.

„Teataja“ otsene ja kaudne propaganda „mittesakste“ võitluse õhutamiseks linnaomavalitsuste pärast algas õige varakult. Juba eestlääti bloki võidu puhul Valga linnavalimistel 1901. a. oli sellel häälekandjal põhjust rõõmutseda ja kuulutada murrangut ka teistes kodumaa linnades⁷⁴. Tihedamalt arendab „Teataja“ selgitustööd linnaomavalitsuse küsimusis 1904. a., seoses eelolevate linnavalimistega sama aasta lõpul⁷⁵.

Kui see propaganda „Teataja“ veergudel siiski ei kujunenud silmapaistvalt ägedaks, siis oli siin üheks tagasihoidvaks põhjuseks teadlikult taktiline ettevaatlikkus. Et mitte enneaegselt häirida sakslasi ja võimaldada neil omapoolseid vastutrumpe välja mängida, eelistati avalikule kihutustööle väliselt vähemärgatavat isiklikku propagandat. Üksikud agaramad tegelased, nende hulgas esikohal J. Ihermann, J. Schlisti, K. Mettik, käisid majaomanikud ükshaaval läbi, selgitades neile eelolevate linnavalimiste tähtsust ja õhutades neid ilmuma hääletamisele eesti kandidaatide heaks⁷⁶. Sama meetodiga töötasid ka sakslased, kelle eest olid väljas peamiselt palga-

⁷³ Vrd. E. d. L a a m a n, Jaan Poska, Tartu 1935, lk. 30 jj.

⁷⁴ „Teataja“ 1901, nr. 16 ja 17.

⁷⁵ Nii ilmub „Teatajas“ 1904. a. selles suunas kirjutisi: Kuhu poole tuleks linnade omavalitsust juhtida (nr. 12 ja 13), O. H. M ü n t h e r, Maakogu- ja linnavalitsuste tegevusest (nr. 31 ja 32), Meie linnade alevid (nr. 65), Vagad soovid (nr. 67), Tallinna puistikud (nr. 101), Tallinna liikumata varanduste ümberhindamine (nr. 108), Natukene Tallinna ehitus-seadustest (nr. 141), Balti linnade omavalitsus ja kirikud (nr. 183), Mil viisil koostöötamine? (nr. 196), Kust meie linnade omavalitsused õppida võiksid? (nr. 258–261), Kes valivad ja kuidas valitakse linnades volinikkusid (nr. 264–265), Tallinna „vana-eestlased“ (nr. 269), Kaks voolu Tallinna avalikus elus (nr. 274).

⁷⁶ Vrd. M. P u n g, Eestlaste võit Tallinna linnavalimistel, koguteos „K. Päts. Tema elu ja töö“, Tallinn 1934, lk. 100. „Vaba Maa“ 1929, nr. 272 — kirjutis „Tallinn 25 aastat eestlaste käes“ (K. Pätsi mälestusi).

lised agendid. Kihutustöö pealöögid koondusid lähemaile päevadele enne valimisi, mil vastasrinna poolt peeti ka avalikke koosolekuid. Need koosolekud on asjaosalistele jäänud meelde oma ägeda kirglikkusega, kusjuures mõnikord mindi käsitsigi vastaspoole meesie kallale. Ühel neist koosolekuist tekkis ka mõiste „sumadanimees“. Nii hakati sakslaste poolt hüüdma vastasrinna kandidaate, kel endal puudus kinnisvara, kuid kes olid saanud linnavalimistel hääleõiguse vaestelastekohtu poolt kinnitatud hooldajaina⁷⁷.

Nädalapäevad enne valimisi selgus sakslastele organiseeritud opositsiooni tõeline pale ja kurja ennustav ulatus. Ühtlasi selgus ka, et vastasrind oli kujundatud nagu vareminigi eesti-vene bloki näol, mis võitlust tema vastu riigivastases separatismis kahtlustamise võtetega oluliselt raskendas. Vastasrinna võimaliku võidu puhul ennustati nii sõnas kui kirjas linnale suurt õnnetust. „Revalsche Zeitung“ kirjutas: „Uued elemendid tahavad masside õlgadel tungida linnavolikogusse. Kuid *homines novi* ja nende rahvuslike parteikaaslaste võit oleks suur õnnetus meie linnale⁷⁸.“ Suuliselt kollitati valijaid, et eestlased raekoja peremeestena hakkaksid teotsema barbaritena, suleksid reaalkooli, muudaksid linna promenaadid kartulimaaks jne.⁷⁹

Pinevas õhkkonnas 1904. a. detsembris toimuvail valimisel oli opositsioon esitanud oma kandidaadid kõigis valimisjaoskonnas peale VI linnaosa, mida peeti kõigutamatuks saksluse kantsiks. Eri päevadel jaoskondades toimunud valimistel saavutas eesti-vene blokk võidu võidu järel. Üldse sai blokk uues linnavolikogus 43 kohta, neist I valimisjaoskonnas 7, II — 5, III — 9, IV — 12 ja V — 10. Sakslased said kõik kohad VI jaoskonnas ja pooled kohtadest, nimelt 5, II jaoskonnas, kokku 17⁸⁰. Blokis endas olid kindlas enamuses

---

⁷⁷ Ühel valimiseisel koosolekul pitsimajas olevat linnavolinik parun Rosen hoiatanud eesti majaomanikke oma kanges eesti keeles (Ed. Laaman, Jaan Poska, lk. 31): „Kas sina siis tõeste tahap valip se Päts, se Temant? Temal ei olep ju muud, kui se sumadan. Tema kõik vara olep ta sumadanis. Kui ta tulep volikokku, ta jagap su vara omavahel, kui sina neid valip, siis olep temal se vara ja sinul se sumadan.“

⁷⁸ „Revalsche Zeitung“ 8. XII 1904.

⁷⁹ „Vaba Maa“ 1929, nr. 272 (K. Pätsi mälestusi).

⁸⁰ 1904. a. valimiste kohta TLAA, tmk, nr. 44/1904. Vrd. ka Ed. Jürisson, Kui murti saksluse selgroog..., „Kaitse Kodu“ V (1929), lk. 1460. Tähtsamaist eesti tegelastest valiti linnavolikokku [sulgudes hääled poolt (+) ja vastu (-), mis ühtlasi näitavad võistlevate poolte arvulisi suhteid: I jaoskonnas Johann Umblia (+ 105, - 34), Peeter Sorgus (+ 101, - 38), Otto Strandman (+ 100, - 39); II jaoskonnas Jaan Temant (+ 124, - 98), Ferdinand Karlson (+122, - 100); III jaoskonnas Voldemar Lender (+ 132, - 53), Gustav Kala (+ 127, - 58), Johann Mürkes (+122, - 63), IV jaoskonnas Jaan Poska (+ 183, - 74), Georg Köler (+ 184, - 73), Friedrich Trakmann (+ 176, - 81), Jaan Schlisti (+ 228, -29); V jaoskonnas Mihkel Pung (+ 168, - 101), Karl Mänd (+ 168, - 101), Albert

eestlased, kelle koguarv oli ühtlasi üle poole volikogu liikmeist, nimelt 38, kuna venelasi oli ainult 5. Eestlastest linnavolinikkude hulgas oli ühtlasi 8 kõrgema haridusega isikut (K. Päts, J. Poska, M. Pung, J. Teemant, O. Strandman, F. Karlson, V. Lender, dr. G. Köler), nii et bloki koosseis ka hariduslikult tasemelt oli üldiselt õige kõrge.

Nii suur eesti-vene bloki võit tuli kummalegi võitlevale poolele suureks üllatuseks. Eesti rinde tegelased olid lootnud küll kujundada tugevat vastasrinda, polnud aga sõandanud nii täielikust võidust unistadagi⁸¹. Toimunut hinnati nii kaotajate kui võitjate poolel suure ajaloolise murranguna. Seda ta oligi; oli seda kõigepealt Tallinna linnaomavalitsuses, kus eestluse ja saksluse osad ümber pöördusid: seni valitsev element taandus opositsiooni kohale, kaotades oma endise positsiooni jäädavalt; „linnaisadeks“ tulid uued mehed, keda kandis võidule tõusev eesti ühiskond. Need uued mehed tõid kohalikku linnaomavalitsusse uued suunad ja värskus², nagu see oli tarvilik areneva elu ja ühiskonna uute vajaduste arvestamiseks. See tõusva eestluse esimene suurem poliitiline võit, mis saavutati tahtekindla ja osava, olukorra eritingimusi tähelepanelikult ja taiplikult arvestava taktikaga, ei piirdunud muidugi ainult kohaliku linnaomavalitsuse alaga, vaid oli olulise tähtsusega kogu eestluse eluteel, eriti aga Eesti suurima linna ulatuses. Kuid selle hindamine on juba peatükk omaette. Meie aga võime siinkohal oma käsitluse lõpetada, olles jälginud eesti ja vene elemendi kantud opositsiooni Tallinna linnaomavalitsuses selle algusest kuni võiduka lõpuni 1904. a.

See opositsioon kestis üle veerandsaja aasta, saades võimalikuks oma avaldusis Vene linnaseaduse kehtimapanemise järel 1877. a. ja olles ilmekam oma algperioodil, siis laostudes ja langedes eriti 1890-ndail aastail, uue linnaseaduse kehtivuse ajal, elades läbi samalaadilise loidumise ja mandumise, mis oli omane kogu meie ühiskondlikule mõttele sügavama venestamise perioodil. Tema tõus ja võit sai võimalikuks vahepeal arvuliselt suurenenud ja sotsiaalselt osatähtsuselt tõusnud eesti elemendi kandel, mille organiseerijaks ja vaimseks äratajaks ning poliitiliseks kasvatajaks oli uues rahvuslikus ja sotsiaalses renessansis kasvav noorem haritlastepõlv. Kuid sellele võidule eelnenud viimane jõukatsumine rajanes oma olemuselt ja meetoditelt kogu eelmise opositsiooni võitluses saadud kogemustele ja alustele. Nii kujunesid juba alguses pärast esimese Vene linnaseaduse kehtimapanekut opositsiooni alused eesti-vene bloki näol, mis leidsid rakendamist ka kogu hilisemal ajal, samuti ka 1904. a. Samuti oli lugu ka vastasrindlike arvustamise meetoditega, mille lähtekohaks oli algusest peale, piltlikult öeldes agul,

Kooba (+ 168, — 102), Konstantin Päts (+ 167, — 102), Jüri Ihermann (+ 164, — 105).

⁸¹ Vrd. „Vaba Maa“ 1929, nr. 272 (K. Pätsi mälestusi).

seega laiemal valijaskonna huvide arvestamine, mis andis opositsioonile kestva demokraatliku baasi. Mõjuta ei jäänud opositsiooni kandvate kihtide kasvatamisel eriti see moraalne meeleskindlus, mis avaldus vastasrinna tegelaskonnas iseäranis esimese linnaseaduse kehtivuse ajal. See kõik teeb opositsiooni arenemise enne oma lõpliku võidu saavutamist omaviisiliseks tervikuks, mis väärib huvi mitte üksnes oma suurtulemuse seisukohalt, vaid paelub meie tähelepanu ka omaette peatükina eesti uueaegse ühiskonna võitluste ajaloos.

Hans Kruus.

L'Opposition dans la municipalité de Tallinn de 1877 à 1904.

Résumé.

Jusqu'à la loi municipale russe de 1870, réalisée principalement en 1877, l'organisation municipale de Tallinn comme celle des autres villes baltiques, était restée basée sur les traditions médiévales. Avec la nouvelle loi les anciens organes du régime communal corporatif — les magistrats et les corporations — perdirent leur situation privilégiée dans la conduite des affaires de la ville. Ils furent remplacés par le conseil municipal et par l'administration municipale élue par le premier.

Le conseil municipal de Tallinn se composait, d'après la nouvelle loi, de 72 membres, élus d'après le système des trois classes. Appartenaient à la première classe les électeurs les plus aisés, les plus gros contribuables qui payaient ensemble un tiers des impôts de la ville. Les contribuables du deuxième tiers, selon l'ordre des sommes versées, constituaient la seconde classe. La troisième classe, la plus nombreuse, comprenait le reste des contribuables.

L'élément allemand, qui avait dirigé jusque là la commune de Tallinn, garda pendant toute la validité de cette loi municipale (jusqu'en 1892) la majorité dans les deux premières classes, et par conséquent également sa position privilégiée dans le conseil. Cependant les élections de la troisième classe devinrent le théâtre d'une lutte acharnée entre l'élément allemand et le bloc esto-russe. Ce dernier remporta la victoire à toutes les élections, et les conseillers ainsi élus formèrent l'opposition dans la municipalité pendant toute cette période. Pendant les deux premières élections (1877 et 1881) le bloc esto-russe de la troisième classe s'allia avec la fraction libérale des Allemands, mais il se sépara des Allemands pendant les élections suivantes. La majorité de ce bloc fut constituée par les Estoniens.

Les dirigeants de l'opposition sont dès le début le professeur de lycée retraité A. Tchoumikov, de nationalité russe, ainsi que le négociant et propriétaire estonien Th. Jakobson, dont l'activité a été particulièrement énergique dans les deux premières municipalités. Comme point de départ aux manifestations et aux exigences de l'opposition servirent en premier lieu les intérêts de la banlieue, à savoir de la couche la plus large des électeurs, ce qui lui assura une base nettement démocratique. Dans l'âpre conflit des langues, provoqué par la politique de russification du prince S. Chahhovskoy, devenu gouverneur d'Estonie en 1885, et terminé par la destitution du maire de Tallinn, Th. W. Greiffenhagen, l'opposition esto-russe du conseil municipal se rangea du côté du gouverneur. Cependant le gouver-

neur ne se contenta plus finalement de l'activité de l'opposition et résolut de la reconstituer par différentes manœuvres de l'élément purement russe. Ce projet ne se réalisa pourtant pas.

En 1892 entra en vigueur la nouvelle loi municipale, qui introduisit un nouveau régime pour les élections. Les élections d'après l'ordre des classes de contribuables furent abolies, resta en vigueur le régime électoral censitaire égal pour tous les citoyens russes âgés d'au moins 25 ans, propriétaires à Tallinn de biens immobiliers d'une valeur minimum de 1000 roubles, et les propriétaires des entreprises commerciales ou industrielles appartenant à la I ou à la II corporation.

Ce régime électoral rendit les manifestations de l'opposition estonienne plus difficiles. De ses candidats n'avaient accès au conseil municipal que ceux, qui étaient appuyés par la majorité allemande. Aux élections de 1900 l'opposition réussit néanmoins dans quelques circonscriptions à faire passer ses candidats (furent élus au conseil municipal 9 Estoniens et 4 Russes, tandis que le parti de la majorité était constitué par 47 Allemands). Bien que, en général, assez passive, cette opposition joua un certain rôle pour préparer la victoire du bloc estonien aux élections suivantes.

Un des facteurs les plus importants dans le développement de l'opposition fut la génération des intellectuels de la Jeune-Estonie. Venant principalement de l'Université de Tartu elle se proposa comme but dans sa nouvelle résidence de lutter pour l'autonomie locale. Cette lutte a été une partie essentielle et inséparable de l'activité politique générale du cercle réuni autour de journal „Teataja“ sous la direction de K. P ä t s.

Le bloc esto-estonien constitué sur la base traditionnelle de l'opposition eut la majorité aux élections municipales en décembre 1904. Le bloc a eu au conseil municipal 43 sièges, dont 38 estoniens et 5 russes, tandis que les Allemands n'eurent que 17 sièges. On a évalué ces résultats de vote aussi bien de la part des gagnants que du côté des perdants avec raison comme un grand changement historique. Désormais les rôles des Estoniens et des Allemands étaient renversés à la municipalité de Tallinn: les Estoniens, qui étaient jusque là dans l'opposition, prirent la direction, les Allemands se replièrent dans l'opposition. Cette victoire a eu des conséquences importantes pour l'avenir politique de toute la nation estonienne.

Lambakasvatussaaduste turustamine XIX sajandil Eesti- ja Liivimaal.

Et tänapäeval meie majanduselus on tähtsaks küsimuseks lambakasvatuse arendamine, selle põllumajandusharu poolt produtsioneeritud varade väärtus ja turustamisvõimaluse korraldamine, siis on loomulik, et tutvume lambakasvatuse tootjate kaubanduse korraldusega minevikus.

Villakaubanduse, nagu teistegi kaubandustehingute juures, puutuvad kokku vähemalt kahe vastaspartei — villatarvitajate ja tootjate huvid. Tihti ilmnesid siin ka veel vahekauplejate huvid, sest vill tuli turustada sagedasti välismaistel villaturgudel, milleks osutus

vajalikuks vahekaupleja. Viimast soovitas iseäranis soojalt dr. Sturm 1817. a., kes arvas, et välismaale müügile minev vill pidi minema vahekaupleja kaudu, sest tootjal olid reisud seotud palju suuremate kuludega kui seda moodustas komisjonitasu, pealegi evis vahekaupleja villa realiseerimisel suuremaid kogemusi¹. Villakaubandus oli XIX sajandi alguses Lääne-Euroopas korraldatud peamiselt sellekohaste turgude ja messide abil, millest omasid suuremat tähtsust sellal Leipzigi ja Hamburgi villaturud².

Mis puutub Eesti- ja Liivimaasse, siis siingi esinesid põlised rivaalid — villa produtsendid ja konsumendid. Turu tarbeks produtsööri villa peamiselt põllumajanduslikkudes suurkäitistes, kuna väikekäitis — talu — harilikult ei esinenud villaturu varustajana. Talud esinesid koguni ise villatarvitajatena, ostes mõisalt villa, sest taludes valmistati nii oma perele kui ka sulastele ja tüdrukutele rõivaid, mistõttu oma tarbing oli suur. Mõningat sellist juhtu, kus saadeti ka talust villa müügile, võime vaadelda kui erandit. Seda tõendab ka prof. J. Mägi, kes kirjutab 1926. a., et „äriline lambakasvatus ja villamüük kuulus XIX sajandil peaaegselt mõisadele, kus suuri karjamaid ja ka teisi võimalusi oli suurte lambakarjade otsustavaks pidamiseks ja villa müügile saatmiseks enam kui taludes“³. Seepärast on ka loomulik, et oma käsitelus lambakasvatussaaduste turustamise kohta piirdun ainult tolleaegsete põllumajanduslikkude suurkäitiste vaatlemisega.

Lambakasvatuste tähtsamad saadused, mis esinevad kaubanduslikus käibes, on vill, liha ja karusnahad. Enne nende produktide kaubanduse juurde asumist peame tutvuma üldiselt nende omadustega, mis kujunevad mõõtuandvaiks kaubanduslikus liikluses. Villa hindamisel tuli arvesse vill-karvade peenus, puhtus, säbarus, ühtlikkus, pikkus, venitatus, elastsus, värvus jne.⁴. Villahinnad olenesid seega väga mitmetest teguritest, millega on ka seletatav nende suurem või vähem kõikumine. Villahindadega paralleelselt kõikus aga lambakasvatuste tasuvus, sest villa kaubanduslik tähtsus XIX sajandi I poolel oli suur. Ainult temal peamiselt baseeruski kogu lambakasvatuse tasuvus⁵. Suur tähtsus oli tingitud tolleaegsete põllumajanduslikkude käitiste ekstensiivsest majapidamisvormist. Prof. J. Bohm ütles, iseloomustades XIX sajandi villalambaid:

¹ Sturm, Über die Schafwolle, in naturhistorischer, ökonomischer und technischer Hinsicht, Neue ökonomische Repertorium für Liefland (lüh. NöRfL), 5. Bd., 3 St., Dorpat 1817, lk. 323.

² *Ibid.*

lk. 366, 367.

³ J. Mägi, Karjakasvatus, Eesti Maa, Rahvas, Kultuur, Tartu 1926,

⁴ E. Liik, Lambakasvatus, Põllumehe käsiraamat, V osa, Loomakasvatus, II, Tartu 1935, lk. 264.

⁵ F. Saks, Lambakasvatuse areng XIX sajandi algusest kuni praeguse ajani, Tartu, 1937, lk. 56 (käsikiri).

„Das Wollschaf wird also auch immer und ewig das Schaf für extensive Wirtschaften bleiben“⁶. Loomulik siis, et teised lambakasvatuse saadused, nagu liha ja nahad, evisid sellal väiksemat kaubanduslikku tähtsust võrreldes villaga. Nende hindu määravaid tegureid oli tunduvalt vähem kui villal. Nii näiteks liha hindade puhul oli peamine tähtsus liha maittsel, mahlakusel ja rasvasisaldavusel, mistõttu oli ka tähtis eksterjöõri tundmine. Nahkade puhul olenes hind loomast, kas oli ta tapetud või lõppenud, samuti ka villasisaldavusest. Suguloomade müümisel määrasid hinna tema tõuomadused, nagu villapeenus, villaku suurus, kehakaal jne. Kõigi nende omaduste täpseks tundmiseks oli vajalik uurida eksterjöõri ja villa omadusi⁷. Arusaadav siis, et kui tutvume lambakasvanduste poolt produtseeritud turustamisele mineva villatoodangu hulga ja lisakuludega, mis tingitud tema realiseerimisel, siis tuleb meil jälgida kõigepealt toodetud villa hulka, tema pügamist, pesemist ja teisi turustamiseks vajalikke toiminguid.

Meriinolambaid põeti Läänemere mail harilikult 1 kord aastas ja ainult juuniku esimesel poolel. Lihalambaid põeti 2 korda, esimene kord juunis meriinodega ühes ja teine kord novembri alguses. Maalambaid põeti harilikult 3 korda, harvemini juba 2 või ka 4 korda aastas⁸. Enne lamba pügamist pesti võimalikult kõik villas esinev mustus välja. Sellist pesemist nimetati „Rückenwasche“. Pesemine toimus kõigil lammastel enne suvist pügamist. Varakevadistel ja hilissügisestel pügamistel ei olnud võimalik kasutada niisugust villapesemise moodust, sest ilmad olid siis jahedad ja lambad võisid kergesti peale pesemist külmetuda, mistõttu vill põeti kõige mustusega⁹. Villa pesti lammaste ujutamisega järves, jões või ojas. Nendes mõisades, kus puudusid ujutamiseks vajalikud looduslikud veed, kaevati selleks tiigid. Lammaste ujutamiseks kasutatud kohad piirati vaiade ja ritvadega, et lambad ei saaks eemalduda vastavast piirkonnast. Ujutamisel aeti lambad piiratud koha alguses sisse ja välja lasti neil tulla teiselt poolt. Väljatuleku koht oli tehtud aeglaselt tõusvaks, nii et lammas sai kerge vaevaga kaldale¹⁰. Mõnel pool kasutati nn. pesemissilda, mille põrand seisis vee põhjast kõrgeimal. See hoidis vee kogu aeg puhta, takistades teda mudaseks muutmast. Iseäranis praktiseeris seda XIX sajandi II poolel Eestimaa Mäetaguse mõisas olev lambameister J. Charlé¹¹.

⁶ J. Böhm, Die Schafzucht nach ihrem jetzigen rationellen Standpunkt, I Teil, Die Wollkunde, Berlin 1873, lk. 11.

⁷ Sauks, *op. cit.*, lk. 56.

⁸ A. Blau, Die Schafzucht in den baltischen Provinzen Russlands (käsitäsi Liivimaa Ökon. ja Üldkas. Ühingu arhiivis), lk. 105.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Blau, *op. cit.*, lk. 105, 106.

¹¹ J. Charlé, Lamburi-Ramat küssimusste ja kostmistega Eesti-ma lambapoistele õpetamiseks ja juhhatamiseks, Tallinn 1892, lk. 115.

Ujutamiskohal seisvad töölised püüdsid lammaste möödumisel villa hõõrumise ja pigistamisega puhastada seda mustusest. Kasvandustes, kus lambavill sisaldas iseäranis ohtralt rasvhigi, asetati piki ujumiskanalit rohkem inimesi. Pärast pesemist loputati lambad puhta veega.

Enne pesemist kasteti lambad märjaks, et villas asetsev kuivanud mustus muutuks pehmemaks ja et hilisemal pesemisel oleks teda seega kergem kõrvaldada. Sellist eeljutamist tehti harilikult öhtul enne pesemispäeva või kui pesti peale lõunat, siis ka pesemispäeva hommikul. Pärast eeljutamist hoiti lambad veel võimalikult kitsas laudalahtris tihedalt koos, et kuumuse mõjul suurenev rasvhigi tekkimine pehmemaks villa. Pesemine ise oli mõisades erinev, oledes sealsetest lokaalsetest tingimustest¹², nii näiteks sunniti Tarevastus lambaid 8 korda üle jõe ujuma, mille järel neid pesti kaks korda. Rāpinas eelmisel päeval enne pesemist pandi lambad tugevasti higistama. Pesemiseks kanti lambad ükshaaval vette, kus neid puhastati hõõrumisega. Kergulas pesti neid 24 tundi pärast lammaste eeljutamist. Koigis ja Orus pesti lambakarjad juunikuul selleks eraldi valmistatud tiikides. Pesijad seisid sillataolistel alustel ja puhastasid vees seisvaid lambaid harjaga. Päev enne pesemist kasteti lambad esimeses tiigis märjaks, teises tiigis pesti neid ja kolmandas loputati. Kehtnas oli lammaste pesemiseks muretsetud suur vann, kus oli alati võimalik vett vahetada. Undlas pool päeva enne pesemist ujutati lambaid. Pesti neid sooja veega täidetud vannis, mille järel neid veel loputati¹³. Eespool toodud näited annavad küllaltki selge pildi erinevatest villapesemismeetoditest.

Pärast pesemist aeti lambad varjulisele, tuulevaiksele karjamaale, et vill nii ruttu ei kuivaks, sest vastasel korral kannataks selle all villa ühtlus, muutudes iseäranis otstes karedaks. Vihmase ilma puhul ja juhul, kui lambad pesti peale lõunat, aeti nad puhta põhuga varustatud lauta. Heade ilmadega kuivas vill umbes kahe päeva jooksul, mil võidi seda pügada¹⁴.

Pügamist korraldati ruumikal väljal, kus oli küllaldaselt valgust ja puhtust. Pügamine oli üksikutes kasvandustes enam-vähem sarnane. Üldiselt kasutati pikemaid lambaraudu kui neid leidis Poolas ja teistes Vene kubermangudes. Pügamisel püüti pügajate poolt võimalikult säilitada villak tervena, sest see hiljemini kergendas villa sorteerimist. Pärast pügamist läksid villakud sorteerijatele. Viimased asetasid enamasti villaku mustaks värvitud lauale, kus siis veel säilinud mustuse, nagu õletükid jne., välja korjasid. Sorteerijad kõrvaldasid villakust ka kõik mustad ja kollased villatükid, visates neid nn. lakkide juurde. Viimased jaotati headuse järgi

¹² Blau, *op. cit.*, lk. 105, 106.

¹³ Blau, *op. cit.*, lk. 106 a.

¹⁴ Blau, *op. cit.*, lk. 106.

kas I ja II või jälle headeks ja kollasteks lokkideks. Lokkide osatähtsust villakus oli raske kindlaks määrata, kuid see moodustas Blau arvates 8—10%¹⁵. Lõpuks asetati sorteeritud villakud pealekuti, keerati rulli ja pandi linastesse kottidesse, mida nimetati pallideks. Üksikute pallide raskus oli mitmetes mõisades erinev. Nii oli see mõnes kohas 8—13 puuda, teisel jälle 20—25 puuda jne., mõnes kohas veel rohkemgi. Eraldi kaaluti üksikuid villakuid peamiselt ainult jääradel ja kaheaastastel uttedel¹⁶.

Pügamist toimetasid harilikult naised ja tüdrukud. Nendele maksti tasu kas päeva-viisi (päev 25—40 kopikat) või tükiviisi, kusjuures igalt põetud lambalt saadi 3 kopikat, harvemini 2 või koguni 4 kopikat. Mainida võiks ainult Mäksi kasvandust, kus uttede ja oinaste villaku pügamise eest maksti 4, jäärade eest koguni 8 kopikat¹⁷.

Nagu juba eespool mainitud, oli villa puhtus hinna määramisel võrdlemisi tähtis tegur. Nii soovisid villatarvitajad halvasti pestud või koguni pesemata villa võimalikult nii odavalt, et, nagu dr. Hartmann väljendas, „see talle pool-kingitud oleks“¹⁸. Villakaupmees Tepper, kaitsedes seda seisukohta, tõi huvitava näite; ta oletas, et pesemata vill sisaldas 70% mustust. Sada naela sellist villa maksaks aga 30 rubla, seega läheks sada naela pestud villa maksma 100 rubla. Sellest näeme, et iga villa puhtusmäärat kõikumine 1% piires oleks 100 naela kohta villa juures 4 rubla. Sellega seltsis asjaolu, et tihti villatarvitaja kandis villa transpordikulud kuni oma laoni. Pesemata või halvasti pestud villade transportimisel kandis ta samuti seal leiduva mustuse veokulu, mida ta ei saanud muidugi kasutada. Loomulik siis, et villa rendemendi määramine oli seotud riisiko momendiga, mistõttu ka konsument surus hinnad võimalikult odavamaks¹⁹. Aga nagu mõisades esinevatest pesemisviisidest nägime, olid need võrdlemisi primitiivsed, sõltudes tugeval määral ilmastikuloolest. Halvemate ilmadega sooritatud pesemised enamasti ebaõnnestusid, mistõttu langes ka villa hind²⁰.

Villa sorteerimine ja pakkimine oli samuti suure tähtsusega villahinna määramisel. Iseäranis XIX sajandi alguses ei osatud veel villa sorteerida, mistõttu ka makstavad hinnad olid halvad²¹. Alles aja jooksul arenes välja meie suur-agraarkäitistes põhjalikum villa sorteerimine ja pakkimine, mis tagas paremaid hindu. Selle põhju-

¹⁵ Blau, *op. cit.*, lk. 106, 107.

¹⁶ Blau, *op. cit.*, lk. 107.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Die Richtersche Wollwäsche, Baltische Wochenschrift (lüh. BW), 1868, nr. 41/42, lk. 602, 603.

¹⁹ Die Richtersche Wollwäsche, *op. cit.*, lk. 601, 603.

²⁰ Liivimaa Kuberner Kantselei Arhiiv (lüh. LKKA), Riigi Keskarhiiv.

²¹ R. H. v. Sievers, Über Wollmanufakturen und die Verbesserung der Wolle in Liefeland, Ökonomische Repertorium für Liefeland (lüh. ÖRfL), 7 Bd., 2 St., Riga 1811, lk. 217, 218.

seks oli üldine elukalliduse tõus XIX sajandi II poolel, mis sundis villa produtsente kasutama iga abinõu, et tõsta kasvanduse tasuvust.

Peatudes nüüd lambalt saadaval villakul²², näeme, et keskmine villaku kaal Eestimaal XIX sajandi lõpul oli 3,5 naela. Sajandi I poolel kõikus see napilt 2 naela ümber. Villaku suurenemine oli tingitud halvenenud villakonjunktuuridest, mis sundis villa produtsente loobuma ülipeenest ja vähesest electa-villa tootmisest suurema hulga karedama villa kasuks. Villak suurenes loomulikult võrdlemisi negla-selt, olles tingitud ühest küljest põllumeeste konservatiivsusest ja teisalt tõuaretuse pikaldasest käigust, mistõttu villaku suurenemine sai märgatavaks alles aastakümnete möödumisel. Liivimaa villatoo-kide kohta puuduvad kahjuks nii täpsed andmed kui see esines Eesti-maal. Kuid vaadeldes üksikuid Liivimaa lambakasvandusi, võime öelda, et villaku suurus on umbes samasugune nagu Eestimaal. See on ka loomulik, kui arvestada, et nii Liivi- kui ka Eestimaa lamba-kasvatajad pidasid silmas kohaliku turu nõudeid, mis olid mõlemal kubermangul ühesugused. Ka Liivimaal võime märgata villaku suure-nemist. Oma väite tõestuseks toon Trikatesi sugulavas kasvatatavate lammaste villaku kaalu muutused. Nii oli²³

1842. a.	villaku suurus	Triкатеси	1,89	naela
1847.	"	"	"	2,06 "
1848.	"	"	"	2,15 "
1858.	"	"	"	3,45 "
1859.	"	"	"	3,63 "
1860.	"	"	"	3,87 "
1861.	"	"	"	4,06 "
1863.	"	"	"	4,30 "
1864.	"	"	"	4,60 "

Muidugi peame arvestama, et Trikatesi lambakasvandus oli sel-lal parimaid kogu Läänemere maades, seega on ka seletatav võrd-lemisi suur villak. Teistes Liivimaa kasvandustes oli lambavilla took loomulikult väiksem, võrdudes umbes Eestimaa omaga.

Üksikutes kasvandustes siiski on märgata võrdlemisi suuri vil-laku kaalu kõikumisi. Nii leidis XIX sajandi lõpul agraar-käitisi, kus lammas ei andnud rohkem kui 2,5 naela villa, sealsamas esines aga ka teisi, kus villaku kaal oli ca 5 naela lambalt aastas. Lamba villatook olenes esijoones tema tõust, soost jt. säärastest põhjus-test. Kõige rohkem andsid villa jäärad, kelledest suurima toogiga olid 2- kuni 3-aastased. Keskmiselt andis jäär 10—12 naela püstud seljavilla. Jääradele järgnesid oma villaku kaalult oinad, ahtraks jäänud ja vanemad uted, kellede kaal kõikus umbes 6—7,5 naela vahel.

²² A. Blau, *op. cit.*, ja Fünfter Bericht des estländischen land-wirtschaftlichen Vereins für das Jahr vom 10. November 1854 auf 1855, Reval 1855, lk. 17 andmeil.

²³ Toimikud „Schafzucht“ — „Anhang“, Liivimaa Ökon. ja Üldkas. Ühingu arhiiv.

Vähem villa saadi imetajatelt uttedelt — 2,5—3,5 naela. Ka oli 13- kuni 14-kuistel talledel võrdlemisi väike villak, kaaludes 2—3, harvemini juba neli naela. Alljärgnev tabel näitab meile villaku kaalu üksikutes kasvandustes lambasoo järgi ²⁴.

Kasvandus	Jäär	Oinas	Utt	Tall	Keskmine
Trikatesi	8 naela	5 naela	4,5 naela	3,5 naela	5,25 naela
Mäksi	5 „	?	3 „	2—2,5 „	3,5 „
Suur-Konguta	6—7 „	3 ¹ / ₂ —4 „	2,5 „	2 „	3 „
Tarvastu	5 ¹ / ₅ „	3 ² / ₅ „	3,2 „	3,1 „	3,8 „
Oru	6 „	5 „	4 „	3 „	4,25 „
Piibe	6,5 „	5 „	4 „	3,75 „	? „
Maardu	8 „	5 „	4 „	2—3 „	4 „
Kehtna	6—8 „	3—4 „	2,5—3,5 „	2—2,5 „	3—3,5 „
Undla	7 „	5 ¹ / ₆ „	4,1 „	3 ² / ₃ „	4 ¹ / ₃ „

Lihalambad või nendega segatud meriinod ja maalambad andsid natuke rohkem villa kui puhastverd meriinod. Nii andsid Steenesi mõisas olevad osalt puhtad southdownid, osalt segatud maalammastega, keskmiselt jääb 8 naela, utt 5—6 naela villa. Räpinas, kus oli meriinosid segatud leicesteri ja southdowni jääradega, saadi keskmiselt ainult 2,75—3,5 naela. Kergulas oli southdownide villak ca 4—5 naela kahekordse pügamisega ja nimelt jääb 6—10, oinas 5—7 naela, utt 2,5—3,5 ja tall 1,5—3 naela villa. Alatskivil saadi southdowni ja meriino segamisel 5,5 naela lambalt. Õisus saadi southdownidelt läbisegi 3¹/₃—5 naela. Koigis saadi aga lihalamastelt juunis 2,5—3 naela pestud ja novembris ca 3 naela pesemata villa ²⁵.

Maalambaid põeti, nagu juba mainitud, 2—4 korda aastas ja need andsid pestud villa 2—3,5 naela või pesematut 4—6 naela aastas, mille eest maksti võrdlemisi väikest hinda. Seega maalambast saadud vill ei suutnud katta lambapidamise kulusid. Nii kirjutas Blau: „Im Allgemeinen kann das Landschaf als Wollarm bezeichnet werden, und macht das Futter nicht bezahlt, welches es verbraucht ²⁶.“ Ainult mõnedes kohtades, kus maalambaid oli aretatud kas inglise lihalamastega või rambouilletidega, saadi 5—6 naela pestud villa, mille väärtus kattis villatootmiskulud ²⁷.

Peatudes villakaubandusliku liikluse juures tuleb kõigepealt mainida, et siinsed villaproduktid — suurpõllumehed — püüdsid luua terve sajandi jooksul lahendamaid ja soodsamaid villa realiseerimise võimalusi. Kuid terve sajand esitati lambakasvatajate poolt kaebusi kohalikkude villaturgude ebakindluse üle ²⁸. Meriinolam-

²⁴ Blau, *op. cit.*, lk. 109.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Blau, *op. cit.*, lk. 109, 110.

²⁷ Blau, *op. cit.*, lk. 109.

²⁸ Blau, *op. cit.*, lk. 110.

maste kasvatamise alperioodil puudusid kohalikud villa realiseerimise võimalused, sest mõned üksikud sellal töötavad villavabrikud ei vajanud kuigi palju villa. Kasvandused olid seetõttu sunnitud otsima soodsamaid turustamisvõimalusi, püüdes realiseerida villa välismaale või sisemaale või jälle asutades ise vabrikuid, nagu seda esines krahv Rehbinderi juures, kes käsikäes peenvilla lamaste kasvatusega seadis sisse vabriku²⁹; veel rohkem ilmnis see aga Hiius, kus vennad Ungern-Sternbergid asutasid suurejoonelise kalevivabriku Kärddlas³⁰. Turustamise raskusi sellal näitab kujukalt Trikatessi sugulava püüded leida sobivat turgu; nii realiseeriti 1829. a. vill osaliselt Inglismaale, osaliselt Hollandisse, 1830. a. Narva, 1831. a. Moskvasse, 1832.—1833. a. Königsbergi³¹.

Arvatavasti oli ka teistel lambakasvandustel samasuguseid raskusi villa realiseerimisel. Iga-aastane villaturgude vahetamine ei võimaldanud aga tootjaile saada villa eest õiget hinda, vaid see tuli odavamini ära anda.

Villaturgude otsimiseks saadeti Riia villasorteerimise asutise esimees Julius Thiele Peterburi ja Moskvasse 1832.—1833. a., kus ta pidi tutvuma turu nõuetega. Tagasi tulles andis ta aga võrdlemisi halva arvustuse nende turgude kohta, mainides muuseas: „Ehkki Moskvas on palju villavabrikuid, kus vajatakse kokku 140 000 puuda peent ja 145 000 puuda harilikku karedat villa, puuduvad seal villa asjatundjad, rääkimata veel mõnest villa sorteerimise asutisest. Et vabrikantide intellektuaalne tase on madal, pealegi on nad väga umbusklikud ja villa tundmises vähikud, siis on nendega kirjalikult villamüümise suhtes ühendusse astumine võimatu ja selleks tuleks sinna läkitada paar kindlat komisjonääri ja villa-asjatundjat³².“ Kujukalt selgitab sealset kaootilist olukorda Thiele anektoodina kõlav jutustus: „Es geschieht häufig, dass die schönsten und besten Wollen als unverkäuflich liegen bleiben, während ganz schlechte und geringere Wollen teuer bezahlt werden, und man sich beklagt, das keine gute Wolle zu haben ist³³.“

Sellest võrdlemisi ebakindlast seisukorrast sooviti leida pääsetee kohalikkude villaturgude asutamise teel. 1833. a. Tartu Lambakasvatajate Seltsi koosolekul lepiti kokku, et iga aasta juulikuul peetakse Tartus üheaegselt seltsi koosolekuga villaturg. 14. VII 1833 leidiski aset esimene turg, mis ei täitnud aga temale pandud lootusi, sest Eestimaa vill oli juba enne seda müüdud ja kohalikkudest vabrikantidest ilmus ainult üks. Sellega seltsis veel asjaolu,

²⁹ Sauks, *op. cit.*, lk. 15.

³⁰ Sauks, *op. cit.*, lk. 91.

³¹ Blau, *op. cit.*, lk. 110.

³² Toimikud „Schafzucht“ — „Anhang“, Julius Thieles Bericht 1833, Liivimaa Ökon. ja Üldkas. Ühingu arhiiv.

³³ Anhang, *op. cit.*, lk. 2.

et Königsbergi kaupmehed kõik Liivimaa villa kaheks aastaks ära ostsid, mistõttu järgmise aasta villaturg iseenesest ära jäi³⁴.

Seega ei andnud villaturu asutamine Tartus peaaegu mingisuguseid tagajärgi. Olukorra lahendamiseks esitas lambakasvatuse inspektor Puhlmann Schulzile Riia villaturu asutamise kava³⁵. Viimane tegigi 1837. a. aadli konvendile ettepaneku asutada villaturg Riiga³⁶. Ettepanekusse suhtuti täiesti pooldavalt, kusjuures otsustati, et villaturg kestaks iga aasta 23.—26. juulini. Samuti loodeti samal ajal avada müümata jäänud villade keskladu, kust soovijad võisid alati saada villa³⁷. Sealjuures suhtuti aga eitavalt rahaminister Kankrini ettepanekusse asutada veel teine villaturg Tartu. Oma seisukohta põhjendati vähese lambakasvanduste arvu ja võrdlemisi väikese villatoodanguga, millest ei jätkuvat kahele villaturule³⁸.

1839. a. esineski Riias villaturg, mis täitis kõik lootused. Sinna saadeti peale Kuramaa villa veel Grodnost, Kovnost jt. kaugematest kubermangudest. Et aga Liivimaal üle 50 kasvanduse oli müünud villa juba enne villaturgu, siis tuli kõigest kokku ca 120 000 naela villa. Riia villaturgu näitab lähemalt alljärgnev tabel³⁹.

Aasta	Villa hulk	Villa väärtus	Puuda hind
1839	3000 puuda	—	—
1840	9773 „	—	16—30 rbl.
1841	7000 „	—	—
1842	6000 „	—	22—30 „
1843	5000 „	—	10—30 „
1844	8000 „	—	12—33 „
1845	5000 „	—	16—34 „
1846	4000 „	—	16—25 „
1847	5300 „	—	18—22 „
1849	5500 „	—	16—32 „
1854	2500 „	—	20—27 „
1864	2573 „	62 860 rbl.	21—26,5 „
1865	1014 „	25 000 „	21,5—27,5 „
1866	2818 „	71 308 „	22—28 „
1867	2820,5 „	75 139 „	22—29 „
1868	2571 „	53 120,31 „	19—26,5 „
1869	2637,5 „	57 662 „	—
1870	1700 „	41 165 „	—
1872 ca	1000 „	—	—
1876	1010 „	17 600 „	—
1877	576,5 „	12 000 „	—
1878	695 „	16 800 „	22,5—25 „

³⁴ Blau, *op. cit.*, lk. 110.

³⁵ Puhlmann, Die Schafzucht in den Ostsee-Provinzen, Das Inland (lüh. Inland) 1841, nr. 4, lk. 66.

³⁶ Toimik „Schafzucht“, nr. 55, lk. 5.

³⁷ Blau, *op. cit.*, lk. 110.

³⁸ Toimik nr. 55, lk. 5.

³⁹ Tabel koostatud BW, Inland, A. Blau ja toimikute „Schafzucht“ andmeil.

Vaatamata sellele, et alul suhtuti eitavalt teistesse kohalikkusse villaturgudesse, peeti juba 1840. a. ka Tallinnas 27. juunist 8. juulini esimene villaturg, kuhu 5000 puudast Eestimaa villast müügile saadeti 2949 puuda. Hind oli keskmiselt 23—30 rbl., tõustes mõnel partiil kuni 40 rublani puudalt. Üksikasjalisemat müüki näeme alljärgnevast tabelist⁴⁰.

Aasta	Villa hulk	Villa väärtus	Puuda hind
1840	2949 puuda	65 467,80 rbl.	22,20 rbl.
1841	4261 „	88 611 „	22 „
1842	3901 „	81 321 „	20,84 „
1844	3235 „	64 671 „	20 „
1846	2880 „	55 195 „	19,16 „

1843. a. jäi Tallinna villaturg pidamata, sest Sindi vabrik ostis ära peaaegu kõik Eestimaa kubermangu villa. Kahjuks pole Tallinna villaturu kohta rohkem andmeid. Mul õnnestus aga saada andmeid Eestimaa kubermangu 1840.—1853. a. villatoodangu kohta, mis annab küllalt selge pildi selleaegsest villaturust, sest tuleb eeldada, et suurem osa toodetud villast saadeti Tallinna turule. Alljärgnev tabel annabki pildi villatoodangust Eestimaal⁴¹.

Eestimaal toodetud villa hulk ja hind.

Aasta	Villa hulk	Villa väärtus	Puuda hind
1840/41	3918 puuda	91 227 rbl.	21,28 rbl.
1842	3859 „	83 995 „	21,79 „
1843	3250 „	63 000 „	19,38 „
1844	3235 „	67 811 „	20,96 „
1845	2970 „	74 001 „	24,91 „
1846	2880 „	55 105 „	19,16 „
1847	2973 „	68 086 „	22,90 „
1848	3518 „	63 953 „	18,58 „
1849	3518 „	74 948 „	19,30 „
1850	3276 „	71 259 „	21,75 „
1851	3716 „	76 070 „	20,47 „
1852	3800 „	80 000 „	22,22 „
1853	4191 „	94 542 „	22,56 „
1863	9103 „	—	—
1867	8831 „	—	—
1873	6533 „	—	—
1880	4425 „	—	—
1883	3719 „	—	—

Nagu tabelist näha, langesid villahinnad iseäranis 1846. ja 1848. a. Teise õitseaja alguses — 1850. a. — hakkasid hinnad tõusma, jõudes arvatavasti haripunktile 1863. a., mil tuli uus kriis peenvillalambakasvandustes ja mil loobuti temast, siirdudes tasuvamale lihalamba kasvatamisele.

Vaadeldes Tallinna ja Riia villaturgude tabeleid, näeme selgesti

⁴⁰ Tabel koostatud Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft (lüh. LJbdL), BW ja A. Blau andmeil.

⁴¹ Fünfter Bericht des estländischen etc., *op. cit.*, lk. 17.

nende tegevuse ebastabiilsust ja kõikuvust, mis iseäranis ilmnes Riias. Riia turgu külastati nimelt ostjate ja müüjate poolt nii vähe, et ta aja jooksul tegevuse hoopis lõpetas ja seda alustas uuesti 1864. a.

Iseäranis väike oli Riia villaturu läbikäik 1854. a., mil osteti villa ainult 300 puuda, ehkki turule oli toodud 2500 puuda. Põhjuseks oli täielik ostuhimu puudumine⁴². Seega olid üldiselt mõlemad villaturud võrdlemisi ebastabiilsed, mis mingil juhul ei meelitanud ostjaid juurde. Olukorra parandamiseks leppisid villaproduktendid kokku omavahel kirjalikult, et nad enne turgu villa ei müü⁴³. Kuid arvata-vasti ei peetud sellest kokkuleppest kinni, sest 1870. a. Riia villaturul olevad lambakasvatajad otsustasid teatada kõigile Läänemeremaade kasvatajatele, et kui nad ei lõpeta müügitehingute sõlmimist enne turgu, lõpetatakse villaturg vähese villa tõttu.

Avaldatud üleskutses soovitati ühineda, sest ainult asjahuviliste ühinemine võib kasu tuua⁴⁴. Järgmisel aastal läks see häda veelgi suuremaks, mistõttu arutati kogunenud kasvatajate poolt uusi võimalusi villa realiseerimiseks, kusjuures tehti ettepanek Thilo kalevivabriku ostmiseks Riias⁴⁵. See oli võrdlemisi õnnetu idee, mis toodi küllaltki selgesti esile „Baltische Wochenschrift's“ 1872. a. Seal mainiti, et vähegi tasuvabriku tegevus nõuab umbes 10 000 puuda villa ja tehniliste sisseseadude uuendamist, milleks vajalik umbes 1 000 000 rbl. suurune kapital⁴⁶. Viimase kogumine oleks niisama raske kui vastavate usaldusväärsete asjatundjate leidmine, samuti ka nii suure hulga kodumaise kvaliteetvilla kogumine.

Mitte palju parem polnud ka ettepanek luua villatootjate ühing, kelle eesmärgiks oli saata kõik vill Breslau villaturule, kuna kohalikule turule ja ostjatele ei tuleks üldse midagi viia⁴⁷. Transport, komisjon jt. kulud oleksid kindlasti ületanud selle hinnavahe, mis esines sise- ja välismaa villaturul. Oli juba 1850-ndatel aastatel Doeringi eestvedamisel sellise mitme tuhande puuda villa transportimisel Berliini, samuti ka hilisematel aastatel samasugustel katsetel saadud suurt kahju⁴⁸.

Palju kordi ettetoodud väide, et kohalikud kalevivabrikud olevat ühinenud, et suruda alla sisemaisi villahindu, ei pea paika, sest nende väidetele pole suudetud Blau andmetel tuua mingit konkreetset

⁴² Tageschronik, Inland 1854, nr. 34, lk. 564.

⁴³ Blau, *op. cit.*, lk. 112.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ A. Doering, Noch einmal die Schafzucht auf der Ausstellung, BW 1871, nr. 46, lk. 643.

⁴⁶ Die Baltische Wollproduzenten und die Thilo'sche Tuchfabrik, BW 1872, nr. 5, lk. 67.

⁴⁷ Die zweite Baltische Centralausstellung für Landwirtschaft im Riga Riga im Juni 1871, BW 1871, nr. 19, lk. 532.

⁴⁸ Blau, *op. cit.*, lk. 113.

tõendust ja hindade languse põhjus baseerub ju, nagu teame, nõudmise ja pakkumise seadusel. Mida rohkem pakutakse ja mida vähem nõutakse, seda madalamale langeb hind. Ja arvata võib, et vabrikandid, olles head ärimehed, ei hakka ostma sama artiklit, mida võib saada kodumaalt, kusagilt kaugemalt, pealegi, nagu toonitati, olevat see seal veel kallim⁴⁹. Põllumajanduslikud ringkonnad, eesotsas Doering'iga, tõendasid aga, et Saksamaa suurematel villaturgudel, nagu Breslaus, Königsbergis, Hamburgis olevat vill odavam. Halbade villahindade tõeliseks põhjuseks pidas Blau asjaolu, et Riia villaturg oli liiga hilisel tähtpäeval 23.—26. juulil. Enamik villaturge leidis aset juuni keskel ja iga ettenägelik tööstur hoolitses selle eest, et tema vabriku tarvidus oleks kiires korras rahuldatud.

(Järgneb.)

F. Sauks.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1937./38. tegevusaastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevuses jätkus 1937./38. aastal peamiselt juba varemini alustatud ettevõtete ja tööde edasiarendamine ning lõpuleviimine. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloolist Ajakirja“ 2 numbrit 1937. a. aastakäigust ja 2 numbrit 1938. a. aastakäigust. Ajakirja toimetusse kuulusid peatoimetajana O. Liiv, toimetuse liikmeina E. Blumfeld, H. Kruus, M. Schmiedehelm, H. Sepp, P. Tarvel ja J. Vasar; toimetuse sekretärina töötas H. Fischer.

Jätkati tööd seltsi väljaandel ilmuvate suuremate teoste, nimelt „Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihi, „Eesti ajaloo bibliograafia“ IV ja ühtlasi viimase vihi ja ajaloo oskussõnastiku koostamisel.

„Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihi toimetamistööd ei suudetud sel tegevusaastal veel lõpetada. Käsikirja lõpposa artiklite täiendamine ja trükiks viimistlemine viidi toimetuse poolt lõpule; käsil on aga veel olnud leksikoni põhiväljaandes ilmunud artiklitele jätkude ja täienduste koostamine täiendusvihi lõpposa piires. Varemini laotud leksikoni täiendusvihi esimese poole korrektuurid on tehtud toimetuse kui ka trükikoja poolt. Ühtlasi asuti pikemat aega trükikojas ladumise järjekorda ootamas seisnud käsikirja teise poole ladumisele. Toimetuse koosseis on olnud endine: peatoimetaja: P. Tarvel, toimetuse liige H. Kruus, sekretär J. Olvet. Abijõuna kirjavahetuse alal on töötanud M. Sorgsepp.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ (1877—1917) koostamist jätkati E. Blumfeldti ja L. Loone poolt. Teose koostamise töö tekstilises osas viidi lõpule ja esitati trükikojale IV, s. o. viimase vihi käsikiri peale registriosa, mis on koostamisel. Tekstilises osas sisaldab viimane vihik biograafikat ja geneoloogilist kirjandust.

Jooksva bibliograafia alal valmis ja ilmus trükist L. Loone poolt koostanud 1931. a. ilmunud ajaloolise kirjanduse ülevaade „Õpetatud Eesti Seltsi „Eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaate““. Koostamisel on 1924./25. a. ilmunud ajaloolise kirjanduse bib-

⁴⁹ *Ibid.*

liigraafia. Jätkati ühtlasi kaastöö tegemist „Ajalooteaduste rahvusvahelise bibliograafia aastaraamatule“, millest aasta kestel ilmus üks aastakäik; koostamisel on ülevaade 1937. a. kohta.

Ajaloo oskussõnastiku komisjon, mille koosseisu kuulusid J. V. Veski, E. Tender, H. Sepp ja sekretärina L. Vilmre, töötas edasi uute oskussõnade loomisel. Jätkati oskussõnade redigeerimist ja sõnastiku täiendamist. Selle juures fikseeriti ca 700 uut oskussõna. Tegevusaasta lõpuks jõuti sellega üldjoontes valmis ja võidi asuda käsikirja lõplikule viimistlemisele. Sõnastik sisaldab ca 15 000 sõna.

Seltsi väljaannetest eriteosena jätkati Ajaloolise Arhiivi III köite koostamist. See köide ilmub dr. O. Liivi toimetusele, pealkirja all „Suur näljaeeg Eestis“. Teos anti kirjastada K. Ü. Loodusele“.

Selts võttis osa Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee Eesti Osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni, Eesti Ajaloo Kapitali komitee, asutis „Fenno-Ugria“ jt. ettevõtete tööst. 1937. a. augustis Riias toimunud Balti ajaloolaste päevadest võttis selts oma esindaja kaudu osa. Välissidemete loomise alal tuleks seltsi tegevuses eriti nimetada 22. VIII 1937 Tartus toimunud Eesti-Poola ajaloolaste nõupidamist, millele Balti ajaloolaste kongressilt Riias sõitsid üheksa Poola Ajaloo Seltsi esindajat nii vanemast kui ka nooremast ajaloolaste generatsioonist, nende hulgas Krakovi ülikooli endine rektor prof. S. Kutrzeba, prof. M. Handelsman, prof. O. Halecki, prof. Dabrowsky, prof. Ketrzyński jt. Ühes Poola ajaloolastega külastas Tartut ka Budapesti ülikooli ajaloo-teaduste professor ja Ungari Teaduste Akadeemia liige dr. E. Lukinich ja ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee peasekretär prof. M. Lhéritier. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi korraldusel peeti 22. augustil eesti ja poola ajaloolaste nõupidamiskoosolek Eesti Rahva Muuseumi Arhiiviraamatukogu ruumes, kus arutati mõlema maa ajaloo ühiseid probleeme ja võimalusi koostööks. Kõigiti kordaläinud nõupidamisel otsustati püsiva kontakti loomiseks ja kindlustamiseks eesti ja poola ajaloolaste vahel luua kümneliikmeline komisjon, viis liiget kummaltki maalt. Akad. Ajaloo-Seltsi üldkoosolekul 17. X 1937 valiti eestipoolsesse komisjoni prof. P. Tarvel, prof. H. Kruus, dr. O. Liiv, mag. E. Tender ja mag. R. Kenkmaa.

Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse Berliinis väljaantava ajakirjaga „Jomsburg“ ja Latvias Vestures Instituts'iga Riias, saates vastu „Ajaloolist Ajakirja“.

Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 7. Seltsi liikmete perest lahkus surma läbi kaks — toetaja liige A. Kruuspere (Kruusberg) ja liige K. Valdmaa (Valdmann). Tegevusaasta lõpul oli seltsil 99 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Tarvel (esimees), H. Kruus (abiesimees), M. Sorgsepp (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekur), H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatuseliikmed). Revisjonikomisjoni kuulusid: O. Liiv, J. Vasar, V. Juhandi, asemikkudena N. Humal ja J. Madisson.

Tegevusaasta jooksul peeti 5 ettekandekoosolekut, 2 üldkoosolekut ja aastakoosolek. Koosolekuist osavõtjate keskmine arv oli 20. — Seltsi koosolekuil esitati järgmised referaadid:

17. oktoobril 1937 — H. Sepp: „Tallinna kaubandus XIX sajandi lõpul“.

Tallinna kaubanduses Vene riigi siseruumis toimus suur muutus, alates XIX sajandi 70-ndaist aastast, mil valmis Tallinna maa kaudu Vene laiate aladega siduv Balti raudtee. Kuid ei või alahinnata ka mere osatähtsust Tallinna kaubanduses. Mere kaudu olid Tallinnal elavamad sidemed Soomega, Peterburiga ja Riiaga, eriti aga Põhja-Eesti rannikusadamatega ja osalt ka saartega. Sisseveos Tallinna Vene siseruumist etendasid suurt osa Balti ja Nikolai raudtee, edasi ka Euroopa-Venemaa, eriti kaguosa teest, nagu Rjazan—Uralski, Samara—Zlatovski ja Sözran—Vjazma. Üsna suur tähtsus oli veel Lääne-Siberi ja Moskva—Vindavi—Rõbinski teel. Vili tuli peamiselt Volga kubermangudest ja Lääne-Siberist, lina aga peamiselt Moskvast põhja poolt. Sisseveost maantee kaudu moodustasidki puudade hulgaltpäeva peaaegu vili ja lina. Tallinnast mere kaudu väljaveos esineb üsna tähtsal kohal Soome, kuhu veeti eriti oht-ralt toiduaineid, eeskätt vilja. Suur tähtsus oli ka Peterburil ja Riial, samuti ka Eestimaa rannikul, osalt ka saartel. Raudtee kaudu väljaveos oli tähtis koht väljaveol Vene siseruumi puuvillal, mis mere kaudu sisse tuli, siis fabrikaatidel jne. Tunduv esikoht väljaveos raudtee kaudu kuulus Balti ja Riia—Pihkva tee jaamadele; osatähtsusest järgnesid Nikolai tee, Moskva—Nižni-Novgorodi, Moskva—Jaroslav—Anhangelski, Peterburi—Varssavi, Moskva—Kaasani tee jne. Järelikult ei olnud väljaveol Tallinnast Vene siseruumi sääraselt laia raadiust kui sisseveol. Põhja-Eesti kaubaga varustamisel oli Tallinna osa muidugi suur.

7. novembril 1937 — R. Kenkmaa: „Kindralkuberner markii Paulucci tegevusest Tallinnas a. 1819—1829.“

Eesti kõrgeid ametikohti täitnud välismaalastest on silmapaistvaim itaallane markii Philipp Paulucci, kes oli 1812—1829 Balti kindralkuberneriks. Temale allus kõige laialdasem haldamispiirkond, mis kunagi on olnud ühel riikliku kesk võimu esindajal meie maal. Nimelt allutati 1819. a. Pauluccile seni tema võimu all seisnud Liivi- ja Kuramaa kubermangule lisaks veel Eestimaa ja 1823. a. koguni Pihkva kubermang. Markii Paulucci, olles sündinud 1779. a. Põhja-Itaalias Modenas, oli nooreas järgemööda teeninud Piemonti, Austria ja Itaalia kuningriigi sõjaväes. Siirdudes 1807. a. Vene teenistusse, ülendati ta mõne aasta pärast kindralleitnandiks ja määrati viimaks 1812. a. oktoobris esiteks ainult Riia linna, veel sama kuu lõpul aga ka Liivimaa sõjakuberneriks ning tsiviil-ülempühatajaks. Pärast osavõttu Prantsuse vägede väljatõrjumisest Kuramaalt alistati Pauluccile ka Kura kubermang. Sõjakära eemaldumise järel asus uus kuberner talle alluvais kubermangudes ja nende linnades energilisele ülesehitustööle. Kõige rohkem sai Paulucci juhtivat kätt tunda tema residents Riia. Tema 17-aastane tegevus siin läks ajalukku „markii ajana“. Olles määratud 1819. a. ka Eestimaa kuberneriks, ei viivitanud Paulucci päevagi isikliku kohaleilmumisega, et tutvuda kohalikkude oludega. Nagu selgub raeprotokollidest, teostas ta asjaajamise ja arvepidamisraamatute kui ka arhiivi inspeksiooni ja revisjoni, jäädes revideerimise tulemustega rahule. 1819. a. külastas Paulucci kolm korda Tallinna. Märksa parema ning täielikuma pildi kui raeprotokollis leiduvate märkuste põhjal, saame Paulucci tegevusest Tallinnas tema allkirja kandvate käskude, korralduste ja määruste najal. Kõige selgemini valgustab Tallinnas valitsevat olukorda see ekspossee, mis esitati talle magistraadi nimel 4. IV 1819. See sisaldas palveid ja soovi-

avaldusi, et: 1) linna tulud jälle suureneksid selle määran, et suudetaks katta hädavajalikud väljaminekud, 2) et täiesti soikunud kaubandus uuesti elustuks ja 3) et restaureeritaks täielikult endine põhikord. Nimetatud soovide teostamiseks esitati rida otseseid ettepanekuid. Kuigi linnaisad lootuses riigivalitsuse abile kirjeldasid olukorda tumedais värves, peab esitatud andmete ja linna tolleaegse tõelise olukorra põhjal siiski konstateerima, et linna majanduslik seisund oli peaaegu katastroofiline.

Oma tegevuses kohalikkude olude parandamise alal pani markii Paulucci väga suurt rõhku Tallinna välisilme tõstmisele; see oli sattunud väga armetusse seisundisse. Muu hulgas töötati välja uus üsna täielik ning modernne ehitusmäärus. Samuti laskis Paulucci koostada uue tuletoormääruse ja revideerida ning ajakohastada Tallinna käsitöömehete ehk tsunftide põhimäärused. Üldiselt peab aga märkima, et Paulucci need taotlused, mis koputasid riigi rahakukrule, ei andnud suuremaid tegelikke tulemusi. 1819. a. kõigis Eestimaa linnades loodud erikomisjoni ja Toompeal moodustatud keskkomisjoni tegevus linnade laostunud majandusliku seisundi parandamiseks piirdus ainult materjalide kogumise ning põhjuste selgitamisega, kuna nii 1819. kui ka 1826. a. katse riigikassast Tallinnale profsendita laenu saada nurjus.

Isiklike vastuolude ja lahkarvamuste tagajärjel keisriga lahkus Paulucci 1829. a. Vené teenistusest ja läks tagasi kodumaale, kus suri 1849. a. Genua sõjakuberneriina. Kahtlemata oli ta kõige aktiivsemad Vené kindralkubernere Baltimail.

28. novembril 1937 — O. Liiv: „Talurahva käärimine ja rahutused Eestis suurel näljaajal ja selle järel“ (ilmub Akad. Ajaloo-Seltsi väljaandes „Ajalooline Arhiiv“ III).

13. veebruaril 1938 — L. Silberstein: „Ühiseid ja erinevaid jooni Eesti ja Tšehhoslovakkia rahvuslikus vabanemises“.

Jälgides lähemalt Eesti ja Tšehhoslovakkia minevikku leidis referent selles mitmeid ühiseid jooni nii nende riikide poliitilises ajaloo, kui ka kultuurilises ja majanduslikus elus. Märkida tuleb siiski, et mitmed analoogilised nähtused esinevad Eesti ajaloo märksa hiljemini kui Tšehhoslovakkia omas. Kuid mõlemad rahvad on pidanud pikka aega kannatama võõrrahva ülemvalitsuse all, ja mõlemad on pidanud pikaajalist ning visa võitlust oma esialgse iseseisvuse ja vabaduse tagasivõitmiseks. Eestil ei ole siiski olnud sellist poliitilise suuruse ajajärku, nagu seda oli tšehhidel Suur-Määri riigi ajal. Tšehhide ajaloole on iseloomustav ka tihe side rahvusliku ja usulise liikumise vahel (hussiidide sõjad). Eestit ei ole religioossed probleemid nii tugevalt puudutanud. Teravaimal kujul esinesid need probleemid muidugi reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajastul. Eriti halvavalt mõjus tšehhidele Kolmekümneaastane sõda (mis on võrreldav Põhjasõjaga eestlaste suhtes). Selle järel algas rahvusliku ja vaimse elu surutise ajajärk — „Temno“, mis kestis 158 aastat. Sel ajajärgul õnnestus valitsusvõimudel tšehhi keele eluõigust suurel määral kitsendada, mis on omakorda võrreldav eesti keele olukorraga valitseva saksa keele kõrval. Rahvuslikuks suursündmuseks tšehhidele kujunes Kuningliku Böömi Teaduste-seltsi asutamine a. 1785, nagu oli seda eestlastele õpetatud Eesti Seltsi asutamine 1838. a. Iseloomulik on ka see asjaolu, et esimesed tšehhi keele ja kirjanduse eestvõit-

lejad kirjutasid veel saksa keeles (eestlastel estofiilid). Tšehhi rahvuslikku uuestisündi tol ajajärgul on viljastavalt mõjutanud valgustusajastu vaim. Arvuka talupojaseisuse õigusliku ja majandusliku olukorra parandamiseks anti esimene tõuge küll juba Josef II ajal, kuid talupoegade pärisorjuse kaotamise küsimus jõudis lõppstaadiumi alles 1848. a. revolutsiooni keerises. Kuid nagu eesti talurahva pärisorjusest vabastamisel, said tekkinud muutusest ka Tšehhoslovakkias suur kasu suurmaaoomanikud. Mõlema riigi maarahva sotsiaalne „Temno“ lõppes alles Maailmasõja järel teostatud maareformiga.

Paralleelselt rahva majandusliku elu tõusuga arenes tõus ka hariduselus, mille viljakaim ajajärk on võrreldav eesti rahvusliku ärkamisajaga. Ärkava tšehhi rahva rahvuslikud üritused haarasid kaasa kord-korralt laiemaid rahvahulki. Rahvuslik liikumine saavutas oma haripunkti silmapilgul, mil rahvuslik iseteadvus muutus enesestmõistetavaks. Sellest ajajärgust on silmapaistvaimad nüsgused rahvusliku iseteadvuse eest võitlejad nagu Dobrovský, Jungmann, Kollár, Havlíček, Palacký, Masaryk. Mitmel neist esineb ühiseid jooni C. R. Jakobsoni poliitilise ideoloogiaga. — Lõpuks aitas maailmasõda mõlemal rahval saavutada pikaajalise töö ja võitluse tagajärje — riikliku iseseisvuse.

6. märtsil 1938 — H. Sepp: „Põhja-Eesti majanduslikkudest oludest XIX sajandi teisel poolel“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1938, nr.1).

20. märtsil 1938 — A. Liebmann: „Juutide ajalugu Eestis esimesist üritusist koguduste tekkimiseni“.

Möödunud sajandi keskpaigani vaadeldi juudi ajalugu juutkonna ajaloona. Ajaloolased käsitlesid peamiselt nende keskuste ajalugu, kus juutkond omas tähtsast osa. Hakates aga kasutama juudi koguduste kroonikaid, on mindud üle ka üksikute kohtade kirjeldamisele. Esimesi teateid juutidest Baltimail leidub Tallinnas 1533. a. Asjaolu, et Tallinnas elutses juute varem kui mujal Baltimail, on seletatav sellega, et Taani valitsus suhtus juutidesse sallivamalt kui muu-usuliste suhtes sallimatu Saksa ordu. Hiljeminigi jäi Tallinn mõnes suhtes sõltumatuks orduvõimudest. Lõuna-Eestisse saabusid esimesed juudid alles Liivimaa siirdumisega Poola valdusse. Sel ajal kasvas tunduvalt sisserändajate-juutide arv, kuigi näiteks Võnnu maapäevadel võeti vastu otsuseid juutide ja šotlaste kui nurgakaupmeeste ja ringihulkujate vastu. Poola mõisnikud aga võtsid sageli oma teenistusse juute, kes saabusidki peamiselt Poolast ja Leedust. Kui Gustav II Adolf vallutas Liivimaa, muutus juutide olukord halvemaks, sest valjult protestantlik Rootsi ei sallinud juute ja püüdis neid koguni ristiusku pöörata. Et aga kaubandus XVII sajandi lõpul oli tõusuhoos, kasvas ka juutide arv Eestis kord-korralt suuremaks. Nende olukord paranes tunduvalt Eesti- ja Liivimaa vallutamisega Vene poolt. Erilist õigust siin elama asumiseks ei antud neile ka siis, kuid üksikud juudid said privileege ajutiseks viibimiseks sel maal. Nii kujunes Eestis nn. kaitsejuutide instituut; need said võimaluse maal niikaua viibida, kui see meeldis „kaitsejale“. Privileegi tagasivõtmisega pidid ka kaitsejuudid maalt lahkuma, nagu see toimus keisrinna Eliisabeti ajal. 1742. a. anti korraldus, milles kästi välja ajada kõik juudid kogu riigist. Alles Katariina II võimaldas juutidel tagasi tulla, kuigi vaid teatud kohtadesse, nende hulgas ka Eestisse. Suuremalt jaolt ilmusid

nad illegaalselt, osalt aga ka sellekohaste lubadega. XIX sajandi esimesel veerandil anti juutidele mitmesuguseid soodustusi; näiteks avanesid neile ülikoolide, ka Tartu ülikooli ukсед. Praeguse juutkonna asutajaiks Eestis kujunesid Nikolai I aegsed sõdurid, kes panid ka aluse esimestele juudi kogudustele XIX sajandi keskpaiku. Ühtlasi said juudid 1865. a. õiguse asuda Eestisse legaalsel teel.

• 3. aprillil 1938 — M. Tõldsepp: „Liivimaa rüütלקonna poliitiline meelsus aastal 1700“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1938, nr. 2).

8. mail 1938 — H. Kruus: „Eesti ja Läti rahvusliku ärkamisliikumise kokkupuuteist“.

Eesti ja läti rahva geopoliitiline asend, nende lähedane arvuline suurus, nende asukoha üldiselt sarnased looduslikud tingimused, nende ühesugune sotsiaalne struktuur ja teised lised tegurid on määranud need rahvad mitmeti saatuskaaslasteks. Ka rahvuslik ärkamisaeg, see nii eesti kui läti uueaegse ühiskonna rahvuslik uuestisünd, on oma eeldustelt, sihtidelt kui ka vahendeilt üldiselt täiesti ühesugune nähtus; see on tingitud mõlema rahva tolleaegsest ühesugusest poliitilisest ja majanduslikust olukorrast, enam-vähem ühelaadilisest kultuurilisest tasemest ja ühesugusest sotsiaalsest struktuurist. Mõlema maa juhtivate tegelaste vahel valitses tol ajal vastastikune viljastav kontakt. Läti rahvusliku ärkamis: algjark on seotud selliste silmapaistvate nimedega, nagu Kaspar Biezbard, Juris Allunan, Krišjan Valdemar, Atis Kronvald, Joh. Jurjan. Tihedam kontakt eesti tegelastega tekkis neist läti rahvuslikest aktivistidest ainult Kr. Valdemaril. Kõige kestvam ja tihedam suhtlemine arenes tal eesti rahvusliku liikumise radikaalse suuna vanema tegelase, Peterburis asuva Johann Köleriga. Seda siset dokumenteerib nende suhteliselt suur kirjavahetus, millest on säilinud Valdemari kirju Kölerile 104 ja Köleri kirju Valdemarile 17. Neist leiavad käsiflust mitmesugused üldise tähtsusega probleemid ja neist nähtub, et Valdemar oli väga elavas kontaktis eesti ühiskonna päevamuredega. Valdemar tundis elavat huvi kõikide eesti rahvuslike suurriituste vastu, toetades neid ka omalt poolt nõuannetega ja abistades kohalikkude võimude poolt taga kiusatud eesti rahvuslike tegelasi. Ka teisel eesti ärkamisaja tähtsaimal tegelasel C. R. Jakobsonil oli lähemaid isiklike kokkupuuteid ja kirjavahetuslikku suhtlemist Kr. Valdemariiga. Nende isiklik tutvus, nagu Kölerigi oma, ulatub aega, mil Valdemar elas veel Peterburis, olles 1862. aastast tegev ajalehe „Peterburgas Avisez“ väljaandmisel. Kui Jakobson hiljemini kodumaale asus, võttis Valdemar suure innuga osa Jakobsoni ajalehe väljaandmiseks loa hankimisest, püüdes selleks kasutada oma suhteid Vene riigiametnikkudega. Valdemari tuttavatena tuleb eesti tegelastest veel nimetada vendi Adam ja Peeter Petersoni, keda Valdemar mitmeti abistas kohalikkude ametivõimudega protsessimisel. Läti ärkamisaja juhtidest elas eesti rahvusliku tõusu hoogsamal ajastul pikemat aega Tartus veel Atis Kronvald, kellel oli kokkupuuteid eesti õpetajatega, nende hulgas G. Blumbergiga ja ka Jakob Hurdaga. Hoolimata vastava allikmaterjali lünklikkusest avaldub selles selgelt eesti ja läti ärkamisaja tegelaste vastastikuse suhtumise üldilme. Selle põhilisemaks jooneks on vastastikusele austusele ja tunnustusele ja ühiste rahvuslike huvide tunnetusele rajatud koostöö vaim.

Marta Sorgsepp.

Arvustused.

Carl Engel und Wolfgang La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenland. Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte. Im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung hrsg. von Erich Kayser. I. Teil. Königsberg (Pr.) 1936, 1 + 13 folio-lehte. Carl Engel und Wolfgang La Baume, Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenland. Erläuterungen zum Atlas der ost- und westpreussischen Landesgeschichte. Königsberg (Pr.) 1937, 4 + 292 lk. 8°.

Ülalnimetatud teos, mis koosneb atlasest ja selle juurde kuuluvatest seletustest, annab ülevaate Ida-Preisi esiajalooliste kultuuride levikust, alates vanimatest seal esinevatest inimjälgedest, nimelt keskmisest kiviajast, kuni ajaloolise aja alguseni. Nagu selgub eessõnast, on teos mõeldud eeskätt laiematele hulkadele, kuid ka käsiraamatuna eriteadlasile. Esimest ülesannet — olla Saksamaa idapoolseima ala esiajaloo tutvustajaks asjast huvitatud ringkondadele — täidab teos igapidi hästi. Atlase 13 kaardist on pühendatud 3 kiviajale, 4 pronksi- ja eelrooma rauaajale, 2 rooma rauaajale, rahvasterändamis- ja nooremale rauaajale. Kaartide tehnika on hea. Mitmevärviline 1 : 1 000 000 mõõdus kaardilõikele, mis haarab peale Ida- ja Lääne-Preisi ka veel osa Leedust (ms. terve Meemeli ala), Poolast ja Saksa Pommerni ala, ja mille käesoleva mõõdu juures küllaldase üksikasjalisusega märgitud kõrgussuhted, on kultuurirühmade kaupa erinevate märkidega fähendatud muinsaleidude leiukohad, andes ühtlasi pildi muinsaaegsest asustusest. Paralleelselt kaartidega on tekstis kokkuvõtlikke ülevaateid vastavatest ajajärkudest ja seal esindatud kultuurrühmadest, kusjuures teksti selgitavad hulk jooniseid tüüpilisematest muinsajäänustest ja rida väiksemaid kaarte üksikküsimuste kohta. Siin pole põhjust peatuda tekstil, sest see on tegelikult kokkuvõtte mitmesugustest samade autorite varemini ilmunud töödest, millest mõne kohta võetud sõna ka meie ajakirja veergudel. Olgu vaid nimetatud, et La Baume ja eriti Engel on lõplikult kindlaks teinud Ida-Preisi esiajaloolise kultuuri kuuluvuse balti hõimudele, seega mitte gootidele, nagu seda arvati varemini. Engelil on korda läinud identifitseerida alates nooremast pronksiajast Ida-Preisist katkestamatult ajaloolise ajani esinevad kultuurirühmad ajaloo allikates mainitud preislaste hõimudega. Kõnesoleva atlase kaardid näitavadki väga piltlikult seda üksikute kultuurirühmade vastastikust suhtlemist, nende laienemist või kokkutõmbumist olude sunnil. Näiteks sunnib gootide ekspansioon Visla suudmelt esimestel sajanditel p. Kr. taganema Lääne-Masuuria, galindide hõimu, mille levik nii enne kui pärast seda ekspansiooni oli märksa laiem läände (vrd. kaardid nr. 7, 8, 10). Kahtlust äratab vaid VII–VIII sajandi olusid kujutaval kaardil nr. 11 Allensteini maakonnas märgitud germaani asustuse („Masurgermanen“) rühm, milles autorid näevad germaanlaste tagasivoolu Lõuna-Venest. Ei ole kindel, kas ei ole siin vahest siiski tegemist ennemini kultuurimõjustuse kui rahva sissetungiga.

Eriteadlaste seisukohalt on teoses kõige tähtsamad kaardid ise ja nende juurde kuuluvad leiukohtade nimestikud. Autorid on teinud määratu suure töö, läbi sõeludes ja klassifitseerides terves reas

muuseumis leiduva aineistiku, mille leiukohtade arv ulatub tuhandefesse. Arvesse võttes seda töö hulka, on siiski kahju, et materjal pole esitatud tarvilisel määral kasutamiskõlblikuna. Kaartidel on näiteks leiukohad nummerdamata, mille tõttu on võimatu ilma mõne teise kaardi kaasabitä neid identifitseerida nimestikuga. Ehk küll autorid põhjendavad seda puudust teatavate tehniliste ja aineliste raskustega, oleks vahest siiski olnud võimalik leida teid selle vältimiseks, millega teose kasutatavus topograafilise käsiraamatuna oleks märgatavalt tõusnud. Samuti oleks olnud soovitatav täiendada leiukohtade nimestik leidude säilimispaiga (muuseumi) ja olulisema kirjanduse äramärkimisega, näiteks nagu see tehtud 1908 a. ilmunud E. H o l l a c k i seletustes kaardile „Vorgeschichtliche Übersichtskarte von Ostpreussen“. Kaartide topograafiline külg oleks kahtlemata võitnud, kui leiukohad oleksid märgitud mitte skeemaatilisel vastava valla keskkohal, vaid täpselt (ja vahest natuke väiksemate märkidega), olgugi et see 1:1 000 000 mõõdu juures eriti olulist osa ei mängi.

Nimetatud puudustele vaatamata kuulub teos siiski väärtuslikumate hulka, mis viimasel ajal muinasteaduse alal Saksamaal ilmunud; käsitledes meie lähimat naaberala, jääb see tarvilikuks käsiraamatuks igale Baltimaade muinasuurijale ja heaks vahendiks igähele, kes tahab orienteeruda Ida-Preisi muinasaja probleemides.

M. Schmiedehelm.

Eduard Laaman, Eesti iseseisvuse sünni K./Ü. „Loodus“, Tartu 1938, 784 lk.

Vajadus põhjaliku teose järele Eesti iseseisvuse sünnist oli vaieldamatult suur. Mitte üksnes noorem põlv, kes üles kasvanud iseseisvas Eestis ja riigi sünni ajal oli veel lapseastates, vaid ka vanem generatsioon, kes ise selle ajajärgu kaasa elanud, vajas säärast raamatut. Rasketes sõjaoludes oli saadud informatsioon napp ja lünklik, ka ei teadnud kodanik üksikute kürest mõõdavilksatanud sündmuste tähtsusele täit tähelepanu pühendada, mistõttu mõnigi joon iseseisvuse saabumisest on jäänud ka hoolsamalegi vaatlejale seni tumedaks. Seda tõsisemalt tuleb tervitada taht, anda välja kõigekülgne ülevaade meie iseseisvuse sünniajastust.

Kõnesoleva raamatu kirjutamiseks oleks raske olnud leida kohasemat isikut kui E. Laaman. Mitte üksnes tema üldtuntud vaatlemis- ja analüüsimisoskuse tõttu, vaid ka seepärast, et iseseisvuse võitluse algpäevist E. Laaman on kogu aeg seisnud lähedal Eesti juhtivale tsentrumile ning suur osa salajasemast materjalist on käinud tema käest läbi. 1918. a. Eesti Ajutise Valitsuse sekretär, 1919. a. ajakirjandus-sekretär Eesti delegatsiooni juures Pariisi rahukonverentsil, 1919.—1920. a. ajakirjanduslik atašee Londonis, 1920.—1923. a. välisministeeriumi informatsioonibüroo juhataja, enne ja pärast seda tegelik ajakirjanik. Kõik need ametikohad võimaldasid, isegi sundisid erakordse tähelepanuga jälgima rahvusvaheliste sündmuste käiku. Siia juurde lisandub Laamani erakorraline anne sündmustekäigu piltlikuks edasiandmiseks ning tema hea keelteoskus, mis on võimaldanud vajalikku kirjandust algekeltes jälgida.

„Eesti iseseisvuse sünni“ kirjutamiseks oli Laamanil häid eeldusi ka seepärast, et tema sulest on varemini sama küsimuse kohta ilmunud mitmeid teoseid. Oma suure ülesande vastu on autor end suure hoolega valmistanud. Kasutatud trükiste nimistu sisaldab

ligi 300 numbrit, nende seas palju ajalehti ja ajakirju, mille aastakäikude läbilehitsemine nõutab hiiglatööd. Seejuures on tulnud ajalehti jälgida rohkem kui kümnekonna aasta kestel, et neist välja noppida hiljemini ilmunud memuaare. Trükiste kõrval on autor kasutanud ka seni trükis ilmunuta käsikirju, isegi välismaalaste omi, nagu näit. lätlase P. Berzini käsikirja Läti iseseisvuse võitlusist, ning läbi töötanud materjali 8 eri arhiivis, millest üksinda Vabadussõja arhiiv pakub küsimuse kohta tohutuid rikkusi.

Töö on ilmunud „Eesti rahva ajaloo“ lisaköitena. Eessõnas teatab „Eesti rahva ajaloo“ toimetuse, et raamat ilmub sisult ja stiililt toimetuse poolt muutmata kujul. See on tunnustus autorile, mida ta kõigiti väärib, kuid mitte toimetusele, sest arvestades raamatu erakorralist väärtust, oleks toimetuse teose pidanud piinliku hoolega läbi kontrollima, et kõrvaldada need väiksemad vääratused, mis iga töö, eriti aga säärase hiiglatöö juures on paratamatud.

Niisugustest väiksematest vääratustest tuleks märkida kordumisi, mis pole hädavajalikud. Näit. lk. 700 kirjeldatud sündmused korduvad uuesti üksikasjalisemalt lk. 716 ja 718. Samuti on väiksemaid arusaamatusi tsitaatidega. Näit. tsiteeritakse lk. 377—378 G. Sinovjevi üleskutset „Eesti Kütiväe Teataja“ järgi 29. XII 1918; samas räägitakse, et „kuu hiljem avaldas Sinovjev meelegeitliku üleskutse,“ — mida tsiteeritakse aga 19. XI 1918 ilmunud „Detr. Pravda“ järgi. Niisugused vääratused on seda eksitavamad, et alafi pole tekstis näidatud sündmuste aega ja seda tuleb järeldada allikate dateeringuist.

Ka kalendrisegadused kuuluvad siia liiki. Sissejuhatuses ütleb autor, et ajaarvamine on kuni 1917. a. lõpuni vana, hiljemini aga uue kalendri järgi. Sellest pole aga kõikjal kinni peetud, mistõttu on tekkinud paiguti vajadus kalendri vahede selgitamiseks teha lisaseletusi. Näit. lk. 212 on tarvitatud sääraseid erinevaid vorme, nagu: 4. nov. (u. k.), nov. lõpp (v. k.) ja 30. nov. 13. detš., kuna naaberlehekülgedelt leiame lihtsalt 5. detš., 13. detš. jne. Selle mitmekesiduse juures tuleb ette ka ilmseid eksimusi. Uuele kalendri üleminek toimus 1918. a. veebruaris nii, et 31. jaanuarile vana kalendri järgi järgnes kohe 14. veebruar, vahepealseid kuupäevi meil ei olnud. Seega on ilmne arusaamatus, kui näit. öeldakse, et õöl vastu 11. veebruari Tallinna saabus Trotskilt tähtis telegramm (lk. 238).

Veel võiks väiksematest puudustest märkida, et piltide allikad pole näidatud ja et üksikutele kohtadele tekstis vajalikke seletusi pole lisatud. Näit. venelaste ettepanek Tartu rahukonverentsil, et Eesti-Vene piir kulgeks Kunda neeme — Kolmejõe — Raga jõe joonel (lk. 725). Viimased kaks nime on fundmatud ja oleksid vajanud seletust, mis nende all mõeldud.

Need väikesed puudused ei suuda muidugi raamatu üldist väärtust vähendada. Autor on oma ülesannet võtnud kiiduväärt põhjalikkusega ning sündmuste arenemist valgustanud väga mitmekülgself. Aine käsitlusviis on niivõrra elav, et raamatut loed tõsise nautinguga. Kuigi raamat on paisunud õige mahukaks, jääb lugejal siiski soov, et ta oleks olnud veelgi täielikum, sest kohati on autor ilmsesti olnud sunnitud oma materjali kokku suruma. Võibolla poleks raamat midagi kaotanud, kui mõned kõrvalepisoodid, näit. eestlaste esinemine Ufa konverentsil, temast oleksid välja jäänud. Seevastu oleks võinud meie sisepoliitiliste sündmuste

arengule iseseisvas Eestis rohkem tähelepanu pühendada. mõis-
tagi selle aja raamistikus, mida autor käsitleb.

Ühe etteheite tahaks teha autorile. Kiiduväärselt püüab ta mõne
väiksema küsimuse juures leida tekkinud mõtte algidusi. Näit.
lk. 391 analüüsib ta, kust tuli J. Tõnissoni ettepanek Inglismaad
aineliselt huvitada. Seda võõrastavam on, et kardinaalküsimuse
selgitamisest, kus ja millal sündis Eesti iseseisvuse mõte, õige ker-
gelt on mööda mindud. Teost lugedes tekib mulje, nagu oleks meie
iseseisvus tulnud „poolkogemata“, samuti nagu Eesti Asutava Kogu
mõtegi (lk. 154) ja nagu oleks sündmuste kõik meie rahvale ja rahva-
juhtidele peale surunud iseseisvuse, mis neile oli võõras ja mil-
lest nad ainult äärmiselt sunnil kinni haarasid kui päästerõngast, mitte
aga kui ammuigatsetud unistusest. Seda muljet aitavad muidugi
suurendada meie juhtivate poliitikameeste seletused, näit. 6. IV 1917
J. Tõnissoni, J. Vilmsi, J. Raamoti ja teiste allkirjadega antud
märgukiri, kus nad kibedusega kummutasid venestajate ametnik-
kude laimu eestlaste separatismist ja kinnitasid, et „Vene riigist
lahtilöömise üle keegi Eestis ei mõtle ega kõnele“ (lk. 110).
Ei tohi aga seda seletust lugedes unustada, et vastutavad poli-
itikamehed tolleaegses olukorras ei saanudki teisiti talitada, kuigi
nendel teada oli, et Maailmasõja kestel iseseisvuse mõtet arutati
teoreetilisel eesti poliitikategelaste kinnistes ringides (lk. 202),
eriti vasempoolsete Tallinna tegelaste seas, kus 1915. a. räägiti
akadeemilisel kujul ka puhverriigi võimalusist (lk. 76) ning isegi
J. Tõnissoni ja dr. J. Luiga kohtumisel Tartu tänavail, kus käsi-
feldi seevõrra kaugeid perspektiive, et need „vahel ulatasid kuni
Eesti iseseisvuse võimaluste ennustamiseni“. (E. Laaman, J. Luiga
lk. 43). See näitab, et sakslaste, venestajate ametnikkude ja enam-
laste poolt lendulastud kahtlustused Eesti iseseisvuse püüete kohta
ei olnud siiski ainult nende poolt välja mõeldud „nurjatus“ ja
et iseseisvuse mõte mitte üksnes mõne nõrga aruga rätsepa (lk. 60)
ning luuletajate pead ei täitnud, vaid aegsasti juba rahva seas
liikus. Käesolevate ridade kirjutaja mäletab oma lapsepõlvest
kuulnud olevat külapoliitikute unistusi Eesti iseseisvuse võimalu-
sist ja Maailmasõja puhkedes olid need jutud vist kiüll kõikides
linnades intelligenti ringides tavalised, kusjuures vaieldi, kumma
poole võit Eestil tema unistustele lähemale viiks. Vastutavad
poliitikategelased muidugi ei saanud avalikult nii riskantsetel tee-
madel rääkida, ka puudusid veel võimalused unistuste realiseerimiseks.
Kui aga pind iseseisvuse taotlemiseks valmis, siis oli
rahva seas meeoleolu selle jaoks ilma igasuguse kihutustööta küps,
nagu näitavad ka 1918. a. toimunud valimised, mis andsid ise-
seisvuslastele suure enamuse. Uus mõte ei oleks nii ruttu jõudnud
pikaldase eestlase hinges küpseda, ta oli juba varemini rahva
seas kodunenud.

See õngi Eesti iseseisvuse saabumise üks iseloomustavamaid
jooni, et mõte valmis ja küpses esmajoones rahva enda seas,
kuni rahvusvaheline olukord võimaldas ka poliitikameestel temast
kinni haarata. Siin oli sama nähtus, kui sõjaväelaste organiseerimisel,
mis toimus spontaanselt juhtide arvamusel küsimata. See
ei vähenda sugugi juhtide teeneid ja kahtlemata ühineb iga
lugeja E. Laamani poolt antud tunnustusega (lk. 761): „enesemää-
ramise võitluses olid rahvale tõusnud juhid, kellel jätkus orien-
teerumise, organiseerimise ja manööverdamise võimet. Nad ei koh-
kunud tagasi julgete otsuste eest, mis kõrvalseisjaid panid päid

vangutama, kuid mille möödapääsematu vajadus siiski hiljemini tõestus“.

Kokkuvõttes peab tunnustama: Laamanil on õnnestunud kirjutada põhjanevalt sisukas, mitmekülgne ning haruldaselt haarav raamat, mis väärrib kõige paremat hinnangut. A. Süvalep.

Gunnar Mickwitz, Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum, IX, 8, Helsingi 1938, 258 lk.

Gunnar Mickwitzi nimi on tuntud nii üldise kui ka Põhjamaade majandusajaloo alal. Andeka ja hoolsa töömehena on temalt ilmunud rida ulatuslikke teoseid. Käesolev töö on autoril valminud Tallinna Linnaarhiivis töötamise viljana, sest peaaegu ainuüksi siit arhiivist on autor võtnud materjalid, mida ta on käesolevas raamatus kasutanud. XVI sajandi esimese poole kaupmeeste raamatute, arvete ja kirjavahetuse põhjal tahab Mickwitz anda üksikasjalist pilti hansakaupmehe ärist kõigis ta erivormides. Et äriajamise iseloom oli selleks ajaks Tallinnas hästi välja kujunenud, kandes endas kõiki neid jooni, mis olid omased ka teiste hansa- ja Liivimaa linnade kaupmeeste tegevusele, näidates selle äri aluseid nii keskajal kui ka veel XVI sajandil, võib lugeda õnnelikuks autori soovi, just Tallinna tolle aja kaupmeeste äritegevuse valgustamisega anda iseloomustav kirjeldus üldse käsitledava aja äritsemise vaimust ja tingimustest.

Oma teoses autor kõigepealt iseloomustab tal kasutada olevat arhiivimaterjali selle tõhususe ja päritolu seisukohalt, hinnates seejuures ka ilmunud vastavasisulist kirjandust. Esimeses, üldises osas, ta vaatleb Tallinna kaubanduse raamistikku, esitades eripeatikes küsimusi, nagu Tallinna kaubanduse turud, kaubaained, rahandus, hindade areng. Teises, eriosas, jälgib autor üksikasjaliselt Tallinna kaubandustoimet ja selle tehnikat. Ta käsitleb siin kaubanduskapitali, töökorraldust (transport, liiklemine), äri juhtimist (informatsiooniteenistust, raamatupidamist jne.) ning tehinguid (nende koostist, suurst, kasude ja kahjude küsimust).

Autor on lähemalt esitanud kodanikkude-kaupmeeste Johann Selhorsti, Helmich Ficke, vendade Kordt ja Jasper Kappenbergi, Thomas Garholti ja Tõnnis Smidti ärinduslikku tegevust, kusjuures Tallinna kõrval valgustatakse ka Tartu ja Narva ning üldse Eesti ala kaubitsemisviise ajavahemikul 1500—1558, orduaja viimasel perioodil. Tallinna õitseng sel ajastul on ilmne ja seda huvitava- vana on valitud periood vaatlemise ja järelduste tegemise mõttes.

On loomulik, et me leiame Tallinna kaubanduses palju ühisjooni XVI sajandil XVII ja koguni XVIII sajandiga. See sarnasus avaldub ka kaubitsemise organisatsiooni üksikasjades. Autor toob uusi tõendeid selleks maakaubanduse ja talupoegade ning linnakaupmeeste vahel valitsenud kaubavahekordade alalt. Huvitav ja uudne on, mida autor ütleb transpordindusest kõneldes eesti voorimeeste- seltsingute kohta Eesti alal. Väga instruktiivsed on need osad, mis kõnelevad ajastu rahaoludest ja hindade konjunktuurist. Üldse leiame raamatus väga palju väärtuslikke andmeid Tallinna kodanikkude kapitalimahutuse kohta kaupade alla, Tallinna aktiivsest ja passiivsest kaubandusest, kaupade väärtusest, hindade võrdlevast seisust jne.

Juba oma teosega „Die Kartellfunktionen der Zünfte“ (Helsingi

1936) autor tõendas oma suuri võimeid hoolsa materjalikogujana ja selle materjali meetodikindla analüüsijana. Ta ei rahuldu õige tõeotsijana aga sellega, vaid käesolevaski töös nende omaduste kõrval näitab ennast väga tugevana sünteesis. Ka käesolevas töös ei peatu autor sümboolselt öeldes „mis“ juures, vaid püüab näidata ka, „miks“ ja „kuidas“ vaatlusalune probleem on arenenud. Üksiknähtuste vaatlusest jõuab ta probleemi üldisele käsiflusele, uppumata ebaolulistesse küsimustesse. Seejuures autor on täiesti kursis olemasoleva vastava majandusloolise kirjandusega, ka eesti-keelsega. Viimase asjaoluga võivad kiidelda ainult väga vähesed välismaised uurijad. Materjali ja uurimuslikku osa täiendavad hästi 5 pilti, 3 kaarti, 4 diagrammi ning 25 tabelit, neist mõned väga tarvilikud ülevaatlikkuse saamiseks.

Eesti majanduslooline erikirjandus on G. Mickwitzi teosega saanud uue, väga väärtuslikku lisandi. Et autor on oma täie loomevõime alguses, võib temalt edaspidigi loota tähtsat kaasabi Eesti ajaloolaste tööle oma maa mineviku majandusajalooliste probleemide lahendamisel.

O. Liiv.

Varia.

Dokumentatsioon.

Kümmekond aastat tagasi oli dokumentatsioon veel täiesti tundmatu sõna ja praegugi on see juurdunud küll termini sünnimaal — Prantsusmaal, kuid kohastub alles mujal — Saksa- ja Inglismaal. Üldiselt aga leiab see järjest rohkem laiemate hulkade tähelepanu ja on saanud ajastu, kus tunnustatakse selle osatähtsust nii teadusliku, kui ka praktilise elu avaldusis, kuigi vaidlused probleemi ümber pole veel vaibunud.

Dokumentatsioon haarab tegelikult arhiivinduse ja ka raamatukogunduse ala kõige laiemas mõttes, sest käsikirjalised, trükitud ja muude abinõudega paljundatud dokumendid (laiemas mõistes), mille kaudu antakse edasi teateid ja mille arv kasvab kohutavalt päevast päeva, on talle arhiivides, raamatukogudes ja teistes sääraustes asutistes. Seal neid liigitatakse, järjestatakse ja antakse kasutamiseks. Kataloogid, nimestikud, registrid, bibliograafiad võimaldavad ammutada neist kogudest informatsiooni, mida vajavad külastajad. Järjest kasvav spetsialiseerumine aga sunnib vastavaid keskusi piirduma oma tegevuses. Nende organismide mitmekesine tegevus ja nende meetodiline kasutamise võimaldamine ongi see, mis haarab mõiste dokumentatsioon.

Terminite: dokument, dokumentatsioon, dokumentatsioonikeskus ametlik definitsioon on seni välja kujunenud järgmiselt. Dokument on iga ese, mida kasutatakse kas järelevaatamiseks või uurimiseks või töendamiseks, nagu näiteks käsikirjad, trükised, kaubaproovid. Dokumentatsiooniks nimetatakse dokumentide hankimist, kogumist, järjestamist ja kasutamist. Dokumentatsioonikeskus 1) soodustab nende asutiste koostööd, mis säilitavad dokumente (arhiivid, raamatukogud, muuseumid, filmi- ja heliplaatide kogud, 2) on selleks asutiseks, mis dokumente ära kasutab sisukordade, nimestikkude ja loendite koostamiseks, 3) on asutiseks, mis dokumente ära kasutab üldsusele teadete muretsemisel, kas neid välja andes või reprodutseerides või tõlkides.

Selgub, et kui aastakümne tagasi teadusliku töö jaoks vajalikke teateid, s. o. dokumentatsiooni, ammutati arhiivides ja raamatukogudes leiduvatest raamatutest, ajakirjadest ja käsikirjadest, s. o. kirjalikest allikaist, kuuluvad siia nüüd juba üheõiguslike esemetena pilt, film, heliplaat,

muuseumi- ja graafilised esemed, mudelid ja mustrid, kaubaproov, patendid, mille arv umbkaudu 200 000 aastas.

Nõnda haarab dokumentatsioon vaimset tööd selle totaalsuses ehk õigemini on see „uue tehniline aparaat teaduste dünaamilisele spetsialiseeringule“. See on nende ülesannete ajakohane jätkamine või ülesannete sooritamisele kaasaaitamine, mida täitsid seni ainuüksi arhiivid, raamatukogud ja muuseumid.

Terve teadusvalda hiiglaprogress, kuna pealegi on selgunud, et varemini koostatud bibliograafilistest nimestikkudest on mööda libisenud määratu arv dokumente, toob dokumentatsioonile järjest uusi laiemaid ülesandeid. Riigiasutised kui ka eraettevõtted on võimetud oma tegevuses ilma vastava informatsiooni hankimiseta. Rahvused, ka kõige kaugemal üksteisest asuvad, on tänapäeval tihedas kontaktis. Dokumentatsioonist on huvitatud terve maailm, nagu autorid — kirjanikud, õpetlased, teaduslikud seltsid, siis nende tootjad — trükkijad, kirjastajad, ajakirjandus ja ajalehed, edasi asutised, kelle ülesandeks säilitada dokumente — arhiivid, raamatukogud, muuseumid, bibliograafia-asutised.

Dokumentatsioonimaterjali piiramatu tootmine vajab loomulikult laialdast organisatsiooni ning selle kallal rahvusvahelistes piirides töötab kõigepealt Rahvusvaheline Dokumentatsiooni Instituut (Institut International de Documentation) Brüsselis ja Haagis, mis asutati esimese katsena luua dokumentatsioonile (bibliograafiale) alus rahvusvaheliseks koostööks juba 1895. a. belglaste Lafontaine'i ja Otlet' eestvõttel Rahvusvahelise Bibliograafia Instituudi (Institut International de Bibliographie) nime all. Selle ülesandeks sai bibliograafia (dokumentatsiooni) teaduslik uurimine ja arendamine. Tegevus koondus maailmalise ehk universaalbibliograafia kartoteegi (Répertoire bibliographique universel) koostamisele ja rahvusvahelise liigitussüsteemi — kümnendliigituse täiendamisele ja propageerimisele. Ta avaldab mitmesuguseid praktilise ja teoreetilise iseloomuga uurimusi omas Bulletin'is 1895—1914. Kuid universaalbibliograafia teostamine paistab üldse utoopilisena ja kartoteeki nimetatakse „13 $\frac{1}{2}$ miljoni sedeli surnuaiaks“. Selle kõrval leidis uusi ülesandeid ja loodi muuseas keskus reproduktsiooniabinõude täiendamiseks, kusjuures viimasel ajal erilist tähelepanu juhitakse mikrofotoograafiale, kuni 1931. a. Haagi dokumentatsiooni kongressi järel Rv. Bibliograafia Instituut muudeti Rv. Dokumentatsiooni Instituudiks.

Rahvusvahelises ulatuses teotsevad dokumentatsiooni ratsionaalse organiseerimise kallal veel Raamatukoguhoidjate Ühingu Rahvusvaheline Liit, Rahvusvaheline Vaimse Koostöö Instituut Pariisis, Rahvusvaheline Tööbüroo (Bureau de Travail) Genfis, Rahvusvaheline Põllumajanduslik Instituut Roomas.

Rv. Dokumentatsiooni Instituudi liikmeteks on muuseas Prantsuse Bibliograafiline Büroo Pariisis, Raamatukogunduse, Raamatuasjanduse ja Ajakirjanduse alal Kutsenormide Väljatöötamise Komitee, rahvuslikud dokumentatsioonikeskused ja instituudid: Inglise, Saksa, Itaalia, Poola, Ühendriikide, Rootsi, Taani, Sveitsi, Nõukogude-Vene omad. Kuid dokumentatsiooniga teotsevaid asutisi kui ka informatsioonikeskusi, mis pole otseselt seotud Rv. Dokumentatsiooni Instituudiga, on suur hulk. Nõnda leidub 38 riigis, siin hulgas ka Eestis, pedagoogilisi dokumentatsioonikeskusi ja Prantsusmaal leidis juba 1935. a. kogusummas 70 asutist, nagu selgub Prantsuse Dokumentatsiooni Organismide Liidu poolt trükitis avaldatud nimestikust. Liit ise loodi 1932. a. Et kõigi selliste asutiste tegevust koordineerida, otsustas Rahvusvaheline Dokumentatsiooni Kongress Pariisis 1937. a. suvel Rv. Dokumentatsiooni Instituudi osatähtsust veelgi laiendada nende arvel ja järgmine kongress pidada 1940. a. Saksamaal seoses 500-aastase trükikunsti leiutamise mälestamisega. **Fr. Puksoo.**

AJALOOLINE AJAKIRI

1938

N° 4

IV VEERAND

TARTU

Lambakasvatussaaduste turustamine XIX sajandil Eesti- ja Liivimaal.

(Lõpp.)

Täiesti õieti toonitati „Baltische Wochenschrift“is, et „wer kann auf einen Markt reflectieren, der erst am 20. Juli stattfindet und mit nur ca 3000 Pud Wolle befahren wird“⁵⁰. Sealjuures toodi esile, et ainult kolm suuremat Eesti- ja Liivimaa kalevivabrikut tarvitavad aastas 40—50 tuhat puuda villa⁵¹. Teise olulise põhjuse moodustas kohalikkude villapartiide väiksus, sest enne kui ostja suutis kokku osta paar tuhat puuda villa, pidi ta tegelema 20—30 mitmesuguse tootjaga ja komisjonääriga⁵². Sellega seltsis veel asjaolu, et peaaegu igas meie lambakasvanduses olid erinevad aretusprintsiibid ja sellega ka loomulikult erineva kvaliteediga vill⁵³. Viimase väärtuse üheks mõõdupuuks oli aga ta ühtlus, mille puudumisel kannatas riide kvaliteet.

Paljud väikesed villapartiid ei võimaldanud seega valmistada siinsest villast kuigi kvaliteetset riidet, mistõttu ka töösturid ei maksnud ega ostnud hea meelega kohalikku villa. Neid väiteid tõestas ka asjaolu, et Tallinna villakaubandus XIX sajandi lõpul oli palju intensiivsem kui Riia oma. Viimasele saadeti 1880-ndatel aastatel peamiselt Lõuna-Liivimaa kasvanduste villa, kuna Põhja-Liivimaa ja Eestimaa saatsid harilikult oma villa Tallinna, kuhu ilmusid vähemalt kolm ostjat (Sindi, Narva ja Kärddla). Riias oli enamasti ainult Holm ja Ko esindaja, kuna teisi ostjaid ilmus väga harva⁵⁴.

Rohkem arenenud Tallinna villakaubanduse peamine põhjus

⁵⁰ Die Baltische Wollproduzenten, *op. cit.*, lk. 67.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Doering, *op. cit.*, lk. 642.

⁵³ Sauks, *op. cit.*, lk. 62.

⁵⁴ Blau, *op. cit.*, lk. 113, 114.

baseerus äritehingute varasemal tähtajal. Osaliselt peitus põhjus ka suuremates villapartiides. Tallinnas sooritati nimelt enamus villa ostu-müügitehinguid märtsis. Kõige hiljem toimus see peale lammaste pügamist, kas otsekohe vabriku ja kasvataja vahel või jälle villaturul, mis mitteametlikult kestis 20.—30. juunini ja ametlikult 1.—3. juulini. Hind määrati villa ostu juures kas kohe kindlaks või maksti turuajal konjunktuuride järgi. Et vabrikud tundsid üksikute kasvanduste villa kvaliteeti, siis esines harva proovi nõudmist. Vill saadeti vabrikutesse peamiselt 22.—28. juuni vahel. Maksti aga alles 3 kuu järel, s. t. septembris⁵⁵. Harva maksti juba kohe sularahas, nagu näit. 1864. a. Riias⁵⁶. Mitteõigeajalise maksmise kohta ei esinenud mingisuguseid kaebusi, mis oli arvatavasti sellest tingitud, et siin õiendatavad kohustused olid väikesed⁵⁷.

Läänemeremaades toodetud villa suurem osa läks juba 1880-ndatel aastatel peamiselt Narva kalevivabrikusse, kus vajati aastas 22—25 tuhat puuda villa. Kohalikke villu tarvitati näiteks 1870. a. 3897²⁹/₄₀ puuda, 1879. a. 3134,75 puuda, kuna 1835. a. ulatus see napilt 3000 puudani. Kärddla vabrik vajas juba tunduvalt vähem villa. Nii osteti 1880. a. üldse 13 700 puuda pestud seljavilla või 9500 puuda villa peale vabriku pesu. Kohalikust villast tarvitati (siia kuulusid peamiselt Eestimaa kasvatajate villad, vahel harva ka mõne Liivimaa oma) 1880. a. 1400 puuda ja 1882. a. 1100 puuda pestud villa (Rückenwasche). Sindi tarvitas kohalikke villu kokku ca 500 puuda, poola selle eest 3500 puuda, Lõuna-Venemaa 7000 ja välismaa ca 1000 puuda, kusjuures üldtarvitus on umbes niisama suur kui Kärddlal. Voltveti vajas iga aasta 4000—5000 puuda villa, tarvitades peaaegu kõik välismaa (Ameerika, Austraalia ja Kapi), harva Saksa, veel harvemini kohalikku villa. Riias töötav Holmi vabrik ostis ka harilikult välismaa villu, kuna ta ainult juhuslikult kasutas kohalikku villa — kui sai seda odavalt⁵⁸.

Turu ebakindluse ja ebahütlusega seltsis veel villahindade täielik rippuvus a) sisemaisest villatoodangust ja välismaal vaiitsevatel hindadest, ning b) villatarvitusest ja tingimustest, mida kohalikud vabrikud seadsid. Hästi pestud ja suuremate partiide hea kvaliteediga villa eest maksti paremini. Seepärast oli ka üksikutes kasvandustes villahind kõikum. Näit. maksis 1831. a. Narva vabrik Eesti väga peene villa eest 25—27,5 rbl., peene villa eest 22,5—25 rbl. ja keskmiste villade eest 19—22,5 rubla, kusjuures Lõuna-Vene villad võisid tõusta kuni 26 rublani. 1864. a. oli keskmine hind 21,75 rbl., kusjuures hind oli mõnedes kasvandustes veelgi väiksem⁵⁹.

⁵⁵ B l a u, *op. cit.*, lk. 114

⁵⁶ Inländische Nachrichten, BW 1865, nr. 37, lk. 653.

⁵⁷ B l a u, *op. cit.*, lk. 114.

⁵⁸ B l a u, *op. cit.*, lk. 114.

⁵⁹ B l a u, *op. cit.*, lk. 115.

Üldiselt arvestati hindu Hueck'i arvates villa kvaliteedi järgi järgmiselt: kui oletada, et superelecta võrdus 1, siis oli electa = $\frac{11}{18}$, prima = $\frac{8}{18}$, secunda = $\frac{6}{18}$, tertia = $\frac{5}{18}$.

Muidugi ei moodustanud see veel mingit reeglit, vaid ta kujutas umbkaudset hindade olenevust villa kvaliteedist⁶⁰.

Võrreldes üksikute perioodidega näeme, et hinna kõikumised olid veelgi suuremad. Nii sai Trikatesi kasvatus 1842. a. 35,80 rbl., 1874. a. 21 rbl. ja 1879. a. 27 rbl. puudalt⁶¹.

Iseäranis halvad villa konjunktuurid sajandi keskel olenesid üldistest villahindadest maailmaturul. Neid ei mõjutanud üksnes Põhja-Ameerika tollipoliitika, vaid ka Inglismaa villase riide turu kaotus Hiinas, mis oli tema kalevile üks soodsamaid turge. Nendel põhjustel vähenes villatarvidus, kuid tootmine jäi endisele tasemele, mistõttu ka langesid hinnad⁶².

Üldiselt peab aga mainima, et hinnad sajandi alguses ja lõpul väga suurt erinevust ei näidanud. Nii sai näit. Trikatesi sugulava 1829.—1833. a. läbisegi 24 rbl. puudast. 1880-ndatel aastatel kõikus villa hind temal samuti 22—26 rbl. vahel, seega keskmine hind 24 rbl. Järgnev tabel näitab keskmisi hindu Tallinnas ja Riias⁶³:

Aasta	Tallinn	Riia
1840	—	19—27 rbl.
1841	22,20	—
1842	20,84	kare 14—16, peen, õige peen 22—30 rbl.
1843	20	—
1844	22	—
1845	22—23	—
1846	19,42 (17—29)	—
1864	—	21—26,5 rbl.
1865	—	21,5—27,5 (24)
1866	—	22—28
1869	—	22
1870	—	24,5
1884	22—26	—

Sellest selgub, et 1860. a. ja 1880. a. hindade vahe pole kuigi suur — võttes keskmise 1861.—1870. a., mis on Koigil 23,78 rbl. ja Suur-Kongutal 24,30, siis 1871.—1880. a. on keskmine vastavalt 24,40 ja 23,30, seega väga väike kõikumine. Kõige mõjuvam tegur sellise villahinna kõikumise juures oli arvatavasti tema puhtuseäär. Huvitava näite villa hindade kõikumisest tõi C. B. Ungern-Sternberg⁶⁴.

⁶⁰ [A. v. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnissen in Est-, Liv- und Curland, Leipzig 1845, lk. 281.

⁶¹ Blau, *op. cit.*, lk. 115.

⁶² Bohm, *op. cit.*, II Bd., II Teil, Berlin 1878, lk. 791—793.

⁶³ Blau, *op. cit.*, lk. 116—117.

⁶⁴ C. B. v. Ungern-Sternberg, Der Rigaer Wollmarkt 1872, BW 1872, nr. 34, lk. 454, 456.

Ta oletas, et peale vabrikupesu maksab nael villa 115 kop. Seda aluseks võttes andis kolme puuda villa pesemine, kui see sisaldas

mustust naela		rbl.		rbl.
38 0/0	74,4	puhast villa, mis maksis	85,56	seega pund villa maksis
39 0/0	73,2	" " " "	84,18	" " " "
40 0/0	72	" " " "	82,80	" " " "
41 0/0	70,8	" " " "	81,42	" " " "
42 0/0	69,6	" " " "	80,04	" " " "
43 0/0	68,4	" " " "	78,66	" " " "
44 0/0	67,2	" " " "	77,28	" " " "
45 0/0	66	" " " "	75,90	" " " "

Nagu see näitab, oli tõenäoselt selline villa rendement hinna määrajaks, tekitades nõnda väiksemaid ja suuremaid hinnakõikumisi üksikutes lambakasvandustes.

Mõnes kohas aga kurdeti, näiteks Õisu ja Kergula mõisas, et villahind, vaatamata parandatud kvaliteedile, on langenud. Nii saanud Kergula 1860. a. 32 rbl. puudalt, 1864. a. 24 rbl., 1870. a. 19 rbl. Samuti olevat Õisu villahind endise 30—35 rbl. asemel langenud 23 rbl.-le. Vastupidi teatas Koigi mõis, et 1868. a., mil saadi 20,5 rbl. puudalt, on hind tõusnud 27 rbl. puud. Nagu nendest andmetest nähtub, on raske kindlaks määrata, kas hinnad langesid või tõusid XIX sajandil. Blau arvates Õisu ja Kergula mõisa andmeid tuleb vaadelda kui erandlikke ja seega veenduda, et villahinnad peale mõningate väiksemate ja suuremate kõikumiste on püsima jäänud umbes samale tasemele, nagu need olid XIX sajandi alguses 30-ndatel aastatel. Kõikumised polnud üksikutes kasvandustes ühtlased. Sellal kui ühel hind langes, tõusis see teisel, mis näitab selgesti, et hinna määrajaks oli peale villahulga veel villa puhtus, pakkimine jne. Blau mainis, analüüsides villahindade juhuslikkust, et selline hindade näilik juhuslikkus tõendavat ainult, et töösturid võtsid aluseks suuremal või väiksemal määral villa puhtuse⁶⁵. Liha- ja maa-lammaste vill, mis oli segatud meriinode villaga, tegi villapartii odavamaks⁶⁶. Nimelt said kohalikud vabrikud heade artiklite valmistamisel kasutada ainult meriino villa, mistõttu segatua villad olid neile tülikad, sest sorteerimine oli seotud raskustega. Segatud partiide ilmumisel suruti muidugi tarvitajate poolt terve partii hind alla, mistõttu ikkagi ainukeseks kannatajaks jäi villa tootja⁶⁷. Blau kirjutas selle kohta: „Diesen Umstand sollten die Schäferbesitzer um so mehr beachten, als die Wolle von Fleisch- und Landschaften, für sich verkauft, gegenwärtig nicht niedriger im Preise steht, als Merinowolle mittlere Qualität⁶⁸.“

⁶⁵ Blau, *op. cit.*, lk. 117—118.

⁶⁶ Blau, *op. cit.*, lk. 118.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

Võrreldes kohalikke villu välismaa villaga, arvati see Narva vabriku poolt halvemaks, kui olid sileesia ja poola omad, paremaks aga kui ülemeremaade vill. Kärddla vabriku arvamine kohalikkudest villadest oli veel parem. Nii kirjutas vabriku omanik parun Ungern-Sternberg: „Die baltischen Wollen sind ebenso kurzstaplich und kurzhaarig, wie die polnischen und schlesischen Wollen, welche allein mir zu den hier fabricierten feinen, glatten Waren gebrauchen können, — die südrussischen, deutschen und kolonial Wollen sind dickhaarig und langstaplicher, also mehr Kamm- oder Stoff-Wollen⁶⁹.“

Umbes samadele seisukohtadele jäi ka keegi villatarvitaja, kes kirjutas 1872. a. „Baltische Wochenschrift'is“, et Liivimaal toodetud villad olevat peenemad ja väga head, aga nende suure mustuse % tõttu ei võinud maksta nende eest üle 24—26 rbl. puudalt, sest iga puud andis harilikult 21 naela puhast villa, seega oli puhasvilla naela hind 1,20 rbl., pealegi maksis samal ajal umbes sama kvaliteediga poola vill ühes transportimiskuludega 27 rbl. puud, kuid sealt saadi ca 24 naela villa, mistõttu poola villad osutusid tööstustele kasulikumaks⁷⁰. Sindi vabrik arvas, et kohalikkude villade mustus on 40—45%, mistõttu iga puud pestud seljavilla annab 22—24 naela puhast villa. Kvaliteet olevat temal täiesti rahuldav⁷¹.

Lihalammaste ja mestiitslammaste villa toodi ainult harukordadel Riia või Tallinna turule, sest seda tarvitati peamiselt koduse vajaduse rahuldamiseks või see müüdi kohalikkudele talupoegadele ja maal võrdlemisi tihedalt esinevatele ketrustöökodadele, kes maksid paremat hinda, kui maksti linnas. Nii näiteks maksti 1 naela pestud mestiitslamba (inglise lihalammast + meriino) villa eest Riias 1871. a. 46 kop., 1872. a. 50 kop., 1873. a. 43 kop., 1874. a. 40 kop., 1875. a., 46 kop. ja 1876. a. 46 kop. Talupoegade ja villakraasimistöökodade poolt maksti aga 1874. a. 60 kop., 1875. a. 60 kop. ja 1876. a. 55 kop. Ramkase kasvatus sai southdownide villa eest 70 kop. naelast ehk 28 rbl. puudast talupoegadelt, kuna villaturul hind kõikus selle eest 14—16 rbl. puudast. Kergula sai kuni 24 rbl. puudast. Samal ajal sai Rāpina kasvandus merino-southdown ja leicester-mestiitslammaste villast Riias 1876. a. 19 rbl. puudast, 1877. a. 20,5 rbl., 1878. a. 25 rbl., 1879. a. 25 rbl. ja 1880. a. 25 rbl. Pesemata talvevilla müüdi Rāpinas talupoegadele 12 rbl. puud⁷².

Maalamba vill sattus väga harva kaubanduslikku käibesse, sest mõisades peetavate maalammaste arv oli suhteliselt üldise lambaarvuga väga väike. Müügile sattunud pestud aretatud maalammaste

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Die Baltische Wollproducenten, *op. cit.*, lk. 67.

⁷¹ B l a u, *op. cit.*, lk. 119.

⁷² *Ibid.*

vill oli võrdlemisi heas hinnas, sest see maksis 30—65 kop. nael⁷³. Villa puuda hinna kõikumist rublades Eestimaal XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses näitab järgnev tabel⁷⁴.

Aasta	Tallinn	Harju- maa	Rakvere	Virumaa	Paide	Järva- maa	Haapsalu	Lääne- maa
1894	—10	20—50	16—20	16—30	16—20	16—30	12—30	20—24
1896	—17	16—26	16—20	20	20	14—22	22	22
1897	20—40	15—25	20	20	18	20—22	22	20
1898	15—48	20	18—20	12—30	22	20—22	22	20—50
1899	15—46	30	18—20	14—25	22	20—24	22	19—22
1900	15—46	20	18—20	12—30	22	20—24	22	18—24
1901	15—46	22	14—25	12—30	22	20—21	22	15—24
1902	15—46	22	12—25	12—30	26	20—24	22	15—24
1903	24—48	22	12—25	12—30	26	20—24	22	15—34
1904	24—48	22	14—25	16—30	25	20—24	22	15—24
1905	24—48	22	14—25	16—30	25	20—24	22	15—24
1906	25—50	22	14—25	—	25	20—25	22	17—24
1907	30—54	22	16—28	—	25	20—22	26	17—28
1908	30—54	22	16—28	—	25	20—25	22	17—28
1909	25—55	22	16,1—28,8	14—36	25	20—25	22	17—28
1910	25—55	22	16,5—28,9	14—36	25	20—25	22	17—28
1911	25—55	22	16,5—28,8	14—36	25	20—25	22	17—28
1913	25—55	22	16,5—28,9	14—36	25	20—32	28	18—30
1914	25—55	22	14,6—50	14—36	24—35	28	28	18—30

Nagu tabelist nähtub, olid iseäranis XX sajandi alguses villahinnad muutunud lokaalselt võrdlemisi erinevateks. Kallimaid hindu arvatavasti maksti peenvilla eest, sest selle tootmine oli jäänud hoopis väheseks. Üldiselt näitab aga seegi tabel villahindade olenevust villa peenusest, puhtusest, ühtlusest jne. Seega avaneb selle tabeli järgi võimalus umbes arvestada alad, kus toodeti kõrgema kvaliteediga villa. Siinjuures tuleb tähele panna, et Tallinnas müügil olev vill oli pärit kogu Eestimaalt ja võib-olla osalt Liivimaalt, kuna teistes administratiivkeskustes, nagu Rakveres jne., tuli see müügile lähemast ümbrusest. Maakonnas esinevad hinnad olid harilikult aastalaatade omad.

Peale villa evisid ka teised lambakasvanduse saadused kaubanduslikku tähtsust. Nii andis XIX sajandi alguses suguloomade müük head sissetulekut, mida said kohalikud sugulavad eesotsas Trikatesi⁷⁵ ja Oruga. Nii näiteks müüs Oru sugulava 7 tegevusaasta jooksul 1638 meriinot 49 161 rbl. eest, mis moodustas aastas 7023 rbl. suuruse sissetuleku. Keskmiselt saadi jäära eest 90 rbl., üksikute eest aga isegi 500—600 rbl.⁷⁶ Peamiselt müüdi suguloomi kohalikele

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Обзор Эстляндской губернии за 1894—1914, Ревель 1895—1916.

⁷⁵ Vierteljahr-Bericht, LJbDL, 5 Bd., 2 Hft., Dorpat 1842, lk. 559.

⁷⁶ P. K. Possart, Statistik und Geographie des Gouvernements Estland, Stuttgart 1846, lk. 57.

mõisnikele ja Venemaale, kuhu iseäranis 1841. a. saadeti palju loomi⁷⁷.

Pärast esimest meriinode õitsengut vähenes aga kohalik suguloomade turg. Sooviti saada ainult lihalammaste jäärtallesid. Seega sugulammaste müük andis XIX sajandi II poolel väikest sissetulekut, mistõttu siirduti rohkem liha tootmisele.

Liha produtseerimiseks ei olnud aga senised meriinokarjad sobivad. Et toota turustamiseks kõlblikku liha, selleks võeti tarvitusele inglise lihalambad. Käsikäes liha kvaliteedi parandamisega langesid villa kvaliteet ja tema hind. Seetõttu kavatseti alul veelgi suuremal arvul liha tootmisele asuda ja seda siis realiseerida Londonis⁷⁸. Kuid esimesed katsed ebaõnnestusid⁷⁹ ja tõenäoselt seepärast ei siirdutud puhtal kujul liha tootmisele, vaid seda seostati villa arendamisega, vaatamata, et tehti järjekindlat propagandat lihalammaste kasvatamiseks⁸⁰. Kohalik lambaliha turg oli võrdlemisi väike, mille vajadust suutsid rahuldada üksikud nuumoinaste kasvandused.

Parem turg oli ühelt poolt Riia ja teiselt Peterburi, kuna väiksemad linnad vaevalt arvesse tulid. Nii tarvitasid kõik Liivimaa linnad, peale Riia, 1836. a. ainult 9316 lammast. Sajandi teisel poolel ei olnud nende tarvidus ka kuigi palju tõusnud, sest rahvastiku tõus toimus aeglaselt. Kohalikkudesse linnadesse ei tahetudki turustada, sest seal maksti madalamat hinda kui Riias ja Peterburis⁸¹.

Umbes 25 Eestimaa lambakasvandust olid astunud ühendusse suuremate Peterburi lihunikkude ja söögimajadega, müües neile lambaid. 1874. a. ilmus ka siin välismaine võistleja — Austraalia lambaliha, mis oli kohalikust odavam⁸². Osaliselt on sellega seletav, et meie lambaliha väljavedu oli sajandi lõpul võrdlemisi väike. Nii saadeti Peterburi turule 1855. a. 1229, 1886. a. 1904, 1887. a. 1455, 1888. a. 2792 lammast. Peamine põhjus aga nii väheses meie lambaliha müümises seisis Vene sisemaiste kubermangude suurema arvulises ja odavas lambaliha tootmises⁸³, mis arvatavasti ka välismaise — austraalia — lambaliha Peterburi turult eemale tõrjus, sest hiljemini ei esinenud enam teateid välismaise lambaliha konkurentsist siseturul. Eestimaalt saadeti loomi sinna peamiselt aprillis ja mais. Elus-

⁷⁷ C. v. Hueck, Einige Mittheilungen über die Viehzucht in Estland im Wirtschaftsjahre 1840/41, Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Neue Reihenfolge (lüh. LJbdLNR), 1842, Bd. 5, St. 1., lk. 426, 439.

⁷⁸ Protokoll 9. III. 1870, BW 1870, nr. 17, 18, lk. 217—238.

⁷⁹ Protokoll 23. VI. 1870, BW 1870, nr. 33/34, *op. cit.*, lk. 441.

⁸⁰ Baltische Centralanstaltung, *op. cit.*, lk. 533.

⁸¹ B l a u, *op. cit.*, lk. 125.

⁸² Über die Concurrenz fremder landwirtschaftlichen Producte, BW 1874, lk. 359, 360.

⁸³ J o h. v. K e u s z l e r, Zum Fleischhandel in St. Petersburg, BW 1889, nr. 21, lk. 261, 262.

loomi saadeti rohkem sügisel ja suvel, liha aga varakevadel ja talvel. Muul ajal liha saatmine Peterburi oli raske, sest puudusid külmutsuruumid. Raudteed tarvitati transpordiks võrdlemisi vähe, kõigest 10—41,5% ja peamiselt elusloomade tarvis⁸⁴. Suurematest kasvandustest müüdi tapamajadesse määratud lambad harilikult karjamaal või laudas. Vahel, kui talupoeg müüs mõne lamba, viis ta selle kohalikule loomaturule. Ainult mõned rändavad lihunikud tulid talupoegade juurde üksikuid lambaid ostma. Suuremad partiid osteti kas otse mõisadest või loomaturgudelt linnalihunikkude poolt ja viidi kas maanteede või raudteede kaudu linnadesse⁸⁵. Elusloomade eest makstav hind olenes looma tõust, vanadusest, soost jne. Nii maksis meriinooinas 4—6 ja -utt 3—4 rbl. tükk. Hästinuumatud nn. „rasvoinastest“ (Fetthammel) maksti 10—15 rbl., teised hästinuumatud lambad maksid ainult 6—8 rbl. Väiksemad ja kõhned oinad müüdi tihti 3—3,5 rbl. eest. Praaklammaste hind oli kõigest 1,5—2 rbl.⁸⁶

Inglise lihalamaste ja nendega aretatud maa- ja meriinolammaste eest saadi paremat hinda kui puhtate meriinode ja maalammaste eest. Nii maksti southdowni oina eest Peterburi turul 18—20 rbl. Tegelikult ei olnud aga liha- ja meriinolammaste hinnavahe nii suur, sest inglise lihalammaid müüdi väikestes partiides või koguni segamini meriinodega.

Täiskasvanud maalamba hind kõikus enamasti 3—4,5 rbl. vahel. Suurte ja hästinuumatud lammaste eest saadi ka kuni 8—9 rbl., sest nende liha kvaliteet oli inglise lihalammastest ainult vähe halvem, olles siiski parem meriinodest. Iseäranis pooldasid talupojad harilikku maalamba liha, mida nad tarvitasid osalt värskelt, osalt soolatult ja kuivatatult. Sel põhjusel viidigi maalamba liha võrdlemisi vähe turule. Seda tegid talupojad ainult suures rahapuuduses ja harilikult kesksuvel, mil puudusid muud produktid turustamiseks⁸⁷. Talvel müügitulevad maalambad aga kuulusid peamiselt sulastele, popsidele jne., kel oli luba kasvatada paar lammast. Maalammaste hinnad olid rublades arvestatult järgmised:

Aasta	Liivimaal			Eestimaal			
	keskmine	minim.	maksim.	keskmine	minim.	maksim.	
1881	3.15	1.50	5.—	—	—	—	
1882	varakev.	3.75	1.50	5.—	4.—	2.50	5.—
	sügisel	2.85	1.50	5.—	3.—	2.—	4.—
1883	varakev.	3.70	1.—	6.—	3.50	2.—	7.—
	sügisel	3.30	1.—	6.—	3.—	2.—	5.—

⁸⁴ Keus zler, *op. cit.*, lk. 261, 262.

⁸⁵ Blau, *op. cit.*, lk. 125.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ Blau, *op. cit.*, lk. 126.

Nagu sellest nähtub, olid Liivi- ja Eestimaal hinnad umbes ühtlased. Varakevadel olid need tunduvalt kõrgemad kui sügisel ja nimelt kõikus see Liivimaal 40—90 kop. ja Eestimaal 50—160 kop. vahel⁸⁸.

Lambanahkade hind olenes naha suuruselt, samuti ka tema kuuluvusest tapetud või lõppenud lambale ning nende muudest ümbertöötamiseks vajalikkudest eeldustest, nagu villa suuruselt jne.

Paljakspöetud meriinonahad maksid harilikult 10—15 kop. tükk, harva langes nende hind 2—3 kopikat. Vähese villaga nahkadest saadi juba 20—40, vahel ka 50—75 kop. tükist. Karusnahaks ei kõlvanud meriinonahad, sest need olid vähese vastupidavusega⁸⁹. Peamiselt kasutati neid glasse-kinnaste tegemiseks. XIX sajandi I poolel tegeles meriinonahkadega ja nende müümisega ainult Steinberg, kes saatis näiteks 1840. a. 5245 nahka Peterburi turule⁹⁰.

Maa- ja osalt ka inglise lihalammaste nahku hinnati karusnahana ja need maksid, olenevalt omadustest, 0,5—1 rbl. tükk. Tihti tõusis aga hind ka 1,5—2 rbl-ni. Iseäranis hästi hinnati musta villaga nahku, mis kõlbasid kraedeks⁹¹.

Nüüd lõpule jõudes tuleb mainida, et lambakasvatussaaduste kaubandusest olenes terve selle põllumajandusharu eluõigus meie agraarkäitistes. XIX sajandi lõpuks oligi see tootmisala muutunud ebatasuvaks. Sajandi keskpaigast peale püsisid villahinnad küll umbes samal tasemel, kuid üldise elukalliduse tõusuga (söödad, karjuste tasu jne.) läksid lambakasvanduste kulud sajandi lõpul palju suuremaks. Lambakasvatajate kaebus madalate villahindade üle oli seega põhjendatud ja seepärast pole imestuda, kui siirduti teistele karjandusharudele. Oma konservatiivsuse tõttu ei loobunud mõisnikud siiski lambakasvatusest, vaid siirdusid nüüd rohkem liha ja villa tootmisele, kusjuures pandi suur rõhk villaku suurendamisele. Kuid ulatuslikumat lambaliha tootmist ei esinenud, mis oli arvata-vasti tingitud väikesest siseturust ja ebastabiilsest välisturust (Peterburi). Elukalliduse tõus vähendas järjekindlalt suuri lambakasvandu-
dusi. Sellega kaasus ka lambakasvatussaaduste kaubanduse osa-tähtsuse vähenemine meie üldises põllumajandusliku kaubanduse liikluses. Alles jäeti XX sajandi alguseks paarikümnepealised lamba-karjad, mille ülesandeks oli rahuldada omatarvidust, ja kes ei toot-
nud enam turu tarbeks, mistõttu selle põllumajandusharu sisemaine kaubandus hääbus varjusurma ega evinud enam peaaegu mingi-
sugust tähtsust meie agraarkäitiste tulunduses.

F. Sauks.

⁸⁸ Blau, *op. cit.*, lk. 126 a.

⁸⁹ Blau, *op. cit.*, lk. 126.

⁹⁰ Possart, *op. cit.*, lk. 74.

⁹¹ Blau, *op. cit.*, lk. 126.

La vente des produits de l'élevage des moutons en Estonie et en Livonie au XIX-e siècle.

Résumé.

Les produits principaux de l'élevage des moutons figurant dans le commerce, sont la laine, la viande, les fourrures. Les facteurs déterminant leurs prix étaient nombreux, aussi fallait-il considérer pour évaluer le prix de la laine, la finesse, la propreté, les boucles etc. du poil. La réunion de ces conditions fit chanceler le prix dans une mesure plus ou moins considérable. Parallèlement surtout avec les prix de la laine apparut le caractère rémunérateur de l'élevage des moutons, vu que l'importance commerciale de la laine était considérable pendant la première moitié du XIX-e siècle. Cela tenait à la forme économique extensive des entreprises agricoles de cette époque. A l'instabilité des prix s'ajoutèrent les mauvaises conditions de réalisation pour la laine. Les éleveurs de moutons ont présenté ainsi pendant tout le siècle des doléances sur l'instabilité des marchés de laine. Pour créer un débouché, plusieurs centres d'élevage plus importants fondèrent des fabriques locales afin de réaliser leur laine, ainsi à Hiiumaa. Pendant la seconde moitié du siècle, les conditions de réalisation pour la laine devenaient particulièrement difficiles à cause de l'afflux de la laine étrangère sur les marchés locaux de Tallinn et de Riga. Les prix tombèrent et les acheteurs furent peu nombreux. C'est alors qu'on eut l'intention de fonder une société des producteurs de la laine, qui devait avoir pour but d'expédier toute la laine vers les marchés étrangers, où l'on trouvait plus d'acheteurs. Cependant toutes les initiatives semblables échouèrent en entraînant des pertes considérables. Les plus importants consommateurs locaux de la laine furent les fabriques de Narva, de Hiiumaa-Kärdla, de Sindi et de Voltveti, qui achetaient habituellement toute la laine arrivée sur le marché (80 000 à 96 000 kgs, par an).

A côté de la laine d'autres produits de l'élevage des moutons jouèrent un rôle commercial sur le marché. Ainsi au début du XIX-e siècle la vente des animaux de race donna des revenus appréciables aux étables appropriées, surtout à celles de Trikatessi et d'Oru. Après la prospérité des I mérinos le marché local des animaux de race s'appauvrit et on passa à la production de la viande. Mais le marché local de la viande du mouton était trop restreint et pouvait être satisfait par quelques élevages de béliers engraisés. Un meilleur marché s'ouvrit à Pétersbourg, mais là on se heurtait à la forte concurrence de la production des gouvernements intérieurs de la Russie, dont la production en viande de mouton était plus abondante et meilleur marché. La circulation commerciale des peaux de moutons était encore plus restreinte ne donnant presque aucun revenu aux éleveurs. A cause de l'influence conjointe de tous ces facteurs on ne garda vers le début du XX-e siècle que des troupeaux d'une vingtaine de moutons pour suffire seulement aux besoins locaux.

Mõtteid arhivaaride päeva puhul.

15. ja 16. oktoobril s. a. Tartus peetud I Eesti Arhivaaride Päev¹ leidis ootamata elavat osavõttu. Peale arhivaaride meie vähestest teaduslikest arhiivist, mis olid esindatud täies koosseisus, oli

¹ Üllevaade päeva tööst leidub käesolevas numbris varia osas.

päevale ilmunud õige rohkesti ka registratuuride ehk asutiste jooksvate arhiivide ametnikke, korraldajaid või nende juhte. Viimastesse kategooriatesse kuuluvad osavõtjad moodustasid rohkearvulisel päeval koguni rõhuva enamuse.

Selline haruldaselt suur osavõtt, veel enam aga referaatide ja väga ohtrasti esitatud teeside kohta tekkinud väga elavad sõnavõttud ja vaidlused näitasid, et arhiivide ja registratuuride alal leidub meil palju põnevaid küsimusi ja ülesandeid, mis sunnivad arhivaare ja registratuuride ametnikke otsima neile kiiret ning otstarbekat lahendust.

Millised need küsimused ja ülesanded on?

Loomulikult saab siin esile tõsta ainult kõige üldisema iseloomu ning esmajärgulisema tähtsusega ja enam põhimõttelist laadi küsimusi ja ülesandeid. Allakirjutanu arvates ootavad meil arhiivide ja registratuuride alal rahuldavat lahendust viis peaaüksannet: 1) alaining vähehindava suhtumise kaotamine arhiividesse ja registratuuridesse ning neis tehtavasse töösse, 2) ruumide küsimus, 3) arhiivaalide plaanikindlat hävitamist võimaldava liigitamise teostamine Arhiiviseaduse § 32 mõttes, 4) mitteteaduslike arhivaaride ja kantselei- ning registratuuriametnikkude ajakohane ettevalmistus, teoreetiline kui ka praktiline, ja 5) senisest paremate võimaluste loomine arhiividesse ja registratuuridesse puutuvate küsimuste kõige-külgseks põhjalikuks kaalutlemiseks ning otsustamiseks ja vastu-võetud otsuste, määruste ja Arhiiviseaduse teostamiseks kohtadel.

Kõige ulatuslikum ning põhjanevam loendatud ülesannetest muidugi on esimene. Kui siin suudame saavutada senisest tõhusamaid tulemusi, siis on sellega loodud soodsad eeldused ka järgnevate ülesannete ja küsimuste lahendamiseks. Tõesti, pole vististi kellelegi, kel olnud kokkupuuteid meie ajalooliste arhiividega kui ka asutiste arhiivide ja kantseleilise asjaajamisega, uudiseks, et igasuguste arhiividele ja registratuuridele meil veel õige üldiselt osutatakse mitteküllaldast ning alahindavat tähelepanu.

Väljastpoolt suhtutakse neisse asutistesse ja neis töötajaisse tavaliselt õige suurte eelarvamustega, pidades neid tegelikule elule mittevajalikeks, sageli isegi kammitsaiks jalus. Kuid ka asutiste eneste juhtivate jõudude juures võime veel üsna üldiselt ning laialdaselt konstateerida vaadet, et asutise jooksva arhiivi ja registratuuri korraldamine on kõige lihtsam ala, mida võib ilma pikema jututa usaldada mõne kõige noorema, kõige väiksemate kogemuste ja kõige väiksema palgaga ametniku hooleks. Vanemad vilunud ametnikud just nagu häbenevad oma asutise arhiivi ja registratuuriküsimustega tegelda ega varu endale selleks kunagi vajalikku aega. Mõnes asutises minnakse isegi nii kaugele, et arhiivi korraldamine ja registraatori ülesanded pannakse armuleivana mõne vana ning haiglase ametniku peale, keda invaliidsuse tõttu ei peeta enam muudeks töödeks kõlblikuks.

Veel laialdasem ning üldisem on nähtus, et asutised kantseleile ja jooksva arhiivi korraldamiseks vajalikkude materjalide ja tarvete ostmisel teostavad äärmist kokkuhoidu. See ei võimalda arhiivaalidele anda nõutavat vastupidavust. On ju meie asutistest ajaloolistesse arhiividesse koondatavad arhivaalid enamuses õige viletsas seisundis ja näruse välimusega. Juhtub sageli, et üldtoimikud (kaustad) on juba enne korduvalt tulnud ümber õmmelda ja pidanud oma kaasi vahetama.

On pikema seletusetagi selge, et halvale paberile, aja jooksul kustuva halva tindiga kirjutatud ning väga nõrkadesse kaantesse õmmeldud ja halvastikorraldatud arhivaalid varsti paratamatult hääbuvad. Nende konserveerimine ning põhjalikum ümberkorraldamine meie vähestes ajalooarhiivides ei ole enam teostatav ja see läheks võrratu kallimaks, kui sel juhtumil, kui arhivaalide tähtsusele vastavat vastupidavuse andmist oleks arvestatud kohe nende tekkimisel ning loomisel asutise asjaajamisel. Seega osutub esialgne kokkuvõtte arhiivide korraldamisel lõppresultaadis lühinägelikuks jaanalinna poliitikaks ning, asja õige nimega nimetades, teinekord otse lubamatuks pillamiseks².

Ülalpuudutatud küsimuste, ebakohtade ja väärnähtuste taustal omandavad arhivaaride päeva ettekannetest ja teesidest erilise tähtsuse prof. J. Uluotsa, dr. O. Liivi, kol. M. Kattai, dir. G. Ney, mag. L. Marga ja allakirjutanu omad. Neist kuulsime, et ajakõrgusele viidud arhiivindus on paratamatu ning hädavajalik osa ühiskondlikust, eeskätt riiklikust elust. Ilma selleta ei ole asutiste otstarbekohane ning kiire asjaajamine üldse mõeldav. Mida paremini on korraldatud arhiivindus, seda paremini ning kiiremini funktsioneerib kogu ühiskondlik organism ja riiklik aparaat. Seepärast kuulub igas riigi-, omavalitsus- kui ka eraasutises arhiivi ja registratuuri ratsionaalne ning ajakohane korraldus esmajärgulise tähtsusega küsimuste hulka, mida ei saa jätta ainuüksi nooremate või vanade invaliidsete ametnikkude hooleks, vaid sellele peavad vajalikkude ning pidevat tähelepanu pühendama ka juhtivad ning kvalifitseeritumad jõud. Samuti ei ole võimalik ilma asutiste tegevuse kuika tulevase ajaloolise uurimise kahjustamiseta vältida vajalikke kulutusi³.

² Seda küsimust on allakirjutanu juba käsitlenud oma ettekandes XII linnade ja alevite sekretäride, statistikute ja perekonnaseisuametnike päeval 7. VIII 1937 Haapsalus, vt. Linnad ja alevid X (1937), nr. 6/7, lk. 92.

³ Et ka arhiivinduse alal ilma aineliste kulutusteta ei saavutata soovitavaid tulemusi, seda näitavad muuseum Inglismaa kogemused. Seal ei

Mis puutub ruumidesse, siis nägid arhivaaride päevast osavõtjad ise ja kuulsid ka dir. O. Liivi referaadist, et meie tähtsaim ajalooline varaait — Riigi Keskarhiiv — on arhiivmaterjalidega võimatuseni täis kiilutud, Arhiiviseaduses (§ 20—22) ettenähtud provintsiaalarhiivid kohaliku iseloomuga arhiivide ja arhivaalide kogumiseks ja korraldamiseks kohtadel on aga veel ellu kutsumata. Seejuures on teada ning ilmnes osalt ka arhivaaride päeval, eriti erajutuajamistest osavõtjatega, et paljud riigi- kui ka omavalitsusasutiste arhiivid otse ägavad vanemate arhivaalide rohkuse all, mida praeguses olukorras pole kellelegi edasi anda. Et säärasele ebanormaalsele seisundile lõppu teha, selleks tuleb küll neil, kellest asi oleneb, niihästi Riigi Keskarhiivi ruumide kui ka provintsiaalarhiivide asutamise küsimus õige kiires korras lahendamisele võtta.

Selle kõrval ei tohi silmist lasta ka linna-, maa- ja vallaomavalitsusasutiste varustamist nõuetekohaste arhiiviruumidega. Sellelgi alal on meil veel õige palju teha ja peale nende asutiste vanemate arhivaalide mahutamisvõimaluste tuleb küllaldaselt hoolitseda ka asutiste jooksvate arhiivide ja registratuuride ruumide eest. Tegevaliku elu kogemuste najal tuleb pidada täiesti ebaratsionaalseks, isegi otse lubamatuks, sellist nähtust, et meie mõne suurema linna ajalooline keskarhiiv ruumipuudusel linnaasutistes on sunnitud neilt vastu võtma kõige värskemaid arhivaale, mida veel peaaegu iga päev vajatakse asutiste jooksvas asjaajamises. Selline ebanormaalne olukord ähvardab ajaloolise arhiivi teaduslikult kvalifitseeritud ning sellele vastavalt võrdlemisi kõrgemapalgalised jõud muuta lihtsaiks kantseleiametnikeks, kellel veel õige vähe aega jääb oma otseste ülesannete täitmiseks⁴. Peaaegu samavõrra kannatavad ka asutised ise.

Otsestes sõltumuses arhiiviruumide laiendamise vajadusest on arhivaalide liigitamise ja hävitamise küsimus. Ka ses suhtes on Arhiiviseaduse (§ 32 ja 45) nõuded paljudes asutistes, eriti omavalitsuste omis, kas hoopis teostamata või teostatud õige väikeses ulatuses ning mitterahuldavalt⁵. Seda asjaolu ei saa kellelegi veel süülski panna, sest arhivaalide liigitamine, sorteerimine

---

suutnud saja aasta eest tasuta töötavad komisjonid arhiivide korraldamise alal tuua mingeid parandusi, vaid asi sattus täielikku ummikusse, kust selle päästis ainult kindlapalgalise personaaliga töötava riigiarhiivi — Public Record Office'i — loomine 1838. a. Samuti hakkas hävitamisele määratavate arhivaalide eraldamis- ning läbivaatamistöö alles siis edenema, kui selle eest riigiarhiivi ametnikele hakati eri tasu maksma. Vt. W. Holtzmann ja A. Bein, Das englische Archivwesen in Vergangenheit und Gegenwart, Archivalische Zeitschrift 39. k., München 1930, lk. 32 ja 38.

⁴ Linnad ja alevid X (1937), nr. 6/7, lk. 92.

⁵ Sealsamas lk. 90 ja 91.

ehk eraldamine (saksa keeli: „Aktenaussonderung“, ka „Aktenausscheidung“ ja „Kassation“; rootsi keeli: „utgallring“) nende tähtsuse ning alalhoiu tarviduse järgi ning sellele järgnev ajutise tähtsusega arhivaalide hävitamine neile määratud tähtsaja möödumisel on praktiliselt üks kõige raskemini lahendatavaid ning problemaatilisemaid ülesandeid⁶. Ka kõige põhjalikumate ning mitmekülgsemate kaalutluste najal pole kunagi võimalik lähemalt ette näha, milliseid arhivaale võidakse üks või teine kord tulevikus vajada⁷.

Arvestades aga tänapäeval loendamatuses kantseleides ja asutistes massiliselt toodetavate igasuguste arhivaalide kohutavat hulka, peab kohe mõõnma, et nende plaanikindla liigitamise ja hävitamise probleemi õnnelikust või mitteõnnelikust tegelikust lahendusest oleneb õige suurel määral kogu arhiivinduse tulevik. On ilmne, et kõiki hiiglahulkades produtseeritavaid arhivaale on võimatu säilitada, pealegi on nad enamuses sellisest paberist ja kirjutatud sellise tindi, pliitsi või muu vahendiga, mis kaua ei säiligi. Ka pole loota, et paberilaviin tuleviku uurija tööd kergendaks, vaid just vastuoksa — ta peletaks ta hoopis eemale teiste allikate juurde.

Seepärast tuleb kahest pahest aegsasti valida väiksem, mis seisab uute arhivaalide õigeaegses plaanikindlas liigitamises ning hävitamises ega oota mitte seda, millal aeg ja olud üleliigsed ja vähemvastupidavad arhivaalid ise juhuslikult hävitab, nagu see on toimunud vanemast ajast alates peaaegu tänini.

Nüüd küsime: millal siis on see õige aeg arhivaalide liigitamiseks ja kuidas see tegelikult peab toimuma? Kas nii, nagu see on toimunud seni, s. t. tagantjärele, siis, kui kõik lahtine kirjavahetus, tõendavad dokumendid ja muud lahtised kirjalad on kaantesse kõvasti kinni õmmeldud, nummerdatud jne., mil nende tegelik liigitamine võib toimuda ainult üldtoimikute (kaustade), köidete, kimpude jne., s. t. hulgakaupa või oleks ratsionaalsem seda teha kohe vastavate üksikute kirjalade, dokumentide, arvete, kviitungite jne. kirjutamisel või koguni nende kirjutamisele asumisel?

Allakirjutanu pooldab ning peab kõige otstarbekohasemaks viimatimainitud momenti, s. o. iga dokumendi ja muu arhivaali alalhoiu liigi kindlaksmääramine toimugu võimalikult kohe tema puhtalt ümberkirjutamisele või raamatute ja trükitud plankide puhul nende valmistamisele asumisel registratuuris, sest ainult siis saab veel: 1) valida arhivaali alalhoiu liigile vastava headusega paberit ja tinti või kirjutusmasina linti, 2) otsustada, kas õmmelda teda tugevasti jäävalt säilivate heade kaante vahele või paigutada teda sinna

⁶ Rootsia arhivaar dr. Herman Brulin nimetab arhivaalide liigitamist „arhiivitegelastele alati väga piinarikkaks probleemiks“ (Archivalische Zeitschrift 38, k., München 1929, lk. 171).

⁷ Arhiivinduse käsiraamat I, Tartu 1933, § 55 (A. Perandi'lt), lk. 143–146.

ainult ajutiseks, et hiljemini hävitada. Kolmandaks saab üksikdokumentide kaupa palju enam põhjendatud ning õiglasemat liigitamist teostada kui tagantjärele komisjoni poolt suurte üldtoimikute (kaustade) kaupa, sest kaustade filter on palju hõredam ning juhuslikum, lastes ühest küljest jäävaks või pikemaks ajaks alalhoidmiseks läbi palju väärtusetuid üksikdokumente, teisest küljest vahest hääbuks küllalt väärtuslikke üksikkirjapalu hävitamisele määratavates üldtoimikutes. Pealegi satuksime kirjutusmaterjali valikul nõiutud ringi, saades võimaluse selleks alles siis, kui kirjavahetus juba ammu on valmis.

Endastmõistetavalt nõuaks üksikdokumentide liigitamine nende valmistamisele, s. t. puhtalt ümberkirjutamisele asumisel seniste mugavate harjumuste põhjalikku muutmist ja kantseleiametnikelt vahest õige suurt vilumust, teadlikku suhtumist oma ülesannetesse, laia silmaringi, mida on võimalik saavutada ainult kava-kindla ning küllalt põhjaliku ettevalmistuse teel. Sellele näib lisanduvat veel see pahe, et siis iga senise üldtoimiku asemele näib tulevat kolm — iga liigi jaoks üks. Kuid üksikdokumentide liigitamist üldtoimikute asemel nõuab juba A. Perandi Arhiivinduse käsi-raamatus I (lk. 146). Samuti näib see õige lähedane, kui mitte täpselt võrdne olevat Rootsi registratuurides praktiseeritava arhiivaalide liigitamisviisiga, mis teostatakse kantseleides kohe arhiivaalide tekkimisel ja mis ei näi tundvat mingisuguseid meil nõutavaid arhiivaalide hävitamise komisjone. Igale arhiivihühikule — üldtoimikule, raamatule, tõendavate dokumentide kōitele või kimbule — on kantseleis peale märgitud nende hävitamise tähtaeg, mille saabudes see teostatakse ilma pikema jututa⁸. Igatahes ka meil tuleks sinnapoole pūūda ja arhiivaalide liigitamise ja hävitamise Gordioni sõlm kõigekūlgse põhjaliku kaalumise järele kohe läbi raiuda. Praegu praktiseeritav komisjonitamine, eriti kui see toimub kaua pärast arhiivaalide tekkimist registratuuris või koguni ajaloolises keskarhiivis (mis kõige pahem), annab õige juhuslikke ja küsitava vāārtusega tulemusi.

Kantselei- ja registratuuriametnikkude, samuti mitteteaduslikkude (puhtpraktiliste) arhiivaaride ettevalmistuskūsimus kuulub lahendamisele peamiselt kantseleijōūdude ūldise ettevalmistuse raamides. Seal tuleb vaid vajalist ruumi anda arhiivinduse ja registratuuri asjanduse tähtsuse selgitamisele ning eriti nende praktilise külje omandamisele.

Et eeskātt arhiivaalide liigitamise ja hävitamise probleemi kui ka protseduuriga seoses olevaid, kuid ka kōiki teisi ūldisema tähtsusega arhiivinduslikke kūsimusi vōimalikult kōigekūlgsest ning põhjalikult läbi kaaluda, teostada ja kohtadel pidevalt kontrollida Arhiivi-

⁸ Birger Lindēn, Archivpflege und Aktenkassation in Schweden. Firma Baltijas Vesturnieku Konference Rīga 16.—20. VIII 1937, Rīga 1938, lk. 541. Ūldse annab Lindēn tsiteeritud teoses lūhikese, kuid vāga selge ning hea ūlevaate Rootsi arhiivindusest ja arhiivaalide liigitamisest.

seaduse kui selle põhjal antud määruste ja juhiste täitmist, selleks peaks antama Arhiivinõukogule, Riigiarhiivile ja Riigi Keskarhiivile senisest rohkem võimalusi. Oleks väga soovitatav, kui ühe mainitud keskse asutise juures ellu kutsutaks eriline arhiivide inspektor. Kui on muinsuskaitse inspektor, kellele alluvad muistised ja muuseumid, siis oleks täitsa loomulik kogu arhiivinduse jaoks Eestis luua juhtiv, pidevalt töötav ja kohtadega alatist kontakti pidav organ arhiivide inspektuuri näol. Kulud, mis läheksid arhiivide inspektori ülalpidamiseks, tuleksid kord kogu arhiivinduse ja asutiste asjaajamise parema ning otstarbekama korralduse tagajärjel nähtamatult, kuid arvatavasti mitmekordselt tagasi.

Ka asutiste ja mitteteaduslike arhiivide konsulteerimiseks kohtadel arhiivinduslikes ja registratuuride küsimustes aitaks arhiivide inspektor tõhusalt kaasa. Kuid sellest oleks veel vähe. Kui meil peaaegu kõigil muil aladel on kohtadel väga mitmenimelised konsulendid ja nõuandepunktid, siis nõuab ka moodne arhiivindus ajaga kaasa sammumiseks midagi vastavat. Arhiivinduslikeks nõuandepunktideks kohtadel peaksid kujunema loodavad provintsiaal- ja suuremad linnaarhiivid. Selleks tuleks kõikidesse maakonnalinnadesse ametisse panna teadusliku ettevalmistusega provintsiaal- või linnaarhivaar, kes oma alluva arhiivi korraldamise kõrval täidaks ka konsulteerimise ülesandeid. Töö ümberkorraldusega vastavate maakonnalinnade omavalitsustes naaberlade vahel ja tarbe korral ka kokku leppides riigiga tohiks see pikapeale olla teostatav.

Ülal on üldjoontes skitseeritud ülesanded, mis Eesti arhiivindus juba lähemas tulevikus peab võtma nii või teisiti lahendamisele. Kuid ka tulevase II Eesti Arhivaaride Päeva enda suhtes, mille korraldamine arvatavasti ei lase end kaua oodata, oleks allkirjutanul paar soovi ning ettepanekut. Esimese päeva kogemuste põhjal tuleks kaaluda, kas ei oleks korraldaval komisjonil, asutisel või organisatsioonil võimalik esitada vaid teese referentidelt juba nii varakult kätte saada, et võimalduks nende teatav ühtlustamine ja laialisaatmine päevast osavõtjaile ühes kutsega. Selliste enne kättesaadetud teeside najal kujuneks teine arhivaaride päev loodetavasti veel elavamaks ja viljakamaks, kui oli esimene.

Ettekandmisele ja arutusele tulevate teemade asjus jääb soovida, et need nüüd kannaksid spetsiaalsemate üksikküsimuste ilmet, nagu seda näiteks on arhivaalide hävitamise küsimus, mida võiks käsitleda mitme eri referendi poolt ning mitmest eri seisukohast lähtudes, edasi võiks üheks teemaks olla detsimaal- ja kaustade süsteem, kartoteekide ja teiste moodsa bürootehnika saavutiste kasutamine arhiivides ja registratuurides, kirjavahetuse registreerimise viisid ja süsteemid, nende paremused ja puudused, asutiste kroonikad registratuuride ja arhiivide töö hõlbustajaina või koormajaina jne.

R. Kenkmaa.

Reflexions a propos de la première journée des archivistes.

Résumé.

La première journée des archivistes estoniens, tenue les 15 et 16 octobre de cette année, a obtenu une participation active et a montré qu'il existe beaucoup de questions ayant besoin d'une solution rapide; à noter parmi elles cinq tâches principales: 1) ne plus sous-estimer la valeur des archives et des dossiers; 2) le problème des locaux; 3) réalisation d'une classification des matériaux qui rendrait possible la destruction régulière des matériaux d'archives; 4) préparation, répondant aux exigences de notre temps, des archivistes sans connaissances scientifiques et des employés de bureau et expéditionnaires; 5) création de possibilités convenables sur place pour l'examen des questions concernant les archives, les dossiers et la réalisation des décisions et des normes élaborées. Il serait nécessaire par exemple de créer une inspection des archives et les archives provinciales qui seront créés et celles des villes plus grandes devraient constituer des centres de consultation en matière d'archives. — En ce qui concerne la deuxième journée des archivistes estoniens il serait à recommander que les participants reçussent en même temps que la convocation les thèses des rapporteurs, ce qui rendrait possible des discussions et des résolutions ayant un maximum de contenu. Les sujets de rapports devrait avoir l'aspect de questions détaillées plus spéciales.

Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress.

Ajalooteadlaste V rahvusvahelisel kongressil Brüsselis 1923 tunnistasid vajalikuks luua pidevalt teotsev keskne organ selliste ülesannete lahendamiseks, mis eeldavad paljude maade ajaloouurijate organiseeritud ja kokkukõlastatud ühistööd ja mis ei oleks muidu üldse tarviliku põhjalikkusega teostatavad. Vastavalt sellele otsusele rajasid 27 maa ajaloolaste esindajad maikuu 1926 Genfis Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee. Oma kaheteistkümnenda-aastase tegevuse kestel on komitee arendanud viljakat ja energilist tegevust paljude erikomisjonide kaudu. Seejärel, kui käesoleval aastal temaga liitusid Hiina, Iiri ja Kirikuriigi ajaloolased, hõlmab ta praegusel momendil 44 riigi ajalooteaduslikke organisatsioone.

Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee tegevust kuni Varsavi kongressini a. 1933 olen lühidalt käsitelnud juba varemni selle kongressi kirjelduses¹. Viimase viie aasta jooksul jätkas komitee oma esimehe prof. H. Temperley ja peasekretäri prof. M. Lúéritier' juhatusel oma tööd üha suurema mitmekesisuse tähe all. Ajalooliste teaduste rahvusvaheline bibliograafia on jõudnud 10. köiteni, millele lisandub lähemal ajal 11. köitena seniste köidete üldindeks. Nüüdisaja riikide põhiseadusi käsitlevast teosest

¹ Ajalooline Ajakiri XII (1933), nr. 4.

ilmus käesoleval aastal 2. köide; see käsitleb riikide alfabeedilises järjekorras põhiseadusi Iirist kuni Tšehhoslovakkiani. Ettevalmistamisel olev 3. köide esitab muuseas täiendeid riikides viimaseil aastail toimunud põhikorra-muutuste kohta; järelikult pühendatakse selles erilist tähelepanu Eestilegi, kus teose 1. köite ilmumise järel on teostatud koguni kaks põhiseaduse-reformi. Diplomaatide täielikku nimistut sisaldavast teosest on ilmunud 1. köide, mis hõlmab aastaid Vestfaali rahust Utrechti rahuni. Samuti avaldati paari aasta eest praegu ilmuvate ajaloo teaduslike ajakirjade nimistu, mis sisaldab teateid umbes 2300 vastava ajakirja kohta.

Usna energilist tegevust on viimaste aastate jooksul avaldanud mitmed teisedki erikomisjonid, kuigi nende tööde tulemused ei ole veel saanud suuremas ulatuses avalikkusele kättesaadavaks. Valgustusajastu ajaloo komisjon on korraldanud selle tähtsa ajaloolise perioodi uurimist laias rahvusvahelises ulatuses teatava ühtlase süsteemi alusel; mõned selle suure töö kohta seni avaldatud näited kõnelevad ilmselt sellise koordineeritud käsitusviisi kasuks. Ajakirjanduse ajaloo komisjon õhutab ajakirjade bibliograafia koostamist kõigi maade kohta ja teeb ettevalmistusi vastava üldise käsiraamatu avaldamiseks. Eestist on komisjonile selleks otstarbeks esitatud R. Antiku vastav teos, kuna paljud teised maad ei ole ses suhtes veel jõudnud kaugemale esialgsest materjalide kogumisest. Ajaloo õpetamise seisundi uurimiseks loodud komisjon on lõpule viinud materjalide kogumise ajaloo õpetamise kohta alg- ja keskkooles ja tegeleb nüüd ülikoolide ajalooõpetuse korralduse selgitamisega.

Kronoloogia komisjon on teinud eeltöid ulatusliku kronoloogia-käsiraamatu avaldamiseks; see ilmub vihkude kaupa, millest igaüks hõlmab teatava maa resp. maaderühma. Selle teose jaoks on prof. L. Arbusow koostanud Vana-Liivimaa maahärrade kronoloogilise loendi. Sotsiaalsete liikumiste ajaloo komisjon töötab agraar- ja tööliikumise bibliograafia kallal ja valmistab ette selle ala kohta käiva allikainese kogude väljaandmist. Lisaks seniseile komisjonele, kellest käesolevas on võidud mainida ainult üksikuid, moodustati tänava sõja-ajaloo ja Lähis-Ida ajaloo komisjon. Kõigi nende komisjonide töötulemused valmivad aeglaselt ja raskepäraselt töötava ühisaparaadi tõttu küll pikkamööda ja järkjärgult. Ei või aga unustada, et selline töötamisviis moodustab loendatud teaduslike ülesannete lahendamisel ainsa õige ja kindlasti eesmärgile viiva tee. Ainult sel teel saadakse organiseeritud ühisürituste kaudu ajaloolist uurimistegevust hõlbustavaid üldise ilmega abiteoseid ja teisi vajalikke töötamisvahendeid.

Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee asutamisel määrati talle üheks tähtsamaks ülesandeks korraldada perioodiliselt ajaloo-

uurijate rahvusvahelisi kongresse ja juhtida kavakindlalt nende tööd. Alates Oslo kongressist a. 1928 peetakse neid kongresse iga viie aasta järel. Varssavi kongressil otsustati pidada järgnev kongress Šveitsis, kes määras selle asukohaks Zürichi. Selles Šveitsi suurimas linnas peetigi ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress 28. augustist 4. septembrini s. a. Algatus ajaloolaste rahvusvahelise komitee loomiseks lähtus Põhja-Ameerikast ja *Rockefeller Foundation* on seni komiteed aineliselt väga tõhusalt toetanud. Nimelt saadakse P.-A. Ühendriikides hästi aru, et ajaloolaste sõbralik koostöö vastastikuse sallivuse ja üksteise mõistmise pinnal on rahvaste lähendamisel ja lepitamisel ülitähtsaid tegureid. Ajaloo-teadus seisab oma otsinguis kaasajale lähemal kui enamik teisi teadusi ja aitab ise kaasaja vaimsust luua. Ta kasvab alataasa välja puhtale teadusele määratud kitsaist piirest ja muutub ise teatavaks aktuaalseks jõuks, mis kujundab rahvaste mentaliteeti ja mõjustab nende elu. Kui ajaloolased seisavad inimkonna tõeliste kultuuri-huvide teenistuses, siis aitavad nad olulisel määral rahvaid üksteisele lähendada ja hõlbustavad niiviisi nende rahulikku koostööd.

Praegusel, poliitilistest vastuoludest sügavasti lõhestatud ajal oli eriti tähtis, et käesolev ajaloolaste kokkutulek toimuks võimalikult erapooletul ja vaba vaimsust hindaval pinnal. Selleks oleks vaevalt võimalik olnud leida sobivamat kohta, kui seda oli Šveitsi demokraatia kindlaim kants Zürich. Võrdlemisi väike ja erapooletuks tunnustatud Šveits ei taotle mingit imperialistlikku ekspansiooni ja on vaba agressiivseist välispoliitilistest püüdlustest. Ta kirju rahvusliku koosseisuga elanikkond pakub oma rahuliku kooselu ja koostööga kõigile rahvastele vastastikuse sallivuse ja austamise õilsat eeskju. Ta demokraatlik režiim toetub kindlasti vaba vaimsuse ja isikuõiguste tunnustamise põhimõttele. Seetõttu on Šveitsi küllaliskel pinnal juba aastakümneid arendatud üldise iseloomuga asutisi ja liikumisi, mis taotleavad rahvusvahelise solidaarsuse süvendamist. Nii moodustab Zürichis peetud ajaloo-teadlaste kongress ainult ühe järjekordse lüli Šveitsis toimuva rahvaste lähendamistöö ahelikus.

Eelmisele, Varssavis peetud kongressile tehti etteheiteid ta mõnevõrra puuduliku korrastuse, eriti ettekannete liigrohkuse ja nende kokkukõlastamata ning laialivalguva iseloomu pärast². Seda puudust püüdis Zürichi kongressi korraldav komitee prof. H. Nabholz'i juhatusel vältida. Kõigepealt vähendati tublisti kongressil peetavate ettekannete arvu. Kuna Varssavi kongressi kavas oli ette nähtud u. 450 ettekannet, piirduti Zürichis u. 330 ettekanõega, millest pealegi teatav protsent langes tegelikult ära kas kõnelejate mitte-ilmu-

² Vt. näit Nõukogude-Vene akadeemiku V. Volgin'i üsna valjut kirjutist, *Istoričeski Sbornik*, I, Leningrad 1934, lk. 5—24.

mise tõttu või mõnel muul põhjusel. Teiseks püüti ettekandeid koon-
dada teatavate probleemide-komplekside ümber, ent see õnnestus
vaid väiksemal määral. Igatahes polnud Zürichi kongressil mõnd
eriti aktuaalset „naela“, mis oleks kongressist osavõtjate hulgas löö-
nud erilisi laineid. Seetõttu möödus kongress asjalikus ja kaines,
mitte aga eriti hoogsas töömeeleolus. Eelmiste kongresside plenaar-
istungid olid küll aidanud oma üleva pidulikkusega liita kongressi-
liikmeid ühiseks pereks, kuid suurte saalide halva akustika ja diskus-
siooni puudumise tõttu jäänud siiski kaunis vähepakkuvaks teadus-
likus suhtes. Seetõttu ei korraldatud Zürichis üldse teaduslike
ettekannetega plenaaristungeid: kõik ettekanded peeti sektsioonide
koosolekuil, kusjuures üldisema iseloomuga ettekanded olid pikemad
(35—40 minutit) ja toimusid hommikupoolseil istungeil, kuna spetsi-
aalsemad ettekanded olid võrdlemisi lühikesed (25—30 minutit) ja
peeti õhtupoolseil koosolekuil. Sektsioonide arv oli jäänud endiseks
(15), nende koosseisus aga teostatud teatavaid muudatusi. Nii olid
ära jäetud kirjanduse ja kunsti ajaloo ja Ida-Euroopa ajaloo sektsi-
oonid ja nende asemele võetud numismaatika, väljaspool Euroopat
asetsevate maade ajaloo ja sõja-ajaloo sektsioonid; ajaloo teooria ja
ajalooõpetuse sektsioonid olid liidetud üheks, nende kõrvale aga
loodud eriline ajaloolise sünteesi sektsioon.

Ülesantud ettekandeist olid 148 prantsuskeelsed, 91 saksa-
keelsed, ülejäänud umbes võrdselt itaalia- ja ingliskeelsed ja peale selle
üksainus hispaaniakeelne ettekanne. Prantsuse keelt kasutasid ena-
masti Poola, Tšehhoslovakkia, Rumeenia, Ungari, Belgia ja Türgi
ajaloolased, saksa keelt Skandinaavia ja osalt Ungari ajaloolased.
Kõige paremini olid kongressil esindatud prantslased (üle 60 ette-
kande) ja itaallased (46 ettekannet); neile järgnesid Poola (32 ette-
kannet), Suur-Saksa (24 ettekannet) ja Šveits (23 ettekannet). Üsna
hästi olid esindatud ka Rumeenia, Tšehhoslovakkia ja Ungari (iga-
ühelst ligemale paarkümmend ettekannet). Inglismaa ja P.-A. Ühend-
riigid andsid kumbki 16 kõnelejat, Belgia 10, vabariiklik Hispaania 6.
Teistest maadest oli esinejaid kongressil juba vähem, näit. Rootsi-
st ja Soomest 3, Eestist, Egiptusest, Hiinast, Taanist, Norrast ja mil-
mest teisest maast igäühelst üks. Läti oli kongressil ainult passiivselt esi-
ndatud, Nõukogude-Vene ei olnud sellele ühtki delegaati saatnud.
Üldse oli Zürichi kongressil esindatud umbes 45 maad üle 1000 isi-
kuga (ülesantud 1200 isikust jäi teatav arv ära). Osavõtjate hulgas
võis märgata üsna palju noorema generatsiooni esindajaid. Suure-
maist nimedest olid mitmed (näit. M. Rostovtsev, A. Dopsch jt.) ära
jäänud, mõned üldtuntud teadlased (nagu K. Brandi, H. Koht,
G. Ritter, G. Volpe) olid küll kohale ilmunud, ei esinenud aga ette-
kannetega.

Zürichi kongress algas 28. VIII 1938 piduliku avaistungiga Püha
Peetruse kirikus. Avakõnes rõhutas organisatsioonikomitee esimees

prof. H. Nabholz ajalooteaduse erakordset üldväärtust ja ta osa ühiskondliku elu kujundamisel. Ajaloo uurimine näitab traditsioonide tähtsust rahvaste olemasolu alusena, aga samal ajal ka alatist muutust tõusude ja mõõnade näol inimkonna üldises arenemiskäigus. Ajalooteadlased aidaku vääristada inimkonna eriosade vahel toimuvat võistlust, pehmenada selle vorme ja pidurdada hoolimatut jõudude raiskamist kultuurihüvesid hävitavais võitlustes. Selle järel esines vormipeene ja tiheda tervituskõnega Šveitsi liidunõunik (sise-minister) P. h. Etter. Ajalooteadus püüdku, rõhutas ta, kõigi enda kasutuses olevate vahenditega selgitada tõelisi sündmusi ning olusuhteid, ühendades neid suuremaiks kompleksideks. Ajalugu jälgib neid nähtavaid või nähtamatuid vaimseid jõude, mis kujundavad rahvaste elu, neid pinevusi, mis alatises rahutus vahelduvuses taotlevad teatavat lepitust ja kokkukõla. Selgitudes aktuaalseid ja tõhusaid vaimseid jõude kasvab ajalooteadus välja teaduse raamest, muutub elavaks vaimseks jõuks, aitab kujundada rahvaste elutingimusi ja nende tulevast saatust. Ta kaevab kuni põhjavete sügavusteni ja toob sealt esile need võimsad veevoolud, mis elustavad ja viljastavad olevikku ning tulevikku. Ajaloo kaudu saavad rahvad enda sisejõudude kohta teadlikuks ja kasvatavad oma tahet edaspidiseks pingsaks kultuuriloominguks. Ühise ajaloolise saatuse ja kestva rahuliku koostöö tagajärjel on Šveitsi riiki moodustavad eri rahvused loonud sellise põhikorra, kus vabaduse ja korra põhimõtted üksteist tasakaalustavad, ja on oma kultuurilises arengus ühtlasi saavutanud germaani ja ladina vaimu imeteldava sünteesi. Šveitsis toimuv rahvastevaheline rahulik kultuuritöö leplikkuse ja sallivuse alusel tohiks pakkuda eeskujuga kogu maailmale teravate pinevuste kaotamiseks. Ajalooteadus näitab kõigi rahvaste saatuste sisemist seostumust: iga rahvas vajab teisi ja peab oma teotsemist teiste omaga kokkukõlla viima. Rahvusvahelised vaimse eliidi kongressid moodustavad parima vahendi selleks, et ületada kõike seda, mis lahutab ja eraldab rahvaid üksteisest, ja teadlikumaks muutuda vaimu ja tahtmise kõrgemast ühtsusest. Ses suhtes lasuvat eriti suured ülesanded ajalooteaduse esindajail. Just nemed õpetagu oma õigete probleemiseadega ja oma aine võimalikult objektiivse ja tõepärase käsitlemisega rahvaid taotlema orgaanilist kooselu ja püsivat tasakaalu. Nemed süvendagu kaasaegseis generatsioones aukartust ja vastutustunnet igaveste ja põliste jõudude ees.

Järgneva nädala jooksul toimus kongressi töö erisektsioones. Kongressi lõpuistung peeti 3. septembri õhtul Zürichi tehnikauiliskooli *auditorium maximum*'is. Kongressi juhataja prof. Temperley tänas kongressi korraldajaid ja vastuvõtjaid ja andis ühtlasi oma ameti üle rahvusvahelise komitee uuele esimehele, kelleks komitee üldkoosolek oli valinud. P.-A. Ühendriikide esindaja W. Leland'i (abiesimeesteks valiti H. Nabholz ja N. Jorga). Oma ametit vastu

võttes ja kongressi lõpetades avaldas uus esimees soovi, et kongressil valitsenud lepliku koostöö vaim üha rohkem leviks kaasaegses inimkonnas.

Sektsioones peetud teaduslikest ettekandeist ei saa nende rohkuse pärast esitada käesolevas mingit tühjendavat ülevaadet. Peatun vaid mõnedel tähtsamail, eriti neil, mille puhul tekkis üldisemat huvi äratavat diskussiooni. Kui alustada vana ajaloo sektsiooniga, siis võiks kõigepealt mainida V. Ehrenberg'i (Praha) ettekanget Aristophanes'e komöödiate tähtsusest majandus- ja sotsiaalajaloo allikana. Kõneleja näitas, kuivõrra rikkalikku ja mitmekesist ainet Ateena majandusolude ja sotsiaalsete seoste kohta pakuvad need komöödiad, kus esineb, küll katkendlike ja laialipillatud üksikteadete näol, rohkesti andmeid kreeka kaubandusoludest, maa ja linna vahekorrist, võõraste osavõtu kohta majanduselust jne. Rooma riigi languse probleemi käsitlesid mitmed kõnelejad. K. Zakrzewski (Varssavi) peatus ristiusu osal Vana-maailma languses. Kristlus ei suutnud uuendada poliitiliselt Rooma riiki ega laiendada selle sotsiaalset baasi, sest kristlusest haaratud linnade alamkihid jäid riigielus passiivseks massiks. Seevastu seondus kristlus teatavate antiikse kultuuri elementidega, laiendas sellega kreeka-rooma kultuuri sotsiaalset baasi ja kindlustas mõnele selle kultuuri elementidele edasielamise keskajal. Hoopis omapäraseilt vaatekohtadelt lähenes antiikse maailma languse probleemile T. Waleck-Czernecki (Varssavi) ettekandes „Antiikmaailma languse sügavaimad põhjused“. Ta leidis need põhjused Augustuse loodud poliitilises, eriti aga sõjalises süsteemis, mis ei suutnud päästa Rooma riiki, vaid lõi alused ta pärastisele hukkumisele. Sõjaväe eraldumisega muust rahvastikust kaotanud Rooma imperialism oma moraalse baasi, *res publica*'st kujunenud *res domini*, sõjakunstist võõrdunud rahvamassid minetanud oma senise poliitilise erikaalu ja laskunud üha suuremasse sotsiaalsesse sõltumusse. Tülikas ja viljatu riigisotsialism põhjustanud bürokraatliku ja sõjalise poliitika erakordse kasvamise ja halvanud ühiskonna elavad jõud, utilitaristlikest elementidest läbiimbunud romanisatsioon viinud lõpuks kultuurilise taseme langusele, isegi riigi helleniseerunud idaosades. Klassilise filoloogia vanameister Th. Zielinski (Varssavi) käsitles Horatius'e messianismi. Ta leidis Horatiusel vaate rooma rahva saatusel lasuvast ürgsest roimast, nimelt Romulus'e vennamõrvast, mis otsekui mingi pärispatt vajavat lunastust. Lunastaja ja päästja olevatki ilmunud Octavianus'e näol, kes kehastavat Mercurius't kui loovat sõna (*logos*'t).

Keskaja ajaloo alal peeti Zürichis rida uusi perspektiive avavaid ettekandeid. Neist oli üks sari pühendatud keskaegsete poliitiliste käsituste, esijoones keskaegse keisriidee selgitamisele. L. Halphen (Pariis) kõneles teemal: „Riigi-idee Karolingide ajastul“. Ta näitas,

kuivõrra keskaegse inimese riigiteadvus ja riigikäsitus erinevad nüüdisaegseist. Karolingide ajastu riigiidees olevat Rooma riigiidee mõjustused avaldunud nõrgemal kujul, kui seni üldiselt arvati. Seevastu asunud esikohal mõned Vanast Testamendist saadud kujutelmad kuningast kui võitud mehest, kes seisab Jumala erilise kaitse all. Selle käsituse järgi peetud riiki väga tihedasti seotuks kirikuga. See käsitus seondus hiliskeskajal Rooma riigiideega ja ulatus sellisel kujul kuni viimaste aegadeeni. Üks parimaid ettekandeid Zürichi kongressil oli oma dispositiooni selguselt ja analüüsi veenvuselt R. Holtzmann'i (Berliin) käsitlus: „Keskaegse keiserluse maailma-valitsuse-idee ja Euroopa riikide suveräänsus“. Kõneleja rõhutas, et keskajal puudus moodne suveräänsuse-mõiste, mistõttu siis ei nähtud mingit erilist vastuolu universaalse keisrivõimu ja teiste riikide iseisivsuse vahel. Keiserluse idee esinenud siis mitmel erikujul, vastavalt keisrite isiksusele ja üldistele ajaoludele. Üldiselt aga käsitatud keisrivõimu kui mingit kõrgeimat autoriteeti ja nõutud teistelt valitsejailt mitte oma tegelikust võimust loobumist, vaid ainult keisrite üldist tunnustamist mingi lääniõigusliku *obsequium*'i näol. Suurt huvi pakkus ka Gent'i ülikooli professori F. L. Ganshof'i ettekanne: „Loire'i ja Reini vahel asetsevate linnade territoriaalne areng“. Oma ettekandes jälgis see H. Pirenne'i andekas õpilane ja järglane Frangi riigi tuumikuala linnade tekkimist keskajal, tutvustades kuulajaid valguspiltide abil arvukate keskaegsete linnaplaanidega. Käsiteldud linnad olid kõik tekkinud kui *suburbium* ehk *portus* väljaspool esialgset tuumikut, milleks olid endised Rooma linnad või linnused, endised *palatium*'id või keskaegsete territoriaalvürstide linnused.

Elavaid vaidlusi tekitas A. Domanovszky (Budapest) ettekanne: „Ungari rahvusriik keskajal“, mille pealkiri mõjus juba vastuväiteid provotseerivalt. Vastandina üldtunnustatud käsitusele väitis Domanovszky, et Kesk-Euroopa aladel, kus läänindus ei jõudnud avaldada väga olulist riike laostavat mõju, nagu Ungaris, olevat juba keskajal kujunenud rahvustunne, mida iseloomustavat tahe moodustada eri rahvust (*Wille zur Nation*) ja teadlikkus oma rahvuslikust omapäras. Ungarlaste rahvustunne olevat arenenud eriti võitlustes välisvaenlastega (kumaanidega, mongolitega jt.). Kui see allikais kajastub vaid vähesel määral, siis olevat see tingitud asjaolust, et enamik keskaegseid allikaid on koostatud universaalse ladinakeelse kirikukultuuri esindajate poolt. See ettekanne võeti kohalviibivate Rumeenia ajalooteadlaste poolt terava arvustuse alla, seda enam, et Domanovszky oli just enne kongressi avaldanud terve teose Rumeenia juhtiva ajaloolase N. Jorga meetodi ründamiseks³. G. Bratianu,

³ A. Domanovszky, La méthode historique de M. Nicolas Jorga, Budapest 1938, 324 lk.

J. Lupas jt. heitsid kõnelejale ette, et ta olevat keskaega üle kandnud XIX sajandi 2. poolel kujunenud mõisted ja segavat rahvusvahelised nähtused (nagu ristisõja idee) ära rahvuslike püüetega. Isegi XIX sajandil olevat Ungari rahvusriik olnud enam illusioon, kui tegelikkus. O. Halecki (Varssavi) käsitles oma hoogsas ettekandes Lääne- ja Ida-Euroopa suhteid suurte reformikontsiilide ajastul. Need kontsiilid olid keskaegse universalismi viimseid avaldusi ja sidusid Lääne-Euroopa katoliikliku maailmaga ka neid idapoolseid alu, mis olid seni olnud temaga vaid väheses kokkupuutumises või isegi otseses vaenus. Seetõttu hakanud sel ajal kujunema mingi üld-euroopaline solidaarsustunne, ent see jäänud kontsiilide töö nurjumise järel varsti oma arengus peatuma. Vene emigrant G. Vernadski (New Haven) käsitles üht vaieldavat Vene varasema ajaloo küsimust, nimelt Vene feodalismi. Ta leidis Kiievi ja Moskva perioodi poliitilises ja majanduslikus elus teatavaid feodalisatsiooni-protseesse, teatavaid feodaalseid institutsioone, millest aga mitmesuguste neile vastutöötavate tegurite mõjul ei kujunenud kindlamat läänindussüsteemi.

Uue ajaloo kohta peetud arvukaist ettekandeist mainiksin kõigepealt O. Scheel'i (Kiel) oma teemal: „Rahva mõiste Lutheril“. Kõneleja püüdis näidata, nagu oleks Luther käsitanud rahvast kui teatavat primaarset nähtust ja ürgset tegelikkust. Sellele seisukohale vaidles aga vastu teine tuntud saksa Lutheri-uuriija G. Ritter, kes rõhutas, et Lutheril esinevat usulise tunde primaat niivõrra ülekaalukalt, et asjata oleks tema juures otsida selgemaid seisukohti poliitilistes küsimustes. L. Konopczynski (Krakov) pühendas oma ettekande poliitiliste liitude organisatsioonile ja teotsemisele uuel ajal, peatudes Poola konföderatsioonil, usundilistel liitudel, mis tekkisid konfessionaalse ajastu võitlustes jt., ning selgitades nende liitude eesmärke ja nende korralduses avalduvaid ühiseid jooni. Hoopis huvitavast küljest lähenes Prantsuse suurele riigimehele Richelieu'le H. Hauser (Pariis), kes jälgis Richelieu suutumist Levandi-kaubandusse. Ettekandest selgus, et Richelieu püüdis soodustada ja õhutada Prantsusmaa kaubanduslikku suhtlemist Türgi ja Pärsiaga, muuseas isegi Balti mere ja Venemaa kaudu.

Mõned huvitavad ettekanded olid Zürichis pühendatud ka uueaegsele vaimsele liikumisele. Ed. Fueter *jun.* (Zürich) käsitles „matemaatika sajandit (1650—1750)“, näidates, kuivõrra suurt mõju avaldas Descartes'ist kuni Kant'ini matemaatiliste teaduste tõus üldisele vaimsele arengule. Deduktiivne matemaatiline meetod leidis rakendamist isegi seal, kus ta põrmugi oma kohal polnud, ja laiemas haritud kihtides tekkis mingi matemaatika usund resp. metafüüsika. Zürichis kongressi parimaid ettekandeid nii sisult kui vormilt oli H. Fehr'i (Bern) oma valgustusajastu looduseõiguse juurtest ja selle mõjudest hilisemaile aegadele. Looduseõigus, mis taotleb teata-

vat õiguslikku ideaali, olevat igivana nähtus. Valgustusajastul olevat ainult neid põliseid ideid täpsemini formuleeritud ja kindlamini süstematiseeritud. Inimõiguste mõiste esinevat eos juba vanadel germaanlastel, rahvasuveräänsuse idee olevat keskaegsetes linnade põhikorra-seadustes üsna selgel kujul väljendatud. Uue momendina tekkinud XVIII sajandil veel individualistlik õiguse- ja riigikäsitus. Väga huvitavaid andmeid esitas Fehr nende ideede mõju kohta XIX ja XX sajandi seadusandlusele; see mõju olevat tunduvalt suurem, kui seni üldiselt arvatud.

XVIII sajandi ajaloo alale kuulus ka A. R. Cederberg'i (Helsingi) käsitus Soome poliitilise iseseisvuse varasemast ajaloost. Vene-Rootsi sõja ajal a. 1742 avaldatud manifestiga kutsus Vene keisrinna Jelizaveta soomlasi rajama iseseisvat riiki. Jälginud selle manifesti tekkelugu, omistas kõneleja sellele teatavat tähtsust Soome iseseisvuse idee arengus, eriti seoses hilisemate Rootsi-vastaste aktsioonidega (näit Anjala liiduga). Kõneleja seisukohtadele vaidlesid Soome-Rootsi vahekorrasse puutuvate küsimuste suhtes vastu rootslased N. Ahnlund ja H. Almqvist.

Suure Prantsuse revolutsiooni ja Napoleon I ajastu oli kongressi ettekandeis üsna puudulikult esindatud. Siin väärib ainult mainimist M. Kukieli (Krakov) laialdastele eriuurimistele toetuv käsitus vana korra traditsioonide ja Suure revolutsiooni mõjudest Napoleon I sõjaväe korrastuse ja ilme kujunemisele. Seevastu osutati viimase sajandi välispoliitikale kongressil väga elavat tähelepanu. M. Handelsmann (Varssavi) käsitles poola rahvusliku liikumise (renatsionalisatsiooni) arengut XIX sajandil Preisimaal, peamiselt Sileesias. C. K. Webster (London) jälgis Palmerston'i välispoliitikat juulimonarhia ajal, mil Inglismaa ühes Prantsusmaaga moodustas vastukaalu reaktsiooniliste suurriikide blokile. Kuigi ise konservatiiv, ajas Palmerston liberaalset välispoliitikat, mis õnnelikult kokkukõlastas rahvuslikud, ideoloogilised ja võimupoliitilised põhimõtted. H. Temperley (Cambridge) käsitles Inglise Türgi-poliitikat a. 1856–76, rõhutades eriti Türgimaa territoriaalse jagamatuse põhimõtte tähtsust Inglismaale. Rida ettekandeid oli pühendatud ka Maaailmasõja eelolele; neis ei ilmnenud eriti üllatavaid uusi perspektiive, kuid nad osutasid küsimuste käsitlemisel vajalikku objektiivsust ja rahulikkust. Selliseist ettekandeist mainiksin A. S. Tricketti (Madison) käsitlust Inglis-Saksa läbirääkimiste kohta a. 1898–1901 ja H. E. Enthoveni (Leyden) käsitlust II Maroko kriisist.

Rida instruktiivseid ettekandeid oli kongressil pühendatud Šveitsi ajaloo eriküsimustele. Neist mainiksin siin üht huvitavamat, nimelt K. Meyer'i (Zürich) paljudele kaartidele toetuvat ettekannet Šveitsi keelerahu ajaloolistest alustest. Kõneleja näitas haruldase selgusega, kuidas kommunaalföderatiivne printsip ja keskaegse

vabadusmõiste mõju soodustasid keelerahu tekkimist Šveitsi riiki moodustavate eri rahvuste vahel. Ka ajaloo abiteaduste ja arhiivinduse sektsioonis peeti rida väljapaistvaid ettekandeid, millest väärrib eriti esiletõstmist Vatikani esindaja W. Peitz'i oma *Liber diurnus*'e tekkimise ja olemuse kohta. Selles sektsioonis käsitles Eesti esindaja dr. O. Liiv allikate publitseerimise põhimõtteid; ta rõhutas eriti vastavate publikatsioonide editsioonitehnilise külje ühtlustamise vajadust ja leidis vajaliku olevat, et publikatsioones esinevad teaduslikud kommentaarid oleksid toodud mõnes suuremas kultuurkeeles. Läbirääkimistel vaidles viimasele nõudele H. Almquist Skandinaavia seisukohalt vastu. Ajaloo teooria alal peetud ettekandest pakkus üldisemat huvi N. Jorga (Bukarest) oma ajaloo permanenteist tegureist — geopoliitilisest asendist, institutsioonest, rassidest jne. Et Jorga viimast momenti eriti tugevasti ei rõhutanud, püüti temale Saksa esindajate poolt vastu vaielda. Nii tekkisid selle ettekande puhul elavad läbirääkimised H. Koht'i, H. Berri, L. Halphen'i jt. osavõtul. Samas sektsioonis kõneles ka M. Lhéritier rahvusvahelise ajalookäsituse ilmet ja ülesandeist.

Enne Zürichi kongressi algust peeti sealsamas 26. augustil Ida-Euroopa ajaloo teadusliikude organisatsioonide föderatsiooni konverents. Föderatsiooni uueks esimeheks valiti surnud J. Bidlo asemele E. Lukinich ja üheks juhatusliikmeks P. Tarvel. Konverentsil esinesid A. Florovski (Praha) ja J. Mačurek (Brno) mõningate slaavi ajaloo eriküsimuste üle; P. Tarvel käsitles eesti II rahvusliku tõusu (XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses) ideoloogilisi avaldusi, kuna E. Lukinich (Budapest) jälgis L. Kossuth'i katseid Poola mässu ajal 1863—1864 Itaalia ja Prantsusmaa abil uut ungari vabadusliikumist õhutada. Zürichi kongressi puhul peeti teisi regionaalseid nõupidamisi. Ühel neist moodustati komitee Stokholmis peetava II Balti ajaloolaste kongressi ettevalmistamiseks; Eesti poolt said sellesse prof. H. Kruus ja dr. O. Liiv.

P. Tarvel.

Le VIII-e congrès international des sciences historiques.

Résumé.

L'article donne tout d'abord un bref aperçu sur l'activité du Comité International des Sciences Historiques au cours des cinq dernières années depuis le congrès de Varsovie. Ensuite on s'arrête sur le VIII-e congrès international des sciences historiques qui s'est tenu à Zurich du 28 août au 4 septembre de cette année, on en caractérise l'organisation et la marche et l'on rend compte des conférences les plus remarquables qui y ont été faites par sections. Pour finir on traite brièvement de la conférence plénière de la Fédération des sociétés historiques de l'Europe orientale qui s'est tenue à Zurich le 26 août 1938.

Läti Ajaloo Instituudi väljaandeist.

Läti Ajaloo Instituut (*Latvijas Vēstures Institūta*) asutati vastava seadusega jaanuaris 1936. Instituudi ülesanne on „Läti ja üldise ajaloo sündmuste ning mälestuste uurimine rahvuslikkuse ja tõe vaimus“. Instituut koosneb neljast osakonnast: läti arheoloogia, vanema läti ajaloo (kuni umb. 1850), uuema läti ajaloo ja üldise ajaloo omast. Igas osakonnas on ette nähtud mitte enam kui 5 korralist liiget, 5 kirjavahetajat liiget ja 20 kaastöötavat liiget. Instituudi eesotsas seisab direktor, praegu prof. dr. A. Tentelis, ja 4 abidirektorit osakondade juhtidena (viimaseist praegu on olemas vaid üks, prof. dr. Fr. Balodis); samuti on ametis peasekretär, praegu eradotsent M. Stepermanis. Majanduslikud küsimused alluvad erilisele majandusjuhatajale, kelleks praegu on prof. dr. K. Straubergs.

Instituudi korralisest üldkoosolekust võtavad osa peale instituudi juhtkonna korralised liikmed, laiendatud üldkoosolekust aga ka kirjavahetajad liikmed. Kaastöötajail liikmeil ja asjasthuvitatul on võimalik juurdepääs neile üldkoosolekuile, kus peetakse teaduslikke ettekandeid.

1936. a. instituudi tegevuses oli pühendatud eeskätt korraldamistöödele. 1937. a. peale ilmub instituudi ajakiri, samuti hakkasid ilmuma allikväljaanded. Samal aastal võttis instituut väga elavalt osa 1. Läänemere-maade Ajaloolaste Kongressi korraldamisest Riias. Ajakirja peatoimetajaks on prof. dr. A. Tentelis ja ajakiri ilmub neli korda aastas kuni 10-poognalistes vihkudes. Tuuma moodustavad siin teaduslikud uurimistööd neile lisanduvate saksa-, inglise- või prantsuskeelsete resümeedega, dokumentideüllitused ja arvustused. Lõpuosas leidub läti ja välismaa ajaloolise literatuuri, mis Läti ajaloo seisukohast võiks huvitav olla, bibliograafia.

Peaaegu kõik ajakirja mõlemas köites ilmunud artiklid toetuvad pikemale allikate uurimisele ja kannavad täiel määral teaduslikku iseloomu. Vaatleksime üksikuid käsitlusi, grupeerides neid Läti ajaloo ajalise kujunemise järgi. Vanemale ajale pühendab tähelepanu A. Spekke, võrreldes Bremeni Adami andmeid temale tuntud balti rahvaste kohta andmetega teiste rahvaste üle, ja jõudes tulemusele, et Adam tunnistab esimesi samaväärseiks viimastega (I, 1). Sama autor uurib ka mõnede varasemate araabia geograafide andmeid balti rahvaste üle (I, 3), kuna aga V. Biļķins omalt poolt võtab ülevaatlikult kokku Rimberti andmed kurelaste kohta tema *Vita Anskari's* (II, 2).

Orduvõimu lõpposa käsitleb A. Svābe põhjalikus ja ulatuslikus uurimuses „Sigismund Augusti Liivimaa-poliitika“ (I, 1 ja 4). Väärusliku töö sisu iseloomustavad kõige paremini üksikute lõigete pealkirjad „Sauve qui peut!“, „Kettler saab Sigismund Augusti kliendiks“ ja „Lätimaa liitmine Leeduga“ — a) läbirääkimised Riias ja b) läbi-

rääkimised Vilnos. Sellele käsitlusele järgnevat hiljemini eriuurimus „Sigismund Augusti privileegid“.

Palju tähelepanu osutatakse Kuramaa hertsogi Jakobi tegevusele, sest Kuramaa hertsogiriiki tuleb vaadelda kui esimest uuema aja riiki, mille kandvamaks jõuks oli ka osa läti rahvast. Käsitluses „Kuramaa hertsogi Jakobi põllumajanduslikud seadused“ näitab A. Švābe (I, 3), kuidas Jakob püüdis enda „kõrge poliitika“ huvides tõsta oma mõisade tulukust. Selle ülesande kogu raskust tuli kanda läti talupojal, kes oma tööga hertsogile vahendid andis Kuramaa nime tutvustamiseks maailmas. E. Dunsdorfs kirjeldab Jakobi majanduslikke üritusi Taani riigis; esiteks Eidsvaldi lähedal Norras asuvate rauakaevanduste vähetulusat rentimist (1663—1681), millega oli seotud ka läti tööliste ja meistrite asustamine, ja teiseks kitsendustega peaaegu täiesti väärtusetuks tehtud 1674. a. privileegi Islandil sealsete toodete ostmiseks (I, 3). Jakobi valitsemisaja uurimisele on kahe kirjutisega lisa andnud Hollandi uuriija J. Kleijn t j e n s; ühes vaatleb ta Jakobi suhteid tema tähtsama hollandi agendi Abraham Wickefort'iga (I, 4), teises annab ta huvitava ülevaate suhteist Lätimaa ja Hollandi vahel XIII—XIX sajandini, alates friisi ristisõitjate osavõtuga võitlustest paganlike kurelaste ja liivlaste vastu ning peatudes pikemalt kaubanduslike suhete juures, eriti XVII sajandil; ka kultuurisuhted leiavad kinnitust (II, 1). Seoses sellega olgu tähelepanu juhitud E. Dunsdorfs'i ja O. Liivi avaldatud dokumentidele Kuramaa ja Rotterdami linna vahel sõlmida kavatsatud kaubalepingu kavade kohta (1671—1699) (I, 3).

Rootsi aega käsitleb E. Dunsdorfs artiklis „Läti talupoegade väljavaateid vabaduseks Karl XI ajal“ (I, 2). Autor toonitab asjaolusid, et Karl XI normis talupoegade kohustusi, kindlustas neile maa kasutamise õiguse ja andis kroonumõisade rentnikkude suhtes õiguse esineda kaebustega. Dunsdorfs avaldab ka kaks dokumenti suure katastritöö läbiviimise ettevalmistuste ajast: a) Liivimaa rüütelkonna esitise 19. VIII 1681 ja b) Lichtoni komisjoni seletuse (I, 1). Sama autor pakub veel uurijaile väärtusliku, hoolikalt läbitöötatud ülevaate peamistest Riia kaubandusüksustest XVII ja XVIII sajandil, käsitledes esmalt kauplejaid endid, siis rahandust, kaubanduse tehnikat, mõõdundust, imporditud ja eksporditud kaupu ja lõpuks ka laevandust.

Ulatuslikult käsitellakse Liivimaa talupoegade võitlust oma olukorra parandamise eest XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses. O. Urlovsk a kirjeldab talupoegade rahutusi Bersohn'is, Diklu's ja Ruhjas a. 1794 (II, 3) ja P. Bērziņš annab ulatusliku kirjelduse tuntud rahutustest Kaugera's a. 1802, kus sõjavägi kasutas relvi. Rahutuste puhul sai 14 talupoega surma ja 8 haavata. Lõpuks järgnes veel vali kohtulik järelmäng, aga kuuldes rahutuste lähematest asjaoludest korraldas Aleksander I seaduse kavandi väljatöötamise talupoegade olukorra parandamiseks, mis 20. märtsil 1804 kinnitati kui

„Verordnung, die Bauern des Livländischen Gouvernements betref-fend“. Käsiflusele on lisatud arvukas kogu dokumente ja üks kaas-aegne, kuigi õige primitiivne talupoegade ja sõjaväe kokkupõrke pilt-lik kujutis. Samas avaldab A. Altements G. F. Parrot'i memoran-dumi Aleksander I-le eelnimetatud rahutuste kohta. Varemini (I, 2) oli ta juba avaldanud Parrot'i mõtteid pärisorjuse suhtes ühest märgu-kirjast keisrile. Altements edasi jälgib ka talupoeglikkude suhete reformi küsimust a. 1795—1797 (II, 1), kusjuures ta ei näe tolle-aegses aadli-marssalis F. v. Sivers'is talupoegade heategijat ja esin-dab vaadet, et 1796. a. maapäeva poolt väljatöötatud kava talupoegade olukorra parandamiseks oleks ainult halvendanud talupoegade õigus-likku olundit ja seaduslikult kindlustanud mõisaomanikkude omavoli.

Andmete kohta Lätimaa suhtes vanemas prantsuse ajaloolises literatuuris ja allikais annab ulatusliku ja õpetliku ülevaate aja üle XIV sajandist XVIII sajandi lõpuni M. Stepermanis (I, 2). Z. Karlsons võtab vaatlusele „Vabaduspropaganda ja prantsuse emissaarid Lätimaal a. 1794—1812“ (I, 4), kelle vastu tolleaegsed võimud nägid end sunnitud olevat avalikult välja astuma.

Väikese lõike rahvuslike võitluste kohta Riias pakub Z. K a k -t i ņ š oma artiklis „Riia kangru-amet ja tema võitlused XVIII sajandil“ (II, 3). Kangru-ametis, mis eksisteeris XV sajandist peale, omasid lät-lased juhtivat seisundit XVIII sajandini. 1765. a. astusid viis meist-rit ametist välja ja asutasid „Teutsches Leinweber- und Züchner-ampti“, kes rae toetusel saavutas, et läti kangru-amet aegamisi kängu jäi.

Majanduslike küsimusi käsitlevad J. Jen š s ülevaates „Liivi-maa talupoegade varustamine elamisvahenditega XVIII sajandil ja XIX sajandi alguses“ (II, 3), E. D u n s d o r f s artiklis „Teorendi lõpp Kuramaal“ (II, 1) ja A. Altements uurimuses „Teorendiaegne Liiv-bavi Hoiukassa“ (II, 4).

Läti rahvuslikku ärkamisaega käsitlevad peale H. K r u u s i huvi-tava saksakeelse uurimuse „Eestlaste ja lätlaste vahelised suhted rahvusliku ärkamisaja kestel“ (II, 2), mis koostatud peaaesjalikult Kr. Valdemārs'i, J. Köler'i ja C. R. Jakobsoni kirjavahetuse alusel, läti uurijate lühiaurimused. A. Baumanis püüab selgust saada Kr. Valdemārs'i ja Atis Kronvalds'i esivanemate suhtes (II, 2); A. Augstkalns käsitleb E. Dinsbergis'e eemaldamist ühe poliit-ilise laulu pärast a. 1863 (II, 3) ja avaldab dokumente sama juhtumi kohta (II, 1). Trükkimist on leidnud mõned senitundmatud Kr. Valdemārs'i kirjad (I, 2). Peaaegu kui iseseisvat uurimust tuleb vaadelda L. Adamovičs'i arvustust Schaudinn'i raamatu „Saksa haridustöö läti rahva suhtes XVIII sajandil“ (II, 2 ja 3) üle. Adamo-vičs tõendab, et ainult väike piiratud ring saksa vabameelseid esi-nes pärisorjuse pehmemendamiseks või kõrvaldamiseks ja et Läti rah-vuslik ärkamine oli lätlaste endi visa ning vitaalse jõu avaldus.

Läti uuema ajaloo küsimusi käsitleb esijoones ajakirja viimane vihik, mis ilmus Läti iseseisvuse 20. aastapäevaks. Sissejuhatavalt esineb vihus Läti presidendi dr. K. Ulmanis'e lühike sõnavõtt Läti riigi esimeste päevade üle. Esimesest aastakäigust olgu sellega seoses mainitud dr. K. Ulmanis'e lõpukõnet ajalooõpetajate kursuse puhul 13. VIII 1934 „Kuulake ajaloo samme!“, milles ta väljendas juhtival kohal kaasatöötajana oma mõtteid Läti iseseisvuse võitluste kohta a. 1919 (II, 2).

Teise aastakäigu viimases vihus kujutab M. Penikis ülevaatlilikult ja kõitvalt Semgale vabastamist Bermonti bandedest novembris 1919, J. Vīgrabs annab ajaloolise ülevaate Läti *de jure* tunnustamisest ja Rahvasteliitu vastuvõtmisest ning E. Dunsdorfs kirjeldab peale-sõjaaegseid struktuurseid muutusi Lätimaa põllumajanduses. Vihu sisust on veel mainida ülevaateid A. Tentelis'elt „Läti ajaloo-uurimise tulemustest ja ülesannetest“ ning Fr. Balodis'elt „Esiajaloolisi uurimistulemusi Lätis“.

Ülevaadete sisust tuleks esile tõsta: aruanded instituudi tegevuse kohta (I, 1 ja II, 1), instituudi poolt hangitud arhivaalide nimistud (I, 4 ja II, 4); aruanded Riigiarhiivi tegevusest (I, 3), Riia Linna Ajaloo-Muuseumi üle (I, 4), Riias toimetatud väljakaevamiste kohta (II, 3), Riia Linnaarhiivi materjalide üle (II, 2). On antud ülevaade ka Eesti Õpetatu Seltsi 100. aastapäeva pidustuste (II, 1) ja Zürichi VIII ajaloolaste kongressi kohta (II, 3).

Retsensioones võetakse sõna järgmiste eesti teoste suhtes: O. Liivi „Die Wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts“ I (I, 1), H. Moora „Die Eisenzeit in Lettland“ (II, 1), J. Uluotsa „Die Verträge der Esten mit den Fremden im XIII. Jahrhundert“ (II, 3). „Eesti Majandusajalugu I“ kohta on esitatud sisukirjeldus (II, 3).

Instituudi ajaloo-allikate publikatsioonid algavad väljaandega „Dokumendid „Peterburgas Avīzes“ kohta (1862—1865)“. Mainitud ajaleht väljendas esimesena Läti rahvuslike võitlejate ideid. Publikatsioonis esitatakse 215 dokumenti, mis annavad paeluva pildi selle ajalehe mõjust läti rahvale ja tema võitlustele saksa juhtivate ringidega.

Publikatsioonide teine köide esitab „Allikad Vana-Lätimaa ajaloo kohta“ kuni 1237, mis kogu haarab mitte tavalisi dokumente, vaid ka väljavõtteid kroonikaist ja literaatide töist, kus on käsiteldud läti rahvast, alates Tacitusega. Sissejuhatus on antud lätikeelse kõrval prantsuskeelsena, nii et osutub siin ülearuseks selgitama hakata publikatsiooni põhimõtteid ja iseloomu. On loomulik, et alles pikema uurimise järel võiks esitada mõlema kõite suhtes kriitilise hinnangu.

Instituudi viimaseks väljaandeks raamatu vormis oli I Balti ajaloolaste kongressi referaatide kogu, kus on esitatud peale mõne erandi kõik kongressil esitatud referaadid.

J. Vigrabs.

Arvustused.

Agenda Parva. Brunsbergae MDCXXII. Eestikeelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. Handbüchlein für katholische Geistliche aus Livlands Polenzeit. Tartu, J. G. Krüger, MCMXXXVIII, 104 lk.

1580-ndail aastail Poola provintiks muutunud Lõuna-Eestis asusid jesuiidi paatrid väga agaralt levitama katoliitsismi kui ka hoolitsema rahva vaimuelu arengu eest. Ja eriti tihe side näis olevat Braunsbergi akadeemia ja Tartu jesuiitide kolleegiumi vahel. Selle tegevuse tulemusena on bibliograafiad märkinud mitmeid eestikeelseid väljaandeid vastureformatsiooni ajastust, mille autoriteks on Th. Busäus, J. A. Weltherus ja W. Buccius. Viimase „Institutiones Esthonicae“ pidi ilmunud olema Braunsbergis 1622. või 1623. a. Kuid kõigi otsingute peale vaatamata polnud võimalik neis ühtegi eksemplari üles leida.

Lõppeks 1937. a. õnnestus Tartu Ülikooli raamatukogu assistendil Otto Freymuthil avastada saksa kolleegide näpunäidete järgi küll mitte „Institutiones Esthonicae“, vaid ülalmärgitud pealkirjaga eestikeelse teose samast ajast Braunsbergis Preestrite Seminari raamatukogus. See on ilmunud Braunsbergi jesuiitide Akadeemia hoolitsusel ja moodustas käsiraamatu preestritele nende ametialustel, tseremoniaalagenda. Ka varemini tuttavad eestikeelsed vanemad kirjanduse mälestusmärgid, kuigi luteriusulised (Wanradt-Köllli katekismus ja H. Stahl'i käsi- ja koduraamat) olid määratud vaimulikkudele. Kuna „Agenda Parva“ oli määratud „Livoniae provinciae“, nagu raamatu pealkirjast selgub, siis esinevad siin lisaks ladinakeelsetele paralleelsed tekstid läti, eesti, poola ja saksa keeles. 96-leheküljeline raamat on trükitud musta ja punasega, kusjuures ladinakeelsed tekstid on antiikvas ja mitteladinakeelsed fraktuuris tolle aja kombe kohaselt.

Teos on mitmel puhul bibliograafiais mainimist leidnud ja ka iseloomustatud varemni enam-vähem täpselt olefuste põhjal ühe meie kirjandusajaloolase poolt. Eksemplari enda saatus on olnud keeruline, õigustades põhimõtet: *habent sua fata libelli*, mida osaliselt võimaldavad jälgida sissekanded. See pole mitte enam Braunsbergi jesuiitide kolleegiumi raamatukogu eksemplar, mis raamatukogu viidi sõjasaagina 1626. a. Rootsi (paigutati ühes teiste äraviidud raamatukogudega, nagu näiteks Riia jesuiitide kolleegiumi omaga, mille hulgas oli ka Tartu kolleegiumi raamatukogu, rootsi kogudesse). Vaadeldav eksemplar kuulus Danzigi jesuiitide kolleegiumile, mille hävimise järel läks kellegi eraisiku omandiks, keda pole võimalik täpsemalt kindlaks määrata. XVIII sajandi I poolel on ta kasutamisel juba teise isiku käes, kellelt on pärit märkmed juurdekõidetud tühjadel lehtedel. 1909. a. annetati see eksemplar Braunsbergi Preestrite Seminarile, kust anti hoiule Braunsbergi Riikliku Akadeemia raamatukogule.

28 leheküljel on faksimiles edasi antud pealkiri, leheküljed, kus asuvad eestikeelsed tekstid ja lehekülg käsikirjaliste märkustega. Toimetaja-avastaja O. Freymuth on varustanud väljaande raamatukogunduse tegelasele omase täpsusega eesti- ja saksa keelse eessõnaga, kasutades selleks kõike kättesaadavat andmestikku, nagu näiteks kas või laenutamist välismaa raamatukogudest. Siin selgitatakse üksikasjaliselt eksemplari saatus, on väga kohusetruult pea-

tutud trükitehnilise olukorra juures, konstateerides eriti mitteladina-keelseis tekstides tähtede väljalangemist, mitmesuguste tüübiliikide kõrvuti kasutamist, ühe keele kirjamärkide ülekandmist teise keele alale jne. On tähelepanu juhitud esinevale paberimärgisele ehk filigraanile, mida kahjuks nimetatakse saksapäraselt „vesimärgiks“. Toimetaja on huvitatud olnud kaasaegsest köitest ja on peatunud ka teose väljaandja isiku juures, kelleks ei näi olevat W. Buccius. Samuti võrdleb ta teose sisu Vilno „Agenda Parvaga“ 1616. a-st, milles leidub ühtlust poolakeelses tekstis. Kahjuks aga on mõnigi probleem selgitamata jäänud ja need võivad lahenduda ainult väga juhuslikult. Lisaks määrab toimetaja kindlaks ka „Institutiones Esthonicae“ seni kahtluse all oleva ilmumisaasta „1623“ ja konstateerib selle autori anonüümsust.

Teose keeleline külg leiab edaspidiselt vaatlemist eriteadlaste poolt, ning selle teostamiseks on väljaanne varustatud eestikeelseste ja läti-keelseste sõnade loenditega, sest eksemplar oli ka lätlastele seni tundmatu nagu eestlastelegi.

Toimetaja hoolsusele lisaks oleks ülekohtune mitte esile tõsta kirjastaja poolt võimaldatud väljaande trükitehnilist külge, mis sääraustes faksiimile-trükingutes on esmajärgulise osatähtsusega. Ja siin peab küll toonitama, et kasutajad-raamatuharrastajad leiavad selles täielikku rahuldust. Kuigi meil Eestis viimasel ajal pole raamatu välimust mitte hooletusse jäetud ja järjest rohkem ilmub bibliofiilseid nummerdatud väljaandeid, on vaadeldav teos seniilmunuist kauneim. Paberiga harmoneerib täielikult esmakordselt Eestis tarvitusel olev Weiss'i antiikva, üllatab trükipildi korrektsus ja ühtlus, sobiv tiitlileht ja imestusväärsed piltide reproduktsioonid. Faksiimiled ehk oleksid nõudnud kollakamat paberit. Teos ilmus 650 nummerdatud eksemplaris.

Fr. Puksoo.

Tenney Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*. Vol. I: *Rome and Italy of the Republic* by T. Frank — XIV + 431 lk.; vol. II: *Roman Egypt to the Reign of Diocletian* by A. Ch. Johnson — X + 732 lk.; vol. III: *Roman Britain* by R. G. Collingwood, *Roman Spain* by J. J. Nostrand, *Roman Sicily* by V. M. Scramuzza, *La Gaule romaine* par A. Grenier — VI + 664 lk.; vol. IV: *Roman Africa* by R. M. Haywood, *Roman Syria* by F. M. Heichelheim, *Roman Greece* by J. A. O. Larsen, *Roman Asia* by T. R. S. Broughton — VIII + 950 lk. Baltimore 1933, 1936, 1937, 1938.

Ameerika teadlane Tenney Frank, kes rahvusvahelises teaduses on hästi tuntud tänu oma arvukatele töödele Vana-Rooma kultuuriajaloo alalt ja kellele eriti kuulub silmapaistvalt õnnestunud Rooma majandusajaloo üldkäsitlus (*An Economic History of Rome*, 2. tr., 1927), on endale seadnud käesolevas teoses, mille üldväljaandjana (general editor) ja osalise autorina ta esineb, ulatusliku ülesande, esitada koos oma kaastöölistega ülevaadet Rooma riigi majandusajaloo allikalisest ainesest, vanimaist ajast kuni u. IV sajandi keskpaiguni p. Kr.

See suurteos, mille ilmunist muide on soodustanud Rockefeller Foundation, tahab seega olla umbes samalaadseks *Quellenbuch*'iks, nagu seda näit. on rooma õiguse alal Bruns-Gradenwitz'i „*Fontes iuris Romani antiqui*“. Ta on siiski palju avaram, ulatus-

likum ja mitmekesisem, sest ta moodustab õieti hiiglarepertooriumi kõigist neist allikaist, mis on aluseks Rooma majanduselu käsitlemisel. Tähelepanu väärib seejuures asjaolu, et enam-vähem kõik teoses äratoodud allikatekstid on varustatud inglise- ja ühel juhul (Gallia ülevaates) prantsuskeelsete tõlgetega. Kuigi viimased pole alati valmistatud autorite eneste poolt, on nad nende esitamisega endale võtnud igatahes väga suure vastutuse, — vastufuse õieti iga sõna eest, mis esineb allikais, sest pole teadmatu, kuivõrra raske ja ühtlasi riskantne on nii mõnelgi korral anda tõlget tekstidest, millede sisu ja täpne tähendus on sageli vaieldav ja mis peale selle veel kajastavad olukordi, millised, võrreldes meieaegsetega, on nii mitmeti erinevad. Teiselt poolt on selle asjaoluga, et tekstid on tõlgitud, Rooma majandusajaloo allikate jälgimine tehtud kättesaadavaks ka neile, kes pole võimelised neid lugema kreeka resp. ladina keeles, ja, nagu Frank'i vastavast märkusest nähtub, selles küsimuses on esijoones vastu tulnud üldise majandusajaloo ringidest kuuldavale tulnud sellekohastele soovidele. Peale tõlgete saadavad teoses äratoodud tekste vastavad sissejuhatavad, analüütilist ja kriitilist laadi selgitused, kuna arheoloogiliste allikate kohta tuleb tähendada, et neid on küll kirjeldatud ja samuti selgitatud, kuid ei ole reprodutseritud.

Nagu osutavad üksikute osade tiitlid, taotleb Frank'i *Economic Survey* ülevaadet Rooma majanduselu regionaalses järjestuses. On arusaadav, et nii ulatuslikus ja seejuures kollektiivses teoses pole olnud võimalik koostada üksikute alade ülevaateid täitsa ühtlase välise skeemi järgi — seda enam, et juba allikaline aines ise nii kogult kui laadilt paiguti väga tunduvalt erineb Rooma riigi üksikosa suhtes. Nii on näiteks II köite autor Johnson võinud kasutada oma ülevaate koostamisel Egiptuse majanduse arengust harukordselt rikkalikku papüroloogilist materjali, mistõttu see köide sisaldabki imposantse kogu eeskätt papüürustefekste, kusjuures nende arv on osutunud isegi seevõrra suureks, et neid on saadud esitada ainult tõlkes, ilma originaaltekste ära trükkimata. Seetõttu moodustab II köide, ehkki tõlkelises redaktsioonis, Quellenbuch'i selle sõna otseses mõttes. Mõnedes teistes osades seevastu, eriti lääneprovintside, nagu näit. Britannia, puhul, millise osa allikad on esijoones arheoloogilised, on kasutatud jutustavat esituslaadi ja püütud sellesse põimida allikalisi andmeid. (A propos olgu Britannia osa autori Collingwood'i kohta tähendatud, et ta oma ametlikult elukutselt on „professor of metaphysical philosophy“ Oxford'i ülikoolis). Olgu veel märgitsetud, et nii mõnelgi korral pole siiski olnud võimalik kõiki allikatekste ära tuua. Niisugustel juhtudel esitatakse aga alati täpseid andmeid selle kohta, kus neid võib leida. Teose üldskeemi kohaselt on peaaegu kõigile ülevaateile lisandatud väärtuslikud bibliograafiad ja üksikasjalised indeksid.

Mis puutub *Economical Survey* sisulisse külge, siis on arusaadav, et seda pole siinkohal võimalik teose ulatuslikkuse tõttu lähemalt käsitleda. Iga osa ja iga peatükk pakuvad siin väärtuslikku informatsiooni ja enamasti ka rikkalikku ainet mõtisklemiseks. Me tutvume säärase Rooma majanduselu alade ja küsimustega, nagu seda on maa ja rahvastik, riigi finantsid nii tulude kui kulude osas, majanduslik seadusandlus, raham ja pangandus, kaubandus, tööstus, investeerimised, müügi- ja ostuhinnad jne., ning seda seejuures kõikjal vastavate allikate lugemise kaudu ja juhi-

tuina juba mainitud selgitusist, mis saadavad üksikuid tekste, — selgitusist, millede vooruseks tuleb muuseas pidada seda, et nende autorid ilma igasuguse doktrinaarsusega püüavad objektiivselt fikseerida majanduselu tõsiasju, täpsustades seda, mida teatakse, ja loobudes sellest, mida mitte ei teata. Et seejuures pole siiski toime tulnud ilma hüpoteesideta, tohiks olla arusaadav, kui arvestada kõnesoleva ainese silmatorkavat katkendlikkust ja vähesust mõnedel üksikutel aladel, nagu näit. Hispaania majanduselu käsitluses, mis olude sunnil on kujunenud tublisti teoreetiliseks. Sama tuleb öelda ka Rooma majanduspildist vabariiklikul ajastul, kus allikate nappus end sageli tunda annab, kuid kus Frank'i eruditsioon ja kombineerimisoskus siiski on suutnud neist välja lugeda nii mõndagi uut ja väärtuslikku.

Praegu ja varemini tähendatud erinevustest hoolimata üksik-osade vahel, jätab *Economic Survey* üldiselt siiski ühtlase mulje ja seda peale muu väga suurel määral ses leiduvate üksikkäsitluste teadusliku kvaliteedi tõttu, mis tundub seevõrra ühtlaselt kõrgena, et siin isegi nagu raske on mõnda osa eriliselt välja tõsta. Võib-olla võiks seda teha Frank'i vabariikliku Rooma käsitluse, Grenier' Gallia ülevaate ja Heichelheim'i eruditsiooniküllase Süüria osa puhul, kuid ka teised osad ei jää ses suhtes oluliselt maha. Seepärast, kuigi teos pole veel täitsa lõpetatud — puudub veel keisriaegse Itaalia käsitlus —, on selle tähtsus juba nüüd väga suur. Juba see asjaolu, et selle teosega on kergendatud resp. võimaldatud juurdepääsu kogu Rooma majandusajaloo allikalisele materjalile, osutub kindlasti stimuleerivaks tulevastele uurimistele, mitte ainult käsiteldava distsipliini enda piirkonnas, vaid ka Rooma kultuuriajaloo piirkonnas üldse; sest kuigi Rooma majandusajalugu pole veel kaugelki Rooma ajalugu kõigeekülgsemalt vaadatuna, on siin siiski peidud säärased tegurid, ilma milledega Rooma riikluse ja kultuuri hoone poleks võinud päästi seista.

Ühtlasi tohiks aga olla lubatav loota, et *Economic Survey* mõju ulatub kaugemalegi — ka neile ajaloolastele, kellede huvid kuuluvad hilisematele aegadele, kuid kelledele siitpeale on avatud kergendatud võimalused oma majandusajalooliste vaatluste ja teadmiste täiendamiseks ning kontrollimiseks Rooma materjali põhjal.

P. Haliste.

H. Moora, *Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr., II Teil: Analyse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIX, Tartu 1938, XVI + 744 lk. + 7 tahvlit + 16 kaarti + 1 tabel, 8°.

Käesoleva teose I osa ilmus juba 1929. a. ning sisaldas peale kokkuvõtliku ülevaate Läti eelrooma rauaaja kohta peaaeglikult pealekristliku rauaaja viie esimese sajandi Läti arheoloogilise ainstiku kirjelduse (vt. Ajalooline Ajakiri IX (1930), lk. 40), kuna teose tänava ilmunud teine osa on pühendatud selle analüüsile. Ühtlasi on aga ka ainstiku kirjeldus täiendatud endise süsteemi järgi vahepeal juurde tulnud leidudega (lk. 683—721).

Mitte ainult oma aukartust äratava lehekülgede arvu poolest on see teos suurimaks seni Eestis muinasteaduse alalt ilmunud monograafiaks, vaid see haarab ka sisuliselt palju laiemat piirkonda, kui seda pealkirjast välja lugeda võib. Lähtudes Läti aines-

tikust analüüsib autor ühtlasi terve Ida-Baltikumi vastavaid nähtusi, alates Leedust (suurelt osalt koguni Ida-Preisist) kuni Soomeni; sama ala haaravad rohkearvulised leidude levimiskaardidki (kaardid I—XIII, kuna kaart XIV kujutab emailiga kaunistatud ehte levikut üle terve Ida-Euroopa). Kuna Põhja-Läti rooma rauaaja kivistkalmete kultuurirühm tegelikult moodustab vaid lõunapoolse osa tolleaegsest eesti-soome kultuurirühmast, siis on arusaadav, et ühes Põhja-Läti kultuuriga käsitletakse õieti ka terve Eesti rooma rauaaja kultuuri.

Teose suurim osa, nimelt lk. 1—592, ongi pühendatud üksik-asjalisele hauavormide ja leidude tüpoloogilisele analüüsile. Selle üksikküsimusil me ei saa siin muidugi peatuda, mainitagu vaid niipalju, et see on tehtud väga detailselt ja põhjalikult, kasutades võrdlusmaterjalina osalt meilt üsna kaugel aimestikku, näiteks Doonau aladelt, La Tene'i kultuurist jm. Huvitavaimaks tagajärjeks, millele autor jõuab välja üksiktüüpide ja nende päritolu küsimuse arutamisel, on allakirjutanu arvates see, et tal läheb korda kindlaks teha, et nii varasema kui hilisema rooma rauaaja Idabaltikumi tüüpide hulgas on sääraseid, mis ei lase end teisiti seletada, kui oletades kohalikke eelasteid juba eelrooma rauaajal, s. o. ajajärgul, mis otseste leidude põhjal valgustatud seni äärmiselt nõrgalt. Sellest järgneb põhjapanev eelkristliku rauaaja olude ümberhinnang nii Lätis kui Eestis (lk. 612 jj.): see ajajärk, milles avalduvad juba mõned edaspidiste kultuurirühmade diferentseerumise algedki, polnud kaugeltki nii nõrk ja metallivaene, nagu seda seni leidude põhjal arvati, vaid leidude vähesust tuleb seletada eeskätt tolleaegse matmiskombega, mille põhjal surnutele peaaegu ei lisatud panuseid. Niisugune terve ajajärgu n.-ö. „rekonstruktsioon“ hilisemate leidude põhjal on kahtlemata meetoodiliselt huvitav ja usutatav võte. Üksiktähelepanekuist mainitagu, et autor leiab vanima rooma rauaaja aimestikus teatavaid detaile, mis viitavad m. s. illüüria eelkristliku rauaaja kultuurile. Edasi ta puudutab ka seni kirjanduses vaid möödaminevalt riivatud küsimust Baltimaade suhetest Skandinaaviaga rooma rauaajal ning jõuab tulemusele, et neid oli ja et nad avalduvad eeskätt mõne raudriista tüübi päritolus sealfpoolt, olguigi et raudriistad on käsitletud üldiselt summaarselt kui ehted.

Teose kokkuvõtlikus osas (lk. 593—682) jagab H. Moora Läti varema rauaaja kultuuriala kolmeks suuremaks rühmaks: peale ülalnimetatud Põhja-Eesti kivistkalmete rühma, mille kandjaks olid nagu Eestiski läänesoome hõimud, veel Meemeli ala maa-aluste kalmete rühma (arvatavasti kurside oma) ja läti käabaskalmete rühma, mis omakorda jaguneb lääne- ja idapoolseks, kumbki jätkudes lõuna poole praeguse Leedu alale. Me tunneme juba teiste tööde najal („Eesti ajalugu“ I, muinasteaduslikud ülevaated koguteoses „Eesti“ jm.) suurt tähelepanu, mida H. Moora omistab muinasteaduses looduslikele oludele ja majanduslikele eeldustele. Seda teed on käidud siingi. Huvitavad on värvilised kaardid XV ja XVI, mis näitavad leidude ja asustuse sõltuvust maapinna kõrgustest ja pinnavormidest. Siit näeme, et asumiseks eelistati superakvaatseid, veest ühtmata ja viljakamaid alasid, mis omakorda osutab põllunduse määravale osale rooma rauaajal. Teiselt poolt rõhutatakse samuti kaubanduse osatähtsust ning rekonstrueeritakse looduslike olude alusel ning hilisemate ajalooliste andmete kaasabil tähtsamate teede kaart (lk. 646, joon. 91). Maa-

pind ja asend kaubateede suhtes ongi tähtsamaid tegureid, millest sõltuvad üksikute kultuurirühmade levik ning nende erisugune vastuvõtlikkus välismõjudele, mis annabki kultuurirühmadele erililme. Asustust käsitlevad peatükid jätavad siiski mõningaid küsimusi lahtiseks. Allakirjutanal ei ole ülevaadet, kas ja mil määral Läti olemasolev topograafiline materjal võimaldab detailsemaid tulemusi; arvatavasti oleksid need nõudnud kohapealseid topograafilisi lisaurimisi ja kaevamisi, mis väljaspool oma maa piire alati seotud raskustega. Ei tohiks aga olla kahtlust, et suuremad kultuurirühmad jagunesid mõnevõrra väiksematesse ühikutesse, et neis oli jõukamaid keskusi ja kõrvalisemaid alasid, ja et siin toimus aja jooksul teatavaid nihkumisi, millede üksikmomentide selgitamine jääbki edaspidi Baltimaade rooma rauaaja uurimise üheks peaülesandeks. Väga veenvalt on seevastu autor esitanud suurema kultuurisuhete muutuse V sajandil, mis keskmisel rauaajal tõstab Läti kultuurirühmadest esikohale Semgale ala.

Puudutades tüüpide analüüsist selgunud Läti kultuuri päritolu, jõuab H. Moora tähelepandavale tulemusele, et Läti ja Eesti kultuuri põhi on baltipärane, millesse germaani elemente tuli otsesteed vaid vähesel määral Viru ranniku kaudu, enamasti aga Ida-Preisi vahetalitusel, mis tegelikult oli samuti balti hõimude alaks. See vahetalitaja osa asetab Ida-Preisigi teissugusesse valgusse, kui seda nähti seni: tema jõukus seisab mitte ainult üldlevinud vaate järgi merivaigus, vaid suuremal määral transiitkaubanduses germaani ala ja ida- ning kirdepoolsete naabermaade vahel.

Näeme sellest jällegi, kuivõrra laialt teos asetab probleeme. Kui veel arvesse võtta, et autor lahendab kerkivaid küsimusi alati suure ettevaatlikkusega, laskumata tõendamata hüpoteesidesse, siis ei ole kahtlust, et kõnesolev teos jääb pikaks ajaks põhjapanevaks teoseks kogu Läänemeremaade varasema rauaaja kohta.

M. Schmiedehelm.

Tallinna raekoda. Tallinna Linnaarhiivi eriväljaanne. Tallinn 1935, 88 lk. Kahe lisaga: Das Rathaus zu Tallinn, 16 lk. ja The Town Hall of Tallinn, 7 lk.

Tallinna raekoda on ainus säilinud keskaegne raehooned Põhjamail ja ta on pääsenud enam kui teised temataolised Läänemere lõunarannikul segavaist ümberehitustest. Sellest sõltub, et tema arhitektuur omab erilist omapärasust ilu ning ta seesmus sisaldab rohkesti väärtuslikke varandusi ja seetõttu tuleb suure oofusega tervitada seda ehitust käsitlevat publikatsiooni. Trükitehniliselt õnnestunud väike raamat, mille on koostanud Paul Johansen ja Hugo Perts, teenib rohkel määral kiitust. Lühidas, kuid selges vormis kirjeldatakse siin esmakordselt üksikasjalisemalt ehitise ajalugu ja temas asetsevaid varasid koos rikkaliku ja silmapaistvalt hästi edasiantud pildimaterjaliga. Nottbeck-Neumann'i „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval's“ esitatud andmestik on siin täiendatud ja õiendatud. Nottbeck-Neumann'i teos võib selle teose kaudu raekoja osas jääda siitpeale üldse väljapoole arvestamist.

Esimest korda mainitakse raekoda 1322. a. ja usutavasti juba siis asetseis ta praegusel platsil turu juures. Seda vanemat raekoda hakati asendama 1370. a paiku uuega, mille juures suure hoolega töötati aastail 1371—1374. Väljaminekud ses suhtes kanti Tallinna

vanimasse arveraamatusse (avaldatud 1927. a. O. Greiffenhageni poolt). Võib-olla oleks võinud nimetatud arveraamatust veel enam andmeid saada, kui koostajad neid on esitanud. Muuseas mainitakse ju seal müürimeistreid Bernardi, Marquardi ja Johannest ning puuseppa Arnold Stangen'i, kes kõik näivad töötanud olevat raekoja juures ja kellest esimene tohiks olla juhtiv. Peale umbes paari-aastakümnelist tõseisakut võeti ehitustöö 1400. a. paiku uuesti käsile ja viidi lõpule järgnevail aastail. Umbes 1405. a. sai raekoda lõplikul kujul valmis. Koostajad tähendavad, et raekoda stiilselt pärineb alamsaksa kunstipiirkonnast ja nimetavad, temaga võrdse vastena Goslari raekoda. Sellega siiski ei tabata Tallinna raekoja uhke arhitektuuri tuuma. Sarnasusi Tallinna raekoja saleda torni elegantsele joonele, kastikujulisele ehituskehandile, sakmestikule jne. leiame Reini juurest. Nii esitavad võrdlust näiteks Kölnis Vor St. Martini 7 ja Nicasiushofi hooned, eriti ehituslaadi ja detailide suhtes, ja edasi Reini alamjooksul aastate 1431–1444 vahemikus ehitatud raekoda Kalkar'is oma kuubivormis teostatud ehitusmassiga, oma kaheksakandilise torni ja sakmestikuga, olles otsene vaste Tallinna raekojale. Gootika, mis siin väljendub, seisab väga lähedal itaalia-likult inspireeritud gooti kogukonnahoonetele Madalmail. Vähe-malt leiame mõningaidki lähtekohti Tallinna raekoja arhitektuurile Itaalias; eesti hoone näitab suuremat sugulust Firenze ja Siena raekodade valjude fassaadidega ja kõrgete kampaniilidega kui saksa kommunaalhoonete enam pitoresksete ilustistega. Tallinna raekoda on ehituskunsti orienteerumise väljendeid Reini piirkonna suunas, mis leidis aset peale võimuhääramist Saksa ordu poolt Eestis; sellest üks näide on ka Tallinna loss. Paralleelseid ilmnevusi leiame umbes samaaegselt Preisias, kus teiste hulgas väike raekojahoone Marienburgis ja Eliisabeti kirik Danzigis esitavad sarnanevaid vorme.

Mis ehitusajaloo hoolsasse kirjeldusse puutub, siis olgu lubatud üks väike märkus, et ehitusmeister Greier, kes 1627–28 kattis torni elegantse renessansikiivriga, oli identne selle Greiger Graff'iga, kes hiljemini oli linna-ehitusmeister ja kellelt on pärit rida sarnanevaid tornehitisi Tallinnas ning ümbruskonnas. Raekoja inventari kirjeldusest saame muuseas teada, et see ilus, medaljoniga varustatud seljatugi, mis kuulub muuseas Tristan ja Isoldega kaunistatud pingile, on valmistatud ühe meistri poolt Tallinnas 1460. a. See on huvitav lisa linna kunstiajaloole. Väärtuslik samuti on teade Jochim Armbrusti kaastööst raekoja saali osavalt lõigatud friisi valmistamisel. Ühtlasi märgitakse, et siin olid kaks isikut tegevad, kuid ei öelda, et see osa, mida ei valmistanud Armbrust, peab olema palju vanem 1696. aastast. See kuulub tegelikult saali ilustiste hulka juba 1640. a. paiku ja valmistati nähtavasti pildiraiuja Hans Wentzel'i poolt, kes nimetatud aastakümneni alguses seisis rae teenistuses. Üksikasjaliselt antakse aru Johan Aken'i maalingute üle raesaalis aastast 1667, kusjuures selgitatakse nende eeskujudena Rembrandti ja Rubensi loomingut. Tähelepanuväärne on ka kirjeldus huvitavaist gobeläänidest 1547. aastast, millede päritolu siin esmakordselt kindlaks tehakse.

Raamatu väärtus tõuseb üksikasjaliste allikaviidete kaudu, mistõttu see töö on mitte üksnes eeskujulik teejuht raekoja külastamisel, vaid ka vältimatu lähtekoht kõikidele edaspidistele uurimustele raekoja ja ta kogude ajaloo alal.

Sten Karling.

Elisabet von Rosen, Bogislaus Rosen aus Pomern 1572—1658. Stammvater des estländischen Geschlechts der „weiszen“ Rosen. Anhang: Nachkommentafel. Familienverband der „weiszen“ Rosen, Tartu 1938, XXVIII+630 lk.

Raamatu autor, kes on tuntud juba mõne oma varasema töö kaudu, on selle teosega andnud oma elutöö. See raamat on tekkinud aastakümnete hoolsa töötamise viljana, kusjuures autor on uurinud teemakohaselt läbi vastavad ainekud välismaa ja kodumaa arhiivides.

Bogislaus Rosen oli oma aja raamides väga väljapaistev ja tugev isiksus, tõustes eeskätt oma isiklike võimete kaudu seisuslikus astmestikus ja omandades kõigiti silmapaistva koha nii Tallinna kodanikuna kui mõisaomanikuna Ingeris ja Eestimaal. Oma pika eluea jooksul tegeles see tahtejõuline mees, oma ajastu iseloomulikke esindajaid, mitmel rindel: kaupmehena ja Rootsi sõjaväe varustajana, maapidajana, range usklikuna, heategijana, samal ajal aga kogu aeg ka oma õiguste taotlejana ja kaitsejana.

Bogislaus Rosen on nn. „valgete“ Rosenite sugukonna põhjendaja Eestimaal. Maavaldajana oli tal rohkesti kokkupuuteid meie talupoegadega, millest teoses on sellekohaselt kõnet.

Roseni seikluslikku ja pingsat elu on autor jälginud kronoloogilises järjestuses. Võib kergesti tekkida küsimus, kas see järjestus biograafilise teose juures, nagu seda on käesolev uurimus, on vältimatu, või olnuks teos sihikohasemalt läbi viidud, kui oleks kasutatud koondatud vaatlusviisi Roseni üksikute tegevusalade järgi, kusjuures need oleksid olnud koondatud perioodideks ning neile eelnenud Bogislaus R-i eluloo üldkäik. Kui teos oleks mõeldud puhtbiograafiana, siis oleks võinud ehk tõsisemalt võtta kõne alla mainitud küsimuse. Praegusel kujul aga tahab autor R-i biograafia kõrval lahendada täiel määral ka sugukonna geneoloogilisi huviseid. Selle soovi juures on siis mõistefav, et autor on jäänud kronoloogilise vaatluse juurde ning on töösse võtnud peaaegu kõik andmed, mis ta on leidnud ühest või teisest arhiivist ja andmetekogust. Ja neid on rohkesti. Paljud andmed on vähese huviga mittegeneoloogile ja nad koormavad oma rohkusega teose arengulist osa R-i tegevuse vaatlusel.

See kõik ei muuda R-i kohta käivat teost kergestiloetavaks. Raskepärasusele, mis tekib andmete liigrohke paigutamise teosesse, lisandub ka stiili teatav arhailisus ja sagedad kordumised, kronoloogilise vaatlusviisi peaaegu alalised saatjad. Kohati muutub teos otse materjalikoguks, kuid viimane on ühtlasi teose üheks suureks väärtuseks. Ta lubab tulevikus uurijail hankida siit rohkel määral andmeid muude küsimuste uurimiseks.

Siinkohal pole ruumilistel põhjustel võimalik peatuma hakata üksikasjadel, mis annaksid põhjust mõnigi kord autorile kas vastu vaielda või juhtida ta tähelepanu üksikuile vääratustele. Kuid seesuguste suurte tööde juures on arvustajal, kui ta ka väga erapooletul või koguni õige pooldaval seisukohal teose suhtes asub, ikka ühteist ette tuua. Üldise märkusena võiks tähendada, et lühendite kasutamine teoses pole järjekindel. Mõnikord on tunne, et autor on Bogislaus R-i nagu oma erilise kaitse alla võtnud. Kuid iga inimene on vigadega, ka Bogislaus Rosen oma aja raamides, ja see teadmine ei vähenda põrmugi suurt huvi ja lugupidamist selle tahtejõulise, valju, kuid suurejoonelise, igatahes kõigiti markantse isiku

vastu. Kes midagi väärtuslikku teeb ja loob, seda hinnatakse ja arvustatakse, kes midagi ei julge või ei suuda teha, sellest ei ole ka midagi kõnelda.

Meie igatahes võime väga tänulikud olla autorile ta suure ja ka ajaloolise uurimise seisukohalt väga huvitava teose eest. Siitpeale Bogislaus Rosenile on pandud monument käesoleva raamatu näol, mida tuleb arvestada ajaloouurijail, kes siit väga palju uut ja senitundmatut andmestikku leiavad. Võime suure rahuldusega konstateerida, et autori töö ja vaev on kandnud head vilja.

O. Liiv.

O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Lisa: Valimik dokumente suurest näljaajast. Tartu 1938, lk. 416.

Suur näljaaeg 1695—1697 on üks meie ajaloo traagilisemaid peatükke, mis oma katastroofiliste tagajärgedega on peaaegu kuni meie päevini rahva mälu püsima jäänud, kujunedes hiljemini isegi rahva ajaarvamise pidepunktiks. Ometi on tolle aja sündmusi meie ja balti-saksa senises ajalookirjanduses õige pealiskaudselt käsitletud. Peale paari üksikjuhu (S. Schartau, R. Winkler, Hodja jt.) on piiratud enamasti Kelchi kroonika teadete ümberjutustamisega. Seevastu sama küsimuse kohta käiv rikkalik arhiivimaterjal seisis seni peaaegu täiesti kasutamata. Seepärast oli ilmne, et suur näljaaeg vajas põhjalikumat ja allikaainestiku suhtes tühjendavat käsitlemist. Neid nõudeid ongi O. Liiv oma äsjailmunud töös täitnud. Asjaolu, et autor on oma varemate tulemusrikaste uurimuste kaudu Rootsi aja lõppaastate probleemides ja allikaainestikus täiesti kodus, on tulnud tööle kõigiti kasuks.

Uurimust alustades juhib autor kõigepealt tähelepanu asjaolule, et kõikide tolleaegse Eesti rahvakihtide hüveolu põhines kaugelt suuremal määral, kui praegu, põllumajandusel. Rääkimata talunikest, mõisnikest ja vaimulikest, olenes sellest viljakaubanduse kaudu ka linnade majanduselu. Kujuka näitena kirjeldatakse töös Tallinna majanduslikku allakäimist 1697, s. o. näljaaja kõrgeisu aastal. Nälg oli eriti raskete tagajärgedega seetõttu, et vilj ikaldus paar aastat järgemööda ja et ikaldus tabas kogu põhja-läänepoolset Euroopat, s. o. Baltimaid, Skandinaaviat, Soomet, Ingerimaad ja Põhja-Venemaad. Autori arvates poleks nälg end nii tunda andnud, kui teravilja kõrval oleks leidnud kasutamist ka kartul. Viimane oli aga tol ajal tundmata. Lõpuks puudusid ka küllaldased viljagavarad. Vilja-magasiinid olid maal veel tundmata ning mõisnikud ja mõisarentnikud, kes olid kohustatud omi talupoegi aitamata, olid paljudel juhtudel ka ise suures hädas. Rohkem vilja leidis linnades. Raadide sundmääruste kohaselt olid kodanikud kohustatud pidama teatavaid viljagavarasid. Ka suured kroonu viljamagasinid tavaliselt sisaldasid õige rohkesti vilja, mis oli mõisandelt ja talupoegadelt saadud riigimaksude arvel. Kuid neist viidi näljaajal suured kogused vilja abivajavale Rootsi ja Soome elanikkonnale. Kui riigivalitsus määraski eesti talupoegkonna abistamiseks magasinidest mõned tuhanded tündrid vilja, siis jäi see ometi suuremalt osalt välja jagamata. Näljahädaliste abistamiseks astuti küll ka kohalikkude linnade poolt samme. Et aga abivajajate arv tõsiselt kohutava kiirusega, siis ei suutnud viimased näljahäda kuigi oluliselt leevendada.

Et seega nälgival talupoegkonnal polnud kuskilt abi loota,

siis püüti end omal käel abistada. Otsiti abi linnadest, kerjati, söödi puukoort ja rohtu. Teised andusid kuritegevusele. Vargused, isegi kirikuvargused, muutusid sagedateks. Tihenesid ka inimeste tapmised. Samal ajal arenes hoogsalt talupoegade vaenlikkus mõisnikkude vastu. Mõisadele jäeti fasumata mõisamaksud ja tege-mata teopäevad. Üksikud talupojad hässitasid avalikult oma kaas-lasi mõisaorjusest loobuma. Esineb ka mõisnikkude või mõisa-ametnikkude peksmisi või neile relvaga kallaletungimise juhtumeid. Rahutuste mahasurumiseks olid kohalikud valitsusvõimud sunni-tud saatma kohtadele sõjaväesalku. Ometi kestis käärimine edasi veel näljaajale järgnevailgi aastail, saades koguni uut hoogu Põhja-sõja ajal.

Tähelepanu vääriwad uurimuse tulemused suremuse ulatuse kohta. Suremuse kohta eri kihelkonnis on küll võrdlemisi rohkesti teateid, kuid üldpildi saamiseks on see vägagi lünklik. Suremus algas juba 1696. a., tõustes haripunktile 1696./97. a. talvel. Kõige rohkem laastas surm lahtiste inimeste, s. o. teenistusest vallandatud sulaste, teenijatüdrukute jt. seas. Paiguti surid nälga suured perekonnad. Nälga surnute üldarvu eesti alal on raske kindlaks teha. Mõned autorid on seda arvestanud umbes 50 000-le, teised 100 000-le. O. Liiv on mitmesuguste arvestuste najal jõudnud veendumusele, et näljaohvrite arv võiks kõikuda 70 000—75 000 ümber. See oleks kogu tolleaegsest rahvaarvust (325 000—350 000 hinge) umbes 20%. Kuid suremuse protsent oli eri kohtades erinev. Oli isegi kohti, kus tervelt kolmandik elanikest nälga suri.

Hinnates selle ulatusliku rahvusliku katastroofi mõju eesti taluühiskonnale, leiab autor, et vaatamata nälja poolt esile kutsu-tud kuritegevuse tõsule, mõisavõimule vastuhakkamistele ja massi-lisele põgenemisele, säilis seaduslikkuse ja korra põhimõtte ometi kind-lamana ja püsivamana, kui see oleks olnud mõeldav kirjeldatud olukorra juures. Tooniandvam osa rahvastikust jäi kohale, püüdes eeskätt seaduslikkude abinõudega lahendada ikalduse ajal tera-vamalt esilekerkinud hädasid. Raskustele suutis esijoones vastu panna see element, millel baseerus maa ühiskondlik kord, s. o. vabatalupojad, veskipidajad, maakäsitöölised ja kõrtsmikud. See-vastu lahtine rahvas (sulased, teenijatüdrukud) ja vabadikud olid peamisteks näljaohvriteks, kuivõrra nad ei leidnud tõöd kindluste ehitamisel või ei saanud linnade poolt ülalpidamist.

Publikatsioonilises osas sisaldab raamat 355 ärakirja ja välja-võtet dokumentidest, kroonikatest ja ajaloolise traditsiooni kogu-dest. Seda kaugelt suuremast materjalist tehtud valimikku tuleb kõigiti õnnestunuks lugeda. Ülevaaflikkuse saavutamiseks ja käsit-lemise hõlbustamiseks on kogu materjal jagatud 15 peatükki. Siin-esitatud allikate kaudu leiab valgustamist kogu tolleaegse Eesti majanduslik ja kultuuriline elu. Vastavad peatükid käsitlevad maa ja linnade üldolukorda, viljakaubandust ja vilja väljaveo keelde, ainete hindu ja fakse, rendiolusid ja tulude vähenemist, kiriku- ja kooliolusid, sotsiaalset hoolekannet, talupoegade põgenemist jne. Ka editsioonitehniliselt on väljaanne laitmatult õnnestunud.

Üksnes tsiteerimise puhul tahaksin juhtida tähelepanu paa-rile vääratusele. Kõigepealt esineb mõnedes arhiivide nimede lühen-dustes ebajärjekindlust. Enamik lühendusi on tehtud eesti-, osa aga saksa- ja rootsikeelse nimetuse järgi. Ehkki õpetatud Eesti Seltsi saksa keelne nimelühend GEG võiks olla välismaal enam tuntud, oleks siiski juba aeg tarvitada ÕES lühendit. Rootsi Kam-

merarhiivi nimelühenduseks on võetud selle asutise rootsikeelne vorm KA (kammrarkivet). Seal kõrval aga Rootsi Riigiarhiivi puhul tarvitatakse eestikeelset nimelühendit RRA. Samuti oleks võinud autor Rootsi Riigiarhiivi Livonica sarja tsiteerida 1935. a. peale kehtival kujul, näit. lk. 35 Liv. II 16 (Liv. 16 asemel). Ka Narva Linnaarhiivi rootsiaegset osa oleks olnud otstarbekohasem tsiteerida seniste võrdlemise ebamääraste ja keeruliste pealkirjade asemel uue numeratsiooniga.

Kokkuvõttes võime seda probleemiderikast tööd koos publikatsioonilise osaga lugeda hästi õnnestunuks. Ta täidab meie ajalookirjanduses sel alal valitsenud tühiku ja annab ka väärtuslikku lisa eesti majandusajaloole Rootsi ajal.

A. Soom.

Tallinna Linnaarhiivi kataloog, IV: Kanuti gildi arhiiv. Koostanud Aleksander Margus. Tallinna Linnaarhiivi väljaanne, Tallinn 1938, LXXXIV + 144 lk.

Hiljuti ilmus Tallinna Linnaarhiivi assistendi A. Marguse mitmeaastase töö tulemusena Kanuti gildi arhiivi kataloogi kujul tõhus lisa linnaarhiivi senistele väljaannetele. Selle teose järele olid juba ammu tungivat tarvidust tundnud mitmesugustest ajaloolistest küsimustest (eriti majandus- ja sotsiaalajaloo alal) huvitatud isikud. Pealegi tundub teos praegu õige ajakohasena, sest päevakorras on elav huvi korporatiivset süsteemi asutiste resp. nende ajaloo vastu juba praktiliseski mõttes. Tallinna Linnaarhiiv on võimaldanud nüüd ka laiematele asjahuviliste ringidele üle kuuesaja-aastase asutise, traditsiooniküllase Kanuti gildi arhiivi kataloogi avaldamisega lähemalt tutvuda gildi väärtusliku ja rikkaliku arhiiviga. Väga hinnatav on ühtlasi A. Marguse antud sissejuhataav uurimus gildide arenemiskäigust Tallinnas, milles antakse kokkuvõtlikult, kuid sisutihedalt ülevaade gildide ajaloo üldse ja Kanuti gildi ajaloo eriti, kusjuures ei puudu ka laiem taust. Instruktiivne on mõneleheküljelisena esitatud Kanuti gildi arhiivi ajalugu, mida oleks soovinud pikemana näha, kui lühidust ei tinginud vastava materjali puudus. Teose on eessõnaga varustanud Tallinna Linnaarhiivi juhataja dr. P. Johansen. — Kõigiti põhjendatud on Kanuti gildi vana skraa avaldamine, mille esitab parandatud kujul mag. R. Kenkmaa. Publikatsiooni väärtust tõstavad ka lõppu paigutatud heal kriitpaberil trükitud ja tehniliselt õnnestunud 35 illustratsiooni.

Teose suurima osa võtab enese alla kataloog ise (121 lk.), mis jaguneb kahte peaosas: 1) Kanuti gildi arhiiv (kitsamas mõttes) ja 2) käsitööametite arhiivid. Kolmanda, kuid lühema osana on esitatud Kanuti gildi mittekuuluvad ametid. Kataloogile järgnevad laitmatult koostatud a) asja- ja kohanimed registreer ja b) isikunimed registreer. Ei puudu lühendite seletus ja piltide loend. Kataloogis on arhivaalide ühikud varustatud araabia numbritega ja paigutatud enam-vähem kronoloogilisse järjekorda, kusjuures seletused on juurde lisatud ptiiga. Soovitav oleks olnud nende koostamine kahekeelsetena, paigutades sisse ka eestikeelsed seletused. Sama oleks soovitav olnud esialgselt pealkirjata olnud arhivaalide nimetuste koostamise suhtes. Eestikeelsete tekstiosade sissepaigutamisele oleks teos küll mõnevõrra paisunud, kuid praktilise kasutatavuse alal võitnud. Praegusel kujul esinevad kataloogi osas kahe-

keelsetena ainult vähetähtsad poolrasvasega trükitud pealkirjad. Ka asja- ja kohanimede register oleks võinud olla kahes keeles.

Ebasobiv ja näiteks välismaal valearvamusi tekitada võiv on eessõna esimene lause. „Traditsioonirikas, üle kuuesaja-aastane Kanuti gild langes meie vabariigi algaastatel liialdatud sotsialiseerimispiüetele ohvriks.“ Kanuti gild langes küll ohvriks Seisuste kaotamise seadusele, mis ei ole aga identne ega seoses sotsialiseerimispiüetega.

Trükivigade pooldest on käsiteldav teos võrdlemisi puhas, kuigi neid siin-seal leidub (lk. XXVII „aber“ asemel „abed“, lk. XIV „Olaigildenhäuser“ asemel „Olaigildenhärser“, lk. LX „Libri“ asemel „lbri“, lk. LXI „Johansen“ asemel „Jghansen“ ja nr. 88 asemel „SS“, lk. LXII „Beiträge“ asemel „Beiträgie“ ja vist „ERKkA“ asemel ERKtA, lk. XLII „Kanutigilde“ asemel „Kauntigilde“ jne.). Suurem trükiviga on siiski lk. XXX keskel, kus ülemise teksti osa lõpp on segane sinna sattunud valerea tõttu.

Vaatamata osutatud puudustele ja mõnele mainimisväärsusele väiksematele tehnilistele ebaühtlustele tuleb nentida, et Tallinna Linnaarhiivi järjekordne väljaanne on nii sisuliselt kui tehniliselt õnnestunud praktiline teos ja seda tänu koostaja ja kaasatöötajate vaevale ja hoolikusele. Töö töötab kõigiti kaasa aidata meie majandus- ja sotsiaalalajalooliste küsimuste uurimise abistamisel ja jääb ainult soovida, et mõnigi praegu kataloogis puuduv dokument või raamat või isegi terve arhiivifond leiaks teed Tallinna Linnaarhiivi ning et viimane jätkaks tulemusrikast tegevust eesti ajaloo-teaduse arendamisel ja abistamisel.

H. Fischer.

Varia.

I Eesti Arhivaaride Päev.

Eesti arhiivindus on omariikluse kahekümne aasta jooksul jätnud selja taha pika arengutee, mille markantsemateks etappideks on Riigi Keskarhiivi asutamine 1921. a. ja Arhiiviseaduse kehtimapanek 1935. a. Eriti Arhiiviseaduse tähtsust ei saa küllalt alla kriipsutada, sest ta on korraldanud ja seadnud kindlale alusele meie arhiivinduse väga mitmepalgelised küsimused. Viimase kolme aasta jooksul on küllaliselt ilmnenud võinud Arhiiviseaduse mõju. Eesti arhiivindus on välja jõudnud organiseerimise ajastust, olulisemad probleemid on leidnud lahenduse ja nüüd tuleb juhtida tähelepanu seni väljaspool otsest tegevuspiirkonda seisnud asjaoludele. Sellise üldolukorra taustal algatasid Riigi arhiiv, Riigi Keskarhiiv, Sõjaarhiiv ja teised suuremad Eesti arhiivid mõtte üleriikliku arhivaaride päeva kokkukutsumiseks. Päeva ülesandeks seati tutvustada laiemaid arhiivi alal tegelevaid ringkondi meie arhiivinduse praeguse olukorraga, seada üles tähiseid tulevikuks ja võimaldada arhivaaridele astuda üksteisega isiklikku kontakti, mis kõik aitaks kaasa ühise doktriini väljakujunemisele. Päeva korraldamiseks eeltööde tegemine kui ka kokkutuleku tegelik läbiviimine tehti korraldava komitee poolt Riigi Keskarhiivi ülesandeks. Kutse osavõtuks saadeti kõigi Eesti iseseisvate arhiiv- asutiste teaduslikele ametnikele, edasi suuremaid arhiive omavate riigi-, omavalitsus- ja eraasutiste esindajaile, arhiivi usaldusmeestele ja teadusliku arhivaari ettevalmistuse saanud isikutele. Muuseum paluti esindajaid kõigilt maa- ja linnavalitsustelt, kuna vallaarhiivide tegelikud korraldajad — valla- sekretärid olid esindatud oma maakondlikkude ühingute esindajate kaudu.

Jooksvate arhiivide esindajate kaasatõmbamine Päeva tegevusele osutus hädavajalikuks asjaolu tõttu, et arhiivinduse seisukord tulevikus täiel määral sõltub arhivaale produtseerivate asutiste asjaajamise ja registratuuri korraldusest.

15. oktoobri hommikul koondusid osavõtjad üle riigi Tartu, Riigi Keskarhiivi ruumidesse. Kokku registreerus 163 isikut, kusujuures peab märkima, et oli esindatud enamik maakondi ja linnu, muide ka Saar- ja Hiiumaa. Kokkutuleku kava oli jaotatud kahele päevale, 15. ja 16. oktoobrile; kummalgi päeval oli ette nähtud kaks koosolekut. Mõlemaid esimese päeva ja teise päeva hommikupoolset koosolekut kasutati referaatide ärakuulamiseks ja läbirääkimisteks, kuna 16. oktoobri pärastlõunane koosolek oli pühendatud teeside esitamisele ja vastuvõtmisele koos läbirääkimistega. Ülejääv aeg kulus tutvumiseks Riigi Keskarhiiviga, Eesti Kultuuriloolise Arhiiviga, Tartu Linnaarhiiviga ja Tartu Ülikooli Raamatukoguga. Kõigis arhiivides oli külalistel sel puhul võimalus vaadelda ülesseatud arhiivinäitusi.

Päeva esimese koosoleku avas Riigi Keskarhiivi direktor dr. O. Liiv, kes lühidate sõnadega iseloomustas kokkutuleku eesmärki ja soovis Päevale head kordaminekut. Seejärel tõi Päevale Haridusministeeriumi poolt tervitusi Teaduse ja Kunsti Osakonna direktor prof. dr. J. Vasar. Vahetult sellele järgnes esimene referaat teemal: „Eesti arhiivinduse tähtsamaid päevaküsimusi“. Olgu tähendatud, et ulatuslikumate teemade puhul esinesid kaks referenti, kes kumbki käsitlesid küsimust eriküljest. Esimesena kõnelev Arhiivinõukogu liige prof. J. Uluots haaras probleemi laiemalt aspektilt ja selgitas arhiivinduse tähtsust olulise tegurina Eesti riikliku elu süsteemis. Kõneleja viitas vajadusele Arhiiviseadust tulevikus veelgi konsekvantsemalt ellu rakendada, selleks ära kasutades selle seadusega ettenähtud laialdased võimalused. Teine referent dr. O. Liiv puudutas mitmeid akuutseid asjaolusid, nagu Riigi Keskarhiivi uue hoone või juurdeehituse küsimust, linna-, maavalitsuste ja kirikute arhiivide korraldamist, riigi- ja omavalitsusasutistele vajalikkude uute asjaajamisjuhiste andmist ja arhiivide veelgi suuremat rakendamist tegeliku elu kasutusse.

Arhivaaride kutsealalistest küsimustest refereerisid Tartu ülikooli sekretär mag. A. Perandi ja Riigi Keskarhiivi osakonnajuhataja mag. L. Mark. Esimene referent vaates küsimust teaduslikkude arhivaaride seisukohalt ja leidis, et nii tegeliku arhiivitöö kui ka kutseala küsimuste lahendamiseks on vajalik arhivaaride vaheline pidev isiklik kontakt, kuid ka töötasu ühtlustamine ja reguleerimine. Teine referent, lähtudes jooksvate arhiivide vaatepunktilt, väitis registratuuril olevat suure tähtsuse asutise otstarbeka töö kui ka arhivaalide hilisema arhiivides alalhoiu ja korraldamise suhtes. Seks soovitas ta hoolitseda praeguste registratuuriametnikkude kutseoskuse süvendamise eest näiteks lühiajaliste kursuste korraldamise teel, kui ka astuda samme edaspidiseks kohaste registratuuriõudude kaadri loomiseks.

Järgnes ettekanne Vabadussõja Ajaloo Komitee tööjuhilt kol. M. Kattailt: „Meie uuema ajaloo dokumentide kogumisest ja säilitamisest.“ Kõneleja näitas, et on vajalik kõigil arhiividel koguda praegu veel suurel määral erakätes laiali olevaid ajaloomaterjale. Uuema ajaloo dokumendid, eriti Eesti Vabariigi loomispäevilt, on kas halbade hoiutingimuste või muude asjaolude tõttu hävimisohus. Selle vastu tuleb leida vahendeid, teostada arhivaalide parandustöid ja saavutada paremaid hoiutingimusi.

Riigiarhiivi direktor cand. G. Ney refereeris riigiasutiste asjaajamise juhtnõõridest. See küsimus on võrdselt tähtis tegeliku asjaajamisega ja registratuurikorraldusega kui ka arhiivindusega üldse. Referent näitas vajadust kehtima panna uued Vabariigi Valitsuse poolt antud riigiasutiste asjaajamise juhtnõõrid. Ta ühtlasi püstitas nõuded selle kohta, millist kantselei-

materjali millisel puhul tarvitada, mis on väga oluline probleem arhivaalide säilitamise ja säilimise seisukohalt. Kõneleja pidas vajalikuks asutistes välja töötada registratuurisüsteem, mis kõige enam vastaks asutise tööiseloole ja töö ratsionaliseerimise nõuetele. Tartu linnaarhiivaar mag. E. Tender kõneles samal teemal eeskätt linnaomavalitsuste seisukohalt. Ta märkis tarvidust linnaomavalitsuste asjaajamise ratsionaliseerimise ja ühtlustamise järele, mis peaks toimuma käsikäes riigiasutiste asjaajamise ümberkorraldamisega, kusjuures peaks eeltööd teostama ja kavad koostama Eesti Linnadeliit.

Väga huvipakkuvaks osutus Tallinna linnaarhiivi abijuhataja mag. R. Kenkmaa ettekanne omavalitsuste, eriti linnade arhiividest, mille aktuaalsust allakriipsutatav tegeliku elu tõsiasjade esitamine tekitab kohati huviküllast elevust. Kõneleja nõudis selge piirjoone tõmbamist linna ajaloolise keskarhiivi ja linnaasutiste registratuuride vahele. Linna ajaloolisse keskarhiivi koondatagu ainult I liigi arhivaalid, kuna II ja III liigi arhivaalide mille alalhoiu tähtaeg möödunud, hävitamist toimetatagu võimalikult sageli. On vajalik, et kõik Eesti linnad, mis juba omavad nimetamisväärsed ajaloolist keskarhiivi, seaksid ametisse teadusliku ettevalmistusega arhivaari, vajaduse korral ühendades linnaarhiivaari ameti näiteks kohaliku ajalooõpetaja, muuseumi või raamatukogu juhataja jt. ametitega. Linnaarhiivid peaksid kujunema kohtadel rahvuspedagoogilise ja ka teadusliku tähtsusega kodukohta ajaloo ning perekonnaloouurimise keskusiks. Teine referent selle teema alal Eesti Maaomavalitsuste Liidu nõunik A. Loorits, kes pidi küsimust valgustama maaomavalitsuste arhiivide seisukohalt, ei ilmunud kahjuks Päevale. Kanti ette tema referaadi teesid, milles samuti nõuti II ja III liigi arhivaalide hävitamist hoiutähtaja möödumisel, et vältida arhiivide ummistumist. Vallavalitsuste eelisesesivusaegsed arhiivifondid koondatagu Riigi Keskarhiivi või asutatavatesse provintsiaalarhiividesse.

Narva linnaarhiivaar mag. A. Soom kõneles arhiivide kasutamise hõlbustamisest. Oleks otstarbekas koondada Riigi Keskarhiivi kõigi Eesti ajalooliste arhiivide kohta kokkuvõtlikud nimistud ja samuti kõigist masinakirjas valmistatud arhiiviniimistust üks eksemplar. Arhivaalide vahetamist naaberriikidega peaks korraldama Riigi Keskarhiiv. Endiste riigi- ja omavalitsusasutiste arhiivimaterjal tuleks üle võtta eraühingutelt ja isikutelt paigutamiseks vastavatesse arhiividesse. Oleks soovitav võimaluse järgi pikendada teaduslikkude arhiivide lahtioleku aega.

Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja mag. E. Blumfeldti ettekanne käsitles kiriku- ja eraarhiivide küsimust. Referent juhtis tähelepanu kirikuarhiivide praegusele seisukorrale, kus sageli korraldus puudub ja arhiivid seepärast on uurijale kasutatamatud. Oleks soovitav, et kirikuarhiivide korraldamise võtaks enese kätte Riigi Keskarhiiv, kes selleks majanduslikke võimalusi peaks otsima koostöös konsistoriumiga ja sinodiga. Tuleks kaaluda võimalust kirikuarhiivide koondamiseks mõnesugustesse keskarhiividesse. Tuleks samuti hankida andmeid mõisade arhiivide saatuse selgitamiseks ning leiduvad materjalid koondada Riigi Keskarhiivi. Isikulisel eraarhiivid samuti kui hariduse ja kultuuri alal teotsevate seltside arhiivid koondatagu Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi, nagu see on toimunud senigi.

Ettekanded leidsid kuulajaskonna poolt tähelepanelikku vastuvõttu. Selle tõenduseks oli elevus vahetult igale ettekandele järgnenud läbirääkimistel, mis kohati paisusid õige sõnarohkeks. Nii kutsusid suuremaid mõttevahetusi esile näiteks arhivaaride kutseala, asutiste asjaajamise juhtnõõride ja omavalitsuste arhiivide küsimused. Sõnavõtjate poolt esitati lisateks, näiteks fotoülesvõtete hankimise korraldamise ja säilitamise kohta arhiivides

ja muude asjaolude üle, mis ka leidsid vastuvõtmist. Üldse teeside vastuvõtmine lõppkoosolekul läks elavate läbirääkimiste tähe all. Päeva poolt heakskiidetud teese kasutab Arhiivinõukogu alusena meie arhiivinduse edaspidisel juhtimisel. Oige ulatuslikku tähtsust omab härra J. Olveti poolt koosolekule tehtud esitis, asuda arhivaaride kutsealaliste küsimuste korraldamise, arhivaaride omavahelise kontakti loomise ja arhiivinduse arendamise huvides arhivaaride üleriiklikule organiseerimisele ning luua vastav kutsealaline organisatsioon. Esitis leidis koosoleku heakskiitmist. Päev otsustas moodustada Arhivaaride Ühingu, mis koosneks neljast sektsioonist: 1. — teaduslike arhiivide eriteadlased, 2. — jooksvate arhiivide arhivaarid, 3. — registraatorid ja teised kahte esimesse sektsiooni mittekuuluvad ametnikud, kelle ülesannetesse kuulub registraatorite ja teiste jooksvate arhiivide korraldamise alal töötavate ametnike lähem juhtimine, 4. — kirkute ja eraarhiivide tööjõud. Põhikirja väljatöötamiseks valiti komisjon. Komisjoni kokkukutsumine jäeti Riigi Keskarhiivi direktori dr. O. Liivi hooleks.

Ettekannete ja tutvumiskäikude kõrval omas suurt tähtsust võimalus vahetult kokku puutuda ja mõtteid vahetada mitmesuguste arhiivide esindajatel. Selleks aitas tunduvalt kaasa „Vanemuis“ väikeses saalis korraldatud ühine õhtueine. Päevale osaks saanud arvukas osavõtt, samuti kui elavad mõttevahetused läbirääkimistel on parimaks tõenduseks selle kohta, et arhiivi alal tegelevatel ringkondadel tööpoolest oli vajadus sellise kokkutuleku järele. Ja kõik lubab oletada, et Arhivaaride Päeval ei puudu viljastav mõju Eesti arhiivinduse edaspidisele käekäigule.

L. Mark.

Riigi Ringhäälingu esialgsel vastutulekul ja hilisemal soovil juba pike-mat aega Riigi Keskarhiivi ja osalt ka Eesti Rahva Muuseum on esinenud raadioloengute sarjadega. Need loengud, vastandina teaduslikes seltsides peetavaile ettekandeile, taotlevad populaarses esitusviisis anda raadiokuulajatele ülevaateid Eesti arhiivinduse ja ajaloo väga mitmesuguste küsimuste alalt. Ettekandeis, mida on pidanud vastavate asutiste teaduslikud kaastöölised (dr. O. Liiv, mag. A. Perandi, mag. N. Loone, mag. E. Blumfeldt, mag. L. Mark, mag. H. Fischer, arhivaarid H. Treial, M. Herman, H. Kleis, O. Männik, O. Vares jt.), on püütud käsitleda tähtsamaid sündmusi ja küsimusi meie ajaloo ja arhiivinduse alalt, arvestades uuemate uurimuste tulemusi. Need loengud jätkuvad kavakindlalt.

Seniste kogemuste alusel võib öelda, et loengud on leidnud tõsiselt hindamist paljude raadiokuulajate poolt. Selle huvi tunnustajaks on sagedad järelepärimised kuulajate poolt pärast loenguid. On kindel, et Ringhäälingu kaudu nende loengute abil teostatav kodumaa ajaloo ja arhiivinduse tutvustamine on edukalt teostatav.

O. L.

Soome „Historiallinen Aikauskirjas“, kus sagedasti ilmuvad Eesti ajaloo seisukohalt huvitavad kirjutised, on 1938. aastakäigu nr. 3. avaldatud Tallinna linnaarhivaari dr. Paul Johanseni sulest „Kuurlaiskysymys“. Selles kirjutises püstitab autor väga julge ja tähtsa väite, et eestlased, peaaegjalikult saaremaalased, ja liivlased hoidsid üle neljasaja aasta (800—1236) kuurlasi oma alluvuses; sellest sündis vastav segakultuur. Saaremaalased oma merevõimuga saavutasid olukorra, et kogu Meemeli (Klaipeda) ja Väina jõe vaheline rannik (Riiani) oli eestlaste ja liivlaste valduses. Jõgesid pidi tungisid nad ka sisemaale koguni kuni Semgale ja Samogiitia piirideni. Kuidas kõik see toimus, seletab autor oma uurimuses. Üksik-

asjalisemal kujul ilmub viimane 1939. a. ilmuvas koguteoses „Baltische Lande“.

Dr. Johanseni väited võivad veel kord tõendada, et peame oma varajases ajaloos üheks suurusajastuks pidama hilisemat rauaaega, niisiis aega vahenditult enne sakslaste ja taanlaste sissetungi Eesti alale. Meie muistsed linnused, pikk ja visa võitluste ajastu XIII sajandi alguses võõraste sissetungijate vastu, kus eestlased enda iseseisvust aastakümneid suutsid kaitseda, see kõik juhib asjaolule, et Eesti ala koos eesti rahvaga viibis sel ajal tugeval tõusutasemel. Et see ajastu a. 800—1200 tähelepanuvääriv on eestlaste muudegi sõjaliste operatsioonide poolest, on ainult lisatõenduseks eelöeldule. Minnes otse algallikate juurde, otsides seni veel tundmatuid ja tähelepanelikult läbi töötades juba avaldatud ürikud, tohiksime jõuda tulevikus veel suure sammu edasi meie esivanemate esimese vabadusajastu olustiku tundmisel. Õieti on märkimisväärne see asjaolu, et eesti ajaloolased ise on seni võrdlemisi tagasihoidlikult uurinud just meie varajasemat ja hilisemat keskaega, jättes seda rohkem kas arheoloogide või teistest rahvustest uurijate teha. Ses suhtes peaks tulema muutus.

Ühtlasi oleks tähtis, et ka meie arheoloogid omalt poolt võtaksid seisukohta dr. Johansoni väidete puhul, sest see ajastu on suurel määral veel „arheoloogiline“. Laiemale üldsusele igatahes pole teada, kas nende väidete taolisi oletusi on arheoloogide poolt avaldatud või ollakse siin teisel seisukohal. See seisukohavõtt ei tohiks kaua viibida, sest siin on küsimusega tegemist, mis üldsust kahtlemata väga huvitab. Teiseks pole vist palju kahtlust, et dr. Johanseni seisukohad leiavad peatset kriitilist suhtumist Läti arheoloogide ja ajaloolaste poolt, ja ka see asjaolu sunnib meie arheooge võtma autori väiteid kaalumisele.

O. Liiv.

Narva muinsuskaitse probleeme.

Muinsuskaitse korraldamise kohta Eestis valitseb meil üldiselt arvamine, et sel alal on olukord kui mitte just ideaalne, siis vähemalt võrdlemisi rahuldav. Näib tõepoolest, et vastava seadusandluse, muinsuskaitse kohapealsete usaldusmeeste ja asjaliku propaganda kaudu on ametiasutistes ja laiemais rahvakihtideski arusaamine muinsuskaitse vajaduse kohta maad võtmas. Siiski hoopis kergem on teostada passliivset muinsuskaitset, kui hoida ära kaitse alla võetud muististe lagunemist. Viimane juhus eeskätt puudutab ajaloolisi muistiseid. Siin peavad muinsuskaitset teostavad organid leidma asjatundlikeks parandustöödeks võrdlemisi suuri summasid. Kui selliseid lagunevas seisukorras olevaid muistiseid on rohkesti, siis on see võrdlemisi raskesti lahendatav küsimus.

Aktiivse muinsuskaitse teostamise probleem kerkib eriti teraval kujul päevakorrale Narvas, kus kaitse alla võetud ajaloolised muistised on võrdlemisi rohkearvulised ja objektid ise väga suured. Narva muistiseid võiksime sisuliselt ja kuuluvuse järgi jagada nelja gruppi: 1) sõjaministeeriumi valdusse kuuluvad keskaegsed kindlused — Narva linnus ja Ivangorod, 2) Narva linnavalitsuse valdusse kuuluv XVII sajandi kindlusevöönd vanalinna ümber, 3) Narva linnavalitsuse ja kohalikkude koguduste valdusse kuuluvad avalikud ehitised vanalinnas — raekoda, börsimaja, Preobraženski peakirik, saksa kirik jne. ja 4) üksikisikute omandusse kuuluvad erahooned vanalinnas. Võtame nad samas järjekorras ka vaatlusele.

Narva keskaegsete kindluste allumine sõjaministeeriumile on asjale sellest küljest kasulik, et viimane hoiab võimaluste piirides ära suurema lagunemise, varustades hooneid ja torne katustega ning tehes väiksemaid

müüride parandustöid. Kahjuks aga sõjaväevõimud ei pea vajalikuks paranduste ja uute ehitiste kindlustesse püstitamiste või ümberehituste puhul muinsuskaitse organite arvamust ära kuulata. Sel viisil läheb palju väärtuslikku ehitusajaloolist materjali kaduma. Et aga Sõjaministeeriumilgi pole võimalik remontideks palju kulutada, siis on mõned kindluse osad, eriti Ivangorodi välismüürid, jätud täiesti enda saatuse hooleks. Nimeetatud müüride ehituskivid on aja jooksul niivõrra pudedaks muutunud, et igal kevadel variseb vahelduvate külmumiste ja sulamiste tagajärjel umbes 10-sentimeetrine kivikiht maha. Selle tagajärjel on lähemal aastail oodata mõnede müüriosade lõplikku allavarisemist. Selle ärahoidmiseks vajalikeks parandustöödeks aga pole summasid ei Sõjaministeeriumil ega linnavalitsusel.

Samal põhjusel on sattunud hävimise hädadohtu ka linnavalitsuse valdusse kuuluvad XVII sajandi kindluse bastionid ja ringmüürid. Müüride pragunemise tõttu kivide vahele tungiv vesi külmub kevadeti jääks, purustades aja jooksul kõik välismüüri osad. Eriti silmapaiste on varisemine bastioni „Victoria“ juures sadama lähedal. Varisemist soodustavad ka müüri pragudes kasvavad põõsad, puud ja rohi. Varisenud müüriosade täielik parandamine kahtlemata on liiga kulukas. Linnavalitsusele enam jõukohane tohiks olla seni veel võrdlemisi tervete müüriosade pragude taimestikust puhastamine ja tsemendiseguga täitmine, mille kohta võiks teostada mitme aasta peale jagatud kava. Veel väärivad säilitamise mõttes tähelepanu sama kindluse eskarp-müürist väljapoole asetsevad mullast väliskindlustised — vallikraav ühes küvetiga, raveliinid, varjatud käik, platsdarmid ja glassii. Nende ridade kirjutaja poolt tehti linnavalitsusele 1935. a. ettepanek, seada bastionide „Victoria“ ja „Honor“ vaheline maa-ala, kus väliskindlustised on võrdlemisi hästi säilinud, endisse seisukorda ning rajada siia uus linnapark. Linnavalitsus pole aga küsimust kaalumisele võtnud.

Tunduvalt paremas seisukorras on hooned, eriti avalikud ehitised. Et nad praegu kasutamist leiavad, ollakse paratamatult sunnitud nende eest hoolt kandma. Siiski ka vanalinna erahoonete seisukord pole iga kord täiesti rahuldav. Põhjuseks on nendes leiduvate niiskete ja ebatstarbekohaste korterite äärmiselt madalad üürid, mis ei võimalda majaoomanikel maju korras hoida. Eriti suurt raskust tekitab kivikatuste korrashoid, sest sellekujulisi kive, mida katuste katmiseks omal ajal tarvitatud, pole kuskilt saada. Linnavalitsus aga, kellele on tehtud ettepanek kivide tellimise vahetalitus enda peale võtta, pole seda seni teinud. Sageli on raskusi isegi vanalinna hoonete barokk-portaalide jt. kunstipäraste osade remondiga. Kui omanik keeldub parandamist omal kulul teostamast, vabandades end rahapuudusega, siis pole ette nähtud võimalust nende, sageli õige väheste kuludega seotud tööde teostamiseks. Kui omanik ongi nõus parandamisega, siis puudub kohe peal kindel kord asjatundliku järelevalve teostamiseks.

Aktiivse muinsuskaitse teostamiseks määratakse igal aastal valitsuse poolt küll vastavad summad. Nende arvel on seni teostatud rida ulatuslikke restaureerimistöid, muuseas Piriita kloostri juures. Isegi Narva Peetri maja katuse remondiks saadi neist summadest toetust. Kuid tarvitusele võetud abinõud pole kaugeltki piisavad, sest muistised lagunevad väga kiiresti. Siin oleks vaja ette võtta ulatuslikumat aktsiooni ning eeskätt asjasthuvitatud linnaomavalitsuse kaasatõmbamist. Asjatundlikul juhtimisel on ka väiksemate summadega võimalik midagi korda saata. Kuid sel juhul on vajalik koostada pikema aja peale jaotatud tööde kava.

A. Soom.

Hiljuti ilmus *Historiallinen Arkisto's XLIII* (Helsinki 1937) prof. dr. H. Sepa sulest pikem ja õige sisurikas kirjutis „Tsaari Pietarin sotasuunnitelma Viroa, Liivinmaata ja Suomea vastaan v. 1704“, mis on avaldatud ka äratrükina. Autor on selle kirjutise koostamiseks kasutanud laialdast kirjandust ja nii trükitud kui ka trükkimata allikamaterjale ning selgitab sel alusel veenvalt tsaar Peetri 1704. a. sõjakäiguga seoses olevaid küsimusi. Nähtub, et 1704. a. sõjaretk eeldusiks olid 1702. ja 1703. a. saavutatud edusammud, mille tõttu tsaar Peeter oli saavutanud Ingeri ja strateegiliselt tähtsa Neeva liini. 1704. a. sõjakäigu sihiks oligi saavutatud tulemuste aktiivne kaitsemine Rootstile tagasilibisemise vastu. Selleks tahtis Peeter I vallutada Soomes Käkisalmi ja Viiburi ning Eesti alal muidugi Narva ja ka Tartu ning Tallinna. Poola kuninga Augusti ja Johann Reinhold Patkuli püüdeks oli aga tsaari mõjustamine, et ta oma väed ühendaks Poola vägedega otsustavaks võitluseks Karl XII vastu. Prof. Sepp selgitab huvitavalt, kuidas asjaoluks, et tsaar oma kavast sooritas hiljemini teatavaid muudatusi, andis põhjust mitte mainitud mõjustamine, vaid asjaolu, et Varsavis kogunenud Suur-Poola ja Lääne-Preisi delegaadid olid loobunud kuulekusest Augusti vastu. Poola kuninga seisukorra paranedes pöördus tsaar endise kava juurde tagasi. Selgub ka huvitavalt, kuidas tsaar, asunud juba Käkisalmi retkele, kuid saades teateid Narva ründamise hädavajalikkusest, otsustas viimase kasuks. 1704. a. vallutatigi enne Tartu ja siis Narva. Tallinna vallutamisele tuli esialgu loobuda sündmuste pärast teisel. Huvitav on ka jälgida, et 1704. a. kampaania oli palju hoolikamalt ette valmistatud, kui saatuslik 1700. a. retk, mis asjaolu põhjustas ka väärrika tulemuse. Dr. Sepa käsitletud kirjutis on väga hinnatavaks lisandiks kirjutistele Eesti sõjalise ja poliitilise ajaloo alal ja väärrib kõigiti ajaloo huviliste tähelepanu.

Samuti on meie ajaloolastel põhjust pühendada oma huvi samas „Historiallinen Arkisto“ köites ilmunud dr. O. Liivi huvitavale kirjutisele „Eestiläisten siirtymisestä Suomeen 1700-luvulla“, mis on avaldatud ka äratrükina. Teatavasti juba kaugemast minevikust peale on kahe suguluses oleva rannikurahva vahel olnud kaubandus- ja kolonisatsioonisuhted. Eesti ala siirdudes Vene võimu alla ja eestlaste olukorra järjekindlalt halvenedes siirdus eesti talupoegi üsna suurel arvul Rootsile kuuluvasse Soome, sest teati, et talupoegade olukord on seal parem kui kodumaal. Selliste põgenemistega seoses olevaid asjaolusid selgitabki mainitud kirjutises väga kujukalt dr. Liiv, olles kasutanud muu seas rikkalikke seda küsimust valgustavaid Riigi Keskarhiivi materjale, mis pakuvad õige väärtuslikke andmeid talupoegade põgenemiste kohta ja eriti just suurima pagemisperioodi — 1788.—1790. a. Vene-Rootsi sõja aja kohta. Nähtub, et suur hulk peamiselt Virumaa, kuid ka Harjumaa ja teiste maakondade talupoegi põgenes Soome. Huvitavalt selgub, et osa põgenikke on kompaktelt külladesse (kirkkonummi) asunud ja säilitasid pikemat aega oma keele ja kombed. Suurem hulk asustus aga hajuvalt ja sulas võrdlemisi lühikese aja jooksul soomlaste hulka ära. Dr. Liivi käsitletud eesti talupoegade XVIII sajandi sotsiaalset olukorda, eestlaste, soomlaste, venelaste jt. vahekordi ning palju muid asjaolusid valgustav kirjutis on väärtuslikuks lisandiks Põhjamaade ajaloo uurimisele ja väärrib ajaloo huvitatute tõsist tähelepanu.

H. F.

Vastutav toimetaja: O. Liiv.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

O./ü. K. Mattieseni trükikoda, Tartu, 1938.

AJALOOLINE AJAKIRI

KAHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1 9 3 9

TOIMETUS:

O. LIIV

PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUIUS

H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER

TOIMETUSE SEKRETÄR

AJALOOLINE AJAKIRI

II. SEPTUAGINTAISEKSÖNNE AASTAKSIAK

1. A. Soom, Rõõm, Keskel, Keskil, Sorf, vusastal, Tareel	
2. E. Himmeld, 1877-1878	
3. E. Himmeld, 1877-1878	
4. E. Himmeld, 1877-1878	
5. E. Himmeld, 1877-1878	
6. E. Himmeld, 1877-1878	
7. E. Himmeld, 1877-1878	
8. E. Himmeld, 1877-1878	
9. E. Himmeld, 1877-1878	
10. E. Himmeld, 1877-1878	
11. E. Himmeld, 1877-1878	
12. E. Himmeld, 1877-1878	
13. E. Himmeld, 1877-1878	
14. E. Himmeld, 1877-1878	
15. E. Himmeld, 1877-1878	
16. E. Himmeld, 1877-1878	
17. E. Himmeld, 1877-1878	
18. E. Himmeld, 1877-1878	
19. E. Himmeld, 1877-1878	
20. E. Himmeld, 1877-1878	
21. E. Himmeld, 1877-1878	
22. E. Himmeld, 1877-1878	
23. E. Himmeld, 1877-1878	
24. E. Himmeld, 1877-1878	
25. E. Himmeld, 1877-1878	
26. E. Himmeld, 1877-1878	
27. E. Himmeld, 1877-1878	
28. E. Himmeld, 1877-1878	
29. E. Himmeld, 1877-1878	
30. E. Himmeld, 1877-1878	
31. E. Himmeld, 1877-1878	
32. E. Himmeld, 1877-1878	
33. E. Himmeld, 1877-1878	
34. E. Himmeld, 1877-1878	
35. E. Himmeld, 1877-1878	
36. E. Himmeld, 1877-1878	
37. E. Himmeld, 1877-1878	
38. E. Himmeld, 1877-1878	
39. E. Himmeld, 1877-1878	
40. E. Himmeld, 1877-1878	
41. E. Himmeld, 1877-1878	
42. E. Himmeld, 1877-1878	
43. E. Himmeld, 1877-1878	
44. E. Himmeld, 1877-1878	
45. E. Himmeld, 1877-1878	
46. E. Himmeld, 1877-1878	
47. E. Himmeld, 1877-1878	
48. E. Himmeld, 1877-1878	
49. E. Himmeld, 1877-1878	
50. E. Himmeld, 1877-1878	
51. E. Himmeld, 1877-1878	
52. E. Himmeld, 1877-1878	
53. E. Himmeld, 1877-1878	
54. E. Himmeld, 1877-1878	
55. E. Himmeld, 1877-1878	
56. E. Himmeld, 1877-1878	
57. E. Himmeld, 1877-1878	
58. E. Himmeld, 1877-1878	
59. E. Himmeld, 1877-1878	
60. E. Himmeld, 1877-1878	
61. E. Himmeld, 1877-1878	
62. E. Himmeld, 1877-1878	
63. E. Himmeld, 1877-1878	
64. E. Himmeld, 1877-1878	
65. E. Himmeld, 1877-1878	
66. E. Himmeld, 1877-1878	
67. E. Himmeld, 1877-1878	
68. E. Himmeld, 1877-1878	
69. E. Himmeld, 1877-1878	
70. E. Himmeld, 1877-1878	
71. E. Himmeld, 1877-1878	
72. E. Himmeld, 1877-1878	
73. E. Himmeld, 1877-1878	
74. E. Himmeld, 1877-1878	
75. E. Himmeld, 1877-1878	
76. E. Himmeld, 1877-1878	
77. E. Himmeld, 1877-1878	
78. E. Himmeld, 1877-1878	
79. E. Himmeld, 1877-1878	
80. E. Himmeld, 1877-1878	
81. E. Himmeld, 1877-1878	
82. E. Himmeld, 1877-1878	
83. E. Himmeld, 1877-1878	
84. E. Himmeld, 1877-1878	
85. E. Himmeld, 1877-1878	
86. E. Himmeld, 1877-1878	
87. E. Himmeld, 1877-1878	
88. E. Himmeld, 1877-1878	
89. E. Himmeld, 1877-1878	
90. E. Himmeld, 1877-1878	
91. E. Himmeld, 1877-1878	
92. E. Himmeld, 1877-1878	
93. E. Himmeld, 1877-1878	
94. E. Himmeld, 1877-1878	
95. E. Himmeld, 1877-1878	
96. E. Himmeld, 1877-1878	
97. E. Himmeld, 1877-1878	
98. E. Himmeld, 1877-1878	
99. E. Himmeld, 1877-1878	
100. E. Himmeld, 1877-1878	

Ajaloolise Ajakirja XVIII aastakäigu (1939) sisu.

Üldise sisuga artiklid ja ülevaated.

Lk.

H. Fischer, Suurriikide poliitika esimese Hiina kriisi ajal a. 1897—1899	21—37
P. Haliste, Etruskide kultuur nüüdisaja teaduse valgustusel	121—136
Hans Kruus, Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes	136—147
O. Liiv, Kuidas publitseerida üld- ja rahvusajaloo allikaid?	87—91
F. Linnus, Ühest unustatud Balti uurijast	147—153
Georg Rauch, Üks eesti rahvalaul hilisema humanismi huviobjektina	37—41
H. Rebane, Kohanimede küsimus	206—222
F. Sauks, Krediitinduse ajaloolise arengu põhiprobleemistik Eestis	65—80
H. Sepp, Põhjasõja-aegsed operatsioonid Liivimaal 1707. a. lõpul ja 1708. a. I poolel	1—21
A. Soom, Rakvere ja Tallinna majanduslikud suhted XVII sajandi keskel	80—87
Marta Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1938./39. tegevusaastal	153—160
P. Tarvel, Imperialism kui uusima ajaloo periood	185—206

Arvustused.

Sture Arnell, Die Auflösung des livländischen Ordenstaates (<i>H. Sepp</i>)	105—106
E. Blumfeldt & N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917 (<i>Fr. Puksoo</i>)	238—239
Eesti Vabadussõda 1918—1920, II (<i>Lemmit Mark</i>)	234—236
Edgars Dunsdorfs, Actus revisionis Livoniae 1638, Pars Latviae, Fasc. I (<i>O. Liiv</i>)	164—167
Edgars Dunsdorfs, Vidzemes arklu revizijas 1601—1638 (<i>Leo Leesment</i>)	162—164
Генрих Латвийский, Хроника Ливонии (<i>Heinrich Laakmann</i>)	167—168
Stanislav Herbst, Wojna Inflancka 1600—1602 (<i>E. Tender</i>)	232—234
R. Indreko / E. Laid / H. Moora / O. Saadre / M. Schmiedehelm / A. Vassar, Muistse Eesti linnused (<i>Lemmit Mark</i>)	177—178
Jaan Tõnisson töös ja võitluses (<i>H. Fischer</i>)	101—105
J. E. A. Jolliffe, The Constitutional History of Medieval England from the English Settlement to 1485; D. L. Keir, The Constitutional History of Modern Britain 1485—1937 (<i>P. Tarvel</i>)	160—162
Pauls Kampe, Baznīcu celtniecība Vidzemē zviedru valdības pēdējos piecdesmit gados (1660—1710) (<i>Sten Karling</i>)	41—42
Sten Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst (<i>Arm. Tuulse</i>)	170—172
Arvi Korhonen, Suomen itärajan syntyhistoriaa (<i>H. Sepp</i>)	53—54
Hans Kruus, Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad (<i>H. Rebane</i>)	236—238
Eduard Laaman, Juhan Luiga (<i>H. Rebane</i>)	55—57
Latviešu vēsture, I sējums, 1. daļa (<i>H. Moora</i>)	96—98
Latvijas atrīvošanas kara vēsture, I, II (<i>E. Valkur</i>)	98—101
Kazimierz Lepszy, Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589—1592) (<i>E. Tender</i>)	112
Jaan Maide / Ernst Valdin, 6. jalaväepolk Vabadussõjas 1918—1920 (<i>H. Tulnola</i>)	47—51

	Lk.
„Marseljeesist Internatsionaalini“, I sari (<i>Lemmit Mark</i>)	44—47
Ostbaltische Frühzeit (Baltische Lande, 1. Band) (<i>R. Kenkmaa</i>)	229—232
Adolf Perandi, Üldmenetus tsiviilasjus Eestimaa Ülemmaakohtus Rootsi ajal (<i>E. Ein</i>)	222—225
Hans Quednau, Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen (<i>H. Laakmann</i>)	42—44
Arno Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri (<i>O. Vares</i>)	178—179
Märt Raud, Eesti Vabariigi President Konstantin Päts; Fr. Toomus, Konstantin Päts ja riigireformi aastad (<i>H. Fischer</i>)	173—176
N. Reek, Saaremaa kaitsmine ja vallutamine (<i>H. Sepp</i>)	112—113
Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi (<i>H. Fischer</i>)	109—111
Carl Sarap, Vana Narva (<i>Arm. Tuulise</i>)	227—229
Arved von Schmidt, Die Pastoren Oesels seit der Reformation (<i>H. Speer</i>)	172—173
Senas Latvijas vēstures avoti. Fontes historiae Latviae medii aevi. Fasc. I, XCVIII—MCCXXXVII (<i>H. Laakmann</i>)	54—55
Kristian Setterwall, Svensk historisk bibliografi 1771—1874 (<i>Fr. Puksoo</i>)	168—170
Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni (<i>H. Rebane</i>)	91—96
Olaf Sild, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni (<i>H. Rebane</i>)	106—109
Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu (<i>Sten Karling</i>)	225—227
G. von Walther-Wittenheim, Die Dominikaner in Livland im Mittelalter (<i>P. Johansen</i>)	51—53
N. Wihksninsch, Die Aufklärung und die Agrarfrage in Livland, Bd. I (<i>Lemmit Mark</i>)	57—60

Varia.

H. Fischer, Der Bolschewismus und die baltische Front (Baltische Lande, 4. Band, 1. Lieferung)	240
H. Fischer, Riigi Keskarhiiv 1938./39. tegevusaastal	120
R. Indreko ja A. Vassar, Ülevaade 1938. a. Arheoloogia kabinetti tulnud leidudest	113—116
R. Kenkmaa, Paul Johansen, Johann von Hilten in Livland	239—240
H. Laakmann, UB kavatsstavast jätkamisest	119
O. Liiv, Arvo Viljanti, Suomen rykmenttien liikekannallepano ja marssi Liivinmaalle v. 1700	116
O. Liiv, Asjatundjatest Helsingi ülikooli üldise ajaloo professori täitmisel	184
O. Liiv, J. Denucé, Die Hanse und die Antwerpener Handelskompanien in den Ostseeländern	60—61
O. Liiv, Krahv Bergi arhiiv Riigi Keskarhiivis	181—183
O. Liiv, v. Kruedener, Deutsche Sippenforschung im Baltensland	184
Lemmit Mark, Jean Cathala, Portrait de l'Estonie	116
L. Mark, Robert Stupperich, Motive und Masznahmen in der livländischen Bauernbewegung der Jahre 1845—47	184
L. Mark, Seitmes Põhjamaade ajaloolastepäev	183—184
V. Miller, „Acta Wrangeliana“ 10 aastat	64
L. Silberstein, Karl Stählin	179—181
A. Soom, „Vana Tallinn“ II, III	116—117
P. Tarvel, Pologne-Suisse, Recueil d'études historiques	118—119
H. Treial, Riigi Keskarhiivi maakaartide kogust	61—62
O. Vares, „Svio-Estonica“ 1937, 1938	62—64

AJALOOLINE AJAKIRI

1939

N° 1

Põhjasõja-aegsed operatsioonid Liivimaal 1707. a. lõpul ja 1708. a. I poolel.

Põhjasõda tõi Eesti alale väga suuri raskusi, eriti aastail 1701—1704, kui maa kannatas korduvalt vaenuvägede laastamise tõttu. See rüüstamine oli seda raskem, et kannatada said enamasustatud ja majanduslikult tootvamad alad. Rüüstatud aladel hävis palju külasid, üksiktalusid ja mõisu. 1701.—1703. a. vene rüüstetegevus tabas praegust Võru- ja Tartumaad, Viljandi- ja Kagu-Pärnumaad, seega siis Lõuna-Eestit peaaegu täies ulatuses, Põhja-Eestist kannatasid Seremetjevi rüüstetegevuse tõttu 1703. a. sügisel Viru- ja Järva-maa, osalt Harjumaagi, seega siis võrdlemisi jõukad alad. Laastamata jäi ainult osa Harjumaast ja täielikult Läänemaa.

Laiade alade laastamine raskendas ka tugevasti maakaitse olusid, takistades välivägede ja kindluste moonastamist. Laastamise tõttu ei saanud välivägi enam baseeruda maa kesk- ja idaosadele, ka lääneosad olid nii kehvad, et nad ei suutnud väikesearvuliselegi väele anda vajalikku moonat. — Rootsi kätte jäänud maaosade kaitse oli seda raskem, et 1704. a. Vene oli vallutanud Tartu ja Narva, omades seega nende kahe kindluse näol tugevaid tugipunkte maal enesel, kust venelastele avanes suurem võimalus veel Rootsi kätte jäänud alade tülitamiseks ja rüüstamiseks.

Sõjategevus a. 1705—1707 kujunes sääraseks, et venelastel teotsemise tõttu mujal peasõjategevuse alal polnud võimalust avaldada suuremat aktiivsust Eesti ja Põhja-Läti alal. Seda enam, et peale Mõrumüüsa lahingut (1705), kui venelased kasutasid uusi sõjavägede Rootsi Kuramaal asuva sõjaväe vastu (kindral Adam Ludwig Lewenhaupti juhatusel), Lewenhaupt tõmbus venelaste eest Riia kindluse piirkonda ja detašeeris oma väest suuremaid osasid Tartu piirkonda

venelaste vastu. Kõige selle tõttu Liivimaal 1705. a. peale kuni 1707. a. lõpuni ei toimunud suuremad sõjalised aktsioonid.

1707. a. sügisel muutus olukord. Selle põhjuseks oli Karli lahkumine Saksist ja suundumine itta. Kui Poola kuningas August Altranstädti rahuga oli loobunud Poola troonist, oli selge, et nüüd on Karli eesmärgiks tsaari vastupanu murdmine. Kus see pidi toimuma, polnud Vene väe juhatusele selge, aga nagu hiljemini näeme, kartis tsaar pidevalt Rootsi pealetungi venelaste vastu esijoones põhjasuunast.

Tegelikult jäi aga see hädaoht ära, olgugi et sellesuunalisi kavatsusi oli kuningas Karlil. Tsaar oli küll juba varemini õige tõsiselt kartnud rootslaste pealetungi põhjasuunast, Soome lahest lõuna pool. See oli a. 1701, kui Karl võitis Väina jõe liinil kuningas Augusti ja seejärel okupeeris Kuramaa. Tookordses ärevuses koondati tsaari vägede enamik Pihkvasse, mille vastu tsaari arvates pidi suunatama Rootsi kuninga peavägi, nagu tõeliselt Rootsi väejuhatusel säärased kavatsused olidki. A. 1707 oli tsaaril juba enam huvisid hädaohus kui a. 1701, kui veel oli Ingeri vallutamata, Peterburi asutamata ja Eesti ala idakindlused Tartu ning Narva võtmata. Vahepeal aga tsaar suurte pingutustega asutas kindla keskuse Soome lahe ääres.

See keskus oli nüüd hädaohus. Kui kuningas Karli vägi oli saabunud 1707. a. sügisel Saksist uuesti Poolasse, näis tsaarile Karli retk Pihkva suunas kõige tõenäosemana, seda enam, et seega oleks annulleeritud Vene saavutised sõja esimestel aastatel ja tulemuseks oleks olnud ka enne Rootsile kuulunud alade taasvallutamine.

Jälgigem 1707. a. lõpu ja 1708. a. üldist seisukorda peasõjaväljal, niipalju kui need mõjustasid olukorda Balti rindel, ilma et seejuures süveneda operatiivsetesse üksikasjadesse peasõjategevuse alal, riivates neid ainult niipalju, kui need tekitasid tsaaris kartusi, et kuningas Karl suundub Liivimaale ja sealt edasi Vene alale.

Kui kuningas Karl suundus Poolas läänest ida poole, pidi ta forsseerima mitu jõeliini, mis pakkusid venelastele ohtrasti pidurdavaid vastupanuvõimalusi, kõigepealt Visla jõe. 1./2. oktoobril arvas tsaar, et on vaja viia Vene tõkkeliin Tikoczyni, et Rootsi vägi ei pääseks läbi, tulles otsekohe Preisi lähedalt või Preisi kaudu Kuramaale (kus tol ajal paiknes kindralmajor Adam Ludwig Lewenhaupti juhatusel eriline välivägi), ja venelaste vägesid ei eraldaks. Tsaari arvates pidi ka Seremetjev Vilnole lähenema, et Karl ei pääseks Liivimaale¹. 2./3. oktoobril sai tsaar Menšikovilt kirja, et rootslased on Tornijures tulnud üle jõe. Menšikov pidas vajalikuks Narevi jõe liini kaitsemist. Tsaari arvates pidi ala Narevi jõe ja Preisi piiri vahel rüüstatama². Samal päeval pidas tsaar vajalikuks kindlus-

¹ Tsaari kiri A. Menšikovile, dat. Vilnos 1. X 1707, Pisma i bumagi imperatora Petra Velikago, Tom šestoi, S.-Peterburg 1912, lk. 119–120.

² Tsaari kiri Menšikovile, dat. Vilnos 2. X 1707, Pisma VI, lk. 122.

tada Kopõsi, kuna aga Šeremetjev pidi suurema väega taganema Minskisse või Borissovi juurde³. 7./8. oktoobril oli tsaar arvamisel, et kuningas Karl ei suuda halva aastaaja tõttu venelastele läheneda. Soodsamat aega sõjategevuseks polevat enam üle kolme nädala. Kui aga Karl tahtvat sõjaretke sügisel jätkata, siis ei saavat ta aru, miks kuningas nii kaua viivitab. Tsaar soovis nüüd tungivalt Menšikoviga kokkusaamist Meretšis⁴.

Tsaari käsu järgi 12./13. oktoobrist pidi sel juhul, kui Rootsi vägi ei tule üle Visla jõe, kindralleitnant John Chambers talvitama jalaväega Vilnos, kindralleitnant Rudolf Felix Baueri juhatusel olev jalavägi Drujas, seejuures olema aga väga valvel juhtumiks, kui Lewenhaupt suundub Kuramaalt üle Väina jõe Liivimaale, et siis teda ennetada Pihkvasse saabumisega. Baueri ratsavägi pidi paigutatama Braslavist Kovno suunas. Repnin ise pidi viibima Kovnos ja olema valmis talvesõjaks. Moon Sebežist pidi esimese talveteega viidama Pihkvasse ja suurendatama Polotski ja Kopõsi moonamagasinide tagavarasid. Üldse pidi neid kui kaht tähtsat Vene ala kaitsepunkti arvestatama. Juhul, kui Rootsi vägi tuleb üle Visla jõe ja läheneb Leedule, pidi kindralleitnant Rudolf Felix Baueri jalavägi Drujast minema Sebeži ja silmas pidama rootslaste liikumist. Kuid kõige rohkem tuli arvestada seda, et vajaduse korral vaenlasest enne jõuda Pihkva juurde. Sinna pidi minema Bauer ratsaväega ja vaenlast tülitama, või jälle ühinema jalaväega Pihkva juures, kusjuures ta pidi olema alalises kirjavahetuses Vene ülemjuhatajaga Ingeris admiral F. Apraksiniga ja Tartu ülemkomandant A. Narõškiniga. Sõjategevuseks pidi alaliselt valmis olema ka kindral Anikita Repnin⁵.

Muidugi olid tsaari säärase käsu aluseks läbirääkimised Meretšis. Ka sellest näeme, et tsaar näib õige tõsiselt kartnud olevat rootslaste suundumist Pihkva vastu ja et ta innukalt hakkas tegema korraldusi Rootsi väejuhatuse kavatsuste nurjaajamiseks. Tegelikult aega veel jätkus, sest oli saabunud sügisene aeg, mis takistas suuremaid vägedeliikumisi. Rootsi vägi jäi Visla taga peatuma aasta lõpuni. Tsaari tähelepanu oli pööratud, nagu peagi näeme, Lewenhaupti juhatusel olevale väele, mis siis viibis Kuramaal. Seoses sellega kombineeritakse sõjaplaane, mille tallermaaks asjaolude tõttu saab kõigepealt Liivimaa. Tsaar ise pidas vajalikuks ette võtta reisu Pihkvasse ja sealt edasi Peterburi. Ka siin pidas tsaar eriliselt silmas Liivimaad ja Lewenhaupti väge Kuramaal. 21./22. novembril

³ Tsaari kiri Šeremetjevile, dat. Vilnos, 2. X 1707, Pisma VI, lk. 124. Kuid samal päeval kirjutas tsaar Šeremetjevile (Pisma VI, lk. 124—125), et ta läheks Minskisse ning sealt edasi lääne poole Grodno juurde.

⁴ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Vilnos 7. X 1707, Pisma VI, lk. 128.

⁵ Tsaari ukaas Anikita Repninile, dat. Meretšis 12. X 1707, Pisma VI, lk. 134—135.

kirjutas ta Peterburist Menšikovile, et Menšikovi kavatsus teetseda Lewenhaupti ja Leedu hetmani vastu olevat väga hea. Selleks olevat saatnud tema, tsaar, 21./22. novembril Peterburist kindralmajor Otto Rudolf Schaumburgi viie polguga⁶.

Nagu tsaari poolt Schaumburgile antud käsust näha, pidi ta kõigepealt minema Tartu juurde, võttes kaasa vägesid Peterburist komandeeritud kolmest polgust, Monastõrevi polk pidi aga kaasa minema terves koosseisus. Tartu juures pidid Schaumburgiga ühinema kaks Moskva, nimelt Gagarini ja Volkonski polk ja veel Tartust Murzenko polk. Peale ühinemist pidi Schaumburg suunduma vaenlase vastu Liivimaal ja nimelt kindral Stackelbergi vastu. Juhul, kui ta Stackelbergi lööks, või kui see ise lahkub, pidi Schaumburg minema Riia alla, teatades sellest enne Repninile ja Bauerile, kes viibisid tol ajal Kuramaa piiril, Drujas ja Keidanis, kuhu pidi saabuma ka Menšikov. Schaumburg pidi teotsema nendega käsikäes; Liivimaal pidi Schaumburg võimalikult põhjalikult rüüstama ja vaenlast kimbutama, kaasa võttes käärti⁷. Ülemkomandant K. Narõskin sai tsaarilt käsu, et ta annaks käesolevaks sõjaretkeks Schaumburgile kasutamiseks Murzenko polgu. Peale retke sooritamist pidi see polk taas jääma Narõskinile käsutusse. Vastavad käsud pidi ta andma ka Moskvast tulevaile vägedele ning Monastõrevi polgule⁸.

Kavatsusel ja osalt juba teostamisel oli ulatuslik ettevõte Lewenhaupti peaväe ja tema väest Liivimaale detašeeritud väeosade vastu, kuid ühes sellega ka Liivimaa rüüstamine, mis oli suurim peale Šeremetjevi rüüsteretki 1702. ja 1703. a. See rüüstamine tõi kurbi tagajärgi ka Eesti alale.

Vaadeldes siis esmalt lähemalt kindralmajor Schaumburgi tegevust. Schaumburg saabus Tartu ja alustas 13./14. detsembril edasiminekut. Vastupanu võis olla ainult nõrk, sest Rootsi väed olid Tartu piirkonnas, nagu üldse Liivimaal, nõrgad. Tartust edela pool seisis (Sangastes, Nõos jne.) väikese väeosaga ooberstleitnant Magnus Brömsen, Tartust loodes Kaulbars, liikudes ümbruskonnas; novembrikuu alguses, kui saabus külm, oli ta Kursis, minnes sealt hiljemini Sadukülasse, et pidada valvet möödakulgeva talvetee üle. Hiljemini liikus ta ühes kui teises paigas ja detsembrikuu alguses siirdus ühe Tartust väljasaadetud Vene rüüstesalga tegevuse tõttu Põltsamaale⁹. Schaumburg suundus Tartust kõigepealt Kaulbarsi juhatusel oleva väesalga vastu. Nähtavasti kujunesid Schaumburgi tegevuskava üksikjooned välja alles Tartus, kus ta sai lähemat

⁶ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Peterburis 21. XI 1707, Pisma VI, lk. 161.

⁷ Tsaari ukaas Schaumburgile arvatavasti 21. XI 1707, Pisma VI, lk. 162.

⁸ Tsaari kiri K. Narõskinile, dat. 21. XI 1707, Pisma VI, lk. 163—164.

⁹ Dr. Fr. B i e n e m a n n *jun.*, Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges, Reval 1902, lk. 131 jj.

informatsiooni seisukorra kohta Liivimaal. Nagu Bienemanni uurimusest näha, olid Brömsen ja Kaulbars olnud Tartu piirkonnale tülikad pikema aja jooksul ja nähtavasti peeti siis vajalikuks kõigepealt teha kahjutuks just ooberstleitnant Kaulbarsi juhatuse all teotsevat väge, enne kui suunduda Riia suunas edasi; pealegi oleks Kaulbarsi väeosa Schaumburgi suundudes Riia alla jäänud selja taha, mis võis tunduda Schaumburgile kardetavana. Suundumine Kaulbarsi vastu tõi aga kaasa Loode-Tartumaa ja eriti Viljandimaa kihelkondade laastamise. Pealetungiva jõu suure ülekaalu tõttu ei võinud Kaulbars mõelda vastupanule. Kaulbars tõmbus pärast seda, kui ta oli jätnud moonamagasiini Kabalas saatuse hoolde, üle Navesti jõe Viljandimaale, kus ta kohtus Brömseni poolt appisaadetud major Rosenkampfiga. Nüüdki oli temal ainult 428 võitluskõlblikku ratsaväelast. Neist aga ei jätkunud selleks, et pidurdada vaenlase sõjategevust. Venelased põletasid kaitseta jäänud moonamagasiini Navestis, samuti ka ümbruskonna külad ja mõisad. Kaulbars palus kiires korras abi Brömsenilt, kuid Brömsen kartis ise vaenlase pealetungi, mis asjaolu tõttu ta ei suutnud Kaulbarsi abistada seda enam, et saadi teateid venelaste pealetungist Tariust lõuna pool. Brömsen püüdis pidurdada siin vaenlase kavatsusi valvepostide abil levitatavate teadetega, et ta on saanud abi Lewenhauptilt. Tõeliselt oligi Lewenhaupt temale appi saatnud 1000 meest. See aga seisukorda ei parandanud. Schaumburgi väekorpus liikus Navesti jõest lõuna poole, siirdudes üle Viljandi, Holstre ja Tarvastu. Rüüstetegevuse all kannatasid Viljandimaa kuus kihelkonda: Põltsamaa, Pilistvere, Kolga-Jaani, Viljandi, Paistu ja Tarvastu. Kaulbars taganes kiires korras Apja ja Pornusesse. Vaatamata kordavaile abipalveile Pärnu, sai ta enne jõulu sealt lisaks ainult 200 meest¹⁰. Schaumburg läks Suislepa ja Pikasilla kaudu Tartu piirkonda, tungides mõni päev hiljem Rõngu, Puka, Sangaste ja Antsla kaudu edasi. 1./2. I 1708 asus ta laagrisse Karula kiriku juurde. Veel samal õhtul saabus sinna 400 draguni ja 200 jalaväelasega Kaulbars ja 170 ratsaväelasega Brömsen. Tungiti venelastele peale. Rootsi väesalk, saades k. 7 õhtul jagu vaenlase piketist, tungis Vene laagrisse. Kui nüüd Kaulbars ja Brömsen tungisid peale peajõududega, leidsid nad vaenlase eest lahinguvõimina ja juba ise peale tungimas. Kaks korda suudeti venelaste pealetung tagasi lüüa, siis pidid aga rootslased kiiresti kasvava vaenlase ülevõimuees taganema Lukesse. Võitlus oli kestnud umbes ühe tunni: jalavägi polnud üldse vaenlasega kokku puutunud, sest juba võitluse alguses oli ta, tõenäoselt eelväkke kuulunud dragunite salga poolt segadusse aetud ja relvad heitnud, jättes hätta ohvitsere ja saatuse hooleks moona ja käsigranaate. Alles 3./4. jaanuaril marssis Schaum-

¹⁰ Bienemann, *op. cit.*, lk. 135—136.

burg Karulast Valka, pannes viimase põlema¹¹. Kokkupõrkest Karula kiriku juures kõnelevad ka Vene allikad. 2./3. jaanuaril kirjutas tsaarile Karulast Preobraženski polgu kapten-leitnant Bartenev, et lahing leidnud aset metsa läheduses, kus paljud on põgenenud metsa; metsas seisnud Rootsi peavägi. Venelased on kaotanud haavatutena 29 dragunit, rootslastest langenud vangi 14¹². Roots-lased kaotasid haavatutena 70 meest, peale selle surnud¹³.

Kapten-leitnant Bartenevi kirjade järgi tsaarile jätkas Schaumburg rüüsteretke, jõudes kuue miili kaugusele Riias ja suundudes siis Daugavpilsis juurde. Kuski ei leitud tõsist vastupanu. Lewenhaupt pidi ähvardava olukorra tõttu Kuramaal tõmbama väeosasid sinna ja Liivimaa jäi saatuse hooleks.

Rüüsteretkel said venelased vange ning neilt saadi teada, et Lewenhaupt astub Repnini väe vastu. Retkel ei teinud esialgu muret moon, seda oli alul külluses, kuid lõpupoolel hakkas tunduma puudus käärdist. Retke ajal oli vähe lund¹⁴. Schaumburgi väeosa liikus Trikate, Rauna, Džerbene ja Cesvaine kaudu Lubanani. Sere-metjevi poolt detašeeritud väeosadega oli rüüstatud ka Võnnu ja Volmari piirkonda¹⁵.

28./29. jaanuaril seisid Schaumburgi väeossa kuuluvad polgud korteris 12 miili kaugusel Drujast. Bartenev soovis nüüd, et tsaar käsiks Schaumburgi saata teda, Bartenevit, Riia alla, kus paiknevat üks Rootsi ooberstleitnant ja major 400 mehega. Bartenev soovis kaasa saada Murzenko polgust major Okunevi 300 dragunit ja neljast teisest polgust komandeeritud 200 meest, kokku 500 meest¹⁶. Nagu sellest näeme, pidas Bartenev vajalikuks rüüstata ka Riia lähemat ümbruskonda, mis oli seni veel jäänud puutumata. Muide olevat tervel Liivimaal rüüstatud, kaasa arvamata maa-ala Pärnu juures¹⁷.

Näib siiski olevat kindel, et Bartenev Liivimaa laastamist maa-alalises ulatuses kujutab liialdatult. Igatahes tundub põhjendatuna admiral Apraksini kirjas tsaarile mainitud teade, et Schaumburgi poolt täideviidud rüüstetegevus pole olnud täielik, retke kaasa-teinute jutustuse järgi ulatunud selle laius 2—3 miilini ja nii jäänud väga palju kohti hävitamata. Et rüüstamine polnud täielik,

¹¹ B i e n e m a n n, *op. cit.*, lk. 135—137.

¹² Kaptenleitnant Bartenevi kiri tsaarile, dat. Karula kiriku juures 2. I 1708, Pisma i bumagi imperatora Petra Velikago, Tom sedmoi (janvar—ijun 1708), võpusk pervõi, Petrograd 1918, lk. 297.

¹³ B i e n e m a n n, *op. cit.*, lk. 137.

¹⁴ Kaptenleitnant Bartenevi kiri tsaarile, dat. Volmaris 10. I 1708, Pisma VI, lk. 298.

¹⁵ B i e n e m a n n, *op. cit.*, lk. 137.

¹⁶ Kaptenleitnant Bartenevi kiri tsaarile, dat. 28. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 299.

¹⁷ Pisma VII, 1, lk. 298.

selle põhjusena mainib Apraksin asjaolu, et retkel pole kaasas olnud kasakaid ja kalmõkke¹⁸.

Bartenevi kirjust 2./3. veebruarist näeme, et Schaumburg seisib siis Rēzeknes, 14 miili kaugusel Daugavpilsist ja 12 miili kaugusel Sebežist. 29./30. jaanuaril saatis Bartenev luureks Riiga ühe juudi. See käiski seal ja tagasi tulles teatas, et Lewenhaupti juurest Kuramaalt veetakse moonna Liivimaale, millest tema — Bartenev — arvavat, et vaenlasel on kavatsus minna Tartu maakonda, kus temal jätkuvat moonna kaheks ja enamakski kuuks, sest tema olevat näinud, et lätlastel (sic!) olevat seal küllalt vilja ja karja. Säärasel juhul polevat ainuüksi ratsaväega võimalik vaenlast kinni pidada, sest rootslased jõudvat oma jalaväega Riist Tartu maakonda kolme päevaga. Ta küsib tsaarilt, kas polevat parem Tartumaa elanikkonnalt võtta ära vili ja kari, sest et eestlased hoiduvat enam Rootsi kui Vene poole. Tema ise oli selle asja pärast käinud koguni kindralleitnant Baueri juures ja viimasega nõu pidanud, kuid Bauer pole julgenud ilma tsaari käsuta asja otsustada¹⁹. Bartenev pidas siis vajalikuks barjäärida Tartu piirkonda jalaväega; nagu hiljemini näeme, tehtigi nii. Niiviisi Schaumburgi rüüsteretk Liivimaal toimus üldiselt tulemuslikult, kuid Lewenhaupti vägi oli Kuramaal siiski hävitamata ja tundus tsaarile küllalt tülikana. Lewenhaupti väge võidi aga lüüa, lähendades sellele Vene väeosasid peasõjavägede juurest lõunast ja idast. Teotsemist Lewenhaupti väe vastu pidaski tsaar silmas, püüdes kasutada selleks esijoones kindral Repnini ja Baueri juhatusel olevaid vägesid, kuid siin tuli ette viivitus, ja kui Rootsi peavägi hakkas Visla jõe tagant kiires korras edasi liikuma, jäeti esialgu kavatsus kõrvale.

Tsaar kirjutas 2./3. jaanuaril Repninile, et Chambers ja Bauer pidavat nüüd valmis olema talveretkeks; edasi tsaar küsis Repninit, kas ta on ühinenud Baueri polkudega, millest käskis otsekohe kirjutada²⁰. Repnin vastas tsaarile, et Chambers on valmis ja ka tema juures olevate polkude jaoks olevat küllalt moonna. Kuid sõjategevust olevat takistanud sula ilm; niipea kui ta on käskinud tulla polke Keidanisse, on alaliselt sadanud vihma, mis on lume ja jõgede jää sulatanud. Kui külmemaks muutuvat, ühinevat ta kindralleitnant Baueriga ja marssivat otsekohe vaenlasele lähemale²¹. 11./12. jaanuaril Repnin kirjutas tsaarile, et kindralleitnant Bauer

¹⁸ Admiral Apraksini kiri tsaarile, dat. Pihkvas 26. II 1708. A. Z. Mōš-lajevski, Severnaja voina na ingermanlandskom i finljandskom teatre v 1708—1714 g., S.-Peterburg 1893, lk. 4—5.

¹⁹ Kaptenleitnant Bartenevi kiri tsaarile, dat. 2. II 1708, Pisma VI, lk. 300.

²⁰ Tsaari kiri Repninile, dat. Preobraženskojes 2. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 2.

²¹ Repnini kiri tsaarile, dat. Keidanis 12. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 236.

1800 draguniga ja 100 jalaväelasega läheb Birži juurde ja et ta käskinud ühineda enesega Biržis polkovnik Fasmanil kahe dragunipolgu ja kolme rooduga. Repnin ise koos Preobraženski polguga, lisaks veel oma, Gasseniuse ja Šeremetjevi polk, oli kavatnud minna Keidanist Nevjaži jõe kaudu Novoje Mesto juurde, et ühineda kindral Baueriga ja suunduda vaenlasele lähemale. Seda aga takistavat suured vihmad. Lewenhaupt seisvat endiselt oma korpusega Kuramaal ja Visnoviecki Kuramaa piiril Janischkis²². 18./19. jaanuaril kirjutas Repnin tsaarile, et ta on läinud Keidanist polkudega piki Nevjaži Novoje Mestoni, et asetuda vaenlasele lähemale ja et minna tarbe korral sinna, kuhu kästakse. Jalavägi marssivat jala, toidumoona ja käärti veetavat vankritel. Talvele polevat enam loota. Lewenhaupt olevat Miitavis, kogudes endale talvekorteritest väeosi. Visnoviecki olevat saanud Lewenhauptilt abivägesid jala- ja ratsaväe näol²³.

Nagu neist andmeist näeme, takistas tsaari poolt kavatsetud sõjategevust Lewenhaupti vastu esialgu suur sula ja sellest ei tulnud ka hiljemini midagi välja, sest sündmused mujal mõjusid pidurdavalt. Kuningas Karl XII, kes seisis Poolas Visla jõe taga, läks aasta lõpul üle Visla ja suundus venelaste vastu. Ja juba 20./21. jaanuaril kirjutas tsaar Repninile, kui viimane saavat käsu taganemiseks, ta pidavat igal pool põletama toidumoona ja käärti, nii et vaenlasele midagi ei jääks. See tsaari käsk oli mõjustatud kuningas Karli edasitungimisest. 21./22. jaanuaril kirjutas tsaar Repninile, et on saadud kindlaid teateid vaenlase sõjavägede üle, kes on peale tungimas; ta ei käsi Repninil nüüd enam kaugemale minna, kui see aga lootvat millegagi hakkama saada, siis tehku seda Jumala abiga. Tema teise käsu peale pidavat Repnin otsekohe minema Polotski juurde, põletades seejuures igal pool toidumoona ja käärti, kasutades selleks kõigepealt kalmõkke ja tatarlasi. Kui Repnin taganevat, saatku ta siis Bauer Liivimaale, käskides viimast ainult ratsaväega ühineda kindral Schaumburgiga ja venelast igapidi takisada. Von Werden pidi asetuma Polotski ja Druja vahele. Ka Chambers pidi Vilnost lahkuma ja asuma soodsasse paika Polotski ja Minski vahele. Šeremetjevi väest need polgud, mis asusid lähemal Minskile, pidid minema Minski, ja need, mis lähemal Slutskile, Slutski. Kindral Ludwig Nikolaus von Hallart pidi hoidma korras vajaliku arvu kütte, et neid vajaduse korral kasutada Kopõsi moonamagasinis tagavarade veoks Polotskisse²⁴. Järgmisel päeval käskis tsaar Repnini ratsaväega minna Vilnosse. Kui aga Vene vägi taga-

²² Repnini kiri tsaarile, dat. Keidanis 11. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 238.

²³ Repnini kiri tsaarile, dat. Keidanis 18. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 240—241.

²⁴ Tsaari kirjad Anikita Repninile, Chambersile, Šeremetjevile ja Hallartile, dat. 21. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 26—29.

nevat Grodnost Polotski ja Vilno vahele, vajatavat moona ja seetõttu keelatakse Vilno ja Polotski vahelise maa-ala rüüstamine. Šeremetjev pidi saatma pagasi otsekohe Borissovisse. Tsaar kartis nüüd, et Karl suundub Riia kaudu Pihkva alla, ja käskis Pihkva-maalt koguda toidumoona Pihkvasse²⁵. 23./24. jaanuaril käsib tsaar asjaolu tõttu, et vaenlane olevat Grodnost ainult kuue miili kaugusel, taganeda Šeremetjevile Polotskisse ning saata kahurväge Kopõsi ja Polotski vahele. Neemeni jõel polevat nimelt võimalik pidurdada vaenlast venelaste vähesuse tõttu, pealegi olevat Neemeni jõe ülemjooks kinni külmunud²⁶. Kuid 24./25. jaanuaril käskis tsaar jälle Repninil sinna, kuhu ta saabunud, seisma jääda, sest vaenlane, kes olnud juba kuue miili kaugusel Grodnost, olevat tagasi läinud. Tagasimineku põhjus polevat küll teada, kuid see võivat olla väga tähtis. Analoogilise käsu peatumiseks sai ka kindral Chambers²⁷ ning veel 25./26. jaanuaril Šeremetjev, ja nimelt nii, et polgud, mis käsutatud Minskisse ja Borissovisse, jääksid peatuma seal, kus käsk neid tabab²⁸. Kuid samal päeval veidi hiljem muutis tsaar jälle oma arvamuse ja kirjutas Repninile, et ühelt vangilt saadud teate alusel rootslased saabuvad öö jooksul Neemeni jõele; seepärast pidavat Repnin taganema. Admiral Apraksini käskis ta aga kiirustada Ingerimaalt Vilnosse, et nõu pidada, kuidas pidurdada Karli pealetungi Liivimaa suunas. Tsaari kartus teostuski ja rootslased tungisid ööl vastu 26./27. jaanuari Grodnosse.

25./26. jaanuar oli põnev päev. Tsaar oli arvamisel, et kuningas Karl suundub Liivimaale ja sealt Vene alale. Tartu ülemkoman-dant Narõskin sai käsu saata otsekohe Tartu elanikud Vologdasse, nende vara pidi pandama varjule raekoja keldrisse, peale raha, mis kuluvat neile toitmiseks; ka pidi Narõskin Tartu müürid mineerima. Tartu ja Pihkva pidi ta seadma võimalikult paremasse kaitse-seisundisse. Ingeri maakohtunik Jakov Rimski-Korsakov sai käsu, et ta otsekohe käsutaks pihkvalasi ja novgorodlasi kaitseks kolme punkti: Narva, Pihkvasse ja Velikije Lukisse. Maal asuvad elanikud pidid viima oma vara kindlustesse²⁹.

Nüüd taganesid venelased tervel rindel. Šeremetjev sai 27./28. jaanuaril uue käsu, et ta taanduks Borissovisse, et võimalikult kiiresti jõuda Kopõsi, veel parem oleks aga, kui ta läheks Polots-

²⁵ Tsaari kirjad Repninile, Šeremetjevile ja Narõskinile, dat. 22. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 29—31.

²⁶ Tsaari kiri Šeremetjevile, dat. Grodnos 23. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 31.

²⁷ Tsaari kirjad Repninile ja Chambersile 24. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 33.

²⁸ Tsaari kirjad Repninile ja Feodor Apraksinile, dat. 25. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 36.

²⁹ Tsaari kirjad Narõskinile ja Rimski-Korsakovile, dat. Grodnos 25. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 37—38.

kisse. Vaenlane olevat 26./27. jaanuaril saabunud Grodnosse ja liikuvat kiiresti edasi³⁰. Juba järgmisel päeval käskis tsaar Šeremetjevit minna 15 miilini Polotskist³¹. 29./30. jaanuaril käsutas Peeter I kindral Baueri koos ratsaväepolkudega Daugavpilsli juurde, kus ta pidi ühinema Schaumburgiga, kes oli peale Liivimaa retke sooritanud käigu Latgalesse. Kolm jalaväepolku pidi Šeremetjev saatma kiiresti Polotskisse, teised aga Sebeži, olles seejuures alaliselt valmis Pihkvasse minekuks. Sebeži pidi koonduma ka oma polkudega kindralmajor Nikolai von Werden, kolm polku aga saatma Polotskisse. Samal päeval kirjutas tsaar Menšikovile, et pole teada, kust kohalt vaenlane kavatseb tungida Vene alale, kuid ta arvavat kindlasti, et ta suunduvat Pihkva alla, ning siit, jättes Pihkva paremale ja Tartu ning Narva vasemale, minevat Peipsist üle Mehikoorma kohalt, tungides niiviisi Novgorodi alale, et ära lõigata Ingeril ühenduse Venega. Kõik see võivat tõepoolest kergesti toimuda, kui rootslasi ei ennetata. Kevadel võivat vaenlane seal vajalikul määral saada toidumoon ja kaeru hobuste jaoks. Tema pidavat seepärast vajalikuks Kopõsi moonamagasi viia üle Polotskisse, kuhu ta on käskinud koonduda ka jalaväel, et sealt kui lähemast paigast jälgida vaenlase liikumist ning vajaduse korral ennetada teda.

Kui aga vaenlane minevat üle Velikije Luki ja Toropetsi või Smolenski Vene riigi südamesse, olevat vajalik Pihkvast Smolenskini kõik Venesse kulgevad teed sulgeda maharaiutud metsaga, peale selle tee, mis kulgeb Pihkvast Smolenskisse ja Kiievisse. Pihkva tee tulevat barrikadeerida³². Admiral Apraksin ja Menšikov said 3./4. veebruaril tsaarilt punktid, mille järgi nad pidid toimima. Narva elanikud pidi saadetama Vologdasse, kuna Tartust vägi ja moon pidi viidama Pihkvasse. Tartu kindlus pidi purustatama ja elanikud saadetama ühes Narva omadega Vologdasse. Teed Pihkvast Smolenskisse tuli sulgeda maharaiutud metsaga peale Lutski, Pihkva ja Smolenski tee. Kindral Bauer, kes pidi ühinema Schaumburgiga nagu ülemkomandant Narõškingi, pidi kuuluma admiral Apraksini käsutusse. Kõigil elanikel tuli viia oma vara, toidumoon ja käärt kindlustesse, ja nimelt Smolenskisse, Velikije Lukisse, Pihkvasse, Novgorodi ja Narva, sest vajalikul korral taheti maal kõik maha põletada. Kui saabuvat viimne korraldus, siis tulevat kõikidel talupoegadel minna metsadesse ja kindlaisse paikadesse; iga seesugune kohalik komandant pidi määrama, kuhu kellelgi tuleks minna. Selleks pidi komandante valitama mõisnikkude ja teiste seisuslikkude inimeste

³⁰ Tsaari kiri Šeremetjevile, dat. Aranis 27. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 41.

³¹ Tsaari kiri Šeremetjevile, dat. Vilnost 28. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 43.

³² Tsaari kirjad Bauerile ja Menšikovile, dat. Vilnos, 29. I 1708, Pisma VII, 1, lk. 44—46.

hulgast, kes teaksid kõiki teid — suuri ja väikesi, samuti ka läbi-pääsukohti metsades³³.

Seega jäi siis Vene vägede üldjuhatus Väina jõest põhja pool admiral Apraksini kätte. 9./10. veebruaril kirjutas tsaar Apraksinile, et ta peaks silmas Lewenhaupti tegevust ja et ratsavägi tulevat hoida Riia lähedal, jalavägi aga Tartust mõne miili kaugusel. Kui aga Lewenhaupt suunduvat kuninga vägede juurde, tuli temale peale tungida seljatagant³⁴. Tõeliselt polnud Karli pealetungi otsekohe karta. See sai teatavaks ka Vene väejuhatusel. 12./13. veebruaril kirjutas tsaar admiral Apraksinile Menšikovilt saadud teate põhjal, et vaenlane läinud Grodnost edasi, olles Vilno ja Minski vahel³⁵. Sinna teatavasti rootslased jäidki pikemaks ajaks. Kuid nüüd kartis tsaar, et rootslased lähenevad Dneprile, ja ta tahtis, et Menšikov takistaks vaenlase liikumist, nii et see ei saaks läheneda Dneprile vähemalt enne kolme nädalat. Maastik olevat selleks soodus: Minskist Borissovini ja Borissovist Dneprini olevat laialdased tühjad alad ja kui vaenlasel pole lähemaid ümberhaaramise võimalusi, võidavat talle metsa maharaiumisega teha suurt kahju, teda kinni pidades³⁶. Kuid tsaar ei suutnud siiski loobuda mõttest, et kuningas Karl läheb edasi põhjasuunas ja ühineb Lewenhauptiga. Seda osutavat tsaari arvates ka asjaolu, et Rehnsköld suunduvat oma vägedega vasemale; ühtlasi olevat kindral Bauer kirjutanud, et Lewenhaupt laskvat palju moonat ja käärti koormaisse laduda. Kui aga vastu ootust Karl siiski liikuvat Pripeti jõe taha, siis ei minevat ta Kiievi alla, sest seda takistavat halb aastaaeg ja kaalutlus, et venelased võiksid teda seal ennetada. Lõppeks mainib tsaar, et ta peab enese juures Tšašnikovis jalaväepolke, kuni saab Menšikovilt kindlad teated vaenlase üle, sest ta kartvat väga, et Lewenhaupt väiksemate teede kaudu edasi läheb ja venelasi Ingerist ära lõikab³⁷. Olles jätkuvas kartuses Lewenhaupti kavatsuste pärast, kirjutas tsaar 25./26. veebruaril Apraksinile, et Tartust tuleb ära viia kahurid, kuna püssid, kuulid ja pommid, kui neid pole otsekohe võimalik ära toimetada, tuleb visata kas või vette. Samuti käskis ta kindlustada Pihkva bollvärke. Polevat halb, kui suurem osa moonast viidavat Tartust Pihkvasse, siiski aga mitte kõike. Kindral Werdeni polke võidavat asetada kaitseks Tartu taha, ratsavägi nihutada ka ettepoole; need väed peaksid toidustuma võimalikult niipalju kui

³³ Tsaari määrused admiral Apraksinile ja Menšikovile, dat. Vilnos 3. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 55—57.

³⁴ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Dokšitsas 9. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 66.

³⁵ Tsaari kiri Apraksinile, dat. Tšašnikovis 12. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 67.

³⁶ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Tšašnikovis 13. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 68—69.

³⁷ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Tšašnikovis 15. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 72—73.

võimalik vaenlase maa-alalt, tekitades sellega rootslastele kahju ja säästes oma moonamagasinide tagavaru. Sõjaväelastel polevat mingit mõtet seista Sebežis, sest see linn asetsevat peavägede seljataga, ka olevat ta Lewenhauptist kaugel. Kui nad oleksid aga Lewenhauptile Liivimaal lähemal, võiksid nad tema vägede eest kõik põletada ja rüüstata. Muu jätvat ta Apraksini enese otsustada. Kuningas Karl olevat Smorgonis ja Rehnsköld Dsentsolas; polevat teada, kas nad lähevad edasi või mitte³⁸.

Tsaari käsu järgi hakkas nüüd Vene vägi koonduma Tartu piirkonda. Admiral Apraksin, kes oli käinud tsaariga kohtumas, kirjutas 14./15. veebruaril tsaarile, et ta Bauerilt, kellele Narõškin kirjutanud, saanud teada, et üks vaenlase rügement on asunud Tartu juurde, kuna jalavägi ja mõnevõrra ratsaväge seisvat Narva ja Tallinna vahelisel teel. Tema, Apraksin, tahtvat saata sinna kindralmajor Schaumburgi, ka jalaväge käskinud ta minna Tartu ümbrusse vastupanuks vaenlasele³⁹. 15./16. veebruaril saabus Apraksin Pihkvasse, kus ta ei leidnud ülemkomandant Narõškinit eest, kes sel ajal viibis Tartus; ka Apraksin tuli siia, saabudes 17./18. veebruaril ja teatades Narõškinile tsaari käsu Tartu kodanikkude väljasaatmise kohta Vologdasse. Narõškin asus otsekohe korraldust täitma, mille läbiviimisel oli suuri raskusi küütide puudumise tõttu.

Miine Tartu õhkulaskmiseks võidavat korda seada kahe nädala jooksul. Kahurväge olevat küllalt, kuid seda polevat võimalik teolude tõttu ära saata. Tema ootavat kindral von Werdenit, kelle saabumisel Pihkva polgud, mis nüüd asetsevat Tartus, võiks ära saata ja saabunud polke asetada kindlusse.

20./21. veebruaril lubas Apraksin sõita Sebeži kokkusaamiseks kindral-leitnant Baueriga⁴⁰. Apraksin pidas ühtlasi vajalikuks saata Schaumburgi 2000 ratsaväelasega rüüstama Soomet, v. Werdeni saatis ta aga Sebežist Tartu. Samuti hakati Sebežist saatma moona Pihkvasse. Kahurväe äravedu Tartust oli vahepeal alanud⁴¹. 6./7. märtsiks oli Tartust juba palju kahureid ära viidud, laskemoona äraveoga oli aga raskusi. Ka Narva elanikele oli 1./2. märtsil välja kuulutatud käsk, et nad läheksid valitseva sõjalise olundi tõttu Vologdasse, andes neile ettevalmistusteks aega kaheksa päeva⁴².

³⁸ Tsaari kiri Apraksinile, dat. Tšašnikovis 25. II 1708, Pisma VII, 1, lk. 78.

³⁹ Apraksini kiri tsaarile, dat. Velikije Lukis 14. II 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 1—2.

⁴⁰ Apraksini kiri tsaarile, dat. Pihkvas 20. II 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 2—3.

⁴¹ Apraksini kiri tsaarile, dat. Pihkvas 26. II 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 4—5.

⁴² Apraksini kiri tsaarile, dat. Pihkvas 6. III 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 5—6.

Tsaar soovis nüüd, et Eesti- ja Liivimaal toimuks põhjalik rüüstamine. 2./3. märtsil kirjutas ta Apraksinile, et oleks hea, kui saadetaks terve ratsavägi välja ja see rüüstaks kõik kohad Tallinna, Pärnu ja Riia vahel. Saadavaid härgi pidi kasutatama vilja transportimiseks Pihkvasse ja Narva. See pidi toimuma mitte liialt kiirustades. Tartuga käsib ta veel viivitada (arvatavasti Tartu kindluse õhkulaskmisega), ta tulevat ise sinna⁴³.

Jälgigem nüüd teoksil olevat väekoondamist Tartu piirkonda ja sellega seoses olevaid sõjasündmusi. Kindral-leitnant Bauer läks Apraksinile käsul Drujast edasi 22./23. veebruaril, minnes kõigepealt Sebeži, kus oli nõupidamine. Sinna polnud saabunud kindralmajor Stoltz, kelle mehed seisid endistes korterites. Bauer kavatses saata Sebežist luursalku Rõzeknesse ja Lubana järveni; oli kuulduki, et vaenlased olnud seal liikvel. Riia alla saadetud luurajate abiga saadi teada, et rootslased on jala- ja ratsaväega tulnud Uus-Riia (Dünamünde?) juurde ja et neil olevat kavatsus minna Vilnioni. Et saada kindlmaid andmeid, saatis Bauer tugeva, 300 dragunist ja 600 kalmõkist ja tatarlasest koosneva luuresalga Krustpilsil juurde. Bauer küsib tsaarilt, mis teha siis, kui Lewenhaupt läheb Väina jõe taha, et ühineda kuningaga, temal olevat säärasel juhul vähe mehi. Schaumburgi väeosal olevat halvad hobused ja need vajavat kolme nädala pikkust puhkust⁴⁴. Bauer viibis Sebežis kaua. 19./20. märtsil kirjutas ta Sebežist, et alustab edasiminekut 23./24. märtsil ja et tal olevat ainult 5000 meest⁴⁵.

Tsaari erutas muidugi Baueri teade, et Lewenhaupt läheb Vilno juurde, kuid ta arvas siiski, et see ei või nii olla; ka aasta-aeg ei sobivat selleks. Kui see aga vastu ootust siiski toimuvat, tulevat Lewenhaupti takistada⁴⁶.

Ka Menšikov kirjutas, et ta imestuvat, miks Lewenhaupt on läinud säärasesse ebasoodsasse paika kui Uus-Riia. Tema arvavat nüüd, et Lewenhaupt suunduvat Kokenhuseni, see koht asetsevat Pihkva suhtes väga soodsas kohas. Kui vaenlane kavatsevat Pihkva alla minna, minevat ta Kokenhuseni juures üle Väina jõe. Ja võib-olla sellepärast on Lewenhauptil käsk, teha säärases kohas sild, ja minnes üle jõe, jääda seisma üleminekukoha kaitseks, kuni saabub Rootsi peakorpus. Menšikov küsib, et kui Lewenhaupt läheb Vilno alla, mispärast peaks ta kõrvale jätma otsese Samogiitia tee. Kui siiski olevat tõsi, et Lewenhaupt on Uus-Riias, tulevat teda kahelt poolt silmas pidada, eriti Baueri poolt. Igaks juhuks tulevat Polotski

⁴³ Tsaari kiri Apraksinile, dat. 2. III 1708, Pisma VII, 1, lk. 85—86.

⁴⁴ Baueri kiri tsaarile, dat. 1. III 1708, Pisma VII, 1, lk. 440—441.

⁴⁵ Baueri kiri tsaarile, dat. Sebežis 19. III 1708, Pisma VII, 1, lk. 441.

⁴⁶ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Hrolkovis 3. III 1708, Pisma VII, 1, lk. 86—87.

juures teha hea sild ja valmistada võimalikult enam parvi, et juhul, kui sild rikutakse, väed ei jääks jõe taha⁴⁷.

Tõeliselt sääraseid kavatsusi Rootsi peakorteril polnud ja Lewenhauptile ei antud käsku Kuramaalt Liivimaale tulla. Oli ettevalmistusel sõjategevus tsaari väe vastu hoopis teisel kui Liivimaal. Lewenhaupt sai peakorterist käsu tulla sinna nõupidamisteks ja käskude saamiseks.

Baueri saabumine Liivimaale viibis, saabus aga kindral Nikolai v. Werden, kes, nagu nägime, Apraksini poolt oli Sebezisse edasi saadetud veebruarikuu lõpul. Werden saabus kuue polguga, tulles läbi Daugavpils piirkonna Petseri kaudu Tartu juurde 2./3. või 3./4. märtsil. Vene ratsaväge oli Tartumaal vähe, ainult 800 Murzenko polgu meest seisid Tõraveres, oodates lisa. Werden asus Tartu juures 12./13. märtsini, läks siis Kambjasse, kindlustudes siin laagris ja muidugi pidades silmas Lewenhaupti⁴⁸.

Uus olukord tekitas muidugi ärevust siinseis Rootsi võimukandjais Riias ja Tallinnas, seda enam, et nendeni olid jõudnud ka teated Tartu kindluse õhkulaskmise kavatsuste kohta. Pealegi oli karta maa laastamist. Püüti teha raskes olukorras, mis võimalik. Eestimaa kuberner Nils Stromberg andis Eestimaa aadlilipkonnale ja Kaulbarsile käsu kõige kiiremas korras läheneda lõunast ja põhja poolt Tartule, paludes ühtlasi, et Lewenhaupt saadaks selleks mõnevõrra jalaväge, et seda paremini õnnestuks vaenlaste kavatsuste ja eriti Tartu õhkulaskmise segamine. Kaulbars, kes seisis Helmes Kärstna mõisas, oli juba isiklikul algatusel kavatsenud minna oma rügemendiga üle Ema-jõe. Teated suurte vene jõudude saabumisest hirmutasid aga teda. Ta oli märtsi alguses kuulnud, et Tartus on kolm polku jalaväge ja et arvukas Vene ratsavägi, kelle hulgas palju tatarlasi, olevat saabunud Petseri juurde ning tungivat Tartumaale. Ka oli kindralmajor Schlippenbach teda manitsenud, et ta ei läheks enne üle piiri, kuni pole saabunud lähemaid teateid vaenlase üle, et vaenlast mitte asjata ärritada, et see uuesti Rootsi alale ei tungiks. Pöörduti abipalvega ka kuninga poole (nii Stromberg, Kaulbars kui ka Liivimaa Eesti osa majandusasehaldur Strömfeldt); Lewenhaupt oli vahepeal kuninga juurde läinud. Tartu juurde koondunud Werdeni väe üle sai Kaulbars kindlaid andmeid väljasaadetud luurajate abiga. Kui teated Werdeni väeosa saabumisest jõudsid Riiga, andis asekuuberner Funcken 19. 20. märtsil ooberstleitnant Brömsenile, kes seisis Ëvele juures, Zögele (Riia juures), Skoghile (Skriveri juures Väina jõe ääres) ja 20 mehele Tiesenhauseni rügemendist käsu otsekohe ühinemiseks Kaulbarsiga. Ka oli nõrgast Pärnu garnisonist käsutatud Kaul-

⁴⁷ Menšikovi kiri tsaarile, dat. Tšerejas 3. III 1708, Pisma VII, 1, lk. 441—442.

⁴⁸ Bienemann, *op. cit.*, lk. 149.

barsi juurde 300 jalaväelast ooberstleitnant Magnus Friedrich von Wolfeldti juhatusel, kokku kõik veidi alla 700 mehe⁴⁹.

Zöge saabus Burtnieki 30./31. märtsil, neli päeva hiljem tuli major Kosküll ühe Skoghi väeosa eskadroniga. Kaulbarsiga olid ühinenud Volmaris ka teised väeosad. Sinna oli muuseas saabunud ooberstleitnant Zöge 170 ja Skogh 160 ratsaväelasega, kuna Brömsen teatas, et ta ei saa anda üle 100 mehe. Needki mehed olid viletsas seisukorras ja hobused olid kurnatud, puudus üldse moon. Moonastamiseks suutis midagi ära teha veel ainult Strömfeldt, kuid sedagi suure hilinemisega. Niiviisi sai Kaulbarsi vägi moonastatud tugevasti kannatada. Loomulikult ei saanud säärane väikesearvuline ja halvasti moonastatud väeosa vaenlase suhtes midagi tähtsat ette võtta⁵⁰.

Sel ajal kui maakaitse oli nii halvas seisukorras, toimus uus Vene retk, mille tulemuseks oli hirmus rüüstamine. See retk algas aprillikuu lõpul. Juba kuu alguses oli kindral Schaumburg oma väeosaga Krustpils maha põletanud. Vahepeal pidurdas vaenlase sõjategevust kevadine suurvesi, aga kui see alanes ja võimalus avanes peale tungida, tuli Vene vägi üle piiri kindral Baueri, Stoltzi ja brigadiir Monastõrevi juhatusel. Rootsi andmeil oli venelasi 9000 meest 16 kahuriga. Puudusid jalavägi ja raske moonavoer, millega vaenlase võimalus avanes kergeks ja kiireks edasilükkumiseks. Selle väe ülesanne oli, nagu varemini tsaari käsust nägime, Liivimaa põhjalik rüüstamine. Mida ei saadud kaasa võtta, see hävitati. Baueri väeosa pidi ühinema Tartu piirkonnas seisva Werdeni väeosaga, kust saadetigi vastu 3 polku, kuna osa Werdeni meeskonnast asetati Emajõe suudmele. Selle otstarbeks oli, et Tartu evakueerimine moonast Emajõe kaudu võiks toimuda segamatult.

Minnes üle Cesvaine ja Piebalga, ilmus Bauer 16./17. aprillil Rauna juurde, suundudes siit Smiltene ja Trikatesse. Jaunmüiza juures mindi parvel üle jõe. Üks suurem väeosa seisis pikema aja jooksul Rauna piirkonnas, hävitades ja rüüstates ümbruskonda, otsides üles ka metsadesse peidetud vilja ja takistades külvitöid. Kui Riias saadi teada vaenuväe saabumisest Piebalgasse, kästi Kaulbarsi takistada Vene vägede ühinemist Tartu juures seisvate vägedega. Kooperatsiooniks, et ette võtta diversiooni lõuna poolt, saadeti Riist ooberstleitnant von Becker 600 jalaväelasega Erglisse. Kuramaalt detašeeriti Beckerile toeks ooberstleitnant von Löschern 400 ratsaväelasega. Suuri raskusi oli nende moonastamisega⁵¹.

Kaulbarsi käsul tuli major Kosküll Ruhjast 24./25. aprillil Volmarisse ja valvas Koiva jõel kuni Võnnuni; Kokmüizast Eveleni

⁴⁹ Bienemann, *op. cit.*, lk. 150.

⁵⁰ Bienemann, *op. cit.*, lk. 146–154.

⁵¹ Bienemann, *op. cit.*, lk. 156.

teostas valveteenistust Zöge, kuna Ëvelest Koikülani ja edasi valvas Brömsen. Kaulbars ise ei suutnud nende salkadega ühineda, sest tema väeosa hobused olid liiga kurnatud. Nimetatud väeosadega loomulikult ei suudetud vaenlaste vägede ühinemist takistada ja seetõttu Stromberg andis rootslastele käsu, et nad koonduksid Emajõe ja vähemalt siit takistaksid venelaste edasitungi. Eesti- ja Liivimaal kutsuti kokku ka maaelanikud, lootes, et see võiks toimuda maikuu keskel Pärnu piirkonnas. See kutse jäi peaaegu tulemusteta, sest häda ja puudus olid liiga suured.

Enne, kui väeosad Emajõe liinile suutsid kokku tulla, purustati Ëveles Brömseni väeosa⁵². Baueri enese relatsiooni järgi toimus see järgmiselt. 2./3. mail oli ta Koiva ääres ühinenud kindralmajor Stoltziga; tehes silla üle jõe, saatnud ta luuresalga välja, kuid see ei saanud teateid ega vange. Vastu 6./7. maid on ta õhtu paiku ise 2000 mehega väljunud. Järgmise päeva hommikul saatnud ta välja kasakad ja kalmõkid, kes on löönud vaenlase valveposti, tuues kaasa vange 12 meest. Ohvitseridelt saadi teada, et Brömsen seisab Ëvele mõisas. Bauer suundus nüüd Brömseni vastu, lüües viimast. Brömsen ise langes haavatuna vang⁵³. Rootsi-poolsete andmete järgi kasutanud venelased rootsi eelvahipostide spiooni juhtimisel salateed üle soo ja nimetatud valvepost piiratud sisse ja hävitatud; nii pole saanud Brömsen andmeid vaenlase lähenemisest. Brömsen saatnud välja teise leitnandi 30 ratsaväelasega, et muretseda andmeid vaenlastest ja oma eelvahtkonnast. Pealetungiv vaenlane hävitas ka selle salga ja saabus Brömseni väeosa juurde nii kiiresti, et seal ei suudetud asuda hobustegi selga, kes vahepeal olid pandud sööma. Alul löödi küll pealetungiv Vene eelsalk tagasi, kuid peajõu peale tungides püüdis end igaüks päästa, põgenedes Pärnu⁵⁴. Brömseni väeosa põgenemisele järgnes koha peal üldine kabuhirm. Põgenesid nii maaelanikud kui sõjaväeosad. Ooberstleitnant Wolfeldt taganes väikese jalaväeosaga Pärnu, samuti Kaulbars; Beckeri jalaväeosa tõmbus Funkeni käsul Ërglist Riiga. Nüüd oli maa täiesti kaitsetu. Vaenlane põletas Ëvele ümbruses, koondus siis Valka ja läks sealt 12./13. mail Mõnistesse, kust kulges maantee Pihkvasse. Siin toimus osaline ühinemine Tartu juures seisvate vägedega, kuna teine osa neist oli okupeerinud Emajõe liini.

Kui Kaulbars märkas, et pole enam otsest hädaohtu, asetas ta riviteenistuseks kõlbmatud mehed Pärnu ümbruskonna mõisadesse ja läks ülejäänutega Karksi piirkonda. Sealt edasi ei usaldanud ta aga minna, kartes äralõikamist. Peale seda kui ta sai käsu ühendada

⁵² Bienemann, *op. cit.*, lk. 156—157.

⁵³ Tsaari kiri Feodor Apraksinile, dat. Peterburis 15. V 1708, Pisma VII, 1, lk. 167—168.

⁵⁴ Bienemann, *op. cit.*, lk. 159—161.

oma väeosaga Brömseni eskadroni, läks ta Pärnu, jättes mehed major Rosenkampfi juhatusse alla⁵⁵.

Nelipühade ajal lahkus Bauer Mõnistest, minnes ida poole, kuna rüüstesalgad tee ääres jätkasid oma hävitustööd. Talupojad põgenesid ikka suuremates salkades, asudes võsastikus ja mujal sobivais paikades vaenlasele vastupanuks. Bauer peatus Rõuges, minnes juunikuu alguses Tartu juurde Tähtveresse⁵⁶. Admiral Apraksin küsis tsaarilt nähtavasti juba maikuus, kuhu peab Bauer minema peale seda, kui ta oma retke Liivimaal on sooritanud, samuti kunas Tartut õhku lasta⁵⁷. Tsaar ei vastanud nendele punktidele. Kuid 12./13. juunil kirjutas ta Bauerile, kes vahepeal oli saanud käsu Menšikovilt ühineda peavägedega, et ta seda nüüd ei tohiks teha, sest olevat suur vajadus jääda Liivimaale, et jälgida Lewenhaupti tegevust. Ainult siis, kui Lewenhaupt läheb oma korpusega Vene peavägede vastu või saadab sinna oma ratsaväe, võis Bauer ühineda peavägedega⁵⁸. Veel 23./24. juunil kirjutas tsaar Peterburist Menšikovile, kes oli arvanud, et kuningas Karl peale Berezinast üleminekut suundub Ukrainasse, et see võivat nii olla. Kuid tema, tsaar, arvavat, et Lewenhaupt ja Yrjö Lybecker eraldavad kahelt poolt Ingeri Vene alad, milleks olevat ilmseid tunnuseid. Menšikov oli tsaarile kirjutanud, et rootslased kavatsesid minna Bõhovi juures üle Dnepri, kuid Peeter I kardab, kas siin pole samane kavalus nagu Berezinalgi, kus rootslased venelasi petnud (tsaar mõtleb siin Karli ümberhaarangut). Tsaar arvab, et säärase operatsiooniga kisuks Karl venelasi Dnepri äärde, ise aga suunduks üle Väina jõe Velikije Lukisse ja, ühendades kõik oma väed, eraldaks Ingeri⁵⁹. Ja veel 28./29. juunil kirjutab Peeter Narvast Menšikovile, et Rootsi vägi tulevat Ingerisse, mitte aga Ukrainasse. Polevat vaja uskuda spioone ja vange, sest vaenlane levitavat meelega ekslikke jutte. Seepärast peab ta paremaks, et Vene jalavägi läheks Vitebskisse. Repnini asukoht Mogilevis polevat sugugi hea, sest seega olevat jalavägi väga eemaldatud Väina jõest. Kui jalavägi tuleks Vitebskisse, siis ei suutvat vaenlane teda ennetada Polotskisse või mujal Väina jõe liinile minekuga. Kui aga Karl XII läheks Ukrainasse (mida ei võiks tõenäoseks pidada), siis olevat võimalik teda Vitebskist Starodubi suundudes ennetada. Kuidagi aga ei võivat lubada seda, et Bauer läheks Väina jõele, sest sel juhul eraldaks Lewenhaupt teda Ingerist, kuna aga kuningat ta ainult ratsaväega ei suudaks

⁵⁵ Bienemann, *op. cit.*, lk. 160—162.

⁵⁶ Bienemann, *op. cit.*, lk. 162—163.

⁵⁷ Tsaari resolutsioon Feodor Apraksini esitisele arvatavasti maikuus, Pisma VII, 1, lk. 198.

⁵⁸ Tsaari kiri Bauerile, dat. 12. VI 1708, Pisma VII, 1, lk. 205.

⁵⁹ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Peterburis 23. VII 1708, Pisma VII, 1, lk. 220.

kinni pidada. Ta on siiski käskinud Baueril ratsaväega valmis olla⁶⁰. Ka Šeremetjevile kirjutas samal päeval tsaar, et rootslased suunduvad Ingerisse, mitte aga Ukrainasse, ja sellepärast peab ta paremaks, et Šeremetjevi jalavägi tuleks Vitebskisse⁶¹.

Nähtavasti oli tsaaril tõsisemalt kõne all sõjategevus just Narva ja arvatavasti ka Peterburi juures. 18./19. ja 20./21. juunil oli ta käsutanud sinna nii kindral-leitnant Baueri kui ka ülemkomandant Narõškini⁶². Arvatavasti viibis seal ka Apraksin. Nii Apraksin kui Bauer said oma esitistele tsaari poolt resolutsioone. Apraksin pidi tsaari korralduse järgi kaitsema Ingerit, Pihkvat ja teisi alasid, kus see soodsam, ja vahepeal ka ise vaenlase vastu aktiivselt välja astuma; kindral-leitnant Bauer ja kindral Werden pidid kuuluma tema ülemjuhatusse alla. Bauer pidi Apraksinile alluvusest siis ära võetama, kui Lewenhaupt ühineb kuningaga. Pihkvasse pidi jääma kolm regulaarpolku, peale selle neljandaks kodanikkudepolk. Ülemkomandant Narõskin pidi alluma Apraksinile. Apraksini küsimusele, kus ta peaks asuma, kui Rootsi vägede ülemjuhataja Soomes Yrjö Lybecker läheneb Peterburile ja Lewenhaupt Pihkvale, arvas tsaar, et siin on tarvilik veel kaaluda; ta võivat asuda ehk keskele, et anda käske mõlemale poole⁶³.

Bauerile antud korraldustest näeme, et Bauer oli saanud teate Lewenhaupti kavatsusest 15./16. juunil suunduda Riist Tartu juurde. Ta küsib nüüd tsaarilt, kas siis, kui Lewenhaupt läheb Tartu, Pihkva või Narva juurde, ta peab Lewenhaupti vastu talitama defensiivselt, või kui jõud lubab, ka ofensiivselt. Tsaari arvates pidi Bauer astuma lahingusse ainult siis, kui on kindel lootus võiduks; olevat siiski parem sagedamini pidada kirjavahetust peaväega, sest kui ühel kohal on lahing, tuleb teisel kohal talitada defensiivselt. Bauer pidi teotsema Lewenhaupti vastu defensiivi korral terve väega, aga kui ta saab käsu minna kaugemale, pidi ta jagama jalaväe linnade vahel ja edasi minema ainult ratsaväega. Säärasel juhul pidi ta saama Peterburist täienduseks kaks ratsaväepolku. Baueri isiklik arvamine oli, et tal kõige parem oleks jääda koos vägedega Tartu juurde, sest siit saavat ta kõige paremini teada, kuhu kavatseb minna Lewenhaupt. Tartut ei võivat ta veel õhku lasta vilja pärast, mis kasvavat ja mis võivat valmida kahe nädala jooksul. Vajaduse korral suutvat ta Tartu poole päeva jooksul õhku lasta.

---

⁶⁰ Tsaari kiri Menšikovile, dat. Narvas, 28. VII 1708, Pisma VII, 1, lk. 225.

⁶¹ Tsaari kiri Šeremetjevile, dat. Narvas 28. VI 1708, Pisma VII, 1, lk. 227.

⁶² Tsaari kirjad Bauerile, dat. 18. VI, ja Narõskinile, dat. Kronslottis 20. VI 1708, Pisma VII, 1, lk. 214.

⁶³ Tsaari resolutsioon Apraksini esitisele arvatavasti 28. VI 1708, Pisma VII, 1, lk. 227–230.

Tsaar jättis Tartu õhkulaskmise aja Baueri otsustada. Kuid ta pidavat väga selle järele valvama, et vaenlane seda kavalusega ei võtaks, ja kui pealetung toimub väljaspool Liivimaad, ka sel juhul kindlus õhku lasta ⁶⁴.

7./8. juulil oli tsaarile Bauer kirjutanud, et temale saabunud teate järgi Lewenhaupt terve oma korpusega on edasi läinud ja et rügemendid Tallinnast olevat laevaga Riiga viidud. Et saada kindlaid andmeid, on ta saatnud ühe polkovniku Riiani, et saada mõnd teadlikumat vangi. Apraksin vastas Bauerile 15./16. juulil, kui teade õige olevat, siis ühinegu Bauer terve oma diviisiga peavägedega, pidurdades võimalikult Lewenhaupti tegevust. Tartus olevat ta käskinud juhul, kui Bauer lahkub, talitada tsaari käsu järgi ⁶⁵. Bauer läkski, kaasas 14 000 meest, jättes Pihkva ja Narva juurde 300 dragunit ⁶⁶

22./23. juulil kirjutas Apraksin tsaarile, et Bauer on lahkunud Liivimaalt esimeste teadete saabumisel Lewenhaupti siirdumisest Rootsi peavägede juurde. Tartu olevat õhku lastud ja polevat alles enam ühtki bollvärki ega torni.

Meie ei peatu lähemalt Baueri lahkumisel Tartu juurest, samuti ka Tartu kindluse ja linna hävitamise juures, sest seda küsimust käsitleb Bienemann oma uurimuses. Lisaksime ainult niipalju, et Bienemanni andmeil algas Tartu hävitamine 11./12. juulil, kusjuures purustati kindlustise müürid, kuna muldmikud jäid enamasti purustamata ⁶⁷.

Eesti ajaloo seisukohast on sõjategevusel 1707. a. sügisel ja 1708. a. esimesel poolel suur tähtsus. Maa sai jälle raskesti kannatada. Kui Eesti-vastane operatsioon a. 1700—1704 oli seotud tsaari püüdega pääseda Läänemere äärde, siis olid 1707. a. lõpu ja 1708. a. sõjasündmused tugevasti seoses Karli peaväe tegevusega, kus tsaar püüdis aimata kuningas Karli sõjalisi kavatsusi, arvates, et peaesmärgiks kuningal on Ingeri ja teiste Läänemeremaade taasvallutamine. Siin püüdis tsaar takistusi luua nende sammudega, mis Liivimaal ja mujal Lewenhaupti vägede vastu olid kavatsusel ja teostamisel.

Kuid samal ajal jälgis tsaar eriti kuningas Karli peaväge, sest tõeline hädadoht ähvardas just selle poolt ja Lewenhaupti käsutuses oleva Kuramaa väliväe osatähtsus võis suureneda selle kaudu, kui ta oleks kas ühinenud Rootsi peaväega või Rootsi peaväe suundumisel

⁶⁴ Tsaari resolutsioon Baueri poolt esitatud punktidele arvatavasti 28. VI 1708, Pisma VII, 1, lk. 230—231.

⁶⁵ Admiral Apraksini kiri tsaarile, dat. 15. VII 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 10—11.

⁶⁶ Admiral Apraksini kiri tsaarile, dat. Peterburis 19. VII 1708; Mõšlajevski, *op. cit.*, lk. 11.

⁶⁷ Bienemann, *op. cit.*, lk. 169 jj.

Liivimaale teostanud iseseisvaid operatsioone. Kõiki sääraseid võimalusi pidas tsaar hoolega silmas. Nägime ju eespool, kuidas tsaar oli pidevalt, 1708. a. kesksuveni, peaaegu painajaliku surve all, kartes, et Rootsi vägi suundub Loode-Vene alade vastu, kusjuures pinevus jõudis haripunktile 1708. a. jaanuarikuu lõpul, kui Rootsi sõjavägi forsseeris suure kiirusega Poola jõgede liine, liikudes idasuunas edasi. Tsaari kartus Loode-Vene alade pärast mõjustas tugevasti Liivimaa saatust 1707. a. lõpul ja järgmise aasta esimesel poolel.

Tsaarile kangastusid mineviku kurvad sündmused, nagu kaotus Narva all, kuigi tsaar võis nüüd juba arvestada oma väe suuremat vastupanuvõimet, kui a. 1700, mil Vene sõjaväe reorganiseerimine oli veel algastmel. Kuid siis seisis tema kõrval kuningas August, nüüd tuli tal võidelda kardetava vaenlasega üksi.

Tsaar oli siiski väsimatu, omades palju suuremaid kogemusi kui a. 1700, samuti oli nüüd Vene väe juhtkond kõrgemal tasemel kui nimetatud aastal. Raugematu tahtejõuga oli Peeter I nüüd valmis vastu võtma seda, mis oli tulemas, olgugi et vastase samme juhtis samuti raudse tahtejõuga ja kogunud isik. Kuningas Karl suundus Dnepri jõe liini vastu, mis vabastas tsaari alalisest kartusest Loode-Vene alade ja Ingeri pärast, tuues talle uusi suuri ülesandeid Vene ala kaitsemisel teisel. Uues piirkonnas vastasel oli aga ääretu suuri raskusi juba looduslike tõkete tõttu, kõnelemata tagavarade baasist isoleerumisest. See viis küll võitluse Liivimaast kaugemale, kuid ka võitluse tulemused teisel mõjustasid Eesti ja Läti ala edaspidist lõplikku saatust.

H. Sepp.

Les opérations de Livonie pendant la guerre du Nord (fin de 1707 et première moitié de 1708).

Résumé.

Il est paru des éléments de sources qui permettent d'une manière bien plus détaillée qu'auparavant de suivre les événements de la guerre du Nord à la fin de 1707 et dans la première moitié de 1708 et de comprendre l'état de tension, qui, en, raison de ces événements, régnait chez l'autre parti en lutte, savoir auprès du tsar Pierre. Dans l'état actuel nous sommes intéressés par la question de savoir comment cette tension influa sur la situation dans la partie livonienne du secteur baltique oriental.

Vraisemblablement il y eut lors des événements de la guerre du Nord à la fin de 1707 et dans la première moitié de 1708 un lien direct avec l'activité militaire en Livonie. Notamment le tsar Pierre I craignit dès le début, après que le roi de Suède fut revenu de Saxe et fut passé derrière la Vistule, que Charles XII ne se dirigeât avec le gros des troupes par la Livonie vers les territoires russes. Le tsar estimait que l'avance du roi Charles dans la direction de l'est se ferait un peu plus tard, une fois que, par suite de l'hiver, l'état des routes serait meilleur. Il envoya de Pétersbourg le général de cavalerie Rudolf Schaumburg saccager la Livonie par Tartu dans la direction de Riga; en même temps il semble qu'une offensive

ait été également projetée contre l'armée de Lewenhaupt en Courlande, en utilisant dans ce but les troupes du général Anikita Repnin et du lieutenant-général Rudolf Felix Bauer. Mais celles-ci firent leur offensive trop tard, principalement en raison du mauvais temps, mais aussi à cause de cette circonstance que le gros de l'armée suédoise, franchissant la Vistule fin 1707-début 1708, poursuivit son mouvement vers l'est et arriva jusqu'à Grodno à la fin de janvier. Le tsar se trouva alors dans une excitation extrême, en particulier du 21 au 25 janvier, craignant que Charles, se dirigeant par la Livonie vers les territoires russes, ne coupât de la Russie l'Ingrie, conquise à grand peine par le tsar sur la Suède de 1701 à 1703. En proie à une grande agitation il donne l'ordre de déporter en Russie les bourgeois de Tartu et de Narva et de miner la citadelle de Tartu de manière à la faire sauter quand Charles se dirigera vers la Livonie. Le tsar estima également nécessaire la dévastation complète de la Livonie qui s'effectua à partir de la seconde moitié d'avril 1708. A la fin de juin 1708 le tsar était encore à craindre une offensive possible de Charles à travers la Livonie vers le territoire russe. Cet énervement ne disparut que lorsque le roi Charles, après la victoire de Holowczyn, se fut dirigé vers la ligne du Dniepr et que Lewenhaupt eut quitté la Courlande pour s'unir au gros de l'armée du roi Charles. Alors seulement les troupes russes furent retirées de Tartu vers le sud sur le terrain principal de l'activité militaire et la situation en Livonie resta d'abord plus calme; mais la Livonie avait eu à souffrir de terribles ravages, en particulier les parties orientale et centrale de la Livonie méridionale. En juillet on fit aussi sauter la citadelle de Tartu de manière que les troupes suédoises ne pussent l'occuper par une attaque de surprise et l'utiliser comme point d'appui.

Suurriikide poliitika esimese Hiina kriisi ajal a. 1897—1899.

Imperialismi ajastul tekkinud poliitiliste kriiside perioodidest on esimese Hiina kriisi aeg huvitavamaid ja ühtlasi üks tüüpilisemaid, täis omapäraseid imperialistliku poliitika võtteid. Meie näeme sellesse perioodi süvenedes markantselt väljendatult suurriikide püüdeid kindlustada oma maa poliitikale ja kapitalile mõnes Kaug-Ida maailmakolikas sobivat või koguni monopolset seisundit, võime märgata tihedaid sidemeid rahvamajanduse ja välispoliitika vahel ning leida üllatavaid võrdlusvõimalusi praegusaja nähtustega.

Esimese Hiina kriisi ajastu rünnakutele asudes võis suurem osa suurriike lähtuda endise aja ekspansiooni saavutistest.

Prantsusmaa, Inglismaa, Venemaa kui ka Jaapan olid saanud Hiina enda või tema mõjualuse territooriumi arvel mitmesuguseid juurdelõikeid ja õigusi. Peale selle oli välismaalastel tähtsamates Hiina linnades, nagu Šanghais jne., oma asundusi. Seevastu ei olnud aga Saksamaa, kes oli alles võrdlemisi hiljuti suutnud koguneda kindlustatud olekust suuremaks tervikuks, ei jõudu ega mahti saanud Kaug-Idas kanda kinnitada. Saksamaal oli küll juba 1860-ndate aastate

lõpupoolel tarvidust tuntud oma laevastikubaasi järele¹ ja krahv Eulenburgi missiooni poolt oli selleks kohaseks tunnistatud Formoosa saar². Vahepeal oli baasi hankimise küsimus tagaplaanile jäänud, kuid Saksamaa jõu kasvades ja kabinetide suurpoliitika Kaug-Idas elavnedes sai küsimus taas akuutseks. Saksamaal hakati muuseas kartma teiste riikide ettejäudmist sobivate Kaug-Ida kohtade haaramisel³. Ka kommertshuvide pärast peeti toetuspunkti vajalikuks⁴ ja ei puudunud ka prestiiži ja lihtsalt agressiooni maiguga kaalutlused⁵. Tahe Hiina rannale kinnitumiseks oli muu seas otseses seoses ka laevastiku kavaga⁶, mille üheks põhjenduseks ja toeks tuligi luua merevähedid Kaug-Idas.

1890-ndate aastate teisel poolel muutus küsimus üha akuutsemaks ka selle tõttu, et viimase aja Saksamaa poliitika oli loonud mõjuvaid eeldusi toetuspunkti hankimise aktsiooni edukaks läbiviimiseks. Saksamaa oli Venemaale ja tema liitlasele Prantsusmaale siiralt abiks olnud Jaapani Liaotungi poolsaarelt lahkuma sundimisel a. 1895; sinna oli see riik pesitsenud Hiina-Jaapani sõja puhul ja ka sinnajäämise endale kindlustanud Šimonoseki rahulepingus. Seetõttu arvati, et tänuvõlglane Hiina, kes oli säilitanud Saksamaa kaasabil Liaotungi poolsaare, osutab Saksamaale lahkett vastutulekut. Sedasama arvati loomulikult ka Venemaa suhtes. Mis puutub Inglismaasse, siis oli Saksa esindaja Inglise kabineti liikmetega läbi rääkides mulje saanud, et Saksamaa võis tugipunkti saamiseks arvestada Inglise valitsuse toetust⁷. Ka Jaapani valitsus näis vaatavat, nende riigimeeste väljenduste järgi otsustades, Saksamaa kinnitumisele Hiina maa-alale mitte vastumeelselt⁸. Hoogu andis Saksa valitsusele ka „Alldeutscher Verband“. See ühing esitas näiteks Saksa püüete suhtes Kaug-Idas kantslerile märgukirja kus toonitati, et Saksamaa pidavat taotlema riigi huvides kogu energiaga ja arvestamata teisi riike tugevat ja kindlustatud valdust Hiina vetes, olgu see siis sadam või saarte grupp; selleks soovitati Amoy'd ehk Tšusani saari⁹.

Hangitava koha suhtes ei olnud Saksamaal hulk aega kindlaid

¹ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinete 1871—1914. Hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelsohn-Bartholdy und Fr. Thimme, Berlin 1924, IX Band, nr. 2255, lk. 255. (Järgnevas tsit.: GP IX, XIV, 1.)

² GP IX, nr. 2219, lk. 246.

³ GP IX, nr. 2219, lk. 245 j.

⁴ GP XIV, 1, nr. 3653, lk. 17.

⁵ Schulthess' Europäischer Geschichtskalender 1897. Hrsg. v. G. Roloff, München, lk. 71. (Järgnevas tsit.: GK 1895, 1897, 1898, 1899.)

⁶ B. v. Bülow, Deutsche Politik, Berlin 1916, lk. 108.

⁷ GP XIV, 1, nr. 3662, lk. 26, lk. 62. märkus*.

⁸ GP XIV, 1, nr. 3662, lk. 26.

⁹ Die Britischen amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898—1914. Hrsg. v. G. P. Gooch und H. Temperley; hrsg. v. H. Lutz, III Band, Berlin u. Leipzig 1929, lk. 567. (Järgnevas tsit.: BD I, 1, III.)

arvamusi. Aga 1897. a. sügisest peale hakkab ülekaalu omama Kiaotšou¹⁰ ja vastavad andmete kogumised lasksid seda kohta paista üha paremas valguses. 5. IX 1896 aruandes väitis admiral A. Tirpitz, et Kiaotšou laht moodustavat ainukese loomuliku ja hea sadama kogu Hiinas põhja pool Šanghaid kuni Niutšvangini¹¹. Soodsa hinnangu andis Kiaotšoule ka Hiina meretollidirektor. Ta leidis, et sadam asub soodsal kohal mitte ainult Šantungis, vaid ka Põhja-Hiina sisse- ja väljaveo valitsemiseks. Edasi väitis ta, et koht olevat soodus dokkideks ja laevaehituseettevõtteks ning et tagamaa olevat rikas ja sisaldavat sült, rauda ja mineraale. Ta pidas Kiaotšoud ka heaks lähtekohaks raudteele Pekingi — ja Kiaotšou elanikke parimaiks kogu Hiinas nii füüsiliselt kui vaimselt. Uhtlasi kinnitas ta, et sealne kliima on eurooplastele asumiseks kohane. Lisaks tegi admiral Tirpitz veel kindlaks, et Kiaotšou laht on merepraktilises mõttes ka jäävaba¹².

Saksamaa hakkas Hiina võimude juures pinda katsuma laevastikubaasi suhtes juba 1895. a. oktoobris. Kõige esiteks võeti käsile Hiina saadik Saksamaal, keda sondeeriti mitteametlikult oktoobrikuu lõpul. Hiina saadik avaldas õigustatud kartust, et juhul, kui Hiinamaa tuleks Saksamaa soovile vastu, tõstataksid teised suurvõimud samasuguseid pretensioone ja tekitaksid raskusi¹³. Samal ajal, umbes samal viisil ja samade tulemustega sondeeriti Saksa saadiku poolt ka Pekingis¹⁴. Hiinlased ei osutanud Saksamaale mingit lootudet tänu ja kasutasid venitamise taktikat umbes 14 kuud. Lõppeks detsembris a. 1896 teatas Hiina valitsus, et ta ei saa Saksamaa soovi täita, sest teised võimud nõuaksid siis samasuguseid kontsessioone¹⁵. Selge oli, et Saksamaa pidi valima mõne drastilisema tee, kui ta tahtis tingimata oma soovi teostada. Hämmastav on leida, kuidas üht niisugust rangemat teed juba mõne aja eest oli näidanud Hiina saadik ise. Nii nähtub ettekandva nõuniku Klehmet'i ülestähendusest 18. III 1896, et Hiina esindaja ja tema saatkonna sekretär Kreyer on veebruaris soovitanud otsekohe soovitatav koht haarata ja siis alles läbi rääkida. Saadik ise ei tahtvat omalt poolt asja Pekingis patriootiliste kisajate pärast algatada ning ilma vähese vägivalla tarvitamiseta ei saavat Saksamaa midagi kätte. Ka Saksa saadik Pekingis olevat korduvalt ja tungivalt sama soovitanud¹⁶. Lõppeks Saksamaa kalduski sellele soovitatud markantsemale lahendusviisile. Veebruaris 1897. a. arvasidki keiser Wilhelm ja välisasjade riigisekretär A. Marschall v. Biberstein, et koht tuleb valdusse võtta sõjalaevadega ja sellega

¹⁰ GP XIV, 1, nr. 3650, lk. 14 j.

¹¹ Arthur Julius Irmer, Die Erwerbung von Kiautschou 1894 bis 1898, Köln 1930, lk. 28 j. (Järgnevas tsit.: Irmer.)

¹² GP XIV, 1, lk. 33. märkus*, nr. 3665, lk. 36 jj.

¹³ GP XIV, 1, nr. 3653, lk. 17 jj.

¹⁴ GP XIV, 1, nr. 3653, lk. 17, nr. 3655, lk. 20. märkus**.

¹⁵ GP XIV, 1, nr. 3671, lk. 48.

¹⁶ GP XIV, 1, nr. 3662, lk. 26.

luua sündinud fakt¹⁷. Esialgu Saksa valitsus siiski viivitas, tundes nähtavasti teatavat piinlikkust nii järsu sammu astumiseks.

Isegi üks Vene diplomaat väljendus suvel, et selline ajakaotamine olevat kahetsusväärne; pidavat hea juhuse ära ootama ja siis haarama¹⁸. Niisugune nõuanne võis ainult kinnitada sakslasi nende kavatsusis. 1. XI 1897 saabuski lõppeks siis see hea juhuse, mida tõtatigi kasutama. Tõenäone on, et ka ilma selle paraja juhusega oleks haarang tulnud teostamisele, ainult ehk pisut hiljemini. Mainitud päeval tapeti seksti „Da-dan-hui“, s. o. „Suure noa“ poolt kaks Saksa misjonäri¹⁹ Šantungi provintsis²⁰. Saksa keiser rõõmutses väga, et hiinlased andsid lõpuks nii kaua oodatud ajendi ja „vahejuhtumi“²¹. Kohe, kui ta 6. novembril ajalehist luges 1. novembri sündmusist, telegrafeeris ta välisametile, öeldes, et laevastik peab silmapilkselt Kiaotšouisse sõitma ja raskeimate repressaalidega ähvardama, kui mitte silmapilkselt Hiina valitsuse poolt ei anta rahas mõõdetavat kõrget kahjutasu ja roimareid ei jälitata ega karistata; ta olevat kindlasti otsustanud loobuda Saksa üliettevaatlikust, kogu Ida-Aasias juba nõrgana nähtud poliitikast ja täie valjusega ning, kui vaja, siis brutaalse arvestamatusega näidata hiinlastele, et Saksa keiser ei lase enesega naljatada²². Samal päeval telegrafeeriti admiral Diederichsile käsk Wuusungi, et too läheks silmapilk kogu laevastikuga Kiaotšouisse, vallutaks sobivad punktid, välja pressiks omal viisil täieliku hüvituse ja teotseks suurima energiaga²³. 14. XI 1897 sooritasidki Saksa sõjalaevad oma ootamatu külastuse Kiaotšou lahte. Hiinlased seadsid viisakalt valmis aukompanii vastuvõtmiseks. Rahuliku külastuse asemel ilmus aga Diederichsi juhatuse all 717-meheline dessantvägi, kes võttis valdusse munitsioonihooned ja laod. Hiina 1600- kuni 2000-mehelise garnisoni komandör, kindral Tšang, sai seletuse vallutus põhjusist ja üleskutse kolme tunni jooksul taanduda, kusjuures marsisihiks pidi olema 15 km põhja pool olev Tsangkou. Teatava järelemõtlemise järel kindral Tšang võttiski lipu maha ja taandus. Kell 2.30 heisati Saksa lipp. Hiinlasile jäeti püssid kätte militaarau säilitamise mõttes, aga munitsioon ja kahurid jäid maha²⁴.

Laevastikubaasi hankimine Kaug-Ida vetes oli sooritatud, kuid ühtlasi oli seega asetatud nurgakivi esimesele Hiina kriisile.

Nüüd tekkis küsimus, kuidas seda riskantselt teostatud sammu sanktsioneerida. Küsimus tuli arutusele juba järgmisel päeval peale Kiaotšou vallutamist, s. o. 15. XI 1897. a. keiser Wilhelm II eesistu-

¹⁷ GP XIV, 1, nr. 3673, lk. 50.

¹⁸ GP XIV, 1, nr. 3677, lk. 56.

¹⁹ I r m e r, lk. 5.

²⁰ GK 1897, lk. 338.

²¹ GP XIV, 1, nr. 3690, lk. 69.

²² GP XIV, 1, nr. 3686, lk. 67.

²³ GP XIV, 1, nr. 3687, lk. 68.

²⁴ I r m e r, lk. 5.

misel toimunud Saksa valitsuse nõupidamisel. Seal otsustati muu seas silmas pidada Kiaotšou lahe kestvat valdussevõtmist, kuid niipalju kui võimalik säilitada Hiina riiklikku ülemvõimu — võib-olla selle läbi, et maa võtta pikaajalisele rendile ja nõudmised kruvida nii kõrgele, et neid poleks võimalik täita ja see asjaolu õigustaks edaspidist valduses hoidmist²⁵. Saksamaa tollase juhtkonna suurepäraseid imperialistlikke võtteid ja õigusest arusaamist demonstreerisid Wilhelm II ja ta vend ka hiljemini. Kuu aega peale kirjeldatud sündmuse keiser Wilhelm sõitis Kieli, et jumalaga jätta prints Heinrichiga, kes pidi sõitma kahe soomusristlejaga Ida-Aasiasse. Õhtulauas pidas ta joogikõne, kus ütles, et kui keegi peaks tahtma sakslasi nende heade õiguste suhtes haavata, siis löögu Heinrich sekka soomustatud rusikaga²⁶. Prints Heinrich vastas, et teda meelitavat ainult Wilhelmi püha isiku evangeeliumi välismaal kuulutamine ja jutlustamine igaühele, kes seda kuulda tahab ja ka neile, kes seda ei taha²⁷. Militaristliku haaranguga käsikäes käis muidugi majanduslik ekspansioon. Vastavaks teerajamiseks asus 27. I 1898 Kaug-Itta teele valitsuse esindajaist ja tööstureist koosnev komisjon, et uurida vahendeid ja teid Saksa ekspordi suurendamiseks²⁸.

Kirjeldatud sakslaste mentaliteedi juures oli loomulik, et hiinlastel polnud lootust sakslaste lahkumist Kiaotšoust. Hiinlased olid sunnitud rahuldama sakslaste kahjutasu ja hüvituse nõuded²⁹ ning alla kirjutama 6. III 1898 rendilepingule Kiaotšou asjus. Sellega määrati, et 50 km vöö ulatuses Kiaotšou lahest kõrgveeseisu juures Hiina lubas Saksa vägede läbimarssimist igal ajal ja loobub ühtlasi korralduste tegemisest, millel ei ole Saksa valitsuse nõusolekut. Hiina valitsusele jäeti aga suveräänsus ja ta võis kokkuleppel Saksa valitsusega väeosi paigutada sinna vöösse ja kasutada muid militaarvahendeid. Rendikestuseks määrati esialgselt 99 a. ja fikseeriti Saksamaa õigus kindlustisi ehitada. Hiina lubas renditud alal rendiajal suveräänsusõigusi mitte kasutada ja jättis selle õiguse Saksamaale. Määrati kindlaks ka piirid. Saksamaa lubas püstitada vajalikud meremärgid ja loobus maksu võtmisest Hiina laevadelt Kiaotšou lahes, välja arvatud erandjuhud. Juhul, kui Saksamaa soovi oleks avaldanud lahte Hiinale tagasi anda enne renditermini lõppu, pidi Hiina tasuma tehtud kulud ja andma Saksamaale ühe sobivama koha. Ühtlasi kohustus Saksamaa lahte mitte edasi renditama mõnele teisele võimule³⁰. Hiina lubas Saksamaale ka kaks raudtee ehitust Šantungis. Selleks tööks pidi asuta-

²⁵ GP XIV, 1, nr. 3701, lk. 85 j.

²⁶ GK 1897, lk. 166 j.; Heinrich Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus 1884—1914, I Band, Berlin 1919, lk. 152. (Järgnevas tsit.: Friedjung.)

²⁷ GK 1897, lk. 167.

²⁸ GK 1898, lk. 19.

²⁹ GK 1898, lk. 20.

³⁰ Staatsarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte

tama Hiina-Saksa kompanii. Kompaniile lubati kõik paremused, mis olid teisilgi Hiina-välismaa kompaniidel, ja sakslasil lubati kasutada kaevandusi mõlemal pool raudteed 30 li ulatuses. Lubati ka pöörduda sakslaste poole igal juhul, kui Šantungis oleks tarvis võõrast abi. Juhul, kui sakslastel poleks kalduvust selleks, pidid Hiinale jääma vabad käed³¹. Selle lepinguga oli Saksamaa sanktsioneerinud oma haarangu, pannes ühtlasi tugeva aluse majanduslikule ekspansioonile; lõppeks 2. IX 1898 kuulutas ta Kiaotšou vabasadamaks³².

Kiaotšou haaramise tulemuseks oli aga samalaadilise aktsiooni sooritamine Venemaa poolt. Juba mõni aasta varemini oli Venemaal esinetud arvamusega, et Venemaa vajab Vaiksel ookeanil jäävaba sadamat. Sellest kirjutas näiteks ajaleht „Grazdanin“³³. Ka Venemaa kõrgetempoline tööstuslik areng suunas tähelepanu uute alade hankimisele, kuhu oleks võinud paigutada eriti metallitööstuse produktiooni, mille tõus oli eriti tugev. Vastavate produktide vastuvõtjais näisid sobivat uued raudteed, dokid ja muude ehituste alad.

Venemaa oli endale soodsa eelduse loonud Kaug-Idas edasitungimiseks Austriaga a. 1897 Peterburis sõlmitud lepinguga, kus pooled kohustusid, et nad tulevikus Balkanil enam üksikult ei esine, vaid arutavad iga esilekerkivat küsimust ühiselt ja — saanud kokkuleppele — teotsevad ühiselt. Venemaa oli sellega loonud endale vaba seljataguse Euroopas, mis võimaldas talle tarbe korral Ida-Aasias rünnakule asuda³⁴. Vastuseisu polnud karta loomulikult Prantsusmaa poolt, kes oli Venemaa liitlane, ja ka mitte Saksamaa poolt. Keiser Wilhelm II oli koguni tsaar Nikolai II-le peale käinud, et ta vallutaks Liaotungi poolsaare³⁵. Niisugusele haarangut inspireerivale pinnale langesidki teated Saksamaa poolt teostatud Kiaotšou aktsioonist. Vene tollase rahaministri S. Witte mälestustest nähtubki kinnitavalt, et novembrikuul a. 1897 said mõned ministrid krahv M. N. Muravjevilt (Vene välisminister) tähekeese („zapiska“) ja hiljemini kutse ilmuda koosolekule, kus eesistujaks oli keiser Nikolai II. Tähekeses olnudki, et sakslaste poolt teostatud Tsingtao vallutamise tõttu on Venemaa jaoks ilmunud moment võtta üks Hiina sadamaist, kusjuures selleks ette pandi Port Arthur või Talienvan³⁶. Muravjevi hilisema väljenduse järgi võis

der Gegenwart. Hrsg. v. Gustav R o l o f f, 61 Band, Leipzig 1898, nr. 11 519, lk. 1 jj. (Järgnevas tsit.: StA 61, 64.)

³¹ Treaties and Agreements with and concerning China 1894—1919. Edited by John V. A. MacMurray. Publications of the Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, Washington. Volume I, New York 1921, lk. 115 j.

³² GK 1898, lk. 371.

³³ GK 1895, lk. 287.

³⁴ Friedjung, lk. 162 j.

³⁵ A. P. Izvolski, Vospominanija, Petrograd—Moskva 1924, lk. 87.

³⁶ S. J. Witte, Vospominanija; Tsarstvovanije Nikolaja II, I tom, Berlin 1922, lk. 120. (Järgnevas tsit.: Witte.)

Venemaa Saksa valitsusele ainult tänulik olla, et ta Kiaotšou vallutamiseega võimaldas Port Arthuri ja Talienvani kiirendatud valdussevõtmise, milleks muidu põhjus oleks olnud raskestileitav³⁷. Mainitud novembrikuu koosolekul Muravjev kaitses haaramiskavatsust, kuna Witte vastu vaidles. Sõjaminister P. S. Vannovski toetas Muravjevi. Witte ägedaile vasturääkimisele andis keiser järele ja koosoleku žurnaali märgiti, et keisrile polnud soovitatav nõustuda välisministri ettepanekuga. Ent hiljemini otsustas keiser siiski ümber³⁸. Mõni päev peale koosolekut Nikolai II öelnud Wittele, et ta otsustanud võtta Port Arthuri ja Talienvani ja olevat juhtinud sinna laevastiku sõjaväega. Keiser lisanud juurde, et ta seda teinud Muravjevi ettekande alusel, kelle teadete järgi Inglise sõjalaevad ristelnud Port Arthuri ja Talienvani ligidasis kohis, mis kinnitanud, et kui venelased ei haara neid kohti, siis teevad seda inglased. Järelikult andsid inglased viimase tõuke Vene haarangu teostumiseks. Witte arvas küll Muravjevi teate kohta, et see olevat olnud ebaõige, nagu tema hiljemini sellest teada saanud Inglise saadikult; nimetatud kohtade ligidal olnud küll mõned Inglise sõjalaevad, aga mingisugust kavatsust mõne sadama haaramiseks inglastel polevat olnud³⁹. See Witte väide on võrdlemisi naiivselt põhjendatud, sest vaevalt Inglise saadik oleks seda Wittele öelnud ilma vastava instruksioonita, kui inglastel oleks olnud haaramise kavatsus. Et niisugune kavatsus siiski võimalik võis olla, näitab meile hilisem aeg. Nii teadis Saksa Londoni saadik 29. III 1898 telegraferida, et koloniaalminister J. Chamberlain öelnud temale kuulnud olevat, loomulikult küll ainult kuulujutuna, et juttu näivat olevat Inglise laevastiku saatmisest Talienvani. Ta lisanud juurde, et ühelt Talienvani ligidal olevalt kõrgendikult võivat Port Arthuri sadamat domineerida⁴⁰. Olgu kuidas oli, aga Venemaa arvestas inglaste ettejäudmise võimalust ja asus kiires korras aktsiooni teostamisele. Hiina valitsuselt hangiti vastav luba ja kästi siis laevastikul Port Arthurisse ankrusse minna, et seal viibida ajutiselt kuni uue käsu saamiseni⁴¹. 18. XII 1897 saabuski teade Peterburi, et Vene laevastik on asunud Port Arthurisse⁴². Vene väed aga ei maabunud sakslaste kombel kohe⁴³, vaid alles 28. III 1898. Siis asuti linna — maavägi maa poolt, merevägi sadama poolt⁴⁴. See sündis üks päev peale lepingu allkirjutamist Vene- ja Hiinamaa vahel Port Arthuri loovutamise kohta⁴⁵.

³⁷ GP XIV, 1, nr. 3757, lk. 158.

³⁸ Witte, lk. 120 jj.

³⁹ Witte, lk. 122 j.

⁴⁰ GP XIV, 1, nr. 3782, lk. 198 j.

⁴¹ GP XIV, 1, nr. 3733, lk. 121.

⁴² GK 1897, lk. 301.

⁴³ Witte, lk. 124.

⁴⁴ Graf Ernst Reventlow, Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914, Berlin 1918, lk. 115.

⁴⁵ GK 1898, lk. 369.

Selle lepingu läbiviimisega oli olnud Venemaal suuri raskusi. Hiinale esitatavate nõudmiste suhtes oli peetud valitsuse koosolek, kelle väljatöötatud tingimused tehti Hiinale teatavaks. Ent Hiina valitsus ei nõustunud. Selles mõttes avaldasid mõju Inglise ja Jaapani diplomaadid. Venemaa ei tahtnud vägivalda tarvitada, ent näis, et ei ole muud pääs- teed piinlikust ummikust. Olukorra päästmiseks segas Witte end vahele väga omapäraste vahenditega. Ta telegrafeeris rahaministeeriumi agendile, paludes teda korraldada kokkusaamist Lihungtsangiga ja teise tähtsa ametikandja Tšaninhuan'iga ja soovitada neile Witte nimel mõju avaldada, et kokkulepe vastu võetaks, kusjuures Witte lubas mõlemale kingitused (sic!) — esimesele 500 000 rbl. ja teisele 250 000 rbl. Igasuguseks kahtluse peletamiseks nende summade ise- loomu suhtes ütleb Witte ise, et see olnud esimene kord, kus ta läbirääkimisel hiinlastega on tarvitanud mõjustamist altkäemaksuga. Hiina keisrinna andiski peale pikemaid nurumisi Vene nõudmistele järele⁴⁶ ja leping kirjutati alla 27. III 1898. Selles öeldakse, et Vene valitsusele renditakse Port Arthur ja Talienvan ja et leping ei riiva- vat mingil kombel Hiina keisri suveräänseid õigusi. Rendiajaks määrati 25 a., mis aega võis pikendada mõlema valitsuse vastastiku- sel nõusolekul. Nimetatud aja jooksul pidi kuuluma renditud terri- tooriumil kogu militaarkomando nii mere- kui maavägede suhtes ja samuti kõrgem tsiviilhaldamine Vene võimudele ja see pidi kontsentree- ritama ühe isiku kätte, kes igatahes ei tohtinud omada tiitlit „kuberner“ või „kindralkuberner“. Põhja poole kokkulepitud piiri määrati neutraal- vöö, kus tsiviilvalitsemine pidi kuuluma täielikult hiinlastele. Hiina vägesid võis saata sellesse vöösse ainult Vene võimude nõusolekul. Mõlemad valitsused tunnistasid, et Port Arthurit kui täielikku militaar- sadamat kasutatakse ainult Vene ja Hiina laevade poolt ja et teda peetakse suletud sadamaks teiste riikide sõja- ja kaubalaevadele.

Mis puutub Talienvani, siis see sadam, välja arvatud üks sisemine laht, mis pidi olema täielikult kasutada Vene ja Hiina laevastikule, peeti avatuks väliskaubandusele ja vaba sissepääs sinna oli lubatud kõigi rahvaste kaubalaevadele⁴⁷.

Seda lepingut täiendati 7. V 1898 lisalepinguga, mis määras piirid täpsemalt ja kus Hiina valitsus nõustus ka, et ilma Venemaa nõusole- kuta ei tehta neutraalsel alal kontsessioone teiste riikide kodanikkude kasuks, ei avata teiste riikide kaubandusele sadamaid mererannal ida ja lääne pool neutraalvööd, ega anta ilma Venemaa nõusolekuta neutraalterritooriumil ei tee- ega kaevanduskontsessioone, tööstus- ega kaubandusprivileege⁴⁸.

Vene poliitilise ja majandusliku ekspansiooni edust tundsid end puudutatud olevat eriti inglased. Inglise ajakirjandus oli suurimal

⁴⁶ Witte, lk. 126 jj.

⁴⁷ Murray, lk. 119 jj.

⁴⁸ Murray, lk. 127 j.

määral ärevuses ja tõi teravaid artikleid Venemaa vastu. Kogu 1898. a. kevade ja suve parlamendiarutlusist Inglise parlamendis paistsid välja sügavaim mure ja rahutus Venemaa suhtes⁴⁹. Inglise kabineti liikmeist eriti koloniaalminister Chamberlain ja Devonshire'i hertsog jälgisid suure murega Venemaa teotsemist Hiinas. Nad pidid tingimata arvestama tööstusringkondi, kellele Hiina oli suureks kasulikuks turuks. Devonshire'i hertsog saanud iga päev hädaldavaid kirju Lancashire'i puuvillatööstusest huvitatult. Hertsog kirjutas märtsis a. 1898, et kui neid haaranud paanika kestab, siis jäävat varsti seisma suur osa ettevõteteid ja tulevat tööliste vallandamine. Ka suurkapitalistid Rothschildid olid Hiina asjade pärast mures⁵⁰. Inglise puuvillakapitali mure on arusaadav, kui silmas pidada, et puuvillkaubad olid olnud Hiinas impordiväärtuselt juba ammu esimesel kohal⁵¹. Ka Mandžuurias olid puuvillkaubad välismaiste kaupade hulgas oma impordiväärtusega esimesel kohal⁵². Loomulikult hakkas Inglise diplomaatia pinevalt töösse juba siis, kui venelased olid alles Port Arthuri reidil, et leida mingisuguseid teid Vene ekspansiooni tõkestamiseks. Algust tegi Inglismaa õige üllatusliku sammuga. 17. I 1898 tegi Inglise peaminister ja välisasjade riigisekretär R. A. Salisbury Inglise Peterburi saadikule ülesandeks küsida Wittelt, kas on võimalik, et Inglis- ja Venemaa käiksid Hiinas koos. Muravjev ütles, et on valmis kohe iga ettepanekut, mis looks lähemat kokkukõla (entente) mõlema riigi vahel, kaalumisele võtma, ja pani ette, et Inglismaa formuleeriks oma vaateid⁵³. Salisbury tegigi Venemaale üllatava ettepaneku, mis tüüris Kaug-Idas poliitilise olukorra täieliku ümbermoodustamise poole ja ähvardas suurriikide poliitilistele suhetele vapustavalt mõjuda⁵⁴. Salisbury kavatses huvisfääride piiritlemist nii Hiinas kui Türgis. Selle järgi oleksid Venemaale langenud Türgis huvisfääridena Bosporus ja Dardanellid, Musta mere juurde kuuluv Väike-Aasia piirkond (mille jõed Musta merre suubuvad) ja Eufrati org kuni Bagdadini; Inglise huvisfääri oleksid kuulunud Türgi Aafrika, Araabia ja Eufrati org lõunapool Bagdadi. Hiina suhtes Salisbury tegi vahe Huangho oru (ühes põhjapoolsete aladega) ja Jangtse oru vahele; esimene oleks kuulunud Vene, teine Inglise mõjupiirkonda⁵⁵. Nendele paljutootavatele läbirääkimistele said saatuslikuks mõned majanduspoliitilised operatsioonid, mis

⁴⁹ Reventlow, lk. 117.

⁵⁰ Hermann Freiherr v. Eckardstein, Lebenserinnerungen u. politische Denkwürdigkeiten, I Band, Leipzig 1920, lk. 292. (Järgnevas tsit.: Eckardstein I.)

⁵¹ A. H. Exner, China, Leipzig 1889, lk. 264.

⁵² Opisanije Mandžurii, Izd. Min. Finansov, Peterburg 1897, lk. 567.

⁵³ BD I, 1, nr. 6, lk. 10 j.

⁵⁴ Dr. Herbert Zühlke, Die Rolle des Fernen Ostens in den politischen Beziehungen der Mächte 1895—1905. Historische Studien, Berlin 1929, lk. 103. (Järgnevas tsit.: Zühlke.)

⁵⁵ BD I, 1, nr. 9, lk. 14 j.

toimusid Hiina- ja Inglismaa vahel. Detsembri lõpu poole a. 1897 olid laenu läbirääkimised käimas Vene- ja Hiinamaa vahel⁵⁶. Ent Inglismaa tõttas kasutama Liaotungi poolsaare pärast tekkinud pinevust Vene- ja Hiinamaa vahel ning astus ise Hiinaga laenu üle läbirääkimistesse⁵⁷. Ajakirjanduse teadete järgi olevat küll Hiina see olnud, kes palunud Inglismaalt finants-toetust, et ta saaks tasuda Jaapanile sõjavõlga⁵⁸. Vist oli küll huvi ses suhtes mõlemapoolne. Vene saadik Pekingis tõstis laenu vastu ägedat protesti, sest see rikkuvat mõjude tasakaalu Hiinas. Vene protestidel oligi Hiinas mõju⁵⁹. Veebruaril alguses teatas Hiina, et Vene ähvarduste tõttu ta oli sunnitud laenu tagasi lükkama⁶⁰. Võib-olla Inglise meeolude leevendamiseks Hiina osutas Inglismaale kaks korda vastutulekut. Inglismaa huvides oli säilitada Kesk-Hiinat, Jangtse jõe basseini, oma huvidele. Seepärast esines Inglismaa 9. II 1898 sooviavaldusega, et Hiina annaks kindla tõendise, et ei loovuta kunagi territooriume provintsidest, mis asuvad Jangtse jõe ääres, mõnele teisele võimule ei renditamise, panditamise ega muul teel. Sellele vastas Hiinamaa deklaratsiooniga 11. II 1898, mis sisaldaski nõutava. See aktsioon oligi muidugi selle tõttu päevakorda tulnud, et Saksamaa ja Venemaa olid olnud agressiivsed Kiaotšou ja Port Arthuri suhtes. Need asjaolud sundisid Inglismaad tõket tegema teiste riikide võimalikule ekspansioonile. Lisaks sellele saavutas Inglismaa Hiinalt 13. II 1898 koguni deklaratsiooni, millega viimane lubas, et Hiina meretollide peainspektoriks on inglane nii kaua, kui Inglise kaubandus on Hiinas teiste riikidega võrreldes esimesel kohal⁶¹. Venemaa meelehärmiks elustusid taas koguni laenu läbirääkimised Hiina ja Inglismaa vahel. Venemaa oli valmis taluma laenu, kui Inglismaa talle selle eest oleks jätnud Port Arthuri. Selles suhtes aga midagi ei saavutatud. Salisbury ei takistanud ka, et laenu läbirääkimised Pekingis lõpule viidi 1. III 1898, kuigi see halvasti mõjus Venemaaga entente'i sõlmimise kavatsusele⁶². See lubab oletada, et Inglismaa nähtavasti ei taotelnudki tõsiselt entente'i pakkumist.

Näis, et nende sündmuste poolt loodud meeolu tõttu tsaar ei kaldunud üldise entente'i küsimust edasi arutama. Ei usutud küll, et läbirääkimised tegelikult katkenud oleksid, aga nad olid kindlasti saanud tõsise hoobi⁶³. Sellega arvestades Inglismaa ei tõstatanudki enam entente'i läbirääkimisi⁶⁴ ja katsus leida muid teid Venemaa taanduma

⁵⁶ GK 1897, lk. 340.

⁵⁷ Z ü h l k e, lk. 101.

⁵⁸ GK 1898, lk. 250.

⁵⁹ Z ü h l k e, lk. 108.

⁶⁰ BD I, 1, nr. 14, lk. 18.

⁶¹ M u r r a y, lk. 104 jj.

⁶² Z ü h l k e, lk. 111.

⁶³ BD I, 1, nr. 22, lk. 26.

⁶⁴ Z ü h l k e, lk. 112.

sundimiseks Liaotungi poolsaarelt. Inglismaa oleks meeeldi Jaapaniga koos aktiivselt esinenud Port Arthuri ja Talienvani vallutamise vastu, kui mitte Jaapan poleks tagasi hoidunud militaarse mittevalmisoleku tõttu ja kasu poleks otsinud kokkuleppes Venemaaga Korea asjus. Londonis valitses pettumus Jaapani tagasihoidlikkuse ja Venemaale lähenemise pärast. Inglise ministreist oli sõjakas eriti Chamberlain⁶⁵. Orienteeruti lõppeks ümber ja otsiti Saksamaa sõprust. Selle orientatsiooni juured ulatuvad veebruarikusse a. 1898. Ühel koosviibimisel Alfred Rothschildi juures veebruari lõpul a. 1898, millest osa võtsid Devonshire'i hertsog, Chamberlain jt., arutati poliitilist olukorda Kaug-Idas ja selle mõju Euroopa kaubandusele Hiinas. Lõpuks palusid ministrid Saksa saatkonnadirektor Eckardsteini mõju avaldada Saksa saadikule Hatzfeldtile salajase läbirääkimise korraldamiseks viimase ja Chamberlaini vahel, et sellega algatada nn. akadeemilist läbirääkimist Inglis- ja Saksamaa vahel⁶⁶. Sel puhul Hatzfeldtiga läbi rääkides 29. III 1898 Chamberlain esineski sõjakuse avaldusega, mis osutab Inglismaa ofensiivsele hääletusele. Ta avaldas Hatzfeldtile tema pikema nurumise peale, et paistvat juttu olevat Inglise laevastiku Talienvani saatmisest. Kui Hatzfeldt tähendas, et talle hästi selge pole, kas see oleks külastus või maabumine, tähendas Chamberlain ainult, et Talienvani ligidaselt kõrgendikult saaks Port Arthuri sadama üle valitseda, kui inglased sinna asuksid⁶⁷. Sel esimesel kohtumisel olevat Chamberlain mõista andnud, et kokkuleppe sihiks Saksamaaga oleks protest Venemaa aktsiooni vastu Port Arthuri ja Talienvanis⁶⁸. Hiljemini olid Chamberlaini soovid mõnevõrra alanenud. Ta tähendas 1. aprillil, et kokkuleppe eesmärgiks ei pea ta mitte Venemaalt tema kasude äravõtmist, mis ta seni Hiinas saanud, vaid hoolitsust Venemaa laialdumise vastu tulevikus⁶⁹. Inglise-Saksa läbirääkimised, mis alul puudutasid ainult Kaug-Ida olukordi, võtsid lõpuks üldiste liiduläbirääkimiste kuju, ent nurjusid aprilli esimesel poolel Berliini mõjukate isikute otsustamatuse ja sihilageduse tõttu⁷⁰. Järelikult Inglismaa polnud leidnud sobivat partnerit Venemaa-vastaseks võitluseks ei Jaapanis ega Saksamaal. Seepärast haarati lõppeks kinni ühest varus seisnud vahendist, mida oli kõnelustes mõnikord puudutatud. Juba veebruaris 1898. a. oli öelnud Hiina meretollide šeff sir Robert Hart, et Hiina valitsus pakuks Veihaivei sadama rajooni Inglise valitsusele rendile, kui ta arvestada võiks, et ta pakkumine leiaks soodsa vastutuleku. Kuid lord Salisbury lükkas tollal ettepaneku kui varase tagasi⁷¹. Hiljemini tuli Vei-

⁶⁵ GP XIV, 1, lk. 160. märkus*.

⁶⁶ Eckardstein I, lk. 292 j.

⁶⁷ GP XIV, 1, nr. 3782, lk. 196 jj.

⁶⁸ GP XIV, 1, nr. 3789, lk. 215.

⁶⁹ GP XIV, 1, nr. 3784, lk. 202 j.

⁷⁰ Eckardstein, I, lk. 293.

⁷¹ BD I, 1, nr. 26, lk. 30.

haivei küsimus taas esile. Taibati üsna õieti, et Veihaveis asuks Inglismaa Venemaa vastu ja võiks ühtlasi ka teatavat kontrolli teostada sakslaste tegevuse üle, kes Šantungis nähtavasti kõike tahtsid monopoliiseerida⁷². Inglased vajasid veel igaks juhuks ka Jaapani seisukohta. Seepärast siis teatati vastavalt Inglise saadikule Jaapanis ja avaldati ühtlasi kuuldust, et Inglismaa loobumise korral pesitseks sinna Saksa-
maa⁷³. Jaapani valitsus polnud vastu Inglise kavatsusele⁷⁴.

Enne kui asuda Veihavei aktsiooni läbiviimisele, katsus Inglismaa siiski oma vastuolu Venemaaga lahendada veel teisiti, tehes ettepaneku, mille järgi Venemaal oleks tulnud loobuda Port Arthuri rentimisest ja Inglismaa oleks andnud kohustuse mitte ühtegi sadamat Petšili lahes võtta ja Mandžuurias mitte intervenueerida⁷⁵. Märgiti veel ära, et Inglismaa võiks deklareerida tarbe korral, et ta ei oma peale kehtivate lepinguõiguste mingisuguseid huve Mandžuurias. Venemaa ei võtnud aga ettepanekut vastu⁷⁶, sest tal oli juba valmimisel leping Hiinaga Liaotungi küsimuse lahendamiseks.

Inglismaa oli järelikult sunnitud kasutama hiinlaste lahet vastu-
tulekut. 25. III 1898 tegi Salisbury ülesandeks hankida eelisõigust Veihaveile — peale jaapanlaste äraminekut —⁷⁷ samadel tingimustel, mida venelased kasutasid Port Arthuri suhtes. Ühtlasi teatati, et Briti laevastik on teel Hongkongist Petšili lahte⁷⁸. 2. aprillil saigi Inglismaa Hiinalt esialgse nõusoleku Veihavei loovutamiseks, kuid üksikasjad jäid lahendada pärastiseks⁷⁹.

Sellega oli Inglismaa tasakaalustunud ja kompenseerunud Saksa-
maa ja Venemaa äsjaste saavutistega. Ta valdustele oli lisandunud tõhus laevastiku- ja operatsioonibaas alal, mis omas eeldusi peatseks suure tähtsuse saamiseks ja milles kaubandus oli õitsema minekul⁸⁰. Veihavei faktiline valdussevõtmine toimus Inglismaa poolt 20. mail. Jaapanlased lahkusid ja inglased asusid asemele⁸¹.

Veihavei küsimuse korraldas lõplikult 1. juuli leping. Seal oli öeldud, et Hiina valitsus nõustub renditama Veihaveid Inglismaale niikauaks kuni Port Arthur jääb Venemaa okupatsiooni alla⁸².

See Inglismaa äsjasaavutatud tugipunkt oli mõnevõrra kardetav Saksamaale, kelle mõjuala Kiaotšou oli Veihaveile võrdlemisi lähedal. Seetõttu tekkis Saksamaal soov hankida kindlustust, et Inglis-

⁷² BD I, 1, nr. 24, lk. 28.

⁷³ BD I, 1, nr. 28, lk. 32.

⁷⁴ BD I, 1, nr. 30, lk. 33.

⁷⁵ BD I, 1, nr. 32, lk. 34.

⁷⁶ BD I, 1, nr. 36 j., lk. 37 j.

⁷⁷ Jaapanlased viibisid seal 1895. a. Šimonoseki rahulepingu vastava tingimuse alusel kuni kontributsiooni tasumiseni.

⁷⁸ BD I, 1, nr. 39, lk. 39 j.

⁷⁹ BD I, 1, nr. 44, lk. 47.

⁸⁰ GK 1898, lk. 261.

⁸¹ GK 1898, lk. 369.

⁸² Murray, lk. 152 j.

maa ei vaatleks Veihaveid kui punkti, mis võimaldaks Santungi kaubanduslikult rünnata⁸³. Inglismaa, kes vajas toetajat võitlemisel Vene aspiratsioonide vastu, oli Saksamaa soovi suhtes vastutulelikult meeletatud ja juba 21. IV 1898 jõuti niikaugele, et Inglismaa andis Veihavei asjus Saksamaale soovitava deklaratsiooni; selles ta lubas vormiliselt, et ta asudes Veihaveisse ei oma kavatsust kahjustada Saksamaa õigusi ja huve Santungi provintsis ega loo raskusi selles provintsis Saksamaale; olevat eriti arusaadav ka, et Inglismaa ei ehita raudteid Veihaveist ja sellega ühes renditud piirkonnast provintsi sisesse⁸⁴. Seega oli kõrvaldatud Inglis- ja Saksamaa vahekorraist ainuke Veihavei asjus võimalik vastuolu küsimus.

Mis puutub Venemaasse, siis on kõigiti arusaadav, et tema huvides oli muidugi Inglismaad Veihaveist eemal hoida. Asub ju viimane Tšili lahe kaela ühes ääres, kuna Port Arthur on teises ääres. Veihavei Inglise baasina töötas seetõttu Vene mõju surve alla panna Port Arthuris ja samuti Tšili lahes. Seepärast kutsuski Vene valitsus 4. IV 1898 Saksamaad üles garanteerima Veihaveid lepingu korras Hiina riigile juhul, kui jaapanlased sealt lahkuvad, mille vastu Hiina omalt poolt kohustus, et ta ei loovuta Veihaveid ühelegi võõrale võimule. Saksamaa lükkas selle üleskutse vastamise edasi kuni Inglismaa vastuseni samal päeval Inglismaale antud selektusele Santungi küsimuses⁸⁵. Saksamaa viivitas enda kriitilisest olukorrast üle ja andis Venemaale „korvi“, kui selgeks said omavahe- lised vahekorrad Inglismaaga, sest Saksamaa ei näinud siis enam mingit põhjust toetada Venemaad Inglismaa vastu viimase Veihaveist eemalhoidmiseks. Just selle vastu arvas näiteks Wilhelm II, et olevat isegi soovitav Inglise kiil Veihaveis võib-olla tulevikus mitte üsna hädaohuta Saksa-Vene naabruse (Kiaotšou — Port Arthur) vahel⁸⁶. Sellega oli nurjunud Venemaa algatus ja ta pidi alla neelama kaotuse kibeda joogi, sest ilma Saksamaa abita oli vaevalt võimalik Inglismaad Veihaveist eemal hoida. Seni oli Venemaa püüdnud selgitada Saksamaale, et inglaste Veihaveisse asumine on kahjulik spetsiaalselt Saksamaale⁸⁷. Nüüd, kus Saksamaa oli kindlustanud oma huvid Santungis teatava deklaratsiooni kaudu, oli see võte muutunud kasutamiskõlbmatuks.

Kiaotšou vallutamisega alguse saanud ekspansiooninähtuste seeria jätkus veelgi. Loomulik oli, et ka Prantsusmaa püüdis kasutada soodsat olukorda, mis tekkinud Hiina nõrkuse ja sahiyate pretsedendijuhude tõttu. Esimeses järjekorras oli vajalik kinditada oma naaberalasid, et võõrad ei tükiks sinna. Seepärast juba kaks

⁸³ GP XIV, 1, nr. 3764, lk. 164.

⁸⁴ GP XIV, 1, nr. 3770, lk. 171.

⁸⁵ GP XIV, 1, nr. 3762, lk. 163.

⁸⁶ GP XIV, 1, nr. 3768, lk. 168.

⁸⁷ GP XIV, 1, nr. 3766, lk. 166.

päeva peale Veihaivei esialgset loovutamist Inglismaale esines 4. IV 1898 Prantsuse esindaja Hiina valitsusele sooviavaldusega kinnituse saamiseks, et ei loovutata mõnele võõrale võimule kõike või mõnda osa nende provintside territooriumist, mis on Tongkingi naabruses, ei definitiivselt ega ajutiselt, ei rendile ega muul viisil. Hiina andiski soovitava vastuse 10. IV 1898. Üks päev enne selle vastuse saamist, s. o. 9. aprillil oli esinetud Pekingis juba teise ettepanekuga, mille esimeses punktis oli öeldud, et Hiina valitsus annab Prantsuse valitsusele või Prantsuse kompaniile õiguse ehitada raudteed Tongkingi piirilt Jünnanfu'sse, ja teises punktis, et Hiina valitsus annab Kuangtšouvani lahe 99 aastaks. Prantsusmaale rendile, kes võib seal asutada mereväejaama ja söedepoo. Lõpuks paluti kviteerida seda dokumenti identse kirjaga, mis kujundaks kahe valitsuse kokkuleppe. Mainitud kaks dokumenti pidavat täitma konventsiooni otstarvet. Järgmisel päeval Hiina tegi, nagu soovitud⁸⁸, ja selle kokkuleppe alusel võtsid Prantsuse väeosad 22. IV 1898 Kuangtšouvani lahe oma valdusse⁸⁹. Et mainitud kokkuleppes ei olnud piiritletud rentimise üksikasjad, siis sõlmiti selleks 27. V 1898 konventsioon. Selle järgi valitses Prantsusmaa üksinda temale renditatud territooriumi, võis sinna ehitada kindlustisi, paigutada väeosi või võtta tarvitusele muid kaitsevahendeid⁹⁰.

Inglased võtsid nüüd omakorda Kuangtšouvani hankimise ajendiks, et nõuda hiinlastelt kompensatsiooni. Hiina valitsus andis järele⁹¹ ja 9. VI 1898 sõlmiti leping Hongkongi territooriumi laiendamise asjus⁹². Inglismaa saavutas Hongkongi ala laiendamise kuni 200 ruutmiili üldulatuseni ja vasakul ning paremal pool Kaoluni poolsaart olevad merelahed Mirsbay ja Deepbay⁹³. Kaoluni linnas jäeti Hiina ametnikele jurisdiktsiooniõigus seevõrra, kuivõrra see sobis militaarõuetega Hongkongi kaitsemise asjus⁹⁴.

Loomulikult oli ka Jaapan sellest huvitatud, et tema naabruses olevad alad ei langeks teiste võimude mõju alla tekkinud haaramise ajastul, ja ta püüdis neid kindlustada teiste eest, nagu tegid seda Prantsusmaa ja Inglismaa. Samal päeval, kui prantslased võtsid Kuangtšouvani lahe oma valdusse, esines Jaapani valitsus sooviavaldusega Hiina valitsusele, et ta deklareeriks, et ei loovuta aga rendita mõnele teisele võimule ühtegi osa oma territooriumist Fukieni provintsis. Hiina rahuldaski selle sooviavalduse 26. IV 1898⁹⁵. Jaapanil

⁸⁸ Murray, lk. 123 jj.

⁸⁹ GK 1898, lk. 369.

⁹⁰ Murray, lk. 128 jj.

⁹¹ Dr. phil. O. Franke, Die Grossmächte in Ostasien von 1894 bis 1914, Braunschweig u. Hamburg 1923, lk. 135 j. (Järgnevas tsit.: Franke.)

⁹² Murray, lk. 130.

⁹³ GP XIV, 1, lk. 173. märkus*.

⁹⁴ Murray, lk. 130 j.

⁹⁵ Murray, lk. 126.

läks korda saavutada ka lepingut Jaapani asunduse asutamise kohta Šašis, mis asub Jangtse jõel, s. o. päris Inglise mõjualas, lääne pool Hankouid. See leping sõlmiti 18. VIII 1898. Selle järgi pidid asunduses kõik sillad, teed ja politseijõud olema Jaapani konsulaadi ametliku kontrolli all. Hiinlasil ja välismaalasil oli lubatud seal elada, aga nad ei omanud rendiõigusi, mis olid lubatud selle lepinguga jaapanlasile⁹⁶.

Jaapanile oli tema mõju kindlustamisel Hiinas suureks abiks Ida-Aasia Kultuurliit (To-A do bun kwai), mis asutati Tokios a. 1899. Liidu eesmärgiks öeldi olevat status quo säilitamine Ida-Aasias, haridusliku taseme tõstmine ja rahvuslike jõudude kõvendamine. Liidu püüded leidsid ekspluateeritud Hiinas väga vastuvõtlikku pinda. Liidu ideede vaimne läbitungivus sündis Jaapani koolide asutamise teel, õpetajate saatmise teel Hiina koolidesse, üliõpilaste Jaapani ülikoolide juurde meelitamise kaudu ja budhistliku misjonitöö läbi Fukieni provintsis. Aga Jaapani edu kestus oli sel alal lühike, sest märgati, et jaapanlasil oli kaks loosungit: üks oli küll „Aasia aasia- lasile“, aga teine oli „Aasia Jaapanile“. Ida-Aasia Kultuurliit lagunes lõppeks Jaapani poliitika mõõdukusepuuduse ja ebaaususe pärast⁹⁷.

Hiina ekspluateerimise nähtuste reale esimese Hiina kriisi ajal tegi poliitiliselt lõbusa lõpu Itaalia. Tajudes suurriikide silmapaistvaid imperialistlikke saavutisi, tuldi lõpuks ka Itaalias arvamisele, et Kaug-Idast sobiks hankida midagi ka Itaaliale. 28. II 1899 saigi teatavaks, et Itaalia on nõudnud Hiinalt Sanmun lahe loovutamist või renditamist. Hiina valitsus aga oli saadik Martino'le tema poolt läbirääkimiste alustamise suhtes saadetud noodi kohe tagasi saatnud kinnitusega, et seda tehtavat vastastikuste sõprusuhete säilitamiseks, mis võiksid segatud saada läbirääkimiste alustamisega⁹⁸. See vastus sisaldas sügavat pilget, mida hiinlased võisid endale lubada, sest Itaalia polnud militaarselt kuigi tugev riik ja oli mõni aasta tagasi rängasti lüüa saanud isegi abessiinlastelt Adua juures.

Välisministri seletuse järgi olevat Itaalia valitsus tarvitusele võtnud vajalikud abinõud satisfaktsiooni saamiseks. Hiinlased vabandanud ja seletanud, et Itaaliat polevat tahetud solvata. Martino aga saatis Hiina valitsusele uue kirjutise ultimaatumi vormis, kus oli tingimuseks, et nelja päeva jooksul tuleb esimene noot tagasi võtta, läbirääkimised alustada ja teatada, et Hiina võtab Itaalia nõudmised põhimõtteliselt vastu⁹⁹. See Itaalia nõudmine oli vähemalt koomiline, sest ultimaatumil polnud toeks kandvat jõudu. Itaalia välisminister ütles küll oma aruandes, et Martino esitanud ulti-

⁹⁶ Murray, lk. 92. jj.

⁹⁷ Franke, lk. 142 j.

⁹⁸ GK 1899, lk. 247 j.

⁹⁹ GK 1899, lk. 248.

¹⁰⁰ GK 1899, lk. 248.

maatumi omal initsiatiivil, aga näib vaevalt usutavana, et saadik oleks teotsenud nii tähtsa sammu puhul ilma vastava instruktisioonita. Itaalia valitsus igatahes tühistas Martino sammu ja kutsus ta kohalt ära¹⁰⁰. Nähtavasti Itaalia valitsus tegi seda prestiiži päästmiseks ja ohverdas saadiku, tehes selle patuoinaks. Aga küsimus muutus siiski kabinetile saatuslikuks, sest saadikutekoda ei jäänud rahule. 1—3. maini tungiti saadikutekojas ägedasti valitsusele kallale ta Hiina poliitika pärast. Et võis loota ainult väikest enamus, siis kabinett loobus ja 14. mail kujundati uus kabinett¹⁰¹, mis sündmus osutuski Itaalia kogu Hiina-aktsiooni tulemuseks.

Suurriikide poliitiliste sammude puhul ilmnenu äge võistlus monopoliseisundi ümber kordus ka igal pool majandusrindel eksklusiivsete majandustervikute vahel, kes püüdsid kramplikult kõrvaldada väliskapitali võistlust. Ka sellel rindel oli võite, kaotusi ja kokkuleppeid.

Üldiselt võib öelda, et Hiina oli kaetud peaaegu kõikjal välismaalaste eksploatatsioonivõrguga, mis oli küll mõnes mõttes hiinlastele kasulik, kuid ühtlasi ka kahjulik. Eriti solvav oli see aga Hiina rahvuslikele tundeile. Finantskapitali huve arvestama sunnitud imperialistlikud poliitikud püüdsid esimese Hiina kriisi aegadel eriti silmapaistvalt teostada ka poliitilist ekspansiooni, et võimaldada oma maa kapitalidele võimalikult avarat rakendamisvõimalust. Hiinat kärbiti tükk-tüki järel ja näis, et kaugel ei ole aeg, kus Hiina üldse ära jagatakse. Õhinal püüti üksteise eest haarata paremaid osi Hiinast, kes oli poliitiliselt, majanduslikult ja sõjaväeliselt jõuetu ega suutnud osutada eksploatatsioonile tarvilikku vastupanu, kuigi välisriigid omavahel kibedasti võistlesid nii poliitilisel kui majanduslikul malelaual, ja nende vahel seetõttu tekkisid olulised hõõrdumispinnad. Mahasurutud hiinlaste viha, mida suurendasid looduslikud õnnetused, nälg, puudus ja idamaine rumalus ning fanatism, purskus lõppeks esile suure rahvalikumisena, mis on tuntud Bokserite mässuna. Selle vaatlus ei kuulu aga enam käesoleva käsitluse piirkonda.

H. Fischer.

La politique des grandes puissances à l'époque de la première crise chinoise (1897—1899).

(Résumé.)

La Chine avait manifesté une grande faiblesse lors de la guerre sino-japonaise en 1894—1895. C'est pourquoi après cela les aspirations impérialistes des grandes puissances à l'égard de la Chine devinrent tout à fait irrésistibles. D'abord elles ne s'exprimèrent pourtant pas d'une manière active. Mais la situation changea une fois que l'Allemagne se fut emparée inopinément de Kiao-Tcheou. Alors suivit presque aussitôt la prise de possession de Port-Arthur par la Russie, à laquelle l'Angleterre

¹⁰¹ GK 1899, lk. 249.

répondit à son tour en prenant possession de Weï-hai-weï. C'est alors que la France jugea également nécessaire de s'attribuer Kouang-tchéou-wan, le Japon obtenant aussi quelques avantages moindres. La série se termina avec l'essai malheureux fait par l'Italie pour s'attribuer la baie de San-Moun.

Les grandes puissances avaient lié les avantages politiques mentionnés plus haut avec divers traités favorables à leur expansion économique, de telle sorte que la Chine presque tout entière fut couverte d'un réseau d'organisations servant à son exploitation économique et politique par les grandes puissances. Celles-ci naturellement, en arrivèrent en raison de la concurrence réciproque, à d'âpres oppositions, qui heureusement se résolurent d'une manière ou d'une autre sans guerre.

Üks eesti rahvalaul hilisema humanismi huviobjektina.

1533. a. Amelbeueris, Vestfaalis, sündinud saksa humanist Johannes Löwenklau, kes end nimetas ladinapärase nimega Leuencлавius, oli juba nooruseas palju maailmas ringi rännanud. See võis olla veidi aega enne orduriigi kokkuvarisemist, kui noor Löwenklau isa läkitusel saabus Liivimaale¹, kasutades juhust teadete hankimiseks kohalikkude elanikkude kohta². Toetudes teosele hilisemast ajast, milles käsitletakse moskoviitide sõdasid oma piirinaabritega, võib oletada, et Liivimaad külastades Löwenklau on käinud ka Venemaal ja Poolas. Viibinud pikemat aega Savoja hertsogi õukonnas, asus ta jälle suuremale reisule Ees-Aasia idamaile. Et ta oskas türgi keelt, siis tõlkis ta mitu sealsete rahvaste ajalooa seoses olevat käsikirja ladina keelde, neid osaliselt kasutades oma teaduslike teoste jaoks³. Sedaviisi on näiteks tekkinud „Annales Sulthano-rum Otmannidarum“⁴, kus esmakordselt mainitakse hiljemini palju läbiarutatud eesti rahvalaulu „Jõrru, Jõrru, jooks ma tulen“. Löwenklau arvab, et see laul on „livoni“ rahva laul. „Livoni“ rahva all tuleb tollal enamasti mõista läti rahvast. Tema arvamuse järgi kuulub mainitud laul lätlastele ja sõnastusega, kuidas ta tsiteerib laulu esimesed sõnad, paneb ta põhja hiljemini teiste uurijate poolt alataasa arutusele võetud teooriale, mille järgi lätlased olevat pärit Palestiinast. Algsõnus „Jeru, Jeru, Mascolon“ peituvat sõnad Jeruusalemm ja Damaskus, ja laul olevat nutulaul esivanemate kauge kodu meenu-

¹ „... zu der Zeit, da er von seinem Vater nach Liefeland geschicket worden.“ Chr. Kelch'i Liefländische Historia järgi, Reval 1695, lk. 13.

² „... et Leuencлавius, cum juvenis per Livoniam iter faceret.“ O. Hermelin, De origine Livonorum, Leipzig 1717 (Scriptores rerum livonicarum II, lk. 562).

³ „Commentationem de Moscorum bellis adversus finitimos gestis,“ Pistorii scriptores rerum Polonicarum'is, III köide.

⁴ Allgemeine Deutsche Biographie. Chr. Jöcher'i Allgemeines Gelehrten Lexicon, Leipzig 1750—1751.

tuseks⁵. Eksiteele viiva leidlikkuse suhtes on see tõlgendus nagu humanismi etümoloogiliste kombinatsioonide koolinäide.

Järgmisena võtab teate arutusele XVII sajandi alguses Dionysius Fabricius, katoliku kiriku preester Viljandis. Kui talupoeg Liivimaal, ütleb ta, mööda metsa luusib, siis hüüab ta valjult nagu ulgudes: „Jeru, Jeru masculu, Jehu, Jehu, Jehu.“ Seda laulu ta laulvat alati oma metshaldja (Waldgötze) auks⁶. Dionysius Fabriciuse käsikiri sai teatavaks laiemale ringkonnale alles XVIII sajandi lõpupoolel trüki teel. Seejuures selgub, et hiljemini enamik õpetlasi kõrvale jätab Fabriciuse loomuliku seletuse ja pöördub tagasi algteooriale.

Tartu ülikooli ajaloo professor Friedrich Menius (1632—1637) jutustab oma „Syntagma de origine Livonorum“⁷, et Liivimaa elanikud olevat laulnud sõna „Jeru“ samas toonis alaliselt üles-alla oktaavi intervalli mööda. Nad ise tegevat seda sõna tähendust teadmata, nagu midagi, millel pole otsa ega äärt. Nende esivanemad aga olevat babüloonia vangipõlve kestel alati nutulauluga meelde tuletanud Jeruusalemma templit. Nii kompositsiooni kui tekstiga meenutasid nad sel viisil juudi kantileeni.

Samal arvamusel on Tartu ülikooli retoorika ja õigusteaduskonna professor Olaus Hermelin (1690—1699), nagu seda on näha ta väitekirjast „Dissertatio de origine Livonorum“, mis esmakordselt Brendeken'i juures trükiti a. 1698⁸ ja hiljemini uuesti G. Caspari poolt Leipzigin a. 1717⁹. Hermelin toetub siin Leuenclaviusesele, kes läbi Liivimaa reisides olevat sageli nutulaulu kuulnud, ja tsiteerib laulu algsõnad järgmiselt: „Jeru, Jeru Masco loh“. Ta nimetab juudi hüpoteesi, et mainitud sõnad olevat tekkinud Jeruusalemma ja Damaskuse nimedest, kuid ise ei poolda seda oletust. Ta arvab, et liivimaa keele päritolu suhtes tuleb pigemini tähelepanu pöörata Itaaliale kui Palestiinale¹⁰. Tema arvates olevat „livonid“ õigupoolest romaani rahvas, kes rahvasterändamise ajal segunenud heruulidega ja siirdunud põhja poole. On iseloomulik, kui lahkuminevad on Hermelini teadmised, et ta lätlaste ja liivlaste päritolu seletusel satub nõnda fantastilisele eksiteele. Seejuures aga lükkab ta veendunult tagasi kõik väited, mis puutuvad eestlaste päritolusse gootidest ja brittidest ning ühemõtteliselt nendib nende sugulust soomlastega.

Veel enne Hermelini kirjutise esmakordset ilmumist oli juba

⁵ Ilmunud Frankfurtis M. ä. 1588, II trükk 1596. Hermelin tsiteerib selle asemel „Pandectae Historiae Turcicae“, Frankf. 1590.

⁶ Dionysii Fabricii, Historia Livonica sive Livoniae descriptio..., Rujen 1792, lk. 12 ja Livoniae historiae compendiosa series..., Rujen 1795 (Scriptores rer. liv. II, lk. 447).

⁷ Dorpat 1632 (Scriptores rer. liv. II, lk. 525 jj.).

⁸ Respondendiks oli üliõpilane Gustav Adolf Humble Jönköping'ist.

⁹ Olavi Hermelini, De origine Livonorum disquisitio, Lipsiae 1717 (Scriptores rer. liv. II, lk. 543 jj.).

¹⁰ Sealsamas, lk. 567.

nõndanimetatud nutulaulu küsimuste-kompleks selgitatud. See oli kronist Chr. Kelch, kes võttis seisukoha Leuencraviuse teate kohta oma teoses „Liefländische Historia“ (Reval 1695). Ta lükkab striktselt tagasi tema hüpoteesi, dokumenteerib üksikasjalisemalt Dionysius Fabriciuse ja jõuab lõpuks järgmisele otsusele: laul ei ole mitte nutulaul, vaid armulaul, moodustades armastajate vestluse. „Jörru“ on tütarlapse nimi paganluse ajast või nimi, millega „armunud mehed nimetasid oma sõbratare naisterahvaste hulgast“. Eksiarvamuste lõplikuks kõrvaldamiseks lisab Kelch sellele selgitusele veel laulu täielise eesti teksti¹¹ ja vaba saksa tõlke värssides.

Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen
Erra tulle Ellaken.
Micks ep ella eile tulnut?
Eile ollin Ella üxinesse
Nüht ollen Wirbi wiekesse
Tulle Home Homikulla
Sies ollen Jelle üxinesse
Karkotella Kaste Ella
Siuka Sittika Willula
Siesz ollen Walmis Wainijull
Kaunis karja Satemalle.

Saksakeelne tekst kõlab järgmiselt:

Jerru soll ich zu dir kommen?
Nein mein Liebgen heute nicht.
Warumb hastu deine Pflicht
Gestern nicht in acht genommen?
Gestern war ich gar allein
heute werd selb fünffe seyn.
Morgen in der Morgenstunde
Wohlgewachsen's Zweigelein,
Will ich wieder seyn allein,
Drumb so traue meinem Munde,
Und komm Morgen ohn beschwer
Zu mir in voll Sprüngen her.
Wann der Thau begint zu fallen
Und die trockne Erde kühl,
Wann annoch der Käfer spielt,
Will ich dir schon zu gefallen,
Liebster, auff dem Rasen stehn,
Und mit dir der Heerd nachgehn.

¹¹ Teksti on juba varemini analüüsinud O. W. Masing, Rosenplänteri Beiträge's X 1818. Vrd. A. Saarest ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi, Tartu 1927.

Oma kirjutise koostamisel ei ole Hermelin kasutanud Kelch'i teost ja sellega tulebki seletada asjaolu, et ta on omandanud arvustuseta senise luulendi laulu juudi päritolust.

On huvitav, et juba XVII sajandil peale Kelch'i saksakeelse tõlke oli olemas veel tõlge ladina keeles. Mainitud tõlge leidub tuntud Palmskiöldi kogus Upsala ülikooli raamatukogus¹² ühes teadetega lätlaste, liivlaste ja eestlaste kohta. Nende mitmekesiste andmete kirju segandiku tundmatu kompilaator — vahest oli see Palmskiöld ise — tsiteerib Leuencraviust, Einhorni¹³, Dionysius Fabriciust ja Kelch'i; eesti rahvalaulu suhtes ühineb ta Kelch'i väidetega. Lisaks tema andmeile ja saksakeelsele tõlkele esitatakse siin H. (s. t. herr) Örnhielm'i poolt valmistatud ladinakeelne tõlge.

Aastast 1668 teotses Upsalas ajaloo professorina ja muinasesemete kogujana Claudius Arvidsson Arrhenius, kes tõsteti aadlisseisusse a. 1684 Örnhielm'i nimega. Viimaks ülendati ta riigi historiograafiks. Vanaduspäevil oli ta Upsala ülikooli raamatukoguhoidja; talle tehti ülesandeks kirjutada tekst Erik Dahlberg'i kuulsale vaselõikekogule „Svecia antiqua et hodierna“, kuid surm takistas teda seda teostamast. Viimaseil eluaastail oli tal küllalt vaba aega tõlketöö harrastuseks: ta valmistas tõlkeid rootsi ja ladina keelde. Võib kindlasti oletada, et ta on identne Palmskiöld'i kogus nimetatud Örnhielm'iga. Kelch'i saksakeelse teksti tõlge ladina keelde on arvatavasti ta viimaseid töid, sest ta suri Kelch'i kroonika ilmumise aastal (1695). Võib oletada, et ta juba varem oli ühenduses Kelch'iga ja et selle poolt kroonika jaoks kogutud materjal oli temale tuttav.

Ladinakeelne tõlge on kokkukõlas küll saksakeelse kirjutisega, mitte aga eestikeelse tekstiga. Töö on kirjutatud voolavas humanistide ladina keeles ja on, nagu teada, esimene eesti luuleteos, mis on tõlgitud roomlaste keelde.

Ladinakeelsed värsid kõlavad järgmiselt:

Jörru, Jörru! Te invisam
non nunc, dulce suavium
heri cur officium
neglecti in me derisam?
Heri sola cubui
nunc sum quivis usui.
Cras nubente mox aurora
veni mi formosule
crede, solus apud me
Eris in iucunda mora

¹² K. 319. Elias Palmskiöld (1667—1719) oli riigiarhiivi sekretär ja hakkas koostama oma kogu 80-ndail aastail.

¹³ Paul Einhorn, Historia Lettica, Dörpt 1649 (Scriptores rer. liv. II, lk. 56 jj.). Laulu kohta ei leidu midagi tema teoses.

veni mane crastino
currens cum trípudio.
Terram siccam refocillat
cum vos cadens vapidus
vitam reddens floribus
et cicada cum cantillat
tecum inter rosulas
visam capras olidas.

Georg Rauch.

Une chanson populaire estonienne sujet d'humanisme tardif.

(Résumé.)

L'humaniste allemand Johannes Löwenklau (qui avait aussi latinisé son nom en Leuencavius), né en 1533 à Amelbeuer, Westphalie, avait beaucoup voyagé par le monde et avait notamment visité la Livonie, profitant de cette occasion pour se procurer des renseignements sur la population locale. Il a traduit plusieurs manuscrits en latin. C'est ainsi par exemple que sont nées les „Annales Sulthanorum Otmannidarum“ où pour la première fois se trouve mentionnée la chanson populaire estonienne „Jõrru, Jõrru, jooks ma tulen“, plus tard beaucoup étudiée. Cette chanson a donné lieu à bien des interprétations fausses aussi bien de la part de Leuencavius que de la part d'autres également. Finalement le chroniqueur Chr. Kelch soutint que la chanson n'est pas une plainte, mais un chant d'amour, il donna une explication du nom de Jõrru et ajouta encore le texte complet de la chanson estonienne, avec une traduction allemande libre en vers. Il est intéressant de noter qu'au XVIIIe siècle il y en eut encore une traduction latine. Celle-ci se trouve à la bibliothèque de l'université d'Upsal dans la collection célèbre de Palmiskjöld avec des renseignements sur les Lettons, les Lives et les Estoniens. Vraisemblablement cette traduction a pour auteur le professeur d'histoire d'Upsal et collectionneur d'antiquités Claudius Arvidsson Arrhenius, qui fut anobli en 1684 sous le nom de Örnhielm et enfin promu historiographe du royaume.

Arvustused.

Pauls Kampe, Baznīcu celtniecība Vidzemē zviēdru valdības pādejos piecdesmit gados (1660.—1710.) (Jumalakodade ehituslik kujunemine Vidzeme's (Liivimaa Läti osas) Rootsi valitsusaja viimase viiekümne aasta jooksul (1660—1710). Rīga 1937, 238 lk., 103 illustr.

Käesolev töö on ilmunud doktoriväitekirjana Riia Ülikooli arhitektuuriteaduskonna juures. Selle autor professor Kampe, juba varemini oma kirjutiste kaudu tuntud kui Läti vanema ehitusajaloo hea tundja, esitab siin uut ning tähelepanuväärset materjali. See pakub suurt huvi ka Eestile, sest Liivimaa nii Läti kui Eesti aladel valitsesid teineteisega sarnanevad olukorrad ja kunstiajaloolisest seisukohast vaadatuna on neid raske eraldada. Suur osa arhiivimaterjali, mis on uurimusele aluseks, pärineb samuti E. R. Keskarhiivist, muude hulgas sari huvitavaid kaarte mõõtmisandmetega ja perspektiiviskitse kirikuist.

Vaadeldav ehituskunst on üldiselt vähenõudlik, kuid autori

uurimus toob mitmeid ehitustehnilisi, kultuuriajaloolisi ja ka kunstniku-biograafilisi lisandeid, mis väärivad suurt huvi. Nii nagu Lõuna-Eestis, olid keskaegsed kirikud ka Lätis sõjast ja tulest laialdaselt rüüstatud. 1630. a. teatab superintendent Hermann Samson, et ainult pooltes Liivimaa kirikutes on võimalik jumalateenistusi pidada, ja suurelt osalt olid needki tugevasti lagunened. XVII sajandi lõpul ja kuni Vene okupatsioonini püüti võimaluste kohaselt hoolitseda ka jumalateenistusruumide eest. Autor konstateerib kolme elavat ehitusperioodi, esimene haarab ajavahemiku 1638—1643, teine 1667—1671 ja viimane lõpuks 1691—1695. 125 kirikust, mis siinjuures ehitati, olid ainult seitse kivist. Neist märgime esijoones kirikuid Limbaži's (Lemsalus) ja Matiši's (St. Mattheus). Mõlemad on Riia linna-ehitusmeistri Rupert Bindenschub' mõju alused, kes ennekõike oli tuntud kui Riia Peetri kiriku võimsa tornikiivri püstitaja (valmis 1690). Kahtlemata läheneb Matiši oma suurejoonelise viilu ja kaheksakandilise kõrgse torniga Peetri kirikule. Teatavat osa mängib ka Bindenschub abiline, müürsepp Hinrich Hönnecken. Riia fäähtsust maal toimuva ehitustegevuse suhtes ei tule inestella. Riia domineeriv seisukoht sel alal ilmneb muuseas ka selles, et siit hangiti ehitusmeistreid XVII sajandi lõpul ka Tallinna. Isegi ehitusmeister Tartus, Johan Hartenstein, ja Dettlef Friedrich Stübing Pärnus, tulevad Riias. Kampe poolt nimetatud Hans Dorsch esineb ka Eesti kunstiajaloo. Nii oli see tema, kes a. 1694 kutsuti Tallinna lõpetama Niguliste kiriku tornikiivrit.

Huvipakkuvad on ka tsentraalkirikud, milledest näib olevat kunstilisemaid olnud Laudona (Laudohn). Siin ollakse liitunud Erik Dahlbergi poolt viljeldud ehitusviisiga. Selle kirikutüübi suurejoonelisemaid näiteid Baltikumis on Dahlbergi joonestatud Soome kirik Narvas. Riia kindralkubernerina avaldas Dahlberg oma mõju kindlasti ka ehituskunsti alal. Ka kuberner Michael von Strökirch, nagu seda esile tõstab Kampe, on ehitustegevuse huvides elavalt kaasa teotsenud.

Uurimus ei puuduta Eesti ala, ainult mööda minnes nimetatakse Karulat ja Sangastet, kus üks müürsepp, „der lange Mathias“, oli tegev XVIII sajandi alguses.

Kampe rikkalikult illustreeritud raamatut iseloomustavad hoolikus ja asjatundlikkus. Teeneterikas publikatsioon selgitab siiani tumeda ja vähe tähelepanud lehekülje XVII sajandi Balti kunsti ajaloo. Isegi etnograafidele võiks see pakkuda huvi oma selgitustega XVII sajandi puuehitiste tehnikast. Ainulaadne pildimaterjal pakub meile sageli väärtuslikke vaateid kiriku lähemast ümbrusest kellatornide, häbipostide ja muuga. Täielik saksakeelne resümee teeb teose kergelt käsitledavaks ka mitteläतिकeelsele lugejaskonnale.

Sten Karling.

Hans Quednau, Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen. Ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525—1540. (Deutschland und der Osten. Quellen u. Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen. B. 12.) Ladu S. Hirgel, Leipzig 1939, 201 lk.

Preisi hertsogi Albrechti Liivimaa poliitika on leidnud baltisaksa ajaloolaste poolt tavaliselt väga laivat hindamist. Autor tõstatab probleemi veel kord hertsogi preisi aspekti seisukohalt.

Juba alguses olgu tähendatud, et paigutades Preisi-Liivimaa küsimuse Läänemere rajooni üldsituatsiooni raamidesse ja täiel määral arvestades hertsogi Liivimaal teotsenud vastumängijaid, on autor andnud erakordselt väärtusliku lisana poliitilisele ajaloole peaaegu romaanipõnevusega kirjutatud raamatu. Hertsogi poliitika lähtus sellest, et kindlustada Preisit Saksa riigi rünnaku eest, mille sihiks oleks olnud ordu restaureerimine. Ta kartis sellise rünnaku toetamist Liivimaa ordu poolt. Plettenberg lükkas tagasi erapooletusedeklaratsiooni, sest ta ei tahtnud lasta end viia vastuollu riigiga. Autor näitabki, millisel laialdasel viisil hertsog püüdis saavutada Preisimaa kindlustamist Liivimaa vastu. Tema kavaks oli Liivimaa sekulariseerimine. Liivimaa pidi luterliku ja saksa maana astuma siis tihedasse seosesse Preisimaaga ja üheskoos pidid nad orduriigi ajaloolist rolli jätkama. See ühendus pidi ühtlasi Preisi hertsogiriigi seisukorda kõvendama Poola riigiühendise ja talle võimaldama saada saksluse ja luterluse toeks Poolas. Sellisele poliitikale siirdumine tähendas Liivimaale suhete katkestamist riigiga ja kandumist Poola võimu piirkonda. Et see ordule ja Plettenbergile psühholoogiliselt võimatu oli, arvestamata mitmesuguseid teisi raskusi, seda hertsog ei taibanud. Temale oli luterlus kahtlemata südametunnistuseasjaks ja kui „sündinud riigivürstile“ saksa küsimus südameasjaks. Kui aga Plettenbergi veelkordse keeldumise peale hertsog püüdis kasutada survet Liivimaa ordu suhtes, siis selgus kohe sellise poliitika problemaatilisus. Vaatamata saksalikule ja luterlikule alusele õhutab ta — kuigi tulemuseta — Poolat vahelesegamisele Liivimaal piiskoppide ja katoliikluse kaitseks ning hässitab Taanit, Rootsit ja saksa vürste Liivimaa vastu. Selles salajases võitluses ei põlanud ta ühtegi vahendit liiga halvaks. Ühtlasi püüdis ta Liivimaal luterlasti organiseerida orduvastaseks võitluseks. Siinjuures läks aga ordu ja Preisimaa vahekord sassi. Albrechti suurimaks edusammuks oli tema venna Wilhelmi valimine Riia koadjuutoriks. Meisterlikus poliitilises mängus laskis ordu Wilhelmi end Läänemaa vaenuses „surnuks joosta“ ja sellega langes kogu Preisimaa poliitikahoone kokku. Preisi poliitika oleks olnud õigustatud, kui Albrecht oleks tahtnud rakendada sel puhul ka oma militaarset jõudu, kuid hertsogil puudusid Läänemaa vaenuse ajal selleks võimalused. Hertsog siirdus taas Liivimaa vastasele õõnestamissüsteemile võõraste õuede juures, kuigi taipas, et mäng tema venna kasuks oli kaotatud.

Autori seisukohta, et Liivimaale oli konfessionaalne seos luterliku Saksamaaga väärtuslikum, kui klammerdumine võimetu riigi külge, võib pooldada, kuid peab autorist kõvemini alla kriipsutama, et Preisimaa poolt teostatud orduvõimu õõnestamise poliitika — kõigi vahenditega — oli halvim tee, mida Albrecht oma suurejooneliselt mõeldud kavatsuse läbiviimiseks valida võis. Liivimaa orduriigi tugevus näitab end ilmekalt veel kord selles diplomaatilises võitluses, vaatamata juba saabunud täieliku tardumise ajastule. Ja hertsogile oli üsna selge, et ainult ordu tähendas Liivimaal midagi. Liivimaa ordu vastaste tühisuses ja võimetuses ei jää mingit kahtlust. Markkrahv Wilhelmi täielikku võimetust tõestab kõnesolev teos veelkordselt. Lohmülleri üksikasjalik iseloomustus laseb teda paista küll hea luterlasena, kuid mitte parema poliitikuna kui ta seni on kehtinud. Liiga vähe ilmneb Quednau käsitluses Albrechti tung oma pärusmaid laiendada. Liivimaa seisukohast vaadates ei saa hertsog Albrechti vabastada tema süüst Vana-Liivimaa

hukkamisel. Saksluse seisukohalt vaadates on tema poliitika Vana-Liivimaa saksa iseloomu säilitamisel üsna ekslik, sest tal puudus jõud selle läbiviimiseks¹.

H. Laakmann.

„Marseljeesist Internatsionaalini“. Toimetus: Aug. Oinas, Fr. Puksoo, R. Räägo, J. Uluots. I sari, Tartu, K./Ü. „Loodus“, 1937—1938.

Eestikeelne memuaarikirjandus pole seni just väga rikkalik. Nüüd on sellele ilmunud oluline lisa K./Ü. „Looduse“ väljaande „Marseljeesist Internatsionaalini“ näol. Esimene sari sisaldab mälestusi kaheksalt autorilt kümnes köites. Autoreid on mitmesugustest maadest poliitilise elu tegelasi ja teisi. Rõõmustaval kombel on esindatud rahvusvaheliselt tuntud autorite kõrval ka eesti avaliku elu tegelased, niihästi eestlased kui ka muulased, kel on oma koht meie minevikus.

Mari Raamoti „Minu mälestused“ kannavad isiklikku laadi. Autori noorpõlve käsitlevas osas tutvume eesti taluperekonnaga möödunud sajandi lõpukümnenditel, saame siitkaudu heita pilgu mitmele tolleaegse elu probleemile, koolioludele ja kasvava intelligenti olufingimustele. Abiellunud agronoomi ja hilisema iseseisvusaegse ministriga J. Raamotiga, satub autor Eesti avaliku elu keskele, kus tal tuleb läbi elada mitmesugused kogu maad haarava tähtsusega sündmused. Koos isikliku elusaatuse kujutamisega maalib autor eriti tähelepanuvääriva pildi Eesti ühiskonda vapustanud sündmustest 1905. aastal ja Saksa okupatsiooni ajal. Siin suudab autor tuua mitmeti huvitavaid lisandeid varemini avalikkusele teada olnud andmetele.

Sajandi alguse olustikku viib meid A. V. Bellégardi „Minu mälestusi Eestimaa kubernerina“. Autor oli Eestimaa kuberneriks aastail 1902—1905, niisiis ajal, mil Eesti ühiskonnas käiv käärimisprotsess küpses esilemurdamiseni „punasel aastal“. Kuigi autor mõnes küsimuses, nagu näiteks kohaliku rahvastiku mässulise meelsuse hindamises osutub pealiskaudselt informeerituks, ei sega see lugejas ärkamast sooja huvi autori õiglase, oma aja kohta küllaltki erakordse eesti- ja rahvasõbraliku suhtumise vastu. See asjaolu pakutavate faktiliste andmete kõrval teeb raamatu meie lugejale hinnatavaks (vt. lähemalt arvustus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1937, nr. 3).

Hoopis teissuguseid muljeid tekitab R. von der Goltzi „Minu missioon Soomes ja Baltikumis“. Kirjeldanud lühidalt oma varasemat elulugu ja teenistuskäiku Maailmasõjas lääneringel, pühendab autor teose peaosa oma missioonile idas Soome kodusõtta sekka-lööva ja hiljemini Ida-Baltikumis suurte vallutusplaanidega tegeleva saksa väe ülemjuhatajana. Kogu see küsimuskompleks on tähtis Eesti ajaloo kujunemise seisukohalt, kuid eriti huvitav oleks meile muidugi Goltzi tegevus Landeswehri sõjas vastaspoole juhina. Kujunes ju Landeswehri sõda Saksa Baltimaade plaanide teostamise kulminatsiooniks, ühtlasi murrangupunktiks. Paraku püüab siit autor kiiresti üle libiseda, laskumata üksikasjadesse, mis iseenesest inimlikult on mõistetav. On kahetsetav, et autor osutab oma käsitles

¹ Olgu siinjuures tähelepanu juhitud ka Quednau sõnavõtule Sture Arnell'i töö „Die Auflösung des livländischen Ordensstaats“ kohta „Jomsburgis“ 1938, vihik 1, lk. 103—106, kus käsitletakse samuti hertsog Albrechti tegevust.

täiesti erakordset subjektiivsust, mis nähtus johtub kahest asjaolust. Ühelt poolt raamat ilmus trükist esmakordselt juba 1920. aastal, on niisiis kirjutatud vahetult käsiteldava sündmuskäigu järel, mil autor viibis veel oma elamuste värske mõju all. Teiselt poolt kannab teost motiiv, õigustada autori tegevust, mis teatavasti äratas profesti mõningais pahempoolsemais ringkonnis Saksamaal. See tingib käsitelu teatava polemiseeriva tooni, mis pole vaba saksa imperialistliku propaganda kõrvalmaitsest. Et selle all kannatavad fõsiasjad, on pikemata selge. Käsitelu laadi iseloomustab kõige paremini temas esinev rida näotuid kallaletunge autori poliitilistele vastastele. Neil põhjusil teos ei paku meie mineviku jälgijale oodatavat perspektiivide avardamist uuel küljelt sellises ulatuses, mida õieti peaks ootama.

Eesti ala saatuse kujunemine oli tihedasti seotud sündmustega Venes. Nii omavad tsaristliku Venemaa lõpukümnendite ajaloole pühendatud mälestused meie ajaloo seisukohast erilist huvi. S. J. Witte „Mälestused“ valgustavad esiteks kokkuvõtlikult tema noorpõlve, kuna edasi pearõhk langeb tema tegevuse kujutamisele riigimehena. Ja Wittel Vene teede- ja hiljemini rahaministrina, raha-reformi teostajana, Portsmouthi rahu sõlmijana ja peaministrina on, millest jutustada. Tema teos võimaldab pilku heita Vene siseoludele ja selle telgitagustesse, alates Aleksander III päevilt käesoleva sajandi esimese kümnendi lõpuni. Otse hämmeldav on see avaliku elu tegelaste hulk, alates keisrite Aleksander III ja Nikolai II-ga, keda Witte kirju reana laseb defileerida lugeja ees. Nende tegelaste psühholoogiline iseloomustus on üsna plastiline ja värvikas. Vene korruptiivse siseolundi käsitlemise kõrval ei jäeta ka välisuhteid väljapoole vaatlusvälja. Et see kõik on pipardatud hulga tõsieluliste lookestega, tuleb aina kasuks teose loetavusele. Kummatagi kerkib teose lugemisel mõtteid, mis äratades kriitilise meele ei luba eelarvamusteta anduda teose muidu nii huvipakkuva sisu küttesse. Witte ise jääb meist teose lehekülgedel kuidagi eemale. Võib-olla johtub see asjaolust, et autor oma isiklikud seisukohavõtud tihti esitab imperatiivsetena, ilma neid kaaluvalt põhjendamata. Ühtlasi jääb meile mõnevõrra võõraks Witte ideelis-loominguline pale riigimehena; näeme, et ta ei kuulu reaktsiooniparteisse, kuid talle ei sümpatiseeri ka radikaalsemad reformitaotlejad. See asjaolu asetab Witte tema tegevuse ajal eraldatud seisukohale, mis avaldub teoses kibestundelises põhitoonis ja äärmiselt kriitilises, et mitte rohkem öelda, suhtumises kõigisse vene avaliku elu tegelastesse. Kõigele vaatamata on Witte mälestused vanakorraaegse Venemaa lõpueelse ajastu jälgimisel suure tähtsusega allikaks, millest, kui temale läheneda vajaliku kriitikaga, võib saada hinnata-vaid teatmeid.

Samasse miljöösse, kui praeguvaadeldud teos, viib meid M. Paléologue'i „Tsaaririik Maailmasõjas“. Autor oli viimseks Prantsuse saadikuks keiserlikul Venemaal. Oma mälestustes ta võtab vaatluse alla Maailmasõja ajastu. See on hoopis eriline võlu, millega Paléologue haarab oma lugejaid, alates esimesilt lehekülgedelt. Peene kultuurinimesena ja koolitatud vaatlejana esitab ta teravmeelseid ja sisukaid tähelepanekuid. See teos pole siiski lihtne muljete ja elamuste loend, vaid tema selgus ja vormikindlus võimaldavad lähenemist esteetiliselt vaatepunktilt. Kõik üksikosad liituvad tervikidee teenistusse ning seda selgemini näeme suuri põhi-jooni, mida mööda kulgeb ajaloolise sündmuskäigu tee. Lõpule-

jõudnult leiame end endastmõistetaval veendumusel, et teisiti asi ei saanudki kujuneda antud olukorras. Võib-olla on see autori sugestioon, sellisel juhul aga oma diskreetsuse juures nii loogiline ja vastuvõetav, et lugeja laseb end meelsasti juhtida autori poolt osutatud teel läbi sündmustiku kirevuse.

Kirjanduslik väärtus ei ole selle teose ainukeseks vooruseks. Teos pakub hulga positiivset fõsiasjade materjali Maailmasõja ajastu jälgimiseks Venes ja rikastab seega ajaloolise tunnetuse võimalusi. Muidugi üksikasjades võib ju mõningailt seisukohtadelt kergitada vastuväiteid, mis siiski leiavad sobiva selgituse teose raamidest. Mõne küsimuse hindamisel autor võib-olla ei osuta küllaldast paindlikkust. Ometi just see asjaolu iseloomustab autori üht tugevat külge. Ta lähtub kindlast printsibiist — oma missioonist Prantsusmaa liitlasriigis. Säilitada Venemaad tugevana ja tema jõudu killustamafuna, see oli Prantsusmaa huvi, selt aluselt lähtus Paléologue'i tegevus diplomaadina, sellelt aspektilt lähtub ka tema sündmuste käsitus. Seejuures autor on täiesti teadlik Venes'kehtinud korra mitmepalgelistes puudustes. Tagantjärele hinnates olukorda võib käsitusse tuua korrektiive. Kuid just asjaolu, et autor ei ole „tagantjärele tark“, teeb teose seda hinnatavamaks. Teose olles kirjutatud päeviku kujul, registreerib autor päevade kaupa oma isiklike tähelepanekuid ja tegevust, ilma et ta seda täiendaks hiljemini ilmunud teiste mälestuste, allikate ja uurimuste varal. Sel kujul tema andmed esinevad autentsetena ja säilitavad allikalise väärtuse. Paléologue'i teos on igas suhtes kõnealuse seeria tähelepandavaim. See on teos, mis äratav mõtteid.

Ühest tuntumast pärast sõjaaegse Euroopa riigimehest räägitakse raamatus „Masaryk jutustab oma elust“. Teos on õieti endise Tšehhoslovakkia presidendi ühistöö meilgi hästi tuntud tšehhi kirjaniku K. Čapekiga. Masaryk jutustas Čapekile oma mälestusi, kes need üles märkis ja tagasi andis Masarykile, kes nad omalt poolt läbi vaatas ja varustas täiendustega. Teosest saame Austria-Ungari riigi ja tšehhi rahva üldolukorra taustal selge ülevaate Masaryki noorpõlvest, hariduskäigust, tegevusest õpetlasena ja kujunemisest avaliku elu tegelaseks ja riigimeheks. Kuid ka tema isiklik elu leiab küllaldast valgustamist. Kõigile neile vaafilusile on lisandatud vana, küpse Masaryki mõlgutusi mitmesuguste nähtuste kohta, millest koorub lugeja silmade ette Masaryki fõsine, jõuline, rangelt kõlblas isiksus. Midagi kodumaist õhkub neilt lehekülgedelt — ja tõesti, see kirjeldus on ju paralleel nii paljude meie haritlaste ja riigimeeste eluvõitlusele. Need on ju samad probleemid: hariduse saamisega käsikäes käiv ähvardav saksastumine, võitlus oma rahva eluõiguse eest võõrrahva ülilusvõimu vastu, lõpuks Maailmasõja olukorras tekkinud võimaluste kasutamine ja sellega seotud pingutused ning ärevused rahvusriigi rajamiseks. Siin näeme ühe meieaegse demokraatia sündi; kuid Masaryk puudutab ka küsimust, kuidas säilitada seda riigivormi. Tema arutlused moodsa ühiskonna kasvatusprobleemidest kuuluvad teose huvitavamate osade hulka. Poliitilise ajaloo seisukohalt on muidugi tšehhi avaliku elu käsitus ajastul enne Maailmasõda ja eriti tšehhi rahvusnõukogu tegevus sõjapäevil kõige sisukamad.

Senivaadeldud teosed käsitlevad suuremal või väiksemal määral riigi- ja avaliku elu küsimusi ja seega pakuvad lisandeid ajaloolisele uurimusele eriti poliitilise ajaloo alal. Kuid sarjas leidub ka teise-laadseid teoseid. Seiji Noma „Minu elu“ näitab ühe jaapanlase

elukäiku vaesest poisist suure kirjastusettevõtte juhini, rikka ja mõjuka isikuni moodsas Jaapanis. Need pole poliitilised memuaarid, nad ei oma ka mingit erilist tähtsust meie seisukohalt. Nad pakuvad vaid psühholoogilist huvi ühe isiku püüdlikkuse ja sitkuse iseloomustusena. Kahtlemata huvitav on jälgida Noma arutlusi äripõhimõtetest, mis ta rajab range kõlbluse alusele, ja tutvuda tema järkjärgulise arenguga ärialalisest võhikust-kooliõpetajast moodsaks suurettevõtjaks. Tema päritolu ja tegevusmiljöö lisandavad kogu asjale eksootilist koloriiti, mis võib-olla oligi põhjuseks teose võtmiseks kõnealusesse sarja.

H. Fordi raamatu „Minu elu ja töö“ puhul kerkib eeskätt küsimus, kas siin üldse on tegemist mälestustega tavalises mõttes. Viimaste iseloomulik joon — isikusaatuslik moment — siin peaaegu puudub. Puudutades enese elukäiku äärmiselt napilt, autor ei esita teisi isikunimesid niisama hästi kui üldse mitte. Muidugi on mehel nagu Ford isiklikke mälestusi Ameerika avaliku elu küsimustest ja üldise poliitilise elu areenilt kas või näiteks Maailmasõja päevilt. Ta on aga eelistanud neid kõrvale jätta. Nii on Fordi raamat pigemini äritehnika ja tööstuspsühholoogia käsitletus, millel on vaid baasiks isiklikud kogemused. Räägitakse printsipidest, mitte isikutest. Fordi tegevus on teatavasti leidnud mõnesugust kriitikat. Tema teost võib vaadelda kaitsekõnena oma tööstusteoriale. Seepärast läheneb see teos üldlaadilt oma kandva motiivi poolest Goltzi omale.

Kogu sari väliselt küljelt on üsna esinduslik; peab nentima, et on nähtud tehnilist hoolt. Siiski forkavad silma mõned tõlkevead, millest vaikides ei saa mööduda. Kõigepealt üks tüüpiline eksimus meie tõlkijatel: ei tehta vahet diviisi ja divisjoni vahel (sest et läänekeeltes siin vahe puudub). Paléologue II lk. 16 on tõlgitud divisjon, peab muidugi olema diviis. Sama lugu on lk. 120. Lužiçi (saksa k. Lausitz) slaavlaste nimetatakse sorbideks, aga mitte serblasteks, nagu siin tõlgitud (Masaryk, lk. 102). Samal leheküljel esineb Lužiç-Lausitzi kohanimi mõlemal, nii tšehhi- kui saksakeelsel kujul. Ühtlus oleks soovitav. Tõlge „Poola keisririik“ Witte II lk. 237 põhineb ilmsel arusaamatusel. Tarbetu on uue laensõna sissetoomine — tru-pid (õige väeosad, Goltz, lk. 264, Masaryk, lk. 252).

Teoste käsitlemist korduval kasutamisel hõlbustavad teoste lõppu lisatud isikunimede registrid. Vaatamata asjaolule, et kõik teosed ei seisa võrdsel tasemel, peab siiski tähendama, et ilmunud sari on oluliseks sammuks teatava lünga täitmisele meie raamatuturul. Belletristilise huvi rahuldamise kõrval suudab enamik vaatlusalustest teostest vastu tulla ka ajalooliste huvidega lugeja nõudlustele. Ootuspõnevus järgneva sarja vastu on õigustatud.

Lemmit Mark.

Kolonel Jaan Maide ja leitnant Ernst Valdin, 6. jalaväepolk Vabadussõjas 1918—1920. 6. Rahvaväe Polgu Sõjaväelaste Ühingu väljaanne, [Tallinn]. 1938, 767 lk. + 5 pilditahvlit + 11 suurt skeemi.

Meie vabadussõjaaegsete väeosade ajalugusid käsitlevate eriteoste arv piirdus seni ainult neljaga, mis on ilmunud a-1 1921—1936¹. Allakirjutanut on teada, et peale nende siiski tööta-

¹ Need on järgmised: Eesti rahvaväe 9. jalaväe polk 16. jaanuarist 1919 — 1. jaanuarini 1921. Korraldanud komisjon — alamkapten Tuisk,

takse jõudumööda mitme väeosa ajaloo koostamisel, mida on algatanud nii väeosa rahuagessed järglased kui ka sõjakaaslased. Kuigi mõned seniilmunud teosed ei rahuldanud teaduslikke nõudeid, on nad ikkagi hästi täitnud eeskätt Vabadussõja populariseerimise ülesandeid ja oma väeosa pedagoogilisi vajadusi. Selles mõttes sai tõsise tunnustuse osaliseks 1934. a. ilmunud kapten P. Kangro „Sakala Partisanid...“ (vt. ajakiri „Sõdur“ 1934. a. nr. 48, lk. 1238–1240).

Nüüd, 6. jalaväepolgu 20. aastapäevaks (21. XI 1938) ilmunud uue teose näol aga esineb meile kahtlemata järsk hüpe väeosa-ajaloo täiuslikkuse suunas. Teose autorid kolonel J. Maide, sõjaajaloo alal juba tuntud viljakas autor, ja leitnant E. Valdin on esitanud kapiitaaltöö, mis oma suuruselt ületab kõik seniilmunud väeosa-ajalood.

Siin pole võimalust lähemalt refereerida ega analüüsida teose sisu. Märkigem vaid ära peatükkide järjestust, mis, olgu tähendatud, on teoses nummerdamata. Raamatu väljaandja eessõnale järgneb polgu vabadussõjaaegselt II pataljoni ülemalt haridusminister kolonel A. Jaakson'ilt saatepühendus, milles on antud veenvas sõnastuses sügavmõtteline ideoloogiline põhjendus polgu ajaloole, ning sellele järgneb juba autoreilt lühike eelsündmuste ülevaade (lk. 9–12), et juhtida lugeja polgu sünniloo juurde. Esimeses peatükis (lk. 13–84) leiabki käsitlust polgu sünni, arenemise ja heitlused Saksa okupatsioonivägedega Pärnus ja Viljandis. Teine peatükk (lk. 85–328) vaatleb polgu võitlusi punavägedega lõunarindel 1918. a. detsembrikuu lõpust 1919. a. maikuu lõpuni. Kolmas peatükk (lk. 329–508) on pühendatud polgu tegevusele Landeswehri sõjas. Neljandas peatükis (lk. 509–572) kirjeldatakse polgu tegevust Pihkva operatsioonis 1919. a. juuli teisel poolel ja augustis. Viiendas peatükis (lk. 573–668) vaadeldakse polgu kaitselahinguid idapiiril Irboska, Laura ja Narva ümbruses Vabadussõja lõpuni. Kuuendas peatükis (lk. 669–678) on antud üldine kokkuvõte ja mõningaid statistilisi andmeid. Viimaks eraldi peatüki (lk. 679–746) moodustavad veel lisad, milles leidub ülevaade polgust ja ta järglasist rahu ajal (major J. Jako sulest), polgu vabadussõjaaegne juhikond, kaotused ja autasud. Lõppeks (lk. 747–767) on toodud üksikasjaline teose käsitlemise juhis.

Säärase üldise ülesehitusega on suurepäraselt saavutatud aine ülevaatlikkus. Jaotused peatükkideks ja viimaste alajaotused on läbi viidud nähtava otstarbekusega, kokkukõlas polgu raamistikus asetleidnud sündmuste ning küsimuste arenemisega. Äärmisel juhul ehk võiks tekitada vaidlust küsimus, miks Landeswehri sõda kirjeldav peatükk on paisutatud palju suuremaks teistest peatükkidest. Landeswehri operatsioon teostus ju võrdlemisi lühikese aja jooksul ja siin polgu tegevuse pinget, kuigi haruldaselt tugevat, on jäänud kaugelki nii mitmetahuline, nagu kõigis teistes operatsioonides. Osalt on selle paisumisele kaasa mõjunud ka polgu tegevusraamist väljaspool olnud olukorra hoopis ulatuslikum valgustamine, niisama vastase kirjeldamine lähemalt, kui see on sündinud mujal, kus selleks on vähem allikaid. Peab ütlema, et niiviisi on leidnud küll

---

alamkapten Tomson ja alamkapten Maasik. K.-Ü. „Kool“ Tallinnas 1921. 334 lk. — Geschichte des Baltenregiments von Baron Wilhelm Wrangell F. Wassermann, Reval 1928, 160 lk. + 4 l. skeeme. — Sakala Partisanid 1918 1934. [Peeter Kangro, kapten] Sakala Partisanide Ühingu kirjastus 1934. [Viljandi.] 404 + 2 lk. — Scouts Rügement Vabadussõjas. Aarne Vötting, leitnant, Seltsi „Scouts-Rügement“ kirjastus 1936. [Tallinn.] 496 lk.

tabava lahenduse mõnigi küsimus, mille sünteetiline käsitlus meie kirjanduses seni puudus. Kuid sellest hoolimata jääb püsima küsimus, kas polgu ajalugu siin ei ole mõnel määral üle koormatud või kui võrra põhjendatud on just siin kõrvalekaldumine üldise proportsiooni nõudest. Kuid kordan, et see võib olla ainult vaieldav küsimus, mille esitaja ei mõtlegi sellega vähendada teose vooruste tunnustamist.

Raamatu sirvimisele asudes tekib nagu kahtlus, kas üheleainsale väeosale, olgugi suurimaks nimetatule, nii mahuka teose pühendamise peaks olema õigustatud. Ent mida kaugemale jõuad lugemisega, seda kaugemale hajuvad niisugused kahtlused ja annavad maad arusaamisele, et raamatus antud ruum on võimaldanud vaadelda polgu eluavaldusi siiski ainult õige konspektiivselt. Süvenedes mõnede sündmuste arenemisse, näiteks Ruhja ümbruses 1919. a. aprilli lõpul (lk. 224–252), Pihkva taga 1919. a. augustikuu teisel poolel (lk. 547–572) ja mujal, tunnend isegi puudust, et neid sündmusi ja tegevust ei ole analüüsitud rohkem sõdurite meeoleolu taustal. Neil ja paljudel muil puhkudel tekib välimatu vajadus lähemalt tundma õppida polgu juhtiva koosseisu, vähemalt ohvitseride isikuid. Siin oleksid olnud suureks abiks, lisaks teoses antuile, veel järgmised teated iga juhi kohta: vanadus, sotsiaalne ja maa-alaline päritolu, haridus, elukutseline tegevus eraelus ja ametikohad Maailmasõjas. Võimalikult kõigi samasuguste teadetega ka terve polgu sõdurite kontingendi avaldamine kergendaks ju väga hästi polgu vaimse palge mõistmist. Niiviisi võiksime üles seada veel rea küsimusi, millele Eesti sõjaväe lahingudoktriini seisukohalt väeosa ajalugu on võimeline andma konkreetseid valmisvastuseid. Siis oleks veel suure väärtusega, kuigi väeosa ajaloo ulatuses peaaegu teostamatud, üksikasjalised viited allikaile. Ent teame, et siis teos oleks paisunud mitmevõrra suuremaks käesolevast. Igatahes ei pea paika arvamine, nagu oleks väeosa ajaloole rohke ruumi andmine liigne.

Allikatena on autorid kasutanud õige suurt kogu arhivaale ja kirjandust. Peaallikatena on leidnud kasutamist arhiivimaterjalid (lk. 759), mille hulgas juba üksnes Vabadussõja Arhiivi arhivaalid moodustavad aukartustäratava kogumi (lk. 5). Arhivaalide läbitöötamine on nõudnud iseäranis käsikirja koostajalt leitnant E. Valdin'lt erakorraliselt ennastsalgavat püsivust ja armastust töö vastu. Allikate loendamisel on autorid nimetanud Vabadussõja Arhiivi kõrval ka Läti Sõjaarhiivi (lk. 759). Siin on aga tegemist nähtavasti mitte otseselt Läti Sõjaarhiiviga, vaid meie Vabadussõja Arhiivi ühe kirjakooguga (fondiga), millesse on koondatud ära kirju Läti Sõjaarhiivi arhivaalidest. Et tekstis peaaegu sugugi ei leidu viiteid vastavaile allikaile, siis puudub võimalus üksikasjaliselt kontrollida ühe või teise väite tõenäosust ja näha, kuidas on teostatud vastuoluliste allikate seletamist. Ent üldjoontes näib olevat töö kokkukõlas arhiivandmetega, mida on käsiteldud hoolika kriitikaga. Kui peaks leiduma vigu, siis võib-olla ainult mõne väiksema küsimuse sekka „ärapeidetult“, nii et nad kedagi ei eksita ega pahanda. Oluliseks viperuseks ei saa lugeda ka näiteks Mõisaküla suunas pealetungi-käsu saamise kuupäeva märkimist „7te jaanuariga „6te jaanuari asemel (lk. 117), kuigi see ei ole täpselt kokkukõlas arhiivandmetega (vrd. Eesti Vabadussõda 1918–1920, I, lk. 375). Niisama tuleb pidada ainult trükiveaks Holdre veskisse ja Koorküla suunas II pataljoni osade retke märkimist 24. jaanuarile (lk. 146), kuna see retk Vabadussõja Arhiivis asuvas autorite käsi-

kirjas (lk. 148—150) kokkukõlas arhiiviandmetega on kirjeldatud 25. jaanuari sündmuste hulgas. Millegipärast on autorid Tallinna üksiku eskadroni nimetanud Tallinna eraldi eskadroniks (lk. 242, 243, 258, 261, 264, 298, 375 ja mujal), kuigi nendel oli teada selle ühiku õige nimetus (lk. 242 joonealune märge).

Teos on rikkalikult illustreeritud. Tekstis ja eritahvleil ning erilehtedel leiduvad 258 pilti ja 53 skeemi aitavad palju täiendada ning selgitada muud teksti. Iseäranis kergendavad orienteerumist skeemid, mille koostamisel ja tehnilisel valmistamisel on osutatud meisterlikku asjatundmist. Päevapiltide hulgas on aga rohkesti üksikisikute pilte ja mõned maastikupildid pärit palju hilisemast, rahuajast, ja seepärast ei ole nad võimelised täielikult tõlgendama seda olustikku, mille elustamiseks nad peaksid olema avaldatud. Seda seika võib lugeda teose puuduseks, mille kõrvaldamine, peale vastava äramärgimise, ei olnud küll autorite võimuses, kuid mida väljaandja hea tahtmisega küll oleks võinud ehk mõnevõrra vähendada. Seevastu hoovab aga tihti võltsimatut „kaevikuhõngu“ sõdurite ja ohvitseride päevikuist, mille katkendeid on ohtralt suure osavusega teksti põimitud. Seda kaevikuhõngu ei ole summutatud ka autorite poolt mõnel pool ettevõetud „kaevikukeele“ silumisega.

Teoses on jäädvustatud palju kujukaid pilte üksikvõitlejate ja nooremate juhtide algatusest, mis on toonud suuri tagajärgi (lk. 378—379, 412—413, 548 jne.). Seda voojust on alati eriti meil kõrgelt hinnatud ja selle vajadust ka tulevikuks on sõjavägede ülemjuhataja korduvalt alla kriipsutanud.

Rõõmustavalt paistab silma, et autorid on hoidunud naaberväeosade erinevuste hindamisest, mida muidu on olnud mõnel pool märgata „müksude“ näol ebameeldivate naabrite pihta. Üldse on terves raamatus ka oma polgu kirjeldamises valitsemas kaine asjalikkus.

Teose sisu kohta ei ole ära märkida midagi laivat. Väga head üldmuljet kahandab veidi tunne, nagu oleks kogu teoses polgu vaimne pale esitatud niioelda liiga siledaks-ümmaraks idealiseerituna ja selle läbi ära varjatud raskuste ning väsimuste kortsud. Mulle isiklikult oleks meeldinud, kui polgu elus ettetulnud ka ebameeldivad, eitavad nähtused, äpardused ja pahandused vastavalt nende tähtsusele oleksid leidnud äramärgimist natukene kumeramalt ja ilma paitavate silumisteta. Väeosa kui orgaanilise terviku elus paraku juhtuvate kriiside võitmine on õieti niisama kanguse tunnus, nagu vastase võitmine. Nende vaatlemise vajadust ei eita pedagoogilised kaalutlused ega ajaloolise tõe otsimine.

Keel on ladus ja mõtted on kõikjal väljendatud selgelt. Sõna „landesveer“ kirjutamises pooldan autorite viisi. Kuid kas poleks õigem see kui võõrapärane ja mitte otseses tähenduses tarvitav sõna asetada jutumärkide vahele?

Teose välimuse eest hoolitsemine ja trükitehniline toimetamine on olnud häis ja osavais kätes. Pisut paremini oleks siiski mõjunud, kui tekstisse detailiseerimiseks vahelekiilutud pikemad tsitaadid oleksid olnud trükitud erineva, näiteks peenema kirjaga.

Kokkuvõttes tuleb tunnistada, et autorid püsisva fõõga võrdlemisi lühikese aja jooksul on suutnud suurest allikatehulgast luua sünteesi ning anda suurteose, mis meetoodiliselt paljuski võib olla eeskujuks teoksil olevaile väeosa-ajalugudele. Suureks kasuks teose autoritele on silmanähtavalt saanud ka Vabadussõja Ajaloo Komitee Töökomisjoni juhi kolonel M. Kattai praktiliste näpunäidete ära-

kasutamine. Teos kiidab tegijaid ja on tunnistuseks, et 6. jalaväepolgu vabadussõjaaegne tugevus on pändunud õnnelikult tema järglasile. Vabadussõja ajaloo kirjandus aga on sellega rikastunud silmapaistva väärtteose võrra.

H. Tulnola.

G. von Walther-Wittenheim O.S.B., Die Dominikaner in Livland im Mittelalter. Die natio Livoniae. Istituto Storico Domenicano, S. Sabina, Roma 1938 (Institutum Historicum FF. Praedicatorum Romae ad S. Sabinae, Dissertationes Historicae, Fasciculus IX), 159 + XIV lk.

Võime taas rõõmutseada sisuka raamatu üle, mis heidab rikkalikku valgust seni üsna vähe tuntud vana-liivi kirikuajaloo uurimisaladele. Käsiteldav fõõ on seda tähelepanuväärsem, et on kirjutatud isiku poolt, kes on üsna kodune katoliku kiriklikkudes ringides ja sünnilt põlvneb Baltikumist.

Üheksas peatükis vaatleb autor liivi dominikaanlikkude asu-
miste tekkimist, nende kiriklikku, teaduslikku, arhitektoonilist ja majanduslikku tegevust, suhet maahärradega, ilmliku vaimulikkonnaga ja rahvaga. Lõpus esitatakse kaks peatükki kloostrireformi ja protestantismi sissetungi kohta liivi kloostrielu. Lisana on pakutud rida enamasti senitrukkimata allikaid, esijoones Tallinna linnaarhiivist.

Teos on üldjoontes täiesti objektiivne, kuigi on kirjutatud katoliiklikult aspektilt ja seepärast näiteks küsimust Lutheri õpetuse tähtsusest Liivimaale on käsiteldud teatavast kindlast vaatevinklist.

Raamatu peavoorustena tõstaksin järgnevat esile. Esmakordselt on kasutamist leidnud Liivimaa ajaloo uurimise otstarbel dominiiklaste ordu peaarhiiv Roomas, mistõttu on ajaloovalgusse tõstetud nii mõnigi hinnatav üksikasi, eriti *natio Livoniae* esinduse kohta ordukapiitlites. Teise eelisena tuleks mainida Tallinna linnaarhiivi seniavaldamata materjalide kasutamist. Nende tähtsus on peamiselt majandusajalooline, sest Tallinna klooster on ainuke Liivimaal, mille kohta evime arveid ja teatava liigi memoriaale, kuigi ainult lühikese aja kohta a. 1516—1524. Ühegi teise kloostrit üle ei ole meil säärast allikamaterjali, mis muide autori poolt ei ole täiesti ammundavalt leidnud käsitlemist. See kohustab meid mõtlema spetsiaalmonograafia Tallinna dominiiklaste kloostrit kohta.

Väga tänuväärne on eriti peatükk Liivimaa kloostrite teadusliku tegevuse üle, mis avab meile uusi vaatevälju ja on loetav katkematu huviga. Samuti on olulisemas osas uudsed kloostrireformi kirjeldus XV sajandi lõpust ja kujutus Liivimaa liitumisest *congregatio Hollandiae* ga. Küll puudub aga viitamine samuti Hollandis kodunenud „ühiseluvendadele“. Lõpuks pakub mõndagi uut ka reformatsiooniaja käsitlus, kusjuures olgu eriti tähelepanu juhitud Tallinnast pärinenud Balthasar Wanneman'i osale, kes sai Meissen'i piiskopiks ja dominikaani provintsi „Saxonia“ provintsi-
siaaliks (lk. 32).

Evides silmapaistvaid voorusi, omab raamat siiski ka tundu-
vaid varjukülgi, mis näitavad endid lähemal vaatlusel. Juba literatuurilooendises leiame terve hulga vigu ja väljajätmissi. Poleks tulnud märkida mitte „Papst, Ed.“ — vaid „Pabst“; Arbusowi „Grundriss“i oleks tulnud kasutada 1918. a. väljaandes

(mitte 1908. a.); Läti Henriku kroonikat Arndt-Pertz'i väljaandena, mitte täiesti vananenud Hanseni oma (*Scriptores rerum Livonicarum*); Paul Johansonilt (!) ei ole tööd nimega „Eesti Keel“, Tallinn 1929; „Livländische Güterurkunden“ on ilmunud kahes osas. Roomas üllitatud Ammann'i tuntud töö („Kirchenpolitische Wandlungen...“) näib olevat jäänud Walther-Wittenheimile tundmatuks. Samuti on autori poolt kahe silma vahele jäetud väga tähtis (ka Liivimaa ajaloole) allikate kogu „Finlands Medeltids Urkunder“, välja antud Hausen'i poolt; Tallinna Mustpeade arhiiv pole leidnud kasutamist. Muide, surnud dr. N. Busch ei olnud linnaarhiivaar (lk. V ja 63), vaid linna raamatukoguhoidja Riias. Arbusow-Busch'i tööd Riia linna raamatukogu varade kohta (1937) Walther-Wittenheim ei tunne.

Leidub ka lokaalajaloolist laadi vägi, mis pole vähem taunitavad. Lk. 1 segatakse Petseri klooster (asut. umb. 1473) XII ja XIII sajandi sündmustesse; lk. 8 järgi olevat kuningas Valdemar II saatnud Tallinna munki, kus piiskopile kuuluvat „grosse Burg“ (!); pealegi nimetatakse Tallinna linna „bischöflich“ (lk. 81); väide, et Tallinna lähedal olevat „Königssteich“ (lk. 11, 54), on arusaamatus, sest asi puutub kuningale kuulunud ülemiste järve; puuduvad ka igasugused autentilised tõendused, et linn oleks evinud alul Ojamaa õigust (lk. 24). Luckenbach (lk. 57) ei olnud „Bürgermeister“, vaid igatahes ainult lihtkodanik; samuti ei ole Pirita klooster asutatud a. 1412 (lk. 62), vaid a. 1407. Dünamunde olevat müüdüd ordule a. 1303 (lk. 60, 1305!) ja Eestimaa olevat „wohl“ ostu teel a. 1346 ordu kätte läinud (lk. 11).

Esitatu on ainult väike „pärlide“ loend. Võiksime seda jätkata üldise ajaloo ja ajaloolise maadeteaduse alal: autorile näib olevat teadmatu, et Sund on Stralsundi lühendatud nimi (lk. 27), samuti nagu Holm Stokholmi suhtes (lk. 111, 119); *Octoniensis* tuleks lugeda *Otoniensis*, s. o. *Otonia* = Odense Taanimaal (lk. 22). Lund on autorile „Rootsi peadiotsöös“ (lk. 10). Teadmised alam-saksa keele kohta on kirjutajal mitterahuldavad: ta loeb vastavaid tekste korduvalt ekslikult (lk. 42, 96, 100, 140, 150); tõlgendab „Roetscher“ suitsukaladeks, kuna need on aga kuivatatud tursad (Stockfische) Norrast (lk. 51–52); „Nordensche Laken“ pole olemas, küll aga sellised Naarden'ist (lk. 55). — Et Mindowe kinkimised on olnud võltsingud (lk. 83), see on üldiselt tuntud, nii et ülearune on seda siin veel rõhutada.

Ebameeldiv libastumine on juhtunud Walther-Wittenheimile Albertus Magnuse suhtes. Lk. 20 laseb ta teda Liivimaad külastada, lk. 156 lisas aga tuleb autor otsusele, et ta ei võinud seal olla! See tohiks eeldada teatavat pealiskaudsust, samuti nagu patriitside ja gildivendade vastakuti seadmine lk. 93. Kui Heise Paffiner, katoliiklikuks jäänud Tallinna bürgermeister, *ex officio*, kui Püha Johannese seegi eestseisja, kloostrile ande toob, arvab Walther-Wittenheim selles näha võivat erilist siimpaatiat dominiiklaste suhtes, kelle teeneks ta arvabki Paffineri katoliiklikuks jäämise (lk. 96).

Võiks leida veelgi lisa eelnevale, kuid pirdugem olulisemaga. Mainitud olgu ainult veel, et jumalateenistuse, eriti dominiiklaste pühakute-kalendri omapära kohta Liivimaal ei ole pakutud midagi, kuigi leiduks vastavaid allikaid.

Niisiis näeme, et teoses esineb nii valgust kui varju. Muidu täiesti soliidse töö suhtes oleks näinud meelsasti hoolikamat läbitöötamist, mis oleks taganud pealiskaudsusvigade vältimise. Iga-

tahes on rõõm lugeda seda huvitavat raamatut, mis rikastab meid paljude uute tõsiasjadega ja on allikate lisa tõttu kestva väärtusega.

Loodetavasti järgneb sellelaadilisi spetsiaaltöid Liivimaa kirikuajaloo alalt veelgi, et saaksime sügavamat pilku heita katoliku vaimulikkonna kultuurtöösse meie kodumaal.

P. Johansen.

Arvi Korhonen, Suomen itärajan syntyhistoriaa. Porvoo-Helsinki 1938, 283 lk.

Soome idapiiri sünniajalugu on juba ennegi käsitlusel olnud, nüüd on selle juures põhjalikumalt ja üksikasjalisemalt peatunud oma pikemas uurimuses meil hästi tuntud soome uurija dr. A. Korhonen, kasutades ohtrasti allikaainest, peamiselt trükkimata, Rootsi ja Vene arhiividest, lisaks Tartu Ülikooli arhiivist. Rootsi Riigiarhiivist Stokholmis on kasutatud allikaainest Muscovitica-nimelisest kogust, esijoones vene piirikomissaride raporteid kuningale, milledele sageli on juurde lisatud mõlema poole, Rootsi ja Vene, volinikkude kirj vahetuse koopiaid ja tõlkeid, mis võimaldavad jälgida piirilkäimisega piirimääramise pisemaidki üksikasju. Osa neist raportitest on küll hävinud. Eriti väärtuslikku ainet on saadud Nõukogude-Vene välisministeeriumi kantseleisse koondatud dokumentide kogust, kus leidub piirkomissaridele saadetud juhtnõore ja kirju ja nende raporteid. Sellest allikaainest on olemas Soome Riigiarhiivis fotostaatide kogu a. 1617—1619 kohta, kuid selles materjalis on tühikuid. Teadmata on ka, kas Vene arhiivides leidub lisamaterjali ja kas piiri kindlaksmääramise lõppaastaist on olemas niisama palju allikaid kui algaastait. Asudes probleemi käsitlusele ja nimelt Soome idapiiri sünniloo vaatlusele märgib autor ära selle tõsiasja, et Stolbova rahulepingu tekst ei määranud piiri kindlasti ära ja et alles hiljemini piirilkäimisega ja seoses sellega koostatud piirilepinguga on määratud kindlaks Käkisalmläni piiri joon ja et piirilkäimisel on tähtis osa Soome idapiiri sünniloos. Seejärel asub autor üksikasjaliselt jälgima piiri joone kujunemist, kirjeldades piirilkäimise esimest järku 1617, piirinõupidamisi 1618, piirilkäimise seisakut 1618—1619 ja uusi nõupidamisi 1619—1620, piirilkäimise lakkamist 1620—1621 ja piirilkäimise lõppu. Ainese hoolika käsitluse läbi tutvume põhjalikult Soome idapiiri jääva kujundamisega. Uurimusele juurdelisatud piirikaardid hõlbustavad jälgimist väga tõhusalt.

Korhoneni uurimuses paelub peale põhiprobleemide lahendamise palju muudki väärtuslikku. Tutvume selles ka tolleaegsete Rootsi ja Vene diplomaatiliste tavadega, mis osalt olenesid, nagu Korhonen mainib, valitsevast riiklikust olukorrast, osalt aga rahvuslikest traditsioonidest diplomaatia alal. Täiesti põhjendatult väidab Korhonen, et Rootsi kuninglikud esindajad olid väga tundlikud kuninga tiitli küsimuses seepärast, et legifimiteedi seisukohast oli Gustav Adolf võimuharaja ja tõeliseks Rootsi kuningaks oli Poola kuningas Sigismund III. Autor tähendab veel, et piirinõupidamistes on avaldunud ka Vene diplomaatiale omane idamaine ilme: nimelt Moskvas antud juhtnõõride piinlikult täpne jälgimine, vastase väsitamine lõpmatute väidetega pisiasjade üle, et seega õnnestuks paremini tähtsamate küsimuste läbiviimine, viivitamine nõupidamistega, et vahepeal üldine olukord võiks kujuneda Venele paremaks, nõudmiste liiga kõrgele asetamine, et vastane rahulduks, kui ta neist midagi suudab maha tingida, ähvarduste kasutamine jne.

Sääraseid võtteid kasutas Moskva võim ka siis, kui peeti läbirääkimisi liivimaalastega keskajal.

Kõigi nende ja veel teistegi probleemide tõttu pakub Korhonen uurimus suurt huvi ka neile, kes otse Soome ajalugu ei jälgi, ja annab võimalust metoodiliselt jälgida analoogilisi probleeme näit. ka Eesti ajaloo alal. Korhoneni uurimusega on Soome kiiresti rikastuv ajalooline uurimine saanud õige väärtusliku ja Soome ajaloo harrastajaile mõõdapäsematu lisa.

H. Sepp.

Senas Latvijas vēstures avoti. Fontes historiae Latviae medii aevi. Fasc. I, XCVIII—MCCXXXVII. Edidit Arveds Svābe. Lāti Ajaloo-Instituudi väljaanne, Rīga 1937, XIV + 214 lk. ja 16 tahvlit.

Igal Bunge „Livländisches Urkundenbuch“ esimeste köidete kasutajal on olnud arvatavasti sooviks, et sellest tööst ilmuks uus väljaanne vastavalt tänapäeva ürikute-editsiooni nõuetele. Kõnesolev raamat tahab olla mainitud vananenud töö asendajaks kuni aastani 1237. Ta ei ole aga täielik. Kuigi eessõnas mainitakse, et läti rahva ajalugu tihedaid suhteid omab naaberrahvaste ajaloo ja Ida-Euroopa poliitiliste, religioossete ja kultuursete vooludega, ilmneb siiski vasturääkivusena, et väljaandjad on kasutanud kitsendamist, otsustades välja valida ainult seda, millel on otsene suhe läti ala ja rahvaga (ayant directement trait au pays et au peuple letton). See on metoodiliselt kahtlemata ekslik, sest selge on, et kõik avaldatud ürikud on tekkinud suure ajaloolise sündmuse kestel, nimelt Ida-Balti ala vallutamisel ja kristianiseerimisel, mis toimus sakslaste ja taanlaste poolt. Teisejärguliseks küsimuseks on, kas ürikud puudutavad kogu Ida-Balti ala, või ainult liivi, läti, eesti või kura ala. Jaotamisprintsipiina on see täiesti kasutamiskõlbmatu. Ei vaja tõesti mingit tõendust, et ajaloolane, kes tahab käsitleda tolle aja sündmusi, mis toimusid Koiva või Väina piirkonnas, ei saa mööda minna ürikuist, mis puutuvad ainult Eestimaa. Ürikute publikatsioon, nagu kõnesolev, oleks temale minimaalse väärtusega.

Uus ürikute-väljaanne on iseendast loomulikult suureks edusammuks, võrreldes Bunge tööga, niivõrra kui aluseks on võetud originaale. Seda pole aga kahjuks tehtud kõigil juhtudel ja seetõttu esinevad vanad Bunge väljaande vead uuesti. Näiteks on esitatud nr. 166 osalt Bruiningk ja Buschi järgi „Livl. Güterurkunden'ist“. Selle trükkimata osa aga tugineb omakorda Dogiel'i tekstile (*Cod. dipl. Poloniae* 5), mis sisaldab üsna rikkalikult vigu. Dateeringud esinevad kõikjal parandatult, ainult nr. 69 kuulub kahtlemata a. 1213 (vrd. *Regesta Imperii* 5, nr. 496). Kahjuks pole kunagi arvestatud dorsuaalnootiitse, puuduvad tavalised viited *Regesta Imperii*'le ja *Regesta Pontificum*'ile ja imelikul kombel iga tunnus, et väljaandjad oleksid tundnud Bunge „Urkundenregesten bis zum Jahre 1300“. Et regestid on antud ainult lätikeeelsetena, siis raskendub tunduvalt töö kasutamine välismaalaste poolt. Topograafilisi viiteid on antud kahjuks ainult erandjuhtudel, kuigi need oleksid olnud mittespetsialistidele eriti väärtuslikud.

Äga isegi kui tunnustada väljaandjate valikuprintsiipi, siis peab ikkagi konstateerima, et käesolevas teoses puudub pikk rida ürikuid, mis puudutavad kahtlemata tänapäeva Lätimaa ala: LUB I nr. 19, 39, 41, 42, 44, 46, 51, 53, 57, 107, 110, 138; III nr. 42-a, 82-a

jne. Ja veel enam paistavad silma sellised tühikud juurdelisatud jutustavate allikate väljavõtetel juures. Allakirjutanu ei ole jutustavate allikate ürikutepublikatsiooni paigutamise pooldajaks. Siiski on mõeldav kasutada jutustavaid allikaid kui ürikuid siduvat teksti. Kuid nähtavasti ei ole toimunud Läti Henriku kroonikast võetud katkendite valik sellelt aspektilt, sest puuduvad ms. just Latgale ajaloolle eriti tähtsad kohad (X 3, XIII 4) ja imelikul kombel ka kõige tähtsamad, mis puudutavad lätlaste osavõttu sõjast eestlaste vastu (näiteks XXI 3). Väljajätmised on paljudel kordadel seda laadi, et teevad täiesti võimatuks seosest arusaamise. Sealjuures on aga toodud kohti, mille suhtes pole nähtav nende spetsiaalne suhe läti rahva ajalukku. Nii jääb selguseks nende võhikutele kasutamiskõlbmatute kroonikakatkendite otstarve ja ajaloolane oleks vaevalt meeldivalt üllatatud, kui ka Eestis peaks ilmuma säärane töö ja ta peaks kokku otsima sealt „*Fontes*“ puuduvad Läti Henriku kroonika kohad. Peale Läti Henriku kroonika ei ole rahuldavalt arvestatud teisi kroonikaid, näiteks puudub valikus tuntud Nestori kataloog Läänemere rahvaste kohta. Meeldiv on aga koos leida katkendid Tacitus'est, Cassiodor'ist jne. kuni Saxo'ni. Kahjuks puuduvad registrid täielikult, mis lõpuks ikkagi sunnib kasutama Bunge ürikute-publikatsiooni, mis tööle „*Fontes*“ ei ole küll iningiks täielikuks asendajaks.

H. Laakmann.

Eduard Laaman, Juhan Luiga. Elu ja mõtted, Noor-Eesti kirjastus, Tartu 1938, 285 lk.

Kõnesoleva teosega on tahetud anda teatavat ülevaadet Juhan Luiga küllaltki huvitavast ja omapärasest isikust ning tegevusest. Et meid lahutab Juhan Luiga surmast ainult üheteistkümneaastane vahemaa, siis on mõistetav, et selle ülesande teostamine polnud just kerge. Eessõnas autor kaebabki, et sobiva distantsi puudusel osutunud kogu olemasoleva ainese tühjendav kasutamine võimatuks. Seda arvestades on püütudki asetada rõhk Luiga avalikule elule, eriti tema kirjandusliku tegevuse üksikasjalisemale vaatlemisele.

Põhimõtteliselt pole seesuguse käsitusviisi vastu midagi öelda. Iseasi aga on, kui hea õnnega seda on suudetud teostada antud tööraamides.

Jälgides tähelepanelikumalt raamatu eessõnas autori enda poolt antud lähtekoha ja käsituslaadi fikseerimist, leiame ta seisukohtades üllatava vastuolu. Olgu see esitatud tema enda sõnadega: „Seepärast on siin isiklikku [s. o. J. Luiga] elu puudutatud ainult niipalju, kui võrd see on mõõdapärase matu tema avalikust elust arusaamiseks.“ Pisut hiljem aga väidetakse: „Meelitat ülesanne oleks olnud Luigat vastamisi seada tema kaasajaga. Kahjuks ulatuks see eluloo raamidest nii kaugele välja, et siin ainult kõige lähemate suhetega tuli piirduda.“ Ei ole lihtne tabada, mida siis õieti autor on endale eesmärgiks seadnud. Nähtavasti on tahetud anda Luiga biograafiat, ta „isiklikku elu“ nii vähe kui iganes võimalik puudutades, tema „avalikku tegevust“ kirjeldades aga leitud vajalikeks jätta teda ta kaasajaga „vastamisi seadmata“, et mitte minna eluloo raamidest „kaugele välja“. Tahtmatult seesugune ülesande püramine meenutab seda rahvasõna, mis räägib kasuka pesemisest seda märjaks tegemata...

Seda keeruliselt valitud ülesannet on hr. Laamanil vahest mõnevõrra hõlbustanud tema käsitusviisi kolmas põhimõte, mis

on sõnastatud järgmiselt: „Kuna pealegi Luigale sagedasti ette heideti subjektiivsust ja juhuslikkust, siis oli üheks tähtsamaks ülesandeks tema vaadete ja nende arengu lähem käsitlemine, kusjuures võimalust mööda seda on püütud teha tema enda sõnadega.“ Raamatusse süvenedes selgub, et seda võimalust on kasutatud üsna ohtrasti. Sellest tingitult on otsene tsiteerimine väga sage, kusjuures esitatakse korduvalt lehekülje ja mitmete lehekülgede pikkusi tsitaate. Ja seda mitte üksnes Luiga markantsemate ning omapärasemate mõttekäikude iseloomustamiseks, mille väärtus refereerimisel oleks võinud lahjeneda, vaid ka favalisemat laadi päevikulistele ülestähenduste esitamiseks (näit. peaaegu kogu peatükk „Revolutsioon“ lk. 114–125). Sageli domineerib Luiga tekst ja Laamani napid kommentaarid jäävad seal kõrval varju ja kaovad vahel nagu hoopis ära. Nii muutub teos mõnevõrra mosaiiklikuks. Et Luiga tähtsamad artiklid on kogudena („Päevamured“ ja „Poliitilised päevamured“ I ja II) kättesaadavad, samuti ta pikemad ajaloolised ja teised kirjutised „Eesti Kirjanduse“ aastakäikudes ja eriraamatutena, siis vististi oleks olnud küll õigem, kui ta päevik ja erakirjad sisaldavad tema isiku ja aja mõistmiseks nii tarvilikku, needki kas tervikuna või valikuna publitseerida. Nii oleks biograafiline käsitlus (või essee) suuresti võinud vabaneda uude materjali publitseerimise ülesandest. Teose ühtlusele see oleks tulnud aina kasuks.

Dispositsiooniliselt on Laaman oma raamatu koostanud võrdlemisi lühidaist üksikpeatükkidest, mida on arvult 39. Peatükkide järjestus paistab olevat esiotsa biograafilis-kronoloogiline (peatükid „Päritolu“ kuni „Vabadussõda“ incl. — kokku 18 peatüki ulatuses). Järgnevad peatükid näivad andvat peamiselt Luiga tööde ja vaadete analüüsi. Käsitlus nende peatükkide ulatuses pole — nagu polnud järjekindlalt varemateski — ei kronoloogiline ega süstemaatiline, vaid läbiseigi üht kui teist. Põhilaadilt see on kirjeldav-refereeriv, kohati resoneerivgi.

Soovida jääb, et Laamanil oleks peatükkide liigitamise alus olnud pisut selgem ja kindlam ning liigitelu täiesti laitmatult läbi viidud, nii et üksikosad suleksid üksteist välja. Õeldu illustratsiooniks loendagem vaid mõned peatükid: „Seltskond“... „Kirjandus ja seltskond“... „Usk“... „Kirik“... „Eesti muinasusk“... „Taara usk“. Seesugune sisu järjestamine ei reeda just väga süsteemi faotlust. Väga võimalik, et siin on ka „kergemalt“ ja „huvitavamalt“ kirjutamise soov autorit meelitanud traageldamist eelistama formaal-loogiliste klambritega haakimisele. Ei ole aga kahtlust, et viimaste abil oleks saanud tihedam ja tusedam tervik.

Kuid ometi tuleb möönda, et see traageldaminegi on tehtud meistikäega. Peale selle on Laamani sõnastus, näidete ja tsitaatide esitamine seevõrra elav, nõtke ja paeluv, paiguti säravalt vaimukaski, et need voorused suudavad suuresti korvata eespool loendatud ebavoorusi. Tundub, et raamat oleks nagu kirjutatud ühe hingepuhuga — niivõrra hoogsat tempot on ta tulvil.

Eriuurijad, eriti ajaloolased kindlasti pahandavad asjaolu üle, et nii Luiga kirju kui päevikuid on tsiteeritud ainult daatumitega, näitamata, kumma liigiga on kunagi tegemist. See raskendab töö kasutatavust ja vähendab ta väärtust edaspidiste uurimuste puhul.

Sisuliselt see raamat ei ole sõna otseses mõttes uurimus Luiga üle ega ka mitte tema biograafia — ammugi mitte täielik. Siin on osalt jufustatud, osalt tsitaatidega võrdlemisi põgusalt puudutatud

episoode Luiga elust. Samuti on antud tema tegevusest ja töödest ta huvide erikallakute järgi vahelduva ilmekuse ja õnnestumisega põgusaid kujutisi. Suhteliselt ulatuslikuma vaatluse osaliseks on saanud Luiga tegevus ajakirjanduslik-poliitilisel alal. Küllaldaselt tähelepanu on osutatud ka Luiga suhtumisele usuküsimusse. Märksa pinnalisemalt on esitatud ta tegevus arstina ja ajalooarrastajana-ajaloolasena. Muidugi, need kaks spetsiaalsemat ala eeldavadki spetsiaalsemat vaatlust ja hinnangut. Igatahes pole Laaman suutnud Luiga osa ajaloolasena kriitiliselt läbi katsuda. See töö jääb veel tegijaf ootama.

Oleksime oodanud ja soovinud veelgi ilmekamat ja kujukamat ning esihoones süsteemikindlamat „Roosikrantsi filosoofi“ elu ja vaadete esitust, kui see, mida meile Laaman pakub kõnesolevas teoses. Käesoleval kujul see on vaimuka žurnalisti sulega kirjutatud esse. Tundub aga, et Laamanil oleks olnud niihästi materjali kui ka eeldusi hea biograafia või koguni monograafia kirjutamiseks. Sellelt ülesandelt aga on teda vististi omajagu kõrvale juhtinud tema Luigale kongeniaalne vaimulaad. Eks ole ju Laamangi omis tõis aforistlik nagu Luigagi. Sellest siis liigne otsene tsiteerimine — peaaegu käärilõikeline Luiga mõtete järjestamine ja kogu teose „impressionistlik“ konstruktsioon.

Seesugusena aga see raamat on Luiga geeniuusele pigemini huvitavaks illuminatsiooniks kui püsivaks mälestuseks.

H. Rebane.

N. Wihksninsch, *Die Aufklärung und die Agrarfrage in Livland. Bd. I — Die ältere Generation der Vertreter der Aufklärung in Livland*, Riga 1933, 312 lk.

Läti uuem ajaloouurimine on osutanud XVIII sajandi probleemide vastu suhteliselt üsna elavat huvi. Tõenduseks teiste hulgas selle kohta on kõnealune töö, mis esitatud doktoriväitekirjana Berliini ülikooli filosoofiateaduskonnale 1933. a. XVIII sajand omab murrangulist tähtsust kõigi Euroopa kultuuriringi maade arengu- loos. Eriti valgustusaja mõju, mille levikut võiks võrrelda kiirgusena Lääne-Euroopast kõigisse meie maailmajao nurkadesse, on olnud sügavaleküündiv. Seega uurides valgustusajastut vaimuajaloo aspektilt peab eriti silmas pidama asjaolu, et sel ajal Läänemere- maade ajaloo sidemed üldise ajaloo käiguga on tihedamad ja selles seoses kerkivad probleemid universaalsema tähtsusega, kui mitmegi teise ajastu puhul.

N. Wihksninsch on niisiis vaatlusele võtnud probleemi, mille läbitöötamine võiks pakkuda väärtuslikke lisandeid Läänemere- maade ajalooeadusele. Et autoril tahet on jätkunud selle töö juurde asumiseks, on kahtlemata tema suureks teeneks. Selle hinnatavust tõstab veel asjaolu, et autor on varustatud laia pilguga küsimuses- oleva kirjanduse suhtes ja suhtub oma ainesse objektiivselt. Kuid mainigem kohe, et käsitlus ise pole nii laiapiiriline, kui võiks otsus- tada pealkirja järgi. Oma töö alguses autor nimelt lubab käsitella ainult Liivimaa valgustajate ettepanekuid agraarreformiks ja selle ideelist põhjendust. Selle kõrval leiab ta siiski vajalikuks peatuda mitmel eriküsimusel, sest ta tahtvat viidata mitmele nähtusele, mis seni vastavas kirjanduses on leidnud vähe valgustust.

Teos algab ülevaatega Liivimaa agraaroludest alates XIII sajandist. Vaatlusele võetakse talurahva õigusliku olundi järkjärguline halvenemine, nagu see kajastub kohalikus rüütliõiguses, maapäeva

ofsustes, privileegides ja teistes õiguslikes dokumentides kuni Roseni deklaratsioonini ja Budberg-Schraderi rüütli- ja maaõiguse kavandini. Sellele ülevaatele pühendab autor peaaegu 60 lehekülge. Edasi antakse pietismile ja vennastekoguduse liikumisele samuti ca 60 lehekülge. Selle järel vaadeldakse agraarreformi projekti Inglismaal, Prantsusmaal ja Saksamaal XVIII sajandil veidi üle 60 lehekülje ulatuses. Viimses osas lõpuks võetakse vaatlusele esmalt Katariina II suhe agraarreformi ja siis Liivimaa vanema generatsiooni valgustuse tegelased, nimelt Eisen, Schoultz, Wöllner, Meck, Jannau, Friebe, Hupel ja Gadebusch.

Nagu juba sellest lühipilgust teose sisule nähtub, pühendab autor ebaloomulikult rohkesti ruumi kõrvalküsimusile. Veel halvem on, et autori väide, nagu käsitleks ta kõrvalküsimusi seepärast pike-malt, et ta siin on avastanud palju senitundmatut, ei pea paika. Teose sissejuhatav osa ülevaatega agraarolude arengust Liivimaal tundub olevat tugevasti orienteeritud Švabe ja Vipperi teoste järgi, originaalset on siin vähe. Pietismi käsitlevas osas toetub autor tunduvalt Adamovitsile. Osa, milles vaadeldakse agraarküsimust Saksamaal XVIII sajandil, on kopeeritud peamiselt „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ ja „Wörterbuch der Volkswirtschaft“ järgi. Seega ümmarguselt $\frac{2}{3}$ teost on laadilt sissejuhatus. Materjal, millele autor baseerub, on rõhuvas osas juba trüki avaldatuna tuntud ja kättesaadav ja selle põhjal ei püstitata uudseid seisukohti. Järelikult nii suure osa teose ruumist pühendamine sissejuhatusele on õigustamata. Autor ise konstateerib eessõnas teose kompositsiooniliselt lõtvust, mis tulenevat liiga rohke ruumi andmisest sekundaarsetele asjaoludele, kuid see olnud tingitud soovist tulla vastu läti aja-looõpetamise huvidele koolis. On võimatu loota, et mingi teos üheaeglaselt võiks olla uurimist edasiviiv ja selle kõrval kasutatav koolikäsiraamatuna. Sellest seemisest vastuolust peamiselt õngi tingitud teose mitmesugused puudused, mida ei tee olematuks asjaolu, et autor ise neid tunnustab. Vajaduse korral oleksid pidanud erihuvid vastutulekut ja eriküsimused käsitleda leidma eri teoseis. Käesoleval kujul on raske tunnustavalt hinnata teost ükskõik millisel sirgjoonelisel seisukohalt temale lähenedes. Üldse on autorile omane paljukirjutamise tendents. Teoses, mille ülesandeks on käsitleda Liivimaa agraarküsimust valgustusajal, on kindlasti üleliigne vaadelda mitme lehekülje ulatuses vanagermaanlaste põllundussüsteeme Kristuse sündimise ümber ja varasel keskajal või jälle refereerida saksa majandusajaloolase, kes tegelnud saksa agraarreformi küsimusega, elulugu nelja lehekülje ulatuses vastavate trükisilmunud biograafiatega järgi, nagu autor seda teeb Just'i puhul, ilma et see kõik seisaks mingis nähtavas seoses teemaga.

Huvitavamaks osaks on muidugi peatükk Liivimaa vanema generatsiooni valgustajatest. Siin on autori skeem väga lihtne. Iga üksiku tegelase kohta antakse tema eluloo peajooned Recke-Napiersky leksikoni järgi ja siis järgneb konsept kõnealuse töödest. Kuid ka siin kohtame laialivalgumist. Schoultzi töö „Geschichte von Lief-land“ ei käsitle sugugi XVIII sajandi agraarküsimust Liivimaal, sest ta ajaliseks lõpp-punktiks on 1710. a. Kuigi lepime, et selle töö tundmine võib kaasa aidata Schoultzi mentaliteedi tundma-õppimisele, siis oleks piisanud selle töö põhjal anda kokkuvõtte Schoultzi vaateviisist, ega oleks tarvitsenud refereerida 13 lehekülje Liivimaa ajaloo üldist sündmuskäiku, nagu seda autor teeb. Jannau teost „Sitten und Zeit. Ein Memorial an Lief- und Est-

lands Väter“ refereerib autor 12 leheküljel, ehkki sel on vähe ühist Liivimaa agraarküsimusega.

Toodud näited ei ole ammundavad, kuid neistki nähtub, et autor ei osuta võimet kontsentreerumiseks ja olulise esiletõstmiseks. Sellega liitub asjaolu, et esitatud materjal on oluliselt jäänud tooraineks. Autori oma analüütiline kokkuvõtte võtab ümmarguselt ainult ühe lehekülje enese alla. Üksikud peatükid ja käsiteldavad isikud jäävad isoleerituks. Arengu põhjuslikke seoseid ja isikute vastastikust või siis välismaiste eeskujude mõju riivatakse ainult pealiskaudselt. Seetõttu teos ei paku mitte kujutlust põhjusepärast arengust, vaid jääb episoodiliseks, mille ükssteisega liitumata osad tunduvad mõnel puhul meelevaldselt kokku kantud olevat teema alla. Ka puudub teoses osa, millest nähtuks, kas ja millist mõju literaatide sõnavõttud omasid tegelikule olukorrale. Muidugi nõuaks selle selgitamine spetsiaalsemaid arhiivuurimisi. Peaks vaatlema paralleelselt talurahva tegeliku olukorra arengut XVIII sajandil ja valgustusideede liikumist. Esitatud kujul valgustajate seisukohavõttud jäävad ideelis-abstraktseteks, mis mõjuvad hoobina tühjusse, sest et me midagi ei kuule nende vastukõlast ühiskonnas.

Sisulistest üksikasjades esineb rida libastumisi. Lk. 8 mainib autor, et Saule lahingust järelejäänud väike salk mõõgavendi ühinenud saksa orduga ja siis „... ühisel jõul nad vallutasid kolmandiku Liivimaad...“ Liivimaa oli Mõõgavendade ordu osavõttul juba märksa varemini vallutatud! Kohati autor seisab vastuolus enese väidetega. Lk. 94 loeme, et Zinzendorf oli ordineeritud luteri usu pastor. Lk. 96 aga väidab autor, et Zinzendorf polnudki spetsialist-teoloog. Mida mõelda siis selle viimase all?

Teema haarab õieti kogu Liivimaad, ehkki tekstist nähtub, et autor peaaegalikult tegeleb läti alaga. Et aga Liivimaal eestlasi ja lätlasi ligilähedalt võrdselt elas, oleks üksikutel juhtudel olnud vajalik selgemalt eristada kumbagi rahvast. Nii ütleb autor lk. 217 joone all, et Eisen kirjeldavat õieti eesti talupoega, mis andmed kõik ei sobivat läti talupoja kohta. Milles siin vahe seisab, jäetakse lahtiseks. Lk. 114 autor näitab arvudega, et eesti alal vennastekoguduse liikumine leidnud mitu korda rohkem pooldajaid, kui lätlaste hulgas. Siit tuleb ta järeldusele, et eestlased kalduvad religioositeedile ja müstitsismile, lätlased aga olevat enamasti ratsionalistlikud. See väide tundub olevat kergekäeline ja vajaks spetsiifilist uurimist. Igatahes ei ühti ta ei meie oma arvamisega enesest ega ka välismaiste vaatlejate tähelepanekutega.

Hoopis soovida jätab tšõ tehniline külg. Autor nähtavasti ei armasta tsiteerida arhiivimaterjali. Mõnel juhul teeb ta seda, näit. lk. 86 ja 88 ja üldiselt ürikute puhul, ent enamalt jaolt lugeja peab leppima oletustega, et ühes või teises kohas on kasutatud arhiivimaterjali. Et sel juhul autori lubadusest viidata senitundmatule materjalile on vähe kasu, on ilmne. Kuid ka kirjanduse tsiteerimisel puudub järjekindlus.

Suurem hoolikus oleks tervitatav teisteski tehnilistes üksikasjades. Lk. 205 kohtame kindralkuberner Jurij Broun'i, kuna muidu see nimi esineb Browne'i kujul. Lk. 22 loeme riigiarhiivist Tartus, lk. 140 riigiraamatukogust samas! Lõpuks ei pääse mööda mainimast erakordset trükivigade rohkust, millede seast ainult väikese osa kohta leidub õiendus.

Kõigi märgitud asjaolude tõttu üldmulje teosest jääb ebamäärane. Lugeja tunneb vajadust järgneva kõite resp. järgnevate kõidete

järele, mille koostamine autoril kavatsusel on olnud. Järgnevad kõited võib-olla suudaksid parandada teose proportsioone ja õigustada esimese kõite kompositsiooni. Esimene kõide omaette võetuna omab enam kirju materjalikogu kui läbitöötatud künse uurimuse ilmet. Et ta sellisenagi mõnel juhul kasulikuks võib osutuda, sellele ei tarvitse ju vastu vaielda.

Lemmit Mark.

Varia.

Antverpeni Kaubanduskoja väljaandel sarjas „Dokumente zur Handelsgeschichte“ kolmanda kõitena ilmus Antverpenis 1938. a. Antverpeni paararhivaar dr. J. Denucé sulest teos „Die Hanse und die Antwerpener Handelskompanien in den Ostseeländern“ (XXXII—159 lk., 12 plaani ja pildiga).

Antverpeni linnaarhiivi materjalidekogud on õige suured ning meilegi mitmes suhtes väärtuslikud. Eesti kaubanduse aja'loole algab siin väärtuslikum ainestik XVI sajandi keskelt, niisiis hansa ajastu lõpult. Ometigi oli see kohalik hansaühistu, kes neidki suhteid peamiselt ülal pidas. Esijoones eksporditi Idabaltikumi, Venemaale ja Rootsi siit Antverpeni, flaami ja itaalia päritoluga luksusartikleid (vaipu, kalliskive, juveele, kuld- ja hõbekarda, siidkaupu, sametit, damasti, veine, delikatesse), toodi aga Venest ja Eesti- ning Liivimaalt karusnahku, lina, vaha, ka vilja. Esimese järgu tarbeainete suurvedu (sool, villi jne.) jäi peamiselt saksa ja hollandi hansa hooleks.

XVI sajandi teise poole alguses hansalased asutavad Antverpenis hiigla „Oosterhuis'i“, keskuse, mis hakkas juhtima kaubandust Lääne-meremaadega. Et seda edukamalt teostada, asutati erilised kaubakompaniid „Compagnie op Oistland“, „Compagnie op Zweden“ ja „Compagnie opter Nerve ende Zweden“. Kõigis neis kompaniides oli tegevama hingenähtava osanik Antverpeni geniaalseks peetud rahamees ja kindralrentmeister Geeraard Gramaye, kelle järelejäädud paberitele meie võlgnemegi tänu, et saada täiesti uusi, senitundmatuid andmeid elava kaubavahetuse kohta Antverpeni ning Tallinna ja eriti — olgu toonitatud — Narva vahel. Gramaye oli mees, kes kutsus peale nende kaubakompaniide ellu kompaniid ka Lissabonis, Itaalias, Prantsusmaal ja Indias ja korraldas oma sensatsioonilisi loterii-ettevõtteid. Ta suutis huvitada oma kaubavahetusest isegi Taani ja Rootsi kuningaid, kes olid siin osalisteks. Näiteks oli Narva kompanii, mis asutati 1565. a., kapital 40 000 taalrit. Nende, Gramaye kompaniide kõrval teotsesid veel kaks kompaniid kaubitsemisel Eesti ala ja Narvaga (aastail 1562—1569 ning 1573—1575). Et Narva järsku Antverpenis nii tuntuks sai, see olenes neist privileegidest, mida talle lühikesel Vene valitsuse ajal (1558—1581) kui vene kaubanduse laopäigale Joann Julma poolt anti. Me teame, et Antverpeni tolleaegne kaubanduslik hiilgeaeg ei kestnud kaua; linna langemise järel peale ta ajaloolist piiramist Parma hertsogi poolt lahkuvad siit kaubanduslikult aktiivsemad kodanikkuderingid.

Niisiis on see õige lühike aeg, mille jooksul Antverpeni linnaarhiiv avab meie majandusloole oma rikkused, kuigi siin juhuslikku materjali meie ajaloo kohta leidub ka varasemast ning hilisemast ajast. Kuid seda üllatavam on see andmete rikkus, mida kohtame siin selle aja materjalides Tallinna ja Narva kaubaolude kohta. Denucé oma teoses avaldab lisadena muu ainestiku kõrval meid eriti huvitavad Narva kompanii müügiarved

kaubareisult aa. 1573—1576, Oistland-kompanii reisuzurnaali Stokholmist Riiga 1562—1565 ja Geeraard Gramaye „Grootboek'i“.

Kui Denucé oma suhteliselt lühidases sissejuhatuses ei tunnegi võibolla kõike kirjandust, mis selle aja kaubanduslikke olusuheteid Eesti ja Flaami alade vahel valgustavad, siiski ta esitab siin omakord meile kuhjaga senitundmatuid andmeid ja seisukohti arhiivimaterjali ning hollandi ja belgia uuemal ajal ilmunud majandusajaloolise kirjanduse põhjal. Väga huvitavad on ka pildid, mis kujutavad suurejoonelist „Oosterhuis'i“, toredaimat ja suuremat hoonet teiste Antverpeni kaubapaleede ja suur-ehitiste hulgas. See hoone hävis täielikult suure tulikahjus a. 1893. Leiame ka Narva ja Baltikumi määratud kaupade märkide kujutisi.

Dokumentide osa läbitöötamine annab kindlasti mitmeid uusi pidepunkte meie kaubandusajaloole Eesti ala ja lääneriikide vahelise läbikäimise valgustamiseks. On kahju, et uurijat ei abista muidu nii eeskujulikult väljaantud teose juures koha-, nime- ega siiregistrid, mis puuduvad täielikult.

O. Liiv.

Riigi Keskarhiivi maakaartide kogust.

Viimastel aastatel on eriti intensiivseks muutunud Riigi Keskarhiivi maakaartide kogu kasutamine, nii asustusloo, majandusloo kui ka genealoogia viljelemisel. Mainitud kaartide kogu, mis on suurimaid Balti riikides (kaartide üldarv ületab tunduvalt 8000) hõlmab XVII—XX sajandisse kuuluvad ja paljudesse erifondidesse jagunevad maakaardid. Kaartide arv on eriti viimastel aastatel näidanud pidevat tõusutendentsi, sest kogule on lisandunud kinkimise, deponeerimise kui ka ostu teel väärtuslikke materjale.

Kingitud kaartide sarjas on kaaluv enamik talundite ja mõisaalade kaarte, ja kuigi nad põlvnevad peamiselt Vene ajastust, pakuvad nad siiski väga väärtuslikku lisa meie asustusloo allikaile. Suurimate kogude kinkijaina olgu siinkohal nimetatud looduskaitse inspektor dr. G. Vilibaste ja Johan Karro Palmse asundusest. Eriti mainimist vajab Riigi Statistika Keskbüroo juhataja H. Reimanni kingitud G. Rückeri Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kaart 1914. a., sest kaardile on peale joonistatud Eesti-maa okupatsiooni aegsed administratiivjaotuse piirid.

Ka ostu teel on Riigi Keskarhiivi kaartide kogule liidetud mõnesajandumbriline lisa, mis on aineselt enam-vähem analoogiline kingitute-ga. Arvuliselt suurem kogu on ostetud J. Soopalt Sürgaverest.

Nagu eespool nimetatud, pakuvad maakaardid ainet väga mitmesuguste küsimuste lahendamiseks. Üksikasjalisemalt on Riigi Keskarhiivi kaartide kogu kasutatud järgmisteks teaduslikkudeks uurimusteks: dr. Paul Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIII, Dorpat 1925; dr. O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts, õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXVII, Tartu 1935; dr. O. Liiv, The Aspect of the Estonian Landscape at the End of the 17th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives, Liber saecularis, Litterarum Societas Esthonica 1838—1938, Tartu 1938; mag. E. Blumfeldt, Eesti keskaja agraraaja'ugu, Eesti majandusajalugu I, toimetanud dr. H. Sepp, peatoimetaja, dr. O. Liiv, dr. J. Vasar, Tartu 1937; Jaan Jensen, Eesti ajaloo atlas, Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, Tartu 1933.

Suuremaid uurimusi maakaartide kaasabil on praegu teoksil õige mitmeid: prof. dr. H. Sepp tegeleb intensiivselt Lõuna-Eesti asustusloo põhi-probleemide lahendamisega; Riia ülikooli dotsendil E. Dunsdorf's'il on

käsil ulatuslik ja detailne Põhja-Läti ala asustuse uurimus, milleks ta kasutab Riigi Keskarhiivis vastavaid maakaarte ja viimaste juurde kuuluvaid kirjeldusraamatuid. Peale selle on ilmumas: Riigi Keskarhiivi direktori dr. O. Liivi ja HM-i Teaduse- ja Kunstiosakonna direktori dr. J. Vasari poolt väljaantav 1638.—1641. a. revisjon, mille sissejuhatavas osas on kavatsus käsitleda ka kaartide ainet; asustusloolisi uurimusi dr. L. Leemendil, H. Laakmannil ja mag. H. Rebasel.

Välisriikidest on kaartide kogule huvi osutatud Rootsist, Lätist ja Saksamaalt, kuhu on saadetud fotostaatilis ülesvõtteid.

Samuti on maakaarte kasutatud küllaldaselt määral ka praktiliste küsimuste lahendamisel, nagu omandiõiguse kindlakstegemisel ja paljudel teistel juhtudel.

Tuleks soovitada, et kohanimede — valdade, eriti aga talunimede, muutmise puhul senisest enam tähelepanu omistataks Riigi Keskarhiivi kaartide kogule. Siin hoiduvate rootsiaegsete kaartide, kirjeldus- ja revisjoniraamatute varal on küllaldaselt võimalusi kindlaks teha, kas muutmisele tulev nimevorm on seoses või välja arenenud mõnest Muinas-Eesti kohanimest, või on viimast moonutatud Vene ajastul tundmatuseni. Paljudel juhtudel oleks ehk võimalik praegust ebakõlalist kohanime asendada vana ajaloolise nimega.

H. Treial.

„Svio-Estonica“. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu 1937, 212 lk.

„Svio-Estonica“. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu 1938, 250 lk.

Juba aastaid on ilmunud Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi poolt peamiselt Rootsi riigi toetusel tagasihoidlikult maitseka välimusega ja mitmeti uudsete teaduslike kirjutistega aastaraamatud. 1937. a. aastaraamat esitab mõnegi tähelepanuvääriva kirjutise ajalooliste uurimuste alalt. Nii prof. J. Köpp annab läbilõike elust Rootsi ajal ühes kihelkonnas kirjutises „Jooni Laiuse kihelkonna elust Rootsi ajal“ (pikemalt tema eriuurimuses). Otsest siduvust tänapäeva Eestis kehtiva eraõiguse ja vastavate rootsiaegsete õigusnormide vahel esitab kujukalt dr. L. Leemend oma kokkuvõtlikus artiklis „Rootsi õigusnormid Eesti kehtivas eraõiguses“. Hoopis omapärasemat ja seni harva ajaloolaste huvipiirkonda sattunud probleemi — kohalikkude aadlikkude omavahelisi konflikte ja tülisid — on senitundmata allikamaterjali abil valgustanud prof. P. Wiesselgren oma pikemas artiklis „Stiernhielm ja Wrangelli perekond“. Kui eelnimetatud kirjutised valgustavad üldiselt kultuuriloolisi sündmusi Rootsi ajal, siis neile vastandina on käesolevas aastaraamatus antud küllaldaselt ruumi ka kahele sõjaajaloolisele kirjutisele. Nimelt käsitleb pikemalt poolakate ja rootslaste poolt üritatud sõjalisi operatsioone sellal tähtsama Vene linna — Pihkva vastu dr. H. Sepp artiklis „Stephan Báthory ja Gustav Adolfi Pihkva-vastased operatsioonid“. Teises sõjaajaloolises kirjutises „Narva vene kodanikkond ja sõda 1656—1658“ aga võtab Narva linna arhiivaar mag. A. Sloom vaatluse alla Narva vene rahvusest kodanikkude rootsivaenulise meelsuse ja konspiratiivsed kavatsused vaenlase kasuks. Huvitav küsimus alati sõdadega kaasas käiva nähtuse kohta, kuid mida on varemni Rootsi-Vene sõdades ainult siin-seal puudutatud. Suhteliselt väärikalt on varutud ruumi ka folkloristlikele ja keeleajaloolistele kirjutistele. Tunduv osa sellest on langenud rahvaluulele, kus mag. E. Päss esitab võrdluse mardihanest ja mardimessist Rootsist, Soomes ja Baltikumis, kuna mag. P. Nurmekund oma artiklis esitab uurimise tule-

musi Kihnu saare ajaloost Rootsi ajal ja nime päritolust ning mag. P. Ariste — Ojamaa eestikeelsest nimest.

Ka 1938. a. arvult viiendas, aastaraamatus on ajalooline osa leidnud väarikat esitamist. Sellelt seisukohalt väärib tõsist tähelepanu prof. S. Karlingi pikem kirjutis „Jakob ja Magnus De la Gardie ehitusettevõtetest Eestis“. Peale kunstiajaloolaste ka laiemais ringides hästituntud prof. Karling annab siin põhjaliku ja huvitava ülevaate kahe tuntud Rootsi riigimehe poolt teostatud ehitistest, veel enam aga nende suurejoonelisest kavatsustest sellel alal. Kirjutis kinnitab veelkordselt tõsiasja, et Rootsi aadlikud teostasid ja kavatsesid teostada meie maal silmapaistvaid kunstiajaloolise väärtusega ehitisi. Artikli väärtust tõstavad kahtlemata valitud ja osalt seniavaldamata ülevõtted ehitistest ja ehitusplaanidest, samuti ka Rootsist hangitud uued allikamaterjalid. Meie kunstiajaloo allikamaterjalid on sellega saavutanud väärtusliku lisandi. Rakvere rootsiaegsest linnapildist annab tervikliku ülevaate mag. H. Rebane oma kirjutises „Rakvere linna välisilme Rootsi ajal“. Autor, kes teatavasti on uurinud selle meie omapärasema linna ajalugu, on kasutanud oma kirjutises väljastpoolt Eestit hangitud allikaid, aga ka kodumaalt arhiivianest, plaane ning kirjanduslikke andmeid. Selle tulemuseks on meil nüüd teaduslikult käsitletud arengupilt linnast, kus planeerimine ja hoonestamine on läbi teinud suuri muutusi, mille kohta aga kahjuks otseseid andmeid on vähe säilinud. Eesti põhjaranniku randlaste suhtumisest nn. rannaõigusse, laevade madalikule sattumise või rannutumise puhul annab elava ja markantse läbilõike dr. O. Liiv kirjutises „Ühest suurprotsessist 17. sajandi lõpul rannaõiguse tava iseloomustajana“. Lugeja näeb siin, et randlastele ametivõimude poolt süüks pandud kaupade röövimine laevavrakilt sündis õieti suure puuduse ja nälja mõjul, mis omakorda tekkis ikalduse tagajärjel 1695. a. paiku. Nagu tavaliselt, on ka siin autor kasutanud rohkesti arhiivianest, kuid ka muid allikaid kodu- ja välismaa arhiividest, mis kindlustavad artiklile asetamise allikamaterjalina esijoones õigusajaloolase huvi- piirkonda. Stud. V. Miller oma artiklis „Suur katk Viru-Nigula kihelkonnas 1710—1711“ on tõstnud välja olulise selles huvitavas, kuid väheuuritud, küsimuses, ehkki ainult ühes kihelkonnas. Olugi et autor on kasutanud peamiselt Riigi Keskarhiivis leiduvat allikamaterjali, eriti 1712. a. inkvisitsiooni, siiski võib leida veel samas (eriti ERKka) kasutamata allikamaterjali nimetatud küsimuse kohta. Kuid ka esitatud kujulgi osutub kirjutis oluliseks täienduseks kultuuri- ja majandusajaloole. Ikka veel rootsi ajaloolaste huvikeskuses figureeriv Karl XII on leidnud tähelepanu ka siin pr. Greta Wieselgreni kirjutises „Trondhjem ja Perevotšna“, mille lõppu on lisatud prof. Per Wieselgreni poolt kaks originaalkirja koopiat 1718. a. Need kirjad on saadud dr. M. Wrangellilt, milledest üks on Karl XII senitundmatu kiri leitn. de la Barrele 16. X 1718. a., pakuvad mõnevõrra huvitavat ülevaadet Rootsi armee siseoludest ja üldisest poliitilisest olukorrast veidi aega enne Karl XII surma. Tänuväärse ja Rootsi ajastut uurivale ajaloolasele ühtlasi kasuliku töö on sooritanud mag. Leida Loone ülevaatlikus kirjutises. „Rootsi aeg eesti ajalookirjanduses 1934—1938“. Nagu selgub ülevaatest, on 4 viimase aasta jooksul eesti ajalookirjanduses Rootsi aega käsitlevaid teaduslikke ja populaarteaduslikke uurimusi ilmunud küllaltki arvukalt. Mitte otseselt puhtajalooliste, vaid enam keeleajalooliste artiklite hulka tuleb asetada mag. P. Ariste kirjutis Pühalepa ja Reigi kohanimedest.

Niihästi aastaraamatus 1937 kui ka 1938 ei puutu lugejale silma olulisi vigu ega puudusi. Ainult viimases (1938) ehk oleks olnud soovitav eestikeelses kokkuvõttes väitele, et 1648. a. sai Magnus Gabriel de la Gardie kuninganna Kristiínalt Kuressaare krahvkonna, lisada, millise õiguse alusel

see toimus (lk. 162). Samuti ei ole vist ka samas (Aastaraamat 1938) lk. 222 eestikeelses kokkuvõttes väljendus „pealemars“ kõige õnnestunud. Kõik kirjutised on varustatud lühikeste eestikeelsete kokkuvõtetega, peale eriuurimuste (Köpp, Liiv, Sepp), kusjuures dr. O. Liivi kirjutis on ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932, mitte aga 1931. a., nagu tähendatud Aastaraamatus 1938.

Kõnesolevad aastaraamatud on välja antud Rootsi riigi toetusega ja määratud esijoonel tutvustamiseks Rootsis; siiski pakuvad nad ka eesti teadlikule lugejale vägagi huvitavat. Et aga rootsi keele oskus Eestis on seni veel piiratud, siis oleks soovitatav eestlasest-lugeja huvides tulevikus esitada rootsikeelseist kirjutistest pikemaid ja paremini koostatud eestikeelseid kokkuvõtteid. Samuti ka lühiülevaate eest Rootsis sooritatud eestisõbralikkude ürituste kohta oleksid eesti lugejad kahtlemata tänulikud.

O. Vares.

„Acta Wrangeliana“ 10 aastat.

1938. aasta lõpul ilmus „Acta Wrangeliana“ II poolaastanumber 1937. a. Ajakiri hakkas ilmuma 1928. a., seega on seni ilmunud 10 aasta-kaiku, kokku 20 numbrit, ligi 800 lehekülge. Kuigi „A. W.“ taotleb puht-sugukonnagenealoogilisi sihte, on selle aja jooksul siin avaldatud ka palju säärast, mis väärib üldisemat ajaloolist huvi. — Seda eeskätt ajaloolise osatähtsuse tõttu, mida Wrangel(ite) sugukond oma umbes 700-aastase kestuse ajal on evinud paljudes, eriti Läänemere-äärseis mais. Lisaks sellele on sugukond sugulussidemeis paljude teiste suurte ajalooliste perekondadega.

Eesti ajaloo seisukohast huvitavaina olgu siinkohal märgitud: Baron Wilhelm von Wrangell'i „Baron Wilhelm von Rossillon. Ein Lebensbild“, mis avaldatud „A. W.“ 1934 — I lisana. Artikli peaväärtus Eesti ajaloolasele seisneb selles avaldatud rohkeis kirjades. Eriti väärivad tähelepanu kirjad aastaist 1841 ja 1842, mis valgustavad Eestimaa rüütelkonnas talurahva olukorra ümber käivat sisevõitlust. — Mõneti huvipakkuvad on ka säärased uurimused kui Dr. Carl Gustav Frh. v. Wrangeli „Die Verluste der Familie Wrangel bei Poltava“ (1933 — II) ja uurimused sugukonna algusaegadest XIII sajandil Eestis. Märkimata ei saa siinkohal jätta „A. W.“ rohket ja head pildimaterjali ning sellega ühenduses äsja „A. W.“ 1938 — I ilmunud M. W. artiklit: „Zur Wrangel'schen Ikonographie des XVII Jahrhunderts“. Viimases ms. selgub, et „Eesti rahva ajaloo“ (II, lk. 922) avaldatud Liivimaa rootsiaegse kindralkuberneri Hermann Wrangeli pilt tegelikult kujutab Brandenburgi kuurvürsti Friedrich Wilhelmit.

Üldajalooliselt on huvitavad mõned artiklid Wrangelite Preisi (Abelli) ja Rootsi harude suurmeestest, nagu Karl Gustav Frh. v. Wrangeli „Tauroggen. Eine historische Episode“, (1928 — II), mis käsitleb Tauroggeni konventsiooni sõlmimist Vene ja Preisi kindralite vahel pärast Napoleon I põgenemist Venemaalt detsembris 1812.

Uuema ajaloo alal on olulised ja huvitavad paljud „A. W-s“ ilmunud artiklid ja memuaarid Vene valgete vägede lõunarinde ülemjuhatajast parun Peter Wrangelist. Märkimist väärib eriti „Orden Swätitelä Nikolaja Cudotwortsä“ (1936 — II ja 1937 — I).

Peale nimetatute väärivad ajaloolaste tähelepanu veel mitmed „A. W-s“ seniilmunud enam kui 150 artiklist, kuigi nad kõik ei vasta täpselt objektiivse ajalookäsitluse nõudeile — nagu on loomulik ja osalt paratamatu sellesihilise perekondliku ettevõtte juures.

V. M.

Vastutav toimetaja: O. Liiv.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartu, 1939.

AJALOOLINE AJAKIRI

1939

N° 2

Krediidinduse ajaloolise arengu põhiprobleemistik Eestis.

Seni on meie ajaloo uurimise ajal pühendatud kohalikule krediitinduse probleemistikule vähem tähelepanu kui see on pälvinud. On juba aeg vaadelda meie rahvamajandusharude võlgnevuse ajaloolist arengut, kusjuures tuleks abiks võtta tänapäeval juba võrdlemisi kaugele arenenud krediidi teoreetiline osa ja püüda viimast kohastada meie krediitinduse arenguga. Siin puutume kokku alaga, mis peaks nii ajaloolaste kui ka majandusteadlaste seas äratama ühtviisi suurt huvi, sest meil esinev krediitinduse probleemistiku avaram selgitamine ja üksikasjalisem läbitöötamine on mitmes suhtes tähtis ning oluline. See peab meid vabastama vanust trafaretseist mõttekäigest ja peab näitama uuematel krediiditeoreetilistel uurimistel põhineva väite tõepärasust, et eriti eelmise sajandi rahvamajanduslikud struktuurimuutused ja majanduselulised võnkumised on tugevasti tingitud olnud krediidist¹.

¹ On küll ilmunud mõned suuremad tööd meie krediitiasutiste ajaloolise arengu kohta, nagu E. Stieda, Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart; kuid kõik need on kirjutatud käesoleva sajandi alguses, mis ajast pärinevad krediidi teoreetilised uurimused on suurel määral vananenud, seetõttu on ka mitmed tähtsad rahvamajandust mõjustavad tegurid käsitletud pealiskaudselt või jäetud hoopiski vaatlusest eemale. Nimelt on alles viimased aastad krediiditeooriasse toonud sügavalehaaravaid muutusi. Möödunud sajandil domineeriv vaade nägi krediidi kõikumust paralleelselt konjunktuuriga ja tema sõltuvust üldisest konjunktuurist. Konjunktuuri muutused olenesid tarbimisest. Sellise „tarbimiskonjunktuuri-teooria“ asemele on astunud nn. monetaarne konjunktuuriteooria. Põhiprintsiibiks selles teoorias on väide, et konjunktuuri-tsükkel on sõltuv rahvamajanduses ringivast krediidiraha hulgast. Tõus majanduselus on tingitud suurenevast krediidist ja kriis on otseseks kre-

Alljärgnevas püüan käsitleda ainult krediidinduse põhiprobleemistiku meil rahvamajanduse suhtes ühes inflatoorse krediidi tähtsusega², nagu see ilmnes põgusast tutvumisest vastavate materjalidega,

diidi piiramise tulemuseks. Edasi monetaarne konjunktuuriteooria püüab seostada konjunktuuritsükli tsirkuleeriva rahahulgaga, leides, et suurenev rahakäive toob suureneva krediidi, raha vähendamine mõjub aga ümberpöörduvalt krediidile, tuues kaasa kriisi. Seega piltlikult väljendatult on tõus majanduselus tingitud mikrokoopilisest inflatsioonist ja kriis — mikrokoopilisest deflatsioonist, mida saab välja kutsuda harilikult riigi emissioonipank oma rahanduspoliitikaga. Vt. dr. F. Somary, Bankpolitik, Tübingen 1930, lk. 209 jj.

² Kirjanduses jaotatakse krediit kahte rühma: inflatoorseks ja mitteinflatoorseks. Viimasesse gruppi kuuluvad krediidid, mis tuginevad tehtud säästule, s. o. krediidid, mida pangad annavad hoiuletoodud summadest ning krediidivahendid on saadud säästetegevuse tagajärjel, kuna inflatoorseid krediidid ulatuvad üle samaaegse rahvamajanduse säästusummade. Vt. G. Schanz, Kredit, Wörterbuch der Volkswirtschaft, II Bd., IV Aufl., Jena 1932, lk. 659.

Mitteinflatoorse krediidi juures on üks majandussubjekt loobunud vabatahtlikult ajutiselt oma õigustest temale langeva sotsiaalprodukti osale teise majandussubjekti kasuks. Hiljemini, kui ta hoiust kasutab, astuvad tema endised õigused sotsiaalproduktist osasaamiseks jälle jõusse, seega on siin tegemist säästja seisukohalt konsumi ülekandmisega olevikust tulevikku. (A. Hahn, Kredit, Handwörterbuch der Staatswissenschaft, lühend Hwb. d. Sw., V Bd., IV Aufl., Jena 1923, lk. 951.) Mitteinflatoorse krediidi suurus on olenev seega majandussubjektide säästevõimest ja -tahtest. Viimane näitas iseäranis XIX sajandi lõpul meil suurt tõusu. Alljärgnevad arvud näitavad meile säästusummade arengut Tartu Pangas. (E. Stieda, Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig 1909, lk. 317.)

	Jooksval arvel	Tähtajalisel arvel	Kokku
1870. a.	611 000 rbl.	219 000 rbl.	830 000 rbl.
1880. a.	2 044 000 „	2 244 000 „	4 288 000 „
1890. a.	2 944 000 „	839 000 „	3 783 000 „
1900. a.	3 870 000 „	981 000 „	4 851 000 „

A. Hahni arvates on säästetegevusel tugineva krediidi puhul tegemist ainult lihtsalt ostujõu ülekandmisega ühelt majandussubjektilt teisele. Kapitali suurendavalt võib niisugune krediit ainult niipalju mõjuda, et säästnud majandussubjekt temale kuuluvaid hüviseid ei konsumeeri, vaid üle annab teisele produktiivseks kasutamiseks. (A. Hahn, *op. cit.*, lk. 945.)

Teise rühma krediitidest moodustavad inflatoorsed krediidid, mis eriti uemal ajal on leidnud käsitlemist. Kui pank avab uue krediidi, mis ei tugine tehtud säästule, siis rahvamajanduslikust seisukohast lähtudes omab see hoopis erinevat tähtsust, kui hoiustele baseeruv krediit. Siin ei ole ostujõust loobumist krediidivõtja kasuks, nagu mitteinflatoorse krediidi puhul, vaid krediidiekspansiooniga luuakse hoopis uus ostujõud senise kõrval, mis suurendab rahvamajanduses eksisteerivat ostujõu kogusummat. (A. Hahn, *op. cit.*, lk. 944.) Harilikult annab inflatoorset krediiti keskpank, lastes suurenenud krediidinõudluse rahuldamiseks välja uusi rahatahti. Et oletada võib, et Vene keskpank, andes toetuslaenu meie kohalikkudele pankadele, laskis välja uusi rahatahti, siis nimetan ka siin seda krediiti inflatoorseks krediidiks.

kuna eramajanduslikke krediidiprobleeme ei hakka ma lähemalt vaat-
lema. Peatähelepanu olen püüdnud juhtida krediidi ja konjunktuuri
vahelisele sidemele, mis seni on peaaegu üldse meie ajaloo juu-
res uurimata. Materjalide laialipillatuse tõttu olen toonud ainult
üldjoonelise probleemistiku ja mõningad järeldused, sest alles üksik-
asjalisel materjalide läbitöötamine võimaldab teha otseseid arvu-
lisi järeldusi krediidinduse tähtsusest meie rahvamajandusliku struk-
tuuri muutusile XIX sajandil. Siinjuures tuleb meele pidada, et ehkki
krediit on omane igale majandusastmele, sai ta rahvamajandusliku
tähtsuse alles rahamajanduse arenguga³, mida võime Eesti ajaloos
laiemalt näha alles XIX sajandist alates. Nüüd sai raha laenutamise
teel võimalikuks ostujõudu üle kanda, mis palju hõlpsam kui töö- või
tarbimisvahendite üleandmine konkreetsetel kujul. Rahakrediiti võis
anda igaüks, kel oli raha resp. ostujõudu. Krediidiliikluse arenguga
tungisid ikka rohkem esirinda organiseerunud rahaandjad — pangad,
evides uuemas rahvamajanduslikus struktuuris üha suurenevat täht-
sust. Vastavalt sellele hakkas vähenema raha varajasem tähtsus kui
ainuke hindade, toodangu ja konjunktuuri regulaator, andes suurelt
osalt selle ülesande krediidile.

Seega evib tsirkuleerivas krediidis suuremat tähelepanu inflatoorne
krediit, sest uue krediidi mahutamise rahvamajandusse on identne raha-
loomisega, suurendades rahvamajanduse kapitali seisu. Inflatoorse krei-
diidi andmisel pangad krediidi avamise mõnendil loovad vahendi, mis
kustub alles krediidi tagasimaksmise silmapilgul. Loomulikult on sel-
line krediidiekspansioon mõjuvaks tõukejõuks ühe maa arengus, et raken-
dada suuremal hulgal loovaid jõude tööle, ning krediidipoliitika ülesandeks
ongi majandust nii juhtida, et see ei stagneeruks või koguni ei satuks
vapustustesse — kriisidesse.

³ Nagu teame, ei eksisteeri rahvamajanduses ainult ostuhimuline
sularaha, vaid kogu ostuhimuline finantsväärus, s. o. kõik krediidi alused,
mis vastaval silmapilgul on ostuhimulised. Seega kõik need finantsväärtu-
tused krediidimajanduses moodustavad majanduslikult vaadelduna mitte
seadusliku maksevahendi, vaid nn. aktsessorse raha, mis tihti ületab
käibes oleva sularaha. Krediidi ülesandeks ongi kergendada nende finants-
väärtuste ringlemist ja vahetatavust. Seda krediidi ülesannet taibati juba
XVIII sajandi lõpul, mil defineeriti krediiti: „Credit ist die leichtere
Möglichkeit baares Geld gegen irgend eine Sicherheit bekommen zu
können.“ (Vom Verfall der Credits in Ehtstand und von den Mitteln
denselben wieder emporzubringen, Reval 1780, lk. 5.) Umbes samane
definitsioon esines ka XIX sajandi I poolel, mil kirjutati, et „der Kredit
ueberhaupt ist nichts Anderes als das Mittel, welches man erfunden
hat, um Werthe auf die zweckmässigste Weise umzutauschen.“ (Ueber
den Staatskredit, Leipzig 1840, lk. 1.) Täbavalt on krediiti iseloomustanud
W. Sombart, nimetades teda „Kaufkraft ohne Geldbesitz“. (W. S o m b a r t,
Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus, 1927. a., lk. 175.)
Eelmainitud aluseks võttes näeme, et krediit teeb ettevõtja senisest suu-
remal määral ostujõuliseks, võimaldades ühtlasi majanduselule tõugeteta
käigu, andes temale seega stabiilsema ilme. Seda kõike silmas pidades
on ka arusaadav krediidi tähtsus alles rahamajanduslikus eposhis.

Kõigepealt võime krediidiprobleemistikku Eestis vaadelda kahest seisukohast, kas õiguslikust või majanduslikust. Juristi seisukohalt väljudes on krediit ainult suhe, mida korraldatakse vastavate normidega. Majandusteadlase seisukohalt väljudes haarab aga krediit palju avarama ala, olles maksuabinõuks ja tihti ka kapitaliks, evides seega, nagu sularahagi, produktiivset jõudu⁴.

Me ei saa vaikes mõöduda õiguslikust krediidikorraldusest, kuna rahvamajandus oma loomult kujutab inimeste tarvete rahuldamisest õigussubjektide abil. Ka meil normeeriti tekkinud krediidimajanduslikud suhted seadusandlikult. — Siinjuures tuleb mainida, et majanduslikud olukorrad leidsid seadusandluse poolt alles siis fikseerimist, kui vastavad normid osutusid puudulikuks. Seega oli ja on praegugi tsiviiljurisprudenti mõtlemisviis maha jäänud tegelikust majanduselusist dünaamikast, püüdes aeglaselt järele jõuda ettetunginud krediidimajanduse arengule. Näiteks praegugi on suur osa tänapäeval kehtivatest juhistest ja määrustest, mis on aluseks krediidasutiste tegevusele, väga sarnased XIX sajandi esimesel poolel kehtinud vastavate seadustega ja rõhuv enamik siis rakendust leidnud juhistest on oma sisu ja olemuse säilitanud tänini, ehkki tänapäevane majanduselu närviliselt pulbitsev dünaamika on tunduvalt erinev mõõdunud sajandi alguses esinevast aeglasest ja rahulikust majanduselusist. Nii tooks krediidimajandust reglementeerivate seaduste võrdlus võrdlemisi vähe uut valgust meie krediidimajanduse arengu käsitlemisse, mistõttu lähemalt ma neid ei puuduta⁵, ehkki ka nende üksikasjalisem analüüs evib spetsiaalsemas uurimises meie ajaloole mõndagi väärtuslikku.

Väljudes krediidiprobleemistiku vaatlemisel majanduslikust seisukohast, tuleb kõigepealt käsitlemisele võtta olukord pärast Põhjasõja aega kui ulatuslikuma rahamajanduse sissetungi esimene epohh Eestis. Pikk sõda, kus kokku puutusid läänepoolsed rassiliselt koostiselt ja tõukliimaatiliselt tingitud kõrgema kultuurilise mõttemaailmaga ja idapoolsed madalama tööenergiaga ning fatalistliku hingelaadiga rahvad, kestev näljaaeg ja hulgalised taudid olid peaaegu täielikult hävitanud siin kehtiva rahvamajandusliku struktuuri ja see tuli pärast sõda

⁴ F. Hochstetter, Geld und Kredit als Störer des modernen Tauschwirtschaft, Berlin 1933, lk. 129 jj.

⁵ Nii ei ole sisuliselt peaaegu mingisugust vahet Preisi maiskondliku krediidasutise põhikirja ja meil loodud mõisnikkude krediitkassade põhikirjade vahel. (Vrd. Erläuterung zum Credit-System wiederholt und ergänzt im Jahre 1802, Mitau; Entwurf eines Reglements zur Errichtung eines Creditsystems für Liefländische Gütherbesitzer, Mitau 1789; G. v. Rennenkampff, Darstellung der Verfassung des Livländischen Creditvereins, Dorpat 1837; R. J. L. Samson v. Himmelstiern, Das livländische Creditsystem in seinen jetzt gültigen Bestimmungen, Riga 1838; Das Ehstländische Credit-System in seinen jetzt gültigen Bestimmungen, Reval 1846 jt. sellelaadilised publikatsioonid.)

uuesti ülesehitamisele. Tugevasti soodustas arengut selleaegsest primitiivsest kodumajanduslikust ja naturaalmajanduslikust süsteemist XX sajandi peent struktuuri omava rahamajandusliku süsteemini eelneval sajandil üha täienev krediitmajandus, mis aitas purustada primitiivsed vahetusaktid lõpmatuiks aatomeiks. Et tungida krediitprobleemistiku alussammasteni, tuleks võtta vaatlusele selleaegne rahvastiku juurdekasv, linnade urbanisatsioon ning kapitalide ringlemine eelmisel sajandil, eriti teisel poolel, mil majanduselu intensiivseerus raudtee ehitamisel. Tuleks võtta luubi alla meie põllumajanduslik olukord, seal ringlevad kapitalid ja üldised konjunktuuri kõikumised. Samuti tuleks vaadelda selleaegset kaubandust, mis kohalikes oludes esines enamalt jaolt lokaalkaubandusena. Ka seal esinevad väliskaubanduslikud tendentsid ja tollipoliitika. Ei tohi unustada ka käsitööstust, mis arenes välja eelmise sajandi lõpuks juba suurtööstuseks. Tuleks ka võrrelda üksikutes rahvamajandusharudes ringleva kapitali suurust ja krediidi osatähtsust vastavas majandusharus.

Selline krediitprobleemistiku alussammaste mitmekesisus on loomulikult käesolevaga edasi antud ainult raamistikuna — skitseerituna, kuna üksikasjalisem käsitelu kuulub juba ulatuslikumale uurimistöele. Nagu aga sellestki üldjoonestikust selgub, võime krediiti jagada vastavalt rohkemarenenud rahvamajandusharudele kolme suurde liiki: a) põllumajanduslik, b) kaubanduslik ja c) tööstuslik krediit. Kõik need krediitliigid tsirkuleerisid krediiturul, mis iseäranis möödunud sajandi teisel poolel omandas üha suuremat tähtsust⁶. Käesoleva ülevaatega katsun paralleelselt probleemistikuga vaadelda ainult meie põllumajandusliku krediidi sõltuvuse mõningaid silmatorkavamaid jooni üldise konjunktuuriga, sest XIX sajandil majanduslikult kandvama osa moodustas maa.

XVIII sajandil Eestis peamiselt kasutatav krediit saadi otseselt eraisikuilt ja oli seega oma loomult mitteinflatoorne krediit. Pärast Põhjasõda kestnud rahuaeg oli ju võimaldanud paljudelegi koguda kapitali, mis evis ekspansiooni produktiivsele tegevusele. Üldine rahvamajanduslik struktuur oli sellal võrdlemisi primitiivne, mistõttu krediidi saamiseks polnud vajalik eriline vahendusorgan krediitahnja ja krediidiandja vahel.

Selline rahakrediit läks valdavas enamuses meie suur-agraarkäitistele, kuna väikekäitis — talu — oli sellal majandusviisis omaette

⁶ Lähitudes väljaantavate krediitide terminite pikkusest, jagatakse krediititurg harilikult kaheks: rahaturuks ja kapitalituruks. Lühiterminiline krediititurg soetab käibekapitale ja kannab rahaturu nime, ning selle eraldamiseks kapitaliturust, mis tegeleb rakendkapitalideks minevate pikaterminiliste krediitidega, puudub kindel piirjoon, mille pärast osa majandusteadlasi üldse ei poolda toodud jaotust, mis küll teoreetiliselt tundub tarbetuna, kuid omab siiski praktilist tähendust. Vt. dr. Doering, Kreditwirtschaft und Bankenreform, München 1934, lk. 3 jj.

sulgunud, müües vähe ja tarbides samuti vähe saadusi, mis ei olnud enda poolt produtseeritud. Mõisade võlgnevus tõusis aga tunduvalt, vaatamata sellele, et Eestis XVIII sajandi lõpul agraarkäitiste tulunduse arengut tähtsalt mõjustavateks välisteks teguriteks olid teravilja hindade kiire ja pidev tõus ning soodsa turu avanemine meie maa mõisades aetavale piiritusele. Mõisade võlgnevust aitas ühelt poolt soodustada kroonu halvasti korraldatud donatsioonidepoliitika, sest valvati puudulikult selle järgi, et mõisnikud mõisade pärandamisel, pantimisel, müümisel jne. ei astuks üle vastavatest mõisade läänitingimustest, ent teisalt rööbiti naturaalmajanduslikkude olude süvenemisega hakkasid XVIII sajandi algupoolel meie maa põllumajanduses ilmne tendentsid, mis löid esialgu märkamatult eeldusi rahamajanduslikkude vahekorjade arenemiseks ja kogu senise feodaalsüsteemi murenemiseks⁷. Rohkesti tehti laenusid suurenenud tarbimisest ja luksuslikest eluviisidest sünenenud kulude katteks⁸. Tähtsaks juurdekasvu allikaks oli aga ka pärandusvõlgade suurenemine XVIII sajandi esimesel poolel. Pärandusvõlad jäid mõisadele lasuma kas otseselt või jälle sel kombel, et vastav summa kohe välja maksti, laenates seda jõukamatelt linnakodanikelt. Et laenuitingimused polnud XVIII sajandil soodsad, siis jäid mõisavõlad pikemaks ajaks mõisadele püsima, osutades XVIII sajandi jooksul alalist juurdekasvu⁹.

Krediidi kasutamiseks tuli tasuda tema hind — intress, mis olenes krediiditurul valitsevast olukorrast, alludes harilikult nõudmise-pakkumise seadusele. Alumiseks intressimäära piiriks on null, mil kaob krediidiandjal huvi krediidi andmiseks, ja ülemiseks piiriks on maksimaalne kasum, mida sooritatud tehingult võib saada. Tõuseb intressimäär üle selle piiri, siis kaob ettevõtjal huvi tehingu ja krediidi vastu¹⁰. XVIII sajandil olid aga liiklevad kapitalid võrdlemisi vähe-

⁷ J. V a s a r, Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani, Eesti majandusajalugu I, Tartus 1937, lk. 287.

⁸ Vom Verfall des Credits . . . , *op. cit.*, lk. 10 jj.

⁹ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 288.

¹⁰ See iseendast arusaadav ja banaalne reegel omab aga siiski erandeid. Nimelt võib ettevõtja osa produktsioonist kasumita või hoopis kahjumiga turustada teise produktsiooniosa arvel, kui seda tingivad mõnesugused äripoliitilised kaalutlused. Nii näiteks ei soovi suure püsivkuludega ettevõtted, nagu tööstuskäitised, masinaid seista lasta ja õppinud töölistkaadrit kaotada, mistõttu nad töötavad edasi ka ilma kasumita. (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 49 jj.). Ülemine piir intressimääral on veel piiratud omakapitali hinnaga: käitiskrediidi intressimäär ei või tõusta läbilõikes üle omakapitali hinna, sest sel korral küllaldase tasuvusega alal soetatatakse juba omakapital. Normaalselt peab krediit olema odavam kui omakapital, sest ta sisaldab ainult kasviku ilma ettevõtja kasumita.

Rahvamajanduslikust seisukohast lähtudes evib intressimäära kõrgus veel laialdasemat tähtsust, nii „klassilise“ diskontopoliitika vaadete järgi intressimäära tõstmine kahandab pangatähtede käivet — põhjustades täh-

sed¹¹, tekitades järjekindlalt suureneva nõudmise, mistõttu ka intressimäär oli kõrge. Viimast ei reguleerinud ka seadused, eeskirjad ja määrused, mistõttu krediidisaja oli sunnitud leppima krediidiandja poolt dikteeritud tingimustega. Kõrge krediidihind tekitas õigustatult pahameelt erakrediidiandjate peale, kusjuures tekkisid päevakorrale krediidi korraldamise küsimused. Esimeseks teguriks oli asjaolu, et püüti pääseda seega erakrediidiandjate meelevalda alt. Ühtlasi hakati välja jõudma senisest mittemajanduslikust mõtlemisest, kus ei osatud tähelepanu pühendada krediidi ja sularaha sidemele. Eespool juba ütlesime, et krediit tsirkuleerib rahvamajanduses nagu raha. See termin „nagu“ hõlmabki krediidi piirid. Nimelt maal ringlev sularahahulk paneb ka krediidi lubatavusele kindlad piirid. Juhul, kui krediidiraha suurus hakkab ületama käibel olevat sularaha summat, hakkab esinema tendents krediidiraha moonumiseks sularahaks. Tekib nn. usalduskriis, kusjuures tunda annab sularaha puudus. Krediidiraha, mis ei saa maksukohustusi juriidilises mõttes lunastada, ei leia usaldust ega pooldamist, vaid tema asemel nõutakse kohustuste katmist sularahas. Selle tagajärjel tekib likviidsuskriis¹², mis omakorda

---

tede tagasivoolu keskpanka. Selle teostamine sunnib kaubaladusid ja väärtsusi realiseerima, mis aga hindu alla surub impordi raskendades ja eksporti kergendades, mille tagajärjel paraneb kaubabilanss ja kas väheneb kulla väljavool või suureneb sissevool. (S o m a r y, *op. cit.*, lk. 87.) Krediidi intressimäära tõstmine või langemine ei too loomulikult neid mõjusid igal juhul loodusseadusliku jõuga esile, vaid aeg-ajalt, olles muutuvad maade mitmesuguste eri vahekordade tõttu. Rõhkem avaldub see mõju maal, kus näiteks lühiajalised krediidid suurt osa mängivad, vähem pikaajaliste krediitide juures, rõhkem kaubanduses, vähem tööstuses ja põllumajanduses. (W. P r i o n, *Banken in der Volkswirtschaft*, Hwb. d. Sw., II Bd., IV Aufl., Jena 1924, lk. 161.) Hindade langemine ja kaubaladude vähendamine võib ainult siis aset leida, kui intressimäära tõstmine ähvardab kogu ettevõtja kasumit ära viia, väiksem tõstmine ei avalda märgatavat mõju. Ka mõju kaubabilansile võib ainult siis aset leida, kui kohalik diskonto pole kindlas vahekorras välismaisega, sest kui kõik teised maad tõstaksid proportsionaalselt diskontomäära, siis jääksid loodetud tulemused saavutamata. On ju võimatu, et kõik maad saaksid ühekorraga suurendada eksporti ja vähendada impordi. (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 88.)

Mainimata ei või jätta ka asjaolu, et intressimäära kõrgusest oleneb ka pankade sõltuvus keskpangast, mis eri aegadel on isesugune:

a) raha üliküllusel, kus erakrediidi intressimäär on madalam kui keskpangal, on pangad uute krediitide mahutamisel keskpangast sõltumatud,

b) tõuseb diskontomäär aga keskpanga tasemele või koguni üle selle, siis on pangad keskpanga krediidipoliitikast sõltuvad. Pangad võivad vaid sel määral avada inflatoorset krediiti, kui võrra keskpangad nendele sularaha annavad, rediskonteerides vekslid jne. (A. H a h n, *op. cit.*, lk. 949.)

¹¹ H. S e p p, Eesti linnad ja kaubandus XVIII sajandil ja XIX sajandi I poolel, Eesti majandusajalugu I, lk. 484 ja 494.

¹² Siinjuures mõtlen absoluutset likviidsust, s. o. tegelikult olemasolevate likviidsete vahendite tagavara, mitte aga relatiivset likviidsust, mis näitab suhet tarbe ja selleks olemasoleva katte vahel.

põhjustab krediidikriisi. Piltlikult on kujutanud krediidi sellist nõrkust majandusteadlane S. Gesell, kes võrdles krediiti laevasõidu kanaliga, mis kulgeb paralleelselt raudteega (rahaga). Mõlema ülesandeks on hõlbustada kaupade transporti. Mõnikord aga külmub kanal kinni või kuivab ära või mõnel muul põhjusel lakkab sellel laevasõit, mistõttu kindlamaks vahendiks jääb raudtee, s. o. raha¹³. Siin nähtub selgesti asjaolu, et sularaha ei ole kõigis olukordades asendatav krediidiga.

Põllumajandusel tuli juba XVIII sajandist alates maksma hakata ikka suuremaid summasid rahas. Nimelt viidi osa riigimakse rahalistele alustele. Peale selle lasus enamikul meie maa mõisadel suuremaid iga-aastasi rahalisi väljaminekuid mõisavõlgade intresside näol. Suurem osa selliseid võlgu oli tehtud, nagu juba mainitud, Riia ja Tallinna jõukate kodanikkude juures lühiajaliste või tähtajatult ülesõeldavate võlgadena, sageli väga suure protsendiga. Niisugune võlgade korraldamatus mitte ainult raskendas intresside tasumist halvadel saagiaastatel, vaid konkursse kutsuti tihti sihilikult mõnede võlausaldajate poolt esile, kes teatava mõisa võlakohustusi kokku ostes nad parajal silmapilgul üles ütlesid, et mõisa oksjonile ajada ja seda siis kätte saada poole hinna eest. Võlgade korraldamatus laskis neid võrratult raskemana tunda kui muidu, takistades ka nende mahamaksmist ja põhjustades nende laviinisarnast kasvu. Sageli mõisnikud, vajades raha võlgade korrashoiuks, pidid ebasoodsail tingimusil ära müüma tulevase saagi, või jälle seda turustama ebasoodsal ajal, rääkimata kaudsetest kahjustest, mis mõisnikule tulid, kui ta võlgade survele oma mõisapidamisel kaldus tavalisest ägedamale röövmajandusele¹⁴. Niikaua kui XVIII sajandi lõpupoolel kestis viljahindade tõus, oli rahaline maksukoorem mõisale kuidagi veel talutav, kui aga XIX sajandi alguses tulid korduvad ja järsud viljahindade langused, siis kajastusid sellised teraviljahindade kõikumised maailmaturul meie maa mõisade puhastulul rahamaksudele üleminekust saadik hoopis teravamini kui enne. Eelmise sajandi algaastail üha halvenev konjunktuur muutis võlgnikkude senise likviidsuse mitteküllaldaseks, mille tagajärjel muutus kohustuste tasumine korratuks ja tagajärjena ilmes majanduselus likviidsuskriisi tagajärjel krediidikriisi, sest sularaha puudus takistas mõisnikel korras hoidmast oma mõisadel lasuvaid rohkeid lühiajalisi halbade tingimustega tehtud võlgu¹⁵.

Seega näeme, et rahamajanduse üha tugevama sissetungiga hakkas meie maa mõisapidamine ikka suuremal määral olenevaks muutuma maailmaturu konjunktuuridest ja et juba XVIII sajandi lõpul sealsed võnkumised hakkasid siin kajastuma üha teravnevate kriisidega. Aga sellised raharingluses sagenevad häired muutusid põllumajanduse

¹³ F. Hochstetter, *op. cit.*, lk. 145.

¹⁴ J. Vasar, *op. cit.*, lk. 306 jj.

¹⁵ J. Vasar, *op. cit.*, lk. 288.

normaalsele arenemisele tunduvaks kammitsaks, sest nii väeringu- poliitika kui ka agraarkrediit olid siis korraldamata.

Teiseks põhjuseks, mis sundis rahulolematuks jääma senise era- krediidi korralduse suhtes, oli asjaolu, et ilma pankade vahetalituse- ta oleks säästusummade majanduselu ringvoolu juhtimine mitmekord- selt väiksem. Väiksemate summade koondamine, mis üksteisest lahus olles jääksid väiksuse tõttu ringkäigust välja, akumuleeruvad nüüd panga kaasabil suuremateks. Iga väikese summa säästjal on isesei- sev krediidivajaja otsimine raske, nüüd pakuks talle selleks pank oma kaasabi, muutes selle küsimuse lihtsaks.

Edasi mängivad veel likviidsuse ja usalduse momendid oma osa. Esimesest momendist lähtudes tuleb mainida, et säästja saab pangast temale sobival ajal raha tagasi, kuna üksikul ettevõtjal-krediidikasu- tajal oleks raske olla igal ajal krediidisumma tasumiseks valmis. Usalduse mõttes seisab panga tegevus selles, et seistes tõelise kre- diidivõtja asemel säästja ees võlgnikuna, on pank seega usalduse vahetalitajaks.

Kõigil nendel motiividel loodigi krediidihankeorganid. Nii asu- tati juba 1763. a. Laenu- ja Diskontokassa Tartus, mille ülesandeks oli kohalikele kaupmeestele võimaldada odavamalt krediiti¹⁶.

Meie suuragraarkäitistes, mõisnikkude võimetuse tõttu XIX sajandi alguses õiendada võlgadega ühenduses olevaid kohustusi, oli karta hulgaliselt pankrotte. Nii muutus eriti teravaks vajadus krediidi parema korralduse ja osalt ka uute laenude järele. Mõisnikele eriti soodsa lahenduse leidis see probleem Saksamaal, kus 1769. a. alates ellu kutsuti nn. maiskonnad¹⁷. Ka siinses mõisnikkonnas tekkisid püüded mõisadel lasuvaid võlgu sel kombel korraldada, pehmendades seega pressi, mida erakreditorid üksikuile mõisnikele avaldasid. Aga esi- mesed sellelaadilised katsed XVIII sajandi lõpul jäid tagajärjeta. Alles 2. X 1802 kinnitati Tallinnas Eestimaa rüütelkonna krediitkassa¹⁸ ja 15. X 1802 Liivimaa aadli krediitseltsi põhikiri¹⁹.

Seega loodi kaks tugevasti lokaliseeritud maakrediidiinstituuti, mis oma üksikasjalises organisatsioonis kujunesid põhistruktuurilt õige sarnaseks Preisi maiskondadega²⁰. Vene valitsuse poolt anti krediit- kassadele õige soodsail tingimustel pikemaks ajaks võrdlemisi suuri

¹⁶ E. v. Stieda, Das ältere Bankwesen Livlands, Naumburg 1908, lk. 159 jj.

¹⁷ Dr. F. Hecht, Der Europäische Bodenkredit, I Bd., Leipzig 1900, lk. V.

¹⁸ Hundert Jahre der Ehstländischen Credit-Casse 1802—1902, Reval 1902, lk. 16.

¹⁹ H. Engelhardt, Zur Geschichte der Livländischen adeligen Güterkreditsozietät, Riga 1902, lk. 6.

²⁰ Dr. F. Hecht, *op. cit.*, lk. V—VI.

toetuslaene²¹. Selline toetus kujutas meie rahvamajanduse seisukohalt inflatoorset krediiti, suurendades kogu rahvamajanduses ringlevat kapitali. Põllumajandusse aga ei tulnud juurde uusi kapitale, sest kroonult saadud võlg kulus endiste võlgade ümberlaenustamiseks. Oletada võib, et selliselt põllumajanduses ümberlaenustamise tõttu vabanenud summad otsisid produktiivset tegevust muudes rahvamajandusharudes, arendades üldist majanduselu. Ümberlaenustamise põhjusena oli maad võtnud arusaamine, et põllumajandusliku käitise võlgnevus ja raskustesse sattumine oli tingitud valest laenamisest. Õige laen põllumajanduslikule käitisele oli vajalik hankida kapitaliturult, sest ükskõik milleks ka saadud krediit kasutati, ei suudetud seda põllumajanduslikus käitises lühikese aja jooksul tagasi saavutada, vaid selleks kulus pikem aeg.

Loodud krediidiastutised osutasid rahvamajanduslikust seisukohast vaadelduna meie põllumajandusele tunduvalt kasulikumaks kui endine erakrediit. Kuid vaatamata laenude ümberkorraldamisele jätkus XIX sajandi esimesel poolel mõisade pankrotiseerumine. Nii läks Liivimaal oksjonile²²

1801—1810	28 mõisa
1811—1820	51 „
1821—1825	53 „
1825—1830	15 „

1801—1830 147 mõisa ehk 27,2% kogu mõisade arvust. Selline suur pankrotiseerumine peale laenude ümberkorraldamist vihjab asjaolule, et põllumajanduslik suurkäitis vajab veel suuremal määral, kui seda saadi krediitkassadelt, kapitale, milleks hakatigi otsima mõisnikkonnas uusi teid.

Asutatud krediidihankeorganite algvormid püüti kohastada kohalikkude majandusoludega. Saadi aru, et pangakrediit peab kaubanduses võimaldama muretseda kaupu õigel ajal ja hulgal, mis oli niihästi kaupmehe kui ka ostja huvides. Sularahas maksel võivad esineda olukorrad, kus tuleks oodata maksevahendite laekumist, s. o. endise kauba realiseerimist, enne kui on võimalik uut kaupa tellida. Kaupmehel on ka krediidi abil võimalus oodata müügiks soodsaid hinnamomente, mis liigse pakkumise tõttu võivad ajutiselt liiga madalale langeda. Toimub hinna tasandumine üksikute ajamomentide vahel. See võimalus loob aga ka pinna spekulatsioonile — krediit võimaldab odavail hinnatasemeil tagavaraks kaupu üles osta ja siis kunstlikult hinnatõusu esile kutsuda.

Rohkem krediiti peaks nõudma tööstus — hakates seda vaja-

²¹ Vt. Ehstländischen Credit-Casse..., *op. cit.*, lk. 17 jj., ja H. Engelhardt, *op. cit.*, lk. 7 jj.

²² J. Vasar, *op. cit.*, lk. 381.

magi XIX sajandi lõpul, kuna ta juba iseloomult on suurema kapitalinõudlusega kui kaubandus. Pangakrediit võimaldab tööstusele ühtlase käigu. Ainult sularahaliikluse korral peaks tööstuskäitis enne valmisproduktid suutma ära müüa ja vastutatu sisse kasseerima, mille järel alles avaneksid võimalused uue partii toorainete sisseostuks. Selle all kannataksid ka töölised, sest poleks võimalik neile pakkuda pidevat tööd. Katkestamatu tootmine hoiab ka hindade taseme stabiilsena, kuna katkendilisel toodangul tootmise ajal puuduks hoopis või väheneks pakkumine, mis põhjustab hindade tõusu. Ilma krediidita töötades peaksid tööstusel olema ka suured omakapitalid. Käitise kapitalinõudlused eri aegadel pole aga võrdsed. Eriti sesoonse iseloomuga tööstuskäitistes on kapitalivajaduse amplituud väga suur. Kui niisugune käitis soetaks vastavalt maksimaalsele tegevusastmele vajaliku omakapitali, siis tegevuse madalseisudes oleks osa kapitali tegevuseta. Niisamuti konjunktuuri võngetel on tööstuskäitiste tegevusaste ja koos sellega kapitalinõudlused kõikuvad. Rahvamajanduslikust seisukohast pole vahet oma ja võõrkapitali vahel, tähtis on vaid asjaolu, et kapital poleks tegevuseta. Krediitkapital on elastsem kui omakapital ja teda võib muretseda ainult vajaduse korral, mille möödumisel see rändab jälle mujale. Niisuguse vagabundeeriva iseloomu tõttu võimaldab krediit kapitalide suurema kasutusastme. Tehnika areng põhjustas tööstuse alal järjest suuremaid investeerimisi, mis neelas omakapitalid, kuna käibekapitalina astus tegevusse võõrkapital panga- ja erakrediidi näol, mis teataval määral peab olema pikaajaline, et võimaldada töötav-kapitali olemist²³. Krediidi üheks negatiivseks küljeks tööstuses on tootmise liigse forsseerimise võimaldamine, mis võib viia kriisideni.

Põllumajanduslik krediit erineb tööstuskrediidist esmalt selles, et kapitalide muundamine põllumajanduses on suurel määral sõltuv looduslikest eeltingimustest, käive on aeglasem ja intress tagasihoidlikum. Teisalt, kuna enamalt jaolt kogu kaubanduslik ja suur osa tööstuslikku krediiti on võimalik hankida rahaturult, siis valdav enamik põllumajanduslikku krediiti tuleb muretseda kapitaliturult²⁴.

²³ Käitises eksisteerival ringival kapitalil on, nagu teada, kahekordne ülesanne — ta peab katma lühiajalised kohustused passivas ja teisalt peab pidama käigus ringimisprotsesse ehk käitise väärtuste liikumist. Viimast osa nimetataksegi töötavaks kapitaliks. Et töötav kapital on ringiv varanduse ja lühiajaliste võõrkapitalide positiivne vahe, siis vastandmõistena tuleb nimetada hõljuvat võlga, mille all tuleb mõista ringiv-varanduse ja lühiajaliste võõrkapitalide negatiivset vahet. Viimane nähtus on käitisele nõrkuseks ja ta kujutas iseäranis mõõdunud sajandi alguses tähtsat tegurit, mis pidurdas tööstuse arengut, nagu näeme seda Schrammi villavabriku juures Tartus (F. Sauks, Lambakasvatuse areng Eestis XIX sajandi algusest kuni praeguse ajani, Tartu 1937, lk. 95, käsikiri).

²⁴ Pankade poolt väljaantud krediidid on lühikese tagasimaksu terminiga, ühenduses mingi majandusliku eesmärgi saavutamiseks, millega on

Seega krediidasutiste loomisel püüti juba silmas pidada vastava rahvamajandusharu erinõudeid krediidi suhtes.

Sellised modernsemad majanduslikud vaated hakkasid XIX sajandi keskpaiku tungima ka meie põllumajandusse. Mõisamajanduse intensiivistamiseks tarviliste rahaliste kapitalide hankimine tekitas aga mõisadele raskusi, kuna suurem osa mõisu oli juba ära kasutanud krediitkassadelt saadava krediidi maksimumi. Alljärgnev tabel, mis näitab krediitkassadest väljaantud laenusid mõisadele, tõendab seda väidet²⁵.

	Eestimaal	Liivimaal
1830. a.	6 889 046 rbl.	11 214 543 rbl.
1833 „	6 911 181 „	11 963 949 „
1836 „	6 898 905 „	12 216 933 „
1839 „	6 880 569 „	12 783 375 „
1842 „	6 742 850 „	12 825 706 „
1844 „	7 792 027 „	12 931 916 „

Suurem osa mõisu, kes laenuvõimalused krediitkassades olid maksimumini ära kasutanud, pidid uute kapitalide otsinguil pöörduma jällegi eraisikute poole. Arusaadavalt tulid sellega kaasa samad halbused, mida me juba eespool vaatlesime. Otsiti aga ka uusi kapitalihankimise võimalusi. See arvatigi juba leitud olevat taludemüügist saadavatest summadest, sest 1828. a. müüdi Liivimaal talu, kusjuures adramaast saadi 11 000 rbl., mis oli kaugelt rohkem kui samal ajal saadi adramaast, müües neid terve mõisa kaupa (ca 4000 rbl.)²⁶. Et talupoegadel puudus raha nii suurel hulgal, kavatseti asi korraldada nii, et müük toimuks osaliselt võlgu mõne rahaasutise finantseerimisel. Siiski ei suudetud neid ideid enne läbi viia, kui alles 1849. a. sea-duse järel. Seal nähti ette talumaa kasutamise normaalseks vormiks raharent. Et saada raharendile ülemineku puhul mõisamajapidamise ümberkorraldamiseks paratamatult tarvilikku raha, nägi 1849. a. sea-

---

tagasimaks seotud. Sealjuures krediidiandja ei ole huvitatud tehingu tagajärgedest. See on puhas intressiäri ilma ettevõtjakasumist osa saamata (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 23). Ta on ligilähedane oma iseloomult era-krediidile, sest seegi on intressiäri. — Kapitaliturul on pankade üles-andeks koguda kindlaintressiliste võlakirjade (pantlehtede) abil kapitale ja neid juhtida vastavalt oma ülesandele majanduselu ringkäiku. Pika-terminiliste pangakrediitide olemasolu on eriti tähtis neil juhtudel, kui era-krediit ei suuda krediidinõudeid rahuldada. Harilikud krediitpangad tulevad kapitaliturul väiksemal määral kõnesse, sest siin funktsioneerivad eriilmelised hüpoteek-, pikalaenu- jms. pangad. Nende rahvamajanduslik mõju ei ole veel igakülgsest selgitatud, kindlasti avaldavad nad aga mõju põhimikuhinna kujunemisele, mis moment juba isegi omab suurt rahva-majanduslikku tähtsust (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 200).

²⁵ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 411.

²⁶ H. E n g e l h a r d t, *op. cit.*, lk. 211.

dus ette vastava krediidasutise — talurahva rentpanga asutamise²⁷. Talurahva rentpanga ülesandeks pidi olema talude müügi finantseerimine. Seda toimetati vastavate pantlehtede väljastamisega panga kaudu. Rentpank oli aga nõrgalt korraldatud, garantii tema pantlehtede eest oli puudulik, mistõttu ka tema tegevus jäi väga väikeseks²⁸. Tema kaudu müüdi²⁹

1853. a.	6 talu,	kusjuures	pantlehti	oli väljas	5 950 rbl.	eest
1856	„ 73	„	„	„	109 600	„
1859	„ 161	„	„	„	242 300	„
1862	„ 192	„	„	„	285 500	„
1865	„ 215	„	„	„	314 950	„
1868	„ 256	„	„	„	339 950	„
1871	„ 273	„	„	„	359 350	„

Talude müüki takistas mõisnikkonna suurema enamuse konservatiivsus, kelle arvates sellised liberaalsed teed kapitali hankimiseks võisid nõrgestada mõisnikkude poliitilist positsiooni.

Kui 1849. a. tüüpilised agraarseadused seega Eesti- ja Liivimaa raharendile siirdumist õige vähesel määral suutsid ergutada, siis hoopis mõjuvamad olid keskvalitsuse radikaalsed sammud 1860-ndate aastate alguses. Väga ilmekalt peegeldub see asjaolu alljärgnevas arvudes, mis näitavad Liivimaa rendivahekordi³⁰:

1851./52. a. oli talupoegade omanduses 0,07% taludest, raharendil oli 13,88%, segarendil oli 4,2% ja teorendil oli 81,83% taludest.

1867./68. a. oli talupoegade omanduses 14,26%, raharendil 80,71%, segarendil 3,59% ja teorendil 1,42%.

Keskvalitsuse poolt forsseeritud raharendile üleminek põhjustas meie maa mõisamajapidamises küllalt terava kriisi. Tekkis vajadus teorendi kadumisel saada uusi kapitale tööriistade, hoonete jne. jaoks. Tundes teravat puudust sularaha järele, ei leidnud mõisad enam teist võimalust seda hankida, kui tagasi minnes liberaalide programmi juurde ja hakates müüma talusid³¹. Talude müüki hakkasid finantseerima XIX sajandi lõpupoolel juba peale seniste võrdlemisi prekaarsete varustajate veel ühistulised krediidiettevõtted, mis loodud Schultze-Delitzi ja Raiffeiseni põhimõtetele. XX sajandi alguses seltsis siis veel nendega Talurahva Põllupank ja Doni Põllupank. Seega ei saadudki enam peatada talude müümist, sest üldkonjunktuur

²⁷ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 442 jj.

²⁸ Dr. E. v. S t i e d a, *Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart, op. cit.*, lk. 417/418.

²⁹ H. E n g e l h a r d t, *op. cit.*, lk. 217.

³⁰ Fr. v. J u n g - S t i l l i n g, *Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauer-Verhältnisse, St. Petersburg 1868*, lk. 8.

³¹ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 456.

mõisamajapidamises ei paranenud ja nõudis järjest uusi kapitale. Alljärgnev tabel näitab talundite võlgnevust Maailmasõja lõpul³²:

Eestimaa Krediitseltsis	8560	talundit	7 763 768	rbl.
Liivimaa „	7407	„	13 990 280	„
Talurahva Põllupangas	10 089	„	22 349 860	„
Doni Põllupangas	712	„	1 432 438	„
Peterburi-Tuula Põllupangas	250	„	750 000	„
Kokku	27 018	talundit	26 286 346	rbl.

Tuleb mainida, et talumajanduses tõi raharendile siirdumine ja osa talude müük põhjaliku pöörde paremusele. Talumajandus kisti seeläbi lahti oma senisest naturaalmajanduslikust kodutarbimise süsteemist ja viidi meie põllumajanduse kapitalistlikku ajastusse.

Nüüd lõpule jõudes võime kinnitada, et põllumajanduslikul krediidil on suur rahvamajanduslik tähtsus. Uus majandus ühes uute vaadetega nõudis „vanalt“ mitteinflatoorset ilmet kandvalt krediidilt rohkem kui see suutis anda. Tagajärjeks oli üha komplitseerituma kapitaliturgu varustava krediidiorganisatsiooni väljakujunemine, vastavalt põllumajanduse erinevatele nõuetele, mis tõrjus eemale „iganevad“ erakrediidi.

Eriti silmatorkavaks sai see nähtus üha suureneva rahamajanduse sissetungiga Eestis möödunud sajandi 60-ndatest aastatest alates. Sealjuures jõuti lõplikult selgusele, et põllumajanduslik krediit peab olema odav, pikaajaline ja amortiseeruv, milleks kõige kohasem oli hüpotekaarkrediit. See tugines seadusnormil, mille põhjal sai kinnisvarasid panditada vastava märkuse sissekandmisega kinnistusraamatusse. Nagu mainitud, oli hüpotekaarkrediidi otseseks ülesandeks krediidi saamist kergendada ja odavamaks muuta. Kergemaks muutus hüpotekaarkrediidi saamine eriliste pankade loomise läbi, kuna teine ülesanne täideti seega, et usaldus pankade vastu oli suurem ja hüpoteekpanga pantkirjad leidsid soodsama mahutuse kui üksiku põhimiku-omaniku võlakiri.

Säärase agraarkrediitinstituutide suure rahvamajandusliku ülesande kiiremat arengut takistas ühelt poolt võistlus erakrediidiga, mis suutis konkureerida lokaalselt rohkem kättesaadavusega ja lihtsus- tatud ning kiirendatud laenu saamisega, teisalt võimul olev mõisnik- kude konservatiivsus, ning eriti rippumine traditsioonilise sotsiaalse süsteemi küljes, millel rajanes selleaegne mõisa majapidamine. Alles sajandi jooksul teravate kriiside mõjustusel suutsid moodsad majanduslikud vaated muuta mõisniku konservatiivsuse, muuta ta empiirilise subjektiivse tõekspidamise objektiivseks, mis oli seda raskem, et

³² A. Thomasov, Talundite pangalise hüpoteekkrediidi korraldus Eestis enne Eesti Maapanga asutamist, Eesti Maapank 1926—1936, Tallinn 1936, lk. 200.

kogu põllumajanduslik tootmine kuulub üldse konservatiivsemate tööalade hulka.

Terav kredidivajadus aitas kiirendada ka eesti talupoegkonna sotsiaalset tõusu, õpetades teda rahamajanduse sissetungil kasutama rahvusvahelise rahaturu intressi ja kursikõikumiste keerises esinevaid spekulatiivset ilmet kandvaid võimalusi.

Nagu sellest lühikesest ja linnulennulisest probleemistiku käsitlusest selgub, on krediidi tähtsuse üksikasjalisem vaatlemine rahvamajanduslikus perspektiivis võetuna väga komplitseeritud, kusjuures kogu probleemistik ehitub üles faktil, et orgaanilis-struktuurilise krediidimajanduse ülesandeks on korraldada rahvamajanduslikus käibes tsirkuleerivate finantsväärtuste ringimist vahetatavuse abil.

Loomulikult nõuaks üksikasjalisem vaatlus palju põhjalikumat ja pikemat käsitelu ja on kogu oma ulatuses ning probleemide mitmekesisuses õige aeganõudev töö. Nende läbitöötamine üksikutegi tähtsamate probleemide kaupa on suuteline andma täiesti soliidset aluspõhja meie vastava ajastu üldsüntheesile, tõstes esile eriti meil krediidinduse tähtsuse, millele seni on pühendatud, arvestades tema tähtsust rahvamajanduses, suhteliselt vähem tähelepanu kui teistele probleemidele.

F. Sauks.

Les problèmes fondamentaux du développement historique du crédit en Estonie.

(Résumé.)

Comme on sait le crédit est propre à chaque stade de l'économie, mais il n'acquiert d'importance dans l'économie politique qu'avec le développement de l'économie financière, qu'on aperçoit dans l'histoire estonienne sur une plus large échelle à partir du XIX siècle seulement. C'est alors que l'argent, par la voie des prêts, devint capable de transmettre un pouvoir d'achat qui était beaucoup plus commode que la transmission des moyens de travail et de consommation sous forme concrète. En rapport avec les branches de l'économie politique plus développées à cette époque nous pouvons diviser le crédit en trois grandes classes a) le crédit agricole b) commercial et c) industriel. Pour l'utilisation du crédit le bénéficiaire eut à en payer le prix-l'intérêt, qui dépendait des conditions régissant le marché du crédit, soumis habituellement à la loi de l'offre et de la demande. Les capitaux alors en circulation étaient relativement petits, entraînant une augmentation régulière de la demande en face de l'offre, par suite de quoi le taux d'intérêt était élevé. Le taux élevé du crédit et la quantité modique d'argent mise en circulation par le crédit amenèrent à l'ordre du jour les questions d'organisation du crédit. A cela s'ajoutèrent encore les moments de liquidité et de confiance. Par l'union de tous ces éléments furent créés des organes pour la fourniture des crédits. C'est ainsi que dès 1763 était fondée à Tartu la Caisse de Prêt et d'Escompte. Avec le développement de la circulation du crédit les dispensateurs organisés de l'argent, à savoir les banques, s'imposèrent toujours de plus en plus à la première place, acquérant une importance tout à fait considérable dans la structure de l'économie politique moderne. Parallèlement commença à diminuer l'importance première de l'argent, comme régulateur des prix,

de la production et de la conjoncture, dont le rôle passait pour une grande part au crédit. Comme on comprit que les diverses branches de l'économie avaient des exigences particulières en matière de crédit, on s'efforça d'y adapter les organismes de crédit. C'est ainsi que tout le crédit commercial et une grande partie du crédit industriel commencèrent à circuler dans une plus large mesure sur le marché financier et la plus grande partie du crédit agricole sur le marché des capitaux. Nous voyons par là que l'économie nouvelle avec des vues tout à fait neuves exigeait de l'ancien crédit sans caractère d'inflation plus qu'il n'était capable de donner. La conséquence en fut la formation d'une organisation tout à fait compliquée de crédit accordant le crédit par inflation.

Rakvere ja Tallinna majanduslikud suhted XVII sajandi keskel.

Tallinna ja Rakvere majanduslikku vahekorda võime XVII sajandil ainuvalitseva merkantilistliku majandussüsteemi taustal vaadelda kui laokoha- ja sisemaalinna vahekorda. Sisuliselt tähendas see, et Tallinna kodanikel oli õigus harrastada väliskaubandust, kuna rakverelased olid kohustatud oma väljaveokaubad müüma Tallinna kodanikele ning ostma neilt ka oma ümbruskonna varustamiseks vajalikud väliskaubad. Väliskaubanduse suhtes olid Rakvere kodanikud seega seatud ühele astmele maaelanikkudega. Selline subordinatsioonivahekord näib Tallinna ja Rakvere vahel, muide, olevat kehtinud juba varemini, kujunedes tõenäoselt välja keskaja lõpupoolel, s. o. Tallinna kaubanduse õitseajal. Peale Rakvere luges Tallinn oma kaubanduslikku piirkonda kuuluvaks veel Paidet ja Lihulat ning sadamalinnu — Haapsalut ja Narvat. Koguni üle Soome lahe ulatusid tema laokohapretensioonid¹. Pole teada, kuidas selline subordinatsioonivahekord Tallinna ja Rakvere vahel välja kujunes — Rootsi valitsuse poolt vähemalt poldud siin seni veel vastavaid korraldusi tehtud. Kindel igatahes on, et Tallinn toetus sel alal Rakvere kodanikkudega hiljemini tekkivas tülis kindlalt oma sellekohasele tavaõigusele. Teisest küljest aga näeme ka, et rakverelased ei leppinud tallinlaste majandusliku eestkostmisega, vaid nõudsid endile õigust väliskaupmeestega vahenditult kaubitsemiseks.

Neis emantsipatsioonipüüetes näisid juhtivat osa olevat etendanud vennad Ralingud², eeskätt Hans. Viimane oli 1649. a. tellinud

¹ Tallinna raad Sigismundile 23. III 1593, hertsog Karlile 19. VII 1595, Gustav Adolfile 17. VII 1619, 8. IX 1620, 15. V ja 9. VI 1621, 14. X 1623, Livonica II 43 ja 44, RRA; Gustav Adolf Tallinna raele 1. IX 1624, 5. V 1629, F. G. v. Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts, II Bd., Dorpat 1847, lk. 207—208, 212—213.

² Ka Ralich või Rahling.

endale otse välismaalt kaupu, kasutades nende Öresundist läbiveo puhul võõra nime peale kirjutatud tsertifikaati. Tellitud kaubad kavatses ta Tallinna sadama kaudu Rakveresse vedada. Oli täiesti loomulik, et Tallinna kaupmeeskond ei saanud selle, ilmsesti nende privileegide vastu käiva üritusega leppida ning rae korraldusel pandi Ralingu kaubad aresti alla. Viimane pöördus nüüd kaebusega Eestimaa kuberner Erik Oxenstierna poole, nõudes Tallinna rae korralduse tühistamist. Oxenstierna, pooldades vabakaubanduse põhimõtteid, asus Tallinna rae teoviisi suhtes alul eitavale seisukohale. Ta väitis, et viimasel pole õigust ilma ametivõimude loata võõra linnakodaniku kaupade konfiskeerimiseks. Tallinnal polevat oma privileegide järgi mingit õigust Rakvere („als ein Weichbild“) üle, keda riigivalitsus heal meelel majanduslikult aidata tahab. Et Ralingut tuleb vaadelda kui võõrast kaupmeest, siis peab ta võima kasutada ka võõraste kohta hiljuti kehtima pandud vabadusi³. Lõpuks ähvardas kuberner Tallinna raadi, et kui viimane ei loobu sellist laadi kaubanduse kitsendustest, siis saavat Kuninglik Majesteet „mit der eiserner Hand darein greiffen“. Kuberneriga selles asjas läbirääkimisi pidav Tallinna sündik väitis, et Ralingu kaupu polevat mitte konfiskeeritud, nagu viimane kaevanud, vaid ainult lõpliku otsuseni aresti alla pandud. Seda ei saavat raele, kelle ülesandeks on oma linna õiguste ja vabaduste üle valvamine, sugugi keelata. Ta asus seisukohal, et rakverelastele Tallinna sadama kaudu kaupade läbiveo vabaks andmine tähendaks Tallinnale kindlat majanduslikku hävingut. Varemini olevat selles küsimuses kehtinud selline kord, et rakverelased on ostnud kõik vajalikud väliskaubad Tallinna kodanikelt. Ta juhtis kubernerit tähelepanu valitsuse poolt Soomes kehtima pandud linnadevahelisele tööjaotuse süsteemile, kus sisemaalinnad on majanduslikus sõltuvuses laokohalinnadest. Et kuberner oli Tallinna raelt nõudnud dokumentaalset tõendust selle kohta, et Tallinn omab õigust Rakvere üle „käskimises“⁴, siis Tallinna raad omalt poolt nõudis rakverelastelt õigustekirjade ettenäitamist, millest nähtuks, et neil on luba Hollandist ja teistest paikadest tellitud kaupu läbi Tallinna Rakveresse vedada. Mis puutub 1648. a. lepingus ettenähtud kaubanduse vabadustesse, siis raad luges selle ainult Vene, mitte Rakvere, kaubanduse kohta käivaks. Lõpuks tegi Erik Oxenstierna raele ettepaneku, Ralingu praegu aresti all olevad kaubad vabaks anda ning seejärel Tallinna—Rakvere kaubanduslik tüli põhimõtteliselt lahendada. See ettepanek pörkas aga Tallinna rae kindla seisukoha vastu, kes ei

³ Vastavalt Tallinna rae ja Erik Oxenstierna ning tolliinspektor Peter Heltscheri vahel 24. III 1648 sõlmitud kokkuleppele. Bunge, *op. cit.*, lk. 253—271.

⁴ „...begehrten auch zu wissen, ob diese Stadt (s. o. Tallinn) solches Privilegium hette, dasz sie über Wesenberg... zu gebieten hette...“

pidanud võimalikuks Ralingu kaupu läbi lasta⁵. Nähtavasti ei õnnestunudki kuberneril raadi järeleandmisele mõjustada.

Raling aga ei mõelnudki alla anda, vaid võttis selle asemel teised abinõud tarvitusele. Ta esines sooviavaldusega Tallinna kodanikuks saada, mis 1650. a. mais teostuski⁶. Kasutades oma tihedaid kaubanduslikke sidemeid Rakverega, eriti oma seal asuvate vendade kaasabi, asus ta nimetatud aleviga arendama võrdlemisi laiialdast kaubandust. Tallinna kodaniku õigused võimaldasid tal nüüd Rakveres ülesostetud vilja kitsendamatuult välismaale saata ning selle vastu Rakveret varustada välismaalt tellitud kaupadega. Paistab, et Ralingul õnnestus peaaegu kogu Rakvere väliskaubandust enda kätte koondada. Selle loomulikuks tagajärjeks aga oli, et nii Tallinna kui Rakvere võistlevad kaupmehed hakkasid teid otsima Ralingu monopoliseerimise korra murdmiseks. 1651. a. sügisel esitasid kolm Rakvere kaupmeest Mauritz v. Aaken, Wilhelm Eggers ja Marten Klock, ilmsesti Tallinna Suurgildi hässitusel, keda hiljemini mainiti peasüüdistajana, Hans Ralingu vastu raske süüdistuse maakaubanduse asjus. Kaevati, et viimane laskvat oma vendadel ja teistel isikutel mitte üksnes palju vilja, vaid ka muid maasaadusi Rakvere ümbruskonnas üles osta ning Toolse sadama kaudu suutidega Tallinna vedada. Hiljuti olevat tal Toolses umbes 90 säilitist vilja väljaveoks valmis olnud. Samuti olevat ta sealt kaudu palju soola, kalevit, siidi ja muid kaupu Rakveresse saatnud, mida ta oma agentide kaudu maal müütavat. Toolse sadamas olevat Ralingu kaubanduse tagajärjel viimasel ajal võrdlemisi elav tegevus⁷.

Järgmise aasta alguses võetigi Ralingu maakaubanduse asi Tallinna raekohtus arutusele. Raekohtus tunnistas Raling, et ta on küll Rakvere piirkonnas vilja üles ostnud, kuid see olevat toimunud täiesti seaduspäraselt, sest tal olevat selle kohta maanõunik Tiesenhauseenilt vastav luba. Loa eest ta maksvat viimasele 40 marka aastas⁸. Raad aga ei aktsepteerinud seda ning laskis Ralingu kaubad aresti alla panna. Et lõpliku otsuse tegemine selles küsimuses kuulus kubernerile, siis raad pöörduski Erik Oxenstierna poole⁹. Kuberner'i ees väitis Raling, et Tallinna rae süüdistus tema vastu eestülesostmises olevat alusetu. Ta olevat isiklikult ja oma vendade

⁵ Tallinna rae prot. 17. VIII ja 7. IX 1649, Ab 61, TLA.

⁶ Tallinna kodanikkuderaamat 1624—1690 ühes jätkuga kuni 1710. Toim. G. Adelheim, TLA väljaanded nr. 7, Tallinn 1933, lk. 30.

⁷ Tallinna rae prot. 13. IX 1651, Ab 63, TLA. Peale Toolse olid Viru rannikul lubatud sadamateks Mahu ja Vergi. Kõigi teiste sadamate kasutamine oli keelatud. E. Oxenstierna Kunda mõisa omanikule (või rentnikule) Johan Müllerile 8. IX 1652, ERKkA A 60, ERKA.

⁸ Hiljemini Tiesenhauseen eitas sellise loa andmist. Vt. Tallinna rae prot. 26. II 1656, Ab 68, TLA.

⁹ Tallinna rae prot. 10. ja 26. I 1652, Ab 64, TLA.

kaudu vilja tõepoolest üles ostnud, kuid see olevat toimunud Rakveres, mitte maal. See olevat ometi vastava kuningliku resolutsiooni kohaselt igale kaupmehele vaba. Selle ülekuulamise põhjal Erik Oxenstierna soovitas raele Ralingu vili vabaks anda ning teda, kui ta peakski veidi süüdi olema, teisel viisil trahvida¹⁰. 22. III 1652 raad tunnistas Ralingu siiski eestülesostus, seega ka kodaniku-vande rikkumises, süüdi olevat ning määras talle 500 riigitaalrit trahvi. Ühtlasi hoiatati teda kodanikuõiguste kaotamise ähvardusel maakaubanduse jätkamise eest¹¹.

Sellise kõrge rahatrahvi määramine tuli Ralingule täiesti ootamata. Järgmisel päeval ta saatis oma käemehed Cornelius Murer'i ja Axel Holtz'i¹² rae ette, kes palusid trahvi alandada, sest temale olevat täiesti teadmata, millal ta oma kodanikuvande vastu on eksinud. Üksnes oma „armsa“ ülemuse otsusele allaheitmise märgiks olevat ta nõus maksma 80 riigitaalrit. Rae vastutuleku puhul töötavat ta igasugusest keelatud kaubandusest edaspidi hoiduda. Raad aga ei aktsepteerinud Ralingu seletust, vaid püsis oma otsuse juures¹³. Raling oleks ehk trahviraha maksmisega veelgi viivitanud, kuid rael oli küllaltki mõjuvaid abinõusid tema vastupanu murdmiseks. Nii kavatses Raling 1652. a. juulis vedada veetee kaudu Tallinnast Rakveresse umbes 4000 riigitaalri eest kaupu. Kaubad olid juba selleks üüritud suuti lastitud, kui raelt sadamavahtidele korraldus tuli, Ralingule kuuluvad tünnid ja kotid laevast jälle välja laadida ning edaspidise korralduseni kinni pidada. Varsti seejärel maksiski Raling Cordt Meuseleri kaudu oma trahvisumma raele ära. Alles järgmisel aastal maksti talle osa trahviraha Erik Oxenstierna mõjul tagasi, esiteks 200, hiljemini veel 100 riigitaalrit. Seega alanes trahvisumma lõpuks 200 riigitaalrile¹⁴. Ometi oli Ralingul Tallinna raega veel hiljemini arusaamatusi Rakvere viljakaubanduse alal. 1652. a. sügisel näiteks kaevati tema peale, et ta olevat lasknud endale maalt 40 sälitist rukkeid üles osta ning peale selle olevat temale veel terve laeva (Kreyer) last rukkeid saabunud. Raling aga kinnitas, et tema ostud on kõik seaduspärased. Üksnes viimane laevalast rukkeid kuuluvat temale, 40-sälitiseline kogus aga tema vennale, Hans Wrangell'ile, Hans Möller'ile ja Rehbinder'ile. Raad hoiatas teda uuesti, kuid otseselt süüdistada teda siiski ei saadud¹⁵.

1652. a. tuli Rakvere kaubanduslike õiguste küsimus kuber-

¹⁰ E. Oxenstierna Tallinna raele 19. III 1652, ERKkA A 60, ERKA.

¹¹ Tallinna rae prot. 22. III 1652, Ab 64, TLA.

¹² Viimased ei näi olevat kuulunud Tallinna kodanikkude hulka. Vt. eespool-tsiteeritud Tallinna kodanikkuderaamat.

¹³ Tallinna rae prot. 23. III 1652, Ab 64, TLA.

¹⁴ Tallinna rae prot. 31. VI ja 17. VIII 1652, 26. ja 29. IV 1653, Ab 64 ja 65, TLA.

¹⁵ Tallinna rae prot. 15. X 1652, Ab 64, TLA.

manguvalitsuses põhimõttelisele otsustamisele. See sündis Rakvere kaupmeeste algatusel, kes esitasid kubernerile kaebuse nende kaubanduse ja toitumise kitsendamise üle tallinlaste poolt. Ehkki Erik Oxenstierna näis alul pooldavat rakverelaste väliskaubanduslike ühikute õiguste andmist, kujunes otsus siiski selliseks, nagu seda ametlikult tunnustatud merkantilistlik linnadevahelise tööjaotuse põhimõtte ette nägi. Rakverelastel väideti olevat küll õigus oma linna müügile toodud maasaadusi puhta raha või kaupade vastu üles osta ja samuti ka neid Tallinna vedada, kuid siin võisid nad oma kaubatehinguid sooritada ainult Tallinna kodanikkudega, mitte võõrastega. Kaupade veoks võisid Rakvere kodanikud kasutada nii maa- kui veeteed. Kuid viimasel juhul võisid nad kasutada üksnes kohalikke paate ja suute, mitte aga võõraid veesõidukeid¹⁶. Viimatimainitud klausel kahtlemata oli ette nähtud äsja kehtima pandud korraldusest möödahiilimise vältimiseks.

Erik Oxenstierna provisoorsele korraldusele järgnes 1653. a. Rakvere-Tallinna kaubandusliku vahekorra lõplik lahendamine Stockholmis. Kristiina poolt 23. novembril allakirjutatud resolutsioon korraldas õieti kõikide Eestimaa alevite (Flecken) vahetada Tallinna kui laokohalinnaga. Alevikodanikel keelati Tallinnas väliskaupmeestega kaubitseda. Erandit võidi teha vaid selliste kaupade alal, kus võõrastele võimaldati üksteisega vahenditult kaubitseda. Võõrad kaupmehed võisid alevs üksnes Tallinna kodanikkudega kaubitseda. Viimastel aga oli seejuures keelatud võõraste ja alevikodanikkude huvides pettust tarvitada sel viisil, et nad viimastele fiktiivselt, oma nime all ja „ohne seinen sonderbahren Frommen und redlichen Gewinn“, omavahel kaubitseda võimaldasid. Kaupade veoks ei võinud alevikodanikud kasutada võõraid laevu, mis oleks võimaldanud neil salakaubandust harrastada. Tollimaksust kõrvalehoidumise vältimiseks pandi kehtima kord, et Tallinnas veesõidukitesse laaditud kaupade kohta tuli kaupmeestel hankida Tallinna portooriumitollitorist vastav tõendus, mis pidi kaupade saabumisel Toolse või Haapsalu sadamasse sealseile sadamaülevaatajatele ette näidatama. Kaupade veo puhul Tallinna tuli vastav tõendus nõutada kohalikelt sadamaülevaatajailt ning esitada Tallinna tolliametis. Lõpuks keelati nii alevi- kui ka linnakodanikele maakaubandus¹⁷.

Selle uue relva abil asus Tallinna raad nüüd Tallinna kodanikes kadedust¹⁸ tekitanud vendade Ralingute suurejoonelise kaubanduse

¹⁶ E. Oxenstierna poolt 28. VII 1652 avaldatud plakat, ERKkA A 60, ERKA. Sama (ärakirjas) BF 82, TLA.

¹⁷ Bunge, *op. cit.*, lk. 277–279. Selle küsimuse arutamise kohta riiginõukogus vt. Svenska riksrådets protokoll, XV, Stockholm 1920, lk. 507–512.

¹⁸ Tallinna portooriumitollitoria ülema G. Glottaw'i väljendus tema kirjas E. Oxenstiernale 10. X 1653, Ox. saml., RRA.

vastu võitlust pidama. Kuid juba Erik Oxenstierna 1652. a. plakat võimaldas Tallinna rael siin kõva kätt tarvitada. 1653. a. suvel tellis Hans Raling välismaalt ühe koguse soola, mida ta kavatses Rakveresse saatmiseks sadamas otse laevalt selleks üüritud suuti ümber laadida. See toiming äratas aga tallinlastes kahtlust. Raling kutsuti raekohtu ette, kus ta oli sunnitud tunnistama, et sool oli tegelikult tellitud tema venna Peetri ja teise Rakvere kodaniku König'i arvel. Selle tunnistuse põhjal raad annulleeris kaubatehingu, motiveerides oma otsust järgmiselt: 1) rakverelastel pole õigust vahenditult võõrastega kaubitseda ja 2) võõrastel pole lubatud kaupu sadamas otse laevalt vastu võtta, vaid need tuleb osta kohalikest kodanikest¹⁹. Tallinna portooriumitollil ülema Glottaw'i teatel kavatsenud Rakvere kodanikud saata oma saatkonna Stokholmi, et selles ja mõnedes teistes küsimustes Tallinna rae peale kaebust tõsta²⁰. Tõenäoselt piirdusid nad oma soovide esitamisega Erik Oxenstiernale, keda sama aasta sügisel Tallinna ja Eestimaa alevite kaubanduslike vahekorjade arutamisel riiginõukogus näeme konstateerivat alevikodanikkude rahulolematust Tallinna majandusliku eestkostmisega²¹. Nagu juba eespool nägime, otsustas valitsus tülikäsitamise rakverelaste kahjuks.

Oleks võinud arvata, et valitsuse otsus mõjus Ralingute kaubanduslikule ettevõtlikkusele pidurdavalt. Ent lehitsedes Tallinna raekohtu protokolle järgnevalt aastailt, ilmneb otse ümberpöörduvalt, et Ralingute keelatud kaubandus võttis senisest hoopis avaramad dimensioonid, ähvardades hoopis likvideerida teiste Tallinna kodanikkude kaubanduse ümberkaudse maaga. Ralingud haarasid endi kätte mitte üksnes kogu Rakvere ümbruse maakaubanduse, vaid nende agendid rändasid isegi Tartu, Viljandi ja Põltsamaa piirkonnas ringi, hoiatades talupoegi oma maakaupu, nagu vilja, rasva, vaha, mett, jahisaaki jne., Tallinna viimast ning soovitates neil selle asemel pöörduda Ralingute poole, kes maksvat paremat hinda. Selle tagajärjel kahanes näiteks 1655./56. a. talvel teiste Tallinna kodanikkude soola müük miinimumini. Ralingute omavaheliste kaubatehingute seaduspärasus näis Tallinna raele küll alati kahtlasena, kuid seda oli võimatu tõestada. 1655. a. sügisel kuulati Hans Raling rae ees põhjalikult üle ning uuriti, kas tema ja ta Rakveres elava venna vahel teostatavad kaubatehingud pole fiktiivsed või kas siin pole tegemist komisjoniäri (nimelt maskopei-vahekorraga) tema ja rakverelaste vahel. Raling eitas seda, väites, et ta saab kaubatehingutelt samasugust ausat vahekasu, nagu teisedki Tallinna kodanikud. Viimaks raad andis Ralingule valida, kas ta tõendab vandega,

¹⁹ Tallinna rae prot. 2. VIII 1653, Ab 65, TLA.

²⁰ G. Glottaw E. Oxenstiernale 10. X 1653, Ox. saml., RRA.

²¹ Svenska riksrådets protokoll, XV, lk. 507—512.

et ta 1) pole maskopei-vahekorras ühegi Rakvere kodanikuga ega võta osa maakaubandusest ja 2) et tal, enne soola ja teiste kaupade tellimist, polnud teada kindlaid ostjaid, või vastasel korral maksab raele umbes 1000 riigitaalri suuruse summa (tõenäoselt kautsjoniks). Et Raling otsustas maksta nõutud summa, vabastati ta vandest²².

Nende ridade kirjutajal pole olnud võimalik jälgida lõpuni Ralingute skandaalseid kaubandusprotsesse. Võimalik, et Tallinna raad keelas Ralingutel lõpuks omavahelise kaubitsemise, sest 1658. a. näeme Peeter Ralingut Rakverest Tallinna asuvat, kus ta andis kodanikuvande 26. märtsil²³.

Kokkuvõttes leiame, et Rakvere-Tallinna vahel oli juba enne XVII sajandit tekkinud teatav majanduslik subordinatsioonivahekord, kusjuures Rakvere kodanikud võisid kohalikud maakaubad toimetada väliturule ainult tallinlaste vahetalitusel ning osta vajalikud väliskaubad samuti nendelt. Sellise vahekorraga olid rakverelased ainult sunnitud nõus. XVII sajandi keskel ilmneb nende seas püüe, astuda välismaadega otsesesse kaubanduslikku ühendusse. Nende eestvedajateks saavad vennad Raling'ud. Et Tallinna raad ei võimaldanud neil kui Rakvere kodanikel otsest kaubandust välismaaga, astus üks vendadest, Hans, Tallinna kodanikuks. Tallinlastel oli raske kontrollida nende omavaheliste kaubatehingute seaduspärasust. Seepärast oli neil võimalik haarata endi kätte mitte üksnes kogu Rakvere ja Virumaa, vaid ka osa Tartu, Viljandi ja Põltsamaa piirkonna kaubandusest. Rakvere-Tallinna kaubanduslik tüli põhjustas valitsust lõpuks kõigi Eestimaa alevite vahekorda Tallinnaga revideerimisele võtma. Otsus langes, nagu seda kehtiva merkantilistliku majandussüsteemi juures oodata võis, Tallinna kasuks ning alevite väliskaubanduslikud üritused loeti seadusvastasteks. Peale Rakvere puudutas see otsus Paidet, Lihulat ja Haapsalut. Ralingud aga jätkasid oma ilmsesti ebaseaduslikku kaubandust veel hiljemini.

A. Soom.

Les relations économiques de Rakvere et de Tallinn au milieu du XVII siècle.

(Résumé.)

Entre Rakvere et Tallinn il s'était établi dès avant le XVII siècle un certain rapport de subordination économique, par suite duquel les bourgeois de Rakvere ne pouvaient expédier sur le marché étranger les produits locaux que par l'intermédiaire des habitants de Tallinn, les achats des produits étrangers nécessaires se faisant de la même façon. Les habitants de Rakvere ne s'accommodaient d'une telle situation que contraints et forcés. Vers le milieu du XVII siècle il se manifesta chez eux une tentative

²² Tallinna rae prot. 20. IX 1655 ja 26. II 1656, Ab 67 ja 68, TLA.

²³ Tallinna kodanikkuderaamat, lk. 48. Peale Peetri näib Hansul olnud Rakveres veel teisi vendi, nagu see ilmneb Tallinna rae prot. 13. IX 1651, Ab 63, TLA.

d'entrer en contact commercial direct avec les pays étrangers. Les entrepreneurs furent les frères Raling. Comme le conseil communal de Tallinn ne leur permettait pas, comme bourgeois de Rakvere, de faire du commerce directement avec l'étranger, l'un des frères, Hans, acquit le droit de bourgeoisie de Tallinn. Il était difficile aux gens de Tallinn de contrôler la légalité des opérations commerciales faites entre eux. C'est pourquoi il leur fut possible de prendre en mains non seulement tout Rakvere et la province de Virumaa, mais encore une partie du commerce de la région de Tartu, Viljandi et Põltsamaa. Le différend commercial entre Rakvere et Tallinn amena finalement le gouvernement à entreprendre une révision des rapports de tous les bourgs de la province d'Estonie avec Tallinn. La décision fut à l'avantage de Tallinn, comme on pouvait s'y attendre en raison du système économique mercantile alors en vigueur, et les essais entrepris par les bourgs de faire du commerce avec l'étranger furent considérés comme contraires aux lois. Outre Rakvere cette décision atteignait Paide, Lihula et Haapsalu. Mais les Raling poursuivirent plus tard encore leur commerce, notoirement illégal.

Kuidas publitseerida üld- ja rahvusajaloo allikaid¹?

Praegusel ajal, kus ideoloogiline võitlus ühtede või teiste riigivormide õigustamiseks on viinud Euroopa erinevaise gruppidesse ja laagritesse, kasvab ka ajaloo uurimisele ülesanne etendada oma osä selles võitluses. Siin võib esineda ta lepitajana, kuid teda kasutatakse ka vaenu õhutajana. Aktuaalne ja elulähedane ajaloo uurimine valib seetõttu oma vaatlusalaks just seesuguseid teemasid, mis teenivad seda ideede võitlust või on tähtsad oma riigi ja rahva arengu seisukohalt. Ajaloo uurimise aktuaalsus osalt on ette dikteeritud riigivõimude endi poolt, osalt toimub see tema kaudsel mõjustusel või vastavalt kasvatatud uurijate generatsiooni enda algatusel. Igatahes on märkimisväärne tõsiasi, et ajaloo uurimine on peaaegu kõikides maades aktualiseerunud, ta suundub küsimuste vaatlemisele, mis oma tulemustelt huvitab laiemat üldsust ja riigivõimu. Ajalugu riigikasvatustliku propagandavahendina, rahvus- ja riigikaitse tugevdajana ja ideede õigustajana on eriti moodi läinud ja seesugust pitserit kannab sagedasti paljudes riikides tänapäeval ka ajaloo uurimise vaim üldiselt.

See ei tarvitse aga põrmugi veel olematuks teha ajaloo uurimise otsest kõrgemat sihti, mineviku tõdede otsimist ja nende teatavaks tegemist olevikule. Just nende tõdede otsimine peabki olema aktuaalse ajaloo uurimise sihiks. Nende tõdede ärakasutamine poliitilises võitluses või muuks otstarbeks üldsuse poolt on eriküsimus, on aja ja olukorra vajaduste tulemus; ta toimub sagedasti väärvõtetega ja just

¹ Zürichis 3. IX 1938, VIII Rahvusvahelisel Ajalooteaduste Kongressil arhiivinduse sektiioonis peetud ettekande autoriseeritud tõlge.

tõe mahasalgamisega, ja see osa ajaloouurimise positiivsest või negatiivsest kasutamisest ei kuulu meie vaatlusele, kui kõneleme siin ajaloouurimise üldisest aktualiseerimisest.

See ei eemalda ka alati asetleidnud voolu ajaloouurimises, tegelda minevikuga ainult põhimõttel: teadus teaduse pärast, või üksikute ilulemist minevikuga, üksikute puhtsubjektiivsete maitsete ja huvide rahuldandamist ajaloouurimise najal, ilma elu poolt määratavate ülesannete arvestamiseta. Samuti on ja jääb minevik ka diletantliku, aga seejuures sageli asjatundmatu tegelemise alaks. Siin ajalooallikate publitseerimisest kõneldes ei ole mõeldud ka seesuguste ajaloouurimise voolude mõõtuandvat arvestamist. Ajaloouurimise rõhutatud elulikkuse ja utilitaarsuse printsiibist kui tänapäeva ajaloouurimise iseloomust väljudes tuleb käsitleda sama juhtnööri ka ajalooallikate publitseerimisel.

Allikate publitseerimisel on tähtis teema aktuaalsus. Teema tähtsusega kasvab ka publikatsiooni tähtsus eeldusel, et on olemas teemakohaseid väärtuslikke materjale, mida avaldada. Oma rahvusliku ajaloo piiridest kasvab publikatsioon üldise ajaloo väärtuslikuks abistajaks ainult oma sisust olenevalt.

Kumba eelistada, kas üldise ajaloo teenimist või oma rahvusliku ajaloo huve, oleneb eeskätt vastava maa ajaloouurimise seisust ja küsimuste kaasaegsest akuutsusest. Pole kahtlust, et jäävama väärtusega on need publikatsioonid, mis on oma ulatuselt tähtsamad, teenides nii oma rahva kui ka üldist ajalugu.

Oleneb loomulikult kõigepealt materjalide kogudest ja arhiividest, mis teataval maal olemas, milliseid teemasid saab rohkem või vähem käsitleda publikatsioonide kaudu. Teiseks on muidugi määrav tähtsus majanduslikel võimalusil. Eeldades, et viimasest küsimusest on võimalik üle saada, vaatleme teemade valiku ja publitseerimise mooduse küsimusi.

On kõigile tuntud algtõde, et ei saa kõike olemasolevat allikaainestikku publitseerida, — sel ei ole mingit mõtet. Meie ajal ilmub vist peaaegu igas riigis rohkem teoseid, kui see vajalik oleks. Raske on leida mingit ühist mõõdupuud selleks, kuidas teostada filtreerimist, et ainult väärtuslikumad teosed avaldamist leiaksid. Kuid peaks valitsema vähemalt põhimõte, et ajaloouurimise alal ja eriti allikate publitseerimisel kaalutaks tõsiselt, mida avaldada ja kuidas avaldada. Tuleb end seostada laiema huvi ja elulikkusega ka publitseerimisküsimustes, sest lõpuks iga publikatsioon on mõnevõrra kasulik kohalikule või üldisele ajaloouurimisele. Selleks, milline küsimus teisest tähtsam on, ei saa anda siin mingisuguseid juhtnõure, seda tuleb lahendada konkreetjuhtumite puhul, võttes valikul aluseks nii oma rahvuse kui ka üldise ajaloo huvid.

Jäädes peatuma teatava teema resp. teemade juures, tekib meil

rida põhimõttelise tähtsusega küsimusi, mille lahendamise moodsed peaksid olema eri maade vahel võimalikult kokkukõlas.

Uks neist põhimõttelistest küsimustest on teemakohase materjali avaldamise ulatus. Kui meil on võimalik avaldada kõik materjalid antud teema kohta tervikuliselt, siis oleme õnnelikumas olukorras. Raskem on aga siis, kui peame sellekohases rohkem ainetikus toimetama tähtsamate ja iseloomulikumat dokumentide valikut.

Seejuures on peale valju objektiivsuse vajalik ka teadusasutiste omavaheline informatsioon ja vastastikune abistamisteenistus teises maas asuvate vastavate materjalide vahendamisel publitseerimist toimetavale asutisele. See abistamisteenistus on nüüd mitmeti kergendatud kataloogide olemasolu, uurimisstipendiumide andmise ja puhttehniliste kooperimisvahendite arenemise näol.

Teine tähtis küsimus publitseerimisel on publikatsiooni iseloomu otsustamine, kas tahetakse anda välja populaarne või puhtteaduslik üllitus. Nii ühel kui teisel juhul tuleks silmas pidada ka teiste maade huvi publikatsiooni vastu. Ses mõttes oleks tähtis saavutada eri maade vahel kokkuleppeid ühise publitseerimisviisi kohta, mis peaks sisaldama nõudeid haarata publikatsioonidesse vastavaid sissejuhatusi, mis esitaksid järgneva publikatsiooni vähemalt üldjoonelise teadusliku läbitöötamise, niiõelda materjali analüüsi ja hinnangu. Nii populaarsed kui ka puhtteaduslikud väljaanded peaksid loomulikult varustatud olema vastavate kommentaaridega. Rõhutatult tähtsaks küsimuseks, eriti siis, kui publikatsioon ületab rahvusliku ajaloo raame, on sissejuhatuse, regestide, kommentaaride ja lõpuks mõnel puhul ka dokumentide endi tõlgete keele küsimus. See on esijoones rõhutatav väike- või keskrahvaste publikatsioonide kohta. Siin tuleks esitada nõudmine, et seesugused publikatsioonid oma vastavate teaduslikkude selgituste osas oleksid varustatud tõlkega mõnda suurkeelde, millena esijoones peaksid arvesse tulema inglise, prantsuse ja saksa keel või vastavalt publikatsiooni ilmumise regioonile mõni seal valitsev teine suurkeel (itaalia, hispaania, vene). Seesugused nõudmised peaksid esitatud olema eriti Skandinaavia, Balti, Balkani riikide, Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Hollandi kohta. Keeleküsimuse otsustamine publikatsioonide suhtes eri maade vahel oleks kahtlemata suureks hõlbustuseks üldise ajaloo uurimisele.

Teemade endi valiku suhtes, mis kohta ainetik peaks publitseerimisele tulema, on vajalik otsustada, nagu nägime, 1) üldise ajaloo ja 2) oma maa ajaloo seisukohtadelt.

Esimesel juhtumil on eriti soovitatav koostöö ajaloo eri küsimustes kokkukuuluvate riikide vahel. Näiteks mainigem ainult publikatsioon Maailmasõja ajaloo, Hansa ajaloo, Läänemere ümber olnud võitluste, Madalmaade kaubandusliku ekspansiooni jne. kohta. Nendest küsimustest on otseselt huvitatud terve rida riike ja üldise ajaloo seisukohalt ka kõik ülejäänud. Seesuguste ulatuslikkude küsi-

muste kohta allikate publitseerimisel on tarvilik senisest palju tihedam ja kestev koostöö väljaandvate asutiste vahel eri riikides. Tuleks leida kokkuleppeid vastavate riikide vahel ühiselt ülesvõetud küsimuse kohta ainestiku avaldamisel, mis sisaldaksid koostöö aluseid, vastastikust materjali muretsemist, publikatsioonide iseloomu, meetodilist ja tehnilist sarnanevust, majanduslikke võimalusi, ühise sissejuhatuse keele küsimust jne. Ühiselt puudutavate küsimuste kohta materjalide avaldamisel oleks veel enam kergendatavad seesuguste kokkulepete loomine naaberriikide või mõnes osas ühise ajaloo riikide vahel. Seda kokkuleppe-praksist publikatsioonide väljaandmisel on seni juba edukalt praktiseeritud, kuid siiski veel liiga vähe.

Suurem eristumine on loomulik rahvusliku või ühe riigi ajaloo seoses olevate publikatsioonide teostamisel. Siin peab teema valik olenema senitehtud tööst ajaloo alal, et haarata küsimusi, mis on tähtsamad antud rahva ajaloos, kuid mis ühtlasi on veel puudulikult või koguni valesi valgustatud. Kuid siingi peaksid kehtima publikatsioonide juures need meetodilised ja puhttehnilised tingimused, mis muudavad publikatsiooni tõeliselt usaldusväärseks allikaks ja mis on ära määratud juba üldise teadusliku editsioonitehnika poolt tänapäeval. Viimase eriküsimuste puudutamine ei ole siin minu ülesandeks.

Lõpptulemusena võiks eelnevat ettekannet kokku võtta järgmistesse teesidesse.

1) Nii üld- kui ka rahvusliku ajaloo alal tuleb silmas pidada uurimisele võetavate teemade valikul aktuaalsust üldise uurimise edasiviimise ja nii üld- kui ka rahvusliku ajaloo tähtsamate küsimuste rõhutamise seisukohalt.

2) Avaldamisele võetavate küsimuste kohta käiva ainestiku publikatsioonid peavad olema erapooletud ja vastama praegusaja editsioonitehnika nõudeile. Sellistena on nad ka kõige usaldusväärsemad vahendid kasutamiseks ajalooteaduse tegelikul rakendamisel laiemale üldsusele, toimuigu see kas riigipoliitistel, rahvuskaitse ja -propaganda või populariseerimise kaalutlustel.

3) Publikatsioonide täielik objektiivsus garanteerib ühe võimaluse kontrollida, kas ajaloo tegelikul rakendamisel tänapäeva küsimustes talitatakse õiglaselt või vääralt.

4) Trükiste ülemääraselt rohke ilmumine nõuab samuti tugevat filtrit ka publitseerimise tegevusele. Et tõsta publikatsioonide osatähtsust, muuta neid tõsiselt abistavaiks vahendeiks oleviku aktuaalseeruvale ajaloo uurimisele, tuleb teema valida seoses ajaloo uurimise tähtsamate tegelikkude vajadustega, silmas pidades põhitõde, et pole mingit vajadust ega mõtet publitseerida iga allikatekogu.

5) Oleks tungivalt soovitatav varustada vähemalt neid publikatsioone, mille tähtsus ületab rahvusliku ajaloo piirid, nende teadusliku kommenteerimise osas paralleelse tõlkega mõnda suurkeelde (vastavalt antud maa asukohale kas inglise, prantsuse, saksa, itaalia, his-

paania või vene keelde). See kehtiks eriti Skandinaavia, Balti, Balkani riikide, Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Hollandi kohta.

6) Üldajaloo seisukohalt tuleks tarvitada kokkuleppe-praksist nende riikide vahel, kes on huvitatud ühisest üldisemast küsimusest ja soovivad antud küsimuse kohta avaldada allikamaterjale. Kokkulepe peaks sisaldama koostöö aluseid ja iga üksiku riigi koostöö ulatust, publikatsioonide iseloomu, meetodilist ja editsioonitehnilist osa, majanduslikke võimalusi, materjalide vastastikust hankimist, keele ja muid küsimusi. See koostööpraksis on edukalt läbiviidav ka nende naaber- ja lähisriikide juures, kel on mõnes osas rahvuslik ajalugu ühine. Seesuguste küsimuskomplekside näiteks oleksid teemad Maa-ilmasõja, Madalmaade kaubandusliku ekspansiooni, Hansa ajaloo, Läänemere ümber kestnud võitluste jne. üle.

7) Rahvusliku ajaloo alalt peaks publikatsioone avaldatama vas-tava maa ajaloo uurimise tasapinna ja antud maa ajaloo tähtsamate küsimuste uurimise seisukohalt. Kuid ka siin tuleb kindlasti silmas pida teaduslikku täpsust, ainese usaldatavust, erapooletust ja edit-sioonitehnilisi üldreegleid.

O. Liiv.

Comment publier les sources de l'histoire générale et nationale?

(Résumé).

Les publications doivent contenir des matériaux se rapportant aux ques-tions actuelles, être impartiales et répondre aux exigences de la technique de l'édition à notre époque. Mais dans le choix des sujets il faut tenir compte aussi des nécessités pratiques les plus importantes de la recherche historique. Si l'importance des publications dépasse les limites de l'histoire nationale, la partie du commentaire scientifique devrait être traduite dans la grande langue la plus appropriée. Appréciables seraient également des stages de pratique par accord entre les pays qu'intéresserait quelque question commune.

Arvustused.

Prof. Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Akadeemilise Kooperatiivi kirjastus, Tartu 1938, 284 lk.

Pealkirja ja selle raamatu eesmärgi ning ülesannete järgi peaks meil siin olema tegemist teatava tähisteosega. See kõik eeldaks, et nii vaadeldavas kui seda laadi töös üldse peaks olema antud kokkuvõtlik süntees meie ligemale 20 aastat väldanud kodumaa kirikuloo õpetamise ja iseseisva kirikuloolise uurimistöö tulemusist, samuti vastavast eeliseseisvusaegsest tööst. Ühtlasi peaks see süntees olema suundanäitav tuleviku uurimise suhtes.

Kas ja mil määral on prof. Sild arvestanud neid olukorrast enesest tingitud nõudeid oma „Eesti kirikuloo“ koostamisel? Kahjuks ei selgu see fõõ eessõnast, samuti mitte sissejuhatuses ega lõpuks ka mitte sisust. Vastupidi, just viimasest jääb peale muu mulje, et seda pole kas tahtetud või suudetud tarviliselt silmas pida.

Eessõnas juhitakse tähelepanu teatavaile raskusile, millega on

tulnud kokku puutuda „Eesti kirikuloo“ koostamisel. Need raskused olnud põhjustatud esijoones sellest, et pole olnud käepärast kuigi palju sellekohast tarvilikku kirjandust, liiati seesuguseid raamatuid, kus oleks leidnud käsitlemist „meie kirikulooline areng vanimast ajast olevikuni“. Kuigi see kaebus on osaliselt põhjendatud, ei saaks ometi nõustuda, et nimelt selle tõttu oleks pidanud käsitlus jääma üldiselt ja mõnes osas eriti hõredaks ja sünteesi-ahtraks. Jälgides allikaid ja kirjandust, mida autor on oma töö koostamisel arvestanud ja nimetanud, nähtub, et on tehtud sellest „vähesestki“, mis üldse on olemas, teatav valik — kas selektiivsuse mõttes või mõnel muul põhjusel. Nii ei mainita üldse kirikuloo seisukohaltki tähelepanu vääri vaid Vana-Liivi seisustepäevade otsuseid „Akten und Recesse der livländischen Ständetage“ (ilmunud 1908—1910 ja hiljem), H. Moora artiklit „Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul“ (Ajalooline Ajakiri 1924), G. A. Donneri uurimust Modena Wilhelmi kohta „Kardinal Wilhelm von Sabina“ (1929), A. v. Gerneti väga tihedad „Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat“ (1896), Sehlingi „Die evangelische Kirchenordnungen des VXI Jahrhunderts. Livland, Estland, Kurland etc.“ (1913), N. Buschi posthuumset „Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des XIV Jahrhunderts“ (1934), E. Blumfeldti „Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle 1519—1522“ (Ajalooline Ajakiri 1933), R. Liljedahli „Svensk förvaltning i Livland“ (1933), G. O. Fr. Westlingi „Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden 1645—1650“ (Kyrkohist. Årsskr. 1915), A. Grenzsteini „Herrenkirche oder Volkskirche“ (1899), R. Põldmäe „Taevakäijad“ (koguteoses „Kaleviste mail“ 1935), O. Liivi „Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse“ (koguteoses „Raamatu osa Eesti arengus“ 1935) ja veel paljusid teisi, millede purgivaks loendamiseks pole siin ruumi. Pole märgata, et oleks kasutatud ja tarviliselt arvestatud ka Hiärne, Kelchi ja Rüssowi kroonikaid. Äärmiselt vähe näib olevat kasutatud ka arhiivainest, eriti hilisemast ajast (XVIII ja XIX saj.). See kõik kahandab töö väärtust ja suurendab selle vananemist.

Eessõnas autor määrab oma töö esijoones usuteaduskonna üliõpilastele ja usuõpetajatele õpi- ja õpperaamatuks. Samas avaldab ta arvamust, et seda võiksid vajada „vahest ka haritlased üldse ja arusaajamad koguduseliikmed“. Nii laia lugeja- ja tarvitajaskonna arvestamine tõmbab teaduslikule käsitlusele teatavad piirid, eeskätt esitusviisi suhtes: see peaks olema teaduslik sõna täies mõttes, kuid ühflasi ka populaarne. Täpsuse, põhjalikkuse ja asjalikkusega peavad olema ühendatud selgus, lihtsus, kujukus ja kergetiioetavus.

Juba põgusalgi sirvimisel võib otsustada, et prof. Sild on lahendanud oma ülesande enam-vähem rahuldavalt ainult viimase ja eelviimase lugejate ja huviosaliste liigi suhtes. Esimese kahe liigi, esijoones üliõpilaste suhtes küll ei saaks seda tööd kaasaegse ajaloo teaduse kodumaise kui ka rahvusvahelise taseme seisukohalt asjale vaadates õnnestunuks hinnata — ehk olgu siis ainult mingi konseptina. Kuid seesugusenagi on tal rida funduvid puudusi. Usuõpetajatelegi oleks vististi osutunud kasulikumaks, kui käsitlus oleks mõnevõrra andmeterohkem.

Teose üldine maht koos fiitellehtede, eessõna, lisade ja registritega on 284 lehekülge. Viimased maha arvatud, jääb raamatu

põhitekstile ainult 232 lehekülge. Millegipärast on peetud tarvilikuks seda raamatut üle kuhjata piltidega: neid leidub 118, peale selle paar kaarti tekstis. Viimaseid oleks võinud olla rohkemgi. Nii moodustavad raamatu koostisest mõnikümmend lehekülge ainult pildid. Kui peale selle veel omajagu ruuminõudvatena maha arvata raamatu osade ja peatükkide ning nende rohked ja ulatuslikud, sageli kuni pooleleheküljelised rasvaselt trükitud pealkirjad, samuti paragraafide numeratsioon — selgub lõpuks, et põhitekstile jääb ainult umbes poolteist sada lehekülge. Endastmõistetavalt ei saa käsitus seesuguses napivõitu ulatuses anda muud kui üldjooni. Silmas pidades, et raamat on määratud ka üliõpilastele õpikuks, on arusaamatu selle ülekuhjamine piltidega. Seda enam, et need pildid on peale väheste erandite juba ilmunud teistes eestikeelsetes ajaloolistes teostes ja seega üldiselt tuttavad.

Kui rohkete ja pikkade pealkirjadega, samuti ka paragraafideks jaotamistega on kavatsatud teost teha ülevaaflikumaks, siis — arvamus selle otstarbekuses võivad ehk küll üldiselt olla erinevad — on käesolevas teoses ometi sellega mindud liiale. Kõnelemata sellest, et esitus on killustatud sageli väikestesse, paari-kolme realistesse väheütlevaisse üldsõnalistesse tekstilõigetesse (näiteks lk. 156 „Tugevam tsentralisatsiooni püüe“, lk. 159 „Samsoni vastuolud ülemkonsistooriumiga“, lk. 160 „Ülemkiriku eestseisja amet“, lk. 175 „Kõstrid“, lk. 168 „Fischer mõtles kõigepealt tulevaste kõstrite ja koolmeistrite ettevalmistamisele“ jne.), ilmneb peale selle siin teisiigi võõrastavalt mõjuvaid võtteid. Näiteks esineb (lk. 169) ühe tekstiosa pealkirjana „Ignati Jaagu sugukond“. Selles räägitakse alul lühidalt Ignati Jaagust ja lõpetatakse jutt temast lausega: „Temast on välja kasvanud Ignatiuse nimelised kirikuõpetajad ja praostid Bestimaal“. Edasi räägitakse kindralkuberneri ettepanekust ja Liivimaa maa-päeva 1687. a. otsusest kõstriameti ja nende ametisse seadmise suhtes ning jätkatakse juttu Eesti rahvakooli ameflikust asutamises ja õpetuse andmises selles. Mis sel kõigel Ignati Jaagu sugukonnaga võiks tegemist olla, selle kohta ei selgu midagi, ei ses ega teistes peatükkides. — Analoogiline nähtus kordub lk. 191 „Peterburi justiitskolleegiumi“ pealkirja all ja veel mujalgi.

Äärmiselt hämmastavalt mõjub nende väikeste alapeatükkide pealkirjade paigutus. Eessõna lõpul ütleb autor: „Oma raamatu jaotan 4 ossa ja need peatükkidesse ja paragraafidesse. Ka on paragraafide lehekülgede äärtel märgitud vastava §-i sisu jaotus.“ Viimast otsime raamatu ja §-de äärtelt asjata. Mingi erilise motiivi — õigemini öelda kapriisi — tõttu on need äärte pealkirjad lükitud teksti vahele, sageli ilma igasuguse grammatilise ja vahest loogilisegi sidemeta. Üldse teeb selle liialdava killustamise ja jaotuste ning alljaotuste tulvi kuidagi liigseks paragraafide läbijooksev numeratsioon kogu raamatu ulatuses. „Paragraafitamise“ suhtes jätkab prof. Sild superlatiivselt balti kirikuloolaste ja Martin Lipu traditsioone. Ta loendab näiteks oma töö alguses, meie kirikuloo historiograafilises peatükis vaadeldavate teoste sisu peatükke ja paragraafe, selle asemel et anda neist tabav lühike iseloomustus koos hinnanguga, mis oleks nii pedagoogiliselt kui lihtsalt ka huvitavuse mõttes märksa tulusam.

Sisuliselt on käsitus üsna napp ja konspektiivne. Esitusviis on esijoones nentiv, paiguti vähehaaval ja jutustav. Analüüsivat ja geneetilis-kujundavat esitust, mida oleksime just celistanud ja

soovinud, tõkestas mõistagi juba ruumipuudus. Kuid autorile ei paista viimane vaatlusviis olevat kuigi suurel määral omane.

Käsitluse nappusest ja paigutisest pealiskaudsusest tingituna kujutab prof. Silla „Eesti kirikulugu“ peamiselt selle aine skeletti. Sisule vastavalt oleks õigem olnud tööd nimetada „Jooni Eesti kirikuloost“ või kuidagi sellele vastavalt. See on lõpuks ikkagi ainult lühike ülevaade, pretensioonikas tiitel „Eesti kirikulugu“ oleks aga eeldanud märksa põhjalikumaf käsitlust.

Millega selle raamatu juures saab kõige vähem leppida, need on autori põhivaated ja mõned seisukohad. Tõsi, konfessionaalselt on püütud küll olla erapooletu. Siinkohal tahaks aga rõhutada, et meie kaugete esivanemate, muinaseestlaste usundi suhtes prof. Sild pole küllalt objektiivne. Ühes sellega ta on meie arvates oma käsitluse alustöed vildakalt rajanud. Nii näib, et „Eesti kirikuloo“ asemel on valminud territoriaalselt kuidagi „meie maaga“ sobitatud järjekordne baltii kirikuloo käsitlus.

Kui prof. Sild ütleb kodumaa kirikuloo ülesande määramisel (lk. 11), et Eesti kirikuloolt „ootame seletusi, õpetusi ja vastuseid ristiusu ja ristikiriku kohta meie maal“, siis võib seesuguse üldsõnalise ülesande määramisega leppida. Kui aga selle ülesande määramise puhul rõhutatakse laiendavalt ja täiendavalt, et meie kirikuloo ülesandeks on selgitada, „millal ja mis kombel on ristiusk meie maale tulnud oma päästevahenditega ja paganausu kõrvale surunud“, siis vististi küll vaatab iga teadlik lugeja raamatu ilmumise daatumit — ja imestab! See kõik kõlab nii ammututtavalt, Seraphim-Schirreni vaimus. Üllatav on see vaim, mis veel nüüdki inspireerib — loodetavasti siiski ebateadlikult — heietama uusi keeli sellest, kuidas „Livland aufgesegelt wurde“ ja kuidas sealsed „met-sikud“ paganad ristiusu „valgusele“ võideti.

Kahtlemata on prof. Silla kirikuloo üheks puuduseks asjaolu, et selles ei käsitelda (ega käsitata) asjalikult ja õieti muistsete eestlaste usundit, mis aegade jooksul oli juba ise teinud läbi teatava arengu. Prof. Sild loendab ainult vastavate arenguastmete usundivorme nimeliselt (lk. 11) ja võtab nad kõik kokku populaarse päritoluga mõistesse: paganausk. Võib-olla on sellega talitatud ortodokslusele meelepäraselt, objektiivselt jääb aga küsitavaks, mille poolest see termin on õigem ja parem kui öelda selle asemel Eesti muinasusk või veelgi täpsemalt: muistsete eestlaste usund. On ju prof. Sildki sunnitud mõni lehekülg edasi tunnustama, et muistsed eestlased olnud nii oma usundi kui kultuuri poolest tublisti arenenud ja esinenud muistse iseseisvuse viimastel sajanditel „täiesti arenemisvõimelise ja tüseda rahvana teiste siinpoolsete rahvaste hulgas“. Samuti ka seda, et olnud liialdus, kui tollaegsed kiriklikud kirjanikud nimetanud Läänemere kaldal elavaid rahvaid barbariteks ja et ristiusku rahvaste hindamine kultuuriliselt kõrgemaks olnud ainult osalt õigustatud.

Kas poleks nii sisuliselt õigem kui ka morfoloogiliselt tabavam näha Eesti kirikuloo uurimise ja käsitlemise põhiülesandena selgitamist, kuidas koos maa vallutamisega sakslaste poolt meie esivanemad ristiusustati, kuidas muistse eesti usundi asemel sai valitsevaks usuks katoliku kiriku kaudu esindatud ristiusk ja mis erilmet see siin kandis, kuidas reformatsiooni kaudu katoliiklus ametlikult tagasi tõrjuti ja kuidas luterlik kirik siin kujunes härras-kiriklikuks aadli „Landeskirche'ks“ ning kuidas selle väärus vabarahvakiriku idee ja korraldus (tollal igatahes mitte jutumär-

kides, nagu prof. Silla kirikuloos, lk. 222)?! Ketserlikust seesuguse küsimuste asetamises ei võidaks küll näha. Igafahes oleks see kokkukõlas meie rahva ajaloo üldkäiguga ja pürgimustega. On kahju, et prof. Sild oma käsitluses niiõelda tallab inertself vanu radu, märkamata, et see on meile Eestis anakronismiks. Kuni meie kirikulugu ja kiriklik mentaliteet käib härraskirikluse ideoloogia jälgedes, ei kao too anakronism.

Lõppsõnas autor peab tarviliseks väita: „Algusest peale on kirik siin maal riigilt toetust saanud ja ise omalt poolt jälle riiki toetanud.“ Kuidas see kõik toimus, sellest pole lähemalt ega pike-malt midagi öeldud. Nähtavasti on peetud seda niivõrra selgeks ja endastmõistetavaks, et selle tõestamine tundus autorile ülearusena.

Oleks pidanud laskma kõnelda tõsiasjul endil. Kus ja missugune oli riiklik abi munk Meinhardil, kui see asus liivlaste juurde misjonitööd tegema? Missugusele riiklikule võimule tugines piiskop Albert, kui ta taotles luua siia oma kirikuvürsti-riiki? Kuidas see taotlus õnnestus? Missuguseks kujunes siin juba Alberti eluajal nominaalne ja reaalne riiklik võim ja missugune oli selle suhe kirikuga? Kuidas kujunesid samad võimutegurid ja vahekorrad pärast Alberti Vana-Liivi konföderatsioonis ja kuidas toetas kirik Vana-Liivi konföderatsiooni selle viimses heitluses Vene-Liivi sõjas? Ning kuidas „toetasid“ üksteist Rootsi ajal näiteks superintendent Hermann Samson ja Rootsi riigivõimu kohalik kõrgeim esindaja kindralkuberner Johan Skytte või jälle Põhja-Ees-tis piiskop Rudbeckius ja Ihering ja siinse maariigi (Landesstaaf) esindajad ning kuidas see vastastikune „toetamine“ lõpuks likvideeriti Rootsi 1686. a. kirikuseaduse kaudu koos mõisade reduktsiooniga riigi otsustaval vaheleasumisel? Või jälle, missugust „toetamist“ harrastati vene õigeusk suirumise ajal ja korduvalt hil-jeminigi siinse kiriku ja riigi vahel?

Kõik need samavõrra huvitavad kui olulised küsimused on prof. Sillal jäänud lahendamata, isegi asetamata. Ta on neist nagu üldse negatiivseist, siinset kirikut ebameeldivast küljest valgustavaist asjaoludest vaikinud. Mõni möödaminnes tehtud põgus mainimine, et neil ja neil kirikujuhtidel oli teatavaid vastuolusid võimukandjatega, ei muuda asja.

Peale nende üldisemat ja põhilisemat laadi märkmete ei tahaks me siin hakata prof. Silla käsitlust sisulistes üksikasjades pike-malt lahkama ja eritlema. Täiendavalt võiks veel ainult märkida, et väga vajalik oleks olnud üksikasjalisemalt jälgida piiskoppide ja ordu vahelist tüli ja selle kajastusi kiriklikkudele oludele. Samuti oleks olnud vajalik anda sel määral kui see võimalik iga ajajärgu või sajandi suhtes konkreetne ja kujukas pilt kiriku (resp. kirikute) tegelikust olundist nii *quoad internam* kui *quoad externam*. Seega oleks kujunenud üldpilt meie kiriku minevikust märksa tihedamaks. Sellest on ikkagi vähe, kui näiteks öeldakse (lk. 150), et Rudbeckiuse aegu oli maal 40 kirikut. Me tahaksime teada, kui mitte just kihelkonniti, siis vähemalt maakonniti, kui palju neid kuskil asus ja missuguses seisundis nad olid. Kui öeldakse (lk. 155), et Liivimaal oli Rootsi aja alguses maakogudustes ainult 5 luterlikku kirikuõpetajat, siis oleks kasulik teada, kas need kõik olid Liivimaa eesti osas, samuti ka, missugustes kihelkondades nad asusid. Edasi oleksime meelsasti näinud terviklikumat ja põhjalikumat käsitlust kõsrite ja kirikuvõõrmündrite ameti tekkimise ning edasise kujunemise kohta. Samuti ka andmeid suigu- ehk

tukukubjaste tegevuse, kirikukoti, kellaraha, pihiraha, talupoegade ja mõisnikkude tavalisest suhtumisest kirikusse ja kirikuõpetajasse, delikventidest ja kirikukarist näiteid ja kirjeldusi, samuti kiriku-kõrtside tegevusest ja mõjust, regulatiivmaksudest ja veel väga paljude teiste kiriku reaaliata ja argielu küsimuste kohta. Puudutades rahvakooli algust Rootsi aja lõpul ei oleks võinud vaikides minna mööda ka toonase Sangaste kirikuõpetaja praost Chilian Rauscherfi tegevusest, kes teatavasti jätkas Forseliuse tegevust ja varustas oma koolist lõuna pool Emajõe asuvaid kihelkondi kõstrite ja koolmeistritega. XVIII sajandi kirikuoludest pole prof. Sillal peale pietismi ja vennastekoguduse liikumise kuigi palju muud rääkida. Teatavasti olid aga XVIII sajandi algupoolel samuti kui Rootsi aja algupoolel meie kirikuolud tublisti alla käinud. Oleks olnud soovivat seda tegelikkuse olundit vähemalt üldjoonteski tutvustada. Seda oleks võimaldanud niihästi küllaldane kirjanduslik kui ka rohke seni kasutamata aines arhiivides.

Kaks tähtsat ja kuni põnevuseni huvitavat probleemi on meie kiriku ajaloos, mis vajaksid põhjalikku valgustamist. Nimelt lõhe rahva hinges, mis tekkis juba muistse vabadusvõitluse ajal „vastuolu tõttu rahvusliku vabaduse ja ristiusu vagaduse ning kiriklikkuse vahel“, mille „järeelmõjusid võib juhtuvail kordadel märgata isegi uuema ajani“, nagu seda on sunnitud mõnema prof. Sildki (lk. 70). Teatavasti püstitas selle küsimuse esmakordselt Juhan Luiga nn. „ecclesia Estiensis“ probleemina. Teiseks nn. „patronaaditülid“ — s. o. XIX sajandi lõpupoolel tekkinud rahulolematu patronaadi õiguse suhtes. Kahjuks on prof. Sild omas töös neid meile rahvuslikult ja kultuuriliselt vägagi tähtsaid küsimusi riivanud samuti äärmiselt pealiskaudselt, nagu paljusid teisi.

Piiratud ruum sunnib meid lõpetama, piirdudes ainult esitatud märkmetega, kuigi oleks veel terve rida küsimusi ja asjaolusid, millest ei saaks vaikides mööda minna. Katkendlikkuse, pealiskaudsuse ja märgist möödalaskvate otsuste suhtes tundub eriti kuri-oossena „Lisapeatükk kodumaa kirikuloo allikatest ja kirjandusest“.

Kokkuvõttes oleme sunnitud tunnistama, et prof. Silla „Eesti kirikulugu“ pole kahjuks mitte kõigiti vastavaks ja vääriliseks raamatuks meie kodumaaga seotud kiriku saatusest, millest ta räägib nii mõjukalt oma raamatu lõppsõna lõplauses.

H. Rebane.

Latviešu vēsture. Prof. Fr. Baloža un prof. A. Tenteļa redakcijā, I sējums, 1. daļa. [Lätlaste ajalugu. Prof. Fr. Balodis'e ja prof. A. Tentelis'e toimetusel, I köide, 1. osa.] Rīga, Valters un Rapa, 1938.

Möödunud aasta jõuludeks ilmus kolmeköitelisena kavatsatud Läti ajaloost esimene, muinasaega käsitlev osa, kokku 214 lehekülge, rohkete piltide ja osalt mitmevärviliste tahvlitega, koostatuna Läti tuntud esiajaloolase ja muinusuvalitsuse juhataja prof. Fr. Balodis'e poolt. See on kõige ulatuslikum Läti esiajaloo käsitus, mis seni ilmunud. Eessõna järel, milles on hinnatud esiajaloo tähtsust ja rahvuspedagoogilisi ülesandeid, antakse ülevaade muinasaaja uurimisest Lätis. Selles on peajasjalikult loendavalt nimetatud kõik tähtsamad tööd ja avaldused, mis on edendanud Läti muinasaaja tundmist XVIII sajandist kuni uusima ajani, kusjuures

on arvestatud sageli isegi töid ja uurijaid, kel on ainult kaudne mõju Lätille olnud, näit. rootslast O. Montelius't.

Muinasaja jagab autor uudsel kahte suurde järku, millest esimest võiks tõlkes nimetada esiajalooks — vanima asustuse algusest kuni Krist. sündimiseni — ja teist vana- ehk muinasajalooks — Krist. sündimisest kuni 1200 p. Kr. Esiajaloo alguses autor riiwab lühidalt vanemaid geoloogilisi ja kliimaatilisi olusid. Käsitelles vanimat kultuuri — mesoliitilist luukultuuri — oletab ta, et esimesed Läti elanikud on olnud lapi tõugu. Järgmisel järgul, nooremal kiviajal tõrjutakse aga laplased soome-ugri sisserändajate poolt välja. Viimaseile on iseloomulik kammkeraamika ja anastav elatamisviis. Umb. 2000. a. paiku e. Kr. tungib sisse venekirveskultuur, mille kandjaiks peetakse autori poolt algbaltlasi ja kes toovad maale põllunduse ja karjakasvatuse. Pronksiajal [alates teise eelkristliku aastatuhande keskelt ja lõpetades 500. a. e. Kr.] ulatuvad algbalti hõimud lõunast Venta—Abava—Väina joonele. Nüüd teeb autor kaks uutset oletust — neid kahjuks lähemalt põhjendama — soome sugu hõimude sissetungi kohta. Ta arvab, et XII sajandil e. Kr. on mööda Väina jõge idast Lätisse ilmunud liivlaste esivanemad, kes hiljemini Väina suudmelt valgusid osalt põhja poole Liivi rannikule ja osalt Põhja-Kuramaale. Teiseks oletab ta, et eelrooma rauaajal surutakse seni jõudsasti edasitunginud balti hõimude ala tunduvalt kokku. Nimelt vallutavad siis idast oma praegusele alale tungivad eestlaste esivanemad mitte ainult Läti põhjaosa, vaid ka idapoolmiku kuni Miitavi nõo keskpaigani. Kuna Põhja-Kuramaa olnud niikuinii liivlaste käes, siis olevat jäänud sel ajal balti hõime — algkuršše — ainult praegusse Edela-Lätisse.

Rooma rauaajast peale, millega algab nn. vana-ajalugu, võidakse juba eraldada Läti üksikuid balti hõime, kuršše, semgalle ja letgalle ehk pärislätlasi. Ida-Läti on nüüd jälle viimaste käes ja need on koguni üle Väina jõe põhja poole tunginud. Semgallide kohta arvatakse, et see hõim on tekkinud kurššide ja letgallide segunemisest. Autor iseloomustab iga hõimu kultuuri iseärasusi, ms. ka Põhja-Lätis elavate soome sugu hõimude (keda ta põhjusteta nimetab soome-ugrilasteks) omapärasusi. Siin esitab autor ka jälle oma lemmikväite, mis põhineb ühe A. M. Tallgreni poolt 1922. a. raamatus „Zur Archäologie Estis“ avaldatud lause valesfimi mõistmisel. Nimelt olevat eestlased „meie ajaarvutuse esimesel poolel“ (s. o. vist esimese aastatuhande algupoolel) „olnud teatud määral nomaadid“, harrastades kalastust ja küttimist. Et autor seda on alati väitnud paralleelselt lätlaste samaaegse kõrge põllunduskultuuri rõhutamisega, siis on iga tavaline lugeja sellest aru saanud ja saab ka edasi aru nii, et siin on tahatud eriti alla kriipsutada eestlaste madalamat taset. Kui see nii oleks olnud, ei räägiks keegi selle vastu. Põllunduskultuuri ja asustuse paiksuse kohta Eestis kõnesoleval ajal on uuemais töödes nii selgeid ja veenvaid tõestusi toodud, et peab küsima, milleks prof. Balodis sellest vanemast, pealegi valesfi mõistetud seisukohast nii visalt kõigi uuemate kiuste kinni peab?!

Keskmise rauaaja nähtuste seletamisel annab autor suurt fähtsust Gutasagas mainitud gotlaste väljarändamisele edela poole, mis ränd prof. B. Nermani arvates peaks olema läinud Ida-Baltimaailt läbi. Prof. Balodis peab ms. üheks selle rännu tagajärjeks seni põhja pool Väinat elanud semgallide kokkusulamist letgallidega.

Kõige üksikasjalisemalt kujutatakse noorema rauaaja kultuuriolusid. Kõneldes rahvuslikest rühmadest asub autor seisukohale, et kuršid e. kurelased olid ainult balti hõim. See hõim on tema arvates nüüd vallutanud ka Põhja-Kuramaa, Dondangeni piirkonna. Liivlasi, kes varemini siin elanud, olevat nüüd jäänud veel vaid väiksemale alale idapoolisel Põhja-Kuramaal, Tukumi-Kandava joone ja Liivi lahe vahele. Nüüdsed liivlased olevat autori arvates Domesnāsi randa rännanud uuesti XIV—XV sajandil. Kuršidest ida pool asuvad semgallid moodustavad omaette kuningriigi, ja letgallide ala nüüdses Ida-Lätis teise, veel suurema kuningriigi keskkohaga Jersikas (Gercike's) Väina ääres. Kuningriigid jagunesid maakonniks nende keskusis olevate linnuste ja linnadega. Linnuste ja linnade leidudest antakse põhjalik ülevaade viimaste aastate suurte kaevamiste põhjal.

Nõnda Läti mõõtuandva esiajaloolase vaated. Oleks ju huvitav esitada ka veel mitmeid väiksemaid üksikasju, aga seda ei luba siin ruum. Töö on trükitud väga heale paberile ja ka müüdi esinduslik. Ainult pildimaterjal pole tehniliselt päris ühtlaselt hea. Raamatut lugedes märkab igal pool suurt soojust, millega autor oma rahvale püüab ligidale tuua ta mineviku saavutisi.

H. Moora.

Latvijas atbrīvošanas kara vēsture. Virsredaktors ģenerālis M. Peniķis. Redaktori: ģenerālis Ed. Kalniņš, pulkvedis A. Plensners, pulkvedis A. Kripens, pulkvedis A. Apsīts, kara vēsturnieks Bērziņš, publicists A. Kroders, rakstnieks Ligoņa Jekabs un rakstnieks A. Grīns. Rīga, „Literatūra“, I, 1938, 304 lk., 54 pilti, 1 kaart ja 24 skeemi tekstis; II, 1938, 475 lk., 81 pilti, 1 kaart ja 28 skeemi tekstis.

Tähendatud teos äratas Lätis suurt tähelepanu ja seda peamiselt kahel põhjusel. Kõigepealt puudus seni Lätis põhjalik ning üksikasjalistele uurimistele rajatud populaar-teaduslik teos Läti Vabadussõja ajaloo kohta, kui mitte arvestada varem kindral Peniķis'e sulest ilmunud töid (Peniķis, M., Gen., Latvijas nacionālās armijas cīņās 1919. gada vasarā un rudenī. Rīga, Armijas spiestuves izdevums, 1931, 303 lk., 14 skeemi, 2 kaarti tekstis. — Peniķis, M., Ģenerālis, Latvijas armijas sākums un cīņās Latvija līdz 1919. gada jūlijam. Rīga, Armijas spiestuves izdevums, 1932. gada, 288 lk., 4 kaarti, 5 skeemi, 4 kaarti tekstis, mis omavad puht-teaduslikku iseloomu). Ja teiseks — teos ilmus tunnustatud Läti sõjaajaloolaste toimetusel, mis sellele andis erilist kaalu. See huvi refereeritava teose vastu on võrdlemisi suur ka Eestis, sest nii Eestis kui ka Läti Vabadussõda tekkis peaaegu sarnastes oludes ning osalt arenes analoogilistes tingimustes. Teatud osas mõlemad vabadussõjad sulasid isegi täielikult kokku, mispärast on ka arusaadav, et eesti lugejate huvi koondub peamiselt nendele Läti Vabadussõja järkudele, kus võideldi koos. Viimast tõika on võetud arvesse ka käesoleva refereeringu koostamisel.

Koguteose esimeses peatükis kolonel Plensners annab üksikasjalise ja objektiivse ülevaate Läti iseseisvuse väljakuulutamisest, rahvusväeosade loomisest ning olukorrist riigis, alates iseseisvuse väljakuulutamisest kuni 8. VII 1919, s. o. Ulmanis'e valitsuse tagasitulekuni Riiga. Seega autor asetab oma lugejad Läti iseseisvuse väljakuulutamise sündmustiku kirjeldamisega sündinud fakti ette,

jättes kirjeldamata need vaimsed ja poliitilised võitlused, mis võimaldasid iseseisvuse välja kuulutada. — Autor jätab samuti kirjeldamata, kuidas mõjustas olukorda läti küttide jäämine Venemaale, piirdudes vaid tõiga nentimisega, et Läti küttides võttis võimust enamlik meelsus, ning nad, selle asemel et võidelda vaba rahvusliku Läti eest, tõstsid oma relvad selle vastu. Läti vabadussõja aja loo õigeks mõistmiseks oleksid pidanud leidma ka üksikasjalist valgustust need põhjused, mispärast Läti kütid pöörasid oma kodumaale selja, ehkki nad enne seda olid selle heaks valanud nii palju verd.

Niisama tähtis kui sisepoliitiline olukord, on igas sõjaajaloolises teoses baasina tähtis ka välispoliitiline olukord, s. o. olukord, milles tekkis sõda: vastane, liitlased, neutraalsed riigid jne. See külg pole leidnud refereeritava teose sissejuhatavas osas, välja arvatud mõned üksikud üldised laused, üldse kirjeldamist. Seega Läti Vabadussõda kui Vene kodusõjaga paralleelne nähtus pole asetatud ühistesse raamidesse, mistõttu lugeja ei saa täit pilti sellest, millist osa mängis Läti Vabadussõda seoses Vene kodusõjaga, ning kuidas see mõjustas selle üldist kujunemist. See on selle peatüki ja nagu näeme hiljemini, ka järgnevate peatükkide suuremaid puudusi.

Kuid nende üldiste, põhimõtteliste iseloomu omavate puuduste peale vaatamata tuleb kolonel Plensners'i sulest ilmunud peatükkii hinnata just selle objektiivse iseloomu tõttu.

Kolonel Kripens'i sulest ilmunud teose teine peatükk — „Lõunalaste võitlused“ kirjeldab populaarses keeles nende Läti rahvuslike väeosade formeerimist ja võitlusi, mis koos sakslastega sõdisid Lõuna-Lätis enamlaste vastu. Peatükk on väga üksikasjaline, kuid kahjuks ainult Läti rahvusväeosade suhtes. Viimaste tegevust kirjeldatakse peensusteni, sagedasti kuni üksikute võitlejate tegevuseni, kuid sealjuures sakslaste ja Landeswehri tegevust vaid seevõrra, kuivõrra nad teotsesid koos Lõuna-Läti väeosadega. Seetõttu lugeja saab küll täpse kujutluse Läti rahvusväeosade (Kalpaki pataljoni, hiljemini Balodise brigaadi) võitlustest Lõuna-Lätis, kuid võitluste üldpilt seal jääb lugejale ebaselgeks. Veel paistab kolonel Kripens'i peatükis silma teatav maru-patriotism nii keeleliselt, väljenduslikult kui ka sündmuste analüüsis. Näib, et autor on püüdnud kõigi abinõudega kirjeldada sündmusi Lõuna-Läti rahvusväeosade suhtes roosilisemas valguses, kui see tegelikult oli. Veel tundub selles peatükis võõrastavana asjaolu, et autor, lõpetanud Riia vabastamise operatsiooni kirjeldamise, asub kirjeldama Läti idarinde väljakujunemist, s. o. selle rinde tekkimise ja sissevõtmise kirjeldamist, millest Lõuna-Läti väeosad otseselt osa ei võtnud. Siin autor algab nagu „tagant peale“, kirjeldades nende väeosade tegevust, mille loomise ja tegevuse kirjeldus järgneb alles järgnevatel peatükkides. Seetõttu selle alapeatüki mõistmine lugejale, kes Läti Vabadussõja sündmuste üksikasjalist käiku ei tunne, on väga raske ning alapeatüki olemasolu Lõuna-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis on liigne. Läti idarinde väljakujunemise kirjeldamine Lõuna-Läti väeosade tegevust käsitlevas peatükis refereeritava teose raamides on aga eriti liigne seetõttu, et see leiab teiskordselt kirjeldamist Põhja-Läti väeosade võitlusi käsitlevas peatükis.

Kuid selle liigsuse kõrval esineb kolonel Kripens'i sulest ilmunud Lõuna-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis suur lünk selles osas, mis kirjeldab lõunalaste tegevust eestlaste ja põhja-lätlaste

võitluse ajal Landeswehriiga. Tõsi, kolonel Kripens mainib küll paari üldsõnalise lausega Lõuna-Läti väeosade erapooletuks jäämist, kuid ei valgusta ega analüüsi neid põhjusi, mis sundisid Lõuna-Läti väeosadel jääma ainult erapooletuteks pealtvaatajateks sellisel tähtsal ajaloolisel silmapilgul, nagu seda oli võitlus Landeswehriiga.

Kindral Kalniš'i sulest ilmunud peatükk „Põhja-Läti väeosade võitlused“ jaguneb kahte suurde alapeatükki: 1) „Võitlused enamlastega“ ja 2) „Võitlused sakslastega“.

Esimeses alapeatükis kirjeldatakse väga üksikasjaliselt Eestis formeeritud Volmari polgu formeerimise käiku ja esimesi võitlusi, minnes tihti isegi kuni üksikute meeste tegevuse kirjeldamiseni. Kuid sealjuures korraldatakse sama viga, mis eelmiseski peatükis, s. o. Volmari polgu võitlusi ei asetata üldsündmuste raamistikku. Seetõttu lugeja ei saa umbkaudsetki pilti sellest, mis osa Volmari polk mängis Põhja-Läti kui terviku vabastamisel enamlastest. Samuti jääb lugejale ebaselgeks, millist osa etendasid Eesti väed Põhja-Läti vabastamisel enamlastest, sest siin kirjeldatakse Eesti vägede tegevust vaid seevõrra, kui võrra nende tegevus oli otseselt seotud Volmari polgu tegevusega.

Soofuks teist pilti pakub Põhja-Läti väeosade tegevust kirjeldava peatüki teine alapeatükk — „Võitlused sakslastega“. Siin antakse lugejale võrdlemisi üksikasjaline pilt sündmuste kujunemisest nii Läti Võnnu polgu kui ka Eesti väeosade raamides. Tõsi küll — suhteliselt Eesti väeosade tegevus leiab (võrreldes lätlastega) palju üldisemat kirjeldamist, kuid see on ka arusaadav, sest vastasel korral see teos oleks enam Eesti kui Läti Vabadussõja ajalugu. Tähtis on aga see, et lugejatele on tahetud ning suudetud anda üldist pilti sündmuste käigust ning seda (mõned üksikud viited välja arvatud) võrdlemisi objektiivsel kujul.

Võõrastavalt mõjuvad selles peatükis vaid Eesti väejuhatusele kui ka vägedele tehtud etteheited. Iseloomustavana seejuures esineb asjaolu, et nende etteheidetega püütakse vabandada Läti vägede ebaedu. Põhja-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis ei leidu peaaegu ühtki juhtu, kus Läti väeosade ebaedus polnud väiksemal või suuremal määral süüdi kas Eesti väejuhatuse või vahetult lätlastega koos töötanud Eesti väeosad (vt. I köite lk. 158, 160, 164, 168, 171, 176 jne.). Nii heidetakse eestlastele korduvalt ette, et nad saatsid Läti väeosad rindele enneaegselt, puuduliku väljaõppega ning mittekiillaldase varustisega, kuid sealjuures jäetakse peaaegu täielikult mainimata, et eestlased olid Vabadussõja ajal nii varustise kui ka väljaõppe kestuse suhtes lätlastega võrdses ja võib-olla mõnel juhtumil isegi halvemas seisukorras. Eriti tugevalt tehakse etteheiteid Eesti 2. diviisi juhatusele, mis 1919. a. märtsi- ja aprillilahingute ajal olevat asunud rindest liiga kaugel (Tartus) ning seetõttu polevat olnud kiillaldasel määral suutnud oma käske kokkukõlastada kiiresti muutuva olukorraga rindel. See olukorra mittemõistmine olevat väljendunud peamiselt selles, et juba pärast 1. aprilli lahinguid (Võru rajoonis), kus Volmari rügement olevat olnud nii moraalselt kui ka materiaalselt võimetu pealetungiks laial rindel, saanud see siiski korduvalt Eesti 2. diviisi juhatusele käske selliseks tegevuseks. Ka tehakse korduvalt etteheiteid Läti väeosade naabruses teotsevatele Eesti väeühikutele. Tavaliselt need etteheited seisavad selles, et eestlased polevat kas

küllaldasel määral kokkukõlastanud oma tegevust lätlaste tegevusega või on ootamatult taandunud, informeerimata sellest Läti osi.

Mõni etteheide tundub üsna raskena. Nii näiteks loeme Kalevlaste rünnaku kirjeldustes Skangali mõisale muuseas sõna-sõnalt (vt. I köite lk. 253): „Kalevlaste 1. ja 2. rood, mis liikusid Silmafula talu kaudu, võeti fiibtule alla. Selgus, et lätlaste 5. ja 6. rood olid eksikombel pidanud eestlasi sakslasteks, sest varahommikul olid sakslased sealt tulistanud lätlasi. Kalevlaste roodud peatusid, ehkki nad ei kandnud mingeid kaotusi“ (ref. sõrendus). See tsitaat ei vaja kommentaare... Kuid üldiselt, välja arvatud eestlaste tehtud põhjendamatud etteheited lätlaste ebaedu puhul, on Põhja-Läti väeosi kirjeldav peatükk koostatud eestlastele objektiivses ning heatahtlikus vaimus.

Teose neljas peatükk „Partisanide võitlused“ annab võrdlemisi üksikasjalise pildi Läti partisaniväeosade tegevusest nii lõunas kui ka põhjas. Kuid ka siin on raske aru saada sündmuste üldisest käigust, sest tihti kirjeldatakse partisanide tegevust üldises olukorras, mille kirjeldamisele asutakse alles hiljemini.

Kindral Penikis'e sulest ilmunud teose viies peatükk „Läti rahvusliku sõjaväe võitlused Bermonditi sõjaväega 1919. a. sügisel“ on refereeritava teose tugevamaid osi. Siin on autor andnud selge pildi Läti vägede võitlusest Bermonditiga — asjalikus, teaduslikus keeles, valgustades sündmuste käiku nii oma vägede kui vastase juures. Hoopis tagaplaanile on aga jäänud Eesti soomusrongide osavõtt võitlustest, mis on leidnud vaid üldsõnalist mainimist ainult ühes kohas — Väina jõe sildade forsseerimise toetamisel. Soomusrongide Riiga jõudmise kõige suuremaks tähtsuseks oli see moraalne mõju, mis nad avaldasid oma tulekuga lätlastele ja nende vaenlastele. Selle väljajätmine tundub erapoolikuna.

Teose viimases peatükis kol. Apsits kirjeldab üksikasjaliselt Latgale vabastamist, kuid kahjuks jällegi ainult Läti vägede seisukohalt, kuna sellest operatsioonist osavõtnud rohkearvuliste Poola vägede tegevus jääb lugejale võrdlemisi ebaselgeks.

Üldiselt kindral Penikis'e peatoimetusel 1938. a. ilmunud „Läti Vabadussõja ajalugu“ on oma iseloomult koguteos kõigi selliste teoste hüvede ja pahedega. See teos annab küll võrdlemisi üksikasjalise pildi Läti rahvusväeosade tegevusest, kuid oma suures enamikus ei suuda anda kronoloogilist ega ka tervikulist pilti Läti Vabadussõjast kui niisugusest, välja arvatud Bermonditi avantüüri ja võitlusi Landeswehriiga kirjeldavad peatükid. Seepärast see teos ei õigusta täiel määral oma pealkirja: ta on enam „Läti rahvusväeosade ajalugu“ kui „Läti Vabadussõja ajalugu“ ning sellisena tuleb teda ka soovitada.

E. Vakkur.

Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toimetust: H. Kruus, J. Kõpp, J. Roos, P. Tarvel, Fr. Tuglas, A. Tõllassepp, A. Põld. Tartu 1938, 611 lk., 103 pilti.

Eesti ühiskonna austuse, lugupidamise ja tänuavaldusena oma rahvuslikule suurmehele Jaan Tõnissonile tema 70. sünnipäeva tähistamiseks on ilmunud õige mahukas ja rikkalikult illustreeritud koguteos. Eesti seltskond on püüdnud sellega oma lugupeetavale rahvamehele tasuda vähemalt osa oma suurest au- ja tänuvõlast. Rõõmustamisväärne on tunnetada, et see suurejooneline üritus on

õnnestunud, vaatamata mitmesugustele raskustele, mille vastu tuli põrgata nii toimetamisel kui ka ainelistel eeldustel loomisel.

Teos hõlmab kolm osa. Esimese osa moodustab J. Roosi kirjutis „Jaan Tõnissoni elukäik“, mis on üsna ulatuslik — 86 lk. — ja suudab pakkuda küllaltki tõhusa biograafilise aluse järgnevatele kirjutistele. Teose teine osa ongi nagu illustreerimis- ja täiendamismaterjaliks eelnevale, pakkudes tabavaid ja markantseid meeoleu-värve jms. suure demokraadi elupildi valgustamiseks, varjutamiseks ja kontuurideks. See teose osa sisaldab peamiselt memuaarilist materjali 85 Jaan Tõnissoni kaasaeglaselt, kellest nüüd juba mõnigi on manalasse siirdunud. Kahetsetav on ainult, et puuduvad memuaarilised kirjutised veel väga paljudeltki Tõnissonile väga lähedal seisnud kaasvõitlejailt, nagu näiteks prof. H. Koppel'ilt, prof. J. Kõpult, O. Rüttilt j. t., kes oleksid võinud lisada nii mõnegi olulise joone Jaan Tõnissoni elupildile.

Teose kolmas osa sisaldab üsna pikki uurimusi ja sünteesi taotlevaid kirjutisi prof. P. Tarvelilt, O. Männalt, K. Kongolt, prof. J. Kõpult ja prof. H. Kruusilt.

Allakirjutanud näib, et esimene ja kolmas osa oleks võidud ka liita ilma erilise kahjuta. Siis oleks teos olnud kaheosaline, millest esimene oleks olnud uurimuslik ja baasiks järgnevale teisele osale, mis oleks esimest illustreerinud ja täiendanud. Sel puhul oleks ka teose proportsioonid saanud normaalsemaks. Esimene osa oleks sisaldanud üle 250 lk. ja teine üle 300 lk. Nii oleks saadud ligilähedaselt võrdse ulatusega osad. Nagu saateks kirjutatust nähtub, ongi toimetusel alul olnud mingisugune erinev kava, millest aga polevat saadud kinni pidada asjaolu tõttu, et osa käsikirju ei valminud tähtjaks.

J. Roosi artikkel „Jaan Tõnissoni elukäik“ jaguneb alaosadesse, kus käsitletakse Tõnissoni päritolu, lapsepõlve, koolipõlve, üliõpilaspõlve, töö ja tee otsimist, „Postimehe“ toimetajaks olemist 1896—1905, revolutsiooni- ja reaktsooniaastaid 1905—1914, Maailmasõja ja Vene teise revolutsiooni aega 1914—1918 ja lõppeks Eesti iseseisvuse aega. Need osad on kirjutatud erineva ulatusega — $4\frac{1}{4}$ kuni umb. 13 lk. Pealkirja „Lapsepõlv“ asemel oleks sobivam olnud „varajane lapsepõlv“ või mõni muu selline, sest lapsepõlve alla kuulub õieti ka järgnev alajaotuse osa, mis käsitleb koolipõlve.

Autor on kirjutiseks kasutanud ka arhiivmaterjale Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist, Viljandi kreiskooli arhiivist jm. Poleks siiski üleaarne olnud kasutada ka sandarmeeria arhiive, Tartu politsei arhiivi ja Tartu tsensori arhiivi, mis säilivad Riigi Keskarhiivis. See oleks muidu üsna sisukat kirjutist arvatavasti veelgi reljeefsemaks teinud.

Memuaariline osa haarab 316 lk. ja on seega ulatuselt üle poole teose kogumahust. See osa on ajakirjanduslikult huvitav ja nauditavalt loetav, sest autoreiks on palju häid sulemehi, kes oskavad muu seas ka efekti taotella. Kindlasti sisaldab see osa ka väga palju biograafiliselt väärtuslikku Tõnissoni suhtes ja kiirgab valgust ka mitmesugustele asjaoludele Tõnissoni isikust eemalegi. Loomulikult on materjal eriti tihe ja ülekaalukas aja kohta, mis algab 1890-ndatest aastatest, mil Tõnisson hakkas avalikus elus rõhutatult silma paistma. Sisuliselt on memuaariline osa väga ebaühtlane ja kirju, haarates väga mitmesuguselt aspektilt vaadeldud episoodide, mis näitavad J. Tõnissoni isikupärast suhtumist ühte või teise küsimusse. Mõni kirjutis on jäänud kahjuks ainult

mõnerealiseks viisakuse avalduseks ega sisalda midagi ajalooliselt väärtuslikku. Sisult kordamist esineb üsna tihti, kuid Tõnissoni avalikust ja eraelust on jäänud kindlasti palju puudutamata. Üksikute kirjutiste ulatuseski ilmneb otse haruldane ebaühtlus — 4 reast kuni 12½ lk. Pikemad kirjutised pärinevad loomulikult neilt, kes J. Tõnissoniga olnud tihedamas kontaktis (Ad. Randalu, A. Raag, K. E. Sõöt jt.).

Mälestusi sisaldava osa lõpus on esitatud selle osa biograafiliselt väärtuslikem pala „Katkend Jaan Tõnissoni päevikust“. Päeviku fragment katab üle 20 trükilehekülje, kuigi sisaldab materjali ainult umbes kahe nädala kohta. Seega on päevik sisult harukordselt tihe, ja on üliväärtuslikuks vahenditaks allikaks J. Tõnissoni isiku ja püüete, tema töötamise pinge ja töötingimuste mõistmisel. Päevik heidab huvitavat valgust ka Tõnissoniga kokkupuuteis olnud isikutele, kõige mitmelaadilisematele päevaküsimustele jne. Ühtlasi pakub päevik mõndagi ka puhtkultuurilooliselt.

Teose uurimuskirjutistes ilmneb osalt autorite ajavähesus, mis tingib ebaoproportsioone, katkendlikkust ja kordamisigi. Arvestades, et aine oli peaaegu uus ja teaduslikult läbi töötamata, peab tunnustama, et autorid on vähese ajaga siiski küllalt palju saavutanud tööde teadusliku taseme suhtes.

Kirjutises „J. Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid“ käsitleb prof. Tarvel üldist olukorda Venes ja Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses, J. Tõnissoni vahekorda venestuse pooldajatega, Vene riigivõimuga, balti sakslusega ning J. Tõnissoni suhtumist eesti vasempoolseisse suundadesse.

Eriti huvitav on üldist olukorda kujutav kirjutise sissejuhatav osa. On antud väga põhjalik, läbitöötatud ja selge taust nende üldiste olusuhete kujunemisest, millest lähtudes Jaan Tõnissonil tuli arendada oma rahvuspoliitilist tegevust. See osa on vahest liigagi ulatuslik, sest see katab umbes kolmandiku üle 50-leheküljelise kirjutise üldulatusest. Pealegi ei tule selles J. Tõnissoni isik veel mainimisele. Arvatavasti on see ebaoproportsioon tingitud ajavähesusest töö järgnevate osade väljaarendamisel. Prof. Tarvel on siiski aega leidnud hinnataval määral kasutada mitmesuguseid arhiivimaterjale, näit. sandarmeeria arhiividest ja Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist.

Arvatavasti leidub veel üht kui teist olulist J. Tõnissoni kohta ka Tartu politsei ja tsensori arhiivides ja mujal. Kuid nende arhiivide läbitöötamine nõuaks juba pikemat aega ja peab jääma üheks paljudest Eesti ajaloo-uurimise tuleviku ülesannetest.

O. Mänd käsitleb artiklis „J. Tõnissoni poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse tulekul“ Tõnissoni võitlust autonoomia eest, tema tegevust maapägasena ja Eesti välisdelegaadina 1917—1918, tegevust hiljemini kodu- ja välismaal ning Asutavas Kogus. Lõppeks on vaatlemist leidnud tegevus välisministri asetäitjana ja peaministrina ning Eesti-Vene rahu sõlmimisel. Kirjutise alajaotiste proportsioonid ei ole just sobivad (ulatus 3 kuni üle 17 lk.). Vajalik oleks olnud ka laialdasem allikamaterjalide kasutamine. Nii oleks võinud olulist pakkuda Välisministeeriumi arhiiv ja võib-olla ka J. Poska arhiiv (Riigi Keskarhiivis).

Eriti süstemaatiline, jaotuselt õnnestunumaid, terviklik ja kokkukõlaline on K. Kongo kirjutis „J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated“, mis tutvustab lugejaid majandusliku olundiga J. Tõnissoni tegevuse ajal, tema rahvamajanduspoliitiliste sihti-

dega, rahvastiku- ja sotsiaalküsimustega, töö ja kapitali, põllumajanduse ja tööstuse, liiklemise ja kaubanduse, rahanduse ja riigimajanduse küsimustega suhtes Tõnissoniga.

Kirjutises „J. Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi“ esitab J. Köpp esiteks veenvalt juhtivad lähtekohad, millelt J. Tõnisson väljus enda taotlustele. Järgnevalt käsitletakse hariduse, karskuse, kiriku ja lõppeks omakultuuri probleeme ja üritusi.

Viimase kirjutisena esitab prof. H. Kruus stiilikalt ja markantselt koostatud üldise sünteesi J. Tõnissoni kohta artiklis „Jaan Tõnissoni kaugvaates“, püüdes leida J. Tõnissoni tähtsusele õiget kohta Eesti ajaloo käigus, niipalju kui seda lubab praegune distants sündmuste suhtes, teose juubeliiseloos jm. asjaolud. Prof. Kruus esitab meile veenvalt Tõnissoni kui julget ja iseteadvat rahvuslikult mõtlevat eetilist individualisti, kes on harukordse kindlusega püsinud oma varakujunenud maailmavaatelistel lähtekohtadel ja kelle töö jääb paistma üle aegade isiksuse suurusega ja tööga Eesti rahvale uute elutasemete loomisel.

Koguteose teeb meeldivaks käsitlemise asjalikkus ja rahulikkus, on püütud vältida asjatut dünaamikat sisaldavaid väljendusi ja autorid on üldiselt olnud võimalikult reserveeritud ja ettevaatlikud. On hoidutud ka J. Tõnissoni hindamisest poliitikapöõllul, võrreldes kaasvõitlejatega.

Tegeliku toimetuse töö tegijate H. Kruusi, J. Roosi ja A. Põllu töö on olnud mõistagi raske ja ulatuslik ning toimeus väärrib tõsiselt tänu, et õige laialdasel ja mitmekesisel kaastööl tuginenud töö on saanud antud tingimuste kohaselt küllaltki ühtlane ja usaldusväärne. Hindamisväärselt on kaastööd palutud ja ka saadud osalt Tõnissoni poliitilistelt vastastelt, mis on kaasa aidanud koguteose objektiivsemaks kujunemisel. Ajalode sihilikku moonutamist pole märgata. Võib-olla mõnevõrra suuremat selgust oleks vajanud Tõnissoni nende taktikaliste võtete ajalugu ja hinnang, mida ta on kasutanud oma mitmet liiki vastaste suhtes. Kuid ei tohi ju unustada, et koguteos on juubelitöö, millele ei saa rakendada kõiki rangeid konsekventse.

Elementaarne, loogiline keel ja segasemõistelistele keelenditele vältimine on andnud teosele keelelise ja sõnastusliku selguse ja voolavuse, mis teeb koguteose väga mõistetavaks laialistele rahvahulkadele.

Trükitehniliselt ei jäta teos eriti soovida. Välimus on kõigiti õnnestunud. Ainult kaant ümbritsev värviline Tõnissoni suure pildiga varustatud leht oleks võinud olla parema kvaliteediga paberist, mis oleks taganud sellele pikemat iga. Teose paber on muidu hea, trükk on laitmatu, väga puhas ja hästiloetav.

Teose väärtust tõstab oluliselt ka suur hulk pilte (üle saja), mille kohta on olemas ka vastav loend teose lõpul. Pildid on illustreerimisväärtuselt ja tehniliselt rahuldavad, eriti muidugi need, mis on trükitud kriitpaberile. Ei puudu ka nägus mitmevärviline reproduktsioon kunstnik A. Johani maalitud J. Tõnissoni portreest. Esifatud pildimaterjal oleks aidanud kahtlemata vastavaid tekstiosi veel rohkem rõhutada ja tugevdada, kui pildid oleksid asetatud vastavatele kohtadele. Seda nõuet ei ole aga alati silmas peetud. Näiteks oleks sobinud lk. 63 asetsev pilt lk. 45 oleva teksti juurde ja lk. 89 olev pilt lk. 54 teksti juurde. Lk. 165 olev faksiimile J. Tõnissoni päeviku katkendist ei näi sinna sobivat, samuti ei ole lk. 171 olev pilt oma õigel kohal. Lk. 197 asetseb 1903. a.

sündmusi käsitleva teksti juures pilt „Postimehe“ numbrist, milles äratoodud Maanõukogu 15./28. XI 1917 ajalooline otsus (!). Neist näiteist peaks jätkuma.

Trükivigade poolest on teos võrdlemisi puhas. Allakirjutanu märkas siiski mõned vead peale nende, mille kohta on antud õiendus lk. 608. Lk. 38 5. rida alt on „kaitsmine“ asemel „kaitsmise“, lk. 41 3. rida alt on „1896“ asemel „1986“, lk. 478 19. rida ülalt on „sotsialistide“ asemel „sotsialiste“.

Orienteerumist koguteose väärtuslikus materjalisalves hõlbustab suurel määral eeskujulik isikunimede register. Koguteos on materjalikoguna edaspidi vältimatuks aluseks Jaan Tõnissoni isikuga seotud probleemistiku uurimisele. Uurimusartiklite autoritel on tulnud olla siinjuures nii mõnigi kord pioneerideks ja järgrnevale uurimisele teed rajada. Nende poolt on osalt kasutamist leidnud isegi sama koguteose memuaarmaterjalid. Käsiteldud ajastu tulevasile uurijaile osutuvad koguteoses esinevad seni tundmatud rohked üksikasjad kindlasti tereetlunud lisandiks, kuigi nad käsiteldava koguteose lugemisel tunduvad väsitavatena ja mõnigi kord üle-arustena ning aitavad muljet tekitada, nagu poleks koguteos paiguti küllalt viili saanud.

Vaadeldud suurteos annab laialdase, kuigi veel mitte küllalt täpsustatud kujutluse Eesti suurest püstitäpsest ja väärkast demokraadiast, kes on ligemale 50 aastat väsimata töötanud eesti rahvale tõe ja õiguse otsimisel, suuresti tõstnud rahvuslikku iseteadvust ja võitlusindu, kaasa aidanud Eesti ühiskonna majanduslikule arengule ja Eesti suurima agitaatorina ning ajakirjanikuna virgutanud ja sütitanud uutele radadele Eesti avaliku elu paljudel aladel. Teos annab meile rikkalikult huvitavaid näiteid Tõnissoni järjekindlusest, moraalist, mitmekülgisusest, julgusest, ettenägelikkusest, tabavatest sõnadest, kuid ka drastilisest ja mõnevõrra nurgelisest käskija iseloomust jne.

Koguteose pildi- ja tekstiosa omavad kahtlemata ka suurt väärtust koolide õppetöös näitlikustava, illustreeriva ja dokumenteeriva materjalina. Rõõmustaval kombel ongi teos juba soovitamist leidnud koolidele. Jäeb ainult soovida, et see hinnatav, mitmes suhtes teed rajav ja ergutatust andev suurteos teed leiaks igasse eesti kooli, raamatukokku ja rahvuslikku ning demokraatlikku Eesti perekonda viima sinna tulevaste probleemide lahendamiseks uut julgust ja indu.

H. Fischer.

Sture Arnell, Die Auflösung des livländischen Ordenstaates. Das schwedische Eingreifen und Heirat Hertzog Johans von Finnland. Akademische Abhandlung. Lund 1937. XXV + 278 lk.

Vana-Liivimaa kokkuvarisemine on üks keskseima tähtsusega sündmusi Läänemere ääres. Kokkuvariseva orduriigi pärast võideldi pikema aja jooksul. Orduriigi saatusest ja pärandist olid huvitatud Vene, Poola, Rootsi ja Taani ning Poola vasall Preisi hertsog Albrecht. Orduriigi langemise jälgimine 1558–1561 on seotud raskustega juba allikaanese laialipillatuse ja rohkuse tõttu. Rida uurijaad on tegelnud selle küsimusega, eeskätt diplomaatiliseist ja poliitilisest seisukohast, nüüd käsitleb samalt seisukohalt seda küsimust Rootsi uurija Sture Arnell.

Arnelli uurimus põhineb õieti laialdasel allikaainesel, nii trükitul kui trükkimatul. Kasutamist on leidnud ka Schirreni ning Biemann'i väärtuslikud allikate-publikatsioonid Liivimaa kokkuvarisemise kohta. Veel on ainekst ammutatud Rootsi, Taani ja Preisi riigiarhiividest, Tallinna linnaarhiivist jm. Võõraks jäänud on autorile osalt Poola ja Vene aines. Vene ainese ärajäämine pole nii oluline, kui see vast siis oleks olnud, kui autor oleks käsitelnud Vana-Liivimaa kokkuvarisemist ka sõjaajalooliselt.

Arnelli uurimuses on eriti huvipakkuv Rootsi Ida-Balti poliitika diferentseerumine. Ka Poola Vana-Liivimaa poliitika esineb Arnelli uurimuses uues ja väga huvitavas valguses. Autor teeb väga veenvalt vahet Poola ja leedulaste poliitiliste sihtide ja taotluste vahel Vana-Liivimaa suhtes, väites, et Poola aadel on suhtunud Liivimaasse ükskõiksemalt kui Leedu aadel ja et viimane on püüdnud ajada Liivimaa poliitikat aktiivselt, ilma et ta oleks arvestanud Poolat. Et seda vastuolu tasandada, pidid Poola kuninga Sigismund II August ja Nikolaus Radziwill nägema palju vaeva, nimelt poolakaid otse kaasa kiskuma Liivimaa sündmusesse. Selleks teotses väga energiliselt ka oma isiklikkudes huvides Preisi hertsog Albrecht, kes juba pikema aja jooksul oli huvitatud Vana-Liivimaast ja nimelt reformatsiooniajast peale. Hertsog Albrecht, kes tahtis Liivimaad anastada, püüdis ühendada kõiki Liivimaast huvitatud võime ja lähendada Rootsit ja Poolat. Võitlusest Vene vastu pidid osa võtma Rootsi ja Poola või selleks jälle Poola ja Taani ühinema. Albrechti Liivimaa poliitikal on kokkupuutepunkte ka Gotthard Kettleri taotlustega. Kui Kettleri saadikud olid 1559. a. Poolasse minemas, peatusid nad teel Königsbergis, kaaludes siin Poolale alistumise küsimust („alss preusses landt“). Albrechti kaitseliit Kettleriga pidi seda soodustama. Albrecht soovis siis Liivimaa liitmist Leedu, Poola ja Preisiga. Peale mainitu sisaldab Arnelli sisukas uurimus veel palju mainimisväärselt uut. Kahju ainult, et temale on jäänud võõraks mõned uurimused, mis oleksid aidanud üksikasjalisemalt jälgida Preisi Liivimaa poliitikat enne selle kokkuvarisemise lõpprotsessi 1558—1561.

Arnelli väärtuslik uurimus on möödapääsematu lisa Vana-Liivimaa kokkuvarisemise protsessi jälgimisel ja on üsna oluliselt abiks teiste küsimuste lahendamisel, mis seotud Vana-Liivimaa kokkuvarisemisega. Arnelli töö väärtuste hulka kuulub ka suur selgus komplitseeritud allikaainese kasutamisel, mis osutab sellele, et autor on suutnud taibata kesket ja olulist.

H. Sepp.

Olaf Sild, Kirikuvisiitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni [saksakeelse sisureferaadiga], *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B. Humanae* XL, Tartu 1937, 149 lk.

Ammune vajadus meie kodumaa ajaloo eriharused esitavate üldkäsitluste järele on rõõmustaval viisil viimasel ajal leidnud rahuldamist. On ilmunud üldkäsitlusi Eesti poliitilise ja kultuuri-, samuti agraar-, kunsti- ja majandusajaloo alalt. Neid on ilmunud nii üksikautoreilt kui koguteostena. Ja peab mõnna, et eriti viimased (näit. „Eesti ajalugu“, „Eesti rahva ajalugu“ ja „Eesti majandusajalugu“) on suutnud pakkuda kaasaegsele uurimistasemele rohkemal või väiksemal määral vastavalt oma ala paremat.

Kui nüüd neile lisaks on saabunud üldkäsitlusi kirikuloo alalt, siis on iseenesest juba nendega täidetud teatav tühik ja hädaline vajadus meie ajaloo teaduslikus kirjanduses. Polnud ju meil siin midagi mainimisväärtset peale möödunud sajandi lõpuaastail ilmunud Martin Lipu ebatiheda, vagatseva ja erimaitselise, dispositioonilt laialivalguva ja mõnevõrra segasegi, pealegi suuresti vananenud „Kodumaa kiriku ja hariduse loo“ ning mõningate lühemate artiklite siin-seal ajakirjus ja koguteostes. Ja nagu nähtub prof. Silla „Eesti kirikuloo“ sissejuhatusestki, on ka vana baltisaksa ajalookirjanduslik pärand kirikuloo üldkäsitluste alal küllalt kesine.

Pole kahtlust, et seesugustel eeldustel ja tingimustel on käesolevas lähemale vaatlusele võetaval prof. Silla tööil täita üsna vastutav ülesanne. Teiselt poolt ei ole kaheldav, et huvi seda laadi teoste vastu on küllaltki elav ka väljaspool kirikuloolaste ja usuteadlaste ringkondi, esijoones muidugi ajaloolastel.

Käesolevas töös on tahtud anda teatav selgitav ülevaade meie maal toimunud visitatsioonidest, eriti nende korralduse tehnilisest küljest. See töö peaks autori arvates ühelt poolt olema ettevalmistuseks ja abistajaks järgnevale, arvatavasti süstemaatsele visitatsiooniprotokollide uurimisele. Vähemalt jääb prof. Silla tööst (lk. 66, 112 ja 119) mulje, et järgnevalt antakse välja mingi visitatsiooniprotokollide üldnimistu. Selle järel uuritavat, kas ja missuguseid teateid leidub kaotsiläänud visitatsiooniprotokollide kohta. Ja nähtavasti alles siis võiks alata säilinud protokollide üksikasjalisem uurimine ning väärtustamine.

Teisest küljest aga autor väidab eessõnas, et „meie kodumaa kirikuvisitatsioonide ajalugu ei ole senini veel kirjutatud“ ja et „käesolevas töös meie käsitlemeigi kodumaa kiriku visitatsioonide ajalugu vanemast ajast kuni olevikuni“.

Nii tahab see töö autori taotlusis olla abivahendiks teatavate kirikuajalooliste materjalide läbitöötamisel, aga ühtlasi ka samade materjalide alusel mingiks ajalooliseks käsitluseks. Töö sisu jälgimisel selgub, et selles on esitatud peamiselt materjale nii üheks kui teiseks otstarbeks. Kas sellest teatavas mõttes instrueerivana, pooldi käsiraamatuna kavatsatud prof. Silla tööst võiks kujuneda visitatsiooniprotokollide uurimisega tegelejaile mingi vältimatu abistaja, selle ennustamisega oleks küsitav märki tabada.

Kuigi autor on oma teose väliselt hoolikalt peatükkidesse ja paragraafidesse jaganud, tundub ometi sisuliselt, et see on mõnevõrra vähe süstemaatiline, mitte väga ülevaatlik, paiguti pealiskaudsusele kalduv. Morfoloogilis-deskriptiivne käsitlus, mida autor on esijoones rakendanud, oleks võinud olla veelgi tihedam ja viimisteldum ning selle kõrval oleks olnud soovitav rakendada ka märksa enam eritlevat ja võrdlevat käsitlusviisi. Kasulikud ja jaoti otse hädavajalikud oleksid olnud mitmesugused ülevaatlikud tabelid, nii statistilised, kronoloogilised kui sünkronistlikud. Nende abil oleks visitatsioonide ja nendega kaasunud ajalis-ruumiliste suhete ja nähtuste koguilmel märksa reljeefsemalt esile toodud. Enne kõike aga oleks tulnud tõmmata selgemaid piire visitatsioonide, sinodite ja revisjonide mõistete ning ülesannete vahele. Oleks tulnud selgitada igähe tekkeotstarve, taotlused ja eriilmel nii omaette kui võrdlevalt teiste suhtes ning ühtlasi ka vaadelda mõningate esindavamate ehk tüüpilisemate protokollide kaudu nende tulemusi nii kohalikkude olude kui kesksete asutiste tegevuse suhtes. Eriti oleks

vajanud visitatsioonide esinemise arvuline ja topograafiline pilt hoolikat selgitamist.

Ainult nende tingimuste, eriti just viimatimainute korrektse täitmise puhul oleks visitatsioonide käsitlus kujunenud ka ajalooliseks käsitleks sõna täies mõttes. Et visitatsiooniprotokollid oma sisult pakuvad väga mitmesuguseid andmeid kiriku üldisest olukorrast teatavate ajavahemikkude järel, siis oleks nende põhjal vastava valikugi alusel võimalik koostada täiesti rahuldavat ja instruktiivset kirikuloolist üldkäsitlust. Kahjuks pole prof. Sild seda võimalust kasutanud maksimaalses, kohati koguni vähem piisavas ulatuses.

Tööst nähtub, et autor on ulatuslikumalt ja üksikasjalisemalt pühendanud tähelepanu neile visitatsioonidele, mille kohta seni juba oli teatavaid käsitlusi ja eriuurimusi, nagu Orgase, Kyveli, Dubberchi ja Iheringi visitatsioonid. Jaoti liialtki põgusalt on mindud üle XVII sajandi lõpu, XVIII ja XIX sajandi visitatsioonidest. Kohati muutub siin käsitlus ainult nimede, daatumite ja visitatsioonide küsimustikkude mehaaniliseks loendamiseks. Seevastu peatub autor mõningate üldiselt juba küllaldaselt tuntud asjaolude, nagu näiteks legaati Modena Wilhelmi teekondade juures hoolika üksikasjalikkusega.

Dispositsioonilt prof. Silla kõnesolev töö oma jaotustega peatükkidesse ja paragraafidesse esitab „vana kooli“. Vastavalt on ka sõnastus mõnevõrra vanamoeline ja lauseehituslikult paiguti raskepärane. Puuduseks tuleb lugeda, et jaotus pole vastavalt välisele karmilt nõudlikule raamistikule sisuliselt vastav. Nii on üldisest sissejuhatavast osast millegi pärast tarvilikuks peetud eraldada „kirikuvisitatsioonide küsimust Luteri kodumaal, Ernestini Saksimaal“, paiguta les selle problemaatilisse § 7-dasse, mille pealkirjaks on: „Kas on XV! sajandil meie maal hakatud protestantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?“ Samuti on sisse võetud peatükk (V) koolivisitatsioonidest, mis pole töö pealkirja silmas pidades õige, sest koolivisitatsioonid pole ju ikkagi kirikuvisitatsioonid. Tarbe korral oleks võidud seda liiki visitatsioonide käsitella töö lõpul lisapeatükina. Sinodite ja maaderevisjonide protokollide sissevõtmine sel kujul, nagu autor seda on teinud, pole otstarbekohane, nagu märkisime seda juba varem inigi.

Selle teose teaduslikul kasutamisel osutub segavaks ja tülikaks asjaolu, et tsitaadid pole esitatud joone all, vaid sulgudesse asetatult tekstis. Eriti raskendab see tööd neil uurijail, kes sooviksid kiiresti orienteeruda autori poolt kasutatud ja juhatatud materjalides.

Nii keeleliselt kui terminoloogiliselt on prof. Sild üsna konservatiivne. Ta tarvitab järjekindlalt „piiskopp“ pro piiskop ja rahvapäraselt „superdent“ pro superintendent. Õigekeelsuslikult on ammuigi tunnustatud eelivormina „piiskop“. Ja kuigi superdent on lühem, eestipärasem ja Wiedemannis ainult sel kujul antud, võiks siiski jääda see vorm teaduslikku keelekäibesse üle võtmata. See aitaks vältida ka seesuguste rahvapäraste paralleelvormide kui „praosk“ ja „kiriksand“ võimalikku teaduslikku naturaliseerimist. Pole ju needki vormid halvemad kui „superdent“.

Pärisnimede kirjutamises puudub järjekindlus: mõned nimed esitatakse latiniseeritud kujul (näit. Lihula resp. Tartu piiskop Hermannus, Ericus Glipping, Saaremaa piiskop Godefridus, Riia piiskop Nicolaus jt.); seal kõrval aga „Modena“ Wilhelm, piiskop

Albert, piiskop Henrik II, Johan Ambundi jt. Miks siis mitte ka Albertus, Henricus, Johannes, Guilelmus?!

Peale selle esineb terminoloogiliselt mitmeid väga häirivaid eksimusi. Nii andnud Riia piiskop Nikolaus prof. Silla redaktsioonis (lk. 22) ¹/₃ Saaremaad (1231. a.) Riia kodanikele laenuks. Vastav ürik, millele tsiteerimisel viidatakse, räägib muidugi nende maade läänistamisest. Lk. 10 räägitakse ilmik-dekaanidest (*decani laici*), järgmisel leheküljel Regino korraldusist ilmikute ja võhikute visiteerimise suhtes, lk. 25 öeldakse aga, et „sinodaalvisitatsioon toimub võhikute ja vaimulikkude üle“ ja hiljemgi räägitakse (lk. 53) ainult vaimulikest ja võhikuist. Pole selge, keda mõeldakse lk. 11 „võhikute“ all. Hiljemini need võhikud näivad samastuvat ilmikutega ja meil jääb vaid konstateerida, et see terminoloogiline kontaminatsioon pole õige. Kui on tegemist väljendiga: *secundum consuetudinem ecclesiae*, siis pole päris täpne seda tõlkida „kiriku harjumuse alusel“, nagu teeb prof. Sild (lk. 25), vaid kirikliku tava- resp. kombeõiguse kohaselt. Ladinakeelses ürikus esinevad „*consules in Wisebu*“ pole muidugi mitte mingisugused ebamäärased Visby konsulid, nagu neid prof. Sild nimetab (lk. 25), vaid Visby raehärrad resp. raeliikmed. Lk. 53 räägitakse õigest kristlikust „kirikuneedest“ ja lk. 54 ja 55 „kirikuvandest“. Sisuliselt selgub aga, et kõnet võiks olla ainult kirikupõlust (*anathema, interdictio*), mis termin on meil juba ammu juurdunud endise ebatäpse „kirikuvande“ asemele (muide vanne = *iuramentum*, needmine = *exsecratio*, põlg = *interdictio* = vaimulikus ja *proscriptio* = inimlikus mõttes).

Viiks pikale, kui hakata õiendama kõiki seesuguseid keelelisi ja mõistelisi libastumisi. Veider on siiski üks (lk. 104): „rahvuslastel“ olnud (umbes möödunud sajandi lõpul) elav soov omandada „pärismatusekohti“, mille tõttu osutunud vajaliseks „surnuaedade“ tarvitamist senisest hoolikamalt korraldada. Kui asjaomasest dokumendis esineb mõiste „die Nationalen“, siis muidugi pole veel tegemist „rahvuslastega“, s. o. rahvuslikult meelestatud isikutega, vaid see väljend on täiesti võrdne teisel (ja üldiselt varemini) esinevate „undeutschen“, „Indigenen“ jne. Pärismatusekohtade all autor muidugi mõtleb pärus- resp. pärandatavaid (ehk põlis-) matusekohti ja surnuaedade all kalmistuid. Pärismatusekoht on muidugi iga ehtne matusekoht, mis pole „ebamatusekoht“.

Kõik need ja teised siin mainimata komistused mõjuvad rohkem segavatena kui töö üldväärtust kahandavatena. Viimane oleks võinud muidugi olla suurem, kui prof. Sild oleks näinud oma ülesannet rohkem „ajaloolisena“ ning poleks olnud nii kitsi konkreetse ainesliku, esijoones arhiivimaterjali põhjalikuma ning süstemaatilisema esitamisega. Jääme huviga ootama tõotatud visitatsiooniprotokollide nimistut ja selle väärtusliku ainese edasist käsitlust. Loodetavasti suudavad need meile rohkem pakkuda.

H. Rebane.

Riigi Keskarchiiv 1932–1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. The Central State Archives 1932–1937 & Special Archival Questions. Eesti Riigi Keskarchiivi toimetised nr. 5 (I:4), Tartu 1937, 189 lk.

Keskarchiivi toimetiste sarjas ilmus 1937. a. järjekorraliselt viies publikatsioon. Väljaanne sisaldab kõigepealt dr. O. Liivi poolt R. Keskarchiivi tegevuse ülevaate 1. IV 1932–1. IV 1937, mis moodustab otsese jätku sama asutise publikatsioon nr. 2 sisalduvale tegevusülevaatele

a. 1921—1932. Nähtub, et R. Keskarhiivi kogud kui ka nende kogude tarvitajate hulk on kasvanud viimaste tegevusaastate jooksul väga suureks. Kui 1931. 32. tegevusaastal oli R. Keskarhiivis uurimas käidud 4352 korral, siis kolmel viimasel tegevusaastal on see arv tõusnud igal aastal juba üle 6½ tuhande. Kui 1931./32. tegevusaastal nõuti välja uurijate poolt kasutamiseks 7474 arhiivühikut, siis on see arv viimasel tegevusaastal 1936/37 enam kui kahekordistunud (16555).

Orienteerumise kergendamiseks juurdetulnud materjalidekogudes nii kohapealsetele kui ka väljaspool Tartut asuvatele uurijatele ja teistele arhiivihuvilistele on pühendatud kirjeldatava väljaande osa lk. 82—99, mis on jätkuks publikatsioonis nr. 2 avaldatud arhiivide loendile. Kuigi see osa võtab enese alla ainult 18 lk. ja asutised on paigutatud tähestiku järjekorras omavahel ja rühmitiste märksõnade suhtes, nii et orienteeruda on võrdlemisi lihtne, ei oleks siiski päris üleaarne olnud märksõnade registri ja arhiivide alfa-beetse registri lisamine otsitava leidmise suuremaks hõlbustamiseks.

Väga praktiline on R. Keskarhiivi kodukorra ja Arhiiviseaduse avaldamine, mis seoses tegevusülevaatega pakub lugejale asutise tegevuse raamistiku, mille piirides toimub R. Keskarhiivi mitmekülgne tegevus arhiivide koondamise, korraldamise, uurimistöö hõlbustamise ja teostamise jm. aladel. Edasi leidub publikatsioonis pikem R. Keskarhiivi kaastööliste poolt avaldatud kirjutiste loend ja teoste ning uurimuste loend, mis põhinevad suuremal või väiksemal määral R. Keskarhiivi ainekule. Need tõestavad R. Keskarhiivi olulist osa Eesti ja isegi välismaise teaduse arendamisel.

Peaaegu pool teosest sisaldab arhiivi kaastöölise jt. arhiiviga seoses olevate isikute artikleid, millel ei puudu teaduslik tähtsus. Eriti väärtuslikku on esitatud teaduslikku tööd abistava informatsiooni mõttes. Dr. H. Sepa artikkel „Eesti sõja-ajaloo uurimine ja Riigi Keskarhiiv“ osutab R. Keskarhiivile kui sõjaajaloolisel väärtuslikuma trükkimata materjalide kogu panipaigale ja näitab, milliste küsimuste kohta materjalid pakuvad andmeid. On tähelepanu juhitud ses mõttes ka rootsiaegsete maakaartide kogudele ja väljaspool Eestit asuvatele samalaadilistele materjalidele. Järgnev A. Oinas'e artikkel „Arhiiv ja ajaloo-õpetus“ suunab tähelepanu asjaolule, kuidas arhiiv on astunud ülikooli ajalooosundiumi teenistusse, ja soovitab algmaterjalide kasutamist ka koolis, mis suudaks õpilasi emotsionaalselt rohkem mõjustada ja õpetust konkretiseerida. Autor peab sobivaks koolide jaoks erinäituste korraldamist, kus kaasa peaksid töötama ka ajaloo-õpetajad eksponaatide valikul ja regestide valmistamisel. Õpetajad annaksid — igaüks oma õpilastele — ise seletava. — Mag. A. Perandi annab huvitava ja sisuka ülevaate „Eestimaa ülem- maakohtu arhiiv kuni 1710“. Nähtub, et arhiiv pakub andmes- tikku peamiselt õiguse- ja protsessiajaloo, Eestimaa aadli ja rüütel- konna tegevuse ja ka muude küsimuste kohta. — Hiljuti surnud andeka ajaloolase mag. N. Loone kirjutis (tema viimane töö) „Johann Reinhold Patkuli ja Liivimaa rüütelkonna arhiivist a-il 1694—1695“ on teema valiku mõttes eriti õnnestunud ja näitab huvitavalt ning elavalt, paiguti isegi humoorikalt, arhivaalide tähtsust õigusliku ja poliitilise relvana ühe Balti ajaloo tähtsama poliitiku J. R. Patkuli afääris. — Ühest tähtsamast ja aineselt rikkalikust R. Keskarhiivi materjalide kogust — Saaremaa rüütelkonna arhiivist — esitab üle- vaate H. Treial. Nähtub, et arhiiv pakub palju materjali nii aadli kui ka talurahva ja nende vahekorra, mitmesuguste huvitavate pro- jektide ja asutiste kohta, nagu näiteks Talurahva Panga kohta, mille

operatsioonid toimusid ka viljas jne. — Järgmisena on publikatsioon esitatud M. Hermani artikkel „Riia kindralkubermangu kantselei arhiiv“, millest nähtub kujukalt mainitud arhiivi erakordselt suur tähtsus, eriti poliitilise ajaloo ja teistegi küsimuste lahendamisel. Isegi kaugemate maade teadlastele pakuvad kindlasti suurt huvi 62 köitesse koondatud Vene riigivalitsejate originaalkirjad (1711—1783), millele lisanduvad üle 50 vene kõrgema võimukandja kirjad. — O. Varese käsitus „Viljandi ja Pärnu sillakohtute arhiivid“ annab üldise ülevaate sillakohtute arengust ning Viljandi ja Pärnu sillakohtute arhiivianesest. Selgub, et viimane suudab pakkuda üsna väärtuslikke lisandeid Viljandi ja Pärnu talurahva kultuuri- ja õiguseajaloole.

Õige tervitatav on, et seekord on publikatsioon trükitud peamiselt ingliskeelsena. Inglise keel on kõneldavamaid keeli kogu maailmas ja seetõttu on teosel hea võimalus Eesti nime tutvustamiseks sel korral ka inglise keele kultuuripiirkonna ajaloolaste ja teiste asjast huvitatute peres. Üldisema tähtsusega osad on antud inglise ja eesti keeles (eessõna, R. Keskarhiivi tegevuse ülevaade, R. Keskarhiivi kodukord, R. Keskarhiivi kaastööliste poolt avaldatud kirjutiste loend ja artiklid, mis on ingliskeelsed, kuid varustatud eesti-keelsete resümeedega), peale uuesti saabunud arhiivide loendi, mis on publikatsioonis nr. 2 ilmunud loendi jätkuna esitatud saksakeelsena (eesti-vene-saksa pealkirjadega). Eesti Arhiiviseadus, mis juba varemini avaldamist leidnud (RT 1935, 53, 501, Arhiivinduse käsiraamat II, lk. 214 jj.) on antud ainult ingliskeelsena.

Inglise keelde tõlkimise on teostanud Tartu Ülikooli inglise keele lektor H. C. C. Harris, kes, vaatamata teksti erakordselt raskele tehnilisele iseloomule, on üldiselt üsna hästi ülesandega toime tulnud. Esineb muidugi ka vääratusi ja segaseid tõlgendusi. Näiteks on ebakohane nimetada kreisikohtut „Criminal Court'iks“ (lk. 185) ja sõnade „esimestel aastakümnetel“ tõlkeks ei näi kohane olevat „In the first ten years“ (lk. 183), samuti ei sobi sõnade „lahfine kirjavahetus“ tõlkeks „Open Correspondence“ (lk. 173) ja sõnade „eranditult koostatud“ tõlkeks „separately compiled“ jne.

Trükitehniliselt on teos kõigiti nägus ja rahuldav; trükk on selge ja loetav ning paber on laifmatu seda laadi väljaande jaoks. Trükivigadest on teos peaaegu puhas; neid esineb ainult harva. Silmapuutunustest olgu siin mõned mainitud. Lk. 145 on „underskif wit“ „underskrifwit“ asemel, lk. 149 „Waidaus“ „Waidau“ asemel, lk. 142 „Verwarung“ asemel „Verwarnung“ ja „representatives“ asemel „representative“, lk. 141 „transportiret“ asemel „transportiert“, lk. 143 „Unschuld Hn. Joh. Reinh.“ asemel „Unschuld Joh. Reinh.“, lk. 167 „Landhauptmann“ „Landeshauptmann'i“ ja „Statthalter“ „Statthalter'i“ asemel, lk. 169 „General-gouvernements“ „General-gouvernements“ asemel jne.

Vaatamata sellele, et kõnesolev töö on kollektiiv-töö, ei puudu teoses tarvilik ühtlane joon, peale mõnes kohas esinevate suurema tähtsusega tehniliste ebahütluste.

Lõppeks tuleb möönda, et R. Keskarhiiv on publikatsioon nr. 5-nda väljaandmisel, püüdes pakkuda õige mitmelaadilist materjali informatsiooniks ja uurimise lisandiks, ülesandega nagu varemailgi puhkudel üsna ladusalt hakkama saanud, ja on esitanud kõigile ajaloost huvitatuile ja eriti R. Keskarhiivi materjale kasutavale uurijaskonnale väärtusliku abiraamatu.

H. Fischer.

Kazimierz Lepszy, Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589—1592), Kraków 1939, X + 428 lk.

Vana-Poola ajaloos evib ajavahemik 1587—1592, s. t. kuningata aeg ja Sigismund III esimesed valitsusaastad, pöördelist tähtsus. Võttis ju neil aastail Poola riigikorra areng lõplikult suuna, milles ta püsis XVIII sajandi teise pooleni, suuna, mis põhiliselt erines naaberriikide põhikorra samaaegsest arengujoonest.

Juba kaasaegsed ajalookirjutajad taipasid neil aastail toimuvate sündmuste tähtsust ning rõhutavad seda poola ajalookirjutajad meie päevini. Mitmesugustel põhjustel ei ole aga see ajajärk leidnud seni ajanõuetele vastavat ulatuslikumat käsitlust. Käsitledav teos taotleb täita seda lünka aja kohta Bytomi traktaadist (10. III 1589) kuni Inkvisitsiooni seimi lõpuni (oktoober 1592). Seni kasutamata või vähe kasutatud reas Austria, Poola ja Rootsi arhiivides leiduva allikamaterjalide varal on autoril õnnestunud anda seotud ja enam-vähem terviklik pilt Sigismund III salajasest kabineti-poliitikast, mis taotles trooni loovutamist Habsburgidele, et kindlustada endale trooni Rootsis. Ühtlasi on valgustatud kuninga dünastilise poliitika vastukaja Poola aadliühiskonnas ja siseolude arengut neil aastail, mis põhjustasid ülepääsematu lõhe tekkimist kuninga ja enamiku šljahta vahel.

Veelgi reljeefsemalt kui Sigismundi oma kerkib sealjuures esile tema troonile upitaja ja pärastise vastase — „suure kantsleri“ Jan Zamoiski imosantne kuju. Vägaigi iseloomulikku valgust langeb sealjuures Poola toleaegele „parlamentarismile“.

Otseselt Eesti ajaloole tähtis on käesolevas teoses peatükk IV (lk. 81—98), mis käsitleb Sigismund III kokkusaamist oma isa Johann III-ga a. 1590 Tallinnas. Seni kasutamata poola allikate varal paistavad mitmedki asjaolud uuest seisukohast.

Uut valgust langeb ka kuninga soosikule ja Habsburgide truimale pooldajale, Liivimaa administraatorile kardinal Jerzy Razivillile, kes oma sellekohaste teenete eest tõstetakse kuninga poolt Krakovi piiskopitoolile. Tähelepandav teravuselt on selle problemaatilise isiksuse iseloomustus (lk. 84) autori poolt.

Teose käsitlemist hõlbustab koha- ja isikunimedede register.

E. Tender.

N. Reek, Saaremaa kaitsmine ja vallutamine 1917. a. Sõjaväestaabi VI osakonna väljaanne, Tallinn 1937, 162 lk.

Kindral Reegi teos on ulatuslik ja sisult kõige tähelepanuväärivam kujutus Saaremaa kaitsemise ja langemise kohta sakslaste kätte Maailmasõja ajal. Seda on võimaldanud ms. ka asjaolu, et autoril on olnud kasutada õige tähtis venepoolne allikaaines Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa kaitseorganisatsiooni kujunemise käigu kohta.

Uurimuses on leidnud lähemat käsitlust saarte sõjaline tähtsus, maastiku iseloomustus ja hinne. Peale üldseisukoha avaldamist asub autor üksikasjaliselt jälgima kõigepealt Muhu väina kindlustatud positsiooni kaitseplaani, positsioonile määratud jõude, positsiooni kindlustamist, side- ja transporditeenistust, Liivi lahe mere- ja õhujõudude seisukorda jne. Peale kaitsekorralduste analüüsi on vaadeldud dessantoperatsiooni ettevalmistavat tegevust ning Muhu

väina kindlustatud positsiooni ja saarte vallutamist sakslaste poolt. Lõppeks järgneb sündmuste üldhinnang.

Kindral Reegi tihe, asjalik ja tähtsal allikaainesel baseeruv käsitlus pakub väga palju huvi, andes tõelise kujutluse sellest, mis Eesti saartel 1917. a. sügisel toimus ja millega need sündmused ning sakslaste suured ja kiired tagajärjed on seletatavad. Iseenesest on säärased dessantoperatsioonid, nagu Saaremaa vallutamine, eriti raskesti läbiviidavad, kuid muidugi sel eeldusel, et kaitsekorraldus on otstarbekas ja küllalt tugev. Kindral Reegi uurimusest näeme, et see polnud nii, eriti veel 1917. a. sügisel, mil Vene vägi oli sisemiselt laostunud.

Eesti ala sõjasündmustest Maailmasõja ajal väärivad Saaremaa sündmused tähelepanu juba sellegi pärast, et see oli sakslaste poolt pikema aja jooksul pidevalt ettevalmistatud ja teatud mõttes siis ka suurem pingutus, kui Eesti mandri okupeerimine 1918. a. veebruarikuus. 1917. a. II poole sündmused viisid Saaremaa teise olukorda kui mandri. Sakslased vaatasid saartele kui vallutatud alale, kuna mandri alad kuulusid okupeeritud ala hulka. Teine küsimus on muidugi, kuidas tegelikult olukord oleks kujunenud saartel ja mandril kestvama saksa võimu puhul.

Tegelikult kuulus siis Saaremaa enda endiselt olulise strateegilise asendi tõttu Maailmasõja operatiivselt tähtsate alade hulka.

Kindral Reegi uurimuse suureks teeneks tuleb lugeda seda, et Saaremaa kaitsemise ja vallutamise käigu juures on arvestatud mõlemapoolset materjali. Seni oli arvestatud peamiselt ühepoolseid materjale, mis ei võimaldanud saada sündmustest täiesti tõetruud ja tõsiasjadele vastavat kujutlust. Reaalne olukord osutab sellele, et Saaremaa vallutamise olulised põhjused olenesid Vene kaitse nõrkusest, kusjuures see kaitse nõrkus oli olnud krooniline, — eriti terav aga siis, kui toimus tõeline Saaremaa vallutamine.

Kindral Reegi uurimuses on veel paljugi muud huvitavat, nagu näiteks teose see osa, kus esitatakse Vene ja Saksa kaalutlusi võimaliku maabumiskoha kohta. Uurimuse väärtust tõstavad õige tunduvalt arvukad ja hoolikalt koostatud skeemid, mistõttu sündmustest saab palju sügavama, reaalsema ning selgema kujutluse. Niisugusena väärib Reegi uurimus Saaremaa kaitsemist ja vallutamist käsitleva literatuuri hulgas esmajärjekordset tähelepanu ja seda enam, et sellest ilmneb Saaremaa ja teiste saarte suur strateegiline tähtsus, millele käesoleva teose autor on osutanud küllaldaselt määralt tähelepanu. Saaremaa operatsioonid on seda tähelepanuväärivamad, et siin pandi olude sunnil sisse ka Eesti komponent. Kuid Eesti väeosad ei saanud esineda nii väarikalt, kui see oleks olnud siis, kui Vene kaitse oleks olnud paremini organiseeritud.

H. Sepp.

Varia.

Ülevaade 1938. a. Arheologia kabinetti tulnud leidudest.

1938. a. jooksul Arheologia kabinetti tulnud leidude hulk on võrdlemisi suur ja mitmekesine, mistõttu pole siin võimalik pakkuda täpset ja laia ülevaadet. Tuleb leppida ainult summaarse kokkuvõttega, kusjuures rõhutatakse suuremaid leide.

Kiviajast on Narva juurest Tõrvalast „Eesti Diatomiidi“ kaevandusest 2 luunoole katkendit saadud K. Elias'e kaudu. Leid

kuulub umb. IV aastatuhande keskossa e. Kr. See leid läidab osa tühikut keskmise ja noorema kiviaja vahel. Teine keskmise kiviaja leid luuahing, tulekivi-südamik ja primitiivne kivikirves on Võisiku alalt Moksi t. maalt. Leid on tüüpiline Kundale ja võtab ära senised kahtlused Võisiku kultuuri vanuse kohta. ERM-lt saadi osa Põrga kogu asju (primitiivse kivikirve katkendeid, tulekivist kõõvitsaid jm.), kahjuks ilma leiandmeteta, kuid asjade iseloomu järgi peaksid need olema Võisiku alalt. Väärtuslikud on 3 kammkeraamilise kultuuri leidu: Võru Tammula järve kaldalt (avastanud I. Kepnik); Võnnu khk. Kusta t. Peipsi ääres Akali jõe kaldal (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 93) ja Võru lähedal Villa k. Võhandu j. kaldalt. Kõik 3 on pärit III aastatuhandest e. Kr. Pärnu j. kaldal Reiu j. suudmel avastas V. Freiberg leiukihi, kahjuks mitte algupärase, vaid juba veest uhitud, kust saadi mitu sarvkirvest, lihvimiskivi jm. Kammkeraamilise kultuuri rühma kuuluvad üksikleidudest 6 auguta kivikirvest, üks õonestalb ja savikiltkivist ehterõngas.

Edasi on lisandunud 2 kiviaja haualeidu: Saaremaal Karja khk. Tika metsast nõorkeraamilise savinõuga ja ahingiga, teine Mäe-Jaaniantsu t. maalt Kirna lähedal, kus oli panusena hiline venekujuline kirves umb. 1600—1500 a. e. Kr. Peale kirjeldatu on venekirveid üksikleidudena 8 eri leiukohast vanusega 2000—1500 a. e. Kr. 3 eks. esindavad lameselgseid ja 4 nn. balti tüüpi kivikirveid, millest viimased on tavaliselt pronksiaegsed. Tuleb veel nimetada mõningaid lihtsaid ja raskeid töökirveid ja üksikuid erandvorme.

Kokku võttes sai Arh. kabinett 1938. a. kiviajast 255 üksikeset 34 eri leiukohast. Nende hulgas on jäänuseid meie vanimatest küttidest ja kalureist ja kammkeraamilise kultuuri kandjatest, kes pidasid tihedaid sidemeid idaga. Järgnev lõunast tulnud venekirveste kultuur tõi siia matusekombe, karjakasvatamise ja põllumajanduse alged ning sellele järgneb sisseränd ida poolt lameselgsete kirveste näol, mille omanikud olid küllalt kõrgele arenenud põlluharijad, samal ajal aga püsib ühendus lõunapoolsete naabritega, kellelt võetakse tarvitusele tuntud balti kirves.

Pronksiajast on jahvatuskivi ja pronkskirves Saaremaalt Kaarma khk. Pähkla as., Teine on tuntud Asva linnuasula leid Põide khk. 730 leiuga pärit umb. VIII sajandist e. Kr. (vt. Muistse Eesti linnused).

Rauaajast on Arh. kabineti kogud kasvanud 1938. a. jooksul juhuseidude arvel 48 numbri võrra eri leiukohtadest, kokku umb. 490-alanumbriiline kogu. Kaevamisi on Arh. kab. poolt teostatud kokku 25 nädala jooksul 6 kalmistul ja 3 linnusel, kust saadi kokku 1482 alanumbrit.

Eelrooma rauaäga kuulub Jõelähtme khk. Iru linnuse asulakiht, mille olemasolu selgus alles eelmisel suvel (vt. Ajalooline Ajakiri XVI (1937), lk. 93 ja XVII (1938), lk. 93). Seekordne kaevamine kestis 5 nädalat mag. E. Ariste ja A. Vassar'a juhatusel. A. 500—1000 p. Kr. on mäge kasutatud linnuseks kolm korda, mis üksteisest lahutatud tuleõnnetustega. Igas järgnevas ehitusjärgus oli kindlustussüsteem laienenud ja tugevnenud (lähemalt vt. „Muistse Eesti linnused“).

Rooma rauaaja algupoolde (0—200 p. Kr.) kuulub tõenäoselt maaalune laibakalmistu leid Nõo khk. Pangodi v. Tamsa k. koolimaja õuelt, kus kaevas mag. E. Ariste. Leide saadi 33; peajasjalikult karjasekeppnõelad, käevõrud ja raudnuga.

Samasse aega kuulub juhuseid Lügänu khk. Liimala k. O. Kullerkupu põllult, mis koosneb kahest pronksist kaelavõrust, üks pasunakujuliste õnnsate otstega, erandlikult raske (u. 1870 g), tugev ja väikese avaga ning sellepärast on seda vaevalt tarvitatud kaelavõruna

kaelas. Ornamendilt lähedane vaste sellele on Soomest Turu ligidalt Piik-kiöst.

Rooma rauaajal ja keskmise rauaaja esimesele poolele oli Eestis tüüpiline maapealne kivikalme, nn. tarandikkalmistu, millist Nõo khk. Jaagupi t. maal kaevas E. Ariste, viies selle lõpule. Leiud on ise-loomulikud just Lõuna-Eesti alarühmale, näidates aga ühendusi ka Viru-maaga. Sama tüüpi kalmistutest on saadud rida juhusleide, nii Lügaj-nuse khk. Aa as. Reindopi t. maalt, Liimala k. J. Kippari t. maalt, Moldava k. asun. A. Tui maalt (arvatavasti Jäbara Kärrismäe kalmis-tust) ja Purise-Matka k. Muru t. maalt (arvat. varemini dr. A. Friedenthali poolt kaevatud kalmistust). Eestimaa Kirj. Ühingu ülesandel on dr. A. Friedenthal kaevanud Väike-Maarja khk. Antu as. põllul olevat kivikalmet. Leide saadi 102, mis asuvad Tallinnas (ei ole siin arvestatud).

Keskmisest rauaajast (400—800 p. Kr.) on rida leide Iru linnu-sest, juhusleid Kuusalu khk. Uuri k. kivikangrust, raudkirves Simuna khk. Kaavere k. Väljaotsa t. maalt ja osa leide eelmai-nitud rooma rauaaja kivikalmetest.

Noorema rauaaja esimesest poolest (800—1000 p. Kr.) on roh-kesti leide Iru linnusest, juhusleid Simuna khk. Laekvere aleviku lähedalt Kõrgemäe t. põllul asuvast kivikalmost, kalmeleid H.-Jaani khk. Kehra vabriku maa-alalt (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 94, lõhuti tiigi ehitamisel, enne kui kaevamisi saadi teostada) ja osa leide Märjamaa khk. Moka k. Titemäe t. maal ja Haimre algkooli õuel asuvatest kalmistutest. Tõenäoselt kuulub siia aega ka asulaleid Prangli saarel, mille kogus hr. L. Rübenberg.

Noorema rauaaja teisest poolest (kuni XIII saj.) on märkimisväärsed mõned peitleiud, milledest suurim ja huvitavaim saadud Rõngu khk. Pühaste k. Tulinu t. karjamaalt. Leiule sattus hr. A. Ville ja toime-tas Arh. kabinetti Pikasilla algk. juhataja Ev. Kuslapuu. Leidu kuu-lub rohkesti naisehteid ja hulk „tinulisi“. Huvipakkuv on „tinuliste“ ula-tumine tagasi esiajaloolisse aega, samuti et pole paikapivid väide, nagu oleks tina ehteasjades tulnud Eestis tarvitusele alles XIV sajandil. Teis-test peitleidudest mainitagu 3 kaelavõru Jõhvi khk. Ontika-Saka k. Suurkivi t. maalt ja kaalud koos 3 vihikuga, mis saadud Järva-Jaani khk. Jalgsema k. Andrukse t. maja alusmüüri kaevamisel.

Kalmeleidudest oleksid nimetamisväärsed järgmised. Viru-Nigula khk. Tamme k. Kerismäe t. maal asuva kivikalme äärt kae-vas üliõpilane E. Saadre. Seal leidis ka veel rootsiaegseid haudu. H.-Jaani khk. Raasiku „Õhklase mäe“ kalmistu jätkab oma hävimis-käiku, kust rohkesti leide toodud juba 1936. ja 1937. a. Lihula khk. Kloostri as. J. Ääremanni t. maal asuvas kruusaugus näib tege-mist olevat kalmistuga, samuti nagu rea teistegi juhusleidude puhul mujal (Hageri khk. Adila as. Kruusiaugu t., Kärla khk. Siiksaare as. jm.). Kääbaste alal jätkas üliõp. O. Saadre 1937. a. kaevamisi Narva-taguses Olgin-Krestis, avades 5 kääbast, mis andsid kokku 66 leidu, mis pärit XIII sajandist. Iisaku khk. Jõuga k. kääbaste rüh-mas, kus ühes lõhututega on üle 250 kääpa, avas O. Saadre 7 kääbast. Leiud kuuluvad XI—XIII sajandisse ja on mõlemas rühmas vajjapärased. Samal ajal on Narva jõe piirkonnast kogutud rida üksikleide, mis pärit tõenäoselt kääbastest. Neist rikkalikum leid on Skarjatina v. Kon-duši k. D. Vinogradovi maalt.

Suure-Jaani khk. Lõhavere linnusel jätkasid 1937. a. kae-vamisi (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 93 jj.) prof. H. Moora ja

O. Saadre. Leiud dateerivad kõik linnuse kolm ehitusjärku muistse iseisvuse aja lõppu (lähemalt „Muistse Eesti linnused“). Esmakordselt asuti kaevama Nissi khk. Varbola linnust mag. E. Laidi juhatusel. Linnust on kasutatud alates XII sajandist ja on lõplikult hävitatud ja maha jäetud Harju mässu mahasurumise tagajärjel (lähemalt vt. „Muistse Eesti linnused“).

Seega on eelmisegi aasta tegevuse peatähelepanu ja jõud olnud suunatud linnustele, mis on rikastanud õige oluliselt muinasaja kõigekülgset tundmist. Sel põhjusel rakendab tänapäeva arheoloogია nii meil kui mujal selle kinnismuististe liigi muinasteaduslikku uurimisse. Kõrvuti sellega peab aga hakkama rohkem rõhku panema ka asulakohtade otsimisele ja kaevamisele.

R. Indreko ja A. Vassar.

„Historiallinen Arkisto's“ XLV (Helsinki 1939) on ilmunud soome noore uurija, Turus teotseva dr. Arvo Viljanti sulest uurimus „Suomen rykmenttien liikekannallepano ja marssi Liivinmaalle v. 1700“, mis valgustab mitmeti suure Põhjasõja alguseaegseid olusid Eestis. Peale rikkaliku kirjanduse on autor oma töös kasutanud Eesti Riigi Keskarhiivi ja Rootsi Riigiarhiivi vastavaid materjale. Ta toob arvulisi andmeid Eesti tolleaegsete kindluste meeskonna kohta ja vaatleb soomluse osa selles. Edasi, kirjeldades olukorda Liivimaal, esitab ta üksikasjalisi ja uusi andmeid sellest, kuidas Soome abiväed Soomes koondati ja toodi Liivimaale sõtta. Leiame siin huvitavat ainekust meie maa kaitsese ja varustusolude, teestiku jne. üle. Uurimusele on autor lisanud kümme huvitavat liidet tähtsamate dokumentide ja tabelitega. Kuuldavasti autor jätkab oma uurimist, mis on kõigiti tervitatav, osutades jälle ühtlasi ühis-küsimustele Soome ja Eesti ajaloos.

O. Liiv.

Sarjas L'Europe Vivante ilmunud Jean Cathala „Portrait de l'Estonie“, Pariis 1937, on määratud prantsuse lugejale. Seades eesmärgiks Eesti tutvustamise, autor ei pääse mööda ajaloolise ülevaate esitamist, mida ta teebki kokkuvõtlikult 85 leheküljel. Ehkki kasutada olev ruum on piiratud, suudab autor oma skitsis fikseerida meie mineviku olulisimad põhjooned. Üksikasjades, eriti kronoloogias esineb rida ebatäpsusi. Seda kompenseerib ometi autori sünteetilis-konstruktiiivne käsitlusvõime, mille tõttu maalitav pilt kujuneb üsna reljeefseks. Meie oludest väheinformeeritud keskmisele lääne-eurooplasele on teos seetõttu rohkemütlev, kui võib-olla detailidesse tungiv käsitlus, milles raske orienteeruda. Autori vaatlusviisi ja mõistvalt sõbralik-soe suhtumine Eesti probleemidesse teevad teose tutvumisvääreks.

Lemmit Mark.

„Vana Tallinn“ II. Tallinn 1937, 90 lk.

„Vana Tallinn“ III. Tallinn 1938, 159 lk.

Kui Tallinna Ajaloo Selts 1936. a. oma publikatsioonidesarja „Vana Tallinn“ väljaandmist alustas, püstitas ta õige tagasihoidliku programmi. „Vana Tallinn“ pidi kujunema avaldamiskohaks vaid õige kitsapiirilistele uurimustele ja artiklitele, „mis oma spetsiaalse lokaalajaloolise iseloomu tõttu ei leiaks täielikumat avaldamist mujal“ (Saateks). Seda programmi on aga rõõmustaval viisil ületada suudetud. Eriti viimases köites avaldatud sisukatest artiklitest omavad mõnedki tähtsust kogu Eesti ajaloo ja kunstiajaloo seisukohalt. II köites vaatleb R. Kenkmaa paavstliku legaadi Modena Wilhelmi poolt 1237. a. avaldatud üriku saamislugu, mis on Tallinna Linnaarhiivi vanimaks ürikuks. A. Süvalep, kirjutus-

tes „Venelaste ähvardused Tallinnas 1565“ ja „Ivo Schenkenberch'i sünniajast“, pakub mõningaid lisateateid XVI sajandi teise poole poliitiliste sündmuste ja talupoegadest venelaste vastu võitlemiseks moodustatud väesalkade juhi Ivo Schenkenberch'i sünniaja kohta. Erilist huvi pakub A. Marguse artikkel „1805. a. rahutustest osavõtnud talulaste karistamine Tallinnas“. Siin käsitellakse uudsete andmete najal 1805. a. talupoegade rahutuste likvideerimist ja osaliste karistamist Tallinnas, mis rahutused tekkisid ühel ajal mitmel pool Põhja-Eestis ning Kose-Uuemõisas arenesid avalikuks jõuga vastuhakkamiseks Vene valitsuse poolt korraloomise otstarbel kohalesaadetud väeosale. Huvitava kultuuriajaloolise ülevaate Tallinna sarase piiride ülevaatusetest, nn. „piiriratsustamistest“, annab A. Kivi, kirjutises „Saraste piiridest ning nende kaitsest, eriti Tallinnas“. Tolleaegse kaardistamise tehnika ebatäpsuse tõttu oli piiride kindlakstegemisel olulise tähtsusega ülevaatamist teostanud isikute mälu, mille teritamiseks kasutati erilisi abinõusid. H. Peets vaatleb samas vana Tallinna reklaam- ja tsunftisiltte ning Tallinna heeringate prakkeerimise hoone ehitamist XVIII sajandil. „Vana Tallinna“ III köites avaldab Fr. Puksoo ülevaate Tallinna esimestest eratrükikodadest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Eratrükikodade asutamiseks avanesid avaramad võimalused Katariina II ajal. 1786. a. paiku Iversen'i ja Fehmer'i poolt asutatud esimene eratrükikoda aga sunniti juba 1797. a. likvideeruma. Trükiolude uuesti vabamaks muutudes asutab Tallinna uue trükikoja J. H. Gressel, millel oli võrdlemisi suur osatähtsus eestikeelsete raamatute trükkimisel. Kolmanda eratrükikoja asutas 1852. a. J. Kelch. Huvitava ülevaate XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses Tallinnas elanud väljapaistva raidkunstniku Arent Passeri kunstilisest tegevusest pakub S. Karling. Passer teotset peamiselt hauamonumentide ja hauakivide rajumise, kuid ka arhitektuuri alal. Tema väljapaistvamaiks töiks on Pontus De la Gardie hauamonument ja Tallinna Mustpeademaja fassaad. Erilist huvi tohiks aga pakkuda R. Kenkmaa pikem artikkel „Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72“. Siin võtab autor temale omase põhjalikkusega vaatlusele eesti ärkamisaja kesksema tegelase ja rahvajuhhi C. R. Jakobsoni viibimise Tallinnas, mil viimane ootas ajalehe väljaandmise luba. See võrdlemisi lühike periood Jakobsoni elust on haruldaselt tegevusrikas. Peale viljaka kirjandusliku tegevuse organiseerimise ta E. Aleksandrikooli abikomiteede võrgu Tallinnas ja Põhja-Eestis, üritas rahvakooliõpetajate ülemaalist organiseerimist, katsetas Harjumaal põllumeesteltsi ellukutsumisega, juhtis eestlaste opositsiooni kitsa saksa kildkonna mõju all oleva Tallinna magistraadi ja selle allorganite vastu ning Kaarli koguduse tülis omavolilise kirikliku ülemuse vastu. Samas köites avaldab veel P. Johansen tema poolt Rootsi Riigiarhiivis avastatud Pirita kloostril kalendrikatkendi, H. Peets annab ülevaate viljaka balti kunstniku Karl Buddeuse tegevusest graafikuna ning A. Süvalep artiklis „Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist“ esitab õige tähelepanuväärivaid vaatekohti selle, õieti arheoloogilisse aega kuuluva küsimuse kohta.

Kolme seniilmunud köitega on „Vana Tallinn“ enda ilmumist täiesti õigustanud. Et Tallinna Ajaloo Seltsi ülesanded erinevad vastavate akadeemiliste seltside omast ja tema liikmeskonna suur enamik on ajaloolise erihariduseta asjaarmastajad, siis vaevalt oleks õigustatud nõuda publikatsioonisarjale veelgi kaalukama ilme andmist. Soovitada võiks ehk veel „varia“ osa lisamist köite lõppu, kus avaldamist leiaksid teated kohaliku muinsuskaitse teostamise, ehitus- ja fortifikatsiooni-ajalooliste avastiste jne. kohta, mis seni paiguti on koormanud uurimuste osa.

A. Soom.

Möödunud suvel Zürichis peetud Ajalooliste teaduste VIII rahvusvahelise kongressi puhul ilmus poola ajaloolaste poolt Poola Ajalooseltsi väljaandel koguteos, mis on pühendatud Šveitsile kui „vabaduse maale“ ja šveitslastele kui „poliitilise ja rahvusliku õigluse natsioonile“. Teoses valgustatakse Poola ja Šveitsi ajaloolisi suhteid, nii nagu need on avaldunud sajandite jooksul mitmesuguseil aladel, peamiselt aga mõlema rahva haritlaskonna paremiku vastastikuseis kokkupuuteis vaimse kultuuri ja teaduse radadel.

Teose sissejuhatuses rõhutab M. Handelsman seda erakordselt suurt tähtsust, mis Poola ajaloolises arengus on olnud Šveitsi poliitilisel ja sotsiaalsel demokraatial, peatudes eriti Poola rahvusmuuseumil Rapperswil'i lossis Zürichi järve kaldal ja iseloomustades selle muuseumi osa poola rahvuslikus liikumises Maailmasõjale eelnenud aastakümneil. St. Kotrzyński jälgib poolakate ja šveitslaste varasemaid kokkupuuteid, esijoones kiriklikus ja usuelus XI ja XII sajandil, ei jõua aga vastava allikaainese puudulikkuse tõttu kaugemale üsna üldise iseloomuga oletustest. Juba veidi rohkem on J. Dąbrowski'l rääkida Poola ja Šveitsi suhteist XIII ja XIV sajandil, mil Krakov hakkas vahendajana Lääne- ja Ida-Euroopa vahel etendama otse esmajärgulist osa rahvusvahelises kaubanduses. Oma itaaliakeelses kirjutises peatub autor siiski vähem neil majanduslikel suhteil, mis sel ajastul kujunesid Poola ja Šveitsi kui tähtsate kaubandusliku transiidi maade vahel, vaid valgustab pikemalt teatavaid kokkupuutepunkte Poola ja Šveitsi poliitilises ajaloos. Ta näitab eriti, kuidas Šveitsi vandkonna võit Habsburgide üle Sempach'i lahingus a. 1386 takistas viimaseid nurja ajamast Poola-Leedu uniooni kavatsust seoses Jadviga ja Jagaillo abiellumisega; nii aidanud Šveitsi mägilaste vabadusvõitlus kaudselt kaasa Poola-Leedu kaksikriigi tekkimisele, ilma et šveitslastel endil oleks neil ajal olnud suuremat aimu poolakatele osutatud poliitilisest teenest. Sedasama episoodi jälgib oma hoogsas kirjutises ka O. Halecki, kes ühtlasi valgustab šveitslaste osavõttu Tannenbergi lahingust (nii Saksa ordu kui ka Poola-Leedu poolel) ja poola vaimulikkude kokkupuuteid šveitslastega Konstanzi ja Basel'i kontsiilil ajal. Ta artikli otsese jätku moodustab St. Kot'i kirjutis poola-šveitsi kokkupuuteist kiriklikul ja usundiisel alal humanismi ja reformatsiooni ajastul. Siin iseloomustatakse üsna huvitavalt Jan Laski kokkupuuteid Erasmusega Baseli ja teiste poolakate suhtlemist sellesamas linnas radikaalsete usundiliste aatlejatega, näit. antitrinitaarlase L. Socinus'ega. Samuti jälgitakse siin ka teiste Šveitsi kultuurikeskuste (Zürichi, Genfi) mõju Poola kultuurilisele ja usundilisele arengule XVI sajandil.

XVII sajandi kestel nõrgenenud Poola-Šveitsi suhted hoogustusid jälle XVIII sajandil. Kuna varemil ajal esijoones poolakad külastasid Šveitsi, hakkas nüüd šveitslastelgi tekkima tihedamaid isiklikke kokkupuuteid Poolaga. Jälgides neid lähemalt peatub W. Konopczyński oma kirjutises Neufchatel'ist pärineva tuntud õigusteadlase Eméric de Vattel'i poliitilisel tegevusel Poolas 1760-ndail aastail, kuningas Stanislav Poniatovski intümse nõuandja M. Glayre'i isikul (keda samas koguteoses veelgi üksikasjalisemalt iseloomustab B. Dembinski) ja lõpuks Jean Jacques Rousseau'l kui Poola riigireformi kava autoril.

Kui Poola riik XVIII sajandi lõpul jagati ta maade-ahnete naabrite vahel, hakkas erapooletu Šveits poolakate edaspidises vabadusvõitluses etendama väga olulist osa, millele käesolevas koguteoses on pühendatud

rida huvitavaid ja andmeterikkaid kirjutisi. J. Z. Pachowski käsitleb direktooriumiajastul esilekerkinud kavatsusi luua Helveetsia vabariigi sõjaväe juures eriline Poola leegion, kuna A. M. Skalkowski iseloomustab lühidais joonis kuulsa vabadusvõitleja Kościuszko viimseid, Šveitsi pinnal veedetud eluaastaid (1815–1817). C. Leśniewski jälgib Poola emigratsiooni tegevust Šveitsis 1832–1851, Šveitsi kantonite suhtumist emigrantidesse ja Šveitsi liiduvalitsuse diplomaatilisi sekeldusi välisriikidega poola emigrantidele peljupaiga (ja mõnikord ka ainelise toe-tuse) andmise pärast. A. Lewak valgustab Šveitsi radikaalsete ja liberaalsete ringide, muuseas ka kirjanik Gottfried Keller'i, sümptiiseerivat suhtumist Poola vabadusvõitluse aastail 1863–1864 ja sellest põhjustatud Vene-Šveitsi vahekorra teravnemist. J. Hulewicz näitab konkreetsete andmete najal, kuivõrra suurel hulgal poolakad oman-dasid XIX sajandi lõpul kõrgemat, eriti tehnilist haridust Šveitsi ülikoo-lides, peamiselt Zürichis, Bernis, Baselis, Fribourgis ja Genfis, ja milli-seis ainelis ning vaimseis tingimusi viibisid siin poola üliõpilased. Autor rõhutab õigusega seda suurt osa, mida uue iseseisva Poola loo-misel ja ülesehitamisel on etendanud just Šveitsi kõrgekultuurilises miljões kõrgema hariduse saanud tegelased. H. J. K. Woroniecki iseloomustab Šveitsi kui Poola poliitilise propaganda keskuse tähtsust Maailmasõja ajal, kuna ainsa asjasse pühendatud välismaalase, Šveitsi koolinõukogu presidendi A. Roh'n'i saksakeelne kirjutis esitab kujuka pildi Poola esimese põhikorrapärase presidendi, a. 1922 atentaadi ohv-rina langenud G. Narutowicz'i sümptiisest isikust ja jälgib ta tegevust Zürichis tehnikaülikooli professorina 1908–1920. St. Kutrzeba lõpp-sõnas rõhutatakse kokkuvõtlikus käsitluses veelgi Poola-Šveitsi kultuuri-suhete erakordset ajaloolist tähtsust.

See, peamiselt prantsuskeelne koguteos, milles küll siin-seal on tunda ilmse ruttamise jälgi (trüktivigade ja muu sellise näol), esitab üsna roh-kesti üldhuvitavat kultuuriloolist ainet. Oleks soovitav, et ta eeskujul koostataks samalaadiline teos ka Poola ja Eesti ajalooliste kokkupuu-dete kohta.

P. Tarvel.

Teatavasti ilmus 1910. a. Philip Schwartz'ilt ja August v. Bulmerincq'ilt „Liv-, Est- und Kurländische Urkundenbuch'i“ (UB) I osa 12. köide ja 1914. a. Leonid Arbusow'ilt II osa 3. köide. Kuid seitsaadik on välja-andmine peatuma jäänud ja lünk a. 1472–1494 on Vana-Liivimaa aja-loo uurimise alal teotsejaile üha segavamalt tunduv olnud.

UB väljaandja Riia Ajaloo- ja Muinsusuurimise Seltsi ülesandel on pikemat aega materjali täiendamise alal töötanud dr. Albert Bauer, ent trükki jõudmist takistasid ikka mitmesugused asjaolud. Mõõdunud aastal jõuti lõppeks mainitud organisatsiooni, Pärnu Muinsusuurijate Seltsi ja Eestimaa Kirjandusliku Ühingu poolt kokkuleppele ja anti trükkitoimeta-mine viimatimainitud ühingu hoolde. Et dr. Bauer muude koormavate ülesannete pärast loobus väljaandja kohustustest, siis tehti see töö alla-kirjutajale ülesandeks. Aastate 1472–1494 jaoks on ette nähtud kaks köidet, mis ilmuvad annetena. 13. köite trükkimisega tehakse algust veel maikuul.

Allakirjutanu palub siinjuures ühtlasi kõiki ajaloo-harrastajaid, et nad informeeriksid teda ürikute suhtes, mis säilitatakse eemalasuvais paigus või on trükitud vähetuntud väljaannetes, aadressil: Tartu, Botaanika 42.

H. Laakmann.

Riigi Keskarhiiv 1938. 39. tegevusaastal.

Riigi Keskarhiivi tegevus on osutanud viimaste aastate jooksul pidevat kasvutendentsi ja arhiivis säilitatavate varade kasutamine on ikka veel hoogsalt tõusmas. Keskarhiivi uurimissaali küllastanud uurijate arv tõusis 1938./39. tegevusaastal juba 6790-ni (eelmisel tegevusaastal 6335). Nende hulgas oli ka rohkesti välismaalasi. Uurijad kasutasid teaduslikkude jm. tööde koostamisel 12 565 ühikut arhiivimaterjale. Võimaluste piirides püüdis R. Keskarhiiv jätkata arhiivide olukorraga tutvumist kohtadel, teostada arhiivide kohapealset järelevalvet ja kaitset. Selleks teostati rida inspeksioonikäike, mis eeskätt väiksematesse keskustesse suunatuina andsid hea ülevaate väiksemate linnade ja valdade arhiivide olukorrast. Samuti püüti jätkata arhiivi tegevust ka arhivaalide koondamise alal, vaatamata kroonilisele ruumipuudusele. Ülevõetud, deponeeritud, kingitud ja ostetud arhivaale koondati umb. 7 arhiivmeetrit ja peale selle veel 99 kaarti, 19 dokumenti, 72 fotot, 27 raamatut ning 1937-numbriline kogu dr. O. Liivi poolt deponeeritud ajaleheväljalõikeid arhiivinduse alalt. Teostati ka arhiivide korraldustöid 450 arhiivmeetri ulatuses ja üldisemat laadi korraldustöid 759 arhiivmeetri ulatuses ning tehti 7845 sissekanne nimistuisse ja kirjutati 29 081 sedelit sedelkataloogide jaoks. Jätkati ka parandus-, köitmis- ja puhastustöid. R. Keskarhiivi raamatukogu suurenes õige tunduvalt ostude, kingituste jm. teel. Saadi juurde 257 köidet ja 45 ajakirjade aastakäiku. Raamatukogu kasutamist hõlbustab suuresti hiljuti valminud ja kasutamiseks avatud sedelkataloog.

Märkimisväärseks sündmuseks oli I Eesti Arhivaaride Päeva korraldamine. Päeva konkreetseks tulemuseks oli peale muu Arhivaaride Ühingu ellukutsumine. Keskarhiiv arendas ka toimetiste väljaandmist ja publikatsioonide sarjas ilmus nr. 6-ndana 1938./39. tegevusaastal Adolf Perandi uurimus „Üldmenetlus tsiviilasjus Eestimaa ülemmaakohtus rootsi ajal“. Ühtlasi tehti eeltöid järgmise publikatsiooni väljaandmiseks. Oma personaali kaudu jätkas R. Keskarhiiv endiselt osavõttu Tartu ülikooli õppegevusest ja mitmete teaduslikkude ühingute tööst kodumaal ja välisriikides. Keskarhiivi kaastööliste sulest ilmus rida teaduslikke käsitlusi nii eriteostena kui ka artiklitena perioodilistes väljaannetes. Rahvusvahelisel VIII ajalooteadlaste kongressil Zürichis 28. VIII — 4. IX 1938 oli Keskarhiiv esindatud dr. O. Liivi kaudu, kes pidas arhiivinduse sektsiooni esitlusi.

Pakiliseks saanud kirikuarhiivide korraldamise küsimuse lahendamisel püüdis R. Keskarhiiv jõudumööda kaasa aidata. Nii töötati välja ja tehti teatavaks asjaomastele asutistele luteri usu kirikuarhiivide korralduskava. Vene õigeusu kirikuarhiivide korraldamise asjus on Keskarhiivil kavatsusel vastavate juhtnööride ja ürituste teostamiseks. Ka linnade arhiivide korraldamise asjus kavatseb R. Keskarhiiv kaasa aidata linnaarhiivide korraldamise normaalkava väljatöötamisega. Samuti on päevakorral maaomavalitsuste arhiivide korraldamiskavade väljatöötamine R. Keskarhiivi ja omavalitsuste liidu poolt. Ühtlasi kavatseb Keskarhiiv veelgi rohkem rõhku panna tähtsamate eraarhiivide arvele võtmisele ja korraldamisele, teostades vastavaid inspeksioonikäike. Mõõdunud tegevusaastast sõidud olid juba küllalt tihedad ja õhutasid nii isikuid kui ka asutisi suuremale tähelepanelikkusele arhiivide suhtes. Mainitud ülesannetega loodab R. Keskarhiiv hakkama saada, vaatamata jooksva töö pidevale kasvutendentsile. Jooksva töö koormis oli mõõdunud tegevusaastal märksa suurenemine. Peapõhjusteks olid jätkuv elavus perekonnakirjade ja vallaarhiivide korraldamisel ning valdade reformist tingitud asjaolud.

H. F.

AJALOOLINE AJAKIRI

1939

N° 3

Etruskide kultuur nüüdisaja teaduse valgustusel.

Kõneldes antiikaja rahvastest mõtleme esijoones hellenitele ja roomlastele. Tänapäeval tuleb aga siiski osalt mõelda veel kolmandale rahvale, kes oma kultuuriliselt asendilt asetseb teataval määral hellenite ja roomlaste vahel, olles ise saanud mõjustusi Hellaselt ja mõjustanud omakord Roomat, — nimelt etruskidele, kellede kultuuri üksikalade kokkuvõtlik valgustamine ongi käesoleva artikli ülesandeks¹.

Etruskide kultuuri uurimine on viimaseil aastakümneil arenenud silmapaistvate tagajärgedega, tänu eeskätt rea etruskoloogide, kuid ka teiste antiikkultuuri uurijate töödele². Seetõttu oleme tänapäeval

¹ Üldkäsitlustest, mida olen kasutanud, mainin eeskätt järgmisi: P. Ducati, *Etruria antica*, I—II, 2. tr., Torino 1926; B. Nogara, *Gli Etruschi e la loro civiltà*, Milano 1932 (prantsuskeelses tõlkes 1936); P. Ducati, *Le problème étrusque*, Paris 1938.

² Vanema generatsiooni teadlastest ja nende töödest, mis nüüd muide on osaliselt vananenud, olgu siinkohal nimetatud järgmised: K. O. Müller, *Die Etrusker*, Breslau 1828; uus väljaanne, korraldatud W. Deecke poolt, Stuttgart 1877 — magistraalse tähtsusega teos veel praegugi, hästi dokumenteeritud; Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, I, lk. 116 jj. ja teisel (11. tr., Berlin 1912); J. Martha, *L'art étrusque* — põhjaneva tähtsusega teos etruski kunsti uurimise alal; C. Pauli — etruski raidkirjade kogu „*Corpus inscriptionum Etruscarum*“ väljaandmise algataja ja osalt teostaja (koos O. A. Danielsson'iga) ja rea eriuurimuste autor etruski keele ja kultuuri alalt; Ad. Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, III, lk. 173 jj., Leipzig-Berlin 1900 — originaalne etruskide päritolu küsimuse käsitlus, nüüd vananenud. — Uuema aja teadlastest on peale eelmises märkuses nimetatute tuntuimad: A. Trombetti, *La lingua etrusca. Grammatica, testi con commento, saggi di traduzione interlineare, lessico*, Firenze 1928 — rida tähtsaid hüpoteese

kaugele eemaldunud tollest, võiks öelda veidi üleolevast suhtumisest etruskesse, mida jagas näit. isegi niisugune geniaalne Vana-Itaalia kultuuri tundja, nagu Mommsen³, kuigi K. O. Müller'i sellekohased uurimused oleksid ehk pidanud teda sundima suuremale ettevaatusele⁴, ja samuti peame praegusajal omistama etruskidele mitte ainult suurema kultuurilise iseseisvuse kui seda on tehtud varemini⁵, vaid osalt ka, nagu allpool näeme, küllaltki tähtsa missiooni täitmise antiikse kultuuri arengus üldse.

Asudes etruski kultuuri vaatlemisele märgime kõigepealt selle geograafilised alad tema õitsengu ajal VIII sajandist VI sajandini e. Kr. Vastavalt etruskide elukohtadele olid need alad järgmised: a) Etruuria maakond (praegune Toskaana), kuhu kuulusid tähtsamate keskustena linnad Caere, Veii, Tarquinii, Volaterrae, Populonia, Clusium, Perusia; b) Padua, Mantua, Bononia ja Parma linnade piirkond Po ümbruses; c) Capua, Nola, Surrentum'i ja Salernum'i piirkond Kampanias ning võib-olla ka Pompeji⁶.

Peale nende kesksete etruski alade ulatus etruskide ekspansioon osaliselt ka veel Latium'i. On tõenäone, et vähemalt Praeneste oli siin etruski linnaks, nagu seda on kinnitanud arheoloogilised leiud ja nagu osalt ka sama näib ütlevat kirjanik Quintilianus'e teade Praeneste murde lähedusest sabiini ja etruski keeleka⁷.

---

etruski keele küsimuses, lähtekoht edaspidistele etruski keele uurimistele (vt. P. Ducati arvustust ajakirjas „Historia, Studi storici per l'antichità classica“, III, 1929, lk. 143 jj.); A. Akerström, Studien über die etruskischen Gräber, Lund 1934 — fundamentaalne teos etruski haudade, eriti kamberhaudade alalt, väga täpse ja rikkaliku andmestikuga (vt. F. N. Pryce'i arvustust ajakirjas „Journal of Roman Studies“, XXV, 1935, lk. 245 jj.); F. Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte, Berlin-Leipzig 1929 — tähtis teos, kaitseb väga edukalt teooriat etruskide transmariinest päritolust; Fr. Altheim, Epochen der römischen Geschichte, Frankfurt M. ääres 1934 — rida huvitavaid üldist laadi tähelepanekuid etruski kultuuri ja ta vahekorra kohta hellenismi ja roomlusega; vajab paiguti kriitilist suhtumist. — Olgu veel tähendatud, et itaallaste poolt on a. 1927 asutatud Firenze's eriline instituut „Istituto degli Studi Etruschi“, mille ülesandeks on soodustada etruskoloogilisi uurimisi nii Itaalias kui ka rahvusvahelises ulatuses, eriti sellekohase perioodilise organi „Studi Etruschi“ kaudu.

³ Th. Mommsen, *op. cit.*, I, lk. 116 jj.

⁴ K. O. Müller, *op. cit.*

⁵ Nii arvab näit. veel Ed. Meyer, et etruskide kultuuriolu olevat väga suurel määral kreeka olude otseseks koopiaks (Geschichte des Altertums, II, lk. 710 jj., Stuttgart 1893).

⁶ Vt. A. Maiuri, Historia IV, 1930, lk. 51 ja *ibid.* märkus 4 majnitud kirjandust.

⁷ Quint., institutio oratoria I 5, 56. — Praeneste kohta üldiselt vt. märkuses 1 nimetatud B. Nogara teoses lk. 21 (kasutan nii siin, kui ka edaspidi prantsuskeelset väljaannet „Les etrusques et leur civilisation“, Paris 1936, kuigi see pole laitmatu, sest itaaliakeelne algupärand on mulle kättesaamatu).

Raskemini on kindlaks määratav Rooma enda otsene vahekord etruskidega. Nimekate etruskoloogide poolt on väidetud, et Rooma linnana võlgnevat arvatavasti juba oma tekke ja esialgse kujunemise etruskidele. Isegi Rooma nime on tahetud tuletada, kuigi tähenduse suhtes mitte üksmeelselt, etruski keelest. Kolme rooma tribus'e nimed *Tities*, *Ramnes* ja *Luceres* olevat laenatud etruskidelt ning etruski mõju tõestavat peale muu arheoloogilised allikad, eriti etruski ehituskunsti normide kohaselt rajatud Jupiter Optimus Maximus'e tempel Kapitooliumil ja Servius Tullius'e aega tagasiulatuv Carcer Mamertinus⁸.

Kindlal kujul võime siiski kõnelda vaid etruski dünastia valitsusest Roomas Tarquinius'te ajal⁹. Selle valitsusega kaasas käis arvatavasti ka väikesearvulise etruski valitseva klassi sissetoomine Rooma, ilma et seejuures oleks siiski teostatud immigratsiooni suuremas ulatuses. Latiinid säilitasid igatahes ka etruski valitsuse ajal oma rahvuse ja samuti oma keele, nagu seda tõendavad epigraafilised leiud VI sajandist e. Kr.¹⁰.

Sellele ülevaatele etruski kultuuri levikualadest oleks veel lisandada niipalju, et primaarseks alaks, mis moodustas lähtekoha kõnesoleva kultuuri levimisel oli Etruuria maakond, praegune Toskaana. Siit siis suundus etruskide ekspansioon osalt põhja poole Po ümburuse ja osalt, riivates Latium'i, lõuna poole Kampaaniasse¹¹.

Tekib küsimus, kust ja millal olid etruskid tulnud Etruuriasse. Vastuse otsimine sellele küsimusele viib meid etruskoloogia ühe kardinaalseima probleemi juurde, mille lahendamine, kui see osutuks võimalikuks, omaks küllaltki suurt tähtsust etruski kultuuri probleemistiku kohta üldse.

Küsimust on debateeritud juba antiikajal, kusjuures üksteise

⁸ Vt. P. Ducati, *op. cit.*, II, lk. 5 jj.

⁹ Tarquinius'te vahel asetsev Servius Tullius'e valitsusaeg tuleb käesolevast seosest eraldada; sest kuigi seda väidab keiser Claudius oma Lyon'i raidkirjas säilinud kõnes ja kuigi Claudius'e eeskuju järgib rida uuemagi aja teadlasi, saab siiski vaevalt pidada Servius Tullius't etruskiks, vaid tuleb temas pigemini näha, nagu seda osutab juba ta nimi, latiini. Küsimuse kohta vt. H. Last, Cambridge Ancient History, VII, 1928, lk. 391.

¹⁰ Mõeldud on siin eeskätt nn. *lapis niger*'it, mis tõenäoselt kuulub VI sajandisse e. Kr.; tekst on välja antud H. Dessau poolt raidkirjade kogus „Inscriptiones Latinae Selectae“, nr. 4913; uusim käsitlus F. Leiferi ja E. Goldmann'i poolt ajakirjas „Klio“, Supplementband XXVII, 1932. — Rooma vahekorrast etruski kultuuriga annab hea üldise ülevaate Fr. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, lk. 110 jj., Frankfurt M. ä. 1934.

¹¹ Siin-nimetatud levikualadega peame kindlasti piirduma ja tuleb hoiduda Schulten'i teooriast, mille järgi etruskid (Schulten'i järgi türseenid) olevat elanud mitte ainult kogu Vahemere, vaid osalt isegi Atlandi ookeani rannikul; vt. A. d. Schulten, *Die Etrusker in Spanien* (ajakirjas „Klio“, V, 1930, lk. 365—432).

vastu seisid kaks teesi: ühe järgi, mille autoriks on Herodotos, olid etruskid Itaaliasse sisse rännanud, kuna teise teesi järgi, mida esinab Dionysios Halikarnassosest, nad olid autohtoonid¹². Ka nüüdisaja teadus pole ses küsimuses väga oluliselt edasi jõudnud, sest mainitud teeside ümber vaieldakse praegugi.

Siinkohal tohiksime etruskide päritolu küsimuse vaatlemisel piiruda kolme tähtsama teooriaga. Alustame nn. transmariinse teooriaga, mille isaks on Herodotos ja mis, vastates tõenäoselt kõige enam tõeludele, on leidnud ikka rohkem pooldajaid viimasel ajal. Selle teooria järgi on etruskid (kreeka terminoloogia järgi türreenid) sisse rännanud Itaaliasse umb. a. 1000—800 e. Kr., tulles merd mööda Väike-Aasiast (Herodotos'e järgi Lüüdiast) ja asudes elama Etruuriasse. Teooria põhjenduseks on toodud peamiselt järgmisi argumente: a) Etruski kunstis, eriti vaasimaalis, võib tähele panna Egeuse mere piirkonna mõjustusi; b) nn. *disciplina etrusca*'s, s. t. etruskide usundilise ja riikliku elu korralduste ja õpetuste kompleksis leidub mõjusid, mille lähtekohaks võib põhjendatult pidada maa-ala Väike-Aasiast kuni Baabülonini; c) tuntud Lemnose steel (leitud a. 1885) sisaldab raidkirju VII sajandist e. Kr., mis oma keeleliselt iseloomult langevad ühte etruski raidkirjadega; see asjaolu tõenäoselt kõneleb etruskide olemasolust tol ajal Egeuse meres¹³. Nagu öeldud, on transmariinse päritolu teooria leidnud viimasel ajal üha suurenevat poolehoidu, eriti arheoloogide, aga samuti ka mõnede nimekate lingvistide juures¹⁴.

Sisserändajaiks peab etruske ka nn. kontinentaalse päritolu teooria, mille järgi aga etruskid olevat jõudnud Itaaliasse mitte mere kaudu, vaid maad mööda, tulles põhjast. Keeldudes omistamast eelmise teooria argumentidele otsustavat tähendust toetuvad kontinentaalse teooria pooldajad eeskätt Titus Livius'e vastavale teatele tema ajaloo V raamatus (peatükk 33), mille järgi etruskid olevat varemini elanud Alpides ja sealt tulnud Etruuriasse. See teooria on endale tuge otsinud muuseum etruski rahva etruskikeelsest nimest *Rasenna*, mis olevat suguluses *Raeti* nimega, seega rahvuse nimega, kes elas Alpides. Ometi tunduvad selle teooria põhjendused nõrgematena kui eelmise omad. Eriti ei taha paika pidada argumentee-

¹² Vt. Herodot., *Histor.* I, 94 ja Dionys. Hal., *Antiquitates Romanae* I, 26 jj., 30.

¹³ Välja antud G. Cousin'i ja F. Dürrbach'i poolt ajakirjas „Bulletin de correspondance hellénique“, X, 1886, lk. 1 jj. Mõõtuandev väljaanne on nüüd: E. Nachmanson, *Die vorgriechischen Inschriften von Lemnos* (ajakirjas „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts“, Athenische Abteilung, XXXIII, 1908, lk. 47 jj.). Vrd. ka G. Karo, *Die „tyrsenische“ Stele von Lemnos* (*ibid.*, lk. 65 jj.).

¹⁴ Nimetatud olgu siin P. Kretschmer; vt. tema artiklit „Sprache“ A. Gercke ja Ed. Norden'i käsiraamatus „Einleitung in die Altertumswissenschaft“, I, 1927 (3. tr.), lk. 107.

rimine Livius'ega, sest vastav teade käib küll etruskide kohta, kuid üsna tõenäoselt ainult nende etruskide kohta, kes olid sattunud Alpidesse IV sajandi alguses, põgenedes gallialaste pealetungi eest.

Viimaseil aastail on siiski hakanud mõnevõrra pinda võitma, tänu eeskätt itaalia lingvistide, nagu Trombetti, Devoto jt. töödele, ka nn. autohtoonsuse teooria. Selle järgi tuleb etruskes näha rahvust, kelle esivanemad olid asunud elama Etruuriasse juba väga vanal ajal, võib-olla juba neoliitikumi ajastul (kuni III millenniumini e. Kr.), nii et neid võib seetõttu pidada autohtonideks relatiivses mõttes. Etruskid kuulusid seega nn. „Vahemere rahvusse“, kes olevat elanud Itaalias enne indoeurooplasi ja seal paiguti pidevalt püsinud ajaloolise ajani. Lingvistiliselt seisukohalt näib see teooria olevat laitmatu, kuid vastuväiteid on tehtud arheoloogide poolt, sest näib olevat võimatu eeldada ühe ja sama rahvuse lakkamatut olemist Etruurias nii vanust ajast alates¹⁵.

Ühtki praegu olemasolevaist etruskide päritolu teooriaist ei saa siiski pidada lõplikuks, ning paistab, et küsimus polegi võib-olla lahendatav nende andmete põhjal, mida teadus praegu kasutab. Etruskide kultuuri käsitlemisel annab see negatiivne olukord end igatahes paiguti raskendavalt tunda, sest me omaksime siin paremaid võimalusi, kui lähtekohad oleksid kindlad. Seda puudust tuleb veel eriti kahetseda seetõttu, et ka meie allikad — nendeks on esijoones antiikkirjanikkude vastavad teated ja arheoloogilised andmed — pole sageli kaugeltki küllaldased, et võimaldada üksikasjalisemat tungimist kõnesoleva kultuuri probleemesse. Sellele vaatamata on etruski kultuuri üldpilt siiski enam-vähem jälgitav ja me asume nüüd selle lähemale vaatlemisele.

Fikseerigem kõigepealt käsitletava kultuuri välised, majanduslikud alused, milledeks olid põlluharimine, tööstus ja kaubandus.

Et etruskid olid agrikoolne rahvas, see on tõestatud nii antiikkirjanikkude vastavate avalduste¹⁶ kui ka mõningate teadete ga etruski kultuse alalt¹⁷. Peamiseks tegelusalaks oli siin teraviljakasvatus, mida viljeldi legendikel ja jõeorgudes, kuna mäenõlvakuil kasvatati oliive ja viinamarju. Tähtsaks alaks oli ka lina-

¹⁵ Hea üksikasjalise ülevaate etruskide päritolu probleemistikust annab nüüd märkuses 1 mainitud P. D u c a t i värske raamat „Le problème étrusque“. Ducati'l endal on seejuures oma teooria, mille järgi etruskide rahvus olevat tekkinud kahe rahva kokkusulamise tagajärjel; nendeks olevat olnud ühelt poolt põhjast sisserännanud umbrid, kes olnud Villanova kultuuri kandjad, ja teiselt poolt kolonistid Väike-Aasiast — türreenid, kes seltsinud umbritega.

¹⁶ Vt. näit. Livius, XXVIII, 45, 14 jj.; Varro, Rer. rust. I, I, 44, 1; cf. ka Plinius, Hist. nat. XVIII, 12, 66.

¹⁷ Vt. näit. Cicero teoses „De divinatione“ (II, 23) säilinud müüti jumal Tages'est, kes maailma sündis mullapangast, omades seejuures noormehe välimust, kuid raua tarkust.

kasvatus. Peale selle on meile säilinud teateid karja-, eriti lamba- kasvatusest ja seoses sellega villatööstusest¹⁸.

Kuid etruskid kasutasid intensiivselt ka nende asukohtades leiduvaid loodusvarasid. Siin tuleks eriti mainida nende raua- ja vase- tööstust, mille keskuseks oli Populonia linn Elba saare vastas, kust saadi peamiselt toorrauda, kuna vaske leidis ka Etruuria mandril. Peale selle tuleb märkida samuti pronksitööstust, mis eeldas vajadust tina järelle ja selle sissevedu, oma maal puudumise tõttu, Briti saarestikust, arvatavasti Gallia kaudu. Kõigil neil tööstusala- del töötati mitte ainult oma tarvete rahuldamiseks, vaid veel roh- kem ekspordi huvides. On märkimisväärne, et etruskide valmis- tatud mitmesugused pronksesemed olid otsitud ja hinnatud isegi V sajandi Ateenas. Nimetada tuleb veel nende tooteid vääris- metallide ja osalt vaasitööstusegi alalt. Eriti on imeteldud arheo- loogiliste leidude puhul etruski filigraantöid, mis alal nad on olnud suutelised võistleva kõigi aegade parimate saavutistega. Keraa- mika alal igatahes ei küüni nende tooted küll üldiselt ei vastupida- vuselt ega koloriidi värskuselt Attika vaasitööstuse tasemeni, kuid siingi on nad saavutanud silmapaistvaid tagajärgi nn. *bucchero-* tüüpi terrakotadega¹⁹.

Kuivõrra ulatuslik oli veel isegi III sajandil e. Kr. põllunduslik ja tööstuslik tootmine Etruurias, selle kohta annab kujuka pildi Livius oma kirjelduses (XXVIII, 45, 14 jj.) noist, nagu osutavad vas- tavad arvud, ulatuslikest kohustusist, millised a. 205 Scipio sõjaväe varustamisel Aafrika retke puhul endile vabatahtlikult võtsid etruski tähtsamad linnad: Caere annab varustist vilja ja mitmesuguste toidu- ainete näol; Populonia varustab rauaga; Tarquinii annab linast riidet purjede jaoks; Volaterrae — vilja, nagu Caere'gi ja peale selle laevade ehitamisel vajalikku vaha ja vaiku; Arretium — mitmesuguseid relvi ja metallist tarberiistu; viimati Perusia, Clusium ja Rusellae — puitu ja toiduaineid.

On arusaadav, et niivõrra arenenud põllunduse ja tööstusega rööbiti pidid etruskid arendama ka ulatuslikku kaubandust. Ja tõe- poolest, meile on säilinud andmeid, mis seda oletust kinnitavad. Küsimuse lähemal vaatlemisel ilmnevad seejuures kaks kaubandus-liku liiklemise ala: a) Itaalia poolsaare rahvad ja b) Vahemere rahvad väljaspool Itaaliat. Mis puutub viimastesse, siis olgu kõige- pealt nimetatud foiniiklased, kelledega etruskidel on olnud, nagu tõendavad arheoloogilised leiud, väga elavaid kaubandussuhteid vane- mal ajal, kuni VIII sajandi lõpuni e. Kr. Hiljemini on need suhted

¹⁸ Üksikasjalisemalt P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 151 jj., ja B. Nogara, *op. cit.*, lk. 43 jj.

¹⁹ Üksikasjade kohta vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 49 jj., ja P. Ducati, *op. cit.*, I, lk. 149 jj.

jätkunud samutigi foiniiklaste asumaaga Aafrikas — Kartaagoga, kusjuures kaubandusliku vahekorraga liitus teatavasti ka poliitiline, mis oli sihitud etruskide ja Kartaago ühise vastase — Rooma vastu. VI sajandist alates tuleb etruskide kaubandusliku partnerina nimetada ka helleneid, alul joonlasi, eriti Fokaiat, ja hiljemini Ateenat. Kuivõrra ulatuslik oli Ateena keraamika toodete eksport Etruuriasse, tõendab ilmsesti juba see asjaolu, et meie teated attika vaasimaalist VI sajandil baseeruvad väga suurel määral just Etruurias tehtud leidudel. Siiski, pärast Cumae lahingut (a. 474) katkevad, või vähemalt lõdveneivad tublisti sidemed Kreekaga, ja siitpeale peab Etruuria tahtes või tahtmata korraldama oma kaubandussuhteid esijoones Roomaga. Eri lehekülje moodustab seejuures Etruuria hilisemate kaubandussuhete arengus vahekord gallialastega; muide oli see IV ja III sajandil intensiivne mitte ainult majanduslikul, vaid ka üldkultuurilisel alal, sest III sajandi kestel etruskiseeruvad gallialased, eriti tsiisalpiinses Gallias ja Pitseenumis, väga tugevasti nii oma tsiivil- kui ka militaarse elu korralduses²⁰.

Arendades põllundust, tööstust ja kaubandust, omasid etruskid seega vajalikke väliseid eeldusi iseseisvaks kultuurieluks nii riiklikul kui teistel aladel. Me siirdumegi nüüd etruskide riikliku elu vaatlemisele.

Meie teated piirduvad ses küsimuses küll ainult Etruuria maa-alaga; on siiski põhjust oletada, et olukord polnud teissugune ka Po ümbruse ja Kampaania etruskidel, kelledele seega on võimalik üle kanda kõike seda, mida me teame etruskide riiklikust korraldusest Etruurias. Viimane oli rajatud föderatiivsele põhimõttele. Etruskide riiklikuks organisatsiooniks oli nimelt 12 tähtsama Etruuria linna konföderatsioon, või pigemini, nagu öeldakse antiikaja allikais, 12 lukumoonia ehk 12 rahva konföderatsioon — *duodecim populi Etruriae*²¹. Seejuures väärib tähelepanu, et etruskide riikliku organisatsiooni postulaadiks oli vabaduse ja sõltumatuse idee: ükski 12-st konföderatsiooni kuuluvaist lukumooniaist ei omanud ülekaalu võrreldes teistega. Ühiseks sidemeks, mis organisatsiooni koos hoidis, olid seepärast eeskätt ühine keel, ühised kombed, ühine usund ja selle riitused, eriti just usund.

12 lukumoonia ühiseks keskuseks oli etruskide tähtsama jumala Voltumna (*deus Etruriae princeps*) tempel — *fanum Voltumnae*, mis asetses Lõuna-Etruurias, võib-olla Tarquinii linnas, ja kus peeti vähemalt üks kord aastas konföderatsiooni koosolekuid. Need kokkutulekud *fanum Voltumnae* juures, mida muide on võrreldud kreeka

²⁰ Üksikasjade kohta vt. P. D u c a t i, *op. cit.*, I, lk. 153 jj., kus leidub teateid ka etruski rahamite kohta. Vrd. ka B. N o g a r a, *op. cit.*, lk. 54 jj.

²¹ Sõnaga „populus“ on lukumoonia tähendust kindlasti paremini tõlgendatud, sest ühe lukumoonia maa-alal leidis tavaliselt pealinna kõrval teisigi linnu, milledest mõned võisid olla pealinnast suuremadki.

Olümpia-mängudega, taotlesid eeskätt üldrahvuslikke ja usundilisi, osalt ka poliitilisi ja majanduslikke eesmärke.

Kuivõrra iseseisvad olid üksikud lukumooniad, selle kohta leidub huvitavaid teateid Livius'el (IV, 17 jj.). Kui a. 438 e. Kr. Rooma koloonia Fidenae tõstis mässu oma emalinna vastu, toetas teda etruski linn Veii. Hiljemini aga, kui Fidenae oli vallutatud Rooma poolt, tekkis Veii'l raskusi ja ta pöördus abi saamiseks Rooma vastu konföderatsiooni poole. See abipalve lükati aga tagasi, ja nimelt põhjusel, et Veii oli alustanud aktsiooni Rooma vastu iseseisvalt, ilma konföderatsioonilt nõu küsimata. Alles a. 431 muudeti nähtavasti seda otsust ses mõttes, et konföderatsiooni üksikuile liikmeile anti vabadus talitada abiandmise küsimuses oma suva järgi. Edaspidi aga, kui need liikmed, kes olid otsustanud abi anda, sellest loobusid, otsis Veii abi väljastpoolt konföderatsiooni ja saigi seda sealt. Sellest kõigest nähtub, et isegi nii ulatusliku tähtsusega küsimusis, nagu seda on sõjapidamine, võisid üksikud lukumooniad talitada iseseisvalt, igatahes siis ka individuaalselt vastutust kandes. Ühe liikme poolt peetav sõda ei haaranud seega konföderatsiooni kui niisugust; ning kui viimase piirkonnas polnud võimalik leida sõjaliitlasi, võidi neid otsida ka väljastpoolt. Teiselt poolt peab tähendama, et kuigi sidemed konföderatsiooni liikmete vahel olid võrdlemisi lödvad, püsis siiski nende vahel teatav moraalne ühtekuuluvustunne, milline, nagu ülal tähendatud, oli tingitud ühise keele, ühiste kommete ja ühise usundi olemasolust. Tohiks nimelt olla sümptomaatiline, et säilinud allikais ei leidu teateid lukumooniate omavahelistest sõjalistest konfliktidest. Ei konföderatsioon säärana ega ka selle üksikud liikmed ei intervenueerinud isegi neil juhtudel, kui mõnes lukumoonias pandi revolutsioonilisel teel kehtima säärane valitsusvorm, mis oli vastuolus teiste lukumooniate riigikorraga.

Riigikord oli alul kõigis lukumooniais monarhistlik. Lukumoonia eesotsas seisis monarh — kuningas, kes oli valitud kõrgemast aristokraatiast ja töötas tihedas kontaktis viimasega. Võib isegi öelda, et riigikord oli monarhistlik vaid näiliselt, tõeliselt aga oligarhiline, sest tegelik valitsemine oli eri lukumooniais koondatud lukumoonia-nõukogusse (senatisse), mis koosnes mainitud aristokraatia esindajaist — neist, keda rooma allikad nimetavad *principes*. Nii võis üleminek vabariiklikule korrale Etruurias teostuda ilma suuremate vapustusteta. Me teamegi, et V sajandi lõpuks moodustasid *fanum Voltumnae* konföderatsiooni peamiselt — muidugi aristokraatlikud — vabariigid.

Poliitilise korraga on kokkukõlas Etruuria sotsiaalne diferentsiatsioon. Ülema, valitseva klassi kõrval, kellele kuulus poliitilise võimu kõrval samuti majanduslik, elas lihtrahvas — pleebis, kes oli valitseva klassiga klientelvahekorras ja kelle peamiseks

tegevusalaks oli oma isandaile kuuluva maa harimine. Tõenäoselt esines pleebsi kõrval ka pärisorjade klass, mis koosnes majateeni- jaist, muusikantidest, tantsijaist, atleetidest jne. Aja jooksul tekkis viimati valitseva klassi ja pleebsi vahele ka kodanlik keskklass; selle moodustasid plebeid, kes maaharimiselt olid siirdunud kaubanduse ja tööstuse alale, ja vabakslastud orjad. Et see keskklass nõudis endale, nagu mujalgi antiikses maailmas, poliitilisi õigusi, siis oli arvatavasti ta aegapidi toimuva tõusuga osaliselt põhjustatud ka ülaltähen- datud üleminek monarhialt vabariiklikule korrale üksikuis luku- mooniais²².

Nagu nägime, leidub etruskide föderatiivses korralduses teatavaid vabaduse ja sõltumatuse momente. Sama on kehtiv ka nende perekondliku elu korralduse kohta. Nimelt pakub siin huvi etruski naiste seisundi küsimus. Bachofen'ist alates on teatavasti olnud viisiks kõnelda etruski matriarhaadist²³, kusjuures aluseks on olnud ühelt poolt etruski raidkirjalised tekstid, teiselt poolt mõningad andmed etruski mütoloogiast. Nimelt on etruski hauaraidkirjadele omane tea- tav iseärasus, mida ei leidu ei Kreekas ega Roomas koos muu Itaaliaga: surnu päritolu nimetamine ema järgi. Seejuures esineb ühte- des tekstides surnu isa nimetuse kõrval ühtlasi ema nimetus; teistes aga on ema nimetatud üksi, ilma et isa üldse mainitaks²⁴. Mis puu- tub mütoloogilistesse andmetesse, siis on etruskidel näit. olemas niisugune kuju, nagu heeros Erulus, Feronia poeg, kes seega on metronüümilist päritolu²⁵. Sellest kõigest ongi järeldatud, et etrus- kel olevat ema moodustanud perekonna tuuma, mispärast teda sageli mainitigi üksi, ilma isata. Ometi peab tähendama, et praegu meie käsutuses olevaist andmeist ei näi piisavat niisuguse järelduse tege- miseks, veel vähem siis matriarhaadi-teesi püstitamiseks. Sest kuigi ema nime nimetamine etruskide nomenklatuuris osutab see- sugusele kombele, mida ei tunta ei Roomas ega Kreekas, tuleb siiski silmas pidada, et ema nimi esineb mainitud hauaraidkirjades teisel kohal, seega isa nime järel. Juba see asjaolu üksi on vastu- olus igasuguste oletustega etruski matriarhaadist. Oluline on veel asjaolu, et etruski nomenklatuuris kannab poeg isa, mitte aga ema sugukonnanime²⁶. Seepärast ei peaks ka lubatav olema väita, nagu

²² Etruskide riikliku ja sotsiaalse korra üksikasjade kohta vt. P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 133 jj., ja B. Nogara, *op. cit.*, lk. 24 jj.

²³ Vt. J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, lk. 92, Stuttgart 1861 (2. tr. 1897 mulle kättesaamatu) ja sama autori „Die Sage von Tanaquil“, Heidelberg 1870 (*passim*).

²⁴ Üksikasjade kohta vt. K. O. Müller-Deecke, *op. cit.*, I, lk. 376 j.; J. Martha Daremberg-Saglio entsüklopeedias „Dictionnaire des antiquités grecques et romaines“ märksõna „Etrusci“ all, lk. 822.

²⁵ Vt. Fr. Altheim, *op. cit.*, lk. 237.

²⁶ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 204.

seada viimasel ajal on tehtud, et etruskidel moodustavat naine perekonna tuuma, kuna mees asetsevat isegi nagu väljaspool perekonda²⁷. Ja kui viimati paljudes, muide hilisemasse aega kuuluvais raidkirjuses, ema nimi esineb üksi, siis on sel puhul vististi õige oletus, et siin on tegu illegitiimsete lastega²⁸.

Heites seetõttu kõrvale põhjendamatud oletused etruski matiarhaadist või etruski naise määravast asendist perekondlikus elus, võime teiselt poolt siiski konstateerida tõsiasja, et etruski naised kasutasid palju suuremaid õigusi ja vabadusi kui kreeka ja rooma omad. Väärib nimelt tähelepanu nende osavõtt avalikust elust koos meestega, nagu sellest, muide sageli liialdvalt, kõnelevad antiikaja kirjanikud ja nagu seda tõendavad samuti vastavad kujutised etruski kunsti vallast: näeme etruski naist osa võtmas avalikest pidustusist ja mängudest, viibimas koos meestega sööminguil, teotsemas iseisvalt majanduslikul alal — ühe sõnaga, esinemas mehe väärilise ja võrdse partnerina. On kindel, et etruski naise positsioon oli tugevam isegi rooma naise omast; seega on ta nime mainimine hauaraidkirjades, millest jutt oli ülal, teatavas mõttes etruski perekondliku moraali tunnus. Ka Kreeka oma gūnaikeioni instituudiga, mida näit. iseloomustab nii kujukalt Euripides'e tuntud monoloog tragöödias „Medeia“ (v. 214 jj.), pakub meile ses suhtes teissugust pilti. Kust see erinevus etruskidel pärineb, ei ole täitsa selge. Võib-olla tuleb siin arvestada nn. „Vahemere kultuuri“ mõjustusi, mis kultuurist viimasel ajal teaduses nii palju kõneldakse, võib-olla on siin aga ka tegu mõningate Väike-Aasia olude kajastumisega, mis oletus sobiks hästi etruskide transmariinse päritolu teooriaga.

Etruski naise olukorrast öeldu põhjal võime etruskide perekonnaelu olusid pidada üldiselt soliidseiks²⁹. Sama ei saa siiski öelda nende riiklikust korraldusest, mis sisaldas, nagu nägime, teatavat koordinatsiooni puudust ja isegi mõningaid partikularismi tunnuseid. On tõenäone, et ainult naaberrahvaste nõrkuse eeldusel võisid etruskid riiklikult püsida. Kui aga see eeldus kadus Rooma tõusu tõttu, pidid nad taanduma ja taandusidki võrdlemisi lühikese aja kestel. Oma riikliku õitsengu ajal teostasid nad siiski tähtsa kultuurilise missiooni Itaalia ajaloos, eriti usundi ja kujutavate kunstide alal.

Kui vaadelda etruskide usundit, siis paistab kõigepealt silma selle väline, rituaalne külge. Võib-olla pole olnud teist vanaaja rahvast, kes säärase piinlikkuse ja täpsusega oleks püüdnud regu-

²⁷ Fr. Altheim, *op. cit.*, lk. 234 jj.

²⁸ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 204 j.

²⁹ Mõnede kreeka ja rooma kirjanikkude vastupidised teated etruski naiste lodevaist eluviisidest on küsitava väärtusega ja, kui üldse, on rakendatavad vaid etruski kultuuri langusaja kohta; vt. P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 170 jj.

leerida oma vahekorda jumalusega, nagu etruskid. Ohverdamised kindlate eeskirjade järgi ja ennustuste hankimine moodustasid usundiliste talituste peamise osa. Seejuures on kindel, et väga palju noist ohverdamis- ja ennustustalitustest, mida hiljemini praktiseeriti Roomas, pärineb etruskidelt. Eriti võib seda öelda haruspitsiiniist, s. o. ennustamistest ohvriloomade sisikonna vaatlemise põhjal³⁰.

Kahjuks ei tunne me vastavate allikate puudumise resp. mittemõistmise tõttu etruski usundi rituaalse külje kõiki üksikasju. Kui võrra see näit. oli täpsustatud, selle tunnistuseks on a. 1870 leitud nn. Piacenza maks. See pronksist raiutud lambamaksakujuline muinasese on jaotatud vastavate joonekestega 40 ossa, kusjuures igas osas on märgitud ühe etruski jumala nimi. Nii saame selle allika põhjal üsna üksikasjalise kujutluse etruski panteoni koosseisust ja ka sellest, kuidas ohvriloomade sisikonna vaatlemisel nähtavasti püüti kindlaks määrata iga üksiku jumala tahteavaldusi.

Mis üldiselt puutub etruski panteoni, siis leidub selles osalt jumalate nimesid, mis langevad ühte kreeka vastavate jumalate nimedega, osalt niisuguseid, mis meenutavad vana-rooma jumalate nimesid, ja osalt nimesid, mis on omapärast etruski päritolu³¹. Seoses öelduga pakub erilist huvi kreeka jumalanimede probleem. Etruskid olid VI sajandil, mil nad Tarquinius'ite ajal eriti lähedalt kokku puutusid Roomaga, juba tugevasti helleniseeritud³². See tõttu võisid nad etendada silmapaistvat vahendajaosa kreeka ja vana-rooma kultuuri vahel. Usundi alal näemegi, kui võrra otsustav oli paiguti see vahenduslik etruski mõju.

Järgmine näide tohiks anda praeguöeldu kohta selgitust. Vana-rooma jumalakäsituse põhiliseks iseärasuseks on peetud jumalate „immanentsust“ ja nende tegevuse avaldumist teatavates aktides, seega „aktualiteeti“. Nimelt polnud Ceres alguses roomlasele mitte too helde leivavilja annetaja, kelleks helleneile oli Demeter, vaid ainult too salapärane jõud, mis ilmneb seemne kasvus, ning seejuures ainult kasvus; jõuks, mis ilmneb seemne idanemises, oli Saturnus, ning õitsemises ilmnis Flora ja vilja valmimises Consus. Nii on roomlaste jumalus immanentne, kuid mitte substantiaalses mõttes, vaid, nagu tähendatud, sisaldub ta teatavais aktides, nagu seemne idanemine, kasvamine jne.

Sellesse primitiivsesse rooma jumalakäsitusse tõid etruskid põhilise pöörde rooma usundi „transsendentaliseerimisega“, nagu seda on nimetatud. Selgitame seda lähemalt. Immanentne jumalakäsitus

³⁰ Haruspitsiini kohta vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 88 jj., ja P. Ducati, *Etruria antica*, I, lk. 129 j.

³¹ Vt. P. Ducati, *op. cit.*, I, lk. 102 jj. ja Fr. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, I, lk. 38 jj., Berlin-Leipzig 1931.

³² Vt. Fr. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, lk. 41 ja mujal.

ei vaja templeid, mida antiikajal ju alati peeti jumala elupaigaks, sest viimaseks on selle käsituse puhul teatav loodusnähtus, milles jumal ilmneb. Edasi ei vajatud templeid ka jumalateenistuse paigana, sest selleks oli enamasti mõni püha hiis, nurm jne. Ja tõepoolest, vanim rooma usund ei tundnud templeid; neid hakati ehitama alles VI sajandil etruskide eeskujul ja mõjustusel. Kui aga jumala asukohaks oli tempel, siis võis sel juhul olla tegu vaid transtsendentselt mõeldud jumalaga; veel suuremal määral käib see skulptuuris kujutatud antropomorfse jumala kohta. Kuid ka jumalakujude valmistamist olid roomlased õppinud etruskidelt, kes tol ajal, nagu tähendatud, olid tugevasti helleniseeritud ja kes ühtlasi olid omandanud helleneilt transtsendentse jumalakäsituse. See üleminek immanentsele jumalakäsitusele transtsendentsele oli suurimaid murranguid rooma usundi ajaloos. Tundub, et on õige, kui on tähendatud, et isegi siirdumine kristlusele oli põhimõtteliselt vähem järsk, sest Marcus Aurelius'e usundis leidub ikkagi vahendusmomente kristlusega, kuna sääraseid pole olemas Jupiter-välgu ja Jupiter'i kui välkudeheitja vahel.

Käesolevate ridade ülesandeks pole jälgida tolle kriisi arengut, mille endaga kaasa tõi vana-rooma usundisse uus transtsendentne käsitus. Praegu-esitatud näitega on vaid tahetud, nagu öeldud, põhjendada, kuivõrra ulatuslik oli üksikuil juhtumeil etruskide kui vahendajate osa hellenite ja roomlaste kultuuri vahel³³.

Usundi alal võib konstateerida teisigi mõjustusi, mis etruskidelt ulatusid Rooma. Olgu veel näitena juhitud tähelepanu rooma sakraalõigusele, mis alal Rooma sõltuvus etruskest tohiks olla vastuvaieldamatu. Esiletõstmist väärib — last, not least — ühtlasi asjaolu, et tuntud Kapitooliumi triaad, mille koosseisu kuuluvad Jupiter, Juno ja Minerva, triaad, millel on olnud rooma usundi ajaloos eriti suur tähtsus, on vististi küll samuti etruski päritolu³⁴.

Antiikaja allikad, mis toovad teateid etruski usundist, rõhutavad eriti selle välist, rituaalset külge; ning tõepoolest võib etruskidele ses suhtes ette heita teatavat välispidisust, formalismi, isegi pedantsust. Ometi pole me õigustatud arvama, nagu oleksid etruski usundis puudunud sisulised momendid üldse. Ei tohi unustada, et kogu komplitseeritud etruski rituaal oli olemas ikkagi selleks, et teenida üht

³³ Vanima rooma usundi immanentse iseloomu avastas esimesena kuulusteadlane prof. T. Zielinski; vt. tema artiklis „Rom und seine Gottheit“ ajakirjas „Beilage zur Allgemeinen Zeitung“, München 1903, nr. 37—39 (ära trükitud ka ta koguteoses „Iresione“, II, lk. 111—145, Leopoli 1936). Samalaadsed tulemused esinevad ka K. Latte artiklis „Über eine Eigentümlichkeit der altitalischen Gottesvorstellung“ ajakirjas „Archiv für Religionswissenschaft“, XXIV, 1926, lk. 244 jj.; Latte'le on aga Zielinski artikkel jäänud teadmatuks.

³⁴ Vt. T. Zielinski, Iresione, II, lk. 462 j.; vrd. P. Ducati, Etruria antica, I, lk. 97 j.

suurt sisulist eesmärki — õndsas elu saavutamist pärast surma³⁵. Ka ei puudunud etruskide usundil eetilised alused. Etruski seinamaalides leidub nimelt kujutisi, kus teatud korral ollakse seatud valiku ette hea ja kurja vahel; sel puhul on väga autoriteetselt poolt väidetud, et hea ja kurja käsituses olevat etruskid kõigest vanaaja rahvastest jõudnud kristlusele kõige lähemale³⁶. Kui see on nõnda, siis võib loota, et teaduslik uurimistöö avastab tulevikus veel mõndagi etruski usundi suhtes, mida me praegu ei tea, ja mitte ainult ta väliselt, rituaalselt alalt, kus meie teadmised on veel osalt puudulikud, vaid ka ta sisulise külje kohta. Suurema selguse saavutamine kogu *disciplina Etrusca* suhtes omaks seejuures tähtsust mitte ainult etruski usundi kohta, vaid ühtlasi usundiajaloo kohta suuremas ulatuses, sest juba nüüd on tähele pandud, et Rooma kaudu on mõningaid etruski elemente tunginud ka Uus-Euroopa usundiellu³⁷.

Teiseks alaks, kus etruskid on tugevasti mõjutanud Roomat ja Rooma kaudu Uus-Euroopat, on kujutav kunst. Me käsitleme viimasega seoses olevaid küsimusi tavalise skeemi järgi: arhitektuur, skulptuur ja maalikunst³⁸.

Lähtekohaks etruski arhitektuuri käsitlemisel on olnud etruskide hauaehitised, mis teadus on avastanud Etruuria maa-alal, sest teisi etruskide ehitisi on säilinud vaid vähesel määral. Siin paistavad eriti silma kaar-, võlv- ja kuplikujulised ehitised. Teiselt poolt teame aga, et pärastine Rooma arhitektuur on tugev just mainitud ehitiste alal. Tekib seega küsimus, kes on olnud roomlaste õpetajad ja innustajad kõnesolevate ehitistüüpide alal. Vastuse andmisel ei saa kahelda, et nendeks olid etruskid. Seda on tõendanud nii mainitud tüüpide arengu uurimised Itaalia pinnal kui ka asjaolu, et klassiline kreeka kunst ju neid tüüpe ei tunne. Seega on siis siin tegu etruski kultuuri ühe väärtuslikuma lisandiga Euroopa kultuurile. Isegi kui oletada, et etruskid olid arhitektuuri alal omakord mõjustatud idamaadest, mis siiski pole täitsa kindel³⁹, on ka siis see lisand erakordselt suur, sest etruski arhitektuur tähendab ju niisugusel korral ikkagi teatava arengu algust, mida lõpuks kroonivad säärased ehitised nagu Rooma Panteon, Caracalla termid ja Hagia Sophia tempel Konstantinoopolis.

³⁵ Vrd. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 117.

³⁶ Vt. T. Zielinski, *L'elemento etico nell' escatologia etrusca*, ajakirjas „Studi e materiali di storia delle religioni“, IV, 1928, lk. 192 jj.; ära trükitud ka koguteoses „Iresione“, II, lk. 382 jj.

³⁷ B. Nogara, *op. cit.*, lk. 113 jj.

³⁸ Heaks orienteerivaks teoseks etruski kunsti alalt, mis arvestab uuema aja uurimusi, on P. Ducati ja G. Q. Giglioli teos „Storia dell' arte etrusca“, Firenze 1927; peale selle B. Nogara, *op. cit.*, ja P. Ducati, *Etruria antica* (vastavad osad).

³⁹ Vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 177 j., kelle arvates etruskid on kõnesolevaid tüüpe arendanud iseseisvalt.

Suur on samuti olnud etruskide osatähtsus Euroopa skulptuuri arengus. Selleski küsimuses piirdume vaid tähtsamate üldasjade esitamise, seda enam, et paljud üksikasjad, mis on seoses etruski skulptuuri probleemidega, on teaduses veel selgitamata.

Me eristame etruski skulptuuri arengus kaks perioodi: a) kuni V sajandi alguseni ja b) V sajandi algusest kuni I sajandini e. Kr. Materjaliks, mida etruski kujurid tarvitasid, on peamiselt olnud pronks ja terrakota, kuna marmor on jäänud tundmatuks. Esimest perioodi iseloomustavad veel mõningad orientaalsed, arvatavasti Jooniast pärinevad mõjud, kuna teises võib juba tähele panna kokkupuuteid kreeka klassilise kunstiga. Tuntuimatest esimese perioodi teostest olgu siin juhitud tähelepanu vaid kahele: Kapitooliumi emahundile ja Arretiumi kimäärile⁴⁰, kuna teise perioodi teostest olgu mainitud kõnemees Aulus Metellius'e kuju⁴¹. Vaadeldes neid kujusid ei saa neile keelata iseseisvat väärtust nii käsitluse kui ka ekspressiooni mõttes. On tegu tähtteostega, mis teeksid au ka igale teisele rahvale. Seejuures on etruski skulptuuri mõju hilisemaile aegadele vastuvaieldamatu tõsiasi. Näiteks on Arretiumi kimäärile tagasiviidavad mitmed noist monstumeist, mis ehivad pärastise Euroopa keskaegseid katedraale; samuti on konstateeritud etruski skulptuuri mõjusid kesk- ja renessansiaja bareljeefides, paiguti ka portreekunstis ja mujal⁴².

Vähem oleme informeeritud etruski maalikunstist ja selle edaspidistest mõjudest. Selle asjaolu põhjus on sama, mis kehtib ka kreeka maalikunsti suhtes, nimelt maali nõrkus vastupanu aja hävitustööle. Seega on meie ainsaks allikaks etruski maalikunsti alal esiteks etruski vaasid, millele iseloomustus on juba antud eespool (lk. 126) ja teiseks Etruuria haudades avastatud seinamaalid. See materjal ei ole küllaldane selleks, et võimaldada ulatuslikumat iseloomustust. Siiski on sellest hoolimata võidud leida keskaja maalides kajastusi etruski maalikunstist⁴³.

Üldiselt on etruski kunsti kohta õigusega öeldud, et see ei küüni klassilise kreeka kunsti selgete kontuuride ja pretsisioonini, mis kuidagi tuhmuvad, kui Etruuria jäljendab Hellast. Siiski võib teiselt poolt öelda, et juhtumeil, mil etruski kunstnikud on järginud iseenda inspiratsiooni, on nad jõudnud saavutisteni, milledest mõnigi, nagu nägime, on olnud püsiva väärtusega.

Nagu näeme, leidub etruski kultuuri küsimuste alal rida probleeme ja lahtisi küsimusi, millede lahendamine pole seni olnud võimalik. Lisaks eespool-käsiteldule olgu veel juhitud tähelepanu etruski kirjanduse probleemile. Asi seisneb selles, et me ei teagi kindlasti, kas etruskidel oli oma kirjandus või polnud neil seda. Õieti peaks ju arvama, et rahvas, kes võis saavutada püsivat edu kujutava kunsti

⁴⁰ Mõlemad reprodutseeritud B. Nogara'l, *op. cit.*, tahvel XXVI.

⁴¹ Reprodutseeritud *ibid.*, tahvel XXVIII.

⁴² Üksikasjade kohta vt. B. Nogara, *op. cit.*, lk. 191 jj.

⁴³ Vt. lähemalt B. Nogara, *op. cit.*, lk. 197 j.

alal, ei oleks võinud olla täitsa võimetu kirjandusliku loomingu suhtes. Ja ometi paistab, et etruskid ei omanud kirjandust, mis seda nime vääriks⁴⁴.

Nii selle kui nii mõnegi teise probleemi kohta on loodetud saada selgust etruski kirjalistelt mälestistelt, mida meile on säilinud, valdavas enamikus küll väga lühidaid ja peamiselt nimesid sisaldavaid, 10 000 ümber. Kahjuks ei mõista aga praegu veel keegi kõnesolevate tekstide täpset sisu, kuigi tähestiku läheduse tõttu kreeka tähestikuga nende lugemine ei tekita erilisi raskusi. Need kaks meetodit, mida on rakendatud nende dešifreerimiseks, etümoloogiline ja induktiivne meetod⁴⁵, ei ole seni veel võimaldanud niisuguste tulemuste saavutamist, millede suhtes valitseks üksmeel. Kujukaks näiteks on siin tuntud Agrami muumia tekst, nn. *liber linteus*, mille sisu kohta küll niipalju näib olevat selgunud, et on tegu usundilise tekstiga, kuid mille lähemal interpreteerimisel siiski pole saavutanud üksmeelt ei induktiivse meetodi pooldajad omavahel ega ka etümoloogilise meetodi pooldajad omavahel⁴⁶. Küsimuse nii olles on ka lahtine etruskide tõulise kuuluvuse küsimus, mille ümber juba kauemat aega on olnud vaidlusi⁴⁷. Igatahes pole kindel, et nad oleksid olnud indoeurooplased.

Nagu etruskide päritolu küsimuse, nii paistab ka nende keele dešifreerimise küsimuse suhtes tekkivat kahtlusi, kas lahendus on üldse võimalik nende andmete põhjal, mida teadus praegu kasutab⁴⁸. Kui see nii on, siis jääb üle vaid loota, et leitakse uusi materjale, eriti mõne bilingvilise teksti näol, mis lahenduse siiski võimaldaksid. Etruski kultuuri probleemide käsitlemisel oleks sellest kindlasti tulu ning võib põhjendatult loota, et siis osutuks võimalikuks esitada sellest kultuurist palju täielikumat ja mitmekülgsemat ülevaadet kui seda on tehtud käesolevas, muide kokkusurutud, artiklis.

P. Haliste.

Etruscan Culture in the Light of Modern Knowledge.

Summary.

In the present article the author has set himself the task of briefly acquainting Estonian historical circles with the most important facts of Etruscan culture in the light of modern knowledge.

⁴⁴ Küsimuse kohta vt. lähemalt Fr. Altheim, *Epochen der römischen Geschichte*, lk. 216 jj.; teisel seisukohal asub B. Nogara, *op. cit.*, lk. 231 jj.

⁴⁵ Vt. lähemalt mõlema kohta P. Ducati teoses „Le problème étrusque“, lk. 123 j.

⁴⁶ Viimane katse on esitatud K. Olzscha poolt: „Interpretation der Agramer Mumienbinde“ (ajakirjas „Klio“, 40. Beiheft, Leipzig 1939).

⁴⁷ Ka hiljutine sõnavõtt Berliini akadeemias E. Fischeri poolt ei näi ses suhtes toonud olevat kindlamat lahendust; vt. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie, Philos.-historische Klasse*, 1938, lk. 249.

⁴⁸ Vt. P. Ducati, *Le problème étrusque*, lk. 137 j.

Having fixed the importance of the Etruscans as intermediaries between the Greeks and Romans, the Etruscans being the leading nation of Italy in the VIII—VI centuries B. C., the author deals with the questions of the origin of this nation, finding that the theory of overseas origin is the most likely, although not finally subscribing to it.

The remains of Etruscan culture are then reviewed in their economic, agricultural, industrial (art manufacture) and commercial forms; questions regarding the state and social organisation are treated, among which aspects of the social position of women are touched upon. Finally, the most important features of Etruscan religion and art and their influence upon later times are treated. In handling religious problems the author is of the opinion that it is perhaps one-sided and partly incorrect to consider only the outward, ritualistic side of the religion of Etruria, leaving unnoticed or not sufficiently taking into consideration its contents. Having adopted a negative attitude with regard to the existence of Etruscan literature, the author finishes his review with observations on the problems of the language ranging himself with the opinion that they seem to be impossible of solution on the data which our knowledge at present utilizes.

Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes.

Jakob Hurda 100. sünnipäeva puhul.

Väga lihtne ja vähegi tähelepanelikul vaatlemisel otse silmatorvakav tõde, et rahvaste ja riikide elus on üheks põhiliselt tähtsaks teguriks nende arvuline suurus, sageli pole tunnetatav vajaliku selgusega. Euroopa poliitilisse mõtlemissegagi tungis näiteks väikeriigi kui eritüübi nägemine võrdlemisi hilisaegse nähtusena¹.

Veel XVI ja XVII sajandil ei etendanud ta siin peaaegu mingit osa. Poliitiline ja ajalooline vaatlus rahuldus riikide erinevuse käsitlemisel peamiselt vana- ja keskajast päritud jämedakoelise puhtformaalse kriteeriumiga, kas üksikud, kas paljud või kas kõik kodanikud riigi valitsemisest osa võtavad, ja jagas siis vastavalt riike monarhiateks, aristokraatiateks, demokraatiateks.

Ka XVIII sajand pidas üldiselt veel sellest skeemist kinni. Kuid sama XVIII sajand tõi siin vaatlusse ka uue lähtekoha. See sajand tundis erilist huvi inimese elu looduslike, kliimast ja pinnasest tulenevate tingimuste vastu. Ja ühtlasi õnnestus tal matemaatilises meetodis leida kindlat vahendit oma teoreetilisteks käsitlusteks. Neil eeldusil toodi poliitilisse vaatlusse uued lähtekohad riikide ja rahvaste eluruumi pindala, geograafiliste omaduste ja rahvastiku arvu näol. Poliitiliste küsimuste arvulise käsitlusega, mis arvestas eriti pindala ja rahvaarvu, tõusetati põhimõtteliselt väikeriigi probleem. Ja sama

¹ Vrd. W. Kaegi, Der Typus des Kleinstaates im europäischen Denken. Neue Schweizer Rundschau. Neue Folge; 6. Jahrgang, 1938, lk. 257 jj.

sajandi suurimaid poliitilisi mõtlejaid Montesquieu suutis väikeriigi olemust haarata juba täie teravusega ja selge tabavusega.

XIX sajand oma pingsate rahvuslike liikumiste tõusuga ja väikerahvaste küsimuse osatähtsuse suurenemisega süvendas ja avardas oluliselt tunnetust rahvaste ja riikide arvilise suuruse suhtes. See oli soodustavaks eelduseks, et ka meie rahvuslikult ärkavas ühiskonnas õige varakult saadi teadlikuks rahva arvilise suuruse osatähtsusest.

Esimesena sõnastas eesti ühiskondlikule mõttele meie väikerahvaliku tunnetuse kõige mitmekülgsemalt ja süstemaatsemalt Jakob Hurt.

Tema päevil viis see tunnetus kõigepealt eriti keskse ja tähtsa küsimuse juurde: kas eesti rahvas on suuteline jääma püsima ja kas ta on võimeline iseseisvalt edasi arenema? See oli algavale rahvuslikule ärkamisele lähtekohaline küsimus. Rahvuslik ärkamine iseenesest tähendas sellele küsimusele jaatava vastuse andmist, tähendas seda uue rahvusliku eneseusaldusega ja teotahtega. Kuid kahtlust tekitav küsimus jäi ometi pidevalt päevakorda ja nõudis ka mõistustlikku vastust. Selle kohta oli vaja selgusele jõuda nii juhtidel endil oma meelsuse sisustamiseks, aga samuti ka propagandavahendi kujundamiseks laiemate rahvahulkade äratamiseks ja kinnitamiseks.

Eesti rahva kurvalt kujunenud minevik, igast küljest rõhutatud ja võõraste eestkoste alla pandud olevik, kultuuritaseme madalus, rahvusliku ühiskonna nõrk sotsiaalne diferentseerumine, hariduse saanud ühiskonnaliikmete ümberrahvustumine ja seekaudu nende kaotsimine oma rahvusele — need kõik olid nähtused, milledest rahvusliku ärkamise algupäevil küüniiti juba märksa selgemat ja teadlikumat ülevaadet saama. Ja nende kõigi puhul tuli peletada närivaid kahtlusi, kas eesti rahvas on suuteline jääma püsima ja välja arenema iseseisvaks kultuurrahvaks.

Kõige selle juures tuli veel erilisel aru anda rahva püsimise ja arenemise väljavaadete suhtes, silmas pidades tema arvulist väiksust. Rahva väike arv on alati n.-õ. neetud küsimus igale väikerahvale. See põhjustab piinavaid kaksipidi-mõtlemisi, tekitab norutunnet, seob ja tõkestab rahvuslikku üritlikkust. Eriti põnevana pidi see väiksus tunduma eesti rahva suhtes, kelle eluruumis ristlesid aktiivselt kahe suurrahva — saksa ja vene rahvuslikult sulatada püüdvad mõjud.

Niisuguses olukorras püstitades küsimuse eesti rahva püsimisest ja elujõust ning vastates sellele jaatavalt, sai J. Hurt mõjukamaks rahvusliku truuduse kuulutajaks ja kasvatajaks. Ja sellena nägi ta eesti tähtsamate rahvuslike päevaülesannetena kõigepealt vajadust peatada käimasolevat haritlaste ja teiste, peamiselt talupojaseisusest tõusnud rahvaliidmete ümberrahvustumist ja teiseks äratada ja aktiveerida neid ja kogu eesti ühiskonda rahvuslikule ühistööle. Juurdeles mõlema ülesande puhul neid tõkestavate tegurite üle, jõudis

Hurt veendumusele, et üheks olulisemaks tagasihoidvaks põhjuseks siin on usu puudus oma rahvasse ja tema tulevikku just tema väik-suse tõttu. Seepärast oli vaja kinnitada nii endal kui ka sisendada teistesse usku oma rahva püsimisse, tema elujõusse ja paremasse tulevikku, oli vaja seda teha ka kõigi võimalikkude mõistuslikkude argumentidega.

Hurda argumentatsioon rahvusliku püsivuse kohta üldse, eriti aga eesti rahva suhtes oli õige laiapiirdeline, ühelt poolt ajalooline, teisest küljest päris moodsalt sotsioloogiline ja samal ajal ka eetiline. Tähtsamaks lähtekohaks oli veendumus, et iga rahva, ka kõige väik-sema elujõud juurdub tema keeles, iseloomus, pärimustes ja ajaloos. Selle elujõu kandel on kõigil rahvastel pikk ja visa, otse igavene elu. Üksiknäidetena esitab Hurt rahvastest, kes hoolimata oma karmist saatusest on jäänud püsima, juute, baske, vende, liivlasi, volgasoom-lasi. Oma rahva puhul arvab autor, „et Eestlased mitte kärblased ei ole, kes täna sünnivad ja homme surevad, vaid vana ja visa rahva-sugu, kes ammu juba ilmas elanud ja ka pärast meid veel kaua kestma saab“².

Nii igavesest elujõust kantud rahvast, arvab Hurt, on võimatu ka sihikindlate vahenditega ümber rahvustada. Kuigi ajaloos on olnud võimalik mõne rahva vägivaldne hävitamine, ei usu autor enam sel-list võimalust edaspidi ja seda ka mitte eestlaste suhtes. Ka nn. „loomulikku“ ümberrahvustamist ei pea Hurt eesti rahva puhul mingil tingimusel võimalikuks. Kõige ohtlikuma rahvusliku ümbersulatamise — saksastumise võimaluse puhul hüüab ta pateetiliselt: „Ei ialegi! Seitse sada aastat üheselamist Sakslastega ei ole meid Saksaks muuta ja tõiseks teha jõudnud, ei saa ka tõine seitse sada pärast meid seda tegema“³.

Et eesti rahvast pole võimalik olnud saksastada ja et see tule-vikuski on võimatu, selle olulisemaks põhjuseks peab Hurt siin maal asuva saksa rahvaelemendi koosnemist üksnes hõredast ülimus-kihist ja selle kõrval just kohaliku enamusrahvaga sotsiaalselt läheda saksa talupoja puudumist. „Meie maal ei ole iale Saksa rahvast olnud ja ei saa teda ka pärast poole olema. Meil küll seitse sada aas-tat olnud ja on nüüdgi üksikuid Sakslasi siin ja sääl, nimelt linnades, aga Saksa rahvast, see on: Saksa talupoega ei kuski,“ ütleb Hurt ja rõhutab eriti: „Üksnes üks rahvas saab võimust tõisest rahvast ja muudab tema keele ja meele, liha ja loomu tõiseks, teeb temast tõise rahva ei ilmas keegi muu ega midagi muud“⁴. Üksikud eestlased

² [J. Hurt], Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. Lisa: Mis Aleksandri-koolile vasta pannakse ja mis selle pääle kosta. Tartu 1872, lk. 23.

³ J. Hurt, tsit. t., lk. 26.

⁴ J. Hurt, tsit. t., lk. 26.

on küll ümber rahvustunud ja viimastel aegadel suurenenud vabaduse soodustusel võivat see protsess jätkuda. Aga kogu eesti rahva saksastamine ülimuskihtide poolt on Hurdale „asjata arvamine ja ihkamine, mis ialegi täidetud ei või saada“⁵.

Ka saksastamist koolide kaudu pidas Hurt kogu rahva ulatuses täiesti võimatuks. Ta arvas: „Koolid võivad küll üksikuid inimesi rahvast lahti kiskuda ja laiale pillata, aga rahvas ise jääb kõikumata ja kiikumata kui kalju kivi paika“⁶. Ja seda haritlastegi ümberrahvustumist pidas Hurt varsti seismajäävaks nähtuseks, mille olulisemat pidurit ta nägi nende keskel aja jooksul ikka enam süvenevas ja levivas rahvuslikus truuduses.

Samuti nagu eesti rahva saksastamine oli Hurda silmis võimatu ka tema ühtesulamine mõne muu rahvaga. Juba meie rahva geograafilises asendis ja tema kompaktses asustuses nägi ta selleks küllalt kindlat tagatist. Kolmest ilmakaarest — läänest, põhjast ja idast — eraldatud teistest rahvastest veepiiridega, oli eesti rahvas suutnud oma avatud lõunapiiri aastasadade jooksul hoida oma endisel kohal. „Sedaviisi on kõik piirid niisugused, et nad rahva elu ja olemist, keelt ja käiki loomulikult nõnda koos hoiavad, kui üldse üks koht ja asupaik seda teha jõuab,“ tähendas Hurt oma kokkuvõtlikus hinnangus eesti rahva asuala piiride kohta⁷.

Rahva enamiku kindlas paiknemises just põlluharimise kaudu ja viimaseil aastail hoogsamalt levima hakanud taludeostu tagajärjel nägi Hurt olulist lisategurit eesti ühiskonna rahvusliku enesesäilitamise võimes. Neil eeldusil ei tekitanud temas kartust ka ettenähtav majandusliku suhtlemise elavnemine esimeste raudteede ehitamise tagajärjel. „Nemad ei saa meie rahvast ära viima ega tõist asemele tooma,“ oli tema kategooriline ennustus.

Rahvuse säilitamise kindlamaks relvaks pidas Hurt eesti emakeelset kultuuri, mille algmed vähemalt ta leidis kõigiti käes olevat nii kirjanduse, ajakirjanduse, seltsielu, kiriku, kooli jne. kaudu. Ja selle kultuuri edaspidise viljaka arenemise kohta polnud Hurdal väiksematki kahtlust, kuigi ta samal ajal oli vägagi teadlik selle teel olevais raskusis.

Ka rahva poliitilisest olukorrast, tema alluvusest Vene riigivõimule, ei aimanud Hurt 1870-ndate aastate alguses, kui veel puudusid hiljemini venestuspoliitikast saadud kogemused, tekkida võivat ohtu rahvuslikule enesesäilitamisele. „Nõnda kui meie maa oma geograafilise seisu ja olemise järele üks lahutamata liige sest suurest riigist ja tema krundist on, niisama lahutamata on ka Eestirahvas üks liige selle riigi alamatest. Aga seesinane ühendus ei nõua ialegi, et

⁵ J. Hurt, tsit. t., lk. 30.

⁶ J. Hurt, tsit. t., lk. 33.

⁷ J. Hurt, tsit. t., lk. 35.

üks liige otse seesamasugune peab olema kui teine tema kõrvas“⁸. Nii kirjutades lootis Hurt, et Vene riigivõim väärtustab iga rahvast just tema „loomulise olemise“ järgi, millega ta on kõige kasulikum, kui ta „otse ses loomus ja vaimus, ses usus ja elukombes, mis temale kohane ja omane, tööd teeb ja vaeva näeb, ammetit peab ja kohust täidab“.

Nii oli J. Hurdal eesti rahva püsimise küsimuse puhul õige mitmekülgseid kaalutlusi. Küsimust ennast ja selle jaatava vastuse põhjendamist pidas ta oluliselt tähtsaks, otse nurgakiviliseks eesti rahvuslikus ideoloogias, mistõttu ta korduvalt selle juurde tagasi tuli. Esmakordselt arendas ta üksikasjalisemalt neid oma seisukohti ärkamisaja haritlaste koosviibimisel Helmes juulis 1870⁹. Järgnevalt esitas ta oma kaalutlused küsimuse kohta laiemale lugejaskonnale 1872. a. „Esimeses aruandes tööst Aleksandri-kooli kasuks“. Saksa publikule oli määratud nende mõtetega tutvustamiseks Hurda poolt 1874. a. koostatud kirjatöö „Estnische Tagesfragen“¹⁰, mille ta kandis ette s. a. Liivimaa kirikuõpetajate sinodil ja mida ta kavatses hiljemini ka trükis avaldada.

Kogu selle küsimuse asetus ja samuti selle jaatava vastuse põhjendamine oli Hurdal ajendatud põhiolemuselt väikerahvalikust tunnetusest. See väikerahvalik tunnetus sai tal lähtekohaks ka eesti rahva ajaloolise kutsumuse mõtte otsimisel ja sõnastamisel. See ei saanud olla rajatud rahva suurele arvule ja välisele vägevusele, vaid tema aluseks pidi olema üritava vaimu ja pingosa töö kaudu uute väärtuste loomine. Mõtted, mis Hurt sel puhul avaldas oma Helme kõnes a. 1870, on väärt, et neid jälle meenutada ning ikka ja jälle ka meeles pidada.

Hurjutades rahvuslikke ülejooksikuid, kes otsisid oma uut rahvuslikku kodu „vägevamate“ rahvaste juures, ja kutsudes neid tagasi oma sugurahva salgamise teelt, ütles Hurt: „Aga tahad sa vägevaks, kuulsaks, targaks, ausaks saada, siis jää oma vendade hulka ja auusta oma vanemaid lapselikult, nõnda kui sinu kohus. Au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole mitte ühe ainsa rahva eesõigus, ega ole teda Jumal kellegi rahvale juba luues kaasa annud. Tema on igale rahvale saadav vara, kui aga rahvas ise teda tahab ja mõistab otsida. Pole seks ka tarvis, et rahvas iseäranis arvorikas peab olema.“ Näidanud üksikasjaliselt, kui palju on igal eestlasel oma kodumaal ja oma rahva keskel vaimu ja töö rakendamise ning uute väärtuste loomise võimalusi, asetab Hurt küsimuse: „Aga kas kehva Eesti hulk ka suureks ja vägevaks võib saada?“ Ja vastus sel puhul kõlab: „Mina ei tea, armas küsija, mis sina tõsiseks suuruseks ja vägevuseks arvad.“

⁸ J. Hurt, tsit. t., lk. 37.

⁹ Kõne tekst „Meie koolitatud ja haritud meestest“ EKIA-s (= Eesti Kultuuriloolises Arhiivis).

¹⁰ Käsikiri EKIA-s.

Minu mõtted sest on järgmised. Suurus ja vägevus on kahesugune rahva-seltsidel. Mõned on suured hingede arule ja vägevad poliitika väljal. Neil on siis ka suur riik ja suur sõavägi. Seda viisi suureks kül Eestirahvas ialegi saada ei või... Tõine suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest. Kes Jumalast antud kallid vaimu andid, meelt ja mõistust mehiselt ja õigel viisil pruugib, kes teaduste ja juurdlemiste põllul mehlist ja väsimata tööd teeb, kes igas ausas ja kasulises töös esimene püüab olla, kes omas inimeselikus, perekonnalisel ja riigilisel elus laitmata, õiglane, tuline, tark, osav edasi püüdja, kel armastus südames põleb ligimesi ja isamaad vasta, kes Jumala kartlik ja vaga, nii et eesmärgiks võib olla tõistele, niisugune on tõeste suur inimene ja niisugune äratab, õpetab, juhatab, harib, valgustab ka muid, niisugune on iluks, auuks, tuluks kõigele omale maale, kõigele inimese seltsile, oma teo ja sõnaga, oma eesmärgiga vägev südame ja vaimude võitja igal pool, kuhu tema vaimu sädemed langevad ja tema töö ulatab. Ja kes kõigeenam inimese sugule õnne ja kasu toonud, see on kõige suurem ja vägevam mees. Mis senni ühest ainsast inimesest ütlesime, sünnib ka terve rahva kohta olgu ta hingede arule suur või pisukene. Ka terve rahvas võib sedaviisi vaimu asjades ja haritud elu poolest tõeste suur ja vägev ja tõistele hapu taignaks olla, kes elu elama ajab.“

Näitena selle kohta, „mis vaimu suurus ja vägevus, mis tõeste haritud elo kombel võivad ja jaksavad“, meenutab Hurt vanaaja väikest kreeka rahvast tema tagajärjekais võitlusis Pärsia suurriigiga ja tema kestvat järeelmõju ka pärast poliitilise iseseisvuse kaotust. „Sellesarnatsest suurusest ja vägevusest ka oma jago osa saada,“ jätkab autor edasi, „pole ka Eestirahval keelatud, kui aga ise tahame ja nimelt mehise meelega tahame. Ja niisugune suurus ja vägevus, olgu teda kellelgi enam ehk vähem, kui palju tahes, on igakord hinnalisem kui välimene suurus maakrundile, hingede arule ja poliitika väele, niisamati kui vaimu suurus keha suurusest, mõistus rusikast ülekäib. — Õige au õitseb meil omal maal, õige suurus sigineb üksi sugulaste seas, täielise tulu toome üksi tööd tehes oma vanemate väljal ja usume meie seda ja elame selle järele, siis oleme loomuline oks kõrge inimese sugu puus ja mitte ülearvuline ja asjata siin ilmas.“

Nende väljendustega sõnastas Hurt eesti ühiskondlikule mõttele meie rahva ajaloolise kutsumuse idee, lähtudes seejuures tabava reaali-teeditundega väikerahvalikust tunnetusest. Kindlalt on siin piiritletud põhiline lahkumine suur- ja väikerahva vahel, mis on tingitud nende erinevast suurusest. Üksnes suurrahvas võib taotella välise vägevuse eesmäärke, mida ta võib saavutada poliitilisel alal ja sõjaliste vahenditega. Seevastu jääb väikerahvale avatuks ainult vaimu suuruse tee. See on kõrgeastmelise kultuuri loomise, igakülgse vaimu

arendamise ja pingsa töö tee. Ja ainult sel teel saavutatav suurus on märksa väärtuslikum kui väline hiilgus ja vägevus. Sel teel arendab ka iga väikerahvas end eripäraseks „loomuliseks oksaks“ inimkonna suures puus, rikastades eriväärtustega inimsoo üldist kultuuri ja õigustades ning põhjendades nende kaudu oma rahvuslikku olemasolu.

Selline ajaloolise kutsumuse idee oli tuletatud väikerahva realistlikult nähtud ja hinnatud olukorrast. Selles kontseptsioonis kutsumuse idee on jäänud eesti ühiskondlikule mõttele raudvaraks ka kõigil järgnevail aastakümneil. Ta püsib praegugi ja on suuteline edasi elama ka tulevikus, sest ta on rajatud elulisele alusele.

Meie trükisõna ärkamisajal ja pärast seda, samuti meie suuline eneseavaldus on püüdnud lakkamatu järjekindlusega juhtivalt ja õhutatavalt rõhutada hariduse, vaimse loomingu ja üldse töö õilistavat ja rahva sisemist vägevust kasvatavat jõudu. Ja meie töökas ja püüdlik rahvas ise — ega ta pole pingutanud oma otsivat ja loovat vaimu ning oma keharammu üksnes häda sunnil ja leivamuredest aetuna. Siin on olnud olulisel määral edasi kihutama ka sisemine loomishõud ja töötahe, mis on suunanud iga üksikut väikerahvale võimaliku sisemise vägevuse taotlemise teele. Sedasama vaimsust meie ühiskonnas näitab ka tema janu hariduse järele. Ja ega siingi ole taga kihutama üksnes vanemate soov võimaldada oma lastele „kergemat elu“, vaid otse vaistlik äratundmine, et hariduse kaudu saavutatakse sisemist vägevust ja seda nii selle omajale kui ka kogu rahvale.

Eesti ühiskonna väikerahvalik asend koos oma ajaloost päritud eluvõitluse tingimustega on ajendanud teda eripäraselt seisukohta võtma ka poliitilisis küsimusis. Nagu varemini talupoeg oma eluõiguste eest võitlusis saksa mõisniku vastu oli kalduv tuge ja abi otsima riigivõimult, nii ka ärkamisajal meie teadlik ühiskondlik mõte rajas oluliselt palju riigivõimu heasoovlikkusele. Siingi otsiti toetust saksa eestkoste alt vabanemiseks Vene riigivõimult. Kui aga venestamisreformide tulekul taibati, et see riigivõim taotleb hoopis erisidhte, mis olid vaenulikud eesti rahvuslikule ühiskonnale, siis oli pettumus suur. Ja vaevalt on kunagi meie väikerahvalikust tunnetest tehtud nii vildakaid, arge, pessimistlikke ja ühtlasi ohtlikke järeldusi kui järgneval venestusajal.

Päris tõsised ja siirad rahvuslased arvasid nüüd, et eesti väikerahvale on rahvuslike küsimuste aeg jäänud mööda. Ärkamis-aeg olnud ainult lühidalt kestnud „luuleaeg“, mille möödumise järel selgunud, „et „rahvus“ niisama kergeste näppude vahel ära sulab nagu lumi“. „Laps (s. o. eesti rahvas) on esimese sammu elus astunud, on sõrme tulesse pistnud ja ära kõrvetanud“ — nii kirjutati 1888. a. eesti rahvuslikus ajakirjas¹¹. Eesti ühiskondlikku mõtet juhtida püü-

¹¹ Oma Maa 1888, nr. 5.

dev „Oleviku“ toimetaja A. Grenzstein langes hämarasse usukao-
russe oma väikerahva tuleviku puhul ja jutlustas oma keeruliseks
aetud mõttekäikude kaudu vabatahtlikku rahvuslikku allavandumist.
Ühtlasi tunnetas Grenzstein vahest traagilisemalt kui keegi teine
eesti rahva väiksusest tulenevaid järeldusi¹².

Pöörde selles languses tõi uus sugupõlv, kes algatas eesti ühis-
konnas järjekordse uuestisünni, mis seni on tuntud „Tartu renessansi“
nime all. See uus liikumine oli suurel määral tagasipöördumine
ärkamisaja paremate päevade traditsioonidele. Ka selle uue liikumise
ideoloogias oli tähtsaid lähtekohti just väikerahvalik tunnetus. Kuid
uue elujõu ja tugevama rahvusliku moraali kandel olid järeldused
sellest märksa teissugusemad kui eelnenud venestusreformide-aegsel
ühiskondlikul mõttel.

„Olgugi meie rahvas väike, kuid ta on ometi rahvas!“ ütles
uue ajavaimu juhtivamaid mehi J. Tõnisson. See tähendas eesti väike-
rahvale samade õiguste tunnustust, nagu need olid igal teiselgi rahval.
Sellest tõekspidamisest lähtudes algas ühtlasi sama rahva juhtimine
sisemise vägevuse kasvatamise teele, samale teele, mida oli kuuluta-
nud J. Hurt ärkamisaja algupoolel. „Rahvuslik iseteadvus“ ja „kõlb-
line iseolemine“ pidi olema juhtiv nõiakepp, mille abil eesti väike-
rahvas võis jõuda täisõiguslikuks liikmeks üldises rahvasteperes.
Selle kõlbelise omajõu kandel asus „Tartu renessansist“ tulnud uus
sugupõlv erilise südikusega ja sihiteadlikkusega rahva omakuituuri,
majandusliku ja sotsiaalse isetegevuse arendamisele, seega selle „tõise
suuruse“ ja vägevuse taotlemisele, mille Hurt ütles olevat kättesaa-
dava ka igale väikerahvale. Siin oli J. Tõnisson see, kes rea aastate
keskel enne meie poliitilist iseseisvumist tõmbas kaugeleulatuvaid
järeldusi ja eesti ühiskondlikule mõttele juhtivaid sihtjooni just väike-
rahvalikust tunnetusest lähtudes.

See tunnetus viis Tõnissoni ühtlasi rõhutatult lojaalsele suhtu-
misele Vene riigivõimusse. Meie ühiskondliku mõtte radikaalselt tiiv-
valt soovitatud osavõtmist võitlusest Vene tagurliku riigikorra vastu
tunnistas Tõnisson pika aastate rea kestel eesti väikerahvale täiesti
taunitavaks ürituseks. Just meie rahva väiksuse tõttu pidas ta oht-
likuks tõmmata teda poliitilise võitluse keerisesse. See oleks võinud
Tõnissoni arvates kujuneda ohtlikuks „küünte kõrvetamiseks“. Ise-
loomulikult põhjendas ta kord (1903. a.) oma soovitatavat poliitilist
hoiakut, arendades seda nii varemini kui hiljemini rohkeis variatsioonides:
„Selles võitluses aga, mis suurtesse riigiküsimustesse puutub,
peab meie väikerahvas ainult pealtvaataja osa etendama. Meie tun-
neme väga hästi oma olekut ja kasinat jõudu üleüldistes riiklistes
küsimustes. Ilma et meile keegi eduvastaste nime võiks anda, võime

¹² Vrd. eriti A. Grenzstein, Eesti küsimus. Olevik 1894, nr. 15
ja 16.

niisugused küsimused heameelega riigis valitseva Vene suurrahva seletada ja läbi võidelda jätta. Nendest küsimustest eemalehoidmine on meie eluküsimuseks. Võimud, mis nendes küsimustes töötavad, on meie rahva kohta nii suured, et kui korraga ennast vaenuliselt meie väikese rahva vastu pööraksivad, meil ots käes oleks“¹³.

See äratundmine aga ei andnud Tõnissonile väiksemalgi määral norutamiseks põhjust, vaid ajendas teda veel südikamalt taotlema seda „tõist suurust“, mis on saavutatav ka väikerahvale, on saavutatav nimelt kultuuritööga, „võitlusega sirbi ja saha taga“. Seda joont arendas Tõnisson lakkamatu järjekindlusega, õhutades seda väsimatult suu ja sulega ning püüdes sedapidi hingestada meie rahva tööd ja kultuurilisi üritusi. „Mitte see ei ole Eesti väikerahvale,“ kirjutas Tõnisson 1905. a., „esimeses joones tähtis, misugune riigipoliitiline olukord on, vaid päänõudmiseks jääb, et rahval võimalik oleks hariduseluliselt ehk kulturell kasvada, vaimiliselt ja varaliselt edeneda“¹⁴. Kaks aastat hiljem (1907) ütles Tõnisson samas vaimus: „Meie peame ära tundma, et meie kohta otsustandev üleüldine poliitiline seisukord ega ka rahva tuleviku kõrge poliitika ei ole, vaid see, kuidas meie oma rahva kultuurilist ja hariduslist jõudu suudame kasvatada“¹⁵. Ja veelgi kaks aastat hiljem (1909) ütles Tõnisson piltlikult, et meie rahvas pidavat ainult aadravagusid pidi edasi tungima ja seega jõudvat ta kõrgemaile kultuurisih tidele nii viljakalt edasi, et selle „varju ka suurrahvaste sõjaväelise võimu helk kustub“¹⁶.

Need kõik on ainult üksikud näited Tõnissoni rohkearvulistest väljenditest, milledest nähtub, kui tugevasti väikerahvalik tunnetus mõjustas tema seisukohavõttu meie rahvaelu lähtekohalistes põhiküsimustes. See oli õieti muutunud ajatingimuses sama seisukoht, mida oli aastat 30—40 varem sõnastanud J. Hurt.

Tõnissoni hoiatav seisukohavõtt eesti väikerahva poliitilisest võitlusest osavõtmise küsimuses tekitas kindlat opositsiooni mitmesuguste radikaalsete pahempoolsete suundade poolt. Ka siin jäi enamiku rühmade juures kaasamõjuvaks rahvuslik lähtekoht. Ja samuti ei lahutud siingi väikerahvaliku tunnetuse pinnalt. Kuid vastupidiselt Tõnissoni esindatud suunale rõhutati siin ka eesti väikerahvale vajadust aktiivselt osa võtta poliitilisest võitlusest tsaarivalitsuse vastu, mille edasipüsimises nähti ka olulisemat rahvuslikke arenemisvõimalusi takistavat tegurit. Arvestades, et Venemaal nn. muulased moodustavad ligemale 40% kogu rahvastikust, nende hulgas väikerahvad, kelle suurus on kõikumus 1¹/₂ miljoni ja 200 000 vahel, koguarvult üie

¹³ Postimees 1903, nr. 157.

¹⁴ Postimees 1905, nr. 217.

¹⁵ Postimees 1907, nr. 131.

¹⁶ Postimees 1909, nr. 18.

30 miljoni hinge ehk 17% kogu riigi rahvastikust, samuti tähele pannes mitmesuguseid ajaloolisi kogemusi, arvati meie ühiskondliku mõtte radikaalsel tiival, et ka väikerahvad koos on küllalt oluliseks teguriks poliitilises võitluses tsaarivalitsusliku korra vastu ja et nende eemalejäämine siit on lubamatu¹⁷.

Nende mõttekäikude edasiarendamine ja tegelik ellurakendamine oli oluliseks teguriks Vene revolutsiooni tulekul. 1917. a. revolutsioon, milles lõplikult laostus Vene maailmariik, asetas meie väikerahvalikule tunnetusele hoopis uued perspektiivi-eeldused: seni võimsana ja võitmatuna tundunud Vene koloss langes nüüd paljukordselt väiksemaks suuruseks ja selle kõrval tõusis seni poliitiliselt tähtsusetuna või vähetähtsana hinnatud väikerahvas omakorda märksa tõhusamaks suuruseks. Muutunud olukord põhjustas meie väikerahvalikus tunnetuses uusi järeldusi, mis avaldusid meie poliitilises iseseisvumispüüetes ja Eesti Vabadussõjas.

Esitatud olulisemaist momentidestki on küllalt, et veenduda, millist lähtekohalist osa on etendanud eesti ühiskondlikus mõttes väikerahvalik tunnetus. Kuigi temast on eri aegadel ja eri suundade poolt tehtud ka erinevaid järeldusi, on ta üldiselt siiski kõikjal oinud selleks põhijuureks, mis meie rahvuslikku ideoloogiat on hoidnud sügaval selles maamullas, mille üheks oluliseks komponendiks on meie rahva väike arv.

Väikerahvalik tunnetus on andnud olulisi tagajärgi ka Eesti iseseisvuse ajal nii meie rahva- kui riigielu põhi-, samuti ka kõrvalküsimumste käsitlemisel ja lahendamisel. On ainult soovida, et vajalikud järeldused väikerahvalikust tunnetusest veelgi põhjalikumalt järele mõeldaks ja need järeldused ka ellu viidaks.

Praegu, kus me elame pinevas rahvusvahelises olukorras, mis on eluliselt riivamas ka meie riigi ja rahva saatust, avaldub meie väikerahvalik tunnetus kõige ilmekamalt visas ja järjekindlas poliitilise erapooletuse säilitamises. Sellise erapooletuse taotlemine pole ju mitte meie ja ka mitte kaasaja leiutis, vaid ta on juba rohkeid aastakümneid kõigi väikeriikide teadliku poliitika keskseks juhiseks. Kuid seejuures ei tundu ta kohalikus rakenduses mingi kunstliku laenuna, vaid on meie ühiskondliku mõtte orgaaniliseks osaks, millel ei puudu ka ulatuslikumad ajaloolised juured meie väikerahvalikus tunnetuses.

Kui sama ohtlik rahvusvaheline pinevus sunnib meid pingutama oma mõtteid ja tegusid oma riikliku julgeoleku kaitseks, siis on meil sellest veel eriline põhjus sügavamalt läbi mõelda oma väikerahvalikku asendit ja sellest teha vajalikke järeldusi. Üks esimesi asju, mille kohta oma ühiskondlikus ja poliitilises mõtlemises ning

---

¹⁷ Vrd. näiteks H. Kruus, Venemaa väikerahvaste poliitilised ülesanded. Vaba Sõna 1916, lk. 1 jj.

hoiakus peame suuremale ja sügavamale selgusele jõudma, on see suur erinevus väikerahva ja väikeriigi ning teiselt poolt suurrahva ja suurriigi olundis, mis on tingitud nende suurusel.

Meie eluhoiak, mõtteilm, sageli ainult fraseoloogiagi on veel tugevasti mõjustatud suurrahvaste juures ja suurriikides moes olevaist eeskujudest. Väikerahvaste eluprobleemid on suurel määral nimepidi ju õieti needsamad, mis suurrahvastelgi. Kuid tegelikult on suur vahe nende probleemide erikaalus ja nende puhul vajalikes lahendusviisides.

Rahvaarvu tõstmine näiteks on keskse tähtsusega küsimus kõigi rahvastele. Kuid kui määratult palju tähtsam on see küsimus väikerahvale! See oma loomult keeruline küsimus, mida ei saa kusagil lahendada palja õhutamisega ja pealiskaudse jutlustamisega, nõuab väikerahva juures märksa ulatuslikumat ja sügavamat tähelepanu, kui see on vajalik suurrahvastel.

Rahvahariduse ja kultuurilise loomingu küsimused on tähtsad igale rahvale. Kuid väikerahva juures on nende erikaal märksa suurem kui suurrahva juures. Sest just siin on väikerahval see peamine ala, kus ta võib saavutada tõelist vägevust, seda „tõist suurst“, millest kõneles juba Hurtki.

Sotsiaalsete küsimuste lahendamine on kujunenud praegusaja riigi üheks olulisemaks ülesandeks. Väikeriigi ees seisab see ülesanne palju nõudlikumana, sest et just selle ala kaudu võib ta viia ühiskonda eriti tulemuslikult tihedamasse osasaamisse riigi väärtusest ja seega ühtlasi ka riiki ennast sügavamale kodanikkude südamesse, mis on omakord riigi enda püsimise ja tugevuse elulisemaid eeldusi.

Ja lõpuks — kui oluliselt küll erinevad üldise poliitilise hoiaku eeldused ja tagajärjed väikeriigis ja teiselt poolt suurriigis. Väikeriigis on palju elulisem vajadus hoolitseda oma kodaniku kõrgema üldise, seehulgas ka poliitilise kvaliteedi eest.

Kui meie ühiskondlik mõte ärkamisajast peale on seadnud meie rahvuslikule isikule ja ühiskonnale väikerahvalikust tunnetusest lähtudes ülesande taotella suurust ja vägevust töö ja loomingu kaudu kultuurilisel ja ka majanduslikul alal, siis kaasaegses omariigis on suurenenud nõue kasvatada ja tõsta meie kodaniku sotsiaalset ja poliitilist kvaliteeti vastavalt meie väikerahvaliku olundi tingimustele. Need kesksed ülesanded oma rahva sisemise suuruse ja vägevuse taotlemisel on pidevad, ulatudes läbi tänapäeva tulevikku.

Hans Kruus.

Das kleinvolkische Bewusstsein in der nationalen Ideologie der Esten.

(Referat.)

Seit der Zeit des nationalen Erwachens, also seit den 60-er Jahren des vorigen Jahrhunderts eignet dem volkischen Gedanken der Esten das Bewusstsein, ein kleines Volk zu sein, eine Erkenntnis, aus der

heraus dann die zentralen ideologischen und politischen Folgerungen gezogen wurden. Bewusster, systematischer und vielseitiger als irgend einer seiner Zeitgenossen hat der seiner Zeit national an führender Stelle tätig gewesene Jakob Hurt dieser Erkenntnis in der estnischen nationalen Ideologie beredten Ausdruck gegeben. In einer Reihe von Reden und Aufsätzen aus den Jahren um 1870 hat er sie zu einem beachtenswerten ideologischen System ausgebaut. Zur Zeit Hurts führte diese Erkenntnis zu der bedeutsamen und im Brennpunkt des Interesses stehenden Frage: ist das estnische Volk, das damals noch nicht einmal eine Million zählte, überhaupt fähig weiter zu bestehen, und kann es sich selbständig weiter entwickeln? Die bejahende Antwort auf diese Frage begründete Hurt sehr eingehend und in mannigfachster Beziehung.

Ausgehend gerade von der Erkenntnis, dass die Esten ja nur ein kleines Volk sind, formulierte Hurt auch den Gedanken der historischen Sendung seines Volkes. Genau umriss er den druch die zahlenmässige Grösse bedingten grundsätzlichen Unterschied zwischen einem grossen und einem kleinen Volk. Nur ein grosses Volk kann sich Zielsetzungen äusserer Macht leisten, die es mit politischen Mitteln oder durch kriegerische Entscheidungen erreicht. Dem gegenüber bleibt dem kleinen Volke nur der Weg der geistigen Grösse offen, d. h. der Weg Erlangung einer hohen Kulturstufe, einer allseitigen Entwicklung des Geistes und zielsicherer angestrebter Arbeit. Und nur die auf diesem Wege erlangte Grösse ist merklich wertvoller als äusserer Glanz und Macht. Auf diesem Wege kann sich ein jedes kleine Volk zu einem charakteristischen „natürlichen Zweig“ am grossen Baum der Menschheit entwickeln, seine spezifischen Werte zur Bereicherung der allgemeinen Kultur des Menschengeschlechts beisteuern und dadurch die Berechtigung seines völkischen Daseins begründen.

Dieser Gedanke der historischen Sendung der Esten war aus der realistisch erschaute und gewürdigten Lage eines kleinen Volkes hergeleitet. In dieser Fassung ist er unverrückbarer Bestandteil des estnischen völkischen Gedankens auch während der folgenden langen Jahrzehnte geblieben; er besteht auch eben und hat nichts an Frische eingebüsst um nicht auch in Zukunft bestehen zu bleiben, denn er ist auf lebensfähige Voraussetzungen gegründet.

Ühest unustatud Balti uurijast.

Dr. med. Otto v. Huhn ja tema kogud.

XVIII saj. lõppu ja XIX saj. algust võiksime nimetada meie ajaloolise uurimise ärkamisajaks, sest tol ajal kohtame Baltimail esmakordselt isikuid, kes oma elutöoks või vähemalt peamiseks harrastuseks on võtnud ajalooliste mälestusmärkide süstemaatilise kogumise, korraldamise ja publitseerimise, teataval määral nende uurimisegi. Praeguste mõistete järgi nimetaksime neid isikuid küll ennemini „kodu-uurijateks“ kui otseselt „ajaloolasteks“, sest nende harrastuspiiridesse kuulus poliitilise ja majandusajaloo kõrval rida naaberalasidki, nagu muinasteadus, kunstiajalugu, rahvateadus, maade- teadus, statistika jm., kuid tolleaegse eriteaduste diferentseerimatuse

juures on selline mitmekülgsus arusaadav ega vähenda mingil kombel nende ajaloo-uurimise teerajajate teeneid. Nendest a. 1800 ümber teotsenud Balti „polühistorikutest“ on meil eriti tuttavad sellised nimed kui A. W. Hupel (1737—1819) ja Ed. Ph. Körber (1770—1850), kes mõlemad teotsesid eesti alal. Ka nende Riias töötanud kaasaeglane, Joh. Chr. Brotze (1763—1823), kelle suured dokumentide, jooniste ja jäljendite kogud praegu asuvad Riia linna raamatukogus, on meie ajaloolaste peres hästi tuntud¹. Seevastu on seni täiesti tähele panemata jäänud neljas tolle ajastu suuroguja, Brotze kaasmaalane ja kaasaeglane dr. Otto v. Huhn, kes samuti teotses Riias ja kelle kogud sisaldavad rikkalikke kultuuri-loomulisi andmeid kõigi kolme Balti kubermangu kohta. Käesolevate ridade ülesandeks ongi sellele väärtuslikule kogule tähelepanu juhtida ja ka kogujat ennast unustuse hõlmast silmapiirile tõsta, mida ta kõigiti on ära teeninud.

Et meie suuremad teatmeteosed, nagu „Eesti biograafiline leksikon“, „Eesti entsüklopeedia“ jt. Huhn'i ei maini, siis esitame siin tema kohta ka lühidalt eluloolised andmed „Läti konversatsioonileksikoni“ järgi².

Otto von Huhn oli balti-saksa päritoluga, sündinud Jelgavas (Miitavis) 1764. a. Lõpetanud seal gümnaasiumi, õppis Halle ülikoolis alul usuteadust, siis arstiteadust, mida jätkas Göttingenis, omandades dr. med. tiitli 1788. a. Töötas siis mõnda aega arstina Riias, kus muuseas esimesena Baltimail võttis tarvitusele kaitserõugete panemise a. 1800. Edasi oli a. 1804—1807 koduarstiks krahv Razumovski juures Moskvas ja 1807. a. alates samas ametis Vene saadiku vürst Repnini juures Kasselis ja Pariisis. A. 1811—1813 praktiseeris H. arstina Peterburis ja 1813. a. peale Riias, kus suri 1832. a.

Need kuivad teated ei ütle meile küll kuigi palju kõnealuse isiku iseloomustamiseks. Võimalik, et pikemal otsimisel leiduks tema kohta ka üksikasjalisemaid andmeid, kuid praegusel juhul huvitavadki meid eeskätt tema kogud. Viimased läksid peale Huhn'i surma Liivimaa Rüütelkonna raamatukogu valdusse, kust nad Läti Vabariigi algaastail ühes seltsi muude arhivaalidega paigutati Läti Riigi-arhiivi (Valsts Arhivs) Riias. Allakirjutanul võimaldus seal nendega tutvuda 1936. a. sügisel mõne nädala jooksul, mille põhjal käesolev ülevaade ongi kirjutatud.

Oma praegusel kujul sisaldab O. Huhn'i kogu Läti Riigiarhiivi inventarinimestiku andmeil 88 köidet, enamik in 4° formaadis. Võrdluseks võiksime tähendada, et Ed. Winkelmann'i *Bibliotheca Livoniae*

¹ Brotze Livonica-kogu rikkalikku Eesti kohta käivat pildimaterjali on ohtrasti kasutatud näit. K./Ü. „Looduse“ kirjastusel ilmuva „Eesti rahva ajaloo“ viimaste vihkude illustreerimisel.

² Latviešu Konversācijas Vardnīca VI, Rīga 1931, veerg 12 260—12 261, sub „Oto Huns“.

Historica (Berlin 1878) järgi sama kogu köidete hulk, maha arva-tes eri osakondades esinevad kordumised, ulatub umb. 106-le. Sellise vahe tekkimine näib aga seletatav olevat mitte vahepealse materjalide kaotaminekuga, vaid erineva inventeerimisviisiga, milleks kõnealune kogu oma köidete välise seisukorra ja sisulise kirevuse juures pakubki rohkesti võimalusi. Igatahes on praegu Läti Riigiarhiivis alal, peale paari erandi, kõik Winkelmann'i bibliograafias loendatud tiitlid, peale selle aga rida selliseidki, mida Winkelmann'il ei leidu, vähemalt sama pealkirja all mitte. Lähemate üksikasjade jälgimine ses suunas mahuks vaevalt käesoleva kirjutise raamidesse. Tähen-dame vaid, et Huhn'i kogu praegusel kujul sisaldab umb. 20 000 lk. käsikirjalisi materjale ajavahemikust umb. a. 1784—1829. See on küllalt tähelepanev materjalihulk, mis, välja arvatud paar erandit, on seni jäänud pealegi avaldamata³ ja ka muidu vähe kasutamist leidnud.

Lõviosa sellest ainekust moodustavad mitmesugused autori poolt kogutud ankeetmaterjalid kõigi kolme Balti kubermangu kohta, mis kavatsatud 70-köitelise tervikuna, mitmes eriseerias, üldpeal-kirjaga „Topographisch-statistische Beiträge der deutsch-rus-sischen Ostsee-Provinzen in 70 Baenden“. Tutvume esmalt selle töö Liivimaa käsitleva osaga, mis on Eesti seisukohalt üks huvita-vamaid, ja valime lähtekohaks selle kõige täielikuma variandi aastast 1823: „Topographisch-statistische Beiträge des Gouvernements Liv-land im Allgemeinen“ (Valsts Arhivs I. 4. 144—156), kokku 14 köi-det. Selle sarja I köites (lk. 21—34) kuuleme ka mõningaid üksik-asju kogu ürituse tekkimisest. Autor jutustab, et ta on kuberner v. Richter'i loal hakanud endale kopeerima Liivimaa kubermangu valitsuse arhiivis leiduvaid materjale „Liivi- ja Kuramaa füüsilis-geograafilise ja moraalse ilme“ kohta. Need materjalid olnud kogutud juba Katariina II ajast peale laialisaadetud ankeetlehtede kaudu, millede vastajateks olnud peamiselt pastorid ja millede kokkuvõtted saadetud siseministeeriumile. Huhn hakanud neid kopeeritud mater-jale täiendama⁴, koostanud endale ka kihelkondade kaardid krahv Mellini atlase põhjal ja teinud muid eeltöid. Esimese kokkuvõtte oma statistilis-topograafilise töö tulemustest, ühes kaartidega kin-kinud ta keisrile (Aleksander I-le) „Napoleoni sõdade ajal“, kus see käsikiri läinud kaotsi Poola sõjakäigul. A. 1815 alustanud ta oma tööd uuesti kohalikkude pastorite ja aadlikkude abiga. Ta saanud seejuures kasutada ka kindralkuberner markii Paulucci aegseid statis-

³ Trükiis ilmunud on Huhn'i sulest ainult kaks venekeelset teost „Топографическое описание города Риги“ (СПБ 1801) ja „Дополнение къ медико-топографическому описанию Лифляндии“ (СПБ 1814), mõlemad tõlgitud saksa-keelsest käsikirjast V. Džunkovski poolt.

⁴ Tema vanemad ankeedid on nähtavasti saadetud aastail 1784, 1797, 1802 ja 1806.

tilisi materjale, kuna Eesti kubermangu osas tema tööd toetanud kuberner v. Budberg. Oma töö koostamisel võtnud Huhn eeskujuks krahv Begnaud de Saint-Jean d'Agely „Description topographique et statistique de la France“, Paris 1810, samuti ka 10-köitelise „Topographisch-statistische Beschreibung Preussens“. Ka selle uue sarja on autor pühendanud keiser Aleksander I-le.

Samas köites (lk. 23—28) leiame ka Huhn'i viimase ankeedi, dateeritud 11. I 1815, adresseeritud aadlikele ja vaimulikele, palvega vastused autorile saata sama aasta maikuus. Ankeediga kaasa on saadetud ka autori seniseil andmeil koostatud käsikiri, milles palutakse teha parandusi. Vastused on nähtavasti kaunis visalt saabunud, sest suur hulk neist on dateeritud alles a. 1819—20, 1822 ja veelgi hilisemast ajast.

Huhn'i 1815. a. ankeetleht sisaldab 41 eriküsimust. Hea osa neist on üldist statistilis-topograafilist laadi (kihelkonna kaart, asend, piirid, adramaade ja hingede arv, sündimus-suremus, talupoegade koormised jne.), teised huvituvad loodusest (jõesed, järved, metsad, taimed, loomad, maapõuevarad jm.). Hulk küsimusi puudutab majandust (laadad, kõrtsid, kivilöövid, käsitöölised, viinavabrikud). Autori erihuvide kohaselt on väga üksikasjaliselt küsiteldud tervishoiu-ala: haiguste esinemine, kaitserõugete panek, arsti- ja sünnitusabi korraldus, hoolekandeesutised, loodusravi võimalused jne. Ülejäänud küsimused on juba üldisema kultuuriloolise huviga: koolivõrk, talupoegade toitlus, elamud, rõivastus, kombed ja ebausku, ilmaennustused ja lõpuks ajaloolised ning esiajaloolised muistised.

Vastused neile küsimustele on enamikus muidugi lühisõnalised, kuid üksikuile punktidele leidub paiguti ka lehekülgede-pikkusi kirjeldusi, jooniseid, eesti- ja läti keelset terminoloogiat jms. Nad on korraldatud topograafiliselt, maakondade ja kihelkondade kaupa. Autor on omalt poolt lisanud neile hulgaliselt täiendusi, kokkuvõtteid, bibliograafilisi ülevaateid, äratrükke ja lõigendeid, koguni mitmeid iseseisvaid ja ulatuslikke omi või võõraid käsikirju. Nii leidub sama seeria I köites (lk. 49—67) käsikirjaline „Chronologische Übersicht der von 1508 bis jetzt erschienenen Landkarten von Livland“, edasi (lk. 133—147) „Etwas über die Trachten, Sitten und Gebräuche der Livländer im XVI Jahrhundert“ (peamiselt küll B. Russow'i kroonika järgi). Pärnumaad käsitlevas VIII köites leidub (lk. 281—290) jällegi anonüümne käsikiri „Schilderung der Ehsten nach allen ihren Verhältnissen“ (Pernau 1798). Selliseid näiteid võiks tuua veel terve hulga. Sama seeria XIII köide sisaldab 1802. a. ankeedi materjalid alapealkirjaga „Vorschlaege zur Verbesserung der Industrie, Wohlhabenheit und Moralität der Lievländischen Bauren, enthaelt. von saemtlichen Predigern Livlands“. Eesti osa on siin eraldi paigutatud ja vastajate hulgas leiame selliseid tuntud nimesid nagu Ed. Ph. Körber Vönnust, Fr. Willmann Karjast jm.

Algupäraselt sama seeria XIV köitena kavatsatud, kuid praegu eraldatud (VA I. 34. 218) on autori käsikiri „Der Landarzt für die deutschen Ostseeprovinzen Russlands“, alapealkirjaga „Versuch das Leben der Letten und Ehsten zu erhalten“, mis sisaldab VIII+698 lk. in 8° ühes joonistega jm. lisadega. See on korralikult koostatud trüki- valmis käsikiri, mis peale tavaliste arstimisõpetuse peatükkide sisaldab ka rohkesti etnograafilisi ja kultuuriloolisi andmeid eesti ja läti talu- poegade sanitaaroludest, eluviisidest, kommetest, rahvameditsiinist jms. Need osad on autor ilmsesti koostanud oma ankeetmaterjali põhjal.

Seni üksikasjalisemalt kirjeldatud Liivimaa-sarja kõrval leidub ka teisi vanemaid. Üks neist (VA I. 3. 137—143) pealkirjaga „Liefland nach den Kreisen und Kirchspielen beschrieben in sechs [paiguti: sieben] Bänden von Huhn“, on koostatud osalt Moskvas 1806. a., osalt Riias 1821. a. Siin hulgas leidub, eriti eesti osas, ka ankeetlehti a. 1816 ja 1818, osalt isegi 1784 ja 1802. Terved osad on köidetest välja rebitud ja nähtavasti ümber paigutatud hilisemasse (1822.—1823. a.) sarja. Sisu on samalaadiline kui 1815. a. ankeedi- vastuseis, kuid küsimusi endid on vähem ja teisiit jaotatud. Siingi hulgas leidub pikemaid võõraid käsikirju, näiteks VI-a köites dr. Joh. Wilh. Harden'i in 8° kirjeldus Võnnu maakonna kohta.

Kõige vanem Huhn'i käsikiri Liivimaa kohta sisaldab vaid ühe köite in 4° (VA I. 16. 178) pealkirjaga „Statistisch-medizinische Bruchstücke der Kirchspiele Livlands“. Köide on dateerimata, kuid nähtavasti koostatud 1802. a. alates, sest seal esinev statistika käsitleb a. 1797—1801, kuna 1802. a. andmed on mitmel pool punase tindiga juurde kirjutatud. Küsimusleht on siin olnud üsna lühike ja vastusedki sisaldavad enamasti vaid 1 lk. kihelkonna kohta. Üksikasjalisemad ja huvitavamad nende hulgas on andmed talupoja- elamute, toituluse ja haiguste kohta.

Senimainituist erineva laadiga ja sisuga on Huhn'i sari Liivimaa linnade kohta, pealkirjaga „Topographisch-statistische Beiträge Livlands“ (VA I. 14. 167—173 ja 175—177), mis koostatud Riias 1821. a. Iga linnale on pühendatud siin eri köide, kuhu on kogutud statistikat, kirjeldusi, plaane ja jooniseid. Nende hulgas leidub ka mitmesugust vanemat ja vähetuntud pildimaterjali. Selle sarja köited on üldiselt palju õhemad ülalmainitud kihelkonna-kirjelduste omadest.

Olgu veel märgitud üks eraldi köide (VA I. 21. 183) pealkirjaga „Medizinische Topographie von Liefland“, dateeritud Riias 1827, mis peamiselt sisaldab mitmesuguseid korraldamata materjale lah- tistel lehtedel, nende hulgas jällegi andmeid toitulusest, rõivastusest, rahvaravimitest jms. Nähtavasti on selle köite korraldamine autori surma tõttu pooleli jäänud.

Oleme seni vaadelnud vaid Liivi kub. käsitlevaid osi. Samalaadi- lised sarjad ja köited on Huhn paralleelselt koostanud aga ka Eesti- ja Kuramaa kohta. Nende lähemaks jälgimiseks puudub siin ruum,

kuigi eriti Eestimaa kub. käsitlevas osas oleks mõndagi märkimisväärsed. Tähendame veel, et kõige kolme kubermangu andmestiku kohta autor on 1822. a. koostanud ka üldise sisujuhataja „Inhalts Anzeige der Topogr.-stat. Beitrage...“ (VA I. 20. 182), mis kogu mitmekordsete ümberinventeerimiste tõttu on küll vaid raskustega kasutatav. Huhn'i kogus leidub muide ka „Allgemeines Register“ J. Chr. Brotze „Livonica“ kogu 10 kõite kohta, mis ometi näib olevat vaid ärakiri Brotze enda registrist (praegu Riia Linnaraamatu-kogus).

Sellega ei ole Huhn'i kogu küll veel kaugeltki ammundatud. Käsikirjadest, mis Winkelmann'i bibliograafias pole esitatud, võiks siin mainida järgmisi Eesti ainestki sisaldavaid: „Verzeichnis sämtlicher Güter, Hoflagen, Paggasts und Gesinde in Livland“ (1815), „Plan von Dorpat“ (1774), „Livlands bestätigte Wackenbücher“ (1814—1823), „Verzeichnis von Schriften über Livland“ jt. Ülejäänud tööd käsitlevad peamiselt Riia linna tervishoidlikke ja halduslikke olukordi eri ajastuil.

Tähtsaimaks osaks Huhn'i kogust, nii sisult kui -suuruselt, on siiski tema „Topogr.-stat. Beitrage“, mis sisaldavad määratul arvul ülihuvitavat materjali nii Eesti kui Läti olude kohta. Loodusteadustest kuni ajalooni ja ühiskonnauurimiseni leidub siin iga teadusharu esindajaile rikkalikku ainet, mis pealegi on kogutud oma aja parimate peade kaasabil ja üldiselt tohiks olla küllalt usaldusväärne. Et viimasel ajal on avanenud võimalus selle materjali Riiaast väljatellimiseks Riigi Keskarhiivi kaudu, hõlbustab see asjaolu tema kasutamist ka meie uurijaskonna poolt⁵.

Otto Huhn'i isikust võime tema kogude najal öelda vähemalt niipalju, et ta pole jäänud neis kuivaks statistikuks ega eluvõõraks kabinetiõpetlaseks, vaid et tema on algusest peale oma materjali kogumisel lähtunud mitte üksnes olude tundmaõppimise, vaid ka nende parandamise seisukohalt. Seetõttu näib temas olnud elavat kaastunnet eesti ja läti talurahva raske majandusliku ja „moraalse“ seisukorra vastu. Seda näeme selleski, et ta oma ankeetides küsib vastajatelt ettepanekuid ka elamute, arstiabi ja majandusliku olukorra parandamiseks. Juba tema Beitrage-teose pühendus keiser Aleksander I-le kui „lätlaste ja eestlaste vabastajale 600-aastasest orjapõlvest“ on selles mõttes küllalt iseloomustav. Huhn'i kogu köidetesse laialipillatud katkendid Garlieb Merkel'i töödest viitavad samuti mõttele, et sellegi lätlaste olukorra eest võitleja tõekspidamised polnud Huhn'ile just võõrastavad. Muidugi ei saa Huhn'i pidada suurte sotsiaalsete reformide eestvõitlejaks Merkel'i stiilis.

---

⁵ Hiljuti on, nende ridade kirjutaja juhatuse järgi, Huhn'i kogusid osaliselt kasutanud prof. G. Ränk oma väitekirjas „Saaremaa talu-ehitised I“ (Tartu 1939).

Kuid vähemalt omal kitsamal erialal, näiteks kaitserõugete tarvitamises, on ta esinenud pioneerina ja, tiivustatuna Lääne-Euroopas omandatud humaansetest põhimõtetest, võrdselt hoolitsenud nii linna- kui maarahva, aadli ja talupoegade tervishoiu-olude parandamise eest.

F. Linnus.

Ein vergessener baltischer Forscher.

Dr. med. Otto Huhn und seine Sammlungen.

(Referat.)

Der aus einer baltisch-deutschen Familie stammende Dr. med. Otto v. Huhn wurde 1764 in Mitau geboren und starb 1802 in Riga. Seine Sammlungen, die reichhaltige kulturgeschichtliche Daten über die früheren drei baltischen Gouvernements enthalten, befinden sich gegenwärtig im Lettischen Staatsarchiv (Valsts Arhivs) in Riga. Lt. Inventarkatalog besteht die Sammlung aus 88 Bänden. Die in Winkelmanns *Bibliotheca Livoniae Historica* genannten Titel haben sich, von vereinzelt Ausnahmen abgesehen, alle erhalten; es findet sich aber auch eine ganze Reihe von Titeln, die im Winkelmann fehlt. In ihrer gegenwärtigen Gestalt zählt die Sammlung etwa 20 000 Seiten handschriftlicher Aufzeichnungen aus den Jahren von ungefähr 1784—1829. Den wichtigsten Teil der Huhnschen Sammlung sowohl ihrem Inhalt wie auch dem Umfange nach bilden seine „Topogr.-statistischen Beiträge“, die eine schier unbegrenzte Menge interessantester Nachrichten über die damaligen Zustände in Lettland und Estland enthalten.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1938./39. tegevusaastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevuses jätkus 1938./39. aastal peamiselt juba varemini alustatud ettevõtetega ja tööde edasiarendamine ning lõpuleviimine. Seltsi väljaannetest ilmus „Ajaloolist Ajakirja“ 2 numbrit 1938. a. aastakäigust ja 1 number 1939. a. aastakäigust. Seltsi üldkoosolekul 29. jaanuaril 1939 otsustati ajakirja toimetuse ettepanekul suurendada „Ajaloolist Ajakirja“ 12-lt trükipoognalt 15-le, et võimaldada selle sisu mitmekesisemaks muuta. Ühtlasi tõusis ka ajakirja tellimishind 3 kroonile aastas, kusjuures seltsi liikmed saavad 20% hinnaalandust. Ühtlasi on moodustatud ajakirja leviku suurendamiseks vastav aktsioonitoimkond. Ajakirja toimetusse kuulusid peatoimetajana O. Liiv, toimetuse liikmeina E. Blumfeldt, H. Kruus, M. Schmiedehelm (üldkoosolekul 29. jaanuaril 1939 valiti ta asemele R. Indreko), H. Sepp, P. Tarvel ja J. Vasar; toimetuse sekretärina töötas H. Fischer.

Jätkati tööd seltsi väljaandel ilmuvate suuremate teoste, nimelt „Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihi, „Eesti ajaloo bibliograafia“ IV, s. t. viimase vihi ja ajaloo oskussõnastiku koostamisel.

„Eesti biograafilise leksikoni“ täiendusvihu toimetamistööd ei suudetud sel tegevusaastal veel lõpetada. Laoti täiendusvihu artiklite käsikirja teine pool, alates L-tähest kuni tähestiku lõpuni; see osa oli trükikojas pikemat aega oodanud ladumise järjekorda. Samuti seati toimetuse poolt trükivalmis vahelao käsikiri, umbes 130 põhiköites ilmunud elulugude jätku ja artiklit. Ka see osa laoti ära. Tegevusaasta lõpuks oli murtud 136 lehekülge, s. t. 8¹/₂ trükipoognat. Teos kujuneb kavatssetust tunduvalt suuremaks ja ulatub umbes 20 trükipoognani. Toimetuse koosseis on olnud endine: P. Tarvel — peatoimetaja, H. Kruus — toimetuse liige, J. Olvet — sekretär. Toimetuses on abijõuna töötanud M. Sorgsepp.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ (1877—1917) koostamist jätkati E. Blumfeldti ja L. Loone poolt. Aasta kestel toimus teose IV, s. t. viimase vihu trükkimine. See vihk ilmus trükist mais 1939, varsti pärast seltsi tegevusaasta lõppu. Ta sisaldab biograafikat, autorite registri ja anonüümsete kirjutiste registri ja on märksa suurem eelmistest, hõlmates 200 lk. (tekst ja register) + XVIII lk. (eessõna, lühendid jm.). Seega on suudetud pidada kurnis täpselt kinni teose trükkimisele asumisel tehtud kalkulatsioonist, mis nägi teose ulatusena ette 40 trükipoognat. Tegelikult kujunes kuuteistkümnendaastase pideva töö tulemusena valminud *Bibliotheca Estoniae Historica* suuruselt järgmiseks: 632 lk. teksti ja XVIII lk. eessõna ning lühendeid.

„Ajalooteaduste rahvusvahelise bibliograafia aastaraamatule“ on 1938. a. jooksul L. Loone poolt koostatuna saadetud Eesti-poolne kaastöö ülemaailmalise ajaloolise perioodika nimistu jaoks. Valmimisel on vastav bibliograafia 1938. a. kohta.

Õpetatud Eesti Seltsi „Eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaate“ jaoks on lõplikult valminud 1931. a. ajaloolise kirjanduse ülevaade, kuna käsil on 1924. ja 1925. aastat käsitlevad ülevaated.

Ajaloo oskussõnastiku komisjon, mille koosseisu kuulusid J. V. Veski, E. Tender, ja sekretärina L. Vilmre, jätkas möödunud tegevusaastal ajaloo oskussõnastiku redigeerimist ja täiendamist. Ühtlasi viidi käsikirja koostamine lõpule. Selles ilmnevate lünkade kõrvaldamine ja kontrollimine nõudis rohkem aega, kui seda oli võimalik esialgu arvestada; seejuures tuli paljude küsimuste lahendamiseks pöörduda vastavate erialade esindajate poole. Samuti osutus aeganõudvaks tööks venekeelsete oskussõnade redigeerimine ja täiendamine. Komisjoni istungeid peeti tegevusaasta jooksul 41. Käsikiri valmis 1939. a. märtsiks; ta on valmistatud kolmes eksemplaris ja sisaldab umbes 16 000 oskussõna.

Seltsi väljaandeist ilmus eriteosena trükist „Ajaloolise Arhiivi“ III köide dr. O. Liivi toimetusel, pealkirja all „Suur näljaaeg Eestis 1695—1697“. See koosneb toimetaja uurimuslikust ülevaatest ajastu kohta (80 lk.) ja dokumentidest (257 lk.) ning on varustatud allikate ja kirjanduse loendaja, registriga ja saksa-keelse referaadiga.

Selts võttis osa Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee Eesti Osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni, Eesti Ajaloo Kapitali komitee, asutis „Fenno-Ugria“ jt. ettevõtete tööst. Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse Göteborgi Riigiraamatukoguga.

Kavatsusel oli korraldada 1939. a. suvistepühade ajal Eestis järjekordsed Soome-Eesti ajaloolaste (seekord III) päevad. Astuti eelläbirääkimistesse soome ajaloolastega ja tehti ühtlasi esialgseid ettevalmistusi päevade korraldamiseks; nende asukohaks olid ette nähtud Tartu ja Narva. Käesoleva aasta kevadepoolel aga selgus, et Suomen Historiallinen Seura ümber koondunud soome ajaloolased soovivad päevade edasilükkamist järgmisele aastale; seda motiveeriti peamiselt asjaoluga, et paljud soome ajaloolased kavatsevad osa võtta augustis peetavast Põhjamaade ajaloolaste kongressist Kopenhaagenis, ja et osavõtt kahest välismaisest kongressist lühikesel ajavahemikul tekitaks raskusi. Neid asjaolusid arvestades otsustatigi III Soome-Eesti ajaloolaste päevad edasi lükata järgmisele aastale.

Seltsi siseelus omas erilist tähtsust möödunud tegevusaastal küsimus seltsi siirdumisest Tartu Ülikooli juurest Eesti Teaduste Akadeemia juurde. Küsimus kerkis esile tegevusaasta esimesel poolel, mil Akadeemia ringkondades asuti seisukohale, et Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil tuleks siirduda Eesti Teaduste Akadeemia juurde; seejuures lubati kindlustada seltsile vabad edasitöötamise võimalused ja toetuse saamine vähemalt senise Ülikoolilt ja Kultuurkapitalilt saadud summa ulatuses. Ülikooli valitsus omalt poolt määras küll seltsile selleks tegevusaastaks veel senise toetussumma (750 kr.), teatas aga ühtlasi, et Ülikool enam edaspidi seltsile toetust ei määra, mispärast seltsil tuleks registreeruda Teaduste Akadeemia juures. Samuti osutus Kultuurkapitali Valitsuselt käesolevaks tegevusaastaks määratud toetussumma (3000 kr.) kättesaamine olenevaks seltsi ümberregistreerumisest. Et selts sattus selle tagajärjel majanduslikesse raskustesse, eriti „Ajaloolise Ajakirja“ väljaandmise jätkamise ja pooleliolevate ürituste lõpuleviimise suhtes, otsustas juhatus kokku kutsuda üldkoosoleku seltsi põhikirja muutmiseks. Üldkoosolek, mis peeti 29. jaanuaril 1939, otsustas põhikirjas ettenähtud häälteenamusega muuta seltsi põhikirja punkt 3, asendades lause: „Akadeemiline Ajaloo-Selts on registreeritud Tartu

Ülikooli juures" lausega: „Akadeemiline Ajaloo-Selts on registreeritud Eesti Teaduste Akadeemia juures“. Seltsi juhatuse sellekohaste sooviavalduste järel kustutas Ülikooli Valitsus seltsi Ülikooli juures registreeritud seltside nimistust, arvates 10. märtsist 1939. Samast kuupäevast tunnistas Teaduste Akadeemia seltsi registreerituks Akadeemia juurde. Muid muutusi seoses seltsi ümberregistreerimisega seni pole toimunud.

Ühenduses asjaoluga, et seltsi senised üritused hakkavad lõpule jõudma, on juhatas kaalunud uut tegevuskava ja järgmiseks tegevusaastaks ette näinud rea uusi üritusi; nende hulka kuuluvad eeltööde tegemine Eesti ajaloo atlase koostamiseks ja Eesti ajaloo allikate üllitamise süstematiseerimiseks, mõne eriküsimuse uurimine Eesti ajaloo alalt jm. Nende kavatsuste teostamine sõltub suurel määral Kultuurkapitalilt ja Akadeemialt saadavast ainelisest toetusest.

Tegevusaasta alguses oli seltsil liikmeid 98. Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 7.

Seltsi liikmete perest lahkus surma läbi üks liige — M. Tõnson. Tegevusaasta lõpul otsustas juhatas liikmemaksu mittetasumise tõttu nimestikust kustutada 25 liiget; seega jäi liikmete nimestikku 79 isikut.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Tarvel (esimees), H. Kruus (abiesimees), R. Kleis (laekur), M. Sorgsepp (kirjatoimetaja), H. Sepp ja E. Tender (ametita juhatuseliikmed).

Revisjonikomisjoni kuulusid: H. Rebane, J. Madisson, N. Humal, asemikkudena J. Konks ja E. Viisemann.

Tegevusaasta jooksul peeti 3 ettekandekoosolekut, 2 üldkoosolekut ja üks aastakoosolek, neist ettekande-koosolek 26. märtsil 1939 ühiselt Akadeemilise Klassilise Kultuuri Ühingu. Koosolekuist osavõtjate keskmine arv oli 24. — Seltsi koosolekuil esitati järgmised referaadid:

27. novembril 1938 — P. Tarvel: „Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1938, nr. 4).

11. detsembril 1938 — L. Mark: „Põhja-Eesti talurahva pagemisest Soome ja Rootsi“.

Esitava käsitelu aluseks oli kohtuarhiivides leiduv materjal, nimelt need Põhja-Eesti meeskohtute protsessid, mille sisuks oli süüdistus pagemises või sellele kaasaaitamises. Pagemisprotsesse esines alates XVIII sajandi keskelt kuni XIX sajandi keskpaigani. Eriti hoogustus pagemine Vene-Rootsi sõja ajal 1788—1790. Pagenikkude hulgas esines üsna võrdselt nii taluperemehi kui ka teenijasrahvast, samuti nii perekonnainimesi kui ka vallalisi. Mereteed kaudu pagejate hulgas olid tugevas enamuses rannakihelkondade elanikud. Pagemise peamise põhjusena esines rahul-

olematus oma olukorraga; ühtlasi õhutasid seda kuuldused heast elust Rootsis. Rahulolematust põhjustasid vaesus, raske töö, tagakiusamine kupja või mõisniku poolt, hirm karistuse eest jne. Pagemine lähtus peamiselt neilt rannikualadelt, kus kohalik rahvastik eriti elavalt tegeles merisõiduga. Ülemere sõiduks kasutati niihästi Eesti ranniku kui ka soomlaste ja rootslaste veesõidukeid. Pagemise sihtkoha asjus peab märkima, et suur enamik Põhja-Eesti pagenikke siirdus Soome, kuna Rootsi pagemisi esines vaid üksikuil juhtumeil. Soome mandril näivad Viiburi, Porvoo ja Helsingi oma lähemate ümbruskondadega olevat eesti pagejate peamisi asumiskeskusi. Pagemine toimus tihti kiires korras, nii et tuli maha jätta varandus; seetõttu peab oletama, et pagejate majanduslik olukord Soomes ei saanud olla kuigi hülgav. Seda kompenseeris ometi tähtsal määral soodsam õiguslik olukord uuel kodumaal. Osast pagenikest on teada, et nad teenisid ülalpidamist teenijaina, kalureina või käsitöölisena. Paljud pagenikud seadsid Soomes sisse oma alalise elujärje, kas abielludes seal või viies kodumaalt kaasa perekonnad. Seejuures näitavad andmed, et Soome läinute ja mahajäänute vahel valitsesid tihedad sidemed ja vastastikune läbikäimine. Kõik Soome pagenud ei jäänud sinna siiski alaliseks, vaid mõne aja möödumisel pöördusid paljud tagasi kodumaale. Seejuures esineb huvitav nähtus, et tagasitulnud isikud tihti esinesid vabameestena, kellena nad ka koha leidsid siinses ühiskonnas. Paljude selliste, Soome pagemise tagajärjel vabameesteks saanud ja hiljemini Eestisse tagasi pöördunud isikute vabaseisuse päritolu jäigi selgitamata, nii et nad võisid nautida oma paremat sotsiaalset seisundit. XIX sajandi teise poole alguses löi seadusandlus hoopis avaramad elutingimused meie talurahvale; seega kadus ühtlasi vajadus pagemise järele.

29. jaanuaril 1939 — L. Leesment: „Kindral Michelson (Pugatševi mässu mahasuruja)“.

Referent on püüdnud selgitada kindral Michelsoni, Pugatševi mässu mahasuruja, rahvuse küsimust, kogudes selleks mitmekesisest materjalist ja kasutades teadusliku kirjanduse kõrval ka rahvatraditsiooni. Viimases ongi säilinud jutustusi vene kindralist, kes on võrsunud eesti talupojasooist ja elas hiljemini oma mõisas Võrumaal. Küsimuse vastu on huvi tundnud ka Nõo kirikuõpetaja M. Lipp. Peale nende ja mõningate teiste otseste andmete tulevad küsimuse selgitamisel arvesse kaudsed andmed, nimelt vanem vene kirjandus. Nii nimetab kindral Langeron oma mälestustes Michelsoni võrsunuks Liivimaalt lihtperekonnast. Olevate andmete põhjal võib oletada, et Michelson oli sündinud Saaremaal, siirdus hiljemini Järvamaale ja pääses siit Venemaale Rosen'ite saatjana. Tema edaspidine elu ja tegevus oli väga kirju. Esialgu asus ta koos Rosenitega Peterburis ja alustas siis sõjaväelist karjääri, tehes

läbi aastmed alamaist kraadidest kuni kindralini. Ta võttis osa ka Seitsmeaastasest sõjast. Saanud sõjas haavata, viibis ta puhkusel kodumaal. Hiljemini võttis ta majorina osa Vene-Türgi sõjast, sõjast poolakatega ja siis juba Pugatševi mässu mahasurumisest. Mäss, mille summutamisel oli seni tegev olnud Michelsoni protežeerija kindral Bibikov, oli võtnud juba suure ulatuse. Michelsoni osatähtsust ja võidukust mässu mahasurumisel rõhutavad just vanemad vene allikad. Ta sai aukõrgendust ja rahalist autasu, tõsteti hiljemini ka aadliseisusse. Ostnud endale mõisa Võrumaal, elas ta siin umbes 10 aastat. Hiljemini teotses ta jälle Vene väejuhina ja suri 1807. a. Bukarestis armee ülemjuhatajana.

5. märtsil 1939 — E. Laid: „Väljakaevamised Varbola Jaanilinnal 1938. a.“.

Muistne Varbola linnus, rahvasuus tuntud „Jaanlinna“ nime all, asetseb 60 km kaugusel Tallinnast lõuna-edela poole praeguse ja ka vana Harju-Lääne piiri lähedal. Linnuse asukoha valikul on olnud mõõtuandvad looduslikud tingimused; ta on ehitatud kuni 8 m ümbruskonnast kõrgemale seljakule. Valliga ümbritsetud linnuse õu on kuni 204 m pikk ja ristipidi 125 m lai. Varbola Jaanilinn ei kuulu ehitustüübilt puhtakujuliste ringvall-linnuste hulka, nagu seni andmete puudulikkuse tõttu on arvatud, vaid see moodustab segatüübi neemiklinnuse ning ringvalli vahel. Varbola linnusel pole varemini sooritatud teaduslikke väljakaevamisi. Tähtsamad probleemid, mis asetati 1938. a. suvel väljakaevamistõid alustades, olid: 1) kas ja millise iseloomuga kultuurkiht leidub linnusel, 2) kas vastavad tõele juhuslikest kaevamistest pärinevad andmed haudade olemasolu kohta linnuse keskosas ja millises seoses võiksid need olla linnusega, 3) kas rahvatraditsioon, mis linnuseõuel olevat lohku peab kaevuasemeks, on põhjendatud ning — jaataval korral — missuguse ehitusega on kaev. Väljakaevamised linnuses avastasid kõigepealt omal ajal intensiivselt kasutatud kalmistu. Leidude, eriti mündileidude põhjal on võimalik otsustada, et kalmistu kuulub suhteliselt hilisesse aega, XVI ja XVII sajandisse. Kaevamisel lohu kohas paljastus laotud kivi-vooderdis, mis teeb vastuvaidlematuks mingi kaevu- või tsisternitaolise ehitise olemasolu kõnesolevas kohas. Kaevulohu põhjast kui ka nõlvadelt leiti XV—XVII sajandi münte, tõenäoselt ohvriannid. Kaevamised ühel linnusele iseloomulikul kivivarel andsid edaspidise uurimise seisukohalt kaks märkimisväärset tulemust. Nimelt näitas kaevamine, mille juures keskmiselt ainult 50—90 cm paksusest kultuurkihist 48 ruutmeetri ulatuses esile tuli 121 muinasleidu ning 387 savinõukildu, et linnuse kultuurkiht on suhteliselt leiurikas, teiselt poolt tegi see usutavaks rahvatraditsiooni, et linnuses olevaid kivi kangruid (või vähemalt osa neist) tuleb pidada maja- või tuleasemeiks. Leide saadi kogu kaevamis-

alalt kokku 281 eset (töö- ning tarberiistad, ehted jm.) ja 527 savinõukildu. Leitud esemete koguarvust kuulub enam kui kolmandik hilisajalooliste hulka, ligi 100 eset on vanuselt määramatud, kuna ülejäänud tohiks olla muinasaegsed ja varakeskaegsed. Leidude põhjal võib väita, et Varbola linnus on ehitatud tõenäoselt rauaaja teisel poolel, s. t. peale 1000. a., ning on püsinud tarvitusel muinasaja lõpuni või ka ajaloolise aja alguseni, s. t. XIII ja XIV sajandini. Hiljemini on elanikud linnust kasutanud matmispaigna. Kuigi on võimalik väita, et suure Varbola linnuse ehitamine võis toime tulla lähema ümbruskonna poolt, tõstavad linnuse erakordsed mõõtmed ja geograafiline asend siiski veel mõningaid lisaküsimusi. Võib arvata, et Varbola kants oli mitte ainult kohalikuks kihelkonna-linnuseks, vaid ühtlasi mandri üheks suuremaks muistseks keskuseks. Ühiskonnal, kellel oli võimalik püstitada sellist ehitist, pidi olema tarvilikku varalist jõukust kui ka tööjõudu. Mitmed andmed näitavad, et linnus oli ka püsivalt asustatud kuni Eesti varase keskajani. Kants on lõplikult langenud alles peale kestvat piiramist, mille jälgi on veel näha maastikus.

26. märtsil 1939 — P. Haliste: „Etruskide kultuur praeguse aja teaduse valgustusel“ (ilmunud „Ajaloolise Ajakirja“ käesolevas numbris).

7. mail 1939 — J. Fazekas: „Ungari liberalismi ajajärk (XIX sajand)“.

Liberalismi ideed hakkasid Ungaris levima möödunud sajandi 30-ndail aastail, lähtudes Lääne-Euroopa riikidest. Ideede esimesed levitajad olid tookordsed Ungari noorema generatsiooni liikmed. See oli nn. Noor-Ungari ajajärk, mil tähtsaimaks küsimuseks kujunes, kuidas feodaalse riigi ahelaid maha raputada. Ungari poliitilises elus tekkis XIX sajandil kaks teineteisega vastuolus seisvat reformiliikumist. Esimene arvestas Ungaris kujunenud olukordi ja oli konservatiivse iseloomuga, ta rajanes Széchenyi kavale ja püüdis teostada üleminekut feodaalselt korraldaval kodanlikule korrale pikaajalise evolutsiooni teel. Teine aga lähtus Euroopa käremeelse liberalismi ideestikust ja nõudis reformide kiirendatud teostamist, mitte eitades tarbe korral ka vägivalda tarvitamist. Neist kahest suunast jäi võitjaks viimane. L. Kosuthi radikaalne liberalism viis Ungari rahva revolutsiooniteele. Revolutsioon aga, mis puhkes 1848. a., omandas ühiskondliku ilme asemel riigiõigusliku iseloomu ja muutus vabadussõjaks Habsburgide vastu. Ebaõnnestunud revolutsioonile järgnes Austria keisririikoja poolt teostatav absolutism ja 1867. aastast Maailmasõja lõpuni Austria-Ungari dualismi ajajärk. Hoolimata poliitilise ajaloo erijärkudest moodustab Ungari ajalugu XIX sajandil vaimuajaloolisest seisukohast ühtlase terviku, millele annab maailmavaatelise tausta Euroopa liberalismi ideestik. Selle ajastu ajalooline hinnang ei

ole Ungari ajalookirjanduses veel ühtlane. Peamiselt tänapäeva Ungari ajalooteadus on selles küsimuses suures vastuolus eelmiste aastakümnete jooksul kujunenud traditsioonidega. Kui varasem ajalookirjandus ülistas Ungari liberalismi saavutisi — Ungari vabadussõda, reforme ja dualismi ajastut —, siis Maailmasõja järel tekkinud suund on võtnud selle ajastu, eriti liberalismi ideoloogia terava kriitika alla. Arvustatakse liberalismi peamiselt sellelt seisukohalt, mil määral ta suutis teostada ülesandeid, mis oleksid Ungari rahva hüveolu seisukohast olnud vajalikud. Suure probleemina jäi lahendamata talupoegade maaomandi korraldus. Arvustades Ungari liberalismi poliitilisi, ühiskondlikke ja sotsiaalseid tulemusi rahvusliku poliitika vaatekohalt, rõhutavad nüüdisaegsed ungari ajaloolased, et liberalism jäi Ungaris puhtideoloogiliseks nähtuseks ega suutnud ellu rakendada praktilisi kaitsevahendeid nende rahvakihtide heaks, kes moodustasid majanduslikus vabavõistluses nõrgema poole. Praegu seisavad Ungari ajaloo uurimises esikohal Széchenyi isik ja tema ideestik.

Marta Sorgsepp.

Arvustused.

J. E. A. Jolliffe, *The Constitutional History of Medieval England from the English Settlement to 1485*, London 1937, VIII+524 lk. — D. L. Keir, *The Constitutional History of Modern Britain 1485—1937*, London 1938, VIII+568 lk.

Inglise põhikorra arenemine on huvitavamaid ja õpetlikumaid peatükke Lääne-Euroopa rahvaste poliitilises ja sotsiaalses ajaloos. Oma insulaarse asendi tõttu teistest Euroopa rahvastest võrdlemisi eraldi seisev inglise rahvas on osufanud oma arengus suurt orgaanilist kontinuiteeti. Teatavad institutsioonid on siin võinud häirimatult kasvada, kujuneda, küpseda ja lõpuks ilma vägivaidsete murranguteta surra loomulikku vanadussurma. Uued ühiskondlikud ja riiklikud eluvormid eksisteerivad Inglismaal rahulikult kõrvuti igivanade auväärsete traditsioonidega, mis on juba ammu kaotanud oma aktuaalse sisu, kuid siiski edasi kestavad lihtsalt seetõttu, et nad elu arengut ei takista ega ohusta. Inglise rahvas on osanud haruldaselt hästi oma arengus kokkukõlastada kontinuiteedi ja permanentsuse põhimõtet kaine realiteeditundega ja väärtusliku võimega oma ajaloolisi traditsioone elastiliselt kohastada uutele elunõudele ja elutingimustele.

Sellist tähelepanuväärset põhikorra-arengut on oma kapitaal-seis teoseis korduvalt käsitelnud väljapaistvad uurijad, nagu W. Stubbs, F. W. Maitland, P. Vinogradov, R. Gneist, J. Hatschek ja paljud teised. Uue ürikulise materjali esilekerkimise ja selle monograafilise läbitöötamise tagajärjel on aga nende standardteosed nüüdisajal mitmeski osas juba tunduvalt vananenud. Ka seisis neis uurimustes tavaliselt eri institutsioonide analüüs rõhutatult esikohal, mille tõttu nad vaid harva suutsid pakkuda sünteetilisemat üldpilti kogu Inglise põhikorra-arengu kohta.

Neid puudusi ja lünki püüavad kõrvaldada kahe Oxfordi professori Jolliffe'i ja Keir'i hiljuti ilmunud teosed, mis moodustavad ühise kava järgi koostatud terviku ja annavad ülevaate kogu Inglise konstitutsioonilisest ajaloost, alates anglosakside riikide tekkimisest kuni 1937. aastani. Mõlemad tööd toetuvad väga laialisele ürikulisele materjalile ja arvestavad samuti eriküsimuste kohta ilmunud üksikuurimuste tulemusi. Nad ei süvene väga üksikasjaliselt institutsioonide analüüsi, piirdudes selles suhtes vaid olulisemaga, peavad aga seevastu tähelepanelikult silmas kõigi põhikorraahtustete tihedat sõltumust sotsiaalsest ja poliitilisest olustikust ning eri ajastuil domineerinud mõttesuundadest. Nad jälgivad institutsioone mitte nende endi iseväärtuse pärast, nagu seda on teinud mõnedki uurijad, vaid selgitavad, milliseid riiklikult tähtsaid funktsioone vastavad institutsioonid pidid täitma igal antud momendil ja milliseilt ühiskondlikelt jõududelt nad ammutasid oma vitaalsuse. Põhikorraküsimuste osavas sidumises sügavamate ajalooliste profsessidega seisnebki mainitud tööde peamine uudsus ja väärtus. Autorid iseloomustavad tabavalt ajastute üldist struktuuri, et siis sellisel taustal kirjeldada eri põhikorraorganite arenemist ja funktsioneerimist. Säärane õnnestunud dispositsioon aitab omakorda tõsta nende teoste selgust ja ülevaatlikkust.

Jolliffe on keskaegse arengu käsitlelu mahutanud viide kronoloogiliselt piiritletud peatükki, osutades seejuures varasele keskajale eriti suurt tähelepanu. Tervelt kaks esimest peatükki on pühendatud anglosakside ühiskonnale ja riigindusele, mille iseloomustus on ta töö huvitavamaid ja omapärasemaid osi. Õigusega rõhutab ta anglosaksi rahvapäraste institutsioonide suurt tähtsust seaduse ja vabaduse mõistetele toetuva Inglise põhikorra kujunemises. Anglo-saksi vabades ühiskondades olevat kujunenud inglaste *general habits of mind*, see mentaliteet, mis avaldub seaduslikkuse ja ühiskonna üldtahte sügavas austamises. Autor polemiseerib nende uurijatega, kes on rõhutanud anglosaksi ühiskonna ja riigi feodaliseerumist X ja XI sajandil: inglise ühiskond olevat sel ajastul küll territorialiseerunud, mitte aga feodaliseerunud, sest üleminek suguharude-riigilt territoriaalsele riigile olevat toimunud tingimustes, millel olevat vähe ühist lääninduse vormidega, ja kasvav kuningavõim olevat maa kaitsejana välisvaenlaste vastu toetunud esijooes rahva poolechoiule, mitte aga kuigi suures ulatuses suurmaaomandile. Järgnevad peatükid, milles jälgitakse feodaalse ja parlamentliku režiimi arengut, pakuvad vähem omapäraseid seisukohti, on aga siiski üsna instruktiivsed. *Magna Charta* puhul rõhutatakse selle feodaalset päritolu ja sisu; kui aga katse rajada Inglismaal „taltsutatud ja legaliseeritud feodalismi“ Henry III ajal kokku varisenud, alanud alates Edward I-st areng parlamentliku monarhia suunas, mille õitseng langevat Edward III valitsemisajale. Sellele järgnevat ajastut (1377—1485) iseloomustatakse kui keskaegse ühiskonna mandumise aega, mil kõik senised institutsioonid, muu seas ka parlament, olevat sügavasti laostunud ja tagurpidi läinud. Sellegi ajajärgu puhul esitab autor mitmeid omapäraseid ja uudseid seisukohti.

Keir jaotab oma töös uema põhikorra-ajaloo käsitleluse kaheksaks peatükiks, mis enamikus vastavad teatavale ajaliste perioodidele. Seejuures antakse kahele viimasele sajandile suhteliselt hoopis rohkem ruumi, kui seda tavaliselt on tehtud, ja peetakse olulisel määral silmas ka dominioonide arengut ning nende suhteid emamaaga. Eriti väärib tähelepanu Tudorite ajastu iseloomustus,

mis hõlmab tervelt kolm esimest peatükki. Taunides selle ajastu nimetamist despooflikuks režiimiks, näitab Keir, kuidas suurt võimutähtsust omanud Tudorid siiski pidid taotlema koostööd aktiivsemate ühiskonnakihtidega ja kuidas seetõttu parlamendi tegevus sel ajal laienes ja ta positsioon tugevnes. Et valitsemistööks liiga vähesed kogemusi omavad ja ühiskondlikultki sageli kuningavõimusi sõltuvad alamkoja liikmed nõustusid kuninga ja ta valitsuse juhtiva osaga isegi seadusandluse alal, siis valitses sel ajastul võimude vahel üldiselt hea läbisaamine. Kuningad tunnustasid ja austasid konstitutsioonilist traditsiooni, oskasid aga luua sellise olukorra, et parlament nende valitsemistegevust ei takistanud ega häirinud, vaid üsna üksmeelselt toetas.

Selline kokkukõla läks kaduma XVII sajandil, mil Inglismaa oma põhikorra-arengus elas üle rea raskeid ja järske murranguid. Nende tulemusena saavutati XVIII sajandil uus tasakaal. Inglise poliitiline elu kristalliseerus teatavais vormes, parlamentaarse monarhia näol, mis on oma olulises joonis püsinud nüüdisajani. Kõiki neid ajajärke käsitletakse Keir'i töös suure asjatundmisega, selgesti ja ülevaaflikult. Eriti palju uut ja huvitavat pakub nn. parlamentaarse demokraatia (1867–1937) käsitus teose viimases peatükis. Keir mõõnab, et rahvamasside fõusmine otsustavaks poliitiliseks teguriks sisaldab teatavaid ohte vabale arengule, võimaldades juhtivaid poliitikategelasi leida otsest kontakti kergesti poliitilistele afektidele alistuvate laide hulkadega ja ignoreerida seetõttu seniseid poliitilisi traditsioone kergemini, kui see oli võimalik aristokraatliku ja kodanliku oligarhia võimutsemise aegadel. Kuid ta rõhutab ühtlasi, et kindlail ajaloolistel alustel baseeruv Inglise riigindus ja ühiskond omavad rea olulisi tagatisi massidediktatuuri vastu tugevate konstitutsiooniliste traditsioonide, iseseisva kohtuvõimu, sügavasti juurdunud mõttevabaduse ja aristokraatliku valitsemiskäsituse näol. Seetõttu lõpetab ta oma teose kindlas veendumuses, et Inglise vabad institutsioonid suudavad tõhusalt vastu panna nüüdisaegseile kriisidele ja murranguile.

P. Tarvel.

Edgars Dunsdorfs, Vidzemes arklū revīzijas 1601—1638. (Latvijas Universitātes Raksti — Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes sērija, IV sējums Nr. 1.) Latvijas Universitāte, Rīga 1938, lk. 1—288 [291].

Mainitud publikatsioon „Liivimaa adrarevisjonid 1601—1638“ on ilmunud Lāti Ūlikooli Kirjutistes — *Acta Universitatis Latviensis* — Rahvamajandus- ja õigusteaduse teaduskonna sarjas IV köite nr. 1-na.

Üksikasjalikule sisuloendile ja lühendite seletusele järgneb eessõna (lk. 3—4), milles autor rõhutab 1638. a. adrarevisjoni ulatuslikkust ja täielikkust. Ühtlasi nähtub, et Dunsdorfs on töötanud mainitud teose alal Stokholmis juba 1935. a. peale (kasutamisel olevatest arhivaalidest olid tehtud hiljemini fotostaatilised koopiad). Eessõnas öeldakse muu seas, et majandusloolised oskussõnad pole läti keeles veel küllaldaselt stabiilsed. Seega nagu meilgi. Kaasabi eest autor tänab teiste hulgas ka Eesti arhiivide tegelasi.

Allikate ja kirjanduse (lk. 5—7) hulgas on kasutatud R. Keskarhiivi ja Tartu Ūlikooli Raamatukogu materjale ning Korhoneni töid „Ajaloolisest Ajakirjast“. Eestlastest-autoreist esineb O. Liiv.

Järgnevas sissejuhatuses (lk. 8—10) ütleb E. Dunsdorfs, et adrarevisjonid on huvitavad mitte ainult majandusloolastele, nagu seda on autor ise, vaid pakuvad huvi ka kirjanikele, andes ajaloolisi probleeme, rääkimata keelteadlastest revisjonides esinevate kohaja isikunimedega tõttu.

Töö esimene osa annab ülevaate revisjonide üle (lk. 11—100). Käsiteldud on 1601., 1617. 19., 1624., 1627., 1630. ja 1638. a. revisjonid. Iga revisjoni suhtes võtab autor vaatlusele eraldi revisjoni põhjused, allikad, viisi ja tulemused, välja arvatud 1617. 19. a. revisjon (lk. 25—26), mida teatavasti häiris sõjaline tegevus ja mis seepärast tulemusi ei andnud. Lõviosa on pühendatud 1638. a. revisjonile (lk. 56—100), mille kohta leidub ka selle eeltööde kirjeldus (lk. 62—64).

Teine osa tööst on revisjonide kriitika (lk. 101—155). Nimetatud osa sissejuhatuses (lk. 101 jj.) autor mainib 1638. a. revisjoni suurt tähtsust, kuna viimane haarab ulatuslikumat maa-ala, ning selle järel juhtides tähelepanu „suurte arvude seadusele“ pühendubki revisjonile. Järgnevalt võrreldakse revisjoniprotokollide vakuraamatutega ning peafutakse talundite, adra, teo ja kohustuste juures. Edasi leiavad käsitlust külvipind ja tööloomad. Registreeritud elanikkude arv on autori arvates väike, võrreldes tegeliku arvuga (lk. 285). Järgneb lõpuks 1638. a. adrarevisjoni kriitika samaaegsete ürikute järgi. 1664. a. öeldakse 1638. a. revisjoni tulemuste kohta, et selle veana oli esinenud asjaolu, et revisjoni oli toimetatud „toas laua juures“ ja suure rutuga ning revidendid polnud kutsunud endi juurde talupoegi.

Töö III osas käsitellakse majanduslikku seisundit revisjonide ajal (lk. 156—196). Peatudes rahva (lk. 156—162) juures autor ütleb, et talupoegade arv olnud 1638. a. revisjoni materjalide järgi 19 109. Arvates juurde naise ja mitteregistreeritud hindab Dunsdorfs vastavat arvu üldse 42 000-le. Vara käsitlusel (lk. 162—186) esinevad peaaegu igal leheküljel selgitavad statistilised tabelid peamiselt talundite, hobuste ja teravilja kohta. Lk. 186—196 on juft külvipinnast.

IV osa sisaldab lisasid (lk. 197 jj.). Neist esimeses võrreldakse 1638. a. adrarevisjoni vakuraamatutega ja vakuprotokolliga üksikute maa-alade järgi. Järgmine lisa — statistilised tabelid — käsitleb hobuseid ja talundeid mitmes maaosas. Kolmas lisa — statistika-tabel nr. 72, arvult viimane — annab 9 leheküljel 1630. a. Liivimaa adrarevisjoni statistiliste andmete üldkokkuvõtte rajoonide järgi, ja viimases, s. o. 4. lisas (lk. 249—263) on esitatud XVII sajandi esimese poole Liivimaa adrarevisjonide saksakeelsed instruksioonid ja volitused. Järgnevates registrites esineb statistika-tabelite, kartogrammide ja ühe diagrammi (lk. 177) loend; siis register ja Liivimaa rootsiaegne kaart, lõppeks 14 leheküljel ingliskeelne kokkuvõtte ning kohanimede läti- ja saksakeelsed vasted. Ingliskeelne resümee annab küll töö ülevaate, kuid, nagu sagedasti, ei anna tõetruud pilti teosest.

Töö on esijoones majandusteaduslik-statistiline ja seepärast on pühendatud teose raskuspunkt tabelitele. Matemaatilised formulid olgu mainitud näit. lk. 140⁶² ja 189⁶². Kuid ka mitte-majandusteadlastele peaks töö huvi pakkuma, eskätt muidugi ajaloolastele. Viimased tahaksid selles teoses näha küll märksa rohkem. Tundub paiguti pealiskaudsust küsimuste juures, mis peaksid olema üksikasjalikumalt süvendatud ja selgitatud.

Allikate loendis esinevatele käsikirjadele tuleks lisada Tartu Ülikooli Raamatukogus leiduvat „Revisions Bücher wegen dess Hauses Pernow vnd dass Haus Sales anno 1624“, mis on olulise tähtsusega käsitledava töö juures, sest see täidab tühikut Salatsi kohta, lk. 147 j. Dunsdorfs kahtleb oma töö lk. 34, kas Salatsi—Vecsalace oligi revideeritud, kuigi ta sealjuures küll ütleb, et see siiski polnud võimatu. Salatsi revisjoniraamatust selgubki, et Salatsi oli revideeritud 21. XI 1624.

Lk. 180 nähtub, et tööloomana esines peale hobuse ka tööhärg, eriti nüüdisaja Eesti Vabariigi ja tookordse Eesti etnograafilise piiri läheduses. Tööhärgi esinebki peaaesjalikult Ruhja piirkonnas, nimelt 1638. a. — 329 tükki, kuna hobuste arv oli 377. Põhjaläti on teisi erinevusi lõunapoolsemate maa-aladega. Nii samades rajoonides, kus esinevad tööhärjad, teiselt poolt peaaegu üldse ei esine või esineb õige vähesel määral vikki ehk segavilja (läti keeles „mistrs“), siis hernerst, tatart, suvirukist ja nisu. See käib rajoonide kohta, nagu Ruhja, Alulinna (Aluksne), Härgmäe, Koiva, Gulbene ja Salatsi (Vecsalace) (lk. 240), millistest eriti viimaseid teravilju nähtavasti küllmem kliima ei võimaldanud kasvatada suurema eduga.

Lk. 49 autor pole olnud küllalt järjekindel, kui nimetab Ruhja lääni mõisade loendamisel ühes kohas lihtsalt kokkuvõtlikult „mõned väiksemad mõisad“, ilma et mainiks nende mõisade nimesid. Oleks huvitav tutvustada eesti etnograafilisi alasid Ruhja läänis, nagu autor seda märgib lk. 46 Gaujiena kohta.

Saksakeelses instruksioonis 1630. a. revisjonil lastakse küsida (lk. 255), kui palju on igal kirikul „Junckern, Hauszleuthe und Caspelskindere“ — sama ka 1638. a. revisjoni instruksioonis, lk. 261. Autor nimetab seda läti keeles vastavalt (lk. 66) „junkuri nannieki, zemnieki“. Jutt on siin härrastest, mõisateenijatest ja üldse koguduseliikmetest. Tundub, et autor pole tõlkinud küllalt täpselt saksa keelest läti keelde. Pole hea minu arvates näit. sõna „nannieks“, mille asemel võiks ehk ennemini seista „mäjenieks“. Kuid piirdun sellega, sest et minule läti keel teeb raskusi. Alasaksakeelne „kaspelkint-kerkspelkint“ (Schiller-Lübben) on lihtsalt koguduse liige.

Rootsi aja sõjaolukord oli kaasa toonud rahvaste segunemist. Elanikkonna mitmekesisus ilmneb näit. selles, et läti maa-aladel esinevad soomlased (lk. 156 ja 161), venelased jne. Viimaste kohta seisab lk. 161³³: *inwånare een Rysz Iwanh...* Võõraid oli tulnud mitmelt poolt — ka kaugemalt (lk. 157), muuseas ka Saaremaalt. Näiteks nähtub 1624. a. revisjoni andmeist, nagu seda olen korra lugenud, et Kodjaku ümbruses on asunud mitmeid saarlasi.

Kokku võttes eelnevat, võib rahuldustundega öelda, et teos annab palju huvitavaid lähtekohti ja tulemusi ning autorit tuleb tänada õnnestunud töö eest.

Leo Leesment.

Edgars Dunsdorfs, *Actus revisionis Livoniae 1638. Pars Latviae. Fasc. I. (Fontes Historiae Latviae. Volumen IV.) Editio Institute Historiae Latviae. Rigae MCMXXXVIII*, 118+295 lk., ühe kaardiga.

See teos, mis on ilmunud paralleelselt ka lätikeelse tiitli all, sisaldab 1638. a. Liivimaa revisjoni Läti ala esimese osa teksti (saksakeelse), koos autori poolt koostatud saksakeelsete teadusliku

sissejuhatuse ja kommentaaridega, mida väga instruktiivselt täiendavad väga rohked, nähtavasti palju ajakulu nõudnud statistilised tabelid, kaardid ja identifitseerivad kohanimistud. Avaldatud on käesolevas köites Bukulfi, Riga, Dole, Salaspilsi, Ikškile, Ropaži, Krimulda, Turaida, Sigulda, Nitaure, Allaži ja Malpils alade kohta käiv revisjoniosa, kuna muu Liivimaa Läti ala kohta käiv revisjoniosa ilmub järgnevais köites.

1638. a. revisjoni andmete täielik avaldamine Läti ala suhtes, mis käesoleva köitega on algust leidnud, on tähtis üritus ka Eesti ajaloo uurimise seisukohalt. Teatavasti saavutati juba mõne aasta eest Läti Ajaloo Instituudi ja Eesti Riigi Keskarhiivi vahel lepe, mille järgi mõlemad asutised asuvad 1637. –1641. a. resp. 1638. a. maarevisjoni täielikule avaldamisele. Lepiti ühtlasi kindlaks mõningais editioonitehniliselt tähtsais põhimõtteis (publikatsioonitexti keele mitterormaliseerimises, eessõna ettepaigutamise, tekstikriitiliste märkuste jne. suhtes). Et Riigi Keskarhiivil oli lühema publikatsioonina ette nähtud ühe teise töö avaldamine, teostati eeskätt see, seejuures alustades ettevalmistusi maarevisjoni teksti puhtandkäsikirja valmistamiseks. 1638. a. revisjoni Liivimaa osas Tartumaa teksti ümberkirjutamisel on pikemat aega töötanud R. Keskarhiivi arhivaar mag. H. Rebane. Eeskätt kavatakse R. Keskarhiiv avaldada revisjoni Liivimaa osa vihkude kaupa, eraldi Tartu ja Pärnu kreisid (rootsiaegses ulatuses). Tekstikriitilised märkused kavatakse koostada revisjonile allakirjutanu, kuna sissejuhatav osa eriuurimusega 1638. a. revisjoni probleemistiku kohta ilmuks kavatsuste kohaselt allakirjutanu ja prof. dr. J. Vasara poolt. Eesti alal algasid selle revisjoni eeltööd õieti juba 1636. a. ja kestsid kuni 1641. a. (Põhja-Eestis). Jätkuvalt Lõuna-Eesti osale avaldatakse ka Põhja-Eesti kohta käiv osa. Viimase materjalid on palju puudulikumad kui Lõuna-Eesti revisjoni materjalid, ning revisjoniprotokoll ise puudub. Tegelikult on olukord nii, et ka Lõuna-Eesti revisjoni protokollid asuvad Rootsi Riigiarhiivis, kus nad R. Keskarhiivi ülesandel fotostateeriti. Fotostaatilise koopia järgi valmistataksegi R. Keskarhiivis puhtandkäsikiri.

Et niiviisi on algus tehtud Lätis ja ka Eestis kõnesoleva revisjoni avaldamisele, siis selle ilmumisega oleks meil mõlema maa kohta väga tähtis ajalooline allikaines kasutada.

Milles seisab siis selle revisjoni tähendus? Vastates peajoontes sellele, saame vastuse anda ka E. Dunsdorfsi väljaantud revisjoni osa tähtsuse kohta.

1636. –1641. a. resp. 1638. a. revisjon annab meile õige tühjendava ülevaate Eesti- ja Liivimaa haldusliku jaotuse, haldustiiflite, mõisa- ja talumaade suuruse, asustatud ja asustamata talude suhtarvude, asustatud talude pidajate nimede, nende perekondliku olukorra, loomade ja muu varanduse, sulasrahva, asustuse päritolu ja rahvuse, maksustuse, niisiis maade administratiivse, sisepoliitilise, õigus-sotsiaalse, majandusliku ja rahvastikulise olukorra üle. Eriti täielik on revisjon Läti ala ja Lõuna-Eesti suhtes, kuna Põhja-Eesti osas peame rahulduma rohkeid lünki ja ebahühtlast iseloomu omava andmestikuga aruannete näol üksikute mõisaalade kaupa, mida mõisaomanikud või -valitsejad on kubermanguvalitsusele saatnud. Saaremaa kohta, mis kõnesoleval ajalast oli Taani all, tuleb meil kasutada revisjone, mis seal ajaliselts varemini ja teiste printsiipide järgi koostati. Kõnesolev revisjon annab end väärtustada niisiis mitmelt väga tähtsalt küljelt, võides tee-

nida ühe alusena meie ajaloolisele statistikale ja geneoloogiliselegi uurimisele.

E. Dunsdorfs on tuntud Baltimaade Rootsi aja majanduselu põhjaliku uurijana, mida tõendab rida tema poolt avaldatud sellekohaseid uurimusi ja allikpublikatsioonide väljaandmine. Sellepärast oleks raske leida kohasemat isikut väljaande toimetajaks, kui seda on käesoleva revisjoni materjalide publitseerija Läti ala suhtes. Täie teadlikkusega ülesande tähtsusest on Dunsdorfs töö juurde asunud. Otsustades revisjoni väljaande esimese ilmunud osa järgi, võib loota, et töö leiab teaduslikult niisama soliidset jätkamist ja lõpetamist. Editsioonitehnilistes küsimustes on Dunsdorfs nähtavasti tufvunud eeskujuna teenida võiva allikainese teaduslikkude publikatsioonidega ja väljaande allikainelise tekstiosa laitmatult trükist ilmutanud. Sagedasti allikate publitseerimisel ka uema ajaloo alalt minnakse liiale teksti teadusliku kommenteerimisega marginaalide näol joone all või teksti lõpul. Enamasti saab neid kommentaare ülevaatlikumalt ja otsustabekohasemalt esitada väljaande sissejuhatavas osas, tsiteerides järgneva allika kommenteeritavat kohta lehekülje järel, andes ülevaate allika saamisloost, või koondades selgitavad märkused koha-, nime- ja asja-registrite juurde, mis kergendab seletuste kättesaadavust. Need on kogemused, mida allakirjutanu on omandanud allikpublikatsioonide väljaandmisel. Sellepärast ta eriti on nõus Dunsdorfsi poolt kasutatud tekstikommenteerimisega, mis jälgib sama põhimõtet ja joonealustes märkustes sisaldab selgitusi ainult teksti kirjutamisviisi, raskesti või kahtlusi tekitavalt väljaloetud tekstisõnade või tekstis esinevate eksituste kohta. Neid märkusi on tehtud ainult paratamatult vajalikel kohtadel. See on ka põhimõtteks, mida revisjoni Eesti osa väljaandjad kavatsesid rakendada. Paar üksikut väiksemat ja vaieldavat kõrvalekaldumist võiks kommentaaride osas leida, nimelt lk. 20, märkus 2, lk. 139, märk. 1, lk. 152, märk. 1 ja lk. 153, märk. 2. Need märkused, mis sisuliselt on väga vajalikud, oleks võinud ühtluse mõttes joonealuste kommentaaride alt välja jätta. Väljaandja on registreerinud joone all ka kõik juhud, kui tekst on kirjutatud tavalisest teise või uue käekirjaga, on maha kriipsutatud või mõni sõna vahele, joone peale kirjutatud. Seejuures jääb ikkagi selguseks, kas see on toimunud üheaegselt teksti kirjutamisega või alles oluliselt pikemaajalise vahemaa järel. Seetõttu osa nimetatud märkusi, mis iseenesest lubavad otsustada käsikirja üle ligikaudu fotokoopilise täpsusega, ei ütle veel palju. Trükitehniliselt on teos väga korralikult ja sobivas formaadis välja antud; kasutamise kergendamise mõttes oleks sobiv samast formaadist kinni pidada, kui see võimalikuks osutub, ka revisjoni eesti-poolse väljaande juures.

Pöördudes nüüd revisjonitekstile celneva teadusliku sissejuhatuse juurde, mis autoril on kasvanud omaette ulatuslikuks uurimuseks, tuleb märkida sissejuhatuses esitatud rohket uut andmetikku. Dunsdorfs, pidades silmas revisjoni väljaandmise peasihhi, annab siin revisjoni väärtustamise ülemaalistes ulatuses, ei unusta seejuures aga ka üksikküsimuste lahendamist. Võib-olla neid üksikküsimusi on sissejuhatuses lahendamisele võetud koguni liigselt, nii et nad koormavad üldisema tähtsusega arengujoont. Lõpuks ei saa kõiki küsimusi, mis meile seda revisjoni kasutades tekiavad, sissejuhatuse raamides lahendada.

Vaieldamatult on Dunsdorfs teinud suure töö sissejuhatuse

koostamisel. Ta annab kõigepealt lühikese ülevaate 1638. a. eelnevaist revisjonidest, mille kohta temalt on ilmunud eriuurimus läti keeles (hinnatud teisal „Ajäl. Ajak.“ käesolevas numbris). Revisjoni enese kohta on ta hankinud Rootsi, Läti ja Eesti arhiivide ainekogu põhjal täieliku ülevaate selle kõigu ja tulemuste kohta. Ta on läbi töötanud revisjoni statistiliselt mitmes suunas ja esitab selle aegaviitva töö tulemusi samas tabelite, kaartide ja nimistute näol. Isegi asjaolu, et palju talusid kannab tänapäev samu nimesid, mis 1638. a. revisjoni ajal, on Dunsdorfs üksikasjaliselt registreerinud. Igatahes on see sissejuhatus täielikum, kui seda selliselt teoseosalt ootaks. Sissejuhatus lahendab mitmeid küsimusi ka revisjoni järgneva osa kohta, mis on veel ilmutamata.

Eesti ajaloo uurimise nimel võib kahtlusteta ainult tervitada Läti Ajaloo Instituudi kõnesolevat väljaannet ning soovida talle õnne selle väljaande sisulise ja välise õnnestumise eest. Teadagi, et selle õnnestumise tähtsamaid korraldajaid on uurijana väsimatult tegev E. Dunsdorfs.

O. Liiv.

Георгий Латвийский, Хроника Ливонии, Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. Предисловие В. А. Быстрянского. (Академия наук СССР. Институт истории. Известия иностранцев о народах СССР.) Москва-Ленинград 1938, XV + 608 lk. + 1 kaart.

Kõnesolev väljaanne koosneb peale Bõstrjanski eessõna väljaandja sissejuhatausest, vene tõlkest, ladina tekstist, ulatuslikust kommentaarist (millele osutatakse kahjuks ainult vene tõlkes) ja isikuning kohanimede venekeelsest registrist. Samal ajal on ilmunud ka üks teine väljaanne (tiitlil mainitud „2. izdanije“; sisaldab XV + 352 lk. + 1 kaarti), millel puudub seeria-tiitel, ladina tekst ja sissejuhatause tekstikriitilised ning bibliograafilised osad ühes vastavate märkustega kommentaaris.

Teatavasti oleme praegu Läti Henriku kroonika kasutamise suhtes üsna ebamugavas olukorras. Teksti suhtes peame toetuma Arndt'i omale *Scriptores Rerum Germanicarum*'is, kommentaari suhtes Pabsti tõlkele, ja kui vajame registrit, siis peame ikka veel kasutama Hansen'i väljaannet *Scriptores Rerum Livonicarum*'is. Peale selle pole olemaski sissejuhataust, mis esindaks uurimise tänapäevast taset. Viimati mainitud puudusest aitabki üle Anninski sissejuhatus. Näib, et Anninski käsitlest on ära libisenud ainult Busch'i hüpoteesi (kronisti identsusest Lon'i preester Heinrich'iga) kummutamine A. v. Transehe-Roseneck'ilt (Mitt. aus der livl. Gesch. XXI). See oleks ainult väikeseks puuduseks, sest Anninski ei tunnusta ise ka seda identsust. Muidu on kasutamist leidnud kogu arvesse tulev literatuur ja on ülevaatlikult esindatud ka tuntumate teaduslike vaidlusküsimuste ajalugu LH rahvuse, parteilise kuuluvuse ja kronoloogia kohta. Anninski liitub siinjuures peajoontes LH kohta käivate viimaste tööde tulemustega, kuid lisab kronisti poliitilise seisukoha suhtes mõningaid üksikuid tähelepanekuid. Muud üksikasjad sissejuhatause samas V lõikes on igatahes nähtud vägagi tänapäeva Vene-maa ajaloo teooria seisukohalt. Tähelepanuväärt on kaalukad vastuväited, mis Anninski esitab R. Holtzmanni väite vastu piiskop Alberti ametisse õnnistamise kohta 28. III 1199 (lk. 418).

Ladinakeelse teksti koostamisel on arvestatud suurem osa Arbu-sovi poolt Arndt'i *Scriptores Rerum Germanicarum*'is üllitatud edit-

sioonile käsikirjade alusel esitatud korrekture (Die handschriftliche Überlieferung des *Chronicon Livoniae* Heinrichs von Lettland, *Acta Universitatis Latviensis* XV u. XVI, 1926 u. 1927). Seevastu on mõned Arndt'i diendid (näiteks X 15: *qui magis pro burse sue impletione*, XXX pealkirjas *unius asemel huius, ornata asemel erat* ja *silendo asemel silente*) vaikides üle võetud, ilma et märkustes oleks osutatud parandustele. Ülearusel viisil on märkustes aga ära toodud Arndt'i poolt kogemata säilitatud *Codex o* (Oxenstjerna) lisandused, kuid puuduvad jällegi — nagu Arndt'il — *Codex Zamoiski* peatükkide pealkirjad, kuigi need kahtlemata pärit on LH eneselt. Vaatamata neile väikestele puudustele on Anninski poolt pakutud tekst praegu olemasolevaist parim. Ei vaja küll erilist allakriipsutamist, et kõnesolev tõlge on suureks edusammuks, võrreldes senise ainukese olemasoleva Чешихинъ-Ветринскій vene tõlkega (Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи Прибалтійскаго края, Riga 1876/77). Anninski esitab terve rea selle Pabst'i tõlke järgi valmistatud töö koomilisi arusaamatusi.

Tähelepanu väärrib ka üsna põhjalik kommentaar, milles samuti nagu sissejuhatuseski on kasutamist leidnud kogu literatuur. Väljandja ei ole küll kõikjal kohalikkude uurijate arvamuste hulgas õieti orienteerunud ja on topograafilistes ning teistes sarnastes küsimustes libastunud, esitades — tavaliselt Pabst'i märkuste järgi — vanemaid, nüüd juba kõrvalejätud vaatekohti. Läti küsimuste kogu arengu hindamisel peab ta kinni vanemast vaatekohast ja lükkab tagasi minu väite mõõgavendade ja lätlaste vahelisest liidust a. 1208 ja järelikult ka minu seisukoha 1224. a. jagamisepingu kohta, kusjuures ta aga silmanähtavalt küllaldaselt ei arvesta topograafilisi raskusi, mis esinevad vanema vaatekoha juures. Tähtsaimad on loomulikult autori selgitused vene küsimuste puhul. Olgu siinkohal esile tõstetud mõnda sellist. Gercike nime suhtes osutab autor vene paralleelidele, nagu Герчики ja Ярчицы (Krasnõ ja Gžatski maakond Smolenski kub.), toetudes ühtlasi võrdlusele Gerceslaus — Ярослав. Ta nõustub M. v. Taube poolt ettepanud genealoogilise jaotusega Polotski Vladimiri suhtes kui praegugi parimaga, kuid astub teravasti vastu Gercike Vsevolodi ja Novgorodi Vsevolod Mstislavitši identifitseerimisele. Taube kujutus Polotski vahekorradade kohta leiab üldse tugevat arvustamist ja meenutatakse, et sellele aluseks olnud vürstinna Святохна ajalugu pole arvatavasti midagi muud, kui ainult fiktsioon, poliitiline valm, mille teravik oli juhitud keisrinna Anna Joannovna õukondlaste-sakslaste vastu. Lõppeks olgu osutatud ka Anninski arutlustele Kalka lahingu kronoloogia kohta.

Eelnevat kokku võttes peab tunnustama, et Anninski töö on oluliseks lisaks meie ajaloolisele literatuurile. Mõtetevahetuseks Bõstrjanski eessõna suhtes ei ole aga teaduslik ajakiri sobiv ja seepärast jäägu see siinkohal esitamata.

Heinrich Laakmann.

Svensk historisk bibliografi 1771—1874 av Kristian Setterwall, utgiven av Sven Ågren. (Skrifter utgivna av Svenska Historiska Föreningen IV.) Uppsala 1937. XI + 911 lk.

Peaaegu üheaegseks suursündmuseks rootsi ja eesti ajaloolise kirjanduse alal on kujunenud vaadeldav teos, mis täidab lünga rootsi retrospektiivse ajaloo bibliograafia kohta, ning käesoleval aastal lõplikul kujul valminud Akadeemilise Ajaloo Seltsi välja-

anne *Bibliotheca Estoniae historica MDCCCLXXVIII—MCMXVII*, mis loob sama olukorra eesti ajaloo bibliograafia kohta. Küll haaravad mõlemad bibliograafiad eriajastuid, kuna rootsi oma loendab XVIII—XIX sajandi ajaloolist kirjandust, eesti oma aga XIX—XX sajandist.

Vaadeldava teose ilmumiseni asus rootsi ajaloo bibliograafia järgnevas olukorras. Vanema kirjanduse kohta XVIII sajandini annab ülevaate Carl Gustav Warmholtz'i 15-köiteline a-is 1782—1817 ilmunud *Bibliotheca Historica Sueo-Gothica*, millel peale selle on veel vastava ajastu rahvusbibliograafia ülesanded. Uuema kirjanduse alalt esinevad Stokholmi Kuningliku Raamatukogu hoidja Kristian Setterwall'i „Svensk historisk bibliografi 1875—1900“ (1907) ja „Svensk historisk bibliografi 1901—20“ (1923). Et nende vahepealset lünka kaotada, asus Kr. Setterwall juba sajandi teisel kümnendil nimestiku koostamisele Rootsi Ajaloo Seltsi ülesandel, mille „Skrifter“ sarjas nägid päevavalgust varemilmunud Setterwalli raamatud. 1930. a. oli käsikiri trüki valmis ja alustati trükkimist, kuid samal aastal suri Kr. Setterwall ja redigeerijaks-väljaandjaks nimetati Upsala ülikooli raamatukoguhoidja Sv. Ågren.

Viimasel tuli juba Setterwalli poolt kavatsatud osi käsikirjast ümber töötada, korrigeerida tiitleid, eriti avastades anonüümsete teoste autoreid ja hankida juurde seni puuduvaid pealkirju, mis avaldati lisas. Sellest lisast moodustab peaosala loend eesti ja Balti ajaloo alalt, millega see meie seisukohast erilist tähtsust evib. Teoste liigitamisel süstemaatselt ja järjestamisel kronoloogiliselt püüti jälgida nii truult kui võimalik Setterwalli varasemate bibliograafiate põhimõtteid. Selline ainekogu viimistlemine ja teose trükkimine Ågreni poolt kestis 7 aastat.

Süstemaatselt osale järgneb register, mis aga erineb äsjailmunud *Bibliotheca Estoniae historica* ja vanema, 1878. a. ilmunud Ed. Winkelmanni *Bibliotheca Livoniae historica* omast. Ainekogu ulatuse ja selle süstematiseerimise võrdluse seisukohast on aga eriti tähtis viimane teos, sest see haarab peaaegu sama ajastu bibliograafiat kui Setterwalli-Ågreni teos, s. o. 1876. a-ni. Rootsi bibliograafias on anonüümised teosed reastatud üheskoos autori-nimedega, kuna eesti bibliograafiad eraldavad anonüümised teosed eritähedestikku. Setterwall-Ågren näib siiski registris täielikum olevat, kuna näiteks „Ehst- und Livländische Brieflade“ (Å. nr. 7397 W. nr. 317) on Ågreni järjestanud „Brieflade“ kui ka „E. Pabsti“ nime all, Winkelmann ainult „Ed. Pabsti“ all. Rootsi kui ka eesti bibliograafiates puudub aga käsitletavate ainete ja kohtade, rootsi omas isegi isikute märksõnadenimestik, mida tuleb loomulikult asetada kokkuhoiu arvele.

Sisuliselt haaravad eesti bibliograafiad palju suurema hulga teadusalasid kui seda teeb Setterwall-Ågreni teos, kuna neis esinevad peaaegu kõik humanitaaralad, peale rootsi bibliograafias nimetatute veel keeleteadus, rahvaluule, etnograafia, maadeteadus ja isegi osakonnana loodusteadused. Üldse on eesti ajaloo bibliograafiail ka rohkem allosakondi ja omaette küsimuskomplekse.

Arvestades edaspidiselt ainult Setterwall-Ågreni bibliograafia Eestit käsitlevaid teoseid, annavad need võimaluse Winkelmanni *Bibliotheca* hindamiseks selle täielikkuse seisukohast. Siit selgub, et Winkelmannil oli vähe kättesaadav ja tundmatu rootsi- ja soomekeelne ainekogu, esmajoones nende maade ajakirjade artiklid. Nõnda puuduvad Winkelmannil nende keelte alalt muuseas Ågreni

nr. 33, 104, 2821, 2828, 2830, 7398, 7414, 7455, 7499, 7654, 7661. Teisest küljest ei arvesta Ågren kõiki Winkelmanni poolt avastatud initsiaalidega ja anonüümsete teoste autorite nimesid, ja ühel juhul (Å. nr. 7697, W. nr. 8143) võib oletada isegi registris mitteleidmist, kuna R. Wendt esineb ainult Winkelmanni registris, tekstis ainult R. W. Ebaõnnestunud on ka teosele „Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen“ (1869) uue autori leidmine Ågreni poolt: [F. Dsirne] Winkelmanni poolt antud Jacob (Spalving) asemele (Å. nr. 7455, W. nr. 527).

Mis puutub tiitlikirjesses, siis on Ågren kõik venekeelsed tiitlid transkribeerinud ja seejuures mõnel määral vigaselt, nagu finljandiid pro finljandcu (Å. nr. 7085), inženesnago pro inženernago (Å. nr. 2825). Edasi esineb siin ebajärjekindlus, suurim pahe bibliograafias, kui näiteks ajakirja „Das Inland“ nimetamise puhul kord on juurde lisatud: (Dorpat), teiste tiitlitega seoses aga see puudub. Ei puudu Ågrenil ka silmapaistvaid trükivigu, nagu Lifland pro Liffland (Å. nr. 7724), Archieven pro Archiven (Å. nr. 7403), nachgelassene pro nachgelassenen (Å. nr. 7653), mida Winkelmann on täpselt kopeerinud. Vastupidi ei puudu rootsi bibliograafial kusagil teose lehekülgede arv, mida iga kord Winkelmannil ei leia, kes toimib siin ebajärjekindlamalt kui tavaliselt.

Kokkuvõttes peab rõhutama, et Setterwalli-Ågreni „Svensk historisk bibliografi 1771–1874“ kujuneb eesti ajaloolastelegi nende uurimistöös täiendavaks bibliograafiliseks käsiraamatuks lisaks eesti omadele.

Fr. Puksoo.

Sten Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst. RIG 1939, 65–114 lk., 57 pilti tekstis.

Ojamaa mõjustuste probleem on Eesti keskaegse arhitektuuri uurimises üks huvitavamaid, kuid ühtlasi ka kõige rohkem vaidlusi tekitanud peatükke. Esimesena võttis selle probleemi ligema vaatluse alla teatavasti Helge Kjellin, kes oma lühikese Eestis töötamise aja kestel pööras peatähelepanu kahele tsentraalsele küsimusele: Karja kirik ja Järvamaa kodakirikud. Mõlema üle avaldatud teosed said terava arvustuse osaliseks, kusjuures püüti koguni täiesti ümber lükata Kjellini uurimistulemusi. Nii see lõppeski, kuni nüüd peale pikka vaheaega Ojamaa ja Eesti keskaegse kunsti suhe on uuesti võetud analüüsimisele.

Kohe alguses tuleb eriti rõhutada seda suurt vahet, mis eraldab kunagisi Kjellini kirjutisi Karlingi äsjailmunud uurimusest. Eelmised tuginesid vaid üksikutes punktides veenvatele võrdlustele, väljudes ülejäänud osas aksiomaatilistest seisukohtadest, ilma konkreetseid näiteid toomata. Vaadeldavas artiklis on aga lõpptulemustele jõutud äärmiselt täpse ja järjekindla võrdluse teel, kusjuures teksti illustreerib rikkalik pildimaterjal. Autor oma sõnavõtu esimeses osas käsitleb Järvamaa ja selle naaberalade kirikuid. Keskseks punktiks on Ambla, kus üldjoontes jäävad püsima juba Kjellinilt Roosvali tähelepanekute põhjal tehtud oletused. Stiilikriitika ja ajaloolise tausta kõrval kinnitab autori väiteid ka kiriku üksikosade mõõtmine Ojamaa keskaegse mõõtühikuga. See on uudne vahend. Et Ambla kiriku meister on tulnud Ojamaalt ja tal on olnud tihedaid sidemeid Lafrans Botvidarsoni kunstiringiga, selles ei saa nüüd enam kahelda. Täpne analüüs on võimaldanud oluliselt muuta ka senist dateeringut: endise

a. 1290–1300 asemel asetatakse Ambla kiriku ehitusaeg XIII sajandi seitsmekümnendatesse aastatesse. Nii on Ambla üks vanemaid, algkujul säilinud jumalakodasid Eestis. Veenvalt ja huvitavalt on kindlaks määratud ka Koeru kiriku ehitusajalugu. Siingi on tegev olnud sama meister, kes töötas Amblas, kuid varsti asendas teda noorem jõud, kes kuulus juba teise generatsiooni, seistes ligidial anonüüm-meister Fabulatorile. Üksikute raiddetailide vaatlus Koerus, kuid eriti Pilistveres on viinud autori sellele huvitavale väitele. Niisiis on ka Pilistvere arvatud kirikute hulka, millede eeskujud tuleb otsida Ojamaalt. Meenutatagu siinkohal vaid, et Kjellin asetab sama kiriku tema XVIII sajandil muudetud sambavormide järgi hoopis teise gruppi. Analüüsides kõigi mainitud kolme kiriku arhitektuuri, möönap autor, et seal esineb ka palju elemente, mis ei ole omased Ojamaa kirikutele. Seda põhjendatakse lokaalsete mõjustustega. Kas selles osas ei tule kõige muu kõrval arvesse ka Suure-Jaani kiriku eeskuju? Mainitud kiriku asetab autor ligikaudu samasse aega Türi kirikuga, niisiis XIV sajandi algusse. Portaamid ja kapiteelide ornamentika tohiks siiski lubada Suure-Jaanis varem ehitusaja omaksvõtmist. Seal nagu Koeruskis näib olevat määrav osa olnud tsistertslaste ehituskunstil. Kohalikkude ehitustraditsioonide tugevuse arvele tuleks kirjutada ka seda, et ühelgi neist kirikuist, mis omavad küll tüüpilisi Ojamaa raiddetailide, ei esine portaalitüüpi, mis viitaks sealsetele tugevatele omapärasustele portaalide osas. Nii võiks kerkida koguni küsimus, kas pole siin laiemas ulatuses tegemist koostööga Vana-Liivimaa arhitektide ja Ojamaa meistrite vahel. Et see nii oli hiljem Saaremaal Karja kiriku juures, sellele asjaolule on autori poolt tähelepanu juhitud. Vaadeldes teisi Järvamaa kirikuid, leiab autor õigustatult, et Türi ja Peetril on vähe puutepunkte Ojamaa kunstiga. Türi kapiteeliornamentika ligineb ilmselt neile vormidele, mis esinevad Viljandi ordulossi raiddetailides. Peetri kirikus võib leida hilisema ordukunsti algeid. Samasse gruppi kuulub ka Väike-Maarja kirik, mille arhitektuur on reinimaaline, nagu väidab autor. Täiendusena mainitagu siinkohal Bõddekoni nunnakloostri Vestfaalis, kus kapiitlisaali vormid on eriti ligidised Väike-Maarjale.

Kirjutise teine osa on pühendatud Ojamaa kunstisugemetete vaatlemisele Tallinna arhitektuuris. Kui eelmises lõikes tuli osalt endisi seisukohti kas kinnitada või korrigeerida, siis viimane osa pakub eranditult ainult uudseid avastusi. Autor tõendab, et Tallinna vanemas ehituskunstis on olnud suur osa Ojamaa kunstitraditsioonidel; hiliskeskaegne elav ehitustegevus on sellest küll vähe säilitanud, üksikuid olulisi jälgi võib siiski veel leida. Kõigepealt tõendatakse, et tsistertslaste nunnakloostri vanemad ruumid on ehitatud Ojamaa arhitekti poolt, kes seisis väga ligidial Gärdslösas (Ölandil) teotsenud meistriks. Juurdelisatud võrdlusmaterjal on siingi veenev. Neid vanemaid osi dateeritakse XIII sajandi kuuekskümnendasse ja seitsmendasse kümnendisse. Veelgi huvitavamaid tähelepanekuid on autor teinud Niguliste kiriku põhjaportaali juures. Selle kapiteeliornamentid on raaiunud ojamaalane, kes enne seda oli tegev Linköpingi toomkiriku juures. Viimane asjaolu võimaldab vanemat Niguliste kirikut dateerida sajandi vahetusse.

Ka Tallinna linnamüüri vanemates osades leiduvaid, ilmselt Visby kuulsale müürile tagasiulatuvaid vorme on autor toonud suure asjatundlikkusega esile, selgitades nii mitmeti meie vanema kaitsearhitektuuri probleemistikku. Uudseks küsimuseks sellest val-

last on ka Kiiu torn. Siingi on toodud võrdnäiteid Ojamaalt tõendades, et sealsed nn. kastaalid on olnud eeskujuks Kiiule, kusjuures vahendajateks võisid olla Roma tsistertsilased, kelledele kuulusid teafavasti suured maa-alad Kolgas ja Kuusalus. Kiiu torni dateeritakse XIV sajandi teise poole, mis üldiselt sobib Eesti losside ehitamise kronoloogiaga. Ehitati ju ligikaudu samal ajal teine Põhja-Eestis asuv, tänaseni hästi säilinud tornkindlus — Vao —, mille ehitusaeg langeb tihedalt ühte Väike-Maarja kiriku rajamisega. Kuid nagu sama kirik, nii osufab ka Vao ja Kiiu torni kuju Reinimaa — Vestfaali alale. Eriti Reinimaal oli tornkindlus populaarne, esinedes eeskätt vasallide eluhoonena. Seal võib leida sellise linnusetüübi mitmeid vorme (Hardenberg, Liebenstein, Balduinstein jt.). Nii muutub teatud määral küsitavaks oletus Kiiu torni vormide algupära kohta, pealegi kui Ojamaa kastaalide ehitusperioodi lahutab Kiiust ligikaudu kahe sajandi pikkune ajavahemik. Kas ei tuleks siiski uskuda, et tornitraditsioonid sel ajastul tulid Vana-Liivimaale just eespoolmainitud alalt, kusjuures osaliselt oli vahendajaks Loode-Saksa. Ka rida suuri ordulinnuseid olid oma algkujult tornkindlused, eriti aga levis see linnustüüp Virumaa vasallidel (Järve, Edise), samuti nagu kohtame tornkindlusi Läti alal (Liela-Straupe, Mazstraupe). See on probleemi teine külg, mida tuleks arvestada, olgugi, et pole ka mitte täiesti alusefa autori oletus Ojamaa mõjudest, millel kahtlemata varasel keskajal oli oma osa Vana-Liivimaa kaitsearhitektuuri arengus.

Peale asjatundliku ja põhjaliku stiilikriitilise analüüsi on vaadeldud uurimuse üheks vooruseks ka ajaloolise tausta oluline esile tõstmine, mis mitmeti teeb veelgi usutavamaks autori poolt esitatud väited. See lühike, kuid tihe kirjutis on oluliseks sammuks edasi Ojamaa probleemi selgitamisel ning saadud tulemusile baseerudes on edaspidi võimalik lahendada palju teisigi veel küsitavaid probleeme Eesti keskaegse kunsti ajaloos.

Arm. Tuulse.

Arved von Schmidt, *Die Pastoren Oesels seit der Reformation.* (Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung. Band 5.) J. G. Krüger, Tartu 1939, 104 lk.

Liivi-, Eesti- ja Kuramaa pastorite kohta ilmusid möödunud sajandil Napiersky, Paucker'i ja Kallmeyer'i teosed, kuid Saaremaa kirikuõpetajaskonna suhtes jäi tühik püsima. Saaremaa evis ju kuni a. 1890 enda konsistooriumi, mistõttu saab arusaadavaks, mis pärast ta omal ajal Napiersky'lt ei leidnud arvestamist. See alaliselt valusalt meenuv lünk on nüüd leidnud täitmist kõnesoleva töö poolt. Aluseks on olnud Muhu pastor Gottlob Alexander v. Schmidt'i (1794.—1871. a.) seni avaldamata käsikiri. Mainitud kirikuõpetaja lapselaps ongi kõnesoleva teose koostajaks. Viimane on ulatuslikult täiendanud andmeis lünki ja välja töötanud täiesti uudselt pastorite biograafiad, alates a. 1871. Teos on viidud olevikuni, elulood on esitatud alfabeetses järjestuses, varustatuna hoolikalt koostatud allikaviidetega, kusjuures ka iseseisvusaegsete pastorite käsitus on asetatud vaatluse alla. Teoses on esitatud samuti nimistu kihelkondade kohta ühes nende pastorite kronoloogilise loendiga ja naiste perekonnanimede registriga. Viimati-mainitud andmete saamiseks on teostatud ulatuslikku uurimist kirikuraamatute alusel. Olulist täiendust on pakkunud ka mitme tuntud genealoogi materjalid, nagu näiteks Arrasch'i pastor P. Baerent'i omad

Materjali korrastus on ülevaatlik ja otstarbekohane. Osa viimaste aastakümnete pastorite elulugudes leidub aga kahjuks lünki, mis oleksid võinud olla täidetavad. Üllatavalt mõjub näiteks, et ühe Kihelkonna pastori kohta a. 1928—1930 ei ole leidunud andmeid; ka Ruhnu kihelkonna õpetajate esitelu on lünklik.

Kõnesolev töö sunnib tunnetusele, et väga soovitav oleks juba tublisti vananenud Napiersky ja Pauckeri töid samal viisil täiendada ja edasi viia.

H. Speer.

Märt Raud, Eesti Vabariigi President Konstantin Päts. Toimetanud ja välja andnud H. Rahamägi ja J. Veelma. Tallinn 1938, 118 lk.

Fr. Toomus, Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tartu, Tallinn 1938, 279 lk.

Esimene teos tähistab Konstantin Pätsi ametisse astumist Eesti esimese presidendina ja tema 65. sünnipäeva 23. II 1939. Juubeliväljaande kohaselt on mainitud raamat esijoones esinduslik iluteos, evides enam-vähem vastavat formaati, trükkikirja, illustratsioone, pidulikkust ja paatostki. Eessõna on raamatule kirjutanud August Jürima. Teos ise on jaotatav kahte ossa, millest esimene oleks tekstiosa ja teine — pildiosa. Tekstiosa resp. K. Pätsi eluloolise osa on kirjutanud koolide peainspektor Märt Raud, pakkudes 61 mahukal leheküljel eeskujulikus stiilis ja sõnastuses selge ja tiheda ülevaate Eesti suure riigimehe elukäigust. Ajaloolise tausta hea tundmine, hoolsus ning ajakirjanduslik ja pedagoogiline vilumus on võimaldanud M. Rauale esitada üllatavalt selge ja piltliku populaarteadusliku käsitluse, mis oma arusaadavuse, huvitavuse ja mõnusa loetavuse tõttu on õige kohane laiemate rahvakihtide lugemispalaks. Lihtsad, kuid tabavad iseloomustused, huvitavad näited ja ajalooliselt suurima tähtsusega ajajärgu osav esitamine on taganud teosele muude vooruste kõrval ka noorusliku põnevuse. Seetõttu on raamat eriti soovitatav ka noorsoole. Suure materjali hulga ülevaatlikuks ja võrdlemisi lühikeseks kokkuvõtteks surumine ning teose juubeliiseloom on muidugi tinginud mõnesuguseid üldistamisi ja natuke liigset idealiseerimistki, mis ei tundu aga mainimisväärselt segavana. M. Raua töö on siiski eesti biograafilise käsitluse parimaid näiteid, mis jätab üldjoontes siira ja objektiivse mulje. On valgustatud näiteks küllaldase erapooletusega K. Pätsi seisukohti ja suundi tema varasema tegevusaja kestel Vene ajal, puudutades K. Pätsi vahetõrja sotsialistidega jne. Teosele poleks siiski kahjuks tulnud veelgi suurem kriitilisus. Autor oleks võinud püüda rohkemgi läheneda K. Pätsile kui inimesele, näidates muu seas võimalikke eksimusi või seisukohtade muutumisi vastavate põhjuste selgitamisega jne. See oleks toonud K. Pätsi kui poliitika-meest lugejale veelgi lähemale.

M. Raua kirjutise väited on üldiselt selged ja usutavad, kuid iseseisvusaja käsitlemisel väidab autor siiski üllatuslikult, et sotsialistid ei olevat tunnustanud rahvuslikke aateid, mis väide ei näi paika pidavat. Poleemilist laadi ja ebakohane on ka lk. 44 olev lause „Sotsialistide poolt jutlustatud piiramatu vabadust ei olnud kuidagi võimalik kooskõlastada kindla korraga, mida nõudis riigi loomine ja sõja pidamine“, sest pole selge, mida mõeldakse ses lauses „piiramatu vabaduse“ all. Tavaliselt peetakse piiramatu vabadust koguni korralageduseks, kuid fohiks olla põhjendamatu,

et sotsialistid oleksid jutlustanud mingisugust „piiramatud vabadust“ või nõudnud korralagedust.

Kirjutise dispoitsioon on selge ja vastuvõetav, kuigi on peamiselt kronoloogiline. Autor on jaganud käsitluse sobivatesse alajaotustesse, mis ei ole küll varustatud pealkirjadega ja pole ka alati võrdse suurusega. Esimeses käsitellakse K. Pätsi esivanemaid, teises õppimisaastaid, järgnevas tegevust advokaadiabilisena ja „Teataja“ toimetajana, pingsat tööd linnaomavalitsuse küsimuste ümber, pagulase- ja vanglapõlve, aega 1917. a. revolutsioonini ja siis kommunistliku revolutsioonini. Järgnevas käsitellakse aega sakslaste okupatsioonini, siis okupatsiooni ennast, tegevust Asutava Kogu kokkukutsumiseni, aega põhiseaduse kriisini ja kriisi ennast. Järgmisena leiavad vaatlust Vabadussõjalaste Liidust väljakasvanud liikumise pidurdamine, reformide ajajärk, uue põhiseaduse loomine ja presidendi valimine. Viimane kirjutise alaosa on pühendatud sünteetilisemale tagasivaatele ja kokkuvõttele.

Vaatamata M. Raua käsitluse populaarsele iseloomule tuleb nentida ka selle teaduslikku väärtust. Kahjuks puuduvad küll viited kasutatud allikatele, mis puudust aga suuresti vabandab teose rahvalik ja juubeliiseloome.

Raamatu pildiosa sisaldab 72 ilusat ja tehniliselt täiuslikku sügavtrüki pilti, milles vastu peegeldub meie suurima poliitilise veteraani elu ja tegevus ta olulistest momentides. Pildiosas avaldatud ülesvõtted on hangitud K. Pätsi perekonna ja Sõjamuuseumi kogudest jm. Pildimaterjal on hästi valitud ja aitab teost markantselt illustreerides suurel määral kaasa selle mõistmisele ja olulisema fikseerimisele. Ilus on ka kunstnik Karl Hermani maalitud K. Pätsi portree järgi valmistatud kaanepilt. Paistab igati silma, et teose tehnilise ja sisulise külje eest hoolitsemine on olnud heade kätes. Ka raamatu paber on hea ja trükk on väga selge ja loetav. Trükivigu töös peaaegu ei esinegi. Juhtusin märkama ainult ühte lk. 47, kus on trükitud „Kaubadus“ pro „Kaubandus“. Ka faktilisi eksimusi on väga vähe ja needki on suurema tähtsusega. Nii on lk. 13 märgitud, et K. Päts on lõpetanud ülikooli a. 1900 pro a. 1898 jms.

Kaasatõetajate hinnatava vaeva tulemusena on kirjeldatud raamatuga avalikkusele esitatud sisukas ja luksuslik teos, mis julgesti võrdlust kannatab ka muude maade suurmeeste kohta väljaantud sellelaadiste töödega.

Hoopis erineva kvaliteediga on F. Toomuse töö. Mahult on tema raamat küll palju ulatuslikum M. Raua käsitlusest, sisaldas 279 lk. tihedat teksti, kuid see asjaolu ei ole teosele kasuks tulnud. Suurt materjalihulka ei ole osatud vajalikul määral koondata kindlaks ja süstemaatiliseks tervikuks. Sõnastus on keeleliselt üsna hea, kuid laiemate rahvahulkade jaoks raskepärane ja esineb ka tubli hulk võõrsõnu. Stiil reedab suurt paljusõnalisust ja laialivalgumist. Sisu ei ole ka alati pretsiiselt esitatud, sest laused on paiguti vähese viimistlusega, võivad tekitada lahkavamusi ja poleemikat. Sümpaatne ei ole ka teosest punase niidina läbijooksev apoloogiline joon, mis kipub muljet äratama, nagu oleks autor võtnud enesele mingi kaitseingli osa ja ei ole esinenud ajaloolise töö ilmet kandva teose puhul nõutava rangelt läbiviidud erapooletust taotleva vaatlejana ja hindajana. Sellist väärtustajat vääriavad aga igal juhul nii meie suure riigimehe isiksus kui ka erakordselt tähtis riikliku ümbersünni aeg.

Kõnesolevas teoses on autor endale ülesandeks seadnud käsitleda ühes raamatus kaht teemat. Selline dualistlik ülesanne on nähtavasti tema tööd raskendatud ka dispositsioonilise selguse mõttes ja autori määranud hüpotele ühelt teemalt teisele, tekitades käsitluses katkendlikkust, paljusõnalisust ja kordamisi.

Sissejuhatus tööle, mis võtab enda alla 17 lk. (lk. 5—21), on liigse ulatusega sealkohal üleearuse materjali arvel. Sinna on näiteks paigutatud üsna pikalt sõnastatud teost kokkuvõtvaid tulemuslikke väiteid (lk. 5 jj.), mis oleks võib-olla palju paremini sobinud teose lõppu vastavasse kokkuvõttesse ja tagasisivaatesse. Nüüd võib osal lugejaist tekkida mulje, nagu oleks autor omaks võtnud mingi teatava veendumuse, mida püüab tõestada ajaloolise materjali teatava valiku abil. Taunitav on aga igal juhul pikkade väljavõtte laadi osade sissejuhatusse asetamine, nagu seda on kogu lk. 7. Juba sissejuhatuses on rida ebaselgeid, üldistavaid ja poleemilist laadi väiteid, nagu näiteks järgmine (lk. 11): „Seejuures unustasime palju, näiteks ka nii tähtsa asjaolu, et meie iseseisev eksistents, mis verehinna eest kätte võideldud, on alalises hädaohus, et seda tuleb kaitseda, ja et kaitsemisvõimelisus sugugi ei olele iseenesest, et seda tuleb kujundada ja ehitada.“ Vaevalt võib uskuda, et suurem ja olulisem osa eesti rahvast või juhtkonnast oleks olnud sellised naiivsed unustajad. Samalaadiline on ka järgmine lause (lk. 11): „Põhimõtted, mis meie kõrgeimaiks tunnustasime ja maksma panime, ning millede penetratsiooni vastu me midagi ette ei võtnud, sulgesid välja võitlustahte ja võitluseks valmisoleku.“ Ei ole kahjuks selge, mis põhimõtted need olid, ja pole ka usutav, et kunagi oleks võitlustahte ja võitluseks valmisolu välja suletud. Üsna ränk ja põhjendamata süüdistus on suunatud meie ühe tähtsama vaimse elu tegelase Tuglas'e jt. (kes on küll lähemalt mainimata) vastu järgmises väljendis (lk. 12 j.) „...vaade, mille eest Tuglas omal ajal võitles ja mis paljudele omane oli, ja on omane tänapäevani, et iseseisvus ja vabadus meil käes on ainult juhusel ja olude õnneliku kokkusattuvuse, mitte ka meie rahva tõhususe tõttu“ (!). Autorile ei meeldi muide arvamused, et meie rahvas oleks „loomu poolest“ individualistlik ja demokraatlik, kuid ta ei too ka selgeid ja veenvaid tõendeid selle eitamiseks (lk. 14 j.) ja näib teisel koguni sellist individualismi tunnustavat, nagu nähtub lk. 195 järgmisest lause osast: „...meie inimesil polnud sisimat tarvet olla organiseeritud, vaid — olla individualistlik...“ Muide, siinkohal meenutagem, et ka K. Päts on riigihoidjana avaldanud, et eesti rahvale on sügavalt omane demokraatlik meelsus (lk. 185).

Teos ise on jagatud nelja ebavõrdsesse ossa, mis on pealkirjastatud järgmiselt: a) Konstantin Päts (lk. 23—94), b) Riigireformi eellugu (lk. 95—120), c) Riigireform (lk. 121—235), d) Ideoloogilised suunad (lk. 235—279). Üldiselt nähtub, et autor on allika- viidete suhtes olnud väga kokkuhoidlik ja paljude esitatud faktide ja väidete kontrollimine on ülejõukäiv töö viidete puudumise pärast.

Inetu on E. Toomus'e töös esinev vana poliitikategelase ja riigimehe J. Tõnisson'i sarjamine. Kuigi mõne kriitilise väljendiga võib nõus olla, jätavad mõned siiski ülekohtuse mulje. Näiteks väidetakse lk. 45, et Tõnisson olewat juba enne iseseisvusaega korduvalt tõendanud oma riigimehinstinkti puudumist, mis iseseisvusajal olewat ilmnunud veel järjest selgemini; lk. 112 väidetakse, et Jaan Tõnissoni peetavat eksiviisil riigimeheks, ja lk. 58 leitakse koguni, et

Tõnissoni organisatoorsed võimed olnud nõrgad. Üllatavaid, põhjendamata ja viimistlemata väljendeid leidub teoses rohkemgi, kuid ruum ei luba nende juures peatuda. Mainigem siiski veel mõnda. Lk. 215 j. öeldakse, et Isamaaliitu tulevat käsitleda tema tegevuses, hoiakuis, otsinguis ja sihiseadmisis kui tervet eesti rahvast. Põhjendamatuks jääb ka väide (lk. 261), et liberaalne individualism on mõtlemis- ja tahtelaisk.

Kuigi endistel poliitilistel parteidel oli palju puudusi, siiski on ka väljaspool parteisid seisnud isikuil üllatav lugeda Toomuse poolt õigekeelsustunnistatud ja tema fõosse paigutatud „Vaba Sõnast“ võetud parteide iseloomustust, milles esineb lause: „Ei tasu vaeva pisaraid valada nende pärast, kes meie poliitilises elus vaid paksu verd ja pahandusi on sünnitanud“ (lk. 159). Kas parteid siis tõesti midagi muud pole teinud? Kui vastasrinnale tahetakse midagi ette heita, siis ei saa seda teha igatahes rahvusliku kohusefunde puudumise suhtes (vt. lk. 242 j.).

Üldiselt ei peeta taunitavaks, kui raamatu sisu illustreeritakse markantsete tsitaatidega allikamaterjalidest. Küll aga ei ole soovitatav, kui raamatut paisutatatakse peaaegu loendamatu ja pikkade tsitaatidega. Kahjuks on aga kõnesoleva teose puhul käidud seda viimast teed ja ära toodud tsitaate, mille suurus ületab isegi üheleheküljelise tiheda teksti ruumi. Paljude tsitaatide toomine muudab aga raamatu katkendlikuks. Ei ole kahjuks teada, kas autor on nii talitanud ajanappusest või mõnedel muudel põhjustel, kartes näiteks sisuliselt eksida riigimehe kõne lühendatud ümberjutustusse kokkuvõtmisel. Ei ole kahtlust, et väga paljud tsitaadid oleksid olnud lühemalt või pikemalt kokkuvõetavad ja seega paremini seostatavad teksti muu osaga ning oleksid teost rikastanud olulise analüüsi poolest.

Teose paremaks ja sünteetilisemaks osaks näib olevat viimane („Ideoloogilised suunad“), kus on antud enam-vähem õnnestunud ülevaade riigireformi aastate ideoloogilisest küljest. Rahuldavalt on käsitletud ka vabadussõjalaste liikumise perioodi.

Raamatu nõrgemaks küljeks osutub kriitiline vaatlemine. Siin seal leidub ainult mõni üksik kriitiline lause. Tahame uskuda aga, et autoril oli siin suuri raskusi, sest sündmused ja asjaolud on veel liiga värsked ning akuutsedki ja pole välja kujunenud vajalikkude distantsi, mis oleks võimaldanud paremat kriitilist suhtumist. Raamatus ei ole puudu idealiseerimisest, kuid see on suurte reformiaegade tavaliseks kaaslasel.

Trükitehniliselt on raamat laitmatu, trükk on puhas, selge ja loetav, paber — suurepärane. Kaas on tänu R. Kivi'i joonistusele väga maitsekas. Kaane ilu tõstab olulisel määral E. Veeberi bareljeefi järgi loodud K. Pätsi pilt. Tekstis toodud pildimaterjal on rahuldav nii tehniliselt kui ka illustreerimisvõimelt. Ka trükivigade suhtes ei ole teosele kuigi palju ette heita. Neid esineb väga vähe. Olgu siin nimetatud silmapuutunutest lk. 94 (4. rida ülalt) on trükitud „kommunistlikud“ pro „kommunistlikud“ ja lk. 261 (2. rida ülalt) — „mõeldav“ pro „mõeldav“.

Kuigi autor on näinud teose koostamisel palju vaeva, ei ole ta kahjuks suutnud luua sellise tasemega tööd, kui seda on eespoolvaadeldud M. Raua käsitus. Teaduslikku väärtust on raamatus ainult vähe ja seda peamiselt seal sisalduva toomaterjali tõttu, mis on kasutatav mõnel määral võib-olla mitte kauges tulevikus väljaantava pöördelist aega paremini valgustava teose koostamisel.

H. Fischer.

R. Indreko, E. Laid, H. Moora, O. Saadre, M. Schmiedehelm ja A. Vassar, Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimiste tulemused. Toimetanud H. Moora. Tartu 1939, 215 lk.

Kui seni Eesti muinasaja käsitus oli mõneti ühekülgne, mitmeidki olulisi küsimusi selgitamata jättev, siis oli siin põhjuseks majanduslikkude võimaluste küündimatus. Eriti soovida jättev oli meie suurimate esiajalooliste mälestusmärkide, linnuste tundmine, nende ehituse, kronoloogia, kasutusmooduste ja teiste nendega seotud asjaolude valgustamine. Tänuväärseel kombel on alates a. 1936 leitud võimalikuks seda uurimistööd varasemast hoopis ulatuslikumalt sõsideerida. Esitada viimase kolme aasta töö tulemusi sel alal ongi kõnealuse teose ülesandeks.

Sissejuhatavas ülevaates prof. H. Moora püüab anda järgnevatele eriartiklitele ühendavat laiemat tausta. Selles väga instruktiiivses artiklis autor puudutab kokkuvõtlikult olulisemaid linnuste uurimisest tulenevaid probleeme. Paljude huvitavate seisukohtade hulgas tahaks viidata autori väitele lk. 15/16 (tugevamad linnused tähistavad ühiskondlik-riikliku elu suurema tihenemise piirkondi, lähedane side välise hädaohu ja rahvastiku tihedama liitumise vahel) kui eriti tähelepanuväärivale. Oleks vist koguni lubatav astuda samm edasi ja väita, et Muinas-Eesti maakonnad ei kujutanud ennest niipalju kindlaks kujunenud geograafilisi mõisteid, kui vahest maa elanikkonna poliitilise koondumise dünaamilist vormi.

Eriartiklite rea avab R. Indreko kirjutisega Asva linnus-asulast. Järgnevad artiklid A. Vassarilt — Iru Linnapära, prof. H. Mooralt — Peedu Kerikmägi, M. Schmiedehelmilt — Kuusalu Pajulinna, prof. H. Mooralt ja O. Saadrelt — Lõhavere Linnamägi ja E. Laidilt — Varbola Jaanilinn. Autorid on oma uurimustesse suhtunud täie tõsidusega, võimalikult täielikuma pildi saamiseks on püütud väärtustada kõiki andmeid. Avastatud muinasaegseid esemeid, relvi, töö- ja tarberistu, savinõukilde, loomaluid jms. on uuritud, võrreldud muu teadaoleva materjaliga, appi võetud rahvaluule ja koguni loodusteadused. Pole jäetud kasutamata ka ajaloo kirjalikke allikaid, kus see võimalik (eriti Läti Henrik ja Taani Hindamisraamat). Kui jätta siinkohal väljapoole vaatlust teose puhtmuinasteaduslikud osad kui liiga spetsiaalsed nendel peatumiseks käesolevate märkmete raamides ja piirduda teose hindamisega meie varase ajaloo uurimise seisukohalt, siis tähendatagu, et tulemused on rõõmustavad. Linnuste tekkimise, ehitusperioodide ja tarvitusele võtmise aja määramine on ses suhtes eriti tähtis. Meie aja-loomarrastajate poolt leiab kindlasti väärilist hindamist asjaolu, et autorid pole piirdunud muinasteaduslike leidude kirjeldamisega ja analüüsiga, vaid on kõikjal jälginud linnuste kui sõjaliste ehitiste taktikalisi küsimusi, samuti strateegilis- ja kaubandus- asendlikke ning poliitilisi, mis kõik on püütud mahutada tolleaegse Eesti elusuhete perspektiivi. Ei ole kahtlust, et meie muinasteaduse viimaseaegne areng, mis on toime tulnud tänu energilisele ja asjatundlikule juhtimisele, laiemate ringide huvi äratamisele, mis omakorda kergendas vajalike summade hankimise võimalust, on juba andnud hulga meie varasema ajaloo tundmist avardavaid andmeid. Tahaks näha, et kõnealune teos ei seisa mainitud arengu

lõpul, vaid alguses, et leitaks võimalusi juba seni nii viljakaks osutunud tööd jätkata nii laiendamise kui ka süvendamise suunas.

Lõpuks ei saa kuidagi vaikides mööduda teose erakordselt esinduslikust ja õnnestunud välimusest. Paber on valitud, pildid, plaanid, värvilised tahvlid trükitehniliselt laitmatud. On saabunud teos, mille välimusele meie raamatuturg põhjustatult võib uhke olla.

Lemmit Mark.

Arno Raag, Kolm nädalat punast diktatuuri. Tartu sündmusi Eesti Vabadussõja päevilt. Tartu 1938, 312 lk.

Viimastel aastatel on meie Vabadussõja üksikperioodide ja suursündmuste kohta avaldatud küllaltki arvukalt lühemaid ning pikemaid uurimusi. Neid on koostanud vastava ala sõjaväelased, ajaloolased kui ka autorid teistes elukutsetes. Käesolev teos on koostatud suurema ajalehe toimetusliikme poolt oma igapäevase töö kõrval pikema aja jooksul.

Autor on võtnud enesele ülesandeks anda võimalikult igakülgne ajalooline ülevaade meie kodumaa suurema siselinna Tartu langemisest enamlaste kätte ja viimaste valitsemisest selles kolme nädala jooksul. See on kahtlemata huvitav ning ühtlasi kasulik uurimus meie riigi sünniajaloole juba puhtteaduslikust seisukohast. Kuid ka harilik kodanik ei saa seda tööd kõrnutada mõne tavalise memuaarteosega; selleks on ta liialt aktuaalne eestlasele. Kuigi selle ajastu kohta on allikmaterjalid mõnevõrra raskelt kättesaadavad ning, mis veel halvem, lünklikud, näib siiski, et autor on nende kogumisel ja kasutamisel püüdnud anda oma parimat. Seda tõendab allikate loend raamatu lõpul, millest nähtub, et autor on kasutanud peaaegu kõiki kättesaadavaid vastavaid dokumente, ajalehti, ajakirju, memuaarteoseid, ajaloolisi uurimusi ja kaasaeglaste mälestusi ning lõpuks ka oma isiklikke mälestusi. On jäänud kasutamata ehk mõni olulisem dokument Vabadussõja Ajaloo Komitee rikkalikust arhiivist ning mõne kaasaeglase suulised mälestused. Näitena olgu toodud okupatsiooniaegse Tartu jaama depoo ülema H. Elbingi mälestused viimase saksa sõduri lahkumisest Tartust jne. Muidugi sellised detailid ei oleks muutnud oluliselt teoses esitatud ajaloolisi fakte, küll oleks aga tõstnud veelgi teose huvitavust. Kuigi allikaid pole tsiteeritud teadusliku täpsusega ning teose dispositsioon — ca 80 lk. eelsündmuste ja ca 20 lk. järelsündmuste kirjeldamist — on veidi ebaühtlane, ometi ei mõju see kuidagi häirivalt lugemise naudingule. Küllaltki hästi on autoril õnnestunud sulatada tervikuks ainese teaduslikku ja kohati ilukirjanduslikku käsiflusviisi ning stiili. Kui tavaliselt väidetakse, et sündmuste generaliseerimine nõrgestab lugeja huvi, siis kõnesolevas teoses üksiksündmuste detailne kirjeldus ei lase seda sündida. Nii näitaks kirjeldused rüüstamisest linnas, meeolust Eesti kaitsejõudude taganemisest linnast, punavägede saabumisest, kommunistlike pühimõtete ellurakendamisest majanduse, hariduse, sotsiaal- ning isegi usu alal ning enamlaste terrorist on esitatud rohketel meeldejäävate üksikasjadega.

Sisuliselt oleks lugeja võib-olla siiski tahtnud näha veel paari asjaolu suuremat esiletõstmist ning rõhutamist. Nimelt linna jäänud Eesti kaitseliitlaste ja tuntud tegelaste elust enamliku terrori ajal ning nende põrandaalusest tegevusest, samuti ka J. Kuperjanovi korraldusel Tartu jäänud usaldusmeeste, teadetemuretsejate, tege-

vusest. Sest teatavasti veel taanduvate Eesti kaitsejõudude voorist, mõni kilomeeter linnast, lahkusid omavoliliselt üksikud isikud (nimetatamata nimesid), et pöörduda salaja tagasi linna. Kõik nad aga rõhutavad hiljemini, et nad olevat toiminud J. Kuperjanovi korraldusel — jääda teadete hankijaks linnas. Loomulikult selle küsimuse lahendamine on väga raske, kuid see oleks olnud äärmiselt huvitav.

Teos on kirjutatud kergeltloetavas keeles ning lihtsas stiilis, mis teeb selle arusaadavaks igale lugejale. Kahtlemata on sellel tööil rohkem eeldusi levimiseks laiemates ringides, kui mõnel raskepärases stiiliga teaduslikul uurimusel. Ta peaks leiduma iga Vabandussõjast huvitatu raamatukogus, vajamata selleks erilist soovitusi.

O. Vares.

Varia.

Karl Stählin.

(21. I 1865 — 29. VIII 1939.)

29. augustil s. a. suri 74 aasta vanuses üldise ja Ida-Euroopa ajaloo ning maateaduse korraline professor emeritus Berliini ülikoolis, dr. Karl Stählin. Ta oli mitmed aastad raskesti haige, mis siiski ei takistanud teda kuni viimase silmapilguni tegemast loovat tööd ja lõpetamast oma suurteost, viieköitelist „Vene ajalugu ürgajast olevikuni“. Stählini elu ei ole harilikku teadlase elu, vaid see oli mees, kes otsis oma eluülesannet kõikidel teedel ja seejuures oskas panna kõik mööduvad peatused lõpliku eesmärgi teenistusse.

Protestantliku õpetaja pojana Karl Stählin veetis oma lapsepõlve Augsburgis; tema koolivendade hulgas oli tulevane suurväim Ernst Troeltsch. Vähe on saksa linnu, mis oleksid nii vara suutnud äratada lapses huvi ajaloo vastu nagu Augsburg; aga ka vastuvõtliku kunstimeele varajane tekkimine tuleb esile just tänu selle linna mõjule. Nii selles lapsepõlves ja nooruses seovad ennast usklik tõsidus ja rõõm ilu üle, historitsism ja idealistlik filosoofia, isamaa-armastus ning kosmopoliitsus. Noormehest saab ohvitser ja ta teenib kapteni auastmeni, kuid näitab sõjaajalooliste õpingute vastu täiesti ebaharilikku huvi. Tal on ka võimalus — esialgu puhtpraktiliselt sõjaväelistel põhjustel — tutvuda vene keelega, mis hiljemini määras tema väimse saatuse. Alles 37 aasta vanuses alustab Stählin „teist noorust“ üleminekuga ülikooliõpingutele, oma senisest tegevusest kaasa võttes teadusalale erilist elulähedust, mis on ikka moodustanud tema teoste peavõlu. Tema kõige tähtsamaks akadeemiliseks õpetajaks on Erich Marcks; mõlemad mehed olid kuni surmani teineteisega seotud truus sõpruses. Esimesest ülikoolis õpetamiskohast Heidelbergis Stählin läheb veidi aega enne Maailmasõda üldise ajaloo korraliseks professoriks Strassburgi. 50-aastasena võttis ta Maailmasõjast osa vabatahtlikuna. Peale sõja lõppu sai Stählin korraliseks professoriks Leipzgis, asus aga juba 1921. a. Berliini. Allakirjutanu, kellel oli õnn olla Karl Stählini lähimaid õpilasi kuni tema puhkuseleminekuni 1933. a., mälestab sügavas leinas kadunu ideaalseid omadusi õpetajana. Seminarijuhatajana Stählin seostas isikliku ja asjaliku autori teedi heatahtliku arusaamisega oma kuulajate initsiatiivile ja omapärasusele. Ta oskas liita mitmesuguste pärinevuste ja veendumustega õpilasi tõelisse ühendusse, ja paljudele neist oli südame- ja auasjaks ilmuda

korrapäraselt tema reedestele seminariistungitele referentidena, vaidlustest osavõtjatena või kuulajatena ka siis, kui nad juba ammu olid ülikooli lõpetanud. Stählini õpetegevuse haripunktiks oli võib-olla talvel 1929—1930 korraldatud võrdlev seminar teemal „Prantsuse ja Vene revolutsioonide eelajalugu“, milles Stählini universalistlik ülekaal äratas kuulajates võistlust loomingulisele tööle, nagu seda on harva leida õppijatel.

Ka pärast lõplikku üleminekut teadusliku tegevuse alale kulus Stählinil veel palju aega, enne kui ta jõudis oma tõeliste suurteosteni. Ta alustas süvenemisega XVII sajandi Inglise ajaloosse. Tegevus Strassburgi ülikoolis tõi teda lähemale Elsass-Lotringi ajaloo delikaatsetele probleemidele. Teoses „Geschichte Elsass-Lothringens“ ei ole, nagu harilikult tema loomingus, universalismi ja rahvusluse ideid tasakaalustatud, vaid viimased on märksa rohkem esiplaanil. Samas Edela-Saksa maanurgas tekkis Stählinil huvi ka Venemaa ajaloo vastu. Oma kauge esivanema Jacob von Stählini paberite uurimisel avanes talle Jelizaveta Petrovna, Peeter III ja Katariina II maailm, sest nimetatud Jacob von Stählin oli Jelizaveta poolt kutsutud troonipärija Peetri kasvatajaks ja oli niisama palju pedantselt kui teravmeelselt jätnud tulevastele põlvedele oma hinnanguid kõige selle kohta, mis ta oli üle elanud. Nii tekkis Karl Stählinil õige tähtis ülesanne publitseerijana, mida tal õnnestus täita oma pärast Maailmasõda ilmunud illustreeritud suurteoses „Aus den Papieren Jacob von Stählins“. See teos, mis ei sisalda suuri programmilisi nõudmisi, annab ulatusliku ja mitmekülgse pildi toleaeegsetest ajaloolistest sündmustest. Kuid enne selle raamatu ilmumist asus autor Venemaa üldajaloo koostamisele. See oli julge katse, mis leiab endale vaevalt sarnast kaasaege ajaloosises maailmas, sest kasvav spetsialiseerumine soovib niisuguste üldkirjelduste koostamisel rakendada ikka enam kollektiivset töömeetodit. Nii samal ajal, kui Stählin kirjutas oma tööd, ilmus prantsuse keeles kolmeköiteline „Histoire de Russie“, mida Miljukovi, Seignobosi ja Eisenmanni toime- tuseel koostas umbes tosin kvalifitseeritud kaastöölisi. Kuid tõsiasjaks on, et Stählini teos, mis on tema isikliku loomingu tulemus, asub esikohal kõikide mittevenekeelsete Vene ajaloo kirjelduste seas, kulgi mainitud prantsuse kollektiivse teose väärtus on kaheldamatu. Stählini raamat on mitmekülgse loova ande võit, tahtevõimeliselt, julgelt ja tõsiselt tungib autor sündmuste sisse. Võib-olla tuleb Stählini selle teose põhjal nimetada kangelasliku, individuaalsele otsusele ja tööle põhjendatud ajaloo uurimise ajajärgu viimaseks representandiks. Stählini töös on kujukalt märgatav Rankele truu põhihoiak. Stählinil oli aga niipalju universalismi, et ta ei ole kunagi päris selgelt märganud Ranke kooli ühekülgset, kuulsa postulaadi „wie es eigentlich gewesen“ mitte ainult sotsioloogide, vaid ka idealisti Simmeli poolt tabavalt kritiseeritud ebaselgust, sellele koolile omast idealismi ja võimupositiivismi lubamata identifitseerimise hädaohtu. Esimene köide (Peeter Suure sündimiseni) tundub veidi liiga kokkuvõtlikuna, viimane kaheosaline köide, mis ulatub Aleksander II troonileastumisest Oktoobrirevolutsioonini, paljude õnnestunud kohtade kõrval kannatab siiski liialt tänapäeva voolude ja vaatekohtade arvestamise all. Seevastu teine (Peeter ja Katariina) ning kolmas (Paul I, Aleksander I ja Nikolai I) köide on oma saavutuselt ületamatud. Seal, kus tähtsad ajaloolised sündmused olenesid valitsejate isikutest, pühitseb käesolevas teoses Ranke meetod oma suurvõitu. Üksikasjade proportsioneerimine, taktitunne, millega diskreetsed inimlikud asjaolud on puudutatud, — see kõik eeldab andekust, mis samuti kui kunstniku genius kuulub isiksustele, kelle vaimu suurusele lisandub vajalik annus

asjatundlikkust ja kriitilist meelt. Et Stählin äsjanimetatud omadusi evis, näitavad tema eriuurimused, mis ilmusid suuremalt jaolt „Historische Zeitschrift'is“, mis valmisid teose „Geschichte Russlands“ koostamisel, samuti tema poolt toimetatud „Quellen und Aufsätze zur russischen Geschichte“. Viimases teoses on tema sulest pärit Jacob von Stählini lühike elulugu, huvitav vaatlus kuulujutu üle, kas Joann VI-ndal õnnestus põgeneda Schlüsselburgi atentaadi puhul või mitte, ja ajalooline sissejuhatus reisukirjeldusele Nõukogude Kesk-Aasiast. See reisu kirjeldus näitab paremini kui Stählini liigagi ajakohased märkused peateose viimases köites seda imetluse ja aukartliku hirmu segu, millist see võõraste hulgas heatahtlik arusaaja vene rahva kõikide ajaloojarkude, ka kaasaegse suhtes avaldas. Stähliniga läks hauda Venemaa mittevene suurim ajaloolane. *Ave anima candida!*

L. Silberstein.

Krahv Bergi arhiiv Riigi Kesk-arhiivis.

Sangaste lossis asunud krahv Bergi sugukonna arhiiv oli enne Maa-ilmastõda hästi korraldatud. Vabadussõja ajal väike osa arhiivist hävis ja säilinud osa sai kannatada niiskuse all. Peale tuntu rukkiaretaja krahv Friedrich Bergi surma astuti samme arhiivi kindlamaks alalhoidmiseks, võttes ta Riigi Kesk-arhiivi algatusel 1938. a. arhiivikaite alla. Sama aasta lõpul Riigi Kesk-arhiivi poolt tutvuti koha peal arhiivi sisaldusega. Krahv Friedrich Bergi pärijad ja pärandustombu volinikud olid nõus arhiivi riigile müüma, sest arhiiv oli viimasel ajal halbades hoitutingimustes ja valdajal polnud võimalik teda korraldada. Rukkiaretuse ja metsakasvatuse kohta käiv aineistik oli juba varemni ostu teel omandatud Põllutööministeeriumi poolt. Arhiiv toodi käesoleva aasta suvel üle Riigi Kesk-arhiivi Tartu ja osteti hiljuti riigile. R. Kesk-arhiivi toodi esialgu hoiule ka Sangaste mõisa arhiiv, mis on praegu korraldamisel.

Krahv Bergi sugukonnaarhiivi sisaldusega tutvusid Sangastes Riigi Kesk-arhiivi direktor dr. O. Liiv ja arhivaar mag. H. Rebane. Üksikasjalisemale kirjeldamisele ja nimistamisele võeti sugukonna arhiiv ostmise järel nimetatud isikute poolt R. Kesk-arhiivis, kuna Sangaste mõisaarhiivi esialgne liigitus teostati R. Kesk-arhiivi juhtnööridel arhiivi kaastöölise V. Miller'i poolt. Bergi sugukonna arhiivi lõplik korraldamine ja talle täpse inventuurkataloogi valmistamine nõuab loomulikult rohkesti aega, siiski on juba senise tutvumise ja korraldustöö põhjal arhiivi sisaldusest võimalik saada täielikum ülevaade.

Bergi sugukonnaarhiiv sisaldab peamiselt Vene omaaegse kindralfeldmarssali krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Bergi (1794—1874) arhiivi.

Fr. W. R. v. Berg omandas hariduse Tartu gümnaasiumis, astudes selle järel Tartu ülikooli, kuid 1812 astus ta junkruna Liibavi jalaväerügementi. Ta võttis osa sõjakäikudest Napoleoni vägede vastu, tehes kaasa rea lahinguid, muuseas ka Leipzigi rahvaste-lahingu, ning saades Aleksander I ülenduse ohvitseriks. Juba neis sõjakäikudes täitis ta rea diplomaatilisi ülesandeid Saksamaal ja Taanis. 1814. a. viidi ta üle peastaapi, kusjuures tema erialaks kujunes sõjageograafiline ja topograafiline ala, kuid ühtlasi avaldas ta suurt huvi välispoliitiliste küsimuste jälgimise vastu, ilmutades häid diplomaatilisi andeid. 1815. a. sooritas ta pikema reisu Helveetsias, Itaalias ja Balkanimail, esitades selle kohta aruandeid. 1820. a. astus ta tsiviilteenistusse, olles ametis Vene saatkonnades Münchenis, Roomas ja Napolis. 1822. a. saadeti ta keisri korraldusel Taga-kaspia alale selle maa lähemaks tundmaõppimiseks ja ta puhastamiseks

röövjõukudest, kuna 1826 oli ta ametis Vene saatkonnas Konstantinopolis. Kui puhkes Vene-Türgi sõda 1828, astus ta uuesti sõjateenistusse II armee kindralkortermeistrina, abistades oma kohalikkude teadmistega Vene väe liikumist Balkanimail. Kui puhkes 1831. a. Poola vabadusvõitlus, meldis parajasti välismaal puhkusel viibiv v. B. end ise tegevasse väkke, võttis osa Varssavi vallutamisest Vene vägede poolt ja pidas läbi-rääkimisi linna kaitsevate poolakate väejuhtidega. 1834. a., ühendatud jalaväe-kindraliks, nimetati ta peastaabi kindralkortermeistriks, sooritades selles ametis, milles ta viibis 20 aastat, suure töö topograafiliste kaardistuste ja geodeesia alal Venemaal. 1849. a., kui puhkes Ungari vabadusvõitlus, sai ta keiser Nikolai I-lt korralduse viibimata Viini sõita, et teotseda vahemehena Austria ja Vene valitsuste vahel. Selle ülesande tõi talle asjaolu, et ta juba 1848. a. oli saadetud Preisi ja Austria valitsuste juurde diplomaatilise ülesandega Poola küsimuses. Austria riigimeeste kui ka tema pealekäimisel otsustati Vene abiväe saatmine kindral Panjutini juhatusel Austriasse Viini päästmiseks, samal ajal lähenes teine Vene vägi Ungari piirile. Berg etendas Ungari vabadusvõitluse ajal õige tähtsat osa, olles vahemeheks Vene vägede ülemjuhataja krahv Paskewitzi ja Austria riigimeeste ja vägede juhatajate vahel. Paskewitz süüdistas hiljemini Bergi Vene huvide väheses kaitstes ja Austriale liigses järeleandlikkuses, millel näib olevat alus. Samal 1849. a. sai v. Berg Austria keisrilt Franz Joseph II-lt krahvi tiitli. 1853. a., Krimmi sõja puhkemisel, määrati B. Vene vägede juhatajaks Eestimaal ja Tallinna sõjaliseks kuberneriks, samuti Soomes teotsevate vägede ülemaks. Viimasena korraldas ta Sveaborgi kaitsemist inglaste vastu, mille eest sai 1856. a. Soome krahvi tiitli. Määrati Soome kindralkuberneriks 1854. a., mis kohal viibis 1863. a., teenides sel ajal soomlaste rahulolematuse. Samal 1863. a. määrati ta esiteks suurvürst Konstantin Nikolajevitši abiks Poolasse (mõni kuu hiljem Poola asevalitsejaks-nametsnikuks). Teatavasti samal aastal puhkes Poolas uuesti vabadusvõitlus, mille mahasurumiseks B. võttis tarvitusele valjusid vahendeid, mis muutusid veel rängemaks peale talle korraldatud tuntud atentaati novembris 1863. a. 1865. a. ülendati B. kindralfeldmarssaliks, jäädes kuni surmani a. 1874 riiginõukogu liikmeks.

Feldmarssal Bergi arhiiv, mis algab ta koolivihkudega, sisaldab ta kirju oma emale, onule jt. sugulastele 1820. a. peale, siis märkmeid, aruandeid ja kirjavahetust feldmarssali noorusaastate kohta sõjast Napoleoni vägede vastu, teekonnalt Aasiasse (Tagakaspiasse), Balkani maile, viibimisest Türgimaal. Eri osa moodustab kirjavahetus Ungari vabadusvõitluse kohta, mis on päevade ja kuude kaupa korraldatud ja feldmarssali enda poolt nimestikuga varustatud. Selle osa tähtsus on rahvusvaheline ja pakub kindlasti suurt huvi eriti Ungari ajaloolastele. See osa sisaldab andmeid ungarlaste võitluse käigu, vägede, ungari ülemjuhataja A. Görgey, valitsuse juhi L. Kossuth'i tegevuse kohta, Viinis valitsenud ärevusest, et pealinn langeb ungarlaste kätte, Austria abi taotlustest Venemaal ja Bergi toetusest neile taotlustele, Vene vägede saatmisest Venarisse, Vene ülemjuhataja krahv Paskewitz'i suhtumisest Austria vägedesse, ta vaenulikkusest Bergi vastu, Bergi raporteid keiser Nikolai I-le, ta kirjavahetust Austria vägede ülemjuhataja Haynauga, edasi vürst Schwarzenbergiga, Vene riigikantsler Nesselrodega, sõjaminister Tsernõševiga, Adlerbergiga jt., Temesvari kindluse päevikut piiramise ajal ja väga palju teisi, dramaatilisi sündmusi iseloomustavaid dokumente. Et materjali pole kasutatud seni uurijate poolt, pakuks see rohkesti huvitavat. Selle osa kirjelduse ja nimistu ära kirja saadab R. Keskarhiiv informatsiooniks Kuninglikule Ungari Riigiarhiivile Budapesti, kellega on tal toimetuste-vahetuse vahekord.

Teine tähtis osa arhiivist on kirjavahetus, mis puudutab Soomet ajal, mil Berg oli seal kindralkuberneriks. Kirjavahetus, millega on tutvunud ka

Helsingi ülikooli dotsent dr. B. Lesch, kes selle on leidnud olevat suure väärtusega Soome ajaloole, sisaldab salajast kirjavahetust Soome olude üle Soome juhtivamate ametnikkudega ja Bergi kirjavahetust Soome riigisekretäri Peterburis ja teiste kõrgemate võimukandjatega. See algab Krimmi sõja sündmustikuga ja Soome lõunaranniku kaitseküsimustega, valgustab Soome poliitilisi ja siseolusid, hariduselu, ajakirjandust, postindust, tolliolusid (seoses Eestiga), raudteid, tuntud Soome tegelaste tegevust, poliitilisi teateid välismaalt, ettepanekuid Soome administratiivse organisatsiooni ja valitsemise suhtes jne. — Soome osa ostmise vastu tunti huvi ka Soome asutiste poolt, kuid Eesti arhiiviseaduse järgi ei saa arhiivikaitse all olevaid arhivaale Eestist müügi alusel välja viia, samuti üht tervikut kujutavat arhiivi osade kaupa võõrandada või teisel teel jaotada. Riigi Keskarhiiv saadab Soome Riigiarhiivile Soome osast lühema kirjelduse ja hiljemini, valmimise järel, ka nimistu, ning saadab vastastikku arhivaalide teaduslikul otstarbel ajutise laenuamise alusel materjalid peale parandamist ja korraldamist Soome Riigiarhiivile viimase soovi korral kasutada.

Edasi on arhiivmaterjale Bergi viibimise ajast nimestnikuna Poolas, kuid selle aja kirjavahetus on säilinud väga puudulikult. Olemasolevas osas on eraiseloomuga korrespondents esikohal. Järgnevalt leiduvad arhiivis andmed Eesti oludest Krimmi sõja ajal, mil Berg oli 1853. a. Tallinna sõjaliseks kuberneriks ja Eestis asuvate Vene väeosade juhatajaks. Sellest ajast on mitmed projektid Eestimaa kaitse tõhustamiseks, teated vaenlase laevastiku liikumise kohta Soome lahes jne. Edasi sisaldab arhiiv Bergi kirju Liivimaale oma mõisade asjus, Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade kirju talle, et B. toetaks rüütelkonna poliitikat Peterburis, rida maakaarte, plaane, pilte ja jooniseid.

O. L.

Tänavu suvel 8.—12. augustini peeti Kopenhaagenis seitsmes Põhja-maade ajaloolastepäev. Esindatud olid Taani, Islandi, Norra, Rootsi ja Soome ajaloolaskond, osavõtjaid ca 250. Töö toimus osalt plenaaristungitel, osalt sektsioonides. Üldkoosolekute ettekanded keskendusid kahe peateema ümber, milleks olid kaasaegse ajaloo uurimise mõjulepääs Põhja-maades ja Põhja-maade ajaloo allikate küsimise välismaade arhiivides. Esimese peateema raamides valgustasid referendid oma maa silmapaistvate ajaloolaste, nagu Erslev, Hjärne, Koht, Yrjö-Koskinen, uurimuslikku vaateviisi ja nende tähtsust. Välismaade arhiividega tutvumisele oma maa ajalooa ühenduses seisvate küsimuste selgitamiseks on Põhja-maade ajaloolased pühendanud väärikat tähelepanu. Nii on Põhja-maade poolt Vatikanis koostööliselt sooritatud arhiiviuurimised jõudnud üldjoontes lõpule. Üldtuntumate Lääne-Euroopa arhiivivarade kõrval viidati Poola arhiividele kui eriti võimalusipakkuvatele uute andmete avastamise alal. Taanlased on muuseumis uurinud Vene arhiive, kuna rootslased seoses Karl XII ajalooa on arhiiviuurimisi teostanud koguni Türgimaal. Riikidevaheline koostöö välismaade arhiivivahetamiseks oma maa ajaloo probleemide lahendamise mõttes on teatavasti ka meil eriti Riigi Keskarhiivi direktori dr. O. Liivi poolt rõhutamist ja edendamist leidnud. Näib, et sel alal Põhja-maad palju ära on teinud. Tähelepanu äratanud ettekannetest oleks mainitav Islandi riigiantikvaari Bardi Gudmundssoni käsitlus Islandi varasest asustusest. Ta väitis taanlasi olevat esimesi, kes reise ette võtsid Islandile. Samuti on meil tähtis osa rootslastel, kuna norralaste sisseränd vastupidiselt käibivale arvamusele järgnenud alles hiljemini. Läbirääkimistel omistati sellele seisukohavõtule revolutsioonilist tähtsust.

Kongressi töö osutus kahtlematult tulemusrikkaks Põhjamaade ajaloolisele uurimistöole nii värskeste ideede tõstatamise kui ka informatsiooni vahetamise mõttes. Eesti ajaloolastele kongressist osavõtuks kutseid ei olnud saadetud. Nähtavasti jääb meie ajaloolaskonnal võimalikuks Skandinaavia uurimistööga vahetusse kontakti ja uurijatega isiklikku kokkupuutesse astuda ainult Balti ajaloolastepäeval.

L. Mark.

Berliinis ilmuva ajakirja „Familie, Sippe, Volk“, mis on Saksa tähtsaks ja kesksamaks teadusliku ning praktilise genealoogia ajakirjaks, käesoleva aasta 4. ja 5. numbris ilmus dr. von Krüedener'ilt ülevaatlik kirjutis „Deutsche Sippenforschung im Baltenland“. Kirjutise osas, mis puudutab genealoogia seisukohalt tähtsamaid arhiivifonde Eesti ja Läti riikide arhiivides ning nende tegelikke kasutamisevõimalusi, antakse orienteeriv ülevaade ka vastavast kirjandusest. Autor märgib muuseas, et arhiivindus Eestis olevat kõrgel tasemel ja et R. Keskarhiivis valitsevat väga suur vastutulek geneoloogilisele uurimisele. Autor on kasutanud rohkesti Balti ajaloolist ja geneoloogilist kirjandust oma kirjutise jaoks, ms. Riigi Keskarhiivi publikatsioone. Artikkel osas, mis esitab andmeid Eesti arhiivide ja baltisaksa geneoloogilise uurimise kohta Baltimaal, on võrdlemisi asjalik ning kompetentne ülevaade mainitud küsimusest.

—v.

Königsbergis ilmuva Ida-Euroopa kiriku- ja vaimuajaloolise ajakirja „Kyrios“ käesoleva aasta esimeses vihuses leidub artikkel, mis oma aineala tõttu pälvib ka Eesti asjahuviliskonna tähelepanu. Jutt on nimelt Robert Stupperich'i artiklist „Motive und Masnahmen in der livländischen Bauernbewegung der Jahre 1845—47“. Tööks kasutatud trükitud allikatest seisab esikohal prof. H. Kruusi „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“, mis uurimusele autor ei keela tunnustust. Autor on püüdnud juurde tõmmata ka arhiivialainest, nimelt Riigi Keskarhiivis alalhoitavast Liivimaa Kubermangu Kantselei Arhiivist, ning on tähtsal määral kasutanud Preisi Peterburi saadiku kindral von Rochow'i Preisi Salajases Riigiarhiivis asuvaid aruandeid. Uurimus ei tõstata suuremaid probleeme, mida ei võimaldagi tema mahuline piiratus, kuid toob täiendusi ja üksikasju, kusjuures keskvalitsuse poliitika kõrval tulipunktis seisavad kohalikkude võimude vahekorrad ja tegevus. Mainitavad oleksid Rochow'i aruannete põhjal esitatavad andmed ja tema poolt antud kindralkuberner Golovini iseloomustus.

L. Mark.

Asjatundjajaks Helsingi ülikooli üldise ajaloo professuurile kandideerivate isikute kohta arvamuste avaldamisel on Helsingi ülikooli poolt palutud Riigi Keskarhiivi direktor dr. O. Liiv ja Tallinna linnaarhivaar dr. P. Johansen, kes mõlemad on sellega ka nõustunud. Nimetatud professorile kandideerivad lektor dr. V. A. Nordman, dotsent dr. A. H. Korhonen ja dotsent dr. G. Mickwitz.

— i —

Vastutav toimetaja: O. Liiv.

Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartu, 1939.

AJALOOLINE AJAKIRI

1939

№ 4

Imperialism kui uusima ajaloo periood.

1.

Kõigil ajal on võimutsemistung olnud püsivamaid ja pingisamaid inimiseloому põhitunge. Inimkonnale on (Hobbes'i sõnade järgi) omane alatine ja lakkamatu tung võimult võimule, tung, mis lõpeb ainult vastava olendi surmaga. Kuigi väline sundvõim aegade jooksul on olulisel määral asendunud pehmemate ja kultuurilisemate võimuvormidega, näit. õiguse ja kõlbluse käskudega, on ühiskondlik elu ikka ja alati liikunud „võimu seaduse“ all¹. Eriti kujukalt on võimu põhimõte avaldunud ühiskondliku elu avalik-õigusliku reguleerija ja organiseerija — riigi tegevuses. Igale riiklikule organismile on võimutsemistahe suuremal või väiksemal määral omane. Riiklik võimutahe muutub eriti elavaks neil juhtumel, mil vastav riigirahvas tõuseb oma kultuuriliselt tasemelt ja seoses sellega tavaliselt ühtlasi oma võimuressurssidelt kõrgemale teda ümbritsevaist riikidest ja rahvaist. Sellised riigid osutavad enamasti ikka püüdlusi laiendada oma võimu teistele maadele harilikult vallutuse, mõnikord aga ka rahuliku kultuurilise assimileerimise teel.

Niipea kui tekkisid esimesed tugevama võimukontsentratsiooniga riigid vanal Idamaal (Babüloonias, Assüürias, Egiptuses), hakkasid nad teostama ekspansiooni ja alistama sõjalisel teel naaberriikideid. Seetõttu kujunes vanaajal üksteise järel rida universaalmonarhiaid, kellest viimane, eelmistest suurim ja tugevaim Rooma riik tõusis peaaegu kogu omaaegset kultuurimaailma (*orbis terrarum*)

¹ Huvitava sotsioloogilise analüüsi selle ühiskondliku põhinähtuse kohta esitab Fr. Wieser oma ulatuslikus monograafias „Das Gesetz der Macht“, Wien 1926.

hõlmavaks impeeriumiks². Ka keskajal domineerinud universalistliku maailmakäsituse järgi pidi inimkond moodustama ühtlase terviku. Teoreetiliselt moodustasid kristlikud rahvad neil ajal ühise kristliku riigi (*respublica christiana*), mida pidi valitsema vaimulikul alal paavst, ilmlikul alal keiser, kusjuures kumbki neist pidi teostama oma võimu kristliku inimkonna ühistes, üldistes huvides.

See universalistlik maailmasüsteem lagunes lõplikult uue aja alguses. Reformatsioon hävitas kristliku inimkonna ühtsuse. Suurte maadeavastuste ja neile järgneva ookeanitaguse koloniaalse ekspansiooni ajastul võistlesid omavahel juba rida eriilmelisi, osalt rahvusriiklikke organisme — mitmepalgeline uus Euroopa, täis kirevust, hoogu ja aktiivsust. Ristisõdade ajastul oli Lääne-Euroopa teinud suuri ühiseid jõupingutusi võitluses „uskmatutega“. Alates XVI sajandist toimus aga teiste maailmaosade alistamine Euroopa poolt ägeda oma vahelise võitluse keerises. Mitte kristlikus koostöös, vaid teravas võitluses vallutasid Portugal, Hispaania, Madalmaad, Inglismaa ja Prantsusmaa ühe välismaailmaosa teise järel. Kuid selles võitluses avarus Euroopa rahvaste vaimne ja poliitiline silmaring enneolematul viisil. Euroopa pale, mis seni oli juhitud kagu poole, pöördus nüüd läände — vastu ookeanitaguseid avarusi. Sellega rajati alused Lääne-Euroopa rahvaste ekspansioonile ja võimutsemisele kogu maailmas. Senine eksklusiiвне, endassesulgunud keskaegne süsteem varises nüüd täielikult kokku.

Pika ja vaevalise tee järel tõusis Euroopa kultuurmaailm uuel ajal teistest vanemaist kultuuripiirkonnist otsustavalt kõrgemale ja varjutas nad varsti täielikult. Ida-Aasia (Hiina, India, mongolite) ja Ees-Aasia (islami rahvaste) kultuurid tardusid teatavalt rängeis traditsioones, mis pidurdasid elu ja liikumist. Euroopa rahvail esikohale tõusnud individualistlik põhimõte soodustas aga isiklikku algatusvõimet, ettevõtlikkust ja loovat tegevust; ühtlasi võimaldas antiikse kultuuri rikas pärand teaduste ja tehnika hoogsat arengut, kuna varakapitalistliku ajastu kaubanduslik aktiivsus koondas juhtivate rahvaste kätte suured rikkused ja lõi seega kultuurielule vajalikult kindla materiaalse baasi³.

Alates hiliskeskajast Euroopas kujunenud rahvuslikud monarhiad, kes vajasisid väärismetalle alatiste sõjavägede ja bürokraatia ülalpidamisest tekkinud riigikulude katmiseks ja koloniaal-saadusi (vürtse jne.) kõrgemate kihtide kasvavate ja peenenevate tarvete rahuldamiseks, juhtisid oma rahvastiku rahutute ja ettevõtlikkude elementide pulbitsevad energiatagavarad meretagustele ala-

---

² N. Karejev, *Monarhi drevnjago Vostoka i grekorimskago mira*, Peterburg 1904.

³ E. Brandenburg, *Europa und die Welt*, Hamburg 1937.

dele. Sel esimesel ekspansiooniperioodil alistati XVI ja XVII sajandi kestel laialised alad Kesk- ja Lõuna-Ameerikas; ühtlasi tehti mitmed vanad ja sageli võrdlemisi tihedasti asustatud kultuuri-alad Indias ja selle läheduses asetsevail saartel majanduslikult ja poliitiliselt eurooplastest sõltuvaks. Merkantilistliku koloniaalsüsteemi seisukohalt juhiti kõigi nende asumaade majanduselu emamaa huvides teostatava range kaubandus- ja tööstuskontrolli kaudu: asumaad pidid moodustama monopoliseeritud turu oma riigi tööstussaadustele ja varustama ta tööstust kõigi vajalikkude toorainetega. Koloniaalsüsteemi ajastul algas XVII sajandil teine ekspansioonilaine, mil kodumaiste olude kitsuse tõttu väljarännanud euroopa kolonistid asustasid mitmed alad eurooplastele sobivais kliimavöötmis — Põhja-Ameerikas, Lõuna-Aafrikas ja mujal. Nii tekkisid nn. asustusasumaad valge rahvastikuga ja Euroopast ülekantud riiklikkude ning ühiskondlikkude institutsioonidega. Euroopa feodaalkatoliiklikust ja absolutistlikust režiimist puutumata neitsilikul pinnal võisid kolonistid edasi arendada teatavaid Euroopa kultuuri elemente lahedamais tingimustes, suurema vabaduse ja võrdsuse suunas.

Alates Seitsmeaastase sõja lõpust (a. 1763) varises see vana koloniaalsüsteem järk-järgult kokku. Prantsusmaa kaotas Inglismaale osa oma koloniaalvaldusi, näit. Kanada, ent varsti vabanesid ka 13 inglise asumaad Põhja-Ameerikas terava sõjalise konflikti järel emamaa võimu alt. Samuti saavutasid iseseisvuse Hispaania ja Portugali asumaad Kesk- ja Lõuna-Ameerikas, viimasena Brasiilia aastal 1822. Seetõttu vähenes tunduvalt Euroopa riikidele kuuluv koloniaalne ala: XIX sajandi algupoolel piirdus ta peamiselt teiste maailmaosade rannikumaadega ja saartega. Ameerika, Aafrika ja Austraalia sisemaa oli eurooplastele veel üsna vähe tuntud. Asustusasumaid omasid neil ajal ainult Inglismaa (Kanada, Kapimaa ja mõnevõrra ka Kagu-Austraalia näol) ja Venemaa (kui pidada asustusasumaaks Euroopa-Vene lausmaaga idas otseselt liituvat Siberit). Nende kõrval esinesid suuremate koloniaalriikidena vaid Holland ja Portugal. Väljaspool Euroopat elas eurooplasi XIX sajandi alguses kaunis vähesel määral: Ameerikas 12,5 miljonit, neist 8,5 miljonit P.-A. Ühendriikides ja Kanadas, Aasias 2,5 miljonit, neist 0,9 miljonit Siberis, Aafrikas umbes 0,5 miljonit, neist umbes 430 000 Kanaari, Assoori ja Madeira saartel, ja Austraalias väike arv valgeid, neist suur osa sunniviisiliselt siia deporteeritud roimarid¹.

Vana koloniaalsüsteemi lõppemise järel hakkas ilmne teatavat ükskõiksust ja vastumeelsust koloniaalse ekspans-

¹ P. Th. Moon, *Imperialism and World Politics*, 9. trükk, New York 1937, lk. 9—14; E. Brandenburg, *op. cit.*, lk. 162; H. Robinson, *The development of the British empire*, London 1923, lk. 239 jj.

siooni vastu üldse, isegi tolle aja juhtivas asumaaderiigis — Inglismaal. Pika ja kestva võitluse järel oli Inglismaa jagu saanud oma vanast koloniaalsest võistlejast Prantsusmaast. Kesk-Euroopas olid sakslastega asustatud alad riiklikult ühendamata ja majanduslikult maha jäänud, kuna Ida-Euroopa peamine riik — Venemaa — moodustas veel pärisorjuses hääbuva talupoegkonnaga agrarimaa. Ka Põhja-Ameerika Ühendriigid, kus toimus alles transkontinentaalne ekspansioon ja neegerorjuse küsimus hoidis meeli ärevil, ei tulnud Inglismaa võistlejana tõsiselt arvesse; seesama kehtib ka feodaalseis traditsioones stagneeruva Jaapani kohta. Tööstusliku revolutsiooni ja masinatööstuse triumfikäigu tagajärjel oli Inglismaa kõigest teistest tööstusmaadest kaugele ette jõudnud, nii et ta raske-tööstuse ja tekstiiltööstuse saadused ei tarvitsenud karta ühegi maa võistlust. Et ta tekstiilkaubad leidsid rohkem ostjaid Euroopa kultuurmaades kui mahajäänud ookeanitagustel koloniaalaladel, siis olid puuvillatöösturid esijoones huvitatud oma toodete vabast pääsust Euroopa turgudele. Seetõttu võis Inglismaa, kes samal ajal vajajas toidu- ja toorainete vaba sissevedu, takistamatult üle minna vabakaubanduse süsteemile⁵. Nüüd läbi Adam Smith'i ideed monopoolse koloniaalkaubanduse ja protektsionismi kahjulikkusest. Smith oli juba 1770-ndail aastail pidanud asumaid Inglise rahvamajandusele raskeks koormaks ja väitnud, et Inglismaa ainult võidaks nendest loobumise korral. Sedasama oli rõhutanud ka filosoofilise radikalismi peaesindaja Jeremy Bentham a. 1793 Talleyrand'ile esitatud ja Prantsuse rahvuskonvendile määratud töös „Emancipate your colonies“: asumaad olevat kasutud ja ohtlikudki, sest nad nõudvat endi kaitseks suuri sõjalisi kulutusi ja moodustavat alatiste riikidevaheliste konfliktide ääsi⁶.

Manchester'i puuvillatöösturite R. Cobden'i ja J. Bright'i juhtimisel peetud äge võitlus protektsionistliku tollisüsteemi vastu lõppes *free trade*'i täieliku võiduga. Viljaseadused kaotati 1846. a., Cromwell'i ajast pärinev navigatsiooniakt a. 1849 ja puudu-sisseveotoll a. 1866. Freetrader'id rõhutasid ühtlasi rahvaste rahuliku koostööd takistamatu majandusliku suhtlemise alusel, pidasid rahu säilitamist tööstusliku arengu loomulikuks eelduseks, nõudsid desarmeerimist ja riikidevaheliste tülide lahendamist vahekohtu kaudu. Inglismaal puudus neil ajal võimas sõjaline kiht, kes oleks aeg-ajalt vajanud mõõga täristamist ja relvastatud kokkupõrkeid oma olemasolu õigustamiseks. Patsifistlikud tendentsid võisid siin takistamatult levida. Arvati, et üldise majandusliku tõusu ja kul-

⁵ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 15 jj.; J. H. Clapham, *An economic history of modern Britain*, II: *Free trade and steel*, Cambridge 1932, *passim*.

⁶ A. Smith, *Wealth of nations*, IV raamat, 7. peatükk; B. Russell, *Freedom and organization, 1814—1914*, 2. tr., London 1936, lk. 136.

tuuri arengu tagajärjel sõjad kui tülide lahendamise barbaarsed meetodid varsti vajuvad täielikult minevikku. Need vaated kajastuvad ilmekalt H. Th. Buckle'i kuulsas teoses „History of civilization in England“ (1. köide a. 1857). Auguste Comte'i pooldajana näeb Buckle kultuuri arengu peamist tegurit teadmiste kasvamises, mille tõttu sõjalise rahvaklassi ühiskondlik osatähtsus järjest vähenevat ja haritud, rahuarmastavate keskkihtide osatähtsus tõusvat. Harimata Veneemaal domineerivat sõjakas aadel täiel määral, kuna haritud Inglismaal andvat tooni ülesehitava kultuuritööga tegelevad elemendid. Alates püssirohu leiutamisest muutuvat sõjapidamine järjest enam väikesearvulise kutselise sõduritekihi erialaks. Vabakaubandus aitavat kaotada varemini domineerinud kaubanduslikku kadedust eri rahvaste vahel ja loovat aluse nende sõbralikuks koostööks. Liiklemisolude paranemine võimaldavat rahvaid õppida üksteist paremini tundma ja hindama: „iga uus raudteerööpa-paar, iga uus aurik, mis ületab Inglise kanali, moodustab murdumatu rahu säilitamise järjekordse lisatagatise“. Seetõttu jäävat sõjapidamine vaid barbaarsete rahvaste asjaks; Euroopa haritud rahvad elavat juba aastakümneid sügavas rahus, ainsa suurema erandi moodustavat Krimmi sõda, mille aga olevat välja kutsunud harimata venelased ja veel enam harimata türklased⁷.

Neile eeldustele toetudes hakkasid liberaalsed freetraderid Smithi ja Benthami eeskujul pidama Inglise koloniaalriiki ajast ja arust läinud anakronismiks, mis sündmuste paratamatu arengu surve all peab lagunema. Oxfordi ajaloo professor Goldwin Smith väitis, et need põhjused, mis omal ajal sundisid inglasi looma oma koloniaalriiki, olevat kadunud koos vana koloniaalsüsteemiga: see koloniaalriik olevat hädaoht oleviku, illusioon tuleviku suhtes. Cobdeni arvates säilitab Inglismaa esikoha maailmas ainult tänu oma majanduslikule vägevusele ega vaja selleks relvastatud vahendeid. Inglise meredevalitsus olevat lausa ilmaaegne nõudlus. Võimutsemine Indias olevat avantüür, mis põhjustab vaid sekeldusi, pettumusi ja korrupsiooni ning pakub oma pahedega halba eeskuju emamaa poliitilisele elule. Võidukad sõjad olevat samavõrra kahtlase väärtusega kui mittevõidukadki: nad sundivat vaid kodanikke mütse maha võtma sõjaministeeriumi meeste ees! Cobdeni mõttekaaslane J. Bright väitis, et Gibraltari omamine olevat näide brutaalsest vägivallest, mida mingi asi ei suuda õigustada, ta käivat iga kõlblus- ja aumõiste vastu (*contrary to every law of morality and honour*). Pärastine innukas imperialist Disraeli kirjutas a. 1852 välisministrile, et „neetud asumaad“ olevat nagu vesikivi inglaste kaelas, õnneks olevat aga loota, et nad varsti iseseisvuvad. Ja üks *Colonial office*'i juhtiv ametnik H. Taylor nimetas a. 1864

⁷ H. Th. Buckle, History of civilization in England, I, 4. peatükk.

Inglise koloniaalvaldusi Ameerikas kahjulikuks pärandiks (*damnosa haereditas*)⁸.

Hoolimata freetraderite radikaalsete ideede levimisest ja Manchesteri koolkonna suurest poliitilisest mõjust ei rutanud Inglise valitsused siiski oma koloniaalriigi lammutamisega: olid ju asumaad kõigest hoolimata sobivaiks turgudeks kodumaistele tööstussaadustele ja võimaldasid aristokraatia nooremale perekonnaliikmeile tulutoovaid ametikohti. Teisest küljest osutus isetegevust ja enesemääramist rõhutav liberaalne ideestik ometi vägagi positiivseks teguriks Briti maailmariigi väljaarendamisel. Selle mõjul kaldus Inglismaa nüüd kergemini andma asustusasumaadele autonoomset korrastust. Kuid mida lõdvemaks muutusid selliste asumaade (Kanada, Austraalia, Kapimaa) poliitilised sidemed emamaaga, seda vähem tundsid need autonoomsed alad endil lasuvat keskvalitsuse survet ja seda meelsamini klammerdusid nad ise siitpeale emamaa külge, kes oma võimsa sõjalaevastikuga võis parimini kindlustada nende julgeolekut kõigi välisohtude vastu⁹.

Freetraderite ükskõiksus, isegi vastumeelsus koloniaalse ekspansiooni vastu kajastus mitmeti Inglise valitsuse välispoliitikaski XIX sajandi kestel. Uus-Meremaa annekteeriti näit. suurte kõhkluste järel alles siis, kui tekkis kartus, et ta vastasel korral võib langeda Prantsusmaa võimu alla. Lõuna-Aafrikas hoiduti kaua edaspidisest ekspansioonist ja tunnustati 1850-ndate aastate alguses buuri vabariikide (Transvaali, Oranje) iseseisvust. 1863. a. keeldus Inglismaa protektoraadist strateegiliselt tähtsate Joonia saarte üle ja nõustus nende liidendamiselega Kreeka külge. A. 1868 löid Inglise väed purustavalt Abessiinia neegus negestit Theodor II-st, kuid lahkusid siis maalt. Fidži saarte valitseja, kes oli langenud võlgadesse ja kartis sattuda sõltumusse P.-A. Ühendriikidest, palus alates 1859. aastast korduvalt Inglismaad võtta need saared oma protektoraadi alla. Jällegi kõhklus Inglise valitsus väga kaua ja võttis alles a. 1874 Inglismaale küllaltki kasuliku ettepaneku vastu. Selliseid näiteid Inglise valitsuse tagasihoidlikkuse kohta uute alade omandamisel esineb veel teisigi. Ka teised suurriigid osutasid sel ajastul (1815—1880) ilmset tagasihoidlikkust aktiivse koloniaalpoliitika suhtes. Saksamaa ühinemise järel suhtus riigikantsler Bismarck asumaade omandamisele kaua samasuguse jaheusega, kui ta seda oli teinud Preisi peaministrina. Ta euroopalikult orienteeritud diplomaatiale oli koloniaalpoliitika ülearuseks luksus- esemeks, samasuguseks edvistavaks toreduseajamiseks, nagu (Bis-

⁸ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 17 jj.; Fr. Hertz, *Staatstradition und Nationalismus*, Zürich 1937, lk. 30, 235 jj.

⁹ W. Hallgarten, *Vorkriegsimperialismus, die soziologischen Grundlagen der Aussenpolitik europäischer Grossmächte bis 1914*, Paris 1935, lk. 28 jj.

marcki enda sõnade järgi) sooblinahksed kasukad poola vaesunud aadlikel, kel pole korralikku särkigi seljas. Ka Prantsusmaa, kus koloniaalsed traditsioonid olid tunduvalt tugevamad, ei pühendanud Viini kongressi järel uute asumaade hankimisele kuigi suurt tähelepanu: aastail 1815—1877 omandas ta asumaade mitte-eurooplastest rahvastiku näol 5,5 miljonit uusi alamaid, aastail 1877—1937 aga tervelt 53 miljonit¹⁰.

2.

Tööstusliku revolutsiooni võidukäik ühel maal, nimelt Inglismaal, oli soodustanud patsifistlikult häälestatud vabakaubandusliikumise esilekerkimist ja koloniaalpoliitilise aktiivsuse raugemist. Kui aga tööstusliku revolutsiooni tagajärjel tekkinud masinatööstus lõi enda läbi teisteski suurriikides, kui majanduselu tegi üldise tehniseerimise ja vabade poliitiliste institutsioonide levimise mõjul peadpöörítavalt kiireid edusamme, kui seetõttu rahvaste rikkused kasvasid, nende jõu- ja energiatagavarad kuhjusid ja nende produktiivsed jõud lühikese aja jooksul mitmekordistusid, tekkis riikidevahelises majanduslikus suhtlemises väga häiriv ja tülikas ummistus, *embarras des richesses*, mis sundis juhtivaid tööstusriike siirduma rahulikult koostöölt pingsale ja hoolimatule omavahelisele võistlusele, eriti asumaade ja mõjupiirkondade pärast. Seda, umbes 1880. aastast algavat perioodi uusimas ajaloos on hakatud käesoleva sajandi alguses nimetama imperialismi ajastuks, sest tung võimule, võimutahe, võimutsemis- ja laiumiskingid olid sellele perioodile ülimal määral omased.

Nagu nägime, on võimutsemistung olnud omane peaaegu kõigile ühiskondlikele ja riiklikele organisatsioonidele; paljud neist on aegade jooksul osutanud imperialistlikke eesmärke, taotelles oma poliitilise, majandusliku või rahvusliku hegemoonia võimalikult ulatuslikku laialdumist, isegi kogu kultuurmaailma valitsemist. Imperialism hõlmab seega kõiki enam või vähem universaalse iseloomuga võimupüüdeid, eriti püüet tõsta oma riigi üldpoliitilist tähtsust ja mõju suuremaks iga teise riigi omast. Imperialistlikke jooni võime leida ka usundilise elu avaldustes, näiteks islami ekspansioonis ja katoliku kiriku universalistlikes taotlusis. Varemõel ajal, eriti vanaajal oli suurriikide imperialism peamiselt juhitud ühe maailmariigi loomisele, kuna uusimat imperialismi iseloomustab mitme, oma võimuressurssidelt enam-vähem võrdse suurriigi omavaheline võistlus, mis tasakaalustab jõusuhteid ja takistab igauht neist tõusta ainudomineerivale kohale. Imperia-

¹⁰ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 19—24; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 107 jj.; M. v. Hagen, *Bismarcks Kolonialpolitik*, Stuttgart 1923, lk. 46 jj.

lismi ajastu suurriigid ei taotle universaalset ainuvõimu ja valitsemist kogu maailma üle, vaid püüavad luua sellist poliitilist ning majanduslikku situatsiooni, mil oma maa kapitalile oleks kindlustatud võimalikult laialdel väljaspool kodumaad monopolne seisund. Nende eesmärgiks on võimalikult suur osasamine maailmapoliitika juhtimisest ja maailmarahvaste ning -varade majanduslikust eksploateerimisest.

Moodne imperialism moodustab tähtsamate tööstusmaade — Saksamaa, Põhja-Ameerika, Prantsusmaa ja Venemaa hoogsä industrialiseerumise tulemuse. Selle tagajärjel paisati maailmaturule nii suurel arvul tööstussaadusi, et osutus raskeks neid senise hõlpsusega turustada. Inglismaa senine osatähtsus hakkas teiste võistlejate juurdetuleku järel tööstussaaduste tootmise alal pidevalt vähenema. Nüüd polnud Inglismaa enam kogu maailma vabrik, vaid laskus teiste tööstusmaadega võrdsele tasemele ja pidi nendega ühel alusel hoolitsema oma saaduste turustamise eest. 1860—1873 oli Euroopa tööstus õitsenud ja ta saadused olid ilma eriliste raskusteta turge leidnud. 1873. a. Saksamaal puhkenud ja siit mujalegi (näit. P.-A. Ühendriikidesse) levinud tööstuskriisi tagajärjel tekkis kestev üldine tööstuslik depressioon, mil osutus raskeks leida saadustele vajalikul määral ostjaid. Sel üleproduktiooni ajal pöördusid Euroopa töösturite pilgud üha rohkem asumaadele, milles hakati nägema päästeankrut tekkinud ummikust väljajõudmisel. Otsekuu mingi psühhoosina levis usk asumaade imedesse ja rikkustesse; arvati, et asumaad võivad neelata endasse määratud hulgad kodumaisi saadusi ja moodustada seetõttu kindla ja välisvõistluse eest kergesti kaitstava turu; loodeti, et neist võib hõlpsasti saada kodumaa tööstusele vajalikke tooraineid, näit. puuvilla, õlisid, kautšukit (teiste toorainete saamine ei teinud neil ajal veel erilisi raskusi); usuti, et asumaadesse võib juhtida rahvaarvu kiire kasvamise tagajärjel kuhjunud üleliigse rahvastiku jne. Nii osutus asumaade-poliitika (Jules Ferry sõnade järgi) tööstuspoliitika tütreks: ta kasvas viimasest välja ja pidi seda teenima¹¹.

Liiklusolude paranemine aurikute ja raudteede levimise tagajärjel ja edusammud teadete edasiandmise alal võimaldasid tunduvalt paremat sidemepidamist asumaadega, kui see oli võimalik varemini, ja nende majanduslikku penetratsiooni kodumaiste kapitalide kaudu. Koloniaalpoliitika hoogustamisele aitasid oluliselt kaasa ühtlasi just neil ajal toimuvad tähtsad geograafilised avastused, eriti suurte mandrite sisemusse tungimine ja nende

¹¹ B. Russell, *op. cit.*, lk. 460 jj.; P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 25 jj.; A. Duchène, *La politique coloniale de la France*, Paris 1928, lk. 240 jj.; A. Sartorius v. Waltershausen, *Die Entstehung der Weltwirtschaft*, Jena 1931, lk. 290 jj.; F. Pinner, *Die grossen Weltkrisen*, Zürich u. Leipzig 1937, lk. 225—243.

üksikasjaline tundmaõppimine terve uurijategeneratsiooni poolt. Nüüd omandasid järjest suurema tähtsuse teaduspärase süstemaatilisusega korraldatud ja varustatud ekspeditsioonid, millest sageli võtsid osa uurijad mitmelt erialalt. Haritud publikut haaras mingi palavikuline teadmishim ja uudishimu, mis avaldus ekspeditsioonidele kaasaaitamises ja nende saavutiste ning avastuste pidevas jälgimises¹².

Uusim imperialism omandas seoses kõrgkapitalistliku majanduskorra arenguga terve rea spetsiifilisi eritunnuseid ja kujunes eelmistest ajajärkudest teravasti erinevaks ajalooliseks perioodiks. Varasem imperialistlik ekspansioon Euroopas oli, nagu nägime, toimunud käsikäes kaubanduskapitali laialdumistendentsidega, kuna tööstuslik kapitalism osutas kaua rõhutatult patsifistlikke jooni. Kõrgkapitalismi ajastul, mis algas tööstusliku revolutsiooni teostumisega kõigis majanduslikult juhtivais mais XIX sajandi teisel poolel, tõusis aga majanduselus esikohale hoopis uus ja omapärane kapitalivorm, nn. finantskapital. Selle all mõistetakse tööstusega ja kaubandusega väga tihedasti seotud rahakujulist pangakapitali, mis on laenutatud peamiselt tööstusele, võtab osa hüviste tootmise protsessist ja mõjustab ning organiseerib eriilmelise tööstuskapitalina enam arenenud kapitalistlikes maades tööstuslikku ja suures osas ühtlasi kogu majanduslikku elu. Finantskapitali näol muutus nüüd tööstuslik kapitalismgi väga aktiivseks jõuks ja andus agressiivsele võimupoliitikale¹³.

Kõrgkapitalismi ajastul iseloomustab vabade kapitalide erakordne rohkus tähtsamais tööstusmaas. Ühelgi varasemal ajajärgul ei ole tööstuse, kaubanduse, põllunduse ja transpordinduse kasutuses olnud nii suuri kapitale kui Maailmasõjale eelnenud aastakümneil. Inglismaal oli kapitalide akumulatsioon pidevalt toimunud alul peamiselt kaubanduslikul, eriti koloniaalse merekaubanduse alal, hiljemini järjest suureneval määral ka väljaspool võistlust seisva vabrikutööstuse kaudu. Siin esines suurel arvul rikkaid tööstureid, kellele kuulusid tööstuses kuhjunud kapitalid. Seetõttu domineeris Inglismaal üksikkapitalist, kuna aktsiaseltsid etendasid väiksemat osa ja koondasid peamiselt puhttööstusliku algupäraga kapitale. Ka Prantsusmaal, mille rahvastikus domineerisid kokkuhoidlikud ja innukalt rahakogumisele andunud väiketalupojad ja väikekodanlus, kuhjusid arvukate hoiate näol pankadesse suured vabade kapitalide tagavarad. Et prantslased ei harrasta suure riskiga seotud laiajoonelist kapitalistlikku ettevõtlikkust, eelistasid nad kuhjunud

¹² E. Bourgeois, Manuel historique de politique étrangère, IV, 2. tr., Paris 1927, lk. 158 jj.

¹³ Finantskapitali olemust ja mõistet on esmakordselt vajaliku sügavusega valgustanud R. Hilferding oma tuntud teos „Das Finanzkapital“, Wien 1910.

kapitale paigutada eeskätt kindlasse, kuigi mitte väga tulutoovasse välislaenuksesse. Teisteski maades, kus seni väliskaubanduse ja tööstuse nõrga arengu tagajärjel olid puudunud suuremad säästetud kapitalid, olid ettevõtjad hoogustuva võistluse tõttu sunnitud kasumist saadavad summad muutma tootvaks kapitaliks kas oma ettevõtte laiendamise teel või teiste ettevõtete aktsiate omendamise kaudu. Ühtlasi võimaldas elustandardi tõus ka mõningaid teisi, tööstuselist otseselt mitte osavõtvaid kihte (haritlasi, talupoegi jt.) säästa teatavaid kapitale ja saada neilt kasviku näol lisatulusid. Sel teel kuhjusid näit. Saksamaal ja Põhja-Ameerika Ühendriikides üsna suured kapitalid, mida nende tööstuselu ahnelt endasse neelas. Et neil maadel esialgu puudusid suurte varandustega üksikkapitalistid ja kapitalistideklass kui tervik omas seetõttu veel üsna vähe omakapitali, osutus siin aktsiapankade ja aktsiaseltside institutsioon hädatarvilikuks vahendiks kodumaise suurtööstuse väljaarendamisel. Pankade vahendusel tehti kõigi rahvakihtide säästsummad kapitalivaesele tööstusele kättesaadavaks ja hoogustati sel teel kogu maa industrialiseerumist¹⁴.

Sellise arengu tulemusena muudeti suurem osa pankadesse koonduvad hoiustest tööstuslikult tootvaks kapitaliks. Tööstusse mahutati nüüd tunduvalt rohkem kapitale, kui neid omas vastava maa kapitalistideklass. Järjest rohkem kasutasid ettevõtjad oma suurkätitiste asutamisel ja laiendamisel kapitali, mis ei kuulunud neile endile, vaid arvukale hoiuste-omanikkude kihile. Seetõttu seonduvad pangakapital väga tihedasti tööstusliku eluga ja hakkas seda tugevasti mõjustama. Saksamaal, P.-A. Ühendriikides ja väiksemal määral ka teistes tööstusmaades otsisid pangad sageli suurel arvul tööstusettevõtete aktsiaid üles ja panid niiviisi oma mõju terveis tööstusharudes kehtima. Oma esindajate kaudu kontrollisid ja juhtisid nad pidevalt tööstuslike aktsiaseltside tegevust. A. 1910 olid Deutsche Bank'il oma esindajad 117 mitmesuguse ettevõtte järelevalvenõukogus, Discontogesellschaft'il 93 ja Dresdener Bank'il 97 vastavat esindajat. Et samal ajal mitmed suurtöösturid kuulusid pankade nõukogudesse, tekkis pankade ja suurtööstuse vahel tihe personaalne unioon¹⁵.

Pankade liitumise teel tekkisid Saksamaal võimsad hiidpangad, mis soodustasid finantskapitali kontsentratsiooni nii

---

¹⁴ E. Tarle, Jevropa v epohu imperializma, 2. trükk, Leningrad 1928, lk. 9 jj.; H. Levy, Die englische Wirtschaft, Leipzig u. Berlin 1922, lk. 58 jj.; P. Tarvel, Demokraatia liigitusest uusima ajaloo valguses, „Akadeemia“ 1939, nr. 1, lk. 27 j. ja seal tsiteeritud kirjandus; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 382 j., 410; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 10.

¹⁵ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 283 j.; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 119—121.

panganduse kui ka tööstuse alal. Sellised pangad omasid kodu- ja välismaal ulatuslikku osakondade-võrku ja valitsesid hiiglakapitalide üle. Ühtlasi arendas kontsentreeritud pangandussüsteem tööstuses monopolistlikke organisatsioone — kartelle ja truste, et kaotada võistlust eri ettevõtete vahel, saavutada selle tagajärjel kõrgeimat kasumimäära ja teha kartellitud või trustitud tööstusharu maailmaturul võistlusvõimelisemaks. Kartellid kindlustasid neisse kuuluvaile tööstusettevõtetele suurema, püsivama ja ühtlasema tulu, kui eri käitiste iseseisvuse säilitamise korral oleks võimalik olnud saada. XIX sajandi viimaseil aastakümneil hõlmasid kartellid Saksamaal suure arvu tööstusharusid. Veel kaugemale läks majanduskäitiste kontsentreerumise protsess P.-A. Ühendriikides. Siin tekkinud hiiglastrustides (terase, õli jt. trustid) kaotasid vastavasse monopolistlikku organisatsiooni kuuluvad üksikmajandid täielikult oma majandusliku iseseisvuse. Tööstusettevõtete kartellimise ja trustimise tagajärjel saavutas finantskapital suurima võimutäiuse majanduselusel ja tõrjus kaubanduskapitali lõplikult tagaplaanile¹⁶.

Finantskapitali võidulepääs süvendas juhtivais tööstusriikides proteksionistlikke tendentse ja andis sellega raske hoobi vabakaubandusliikumisele. Seni olid Euroopa mandririikides suurmaaomanikud kui põllunduslike toiduainete eksportijad ja tööstus- ja saaduste ostjad pooldanud vabakaubandust, mis võimaldas Inglise odavamate tööstussaaduste sissevedu. Seevastu olid töösturid nõudnud kaitsetolle Inglise tööstuse võistluse vastu. Friedrich List'i teooria järgi pidid maad, mis alles hakkasid välja jõudma põlluharimisajajärgust ja tööstuse alal astusid esimesi arglikke samme, oma tootmisjõude kaitsema vastavate „kasvatustollidega“; nende varjul pidi kodumaine tööstus ilma halvava välismõjuta arenema sellise astmeni, mil kaitsetollid muutuvad ülearseks ja riik võib oma tööstuse kunstliku kaitse kõrvale heita. Et sisemaal töösturite vahel ka kaitsetollide süsteemi puhul säilis omavaheline võistlus, siis ei tähendanud selline proteksionism töösturite asetamist monopoolsesse seisundisse, vaid oli ainult vahendiks kodumaa tööstuse arendamisel vajaliku kõrguseni¹⁷.

Hoopis teissuguse ilme omandas proteksionism kõrgkapitalistlikul ajastul. Rahvaarvu kiire kasvamise ja rahvastiku urbaniseerumise

¹⁶ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 281, 284; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 10 jj., 117—123, 176 jj.; A. Sartorius v. Waltershausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815—1914*, Jena 1920, lk. 483—492; L. Pohle, *Die Entwicklung des deutschen Wirtschaftslebens im letzten Jahrhundert*, 4. trükk, Leipzig u. Berlin 1920, lk. 89—94; H. Levy, *Die Vereinigten Staaten von Amerika als Wirtschaftsmacht*, Leipzig u. Berlin 1923, lk. 70—92; J. H. Clapham, *The economic development of France and Germany 1815—1914*, 4. trükk, Cambridge 1936, lk. 309—313.

¹⁷ Fr. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie*, I, Stuttgart u. Tübingen 1841, lk. 428—439.

tagajärjel suurenes arenenud tööstusmaades, näit. Saksamaal, nõudmine põllundussaaduste järele. Neid ei veetud nüüd enam välja, vaid vastupidi: Venemaa, Argentiina ja teiste maade odavad põllundussaadused tungisid Saksa turule ja võistlesid edukalt kodumaiste saadustega. Otsides kaitset odava välisvilja ja -lihasaaduste vastu muutusid nüüd Saksamaal agraarlasedki protektsionistideks. Ka Saksa rasketööstus, eriti rauatööstus, mis oma tehniliselt tasemelt ei suutnud Inglise omaga hästi võistelda, hakkas enda kaitseks tungivalt kaitsetolle nõudma, leides toetust endaga tihedasti seotud pangakapitali poolt. Säärased tendentsid kerkisid 1873. a. majanduskriisi järel eriti teraval kujul esile. Mõneaastase kõhklemise järel astus Saksa riigikantsler Bismarck a. 1879 otsustavalt protektsionistliku poliitika teele ja temale järgnesid varsti teised tööstusriigid, välja arvatud Inglismaa. Kuid kõrgekapitalismi ajastul polnud tollide ülesandeks enam nõrga kodumaise tööstuse ajutine kasvatav kaitse: nende abil taoteldi nüüd tunduvalt erinevaid eesmärgesid, sest kaitset välisvõistluse vastu ei vajanud küllaltki tugevad ja võistlusvõimelised tööstusharud enam üldse või vajasid seda vaid piiratud ulatuses. Kõigepealt kasutasid pangad kaitsetolle tööstusharude kartellimiseks, mis toimus nüüd tunduvalt soodsamais tingimustes tülika välisvõistluse puudumise tõttu. Kartellitud tööstusharud kõrvaldasid tollimüüride taga varjul seistes suurel määral ka võistluse siseturul, saavutasid siin enamasti monopoolse seisundi ja kruvisid endi poolt toodetavate saaduste hinnad kunstlikult kõrgele, et saada kodumaiste tarbijate kulul võimalikult suuremat kasumit. Turustades siseturul oma kaupu tubli lisakasumiga pidid nad aga maailmaturul müüma neid tunduvalt madalamate hindadega, mõnikord isegi allpool omahinda, et võida edukalt võistelda teiste maade vastavate saadustega¹⁸.

Protektsionismi võidulepääsul olid riikidevahelise suhtlemise alal lausa pahaendelised tagajärjed. Maailm jagunes nüüd kõrgete tollimüüridega ümbritsetud eksklusiivseiks majandustervikuiks, kes pidasid omavahel üha ägenevat võistlust. Selles võistluses omandas iseisvate majandusalade suurendamise küsimus esmajärgulise tähenduse. Suuremail ja tihedamini asustatud majandusaladel avanesid kohasemad võimalused kartellidele kaugeleulatuva tööjaotuse teostamiseks vastavate tööstusharude piires, tehaste ehitamiseks kohtades, kus selleks leidusid parimad eeldused, tootmiskulude vähendamiseks ja kasumimäära tõstmiseks. Tehes majandusalad kunstlikkude tollipiiridega liiga väikesiks, takistas protektsionistlik majanduspoliitika kartellimise võimalusi, tööstuse tehnilise taseme tõstmist

¹⁸ J. Ziekursch, Politische Geschichte des neuen deutschen Kaiserreiches, II, Frankfurt a. M. 1927, lk. 333—343; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 380 j., 385—389; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 101 jj.

ja saaduste turustamist. Eriti teravasti andsid need pahemused end tunda Euroopas, kus valitses suur poliitiline killustumus. Seetõttu pididki Lääne-Euroopa riigid üksteise võidu hoolitsema oma majandusala suurendamise eest mõjupiirkondade ja asumaade hankimise kaudu¹⁹.

Üks riikidevahelise majandusliku võistluse levinumaid vorme oli võistlus ekspordikapitali investeerimiste pärast eri riikide pangakapitalide vahel. Kapitalide akumulatsiooni tõttu muutus kapitali ekspordi küsimus kõrgkapitalismi ajastul väga akuutseks. Nagu nägime, oli Inglis- ja Prantsusmaal kuhjunud ohtrasti vabu kapitale, mida kõiki oli raske kodumaa tööstusse mahutada. Varemajal ajal oli Inglise kapitali ekspord olnud tõhusamaid tegureid, mis aitas kindlustada Inglismaale domineeriva seisundi maailmamajanduses. XIX sajandil hakkas ka kapitalidega üleküllastatud Prantsusmaa neid üha suuremal määral välismaades investeerima. XIX sajandi lõpul järgnesid neile riikidele ühtlasi Saksamaa ja P.-A. Ühendriigid. Kuigi nad ei tundnud veel erilist küllust kapitalide suhtes, sundis majandusliku arengu omapärane loogika neidki oma kapitale suurel hulgal välja vedama. Kapitali ekspordi kaudu osutus võimalikuks mõnevõrra ületada proteksionismi levimise tagajärjel tekkinud raskusi. Kui tollipiirid takistasid oma kaupu teatavaile maadele müüa, võis siiski nende maade tööstusse paigutada kodumaist kapitali ja selliseist investeringuist saada võrdlemisi kõrget kasumit. Loomulikult on kasulik kapitali ekspordida vaid juhul, kui välismaal on kasumimäär kodumaisest kasumimäärast suurem. Selline olukord tekkiski suuremais tööstusriikides nende hoogsa industrialiseerumise tagajärjel. Tööstuslikult mahajäänud agraarmaades ja koloniaalsetel aladel, kus leidis veel vaba, harimiskõlvulist maad ja kus toiduained olid odavad ning tööpalgad madalad, seisis kasumimäär tunduvalt kõrgemal tasemel kui tiheda rahvastikuga ja kõrge tehnilise kultuuriga urbaniseerunud tööstusriikides. Hoolimata kartellimistest, mis kõrvaldasid siseturul võistluse, ei andnud tööstuskäitised kõrgesti arenenud kapitalistlikes maades nii suurt kasumit, kui oli võimalik saada teistes, vähem arenenud maades. Seetõttu investeerisid näit. enne Maailmasõda veel võrdlemisi kapitalivaesed P.-A. Ühendriigid suurel arvul kapitale Kesk- ja Lõuna-Ameerika maadesse, laenasid aga samal ajal enda tööstuse tarbeiks odavaprotsendilist kapitali Inglise- maalt, Prantsusmaalt ja Hollandist²⁰.

Kapitale võib välismaadesse ekspordida kas laenukapitalina protsendi saamiseks või finantskapitalina kasumi saamiseks. Et kasumimäär on tavaliselt protsendimäärast kõrgem, siis on eelistatud esi-

¹⁹ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 390—393.

²⁰ J. A. Hobson, *Imperialism*, 3. trükk, London 1938, lk. 53—55; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 396, 411; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 34.

joones finantskapitali eksportimist. Eksportkapitali on rakendatud mõningate nõutavate toorainete (puuvilla, kautsuki, metallide) hankimiseks, raudteede, sadamate, maanteede ehitamiseks, tööstusettevõtete püstitamiseks jne. Kui vastavat koloniaalset ala ei saadud otseselt omandada, siis lepidi nn. majandusliku penetratsiooniga. Kõigepealt ujutati vastav mittekapitaliseeritud ala odavate tööstuskaupadega üle ja ruineeriti niiviisi kohalik primitiivne käsitöö niivõrra, kui vähegi võimalik; siis ehitati vajalikud liiklemis- ja tootmisvahendid, eriti raudteed, mis hõlbustasid tööstussaaduste impordi maa eriosadesse ja toorainete massilist eksporti, ja lõpuks rajati koha peal ka kapitalistlik suurtööstus, harilikult enam-vähem primitiivsel kujul. Sel teel on mitmed mahajäänud agraarmaad, eriti koloniaalalad, avatud suurriikide tööstusele, suurendatud nende industrialiseerimise kaudu nende rahvastiku ostuvõimet ja loodud sellega tööstussaaduste turustamiseks avaramad võimalused. Alul hinnati koloniaalseid alu peamiselt Euroopa tööstussaaduste turgudena; kui aga hiljemini toorainete hankimise küsimus teravnes, hakati pearõhku panema mõningate otsitavate toorja toiduainete väljaveole neilt aladelt. Koloniaalalade osatähtsuse tõusu kapitalide ekspordi suhtes illustreerib kujukalt asjaolu, et Inglise välisinvesteeringud on järjest enam suundunud neile aladele. A. 1875 oli Inglismaal väljapoole kodumaad investeeritud 1,2 miljardit naelsterlingit, sellest summast umbes 0,5 miljardit Euroopas ühes Egiptusega, ülejäänud osa P.-A. Ühendriikides, Indias, Lõuna-Ameerikas ja dominioonides; a. 1910 langes aga 3,5-miljardisest üldsummast asumaadele 1,5 miljardit, 1,7 miljardit oli investeeritud dominioones, Ühendriikides ja Lõuna-Ameerikas, Euroopa riikides aga ainult 8 miljonit²¹!

Kapitali eksport pehmendab mitmeti proteksionistlikust süsteemist tekkivaid raskusi eri maade majanduslikus suhtlemises. Eksportitud ja tööstusettevõttesse investeeritud finantskapital kuulub juriidiliselt eksportiva maa pankadele, kellele ta annab kasumit. Ühtlasi on pankadel endil võimalik välismaile selle kapitaliga rajatud ettevõtteid niiviisi juhtida, nagu see osutub kasulikuks kapitali omanikkude seisukohalt. Siiski osutub tunduvalt otstarbekohasemaks omandada alad, kus kapitalid on investeeritud, oma riigi otsusteks valdusteks, sest ainult sel juhul on finantskapitalil täielikult vabad käed riigivõimu kaasabil vastavaid alu igakülgset kasutada. Ainult niiviisi on võimalik kõrvaldada tööstuslikuks tegevuseks vajalikkude töökäte puudus senise primitiivse õiguskorra reformimisega, orjade vabastamisega, kehtiva agraarreežiimi laostamisega ja maata proletariaadi loomisega kogu pärisrahvaile kuulunud maa-

²¹ R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 395, 398—400, 411; W. Hallgarten, *op. cit.*, lk. 12, 34.

omandi eksproprieerimise kaudu. Samuti vajab finantskapital koloniaalaladel riigivõimu kaasabi pärisrahvaste vastuhaku summutamiseks, välisvõistluse kõrvaldamiseks ja vastava ala kaitsemiseks teiste riikide nõudluste vastu. Seetõttu on riigid kaldunud muutma alad, kus on investeeritud suuremal hulgal kodumaist kapitali, oma otses- teks asumaadeks. Näit. järgnes ohtraile investeringuile Prantsuse okupatsioon Tuneesias ja Marokos, Inglise okupatsioon Egiptuses²².

Seega asetasiid finantskapitaliga seotud ringkonnad riigivõimule rea nõudmisi majandus- ja välispoliitika alal. Nad nõudsid, et poliitiline võim peab muutuma otsustavaks teguriks majanduslikus võistluses ja kõigi vahenditega toetama ning kaitsema kodumaise kapitali huve. Riik peab kindlustama viimasele võimalikult suure ja laia rakendumisala, kõrgete kaitsetollidega kõrvaldama sellelt alalt välismaiste kapitalide võistluse ja aitama selleks kaasa, et koloniaalsed mõjupiirkonnad muudetaks asumaadeks ja moodustaksid sellistena kodumaa monopolistlike organisatsioonide kohase ekspluateerimisobjekti. Riik peab olema sõjaliselt tugev ja võimas, et teostada hoogsat ekspansioonipoliitikat, sõlmida soodsaid kaubalepinguid ja hankida kasulikke majanduskontsessioone. Energilise imperialistliku välispoliitikaga peab finantskapitali huve teeniv riik laiendama kogu maailmas oma võimu ja alistama oma hegemooniale nõrgemad riigid ja majanduslikult mahajäänud rahvad. Järelikult muutus imperialistlikul ajastul põhjalikult kodanlike rahvakihtide suhtumine riigivõimusse. Varemini võitlesid humaanseist ideist nakatunud liberaalsed kodanlikud elemendid igasugu maadeahnitsemise ja mõõgatäristamise vastu. Nad nägid suurte sõja- jõudude pidamises lausa ebaproduktiivseid kulutusi, mis ainult koor- mavad produktiivselt teotsevaid rahvaklasse liiga raske maksukoor- maga ja pidurdavad sellega rahva üldist hüveolu. Sõjad olid nende arvates barbaarseist aegadest säilinud anakronism: nad põhjustasid majanduselus tülikaid häireid ja tugevdasid siseriigis sõjalise rahva- klassi positsioone. Kõrgkapitalismi ajastul ei tarvitsenud aga suur- töösturid ja finantsmagnaadid enam umbusaldada riigivõimu ja hirmu tunda sõjalise aristokraatia ees. Nüüd olid nad ise tõusnud sama- suguseiks suuriks isandaiks, nagu vanasti seda oli trooni lähedal seisev õueaadel. Nad ei vajanud enam piiratud võimuga õigusliku riigi näol tagatise oma majandusliku teotsemise vabaduse kaitseks. Finantskapitali huvidele kohaldunud imperialistlik riigikäsitus rõhu- tas võimu, mitte enam vabaduse ideed. Uus kodanlus uskus, et bru- taalse hoolimatusega rakendatavad võimuvahendid aitavad lahenda kõik küsimused sise- ja välispoliitika alal ta huvidele ja püüd-

²² J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 54; E. W. Polson Newman, *Grossbritanniens Kampf um Ägypten*, Zürich u. Leipzig 1930, lk. 101 jj.; E. Bourgeois, *op. cit.*, lk. 137 jj., 165 jj.; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 400 jj., 406 jj.

lustele soodsas mõttes. Pannes kõik lootused jõule ja võimule osutas ta vankumatut „võimuoptimismi“²³.

Järelikult tõusis imperialismi ajastu ideaaliks tugev võimuriik, kes ajaks aktiivset, tarbe korral agressiivset välispoliitikat ega kohkuks tagasi sõjalistegi vahendite rakendamise eest. Liberalism oli olnud riikliku võimupoliitika veendunud vastane, kuna imperialistlikult häälestatud finantskapitalism nõudis valitsustelt võimupoliitikat, mida ei tohtinud pidurdada mingid õiguse ja kõlbluse normid. Pööre karedama, kainema ja realistlikuma eluvaate suunas algas juba enne imperialismi ajastu saabumist XIX sajandi keskpaiku. Positivism ja materialism kummutasid mitmed senised illusioonid. Puritaanliku ideoloogia jätkajana rõhutas Thomas Carlyle jõudu ja tahet, millel on õigus end kehtima panna kõigi takistuste kiuste: võim loovat õiguse, teostades jumaluse üllast tahet, kõrgemal rassidel olevat õigus ja kohustus valitseda mahajäänute üle. Charles Darwin näitas, kuidas looduses valitseb julm ja halastamatu *struggle for life* ja kuidas kogu maailm on täis nõrgemate kannatusi ning hukkumist. Karl Marx nägi ajalookäigus majandusliku harmoonia asemel ühiskondlike klasside paratamatuid vastuolusid ja lepitamatut võitlust. Friedrich Nietzsche andis XIX sajandi esipoolel domineerinud altruistlikule „*Humanitätsdusele*“ viimase hoobi, püstitades humaansuse-idee asemele üliinimese suveräänse tahte. Nii aitasid mitmed eri mõttesuunad kaasa karmi imperialistliku ideestiku võidulepääsuks.

Imperialistlik riik märgitseb ühtlasi teatavat sammu edasi organisatsiooni-idee järjekindlama teostamise suunas. Tööstuslik ja tehniline edu esitas uusimal ajal inimkonnale käskiva nõude kindlama poliitilise ja ühiskondliku organisatsiooni järele. Riikidevahelise poliitika alal oli Püha liit XIX sajandi esipoolel püüdnud teatavat rahvusvahelist organisatsiooni luua, kuid oma reaktsioonilise suuna tõttu oli ta äratanud vaid opositsiooni oma taotluste vastu. Ühiskondliku organisatsiooni küsimustega olid tegelnud mõned vaimsed suunad, nagu sotsialism ja positivism. Imperialism püüdis omakord tugevdada riiklikku organisatsiooni ja laiendada riikliku võimu tegevusala, eriti poliitiliste ja majanduslike küsimuste tiheda seondamisega. Ühtlasi piiras ta üksikisikute teotsemisvabadust ja painutas nad käskivalt üldisemate nõuete teenistusse: üksiku endahuvi pidi taganema mingi kõrgema üldhuvi eest, mida kõik rahvahiid pidid võrdself teenima. Selles mõttes osutab imperialism, hoolimata oportunistlikust huvide ja võimu harrastamisest, ikkagi ka

---

²³ J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. XIX jj., 85, 94; A. Rosenberg, *Demokratie und Sozialismus, zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre*, Amsterdam 1938, lk. 254 jj.; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 423 jj.

teatavaid idealistlikke jooni samuti kui talle eelnenud elu- ja mõttesuunad²⁴.

Imperialismi ajastul toimus rööbiti panganduse ja tööstuse kontsentratsiooniga ka autoriteedi ja võimu erakordne kontsentratsioon. Moodsad teadete edasiandmise ja liiklemise vahendid võimaldasid riigivõimul teostada hõlpsasti valitsemist isegi kaugeil ookeanitaguseil aladel. Üldise väeteenistuse põhimõtte alusel relvastati kogu rahvastik ja loodi miljonised massiväed seniste väikese-arvuliste kutseliste vägede asemele. Sõjavägedes säilitati range hierarhiline organisatsioon ja kindel distsipliin, mis aitas hoida kirjuilmelist sõduritemassi vajalikus allumuses. Kodanlikud kihid ei suhtunud enam ohvitserkonda põlgliku üleolekuga ja umbusklikkusega, vaid hindasid teda kui parimat korra tuge ja rahvahulkade sõjalist kasvatajat. Selliste tegurite kaudu arendati siseriiklikku organisatsiooni ja suurendati olulisel määral nende rahvakihtide võimu, kellele kuulus riikides majandusliku ja poliitilise elu juhtimine²⁵.

Sääraste meetoditega saavutatud võimu kontsentratsioon võimaldas Euroopa ja Põhja-Ameerika valge rassi rahvaile panna kehtima oma majanduslik ja poliitiline esivõim neist oma arengus tunduvalt mahajäänud teiste maailmaosade rahvaste üle, juhtida endi tööstuse tõusu ja kapitalide akumulatsiooni tagajärjel tekkinud hüviste ja kapitalide ülejäägid kaugele välisurgudele ja välisinvesteeringuisse ning kasutada meretaguste alade majanduslikke ressursse ulatuslikult kodumaa majanduselu huvides. Selles nähtuses seisabki uusima imperialismi olemus.

3.

Hoogsa ja dünaamilise imperialistliku poliitika kandjaiks olid majanduslikult tugevad ja poliitiliselt aktiivsed kodanlikud ja sõjalised rahvaklassid, keda mõnevõrra toetasid mitmed teisedki rahvakihid. Asumaade ja teiste meretaguste alade turgudest olid huvitatud peamiselt tekstiiltööstuse ja rauatööstuse esindajad ning alkoholsete jookide ja tubakasaaduste tootjad. Nende ainete tootmisega ja turustamisega seotud tööstusringkonnad nõudsid kõige kindlamat kontrolli koloniaalalade kui sobivate turgude üle. Teise suure huvidekompleksi moodustasid mitmesuguste toorainete sisseveoga seotud majanduslikud huvid, mis omandasid järjest suurenevat tähtsust nende ainete kasvava kasutamise tõttu. Puuvilla, kautsuki,

²⁴ B. Russell, *op. cit.*, lk. 508 j.; E. Marcks, Die imperialistische Idee in der Gegenwart, artiklitekogus „Männer und Zeiten“, II, 5. trükk, Leipzig 1918, lk. 232; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 428 j.

²⁵ B. Russell, *op. cit.*, lk. 480, 505; R. Hilferding, *op. cit.*, lk. 425; E. Marcks, *op. cit.*, lk. 233; K. Mannheim, Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus, Leiden 1935, lk. 22 jj.

õlide, raua ja teiste selliste ainete tootmisse ja importimisse paigutati imperialismi ajastul suured kapitalid, mille omanikud nõudsid riigivõimult oma huvide energilist kaitset koloniaalaladel. Nende huvides tuli ehitada raudteed ja teostada tammide abil maakuivendust või kanalite kaudu maaniisutust, hoolitseda sadamate korrashoiu ja jõgede sõidukõlvulisuse eest. Selleks tuli vastavad alad teha poliitiliselt sõltuvaks või — mis veelgi parem — muuta nad otsesteks asumaadeks. Järgneva võimsa huviderühma moodustasid laevaomanikud, kes nõudsid mereliiklemise julgendamiseks ja hõlbustamiseks merebaase, sadamaid ja söeladusid. Samuti tundsid elavat huvi koloniaalse ekspansiooni vastu pankadesse koondunud finantskapitali esindajad, rahakad ja mõjukad finantsmagnaadid. Nad juhtisid ja organiseerisid kapitalide investeerimist koloniaalaladele, õhutasid endist sõltuva ajakirjanduse kaudu valitsuste koloniaalpoliitilist aktiivsust ja mõjustasid vastavas suunas avalikku arvamust. Nad olid elavalt huvitatud sellest, et valitsused aitaksid oma võimuressurssidega laiendada kogu maailmas finantskapitali investeerimise võimalusi ja parandada seniste investeeringute tingimusi. Tuneesia okupeerimine Prantsusmaa poolt toimus Prantsuse finantsoligarhia otsesel surveel: see oli *un coup de Bourse*. Saksamaal olid suurpangad koloniaalse ekspansiooni peamised õhutajad; näit. tegeles Deutsche Bank esijoones Lähis-Idas majandusliku penetratsiooni teostamisega, kuna Discontogesellschaft'i vastavad üritused olid juhitud Aafrika asumaadesse²⁶.

Imperialistlikud majandushuvid leidsid ühtlasi toetamist mõnede rahvakihtide poolt, kes said vastavast poliitikast teatavat kaudset kasu. Ohvitserid olid juba oma mentaliteedilt sõjalise ekspansiooni harrastajad ja nõudsid (Saksa kindrali Fr. v. Bernhardi sõnade järgi) *einen frischen fröhlichen Krieg*; sõda aitas ühtlasi õigustada nende kutse olemasolu ja võimaldas kiiremat tõusu ametiredelil. Diplomaatide, kõrgemate ametnikkude ja teiste mõjukate kodanikkude elementide perekonnaliikmed, eriti nooremad pojad, leidsid koloniaalalade valitsemises kõrgepalgalisi ametikohti. Misjonärid läksid oma usundilises innus rajama riike, mis kuulusid sealpoolsesse maailma, aitasid aga ühtlasi kaasa maiste koloniaalriikide rajamisele. Saksa misjonärیدهühingu inspektor Fr. Fabri oli agaramaid koloniaalpoliitika õhutajaid; ta võitis küll rohkem sakslasi imperialismile, kui paganaid ristiusule. Misjonärid õhutasid pärisrahvaste pealikuid ära andma oma maid valgeile, sisendasid pärismaalastesse uusi tarbeid, mida Euroopa kaupmehed ruttasid rahuldama, ja äratasid oma propagandaga huvi kaugete maade vastu. Imperialistliku ideoloogia eestvõitlejate ridadesse astus ka osa haritlaskonda, muuseas ülikoolide professoreid, kellest mitmed hakkasid innukalt propageerima uusi

---

²⁶ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 59—61; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 53—59.

ideid (näit. Alfred Rambaud ja Paul Leroy-Beaulieu Prantsusmaal), ja akadeemilist noorust. Neid imperialismi liitlasi, kes said selle suuna toetamisest mõningaid ainelisi kasusid, kutsub Hobson põlastavalt imperialismi parasiitideks²⁷.

Kõik need ringkonnad kokku moodustasid siiski vastavate suurriikide rahvastikus vähemiku. Rahvastiku enamik, mis koosnes tööpalgast elatuvaist kehvemaist elementidest, oli koloniaalsest ekspansioonist ja investeringuist äärmiselt vähe otseselt huvitatud. Seega jäid imperialistlikud huvid rahva vähemiku huvideks ega oleks pidanud demokraatlikes riikides üldse mõjule pääsema. Ka paljude ärimeeste huvid olid vastuolus imperialistliku koloniaalpoliitikaga, sest mitmed koloniaalained sünnitasid võistlust kodumaal toodetavale aineile (suhkur, viinad jt.). Seetõttu olid imperialistlikud kihid sunnitud võitma oma ideoloogiale laiades massides poolehoidu intensiivse propaganda kaudu, kusjuures tuli apelleerida rohkem rahvahulkade tundeile, afektidele ja emotsioonidele kui mõistusele. Suurim moodsa koloniaalse renessansi apostel Jules Ferry armastas eriti rõhutada suurrahvaste kultuurmissiooni (*mission civilisatrice*): neil olevat õigus mahajäänud rahvaid oma majanduse huvides kasutada ja kohustus neid tsiviliseerida. Samasugust agressiivset altruismi õhutasid inglise luuletaja Kipling, eriti oma tuntud luuletises „Take up the white man's burden“ (a. 1899), maadeuuriija Stanley, Belgia kuningas Leopold I ja paljud teised. Samal ajal hakati propageerima oma riigi prestiiži ja suuruse tõstmise ja kindlustamise vajadust ja apelleeriti rahvaste loomulikele enesekaitse-instinktidele. Rõhutati, et tuleb alati valmis olla väljastpoolt tulevaks kallale tungiks ja kindlustada sõja puhul vajalikkude toorainete saamist asumaadest; tehti hoogsat kihundust rahvusliku rikkuse pidevaks suurendamiseks asumaist saadavate tulude kaudu. Sellise propagandaga mõjustati laiade kihtide meeli ja võideti nad suurte kulutustega ja ohtudega seotud imperialistlikule poliitikale. Nii toimus külmalt ja kainelt kalkuleerivate finantsistide liit sõjatseva natsionalismi ideedest nakatatud laiade rahvakihtidega — talupoegadega, kes ühtlasi said kasu agraarseist kaitsetollidest, väikekodanikkude kihtidega, kellele seisid südame lähedal rahvusliku au ja prestiiži küsimused, osalt ka töölistega, kellele imperialismi saavutised mõnikord võimaldasid teatavat elustandardi tõusu. Selles mitmete ühiskondlikkude kihtide huvide, ideede ja tunde liitumises teatavaks dünaamiliseks kompleksiks tulebki näha imperialistliku poliitika võidukäigu peamist põhjust²⁸.

²⁷ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 44 j., 62—67; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. 46 jj.; A. Rosenberg, *op. cit.*, lk. 257 jj.

²⁸ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 68—74; J. A. Hobson, *op. cit.*, lk. XI jj., 59 jj.; A. Rosenberg, *op. cit.*, lk. 258 jj.; B. Russell, *op. cit.*, lk. 505 jj.

XIX sajandil oli välispoliitika alal dünastiline põhimõte asendunud rahvusliku põhimõttega, mis soodustas rahvastiku eri elementide liitumist üheks tervikuliseks poliitiliseks jõuühikuks. Kuid kujunenud ja sisemiselt korrastunud rahvusriigid, kes Euroopas harjusid tunnustama üksteise piire ja hakkasid siin loobuma teiste rahvastega asustatud alade vägivaldsest alistamisest, taotlesid majanduslike suhete alal autarkilisi eesmärke, kuigi nad maailmamajanduse taustal olid tihedasti omavahel seotud üha areneva rahvusvahelise tööjaotusega. Järelikult iseloomustab imperialismi ajastut järjest teravnev vastuolu maailma majandusliku seostumuse ja ta poliitilise killustumuse vahel. Riikide piires saavutati organisatsiooni põhimõtte teostamisel suuri tagajärgi, kuna riikidevaheliste suhete alal rõhutati eri riikide piiramatut suveräänsust ja nende täielikku vabadust endi eripäraste eesmärkide taotlemisel. Riikidevaheliste suhete ratsionaalne organiseerimine jäi alaks, mil inimvaim töötas kõige väiksemate tagajärgedega, sest inimkonna kõlbeline areng jäi veel kaugele maha ta intellektuaalsest arengust. On öeldud, et inimesed eelistavad pigemini võidelda oma usundi eest, kui selle järgi elada. Samuti kaldusid rahvad imperialismi ajastul oma huvide, afektide ja illusioonide mõjul ägedaisse võimu- ja prestiižikonfliktidesse selle asemel, et oma rahvuslike eesmärke viljelda rahulikus ja sõbralikus koostöös teiste võrdsete rahvastega. Ägedas omavahelises võistluses löid üheksa suuremat koloniaalriiki (nende ridadesse astusid nüüd ka Jaapan, Belgia ja P.-A. Ühendriigid) endile asumaade ja protektoraatide näol võimutsemisalad, kus pärisrahvaid valitsetakse enamasti rangelt autoritaarsete põhimõtete järgi; need valdused on oma pindalalt seitse korda Euroopast suuremad ja neis elab umbes $\frac{1}{3}$ kogu maailma rahvastikust. Järelikult on imperialism viimase kuue aastakümne jooksul olnud tähtsamaid maailmaajaloolisi nähtusi ja muutnud tundmatuseni maailma senise palge²⁹.

Imperialism ei ole siiski täielikult suutnud täita ühtki temale pandud lootust. Asumaad ei ole arendanud kaubavahetust ainult emamaadega, kes tavaliselt on kindlustanud tollipoliitika kaudu endile asumaade kaubanduslikus elus suurema osatähtsuse, kui see oleks olnud vaba võistluse korral. Kuid geograafiline asend ja mitmed teised tegurid, näit. vajadus emamaal puuduvate kaupade järele, on sundinud asumaid suurel määral importima ka teiste maade saadusi. Seetõttu pole emamaad kaugeltki suutnud monopoliseerida oma asumaade turge. Näit. siirdus enne Maailmasõda ainult 0,5% Saksa ekspordist ta asumaadesse, 1925. a. 13% Prantsuse ekspordist Prantsuse koloniaalriigi piiridesse. Samuti siirduvad asumais toode-

---

²⁹ B. Russell, *op. cit.*, lk. 506—510; P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 513 jj.; Fr. Wieser, *op. cit.*, lk. 399 jj.; Fr. Hertz, *op. cit.*, lk. 10 jj.

tavad toorained suurel hulgal teistesse, lähemal asetsevaisse maa-
 desse (Indo-Hiina puuvill näit. Jaapanisse ja Hiinasse): need ained
 on värvipimedad ega tunnusta rahvuslippu. Ühtlasi pole ükski suur-
 riik saavutanud autarkiat toorainete suhtes. Prantsusmaa
 saab ainult 0,1 oma tooraineist oma asumaadest, kuna 0,9 tuleb Briti
 maailmariigist, P.-A. Ühendriikidest, Belgiast ja mujalt. Toorainete
 liiklemise alal moodustab maailm järjest enam ühe terviku, mille loo-
 mulikku funktsioneerimist suurriikide imperialism ainult häirib. Samuti
 on emigratsioon emamaadest asumaadesse jäänud üsna väike-
 seks. Tavaline väljarändaja ei igatse seikluslikku elu ebamugavais
 koloniaalseis tingimustes, vaid otsib normaalsemaid elatusvõimalusi
 valgetega asustatud aladel, näit. P.-A. Ühendriikides. Hoolimata maru-
 lisest propagandast siirdus aastail 1884—1914 Saksamaalt ta asuma-
 desse kogusummas ainult 23 952 isikut, kuna P.-A. Ühendriikidesse
 siirdus mõnikord üheainsa aasta jooksul niisama palju saksa
 emigrante³⁰.

Maailmasõjas ei varisenud imperialism kokku, nagu paljud ta
 vastased, eriti sotsialistlikud suunad, olid lootnud. Ka ei ole teos-
 tunud Rosa Luxemburgi teooria, mille järgi kapitalism koos
 imperialismiga pidi lämbuma õhupuudusse seejärel, kui mittekapitali-
 seeritud maade industrialiseerimise järel ta ei suudaks neis endisel
 määral turustada oma tööstussaadusi. Siiski on imperialismiliku eks-
 pansiooni pidurdanud rahvuslikud, sageli revolutsioonilised liikumi-
 sed seniste koloniaalsete alade (India, Süüria, Egiptuse jt.) rahvaste
 seas ja kodanikkude kihtide vastuolud anti-imperialistlike, pea-
 miselt proletaarsete rahvastikuelementidega suurtes koloniaalriikides
 endis. On võimalik, et nende vastuolude tagajärjel imperialistlik
 süsteem kord asendub mingi ratsionaalsema maailmaorganisatsioo-
 niga, mis rohkem arvestab laialiste rahvakihtide tõelisi huve ning
 kõlbluse ja õigluse nõudeid³¹.

P. Tarvel.

L'impérialisme considéré comme période de l'histoire moderne.

(Résumé.)

L'impérialisme moderne (à partir de 1880 environ) est une des mani-
 festations les plus caractéristiques de l'aspiration vers la domination
 particulière aux états. Dans les temps plus anciens cette aspiration
 se manifesta à la naissance des monarchies tendant vers la puissance

³⁰ P. Th. Moon, *op. cit.*, lk. 526—557.

³¹ Rosa Luxemburg, Die Akkumulation des Kapitals, ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus, 2. trükk, Leipzig 1921, *passim*. Luxemburgi teooriat arvustavad: O. Bauer ajakirjas „Neue Zeit“, XXXI, ja K. Kautsky töös „Die materialistische Geschichts-
 auffassung“, II, Berlin 1927, lk. 546—560. Imperialistliku ajastu vastu-
 olusid rõhutab eriti V. Lenin, Imperializm kak võõra stadija kapita-
 lizma, 1915 (ära trükitud ta kogutud teoste XIX köites).

mondiale, à une époque plus moderne dans la lutte que se livraient quelques grands états, principalement dans l'expansion coloniale. La première période d'expansion des états européens se place aux XVI et XVII siècles; les monarchies nationales, d'accord avec les représentants du capitalisme commercial, soumièrent alors divers territoires coloniaux, principalement pour en obtenir les métaux et les épices, tandis que les émigrants venus d'Europe apportaient des éléments de race blanche dans des colonies de peuplement, où ils introduisirent la civilisation et les institutions européennes. Au début du XIX siècle le vieux système colonial s'effondra; l'indifférence à l'égard de l'expansion coloniale se répandit même dans le pays colonisateur au premier chef, en Angleterre, dont l'industrie, par suite de la révolution industrielle, restait sans concurrence et dont les classes industrielles, gagnées à l'idéologie libérale, exigeaient la limitation du pouvoir de l'Etat, la liberté du commerce, une politique étrangère modérée, gage de paix. Mais quand avec l'extension de l'industrie mécanique d'autres pays s'industrialisèrent également, avec le point culminant du capitalisme (Hochkapitalismus) commença une lutte âpre entre les états pour placer leurs produits sur le marché, se procurer les matières premières et exporter les capitaux provenant de l'augmentation et de l'accumulation des richesses. Au capitalisme commercial et industriel se substitua le capitalisme financier, qui à l'aide des dépôts bancaires finança l'industrie, influença et organisa toute la vie économique, par exemple sous la forme des cartels et des trusts. Comme le taux du profit (Profitrate) se mettait à tomber dans les pays industriels, on dirigea les capitaux disponibles dans les pays économiquement en retard, surtout dans les territoires coloniaux. C'est ainsi que commença une nouvelle expansion coloniale en plein essor, que caractérise l'utilisation du pouvoir de l'Etat par les classes capitalistes pour l'exploitation économique des pays au stade précapitaliste, principalement en en retirant les matières premières et en y investissant des capitaux. A l'aide d'une propagande habile on gagna les autres classes à un impérialisme belliqueux, teinté de nationalisme, en appuyant surtout sur le prestige national et la mission civilisatrice de la race blanche. Les états impérialistes ont réalisé dans l'ordre intérieur le principe de la concentration et de l'organisation, mais dans la politique étrangère ils ont provoqué des rivalités entre les états et l'anarchie internationale, qui est en complète contradiction avec la solidarité économique et la division du travail internationale propres à l'économie mondiale. L'industrialisation des territoires coloniaux a aussi stimulé les mouvements nationaux des populations indigènes. De pareilles contradictions pourront un jour détruire le système impérialiste du capitalisme à son point culminant.

Kohanimele küsimus.

Juba Hupeli ja Otto Villem Masingi päevist saadik on nii eesti kui balti-saksa uurijate poolt meie kodumaa kohanimele ja nendega seoses olevate küsimuste vastu tuntud aktuaalset huvi. Korduvalt on tunnetatud ja väljendatud küll trükisõnas, küll teaduslikel koosolekuil peetud ettekandeis nende kogumise ja uurimise vajadust ning tähtsust. Kuid sellele vaatamata pole kahjuks siiski jõutud meie kohanimele põhjaliku ja süstemaatilise uurimise

alal ulatuslikumate tulemusteni. Peale kümme-konna asjatundlikuma artikli ning lühiuurimuse, mis on laiali pillatud mitmesuguste ajakirjade ja teaduslikkude sarjade veergudele, ning lisaks veel mõningate eripeatükkide ja ekskursside asustusloolistes või teistes ajaloolistes eriteostes, võib muist seda ala puudutavaist kirjutistest vaikides mööduda. Need ei küüni amatööritasemest kõrgemale, dokumenteerides ainult oma autorite huvi ja head tahet.

Käesolevas pole võimalust ega põhjustki teha kõige selle inventuuri, mis on meie kohanimede kohta kirjutatud ja trükitud avaldatud, samuti mitte võrrelda kõike seda mujal, eriti aga meie naaber- ja lähismaail kohanimede uurimise alal toodetud töödega. Võiks öelda, et viimanegi räägiks enamasti nende eduks. Tahaksime ainult põgusalt osutada neid tähtsamaid küsimusi, millele meie kohanimede uurimine on seni omistanud tähelepanu, ning ühtlasi mainida mõningaid esindavaid ja instruktiivsemaid käsitlusi.

On üsna arusaadav, et kodumaiste kohanimede suhtes tärkas esimesena huvi meie muistsete maakondade, samuti meie linnade, tähtsamate jõgede, järvede jne. nimede vastu. Olid need ju üldse vanimaid ja tähtsamaid teadaolevaid nimesid. Pealegi esinesid nad allikais — Läti Henriku ja teistes kroonikais ning vanus ürikuis võõraste kirjapanijate tõttu enamasti tugevasti moondunud ja mitmeti korrumpeerunud kujul (näit. *Alempois, Ugannia—Ugenois—Ugaunia, Saccele, Mocha, Vaiga, Vorcegerve, Pala, Perona, Embecke—Emihochi* jt.). Loomulikult oli esimeseks sooviks näha neid võõrapärasest välimusest vabana, restaureerida nende eestikeelne algkuju. Järgmisena katsuti selgitada nende tähendus filoloogilise interpretatsiooni kaudu. Vastavalt interpreteerijate keelevaistule, filoloogilisele koolitusele ja meetodi käsitsemisele oli neil üritusil suurem või väiksem edu. Igatahes on puhtfiloloogilise, keele- ja häälikuajaloolise interpretatsiooni kaudu selgitanud mitme muistse maakonna, peale selle linnade ja mõningaid teisi nimesid¹.

Filoloogilise interpretatsiooni rakendamisel osutus aga, et on teatavaid nimesid, mida üksikult võttes ei saa sel teel lõplikult selgitada (näit. *Alempois, Cozzò* jt.). Edasi näitasid tähelepanekud, et on terve rida nimesid, mis on ühise tüve ja erinevate lõppude või liidetega. Seda silmas pidades loodeti abi kohanimede massilisest vaatlusest, kõrvutamistest ja võrdlemisest. Selleks oli aga vaja neid koguda. Toimusid Hurda, Eiseni, Kuhlbari, Jungi ja hiljemini Eesti Kirjanduse Seltsi ülemaalsed korjandused. See töö jätkub

---

¹ Teeneid on sel alal esijoones J. Hurdal, M. Veskel, J. Jõgeveril, M. J. Eisenil, V. Reimanil, A. Saarestel ja teistel noorematel eestlastest, T. Teivaalal, Lauri Kettunen'il jt. soomlastest, W. Schlüter'il, A. Westrén-Doll'il balti sakslastest uurijatena. Vrd. ka Raun, A., Opetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal (Eesti Keel 1937, lk. 217 jj.).

teatavasti veel käesolevalgi ajal* Akadeemilise Emakeele Seltsi ühe üritusena.

Viimasel ajal on meie kohanimedega süstemaatilise uurimise vajadust laiemas ulatuses, toponomastiliste põhiprobleemide ja meie kaasaegse kui ka mineviku täieliku ja teaduslikult korraldatud ning grupeeritud geograafilise nomenklatuuri tähtsust omakorda rõhutanud ning selleks omaltki poolt väärtuslikku lisa pakkudes kaasa aidanud meie ajalooteaduse noorim haru — asustuslooline uurimine². Kuid needki üritused ja lisandid, mis asustusloolise uurimise poolt on filoloogilisele kohanimedega uurimisele abiks ja täienduseks tulnud, pole meie kohanimedega süstemaatilist uurimist viinud õnnelikust algusest palju kaugemale. Ometi me vajaksime nüüd, kus meil parajasti on käimas ulatuslik kohanimedega muutmise aktsioon, juba üsna hädapäraselt selle uurimistöö küpsi saavutisi. Ei ole kahtlust, et need aitaksid seda aktsiooni mitmeti teadlikumalt teostada ja positiivsemalt suunata.

Kindlasti muutub kohanimedega eestistamise, muutmise ja parandamise järel taas kord meie kodumaa kohanimedega üldilme. Tahaks loota, et see üldilme siiski kahvatumaks ei muutuks, et kõik need, kellest asi oleneb, toimivad sel puhul küllaldaselt kaaluteldult ja mitte üksnes parima soovi, vaid ka parima arusaamise järgi. Sest meenutades perekonnanimedega eestistamise seniseid tulemusi oleks eriti põhjust rõhutada, et heast tahtest üksi ei piisa. Selleks läheb vaja ka vastavaid teadmisi, eelkõige aga teatavat arukust ja maitsetki — eeldused, mida igal üksikul nimemuutjal pole alati varuks. Õnneks on kohanimedega puhul küll see paremus, et nende muutmise pole ainult muutja isiklikuks enesemääramise ja niioelda „eraõiguslikuks“ aktiks, nagu perekonnanime muutmise, vaid täiesti ofitsiaalne küsimus. Kui esimest saab ainult kaudselt avaliku arvamuse kaudu (vahest ehk ka perekonnaseisuametnikkude sellekohase hoiaku kaudu mõnevõrra vahetumaltki) mõjustada ja suunata, siis teist on täiel määral võimalik korraldada seadusnormiga. Seega peaks

---

² Eriti silmapaistvate tulemustega on sel alal töötanud dr. Paul Johansen. Tema tööd „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (ilmunud OES toimetistes 1925. a.), „Über die deutschen Ortsnamen Estlands“ (Revaler Bote 1930, nr. 33—38), „Die Estlandliste der Liber Census Daniae“ (1933) ja mitmed väiksemad kirjutised moodustavadki koos prof. A. Saareste meetodilt eeskujuliku uurimusega Tallinna praegusest nimest (Eesti Kirjandus 1934, lk. 120—127 ja 164—174) ja P. Ariste samuti meetodikindlate artiklitega Hiiumaa kohanimedest — mainitagu neist siin „Reigi“ (Eesti Keel 1935, lk. 11 jj.) ja „Ortnamnen i Pühalepa och Reigi socknar på Dagö“ (Svio-Estonica 1938, lk. 5 jj.) — meie kohanimedega uurimise paremiku. Neile võiks käsitluse õnnestumise seisukohalt kõrvutada ainult mõningaid V. Reimani, J. Jõgeveri ja M. J. Eiseni artikleid juba mainitud ajakirjades „Eesti Kirjandus“ (eriti 1909, 1910, 1913, 1915 ja 1917) ja „Eesti Keel“.

siin jääma küllaldaselt võimalusi korvata neid võimalikke puudusi ja vääratusi, mida kohtadel võiksid teha mõned kohanimede muutjad.

Teatavasti toimub meil kohanimede muutmine ja parandamine vastava eriseaduse — Koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seaduse (RT 1938, 42) ja sama seaduse põhjal siseministri poolt antud vastava määruse (RT 1938, 87) alusel. Viimasega antakse seaduse teostamise üldised juhised. Peale selle on veel siseministri kinnitusel (20. X 1938, nr. 1089) antud koha- ja kinnistusüksuste nimede muutmise ja parandamise keelelised juhendid, mida on trükituna levitatud ka eribrošüürina.

Kohanimede muutmise vajadus on põhjustatud eeskätt rohketest võõrastest, enamikus saksa- ja vene-, väiksemal määral rootsi-, itaalia- jne. keelsetest nimedest, mis omal ajal on eriaegadel väga mitmetel põhjustel tunginud meie geograafilisse nomenklatuuri. Neist võõraste nimede sissetungi viisidest võiks vanema aja suhtes nimetada peamiselt saksapärase isiku- ja sugunimede ülekandumist kohtadele, enamasti küll eesti keelele suupäraseks moondunult, nagu näiteks *Kaarepera, Kilingi, Päri, Voltveti* jne. (=Scharenberg, Schilling, Berg, Wohlfeldt jne.). Edasi võõrrahvusest (saksa, rootsi, vene) asustuse levikut ja lõpuks teadlikku ning sihilikku võõrnimede harastamist, olgu saksastamise või venestamise sihis. Viimatimainitud ajal on tekkinud võõrnimesid väiksemal määral juba XVIII, eriti rohkesti aga möödunud sajandi vältel. Üsna harva on kohanime võõrapärasus tingitud koha tähenduse otsesest tõlkest. Seevastu esineb sageli endistest nimedest valesti arusaamisel, nende valel tõlgendamisel põhinevaid nimesid (näit. *Heimtal* Koodioru tõlkena³) ja üsna sage on endiste eesti nimede saksa keele häälendamisele mugandumine (näit. *Kurkund pro Kurekond, Felix pro Välikse (?)*, *Kersel pro Käärselfja (?)*, *Jensel pro Jänesselja* jne.)⁴. Teiseks on muutmise või enamikus küll ainult parandamine põhjustatud rohkeist vigadest ning moondumistest võõrapärase ja aegunud ortograafia mõjul. Ning lõpuks veel mitmesuguste — sageli küll ainult arvata — labase tähendusega ja muidu ebasüüdsate kohanimede välja juurimise tarbest.

Kohanimede muutmise püüe on välja kasvanud ühelt poolt meie rahvuslikult meelestatud seltskonna ja avaliku arvamuse mõjul. Õieti võiks sellele vaadata ses mõttes kui nimede eestistamise aktsiooni jätkule ning kodukaunistamise hoogtöö erivormile. Teiselt poolt

³ Vt. Jahresbericht der Felliner litterarischen Gesellschaft für die Jahre 1907—1908, lk. XVI jj.

⁴ Vt. Eisen, M. J., Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed, Eesti Keel 1924, lk. 71 ja 75—76; Johansen, P., Über die deutschen Ortsnamen Estlands. Revaler Bote 1930, nr. 35.

teritas seda vajadust veel omakorda valdade reform ja maareformiga seoses endiste mõisade asemele tekkinud asunduste küladeks ümbernimetamise küsimus.

Valdade reformi puhul tuli endiste väiksemate valdade liitmisel luua hulk täiesti uusi vallanimisid, sest peaaegu kunagi ei soovinud liidetavate valdade rahvas vastastikku naabervalla nime. Asunduste küladeks ümbernimetamisel tekkis jälle kartus, et paljude, sageli lähestikku asuvate kohtade samanimelisusest (kui näiteks mõis kandis juba mõne külaga ühist nime) võiks tekkida rohkesti mitmesuguseid arusaamatusi ja isegi halduslikke raskusi. Selle vältimise ratsionaalsemaks vahendiks on vastaval pool arvatud ühenimeliste kohanimedega puhul ühe seesuguse muutmise.

Nii tervitatav nähtus kui nimede eestistamine meil rahvuslikult seisukohalt ongi, teatavaks revolutsiooniliseks ürituseks jääb see ometi igal juhul. Tõsi küll, revolutsioonid on teatavalt tingimusil paratamatud nähtused ja kuigi neil on üldise edu suhtes vaieldamatuidki teeneid, ei peaks siiski ignoreerima neid olulisi negatiivseid ja destrueerivaid nähtusi, mis omakorda paratamatult kaasuvad seesuguste järskude murrangutega. Tuleks eelistada ja hoolitseda, et revolutsioon toimuks mitte seevõrra tegelikkuses kui meelsuses. Või veelgi parem — tuleks katsuda vältida revolutsiooni õigeaegse ja otstarbekohase reformiga⁵.

Veelgi ohtlikumaks tuleks tunnistada koha- (kaasa arvatud ka kinnistusühikute) nimede teadlik massiline muutmine. Muinsuste ja pärimuste, üldse minevikku suhtumise ja ajaloolise teadvuse seisukohalt see osutub kaheteralise mõõga käsitsemiseks. Kuigi sellega sooritatud radikaalne pealelöökk võiks küll võõrapärasuse likvideerimisel anda efektse tulemuse, jääb ikkagi küsitavaks, kas teine tera ei riiva meie ainestikult niigi kõhnavõitu ajaloo Achilleuse kanda. Kümne aasta eest võis dr. Johansen kohanimedega kohta järgmist kirjutada: „Isiklikkude kogemuste najal võib alati veenduda, kui väga ükskõikne on noorem põlv maal kohanimedega vastu. Kui näiteks küsida mõne põllu nime, siis näeme vaid imestunud nägusid. Vastatakse: „Säärastel asjadel pole ju nime, see on vaid lihtsalt põld.“ Kõige paremal juhtumil teab soovitud vastuse anda mõni vana

---

⁵ Meelsuse revolutsiooni näitena võiksime mainida perekonnanimede eestistamist, mis on paljude heade ja hinnatavate saavutiste kõrval andnud ka palju negatiivset. Tarvitseb ainult kuulata mõningaid „uuendatud“ nimisid, meenutada nende naeruvääristamiseks tuntud vestekirjaniku poolt loodud Solotnik-Sooliliste nime ja lugeda kokkuvõtlikke ülevaateid nimede eestistamise ning muutmise senisest käigust (näiteks E. Elisto, *Nimede eestistamisest Eestis*, Tartu 1938), et veenduda, kui palju on tegelikult olnud viltumineid, mis vastava ettenägelikkuse juures oleksid võinud olla kergesti välditavad. Vrd. ka *Eesti Keel* 1935, lk. 87 j., sama 1936, lk. 151 jj. ja *J. Mägiste*, *Eestipäraseid eesnimisid*, Tartu 1936, lk. 14 jj.

mees, kuid ka seda juhtub ainult harva⁶.“ Missuguse vastuse võiks kohanimede uurija saada kümme aastat peale kohanimede muutmise aktsiooni mistahes vana kohanime kohta, kui süveneb teadmine, et neid kui kõlbmatuid on muudetud ja neid pole üldse vaja meeles pidada. Kõnelemata veelgi kaugemast tulevikust. Igatahes võib rahva silmis kohanimede niigi vähe tähelepandavat väärtust kõigutada ja omajagu veelgi kahandada seesamagi nende muutmise aktsioon — muidugi siis, kui seda ei toimetata küllaldase ettevaatlikkusega. Mida vanem ja juurdunum on teatav kohanimi, seda hämmastavamana ja häirivamana peaks tunduma selle väljarookimine muutmise kaudu. Selle tõttu kannatab kindlasti pieteet mineviku suhtes. Sellest rahva „ajaloo meelele“ sugenev kahju on igatahes oluline ja vististi seda tunduvam, mida madalam on teatava isiku hariduslik taase.

Peaks olema selge, et kohanimede kui meie rahva minevikult päritud ühisvara puutumatus on veelgi tähtsam kui perekonnanimede oma. Seda enam tuleks nende suhtes vältida destrueerivat revolutsiooni ning reformidegi puhul toimida täiesti targu. Esijoones võiks rakendada ainult parandusi ja kohastamisi. Alles teises järjekorras tuleks käibivatele nimedele, kui need jätavad oluliselt soovida, taastada nende kunagine vana või ürgne nimekuju, kui see on kindlaks tehtav. Ei ole viimane tundmatuse või ebamäärasuse tõttu või mõnel muul põhjusel taastatav, tuleks ametlikuks nimeks teha mingi sama koha kõrvalnimi, kui see on olemas. Muutmine võiks tulla arvesse ainult viimases järjekorras juhtudel, kui nimi on kas täiesti moondumatult võõrkeelne või vaieldamatult ropp. Esteetiline kriteerium, nn. „labane tähendus“ kui vaieldav maitseküsimus peaks jääma täiesti kõrvale või võimalikult tagaplaanile. Seda võiks ainult paranduste tegemisel preventiivselt silmas pidada (näit. *Emmaste pro Emaste*). Samuti vanade nimede taastamisel neil juhtudel, kui vana nimi on käibivast ilmsesti labasem (näit. *Väike-Rõngu pro Koka*)⁷.

Võiks ehk arvata, kas siin-avaldatud kahtlused ja ettevaatlikkuse rõhutamisid pole liialdatud ja tarbetud, eriti seda silmas pidades, et meie kohanimed on juba enamasti kogutud, seega unarusesse päästetud ja uurijaile kättesaadavaks tehtud. Sellele võiks vastata, et nagu mineviku pärimusi üldse, nii ei jõuta ka kohanimedid kunagi küllaldaselt koguda. Selles peaks veenduma küll igaüks, kes meenutab kas või meiegi rahvaluulelisi ja etnograafilisi järelkorjandusi. Kuigi Hurt ja teised tegid omal ajal juba üsna ulatusliku ja põhjaliku töö, leitakse ikkagi veel teatavaid tühikuid ja sageli on järelkorjanduste saak küllalt rikkalik neist kohtadest, kust juba

⁶ Johansen, P., Eesti asustusuurimise ülesandeist, Ajalooline Aja-kiri 1930, lk. 13.

⁷ Hupel, W. A., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehst-land III, lk. 270.

vareminigi oli rohkesti korjatud. Kohanimede puhul on see veel olulisem, sest need on seotud kohalikkude topograafiliste üksikasjadega. Mis aitaks näiteks see, et teatavast vallast ja külast oleks kohanimede kogus üles märgitud nimi „Mehistemägi“⁸, kui seda mõne aja järel ei osataks uurijaile, kes tähelepanekute tegemiseks kohale sõidaksid, enam looduses kätte näidata. Kui kergesti võiks seda juhtuda iga kohanimiega, millesse kord tekib mingi „tsesuur“. Ega veel see, et meil on nimed kirjas, ei keela neid kohti ja asustust muutumast, mille kohta nad käivad.

Vaadelgem nüüd neist üldpõhimõtteist lähtudes meie kohanimede parandamise ja muutmise küsimust eelmainitud seaduse, määruse ja juhendite alusel sel määral kui meil on selle kohta seni andmeid.

Nende seaduslike juhiste täitmine toimub nii, et kohtadel esitatakse vastavate omavalitsuste poolt ettepanekud muutmisele tulevate kohanimede ja ühtlasi nende asemele valitud uute nimede kohta. Kinnistusühiku nime muutmiseks või parandamiseks võib ettepaneku esitada omanik selle omavalitsuse kaudu, kus asub tema kinnisvara. Vallaomavalitsuste ettepanekud alluvad maaomavalitsuste kui järelevalveorgani kontrollile. Viimased võivad tarbe korral mõne ettepaneku uueks otsustamiseks tagasi saata ja esitada ühtlasi omalt poolt sobivaina paistvaid ettepanekuid. Kõik vallaomavalitsuste ettepanekud kogutakse ja kaalutakse maavalitsuste poolt veel kord läbi, tarbe korral koos teiste kohalikkude kõrgemate haldusorganite esindajate (näit. politseiprefektide jt.) ja asjatundjatega (näit. keeleteadlased, koolide inspektorid jne.). Läbikaalutud ja ühtlustatud või jälle täiendatud ettepanekud saadetakse Siseministeeriumi üldosakonnale, kus nende suhtes omakorda võetakse seisukohti (näit. keelelise nõuandja jt. poolt). Tarbe korral esitatakse materjalid Siseministeeriumi üldosakonna poolt veel vastavaile pädevaile asutistele (seni näit. Riigi Keskarhiivile) arvamuse avaldamiseks. Nii ettevalmistatud materjalid lähevad lõpuks Siseministeeriumi juurde loodud kohanimede erikomisjonile ja kohanimede nõukogule lõplikuks otsustamiseks. Tehtud otsused kinnitatakse siseministri poolt ja nad jõustuvad üldises seaduslikus korras. Samasugune on ka endiste mõisade asemele tekkinud asunduste küladeks ümbernimetamise protseduur⁹.

Vaadeldes maavalitsuste ettepanekuid, nagu need olid esitatud Siseministeeriumi üldosakonnale käesoleva aasta 15. juulini¹⁰, näeme,

---

⁸ Sellenimeline küngas on Tartumaal Rõngu vallas Rõngu külas Ivaski talu mail.

⁹ Eelolev protseduuri kirjeldus põhineb käesoleva kirjutaja isiklikel tähelepanekuil.

¹⁰ Andmed ERKA (= Eesti Riigi Keskarhiiv) Kantselei tmk. nr. 19 — 1939.

et Harjumaalt on esitatud kaugelt üle 100 nime¹¹, milledest on ainult murdosa (tõenäoselt alla 25%) võõrapärased, kaasa arvatud ka sääraseid nimed nagu *Krimmi*, *Türgi*, *Triigi*, *Klooga* jne. Neist võib kahe esimese võõrapärane päritolu olla küsitav¹², *Triigi* ja *Klooga* on aga üldiselt tuntud mõisnikkude sugukondade Stryk'i ja Lode eestipäraseks moondunud nimed.

Järvamaalt on esitatud muutmiseks üle 30¹³ kohanime, neist üsna väike osa enam või vähem võõrapäraseid (näit. *Esna*, *Einmani*, *Prandi* jt.). Seega on siingi esitatud rõhuvas enamuses eesti nimesid.

Läänemaalt on esitatud üle 50 ettepaneku¹⁴. Võõrapäraste nimede arv on nende hulgas samuti väike. Neistki on suur osa juba eestipäraseks moondunud (näit. *Kassari*, *Teenuse*, *Tolli*, *Tanska* jt.). Muutmise soov on esitatud kõigi *Suure-* ja *Väike-*, *Vana-* ja *Uue-*liiteliste nimede (näit. *Vana-* ja *Uue-Virtsu* jt.) suhtes.

Suuremal arvul on muutmise ettepanekuid esitatud Pärnumaalt (kaugelt üle 70)¹⁵. Nendegi hulgas ainult üksikuid võõrapäraseid (*Ikla*, *Pornuse*, *Sindi* jne.), milledest mitmedki on juba peaaegu tundmatuseeni eestistunud (näit. *Pöögle pro Böcklershof*, *Sindi pro Zintenhof* ja mitmed teised).

Saaremaalt, kus võõrapäraseid nimesid niigi peaaegu ei olegi, on esitatud samuti mõnikümmend nime¹⁶.

Tartumaalt on muutmise ettepanekuid üle poolesaja¹⁷. Enam või vähem võõrapäraseid on nende hulgas ainult kümmekond (näit. *Pangodi*, *Pombre*, *Puurmani*, *Kastolatsi*, *Pilkuse*, *Krütidneri* jt.).

Väikesim arv ettepanekuid on tulnud Valgamaalt¹⁸. Silmapaistvalt võõrapäraseid nimesid ei ole. Need, mis esinevad, on juba niisama hästi kui eestistunud (*Keeni*, *Leebiku*, *Löve*, *Pringi*).

Tartumaaga võistleb ettepanekute hulgalt Viljandimaa¹⁹. Peale *Heimtali* pole siin nimetamisväärset võõraid kohanimesid. Ka võõrapärased pole kuigi silmapaistev.

---

¹¹ ERKA-s on Harjumaalt esitatud 112 ettepaneku suhtes seisukohti võetud. Viimast pole väljendatud seesuguste ettepanekute suhtes, mille muutmise vastu pole leitud põhjusi. Materjali läbitöötamisele ja seisukohtade võtmisele oli rakendatud arhivaar H. Rebane koostöös dir. O. Liiviga. Üldse on ERKA-s Siseministeeriumi poolt esitatud materjali alusel võetud seisukohti 616 kohanime suhtes.

¹² F. A. Wiedemanni Eesti-Saksa sõnaraamatu andmeil — vähemalt senikaua, kuni pole vaieldamatult tõestatud, et *Krimmi* nimi on tuletatud samanimelise poolsaare ja *Türgi* Türgimaa nimest.

¹³ ERKA seisukohti 27. Vrd. ERKA Kantselei tmk. nr. 19 — 1939.

¹⁴ ERKA seisukohti 53.

¹⁵ ERKA seisukohti 69.

¹⁶ ERKA seisukohti 26.

¹⁷ ERKA seisukohti 46.

¹⁸ ERKA seisukohti 10.

¹⁹ ERKA seisukohti 47.

Veelgi rohkem on ettepanekuid Võrumaalt²⁰. Võõrapäraseid nimesid on kümnekond.

Eriti rohkearvuliselt on muutmise ettepanekuid esitatud Viru-²¹ ja endastmõistetavalt ka Petserimaalt²². Peale üksikute võõrapärase esineb Virumaal Vene piiri äärsel asustuslal rida võõrnimesid. Petserimaa ettepanekud on muidugi tehtud peaaegu eranditult võõrnimede kohta, milledest ainult üksikud nagu oleksid nõrga eestipärase varjundiga (näit. *Põrste* jt.).

Nagu toodud põgusast ülevaatest nähtub, ei ole võõrapärase ega võõrnimede umbrohi meie kohanimedel hulgas — välja arvatud ainult mõned piirialad — eriti tihe. Enamik neist ongi juba eestistunud. Kaugelt suurem osa võõrastest nimedest pesitseb meie kinnistusühikute nimede hulgas. Pole andmeid, kui palju on viimaseid seni eestistatud ja muudetud või muutmiseks esitatud.

Millest on siis tingitud nii suur hulk kohanimedel muutmise ettepanekuid, kuigi muudetavad nimed pole kõik võõrapärase? Põhjusi on siin mitu. Need tulenevad kohanimedel korraldamise seaduse teostamiseks antud juhistest ja nende tõlgendamisest. Esimesena võiks mainida kohanimedel korraldamise määruse seda direktiivi, et lähestikku resp. ühe omavalitsusühiku piirides ei või olla kaht ühenimelist asulat. Nii tahetakse vältida võimalikke segadusi, mis võiksid sedakaudu tõusta halduslikult või muil asjaoludel. Selle põhimõtte äärmuslikul teostamisel tuleks korduvad nimed lihtsalt välja juurida ja uutega asendada. See nähtus ongi juba üsna laialt esinemas. Seda teostatakse pealegi säärase karmusega, et isegi *Soontaguse* ei kõlba Valgamaal püsima jääma, sest Pärnumaal on *Soontaga* ja Tartumaal *Sootaga*. Veel enam — see nõuab ohvreiks isegi seesuguseid ühenimelisi asulaid, mis seni olid kindlate tunnustega, nagu *Ala-*, *Alt-*, *Ees-*, *Eest-*, *Mäe-*, *Mäelt-*, *Suur-*, *Suure-*, *Väike-*, *Väikse* ja *Taga-*, *Tagant*-liidetega üksteisest eraldatud. Pole tarvis erilist teravmeelsust taipamiseks, et siin on tegemist asustuslooliselt ja topograafiliselt täiesti selgesti tähistatud nähtustega. Pealegi seesugune kohtade eraldamise viis pole üksnes meie omapära, vaid rahvusvaheline. Ei saaks küll soovitavaks pidada seesuguste tunnusliiteliste kohanimedel muutmist korduvuse vältimise ettekäändel. Just vastupidi: kus on samanimelisi asulaid, seal ei tuleks neid esijoonel muuta, vaid sobivate liidetega eraldada. Näiteks võib mõnes vallas olla igas külas (mõnes isegi mitu) *Lepiku*-nimelist talu. Nii leiame muuseumis Viljandimaal Suislepa vallas küllaltki huvitava asustusloolise nähtusena *Õmbleja* küla, milles asub 5 *Õmbleja*-nimelist talu. On tehtud ettepanek muuta selle küla nimi

²⁰ ERKA seisukohti 60.

²¹ ERKA seisukohti 75.

²² ERKA seisukohti 91.

*Sääslaks*²³. Kinnistusühikute nimede korraldamisel tuleks siis kindlasti peale ühe muuta teistel taludel nimi. Tegelikult aga poleks vaja muuta ei küla ega talude nimesid. Külale jääks edasi nimeks *Õmbleja* ja talud võiks vastavalt nende asendile või iseärasustele nimetada (kui seda rahvas kohal pole juba teinudki) sobivate liidetega, nagu *Otsaõmbleja*, *Ees-* ehk *Edeõmbleja*, *Vaheõmbleja*, *Tagaõmbleja* jne. Seega oleks säilitatud ajalooline kontinuiteet külanimes ja talude nimetamisel talitatud rahva põlise traditsiooni järgi. Samuti kui näiteks esineb mitu *Lepiku* talu, võiks neist mõne nimetada talu iseärasusele vastavalt kas *Suure-* või *Väike-* või ka lihtsalt *Teiselepiku* jne. Ajalooliselt väljakujunenud asulate nimede puhul, nagu *Suure-* ja *Väike-Konguta* jt., oleks sobivam neid kirjutada sidekriipsuga.

Edasi on muutmise ettepanekuid paiguti põhjustanud ka koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise ja parandamise keelelistes juhendites väljendatud labasuse põhimõttest valesiti või vähemalt väga laialt tõlgendavalt arusaamine. Seda laadi ettepanekuist ilmneb selgesti, kuivõrra maitse võib kohati ja teatavate nimede suhtes olla erinev. Kui näiteks Paistus on *Kassiküla* ja *Koeraküla* nimed leitud edaspidiseks kõlbmatuiks ja isegi põline *Paluküla* on paistnud *Paluste* kõrval näotuna²⁴, siis Pühajärve vallas pole nimedel nagu *Kassiratta* ja *Oriku* leitud mingit labast, humoristlikku ega pilkelist tähendust²⁵. Kastre-Võnnus soovitakse *Kurista* küla nime muuta, sest „Kurista asunduses olev madalik sarnaneb enam kaunile orule kui kuristikule, mispärast valiti ka uueks nimeks Oru²⁶.“ Et *Kurista* nimi võiks veel mõnest teisest, kuristikust hoopis erinevast mõistest või sõnast tulnud olla, seda enesekindlad nime muutjad muidugi ei arvesta. Samuti mitte seda, et maastiku ilme vastavas kohas võib aegade vältel olla muutunud. — Harjumaal pole leitud *Mullikmäe* kõlbavaks, Järvemaal *Viisa* ja *Näsuvere*, Saaremaal isegi mitte *Anepesa*, Võru- ja Petserimaal *Pörste*, Valgemaal *Ruuna*, Viljandimaal soovitakse *Viisu* asemele *Viisuti* (!) jne.²⁷ *Oina*, *Pulli* ja *Kuldi* leiavad harva armu²⁸. Ka *Sauna* ja *Saunja* ei kõlba siitpeale enam²⁹. Kui aga muutmiseks esitatakse nimed, nagu *Anija*, *Aespa*, *Kelba*, *Kõrve*, *Sõitme* jne., et nende asemele võtta igasugu *Kuuse*, *Männi*, *Põllu* jne. taolisi nimesid, siis peaks

²³ Vt. Suislepa vallavalitsuse—volikogu ülesannetes koosoleku protokoll 8. VI 1939, nr. 4, p. II.

²⁴ Paistu vallavalitsuse—volikogu ülesannetes koosoleku protokoll 1. VI 1939, nr. 4, p. I.

²⁵ Postimees 1939, nr. 119.

²⁶ Postimees 1939, nr. 24.

²⁷ Vt. ERKA seisukohad ERKA Kantselei tmk. nr. 19 — 1939.

²⁸ Seals.

²⁹ Seals.

see küll olema juba taunitav püüdlikkus või veel enam — andestamatu ja hoolimatu võhiklus.

Täiesti lahti püütakse enamasti saada „mõisa“ nimetusest, isegi liitenagi. Ainult Tartumaa ettepanekuis soovitakse seda paarile külale jätta (*Atramõisa* ja *Jõemõisa*). Ka sallitakse siin *-küla* liitelisi nimesid (näit. ettepanekuis *Põdraküla*, *Põrguküla*). Teistes maakondades püütakse see liide nimedest lahutada. Järvemaal aga on *-küla* liitelised nimed tunnistatud „halvakõlalisteks“ ja on näiteks sellest seisukohast lähtudes tehtud ettepanek muuta *Sääsküla* nimi *Sääse* külaks. Oleks vist liigne viidata, et sellega võiks kujuneda teatav vastuoksus tõelise halva kõla ja labase tähenduse likvideerimise põhimõtete suhtes.

Võiks tuua veel palju mitmesuguseid näiteid, kuid ruumi säästmiseks piirdugem nendega. Neistki peaks selguma, et sääraselt kohanimede muutmisel suhtudes võib kasu asemel tuua ainult kahju. Loodetavasti aga ei jäeta vastavas keskasutises neid ennatlikult ja vähe kaaluteldult tehtud muutmisi korrigeerimata. Jääks soovida, et eriti kinnistusühikute nimede puhul peetaks silmas ja katsutaks võimalikult juba ette vältida teatavat liialdavat muutmistõbe.

Iga võõrkeelse nime likvideerimisel oleks soovitav võimalikult taastada nimi, mida kandis see koht enne. Sageli pole see aga nii lihtne, eriti seesuguste kinnistusühikute nimede puhul, mis on selle loomisel kokku krunditud mitmest varasemast iseseisva nimega ühikust. Vahel võib juhtuda sedagi, et teatava võõrnimega kinnistusühiku eelkäijaks on olnud üks või mitu võõrapärase algupäraga, kuigi midu täiesti eestistunud nime. Näitena võiks esitada Tartumaal Rannu vallas Savikülas asuv kinnistusühik *Seehof*. Mainitud nime all hõlmab see kinnistusühik praegusel kujul kaht omaaegset kinnistusühikut: *Seehof* ja *Karlsberg*. Need moodustati talude ostmise ajal (1861—62) kumbki mitme talu kokkukruntimise teel. Mõlemad omandas tolleaegne Rannu kõster Samuel Auster, kelle nime järgi kohta veel nüüdki kohaliku rahva hulgas kutsutakse vahel ka „Austre'ks“. Nii *Seehof* kui *Karlsberg* on kumbki moodustatud neljast endisest talust. Esimese koosseisu kuulusid *Pirako*, *Riiska*, *Ivaske*, *Kawri*, teise — *Kawri*, *Unni*, *Wils*i ja *Sawikõrtsi*³⁰. Neist nimedest võiks Riiska olla eestipärane vaste vene nimele Griška (nagu Ivaske Ivaškale). Kawri võiks olla vanemal ajal tarvitusel olnud mehenime Kaabri (nimetatav Kaaber) või vene Gavriila vasteks. Teistest endistest nimedest on Unni ja Vilsil veel tänapäevalgi naaberkülades talude nimena tarvitusel. Jälgides lähemalt nende talude minevikku, leiame, et üht Kawrit (teisiti kirjutatult ka Kaavre³¹) on XIX sajandi algupoolel kutsutud rahvasuus ka *Pirako*

³⁰ Nimed arhivaalide ortograafias.

³¹ Rannu naabervallas Valgutas on Lapetukma külas *Ka(a)bre*-nime-

ehk *Vannatallo*. Viimane nimi viitab ilmsesti, et sellest Pirakost kui vanemast talust on teised *Pirako*-nimelised talud välja kasvanud, missuguseid oli peale ematalu samas külas veel 3. Igal neist oli rahvasuus veel omaette nimi: üht kutsuti veel *Kaavreks*, üht *Alla-Kõddara* ja teist *Päle-Kõddara*. Edasine jälgimine näitab, et 1774. a. mainitakse samas külas üht *Pirako*- ja kaht *Kawerre*-, 1684. a. aga üht *Kawerra*- ja üht *Virako*-nimelist talu. Lõpuks leiame ka *Vannatallo* nimetusele lahenduse: rootsiaegses 1638. a. maaderevisjoni protokollis esineb Savikülas kolme hiljuti väljastpoolt tulnud asuniku kõrval ainsa asustatud ja koormisi kandva taluna pärus-talunik *Pyragke* $\frac{3}{8}$ -adramaaline talu⁸². Seega on see teistega võrreldes vanim talu külas ja ühtlasi täiesti arusaadav ka tema teine nimi — *Vanatalu*.

Nagu esitatud deduktsioonist järgneb, võiks ja tulekski *Seehofi* asemele võtta kõnesoleva kinnistusühiku nimeks *Piiraku* või siis *Vanatalu*. See peaks kahtlemata olema eelistatum, traditsioonikohasem, kui näiteks tõlkida „*Seehof*“ *Järve*'ks (ehk *Järvetaluks*) või hakata talle otsima mingit uut nime.

Teise näitena võiksime võtta sama *Seehofi* kõrval asuva kinnistusühiku *Marienhof*, mille paralleelnimeks on rahvasuus *Põdraotsa*. Eelmisega analoogiline jälgimine näitab, et see on samuti neljast — muuseas kahest *Põdra*-nimelisest talust kokku krunditud. Üks *Põdra*-nimeline talu oleles Savikülas juba XVIII sajandil, *Otsa*- ega *Põdraotsa*-nimelist aga pole varemini kunagi olnud. Küll on *Marienhof*il külas asendilt ääre- ehk otsapealne koht, mis asjaolu ongi mõjutanud ta nime kujunemist. Seega oleks täiesti õigustatud ja tulekski *Marienhof*i nime eestistamisel võtta ametliku nimeks senine paralleelnimi *Põdraotsa* ega oleks mõtet hakata seda tõlkima *Maarjaks* või muutma *Marjaks* v. m. s.

Meie kohanimede mitmekülgses (mitte üksnes fioloogiline) teaduslik uurimine näitab, et neist on üsna suur hulk aja jooksul väga mitmesugustel põhjustel muutunud. Ühelt poolt see on toimunud meie keele arengu häälikuseaduste mõjul, teiselt poolt aga võõrkeelse hääldamise ja kirjutamise mõjul, siis veel nende tähenduste mõistelise äravahetamise, pikkade nimede lühendamise tendentsi ja lõpuks mitmesuguste eri-, sageli koguni väga juhuslikkude asjaolude mõjul. Seejuures on küllalt olulise tähendusega olnud ka meie ajalooline sündmustik, sõdade, katkude, nälja ja teiste erakordsete aegade häired, mis mõnigi kord on katkestanud asustuse pide-

---

line talu. Muide Valgutas on ka Vils'i nimeline karjamõis (saksakeelne vaste — *Wilhelminen[hoff]*), mis on mõisastatud XIX sajandi algupoolel kahest Vils'i-nimisest talust. Tartu maavalitsuselt on ettepanek muuta Vils'i *Vilsi*'ks.

⁸² ERKA, RRA Jordrevisionshandlingar Lifland 1638 (fotokopeeritud köide) I, fol. 50.

vust. Mõni nimi on seesuguste mõjude tõttu natuke teisenenud, mõni tundmatuseni moondunud või ümber kujunenud ja mõne asemele on tulnud hoopis uus nimi. Kui näiteks *Oidenurmest* kujuneb *Oidermaa* või *Paadenurmest* (ürgselt võib-olla *Paede(n)nurme*) *Paadremaa*, siis on tegemist nii kõlalise kui tähendusliku teisenemisega, kuid vahe uue ja vana nimekuju vahel jääb üldiselt siiski võrdlemisi tähtsusetuks. Kui aga *Maalinna* muutub *Maalja*'ks³³ või *Peedi-Jaagu* > *Peedaku* > *Pedaku*'ks³⁴ — siis on muutus juba märksa olulisem ja üllatavam. Huvitava näitena võiks osutada veel järgmist. Rannus on Unikülas talu, mille ametlik nimi on *Pe(e)bo-* resp. *Peebusaare*. Rahvasuus aga kutsutakse seda *Peebasse* või koguni *Peebrasse* — järelikult on tegemist üsna tugeva moondumisega. Asi laheneb aga nende hüüdnimede suhtes üsna lihtsalt, kui arhiivimaterjalidest leiame, et 1774. a. esineb Uniküla talude loendis *Pebo Adresse Jürri* ja 1835. a. *Pebo Adresse* nimeline pere. Nii on *Peebasse* ja *Peebrasse* lihtsalt *Pebo Adresse* mugavamaks koondunud vormid. *Peebosaare* esineb esmakordselt 1854. a. ühes rendilepingus. Vahepeal oli toimunud küla talude arvus muutusi: 1774. a. oli 20 talu, 1804. a. 16, 1845. a. 13 talu. Nimelt kaotati mõned talud ära, liites nende põllud teistega, mõned jälle mõisastati *Ubesoo* karjamõisaks. On võimalik, et nende muudatuste ajal saigi *Pebo Adresse* endale uue nime³⁵, näiteks mõne põllutüki ületuleku v. m. s. kaudu, seda enam, et naabruses asub *Saare-Jaagu* nimeline talu.

Võtaksime veel ühe näite. Rannu Uniküla naaberküla Rakke nimi oli Põhjasõjani *Pirtokül(l)a* (alias *Piertel*, *Piertta*, *Pirta* ja *Pirte küla*)³⁶. Veel 1739. a. nimetatakse ühes protokollis *Pirtoküla*³⁷, hiljemini aga lõõb nimena läbi *Rakke* resp. *Rakeküla*, mis vististi juba oligi paralleelselt mõni aeg tarvitusel olnud. Koos küla nime muutmise protsessiga aga hääbuvad siin külas asunud *Rakke*-nimelised talud, milliseid 1684. a. oli kolm³⁸. Selletaolisi nähtusi võiks esitada palju, ruumi säästmiseks piirdugem aga esitatuga.

Vastukaaluks neile rohketele muutmistele ja muutumiskaldu-

³³ Vt. Eesti Keel 1924, lk. 67.

³⁴ Eesti Kirjandus 1909, lk. 187.

³⁵ RKA (= Rannu Kirikuarhiiv), Annotation über die dem Pastorate Randen, von den Höfen und den Bauerschaften der eingepfarrten Güter, zu zahlende Gerechtigkeit... etc., und die zu leistenden Hülftstage vom J. 1835 anfangend, lk. 254—269.

³⁶ Rebane, H., Rannu kihelkonna ajalugu vanemast ajast kuni Vene-Liivi sõjani (1558), Tartus 1937 (magistritöö-käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus), lk. 16-a (külanimede tabel).

³⁷ RKA, Inquisitions Protokoll ratione eines Randenschen Pastorats Heuschlage welchen die Tammenhoffsche Munnische Gesinde biß dato usurpirt habe... den 27. may 1439.

³⁸ ERKA, LJKA (= Liivimaa Joonistuskoja Arhiiv) nr. 39, Descriptions Book öffwer Dörptz Gebieth, lk. 276—278.

vustele võiksime aga esitada veelgi suuremal arvul näiteid, kus teatav kohanimi on sajandeid püsinud muutumatul kujul, konserveerunult — ehk siis ainult ajuti erineva ortograafia mõjul varieerudes. Need, võiksime öelda, moodustavadki meie kohanimedega raudvara ja igaüks neist on ühtlasi väga kõrgesti hinnatavaks ajaloolallikaks. Lõpuks võiksime sellega seoses viidata veel teatavale retsi-prokatiivsusele väga paljude meie kohanimedega juures. Olgu siin ühe näitena paljude hulgast esitatud Kuikatsi nimi. See esineb ürikuis 1466—1522 kõikuva ortograafia tõttu vaheldumisi *Quuygatz*, *Koivkatz*, *Kyvekatz*, *Kuyuakatz*, *Coyvenkatz*, *Kuyekatz*, *Koykatz*, *Koykas*, *Kuikas* ja *Kuikaste* kujul. Alates 1522. a. läks Kuikatsi Claus Dumpian'i valdusse ja jäi kuni Rootsi aja alguseni Dumpiani sugukonna kätte. Kuikatsi mõisa kutsuti sellal tavaliselt *Dumpianshofiks*, rahvasuus *Tümbä* ehk *Timba* mõisaks ja vallaks. Veel Rootsi aja lõpulgi, kui Kuigatsi oli juba aastakümneid Dückerite valduses olnud, püsis see nimetus edasi. Kuid kirikuraamatute sissekanded näitavad, et ka endine nimi polnud siiski lõplikult kõrvale tõrjutud, vaid käibis veel ikka *Kuikasta* ehk *Kuikastah* kujul. XVIII sajandi keskel läks Kuikatsi Löwenstern'ide sugukonnale ja muutus saksa keeles *Löwenhofiks*, eestikeelses vastes *Leevi*'ks. Need uued nimed ei suutnud ometi koha esialgset nime täiesti välja tõrjuda. See pöördus viimaks meie riikliku iseseisvuse ajal lõplikult tagasi³⁹.

Viimasest näitest nägime, et mitte kõik võõrapärase algupäraga, s. o. mõisaomanikkude jne. nimedest tuletunud kohanimed ei löönud läbi. Kuigi *Tümbä* (alias *Tümbä*, *Timba* ja *Timpa*) oleks võinud rahvale olla üsna suudmööda nimi, hääbus ta viimaks siiski. Seesuguseid näiteid võiks tuua üsna palju (*Pinski* pro *Uderna*, *Pussepera* pro *Ülenurme* jt.)⁴⁰. Läbi löid eeskätt ikkagi need, mis ühtlasi said endile mingi tähendusliku varjundi, nagu Kaarepera, Kilingi, Taagepera, Mündi (pro *Mintenhof*) jne. või mille afiinsus oli vististi nii eestipärase suhtes üldse kui ka antud kohtade varasemate nimede suhtes suurem. Selle järelduse lubaks nähtavasti teha viimatimainitud „afiinsemate“ nimede kõrvutamine *Pinski* ja *Pussepera* laadi nimedega. Muide, see probleem vääriks veel lähemat jälgimist ja üldse selgitamist, miks õieti hakati teatavaid mõisu nende omanikkude nime järgi kutsuma, kuigi neil olid eestikeelsed nimed juba olemas, mis koguni läksid saksa keelde üle ametlike nimedena⁴¹.

³⁹ Postimees 1939, nr. 216; H. von Hagemester, *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands*, Riga 1837, lk. 77—78; Eesti Keel 1924, lk. 81; ERKA, *Sangaste kirikuraamat I* (nr. 5, 1685—1726), lk. 170, 177, 180, 184 ja *passim*.

⁴⁰ Hupel, *op. cit.*, lk. 254 ja 271.

⁴¹ Vt. M. J. Eisen, Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed, Eesti Keel 1924, lk. 67 jj.

Lõpuks veel mõni sõna labase tähendusega kohanimede suhtes. Vaieldamatult kuuluksid seesuguste hulka väljaheidete, suguosade ja teiste üliintiimsete nimetuste liigist pärinevad nimed. Humoristlikke ja pilkelisi nimesid ei saaks igatahes niisama tingimatult sinna kategooriasse paigutada. Ainult mõne fantaasiakehva ja mõtlemisahtra, kitsa silmaringiga kolka ringkonna tähtsustatud enesetunnet võiks riivata seesugune haruldaselt algupärane nimi, nagu seda oleks *Sandiväsitaja*. Iga taiplikuma ja teadlikuma arusaama järgi peaks seda nime püüdma mitte muuta, vaid säilitada, esijoonnes muidugi vastava koha elanikud.

Ettevaatlikult peaks suhtuma ka loomade nimedest tuletatud kohanimede muutmisel, mis teatavasti on juhendite järgi tunnistatud lubatavaks⁴². Muidugi ei tähenda see veel — nagu seda kahjuks küll muutmiste ettepanekute tegijad kohtadel juba ongi kaldu nud tõlgendama —, et igal juhul ka soovitavaks. Ei saaks vististi esteetiliseltki midagi laiduväärset omistada nimedele nagu *Härja, Sõnni, Oina, Kassi, Mägri, Kitse, Kuke, Mardika, Pistriku, Soku* jne. Paremini kui üksikult sobiksid liidetega *Jäära, Pulli, Täku, Koera* (näit. *Jäärapõlve, Pulliniidu, Hallitaku, Koerahauke* jms.) ja nendega analoogilised nimed. Nagu võõrapärasuse likvideerimisel tunduks liialdusena *Kaarepera-* ja *Porkuni-*taoliste nimede muutmine, nii oleks ka tõsiselt kahju, kui vastavate kinnistusühikute omanikud labasusega või humoristliku ja pilkelise tähendusega põhjendades muudaksid ära seesugused harulduseni omapärased nimed nagu *Hengevõtja, Mustahamba, Kerepälse, Verioja, Patupera, Lambakahara, Kanapursa* või jälle *Soekuru, Ussiaru, Nahakoogu, Nahkanuia* jms.

Meie kohanimede äsja teoksil olev suurejooneline eestistamine, parandamine ja muutmine võib muidugi õnnelikel juhtudel teatavasse nimedesse tuua stabiilsust, kuid teisest küljest paljudegi suhtes veelgi suurendada endist virvarri. See on selle järgi, kas ja kuidas rahvas võtab uued nimed omaks. Mis aitas omaaegne „peenest“ saksa vaimust juhitud pretensioonikate nimede, nagu *Morgenroth, Seehof, Julienhof, Marienhof, Friedrichsheim, Louisana* jne. andmine — need jäid ainult kinnistusraamatuisse ja vallakantselei paberitesse, rahvasuus aga käibisid *Morjentsi, Tseovi, Juula, Maarja, Priidima, Lusianna*. Samuti sai *Forstei*'st lihtsalt *Vorsti* ja *Gnadenfrei*'st *Naadeprei*⁴³. See asjaolu peaks muutjaid väga tõsiselt manitsema ja kohustama uute nimede valiku suhtes targu toimetamisele.

Nagu eelnevast järgneb, pole koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise küsimus ei oma olemuselt ega tagajärgedelt nii lihtne, nagu seda ehk võiks arvata. Muudetud isiku- ja perekonnanimed

⁴² Vt. Koha- ja kinnistusüksuste nimede muutmise ja parandamise keelelised juhendid, Tallinn 1938, lk. 7 ja 12.

⁴³ Näiteid peamiselt Rannu ja Rõngu kihelkonna alal esinevaist kinnistusühikute nimedest ja rahvasuus käibinud nende vastetest.

käibivad ainult koos nende kandjatega ja suuri sekeldusi ega segadusi neist vist ei teki. Koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise toob aga suuri muutusi onomastikasse, kartograafiasse, aadressraamatuisse jne.

Onomastiliselt oleks väga tähtis, et nimede eestistamine ja muutmise ei teeks me kohanimede üldist koosseisu üksluisemaks ja vaesemaks. Seda on karta, kui muudetavate nimede asemele valitakse tosinate viisi nimesid nagu *Jõe, Nurme, Põllu, Kase, Männi, Liiva* jne. Samuti igasugu *Kunglaid, Lilleorge, Ilumägesid* ja teisi seesuguseid massimaitse „kaunidusi“.

Kaartidele tuleks uuendatud kohanimede võrk kohe peale kanda, nii et viimaks likvideeruks lõplikult olukord, kus tegelikul tarvitusel olevad kaardid kubisevad nii topo-onomastiliselt kui ortograafiliselt ajast ja arust läinud nimedest. Kuid sellega poleks siiski veel kõik pahed korvatud. Ka „Eesti entsüklopeedia“ ja kodu-uurimuslike maakondlike koguteoste vananemiskoeffitsient suureneb kohanimede muutmiste tõttu kiiresti⁴⁴. Esimest saab ju küll parandada täiendusvihkudega, teisi aga muidugi ainult uue trükiga.

Mis puutub aadressraamatuisse, siis rohked kohanimede, valla- piiride ja muude halduslike tegevus- ning võimupiiride territoriaalsed muudatused tuleks fikseerida. Selleks tuleks aadressraamatud vastavalt ümber redigeerida ja täiendada ning võib-olla tarbe korral isegi nende süsteemi muuta. Muide, selle eriküsimuse üksik- asjadesse laskumine pole siin kohane.

Koha- ja kinnistusühikute nimede muutmise aktsioon, mis oma tähtsusest ja tulemustelt võiks olla kõrvutatav meie viimase aja suuremate reformidega, nagu Põhiseaduse muutmise ja valdade reform, peaks olema küllalt veenvalt näidanud, kui tähtis ja vajaline oleks kohanimede teaduslik uurimine mitte üksnes teoreetiliselt, vaid praktiliseltki. On kahju, et sellele pole meie ülikooli vastavate õppetoolide juures — arvesse tuleks esijoones muidugi eesti keele õppetool — osutatud küllaldast tähelepanu. Tahaksime loota tulevikus ses asjas paranemist. Üht asjaolu peaks sellega ühenduses aga juba üsna pea kaaluma. Meil on teatavasti põllumajanduslike, maanoorte liikumise, kodukaunistamise, perekonna- ja isikunimede eestistamise ja mitmete teiste küsimuste tarbeks vastavad nõuandekohad ja konsulendid. Äärmiselt tarvilik oleks ka koha-, eriti kinnistusühikute nimede muutmise ja parandamise tarvis luua vastav nõuandekoht ja rakendada vastavaid asjatundjaid-konsu-

---

⁴⁴ Kinninaelutamist väärrib asjaolu, et kohanimede muutmissetepanekute tegemisel on omavalitsuste poolt liiga vähe või õigemini pole üldsegi arvestatud „Eesti entsüklopeedias“, maakondlikes koguteostes ja ajakirjas „Eesti Keel“ normeeritud kohanimede vorme ning ortograafiat. Oleks seda tehtud — nii mõnigi muutmise ettepanek oleks võinud jääda esitamata.

lente. Nõuanne peaks olema keeleline ja ajalooline, et nimi saaks nii keeleliselt kui koha ajalooliselt vastavalt sobiv. Tegelikult võiks see ehk olla teostatav näiteks Riigi Keskarhiivi ja Eesti keele arhiivi koostöö kaudu, kus teostataks tarbe korral vastavaid ekskursse ja eriuurimisi ning töötataks välja asjakohaseid põhimõtteid ja juhendeid, mida võiks levitada brošüüridena jne. Sedakaudu saaks tõhusalt vältida ebameeldivaid asjaolusid kinnistusühikute nimede muutmisel.

H. Rebane.

La question des noms de lieux.

(Résumé.)

C'est principalement du point de vue philologique qu'on a manifesté un intérêt durable vis-à-vis des toponymes estoniens au cours d'une période déjà longue. A cet égard on a reconnu aussi la nécessité de les étudier systématiquement et de les faire valoir scientifiquement dans une plus large mesure: savoir, outre le domaine de la linguistique, également dans l'histoire, au premier chef dans l'histoire du peuplement, l'ethnographie et la géographie. Malgré cet intérêt manifesté avec persistance l'étude scientifique des noms de lieux dans l'Estonie indépendante n'est pas arrivée bien loin après un début heureux. Il faut cependant mentionner comme méritoires les travaux compétents des représentants de la vieille génération, — linguistes comme J. Hurt, M. Veske et J. Jõgever, historiens comme W. Reiman et M. J. Eisen, — et des représentants de la jeune génération: les linguistes A. Saareste et P. Ariste, l'historien du peuplement P. Johansen et encore quelques autres chercheurs estoniens et germano-baltes.

Aujourd'hui, alors que l'Estonie procède à une action de modification, d'estonisation des toponymes étrangers, de caractère étranger (surtout germanique) et péjoratif, des recherches toponymiques plus approfondies s'avèrent indispensables afin de diriger et d'harmoniser cette action en ayant en vue la continuité de l'antique originalité nationale, des traditions toponymiques et de l'histoire en général (par ex. la résurrection d'anciens noms tombés dans l'oubli, le choix de variantes convenables etc.). Cela montre en même temps que l'étude des noms de lieux n'est pas seulement théorique, mais qu'elle possède aussi une grande valeur pratique.

Arvustused.

Adolf Perandi, Üldmenetlus tsiviilasjus Eestimaa Ülemmaakohtus Rootsi ajal. Das ordentliche Verfahren in bürgerlichen Streitsachen vor dem Estländischen Oberlandgericht zur schwedischen Zeit. [Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised — *Acta Archivi Centralis Estoniae* Nr. 6 (III: 1).] Tartu 1938, IX + 286 lk.

Kuigi kõnesolev teos on ta autori doktoritööna dr. jur. teadusliku astme taotlemisel juba vastava hinnangu leidnud, pole ülearune temast ülevaadet anda „Ajaloolise Ajakirja“ lugejaile, sest ta pakub tähelepanuväärivaid lisandeid meie kodumaa õigusloole senistele uuri-

mustele. Sellises ulatuses ja selliste allikatega, nagu autor oma teemat käsitleb, pole meie kodumaa kohtuliku protsessi ajalugu veel keegi uurinud.

Töö on trükitud saksa keeles, eesti keeles on antud ainult eessõna lk. V ja VI. Ta on jagatud sissejuhatusse, viide ossa ja varustatud kirjanduse loendiga ning sisukorraga. Sissejuhatuses, lk. 1—21, annab autor ülevaate allikaist, milledena esinevad seadused, ülemmaakohtu protokollid ja mitmesugused erakogud, lk. 21—26 kirjandusest, milles seni on käsitlemist leidnud kodumaa tsiviilprotsessi ajalugu. I osa kannab pealkirja „Das Gericht“ ja temas leiavad vastavates alaosades käsitlemist õigusemõistmine ja selle organid (lk. 27—53), kohtumõistmise koht ja aeg ning kohtusessioonid (lk. 52—58), kohtukoosseis (lk. 58—70), protsessiparteid ja nende esindajad (lk. 70—78) ja kohtuallumus (lk. 78—79). II osas, pealkirja all „Das Verfahren“, on esitatud kohtukäik, alates kohtusse kutsumisest ja lõpetades otsuse tegemisega (lk. 80—131). III osa, pealkirja all „Die Revision“, on pühendatud ülemmaakohtu otsuste peale edasikaebusele. Siin autor pärast lühidat „Privilegium de non appellando“ refereerimist Taani ja ordu ajast (lk. 132—133) annab ligi 60-leheküljelises peatükis ülevaate seisundist Rootsi ajal kuni a. 1651, mis ajastu õieti kujutab Eestimaa aadelkonna võitlust revisjoni sisseseadmise vastu; sellele järgneb kaheleheküljeline revisjonimenetluse kirjeldus mainitud ajastust. Üksikasjalisemalt on vaadeldud revisjonimenetlust ajastust pärast 1651. a. (lk. 193—206). IV osas (lk. 207—225), pealkirjaga „Das Vollstreckungsverfahren“, käsitletakse kohtuotsuse täideviimist ehk sooritusmenetlust, eeskätt vastavaid organeid, siis selle menetluse eeldusi ja viimaks selle teostamist võlgniku vara üle. Viimane, V osa, kannab pealkirja „Die historische Entwicklung des Verfahren“, kuid selle 1. alajaotis oma sisult ei peakski kuuluma siia, nagu ta pealkiri „Die Eigentümlichkeiten des Verfahrens“ seda näitab. Selles on kokku võetud printsiibid, millelele kõnesolev protsess on rajatud, ja need on: 1) kohtuorganite eraldamatus haldusorganeist, 2) ülemmaakohtu seisuslik iseloom, 3) kirjalisuse prevaleerimine menetluses, 4) menetlus kindlate terminite järgi, mis kaks viimast põhimõtet põhjustasid 5) kohtumõistmise aegluse, 6) nn. parteide võitlusprintsip. 2. alajaotises annab autor ülevaate tsiviilprotsessi arenguloost, alates ordu ajast (lk. 229—245), jätkates seda läbi varasema Rootsi aja (lk. 245—253) ja lõpetades hilisema Rootsi ajaga (lk. 253—272). Selles osas autor mitte ainult kirjeldab tsiviilprotsessi muutumist ajas, vaid seletab ka nende muutuste põhjusi ning tegureid, leides varasemas Rootsi ajas esmajoones tugevat rooma üldõiguse, hilisemal ajastul aga rootsi õiguse mõjusid. See, võib-olla kõige väärtuslikum osa teoses lõpeb lühikese kokkuvõttega arengu põhjustest ja selle üksikute faaside iseloomustavaist joontest. Teos ise lõpeb kasutatud kirjanduse loendiga ja sisukorraga.

Nagu juba eespool mainitud, on dr. A. Perandi käesolev teos esimene suur uurimus meie kodumaa tsiviilprotsessi ajaloo üle ja ta on koostatud sellise rohke allikamaterjali najal, mida varemini säärasat teemat käsitlevates teostes pole kasutatud. Kasutatud allikad, peamiselt ülemkohtu protokollid, on enamasti *in extenso* joone all ära trükitud; liialduseta võiks väita, et nad tubli neljandiku kogu töö mahust võtavad endi alla. Töö tehnikas iseendast ei tingi säärasat talitusviisi, kuid sellega on nähtavasti tahtnud ka teistele hõlpsamini kättesaadavaks teha arhiivides leiduvaid materjale. Segavalt

mõjub allikate lugemisel asjaolu, et nad on ära trükitud ürikute kirjaviisiga. Puudub ka allikate register, millega iseseisva raamatuna ilmuvad õigusloolised uurimused peaksid varustatud olema, et järgnevate uurimuste toimetamisel varasema teose kasutamine oleks hõlpsam.

Teos oma sisult pakub rohkem ainekku, kui ta pealkiri seda oletada laseb. Nagu sisu refereerimisel nägime, on laialt käsitletud ka puht-ajaloolisi sündmustikke: autor on tahtnud oma raamatus kõike kokku võtta, mis ülemmaakohtuga kuidagi seoses on. Meie arvates oleks ta võinud mõne osa tunduvalt lühemalt esitada, näit. III osas revisjoni korra kujunemise kirjeldamise. Ehkki see osa on huvitav lugeda, pole juriidilises teoses õige nii üksikasjaliselt faktiliste sündmuste kirjeldamisel peatuda, vaid küllalt oleks olnud nende tegurite äramärkimisest, mis põhjustasid revisjoni korra lõpliku sisseeadmise. Et autor on teemaks võtnud „menetluse“ rekonstruktsiooni, siis oleks just seda pidanud juriidilise analüüsi kõigi vahenditega käsitlema, muid küsimusi aga ainult seevõrra, kuivõrra see on hädavajalik peaküsimuse selgitamiseks.

Töö laad on peamiselt kirjeldav, kuid säärane käsitlus on üsna tavaline õigusloolistes uurimustes ja seepärast ei tohi autorile etteheiteid teha, pealegi kui arvestada asjaolu, et ta esimesena asub nii ulatusliku teema käsitlemisele, nagu seda on meil minevikus kehtinud kohtumenetluse rekonstrueerimine. Tahaks loota, et autor ise või teised uurijad käesoleva uurimuse najal edasi fõötaksid ja juriidilise meetodiga püüaksid selgitada küsimusi, mis esialgu on jäänud veel tumedaks. Nii näit. ei ole küllalt selge „Zitation'i“ tarvikute ehk rekvisiitide küsimus. Kõigepealt pole autor näidanud allikat, kust ta on võtnud lk. 81 loendatud „Zitation'i“ kaheksa rekvisiiti. Neist kaheksast tarvikust, millele kõikide kohta ta ütleb, et igaüks neist „in jeder Zitation musste angegeben sein“, on lk. 81 ja 82 öeldu põhjal kõik „wesentliche“, peale ühe, nr. 5 all loendatu. Jääb ebaselgeks, mispärast üks rekvisiit peab Zitationis esinema, kui ta pole arvatud oluliseks. Korreksemalt oleks võidud esitada kogu nende oluliste osade juriidiline klassifikatsioon. Nii, pärast seda, kui lk. 81 on antud nende üldine kvalifikatsioon sõnadega „Die wesentlichen Bestandteile der Zitation, von denen das Fehlen des einen oder mehreren zugleich sie ungültig machte...“, ütleb ta p. 3 kohta, lk. 82, et „daher ist das der allerwichtigste Teil der Zitation...“ ja p. 8 kohta: „Die Unterschrift des Klägers gehörte zu den wesentlichsten Bestandteilen...“. Milleks säärane vahetegemine „kõige olulisema“ ja „kõige tähtsama“ tarviku vahel, ja milleks üldse nende kahe superlatiivses vormis väljatõstmine, kui kõik seitse tarvikut on olulised akti jaoks? Sama liiki ebaselgus on ka „Die Klage“ rekvisiitide küsimuses; ja nimelt, lk. 90 kirjutab autor: „Die Klage musste auf gewöhnlichem Papier... geschrieben sein“, kuid ta ei selgita, milline juriidiline tähtsus sellel ettekirjutusel oli, kas see kuulus vorminõuete hulka või mitte, millest ta lk. 91 kõneleb. Edasi loendab ta hagipalve rekvisiite, arvult kümme, mis peavad olema olulised. Kuid veidi hiljem, lk. 91–92, kirjutab ta: „Die Nichteinhaltung der hinsichtlich der Form der Klage aufgestellten Forderungen machte die Klage nicht hinfällig, sondern brachte für den Kläger bloss eine entsprechende Strafe mit sich.“ Selle väite toetuseks ei ole autor toonud ühtki allikat, sest nähtavasti järeldab ta seda 1691. a. „Erneuerte Ober-Landgerichts Constitution'ist“ ka varasema ajastu

kohta, sest järgnevas lauses (lk. 92) ta kirjutab: „In der erneuerten Oberlandgerichtskonstitution vom Jahre 1691 ist dieses direkt hinsichtlich der Punkte 4, 6 u. 7 erwähnt.“ Eeltoodu põhjal tekibki nüüd küsimus, mis siis on oluline või ebaoluline, kui oluliseks loetud rekvisiitide puudumisel hagipalve jääb siiski püsima. Mis hagipalve see on, kui temas võib puududa p. 4, 6 ja 7, s. t. 1) hagi põhjendava olmastiku kirjeldus, 2) petitum ehk nõudja pretensioon kostja vastu ja 3) kohtule avaldatud palve, otsust teha? Protsessiõiguse põhimõtete kohaselt hagipalve rekvisiitide olulisus selles seisnebki, et nende puudumisel kehtivat hagipalvet pole. Ei ole selge ka kohtuistungite kinnisuse küsimus. Lk. 88 autor kirjutab: „Das Verfahren im engeren Sinne dagegen waren nicht öffentlich, da es Unbefugten nur mit Erlaubnis des Oberlandgerichts möglich war, im Gerichtssaal zu verweilen“, ja edasi: „Das Oberlandgericht konnte in gewissen Fällen das Verfahren... für geschlossen erklären.“ Kuidas sellest aru saada, kui kohtuistungid ei ole avalikud, kuid neid võib kinnisteks kuulutada?

Need on näited selle kohta, kuidas allikate sisu peamiselt refereeriv käsitlus ilma küllaldase juriidilise analüüsita võib tekitada ebaselgusi ja vastuoksusi. Õeldu käib peamiselt kohtu menetlust ennast käsitleva osa kohta.

Hoopis tugevam on V osa, „Die Entwicklung des Verfahrens“, milles autor annab ülevaate tsiviilprotsessi ajaloolisest arengust. Siin ei piirduta protsessivormide ajalise järjestuse palja kirjeldusega, vaid seletatakse nende muutumiste põhjusi ja püütakse kindlaks teha, milliseist võõraist allikaist ja mil määral pärinevad neist käsitledava kohtumenetluse põhimõtted ja instituudid. See ülesanne on sooritatud küllaldase põhjalikkusega ja tulemused on rahuldavad. Oleks ju olnud soovitatav, nagu seda on tähendatud mujalt poolt (prof. J. Uluots, A. Perandi doktoripromotsiooni avalikul istungil mais 1939), kui autor oleks püüdnud selgitada seda mõju, mida rooma õiguse retseptsoonis võis avaldada Eesti lõunapoolses osas pöördumise võimalus tolleaegse Riigi Kammerkohtu poole, kuid nähtavasti pole selleks olnud andmeid.

Vaatamata teoses esinevatele puudustele, on tal siiski tähelepanuvääriv koht kodumaa õigusloo institutsioonide uurimuste seas ja ta autori teeneks tuleb arvata vaevarikas allikate kogumine, nende süstematiseerimine ja rootsiaegse kohtukorra ja menetluse rekonstrueerimine.

Et teos on tõlgitud mittejuristide (vt. eessõna lk. VI) poolt, siis seletuvad sellega mõned ebatäpsused terminoloogias. Näit. on lk. 104 tarvitatud vastuhagi vastena „Die Gegenklage“ pro „Widerklage“, lk. 261 „Die Vollmacht“ (durch die nächsten Verwandten) pro „Die Vertretung“ esinduse mõttes, lk. 90 jj. peaks hagipalve tähenduses tarvitama „Die Klageschrift“, mitte lihtsalt „Die Klage“.

E. Ein.

Voldemar Vaga, Üldine kunstiajalugu. K./Ü. „Loodus“, Tartu 1937, 833 lk., 177 tahvlit ja 1051 joon. tekstis.

Ülalmainitud tööga on Eesti saanud oma esimese suure üldise kunstiajaloo. Sellega on täidetud lünk maa kultuurilises varustises. Ka väliselt küljelt esineb teos kujul, mis eesti raamatutööstusele kõigiti au teeb. Trükk on eeskujulik ja illustratsioonid õnnestunud.

Kunstiajaloolisele tööle on ju pildimaterjal suure tähtsusega ja selles suhtes ei ole olnud kokkuhoidlik. Üle 1000 teksti-illustratsiooni ja ligemale 200 tahvlit, milledest paljud on värvilised, annavad kunsti mitmesugustest vormidest kõigekülge ülevaate. See annab hea tunnistuse eesti üldsuse kunstiajaloolisest huvist, et võidi välja anda säärast teost ja sellele ka üldist levikut saavutada. See mitte kuidagi kerge ülesanne kirjutada kunstiajalugu, mis eessõna kohaselt on määratud laiemale publikule, on usaldatud mag. Voldemar Vaga hoolde. Autor oma õpetajategevusega „Pallase“ Kõrgemas Kunstikoolis, oma eruditsiooni ja reisudega omab häid eeldusi, et auga lõpetada säärast ülesannet, ja võib kindlasti öelda, et ta seda ka on teinud.

Leidub palju teid kirjutada kunstiajalugu niisuguses laadis, nagu on seda kõnesolev teos. Kui tahetakse ennekõike püüda äratada arusaamist kunsti väärtusest ja tõlgendada selle olemust ta erinevates vormides, siis tuleb muidugi valida teissugune käsitlus kui juhul, kus ettekirjutatud ulatuses on tarvis anda niipalju kui võimalik faktilisi andmeid. Esimesena-mainitud käsitluslaad püüab esile tõsta suuri sisemisi sidemeid kunstimaailmas ja viia kunsti ühendusse ajastu vaimsete vooludega. Stiilivormide ja suurte kunsti-teoste tähenduse tõlgendamine kuulub samuti hädavajalikult niisuguse käsitluslaadiga ühte. Ainult neid kunstnikke ja teoseid, mis kõige selgemini arengut väljendavad, tarvitseb vaadelda selle käsitluslaadi juures, vähemtähtis ning sekundaarne võib jääda kõrvale, et mitte teha käsitlust ähmaseks ega koormata kasutute detailidega. Teisel juhul, kus ajalooline materjal presenteeritakse võimalikult suurema täielikkusega, annab see teosele kui käsiraamatule ning repertoriumile muidugi suurema väärtuse. Siin registreeritakse faas faasi järel, maa maa järel. Säärast laadi teos annab meile kõige suuremal arvul nimesid tuntud kunstnikest ja esitab nende teosed maade kaupa kronoloogilises korras — omaette eraldi arhitektuur, skulptuur ja maal.

Vaga on valinud viimasena-mainitud meetodi ja liitub seega arvukate sellelaadiliste välismaiste teostega, näiteks Springeri kunstiajalooaga. Dispositsioon ei näita mingeid silmatorkavaid kõrvalekaldu mis tavalisest skeemist. Üldiselt nähtuna on see selge ning ülevaatlik ja võimaldab kergesti orienteerumist. Natuke ebaloomulikuna tundub see, et vene kunst võrreldes teiste euroopa kultuuride kunstiga on kirjeldatud suurimas kokkusurufuses omaette eraldi peatükis raamatu lõpul. Vanem vene kunst ühenduses bütsantsi omaga oleks saanud suurema selguse, kui neid oleks käsitletud koos. Vene arhitektuur peale Peeter Suurt kuulub samuti intiimselt ühte euroopa kunsti arenguga. Renessansiga alates kirjeldatakse eri maade kunsti eraldi omaette, kuna vanemate perioodide puhul arhitektuur, skulptuur ja maal on kõigis mais ühiselt käsitletud. Teatud mõttes on see käsitluslaad õigustatud, kuid side üksikute maade suhtes sealjuures kannatab. Madalmaade, saksa ja prantsuse maalikunst XV sajandil kuulub ju vägagi tihedalt ühte — nüüd kirjeldatakse seda aga eraldi, mitmesugused eripeatükid vahepeal. Ühtekuuluvuse mõttes oleks samuti õigustatud olnud kirjeldada inglise barokk-kunsti kohe peale madalmaade oma ja mitte nii, nagu käesoleval korral, peale saksa oma jne.

Mis puutub käsitlusele, siis oleks soovinud suurema tähelepanu pühendamist eri kunstinähtuste, stiilisuundade vaimsele ja kultuurilisele taustale. Nii kirjeldatakse küll gooti arhitektuuri süsteemi,

kuid mitte selle kujunemist ja eeldusi jne. Erinevate ajastute karakteristikate antakse üldiselt liiga lapidaarselt ja osaliselt väär-mõistmisele viivas vormis. Nii selgitatakse gooti kunsti peamiselt kui antiikse kunsti vastandit — see üksi aga ei selgita kõike ja tõepoolest leitakse vähemalt prantsuse gootikast tähelepandavat antiikiseerivat joont. Manerismi mõistab autor vananenud käsitlese järgi kui dekadentsi. Tema tähendust tugeva vaimesuse väljendajana on vaevalt rõhutatud. Võiks diskuteerida veel mõne teisegi küsimuse üle, kuid on täiesti loomulik, et teoses nagu see, ei suudeta kõike tähele panna ja mõndagi tehakse lihtsamaks kui ta on. Vahel tundub, et autor on mõnd küsimust liiga lühidalt käsitelnud. See on kehtiv näiteks saksa kunsti kohta, seejuures on kõige rohkem kannatanud võib-olla keskaeg. Võib-olla ei tähenda see puudus palju, sest tavalisimad käsiraamatud meil on ju saksakeelsed ja need peatuvad erilise põhjalikkusega just saksa kunstil. Võib-olla on selle tagamõttega ka saksa pildimaterjal siin õigegi kokkusurutuks jäänud.

Tervikuna avaldab töö väga usaldatava mulje. Sageli on autor arvestanud kõige uemate uurimuste tulemusi, niipalju kui neid võib võtta kindlana. Just see põhjalikkus andmete suhtes teeb teose kui käsiraamatu eriti väärtuslikuks. Erapooletult ja asjalikult on autor lähenenud oma ülesandele. Kuid täiesti loomulikult on teatud perioodid, teatud kunstiteosed seisnud autori südamele lähemal kui teised. Neis peatükkides muutub keel elavamaks, karakteristikate isikupärasemalt värvikamaks — see on võib-olla suurimal määral kehtiv prantsuse XIX sajandi maalikunsti kohta, mis kuulub raamatu parimate osade hulka. Väärtuslik on ka see, et eesti kunst, kuigi suurimas kokkusurutuses, käsitlesele juurde on lisatud. On huvitav näha eesti monumente selles laias ajaloolises ühtekuuluvuses.

Lõpuks olgu autorile kiitust avaldatud selle eest, kuidas ta on redigeerinud pildimaterjali. Ta ei ole siin jälginud vana šablooni, vaid on sageli publitseerinud vähemtuntud, kuid tähtsaid kunstiteoseid. See on kehtiv näiteks suure Rembrandti maali kohta (tahvel CXXIII). Samuti on ta kunstiteoste suureformaadilisel esitatud detailidega, joonististega jne. osanud kunsti ennast lasta kõnelda illustratsioonimaterjali kaudu, tehes sel viisil kunstisõbrale raamatu lehitsemise tõsiseks naudinguks. Arusaamine kvaliteedist ja kultiveeritud maitse, mis on andnud oma ilme pildimaterjalile, komplekteerib teksti mõnikord võib-olla liigagi kuivi selgitusi kõige paremini mõeldaval viisil.

Autori vaev ja hool on kandnud head vilja. Lubatagu loota, et seda ilusat kunstiajalugu tõepoolest loetakse ja sageli lehitsetakse arvukates eesti kodudes ja ta sinna oma tee leiab. Nii ei jääks selle tähendus eesti kultuurile ja eesti kunstile mitte väikeseks.

Sten Karling.

Carl Sarap, Vana Narva. Ajaloolise ülevaate kirjutanud Arnold Soom. Kirjastus-osaühing „Kultuurkoondis“, Tallinn 1939, 92 lk.

Teoses antakse arvukate ülevõtete ülevaade Narva ajaloolistest ehitismälestistest ja tähtsamatest vallasmuististest. Et selle linna ehitusajalugu on juba mõni aasta tagasi saanud põhjaliku teadusliku uurimise osaliseks (Sten Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu 1936), siis on piltide valiku teostamisel peale autori enda hea kunstimeele olnud abiks ka tugev teadus-

lik alus. Nii rahuldab teos ka kunstiajaloolast: ülesvõtete kaudu saab küllaltki pidevalt jälgida Narva kui põhjamaade ühe huvitavama barokklinna arhitektuuri arengut, alates üldvaadetest ja lõpetades meisterlike portaalidega, millele lõpuks seltsivad detailvõtted tuulelippudest ja torniosadest. Viimastes on teleobjektiiv osav kasutamine võimaldanud mõndagi näha senitundmatust vaatepunktist. Veelgi laitmatuma pildi oleksime saanud Narva ehitusajaloost, kui mõningate meeletuolupiltide arvel oleks esitatud suuremas formaadis sealseid portaalikunsti. Nii näiteks ei pääse 73. leheküljel antud endise Schwartz'i maja huvitavad portaalivormid küllalt selgelt mõjule. Ka oleks tulnud teose ülevaatlikkusele kasuks end. linnakiriku ees asuvate poodide pildiseeriasse võtmine, mis ehitusajaloolise külje kõrval omavad ka maalilisi vourusi.

Eriti suuri väärtusi omab teos fotokunsti seisukohalt vaadatud. Selles osas on raamat eskujulikuks näiteks, kuidas tuleb valida motiivi, et see peale spetsiaalsete nõuete mõjuks ka kunstiliselt, mille saavutamiseks tuleb tabavalt rakendada ühte teadva vaateperspektiivi ja valgust, nagu see on nii ka maalikunsti. Vaateturga valikul on käesolevas teoses musternäiteks end. Schwartz'i maja pilt (lk. 65). Tavalise registreerimise asemel on käesoleval juhul osavalt pildile mahutatud ka esiplaanil oleva maja nurk, mis laternate ja tüüpilise barokkknaga loob suure pildisügavuse, — samasugusel viisil kui seda tegid maalijad ajastul, mil Narva sai oma kunstipärase ilme. Kuid nii siin kui ka mujal on selliste efektide puhul arvestatud ka teaduslike nõudeid: maalilisusele ja motiiviilule ei ole ohverdatud kunstiteose tervikut, nagu on küllaldaselt määralt osatud valida ka kunstiajaloolase seisukohalt olulist fikseerimispunkti. See on eriti oluline, et tuua ka teaduslike fotodesse kunstipäraselt aktsenti. Viimaselt seisukohalt oleks soovinud vaid üksikute raiddetailide juures vähem varju efekti, kuna antud kujul ei pääse küllaldaselt mõjule peenemad niansid. Et ka ilma lõunamaiste raskete varjudeta saab anda kunstipäraseid ja meie ilmastikule omasemaid vaateid, seda tõendavad ühtlasi, sumedalt varjutatud pildid lehekülgedel 29, 49 ja 76.

A. Soomi kirjutatud tekst on asjalik ja ülevaatlik Narva ajaloo osas. Sellise teose puhul, kus esmajoones on tegemist kunstiväärtuste tutvustamisega, oleks tahtnud tekstis siiski just ehitismälestiste kunstiajaloolist analüüsi. Teksti piltidega sidumisel oleks olnud soovitud, et piltide all oleks antud ehitiste tekkimisaeg, mis oleks võimaldanud vaatlejal paremat orienteerumist. Faktide esitamisel seoses ehitiste kunstiajaloolise küljega on olnud tõhusaks aluseks juba eespool mainitud teos. Väljaspool selle raamatu piire on aga sisse sattunud 92. leheküljel asuva pildi juures segav eksitus. Seal kujutatud reljeefi on nimetatud Narva 1700. aasta lahingu mälestustahvliks. Tõeliselt aga on see Narva linnamuuseumis asuv ese tavaline kaminaplaat, nagu neid mitmesuguste reljeefidega leidub ka mujal Eestis. Nende iseloomulikude hilisrenessansi rakendusunsti toodete peamiseks valmistuskohaks oli aga Põhja-Saksamaa. Seal ei puudu koguni võrdnäiteid Narva plaadile, mille ülemisel väljakul on kujutatud stseen püha Georgiga, alumisel väljakul aga tol ajal eriti armastatud lugu Diana ja Aktäoniga. Nii leidub täpselt samasugune plaat Danzigi Artus-õue eesruumis, kuhu on paigutatud rikkalik Gelzinsky kogu. Seal asuv plaat, nagu Narva omagi, pärineb ligikaudu ajastust 1600. a. ümber.

Kogumulje teosest on aga hea. On tegemist esimese sellelaadse üritusega, mis on andnud suurepärase foto- ja trükitehniliste vahendite abil tippsaavutise. Oleks kõigiti tervitatav, kui meie kodumaa teisedki vaatamisväärsused saaksid sellise tähelepanu osaliseks.

Arm. Tuulse.

Ostbaltische Frühzeit. Herausgegeben von Carl Engel. (Baltische Lande, 1. Band. Herausgegeben von Albert Brackmann und Carl Engel.) Leipzig 1939, X + 498 lk., 277 pilti, 1 mitmevärviline ja 1 ühevärviline kaart.

Möödunud kevadsuvel ilmus trükist esimene köide saksa teadusmeeste Albert Brackmann'i ja Carl Engeli toimetatavast teostesarjast (Schriftenreihe) „Baltische Lande“. Köide kannab pealkirja „Ostbaltische Frühzeit“, s. t. „Ida-balti varaaeg“ ja tema kirjastajaks on S. Hirzel Leipzgis, kuna toimetajaks on juba mainitud C. Engel. Teos, mille kogumaht on natuke üle 500 lehekülje (kvartformaadis), sisaldab 17 kirjutist 14 eri autorilt. Viimastest on ligi pool, nimelt 6 sellised tuntud balti-saksa uurijad, nagu Leonid Arbusow, Albert Bauer, Paul Johansen, Heinrich Laakmann, Paul W. Thomson ja Reinhard Witt-ram. Kuid täpselt niisama palju autoreid on saksa ülikoolide juures teotsevad või Saksast pärinevad jõud, nimelt: Karl Heinz Cla-sen (prof. Königsbergis), Sophie Ehrhardt (uurija riiklikus tervishoiuinstituudis Berliinis), Werner Giere (dots. Königsbergis), Lutz Mackensen (Herderi instituudi prof. Riias, pärit Saksast), Hans Mortensen (prof. Göttingenis) ja Hubert Schrade. Kaks ülejäänud kaastöölisi — dots. Valentin Kiparsky ja prof. T. E. Karsten — on Helsingi ülikooli õppejõud.

Sarja (mida kaante kaunistatud reklaamümbrikul nimetatakse ka koguteoseks) ülesandeks eessõna järgi on: „teenida Balti-maade vaheldusrikka saatuse, nende kultuuri olemusviisi ja nende rahvaste omapära avastamiseesmärki (... der Erschliessung der wechselvollen Geschiehe der Baltischen Länder, der Wesensart ihrer Kultur und ihrer Volkstümer dienen soll). Seejuures peavad kaks esimest köidet moodustama selgesti piiritletud omaette terviku, mis ühtlase kava (Planung) järgi püüab anda kogupildi (Gesamt-bild) ida-balti esi- ja varaaajaloost (Vor- und Frühgeschichte). Sinnapoole vähemalt vihjab ilmunud I köite eessõna paari program-milise lausega. Tegelikult aga kipub, nagu kohe kuuleme, juba see siin vaadeldav sarja algusköide ühest küljest niihästi ajalisel kui ka sisuliselt ületama talle skitseeritud kavas ja pealkirjas määrat-lud piirid, kuna teisest küljest ta kaugeltki ei suuda kavatsatud raami täita ühtlase sisuga. Nii käsitellakse teoses väga mitut oma ruumiliselt suuruselt üksteisest erinevat ala kui ka mitme-suguse ajalise kestusega ajajärku. Raamatu esikaanel kaunistusümb-rikule joonistatud maakaardil ja S. Ehrhardt'i artiklis on peale kolme praeguse Balti riigi — Eesti, Läti ja Leedu — maa-ala kaasa haaratud ka Ida-Preisimaa, kuna Soomest pärinevad kaas-töölised V. Kiparsky, eriti T. E. Karsten neile maadele lisaks oma käsituspiirkonda võtavad veel Soome ning osaliselt isegi Rootsi, Vene- ja Põhja-Saksamaa. Osa kirjutisi piirdub aga ajaloolise Vana-Liivimaa territooriumiga ja mõni spetsiaalartikkel hoopis kitsama maa-alaga või lõpuks ainult Riia linnaga. Kõige väiksema tähele-panu osaliseks saab Leedu, mis jääb enamiku artiklite vaatlus-

piirist hoopis välja. Õieti on spetsiaalselt temale pühendatud kõigest üksainus võrdlemisi lühike ning üldise iseloomuga kirjutus H. Mortensen'ilt, kes käsitleb Leedu maastikku ja asustust varaajaloolisel ajal.

Ajaliselt täidab suuremat osa siinvaadeldavast köitest varaajaloolisse aega kuuluvate küsimuste käsitus. Eelnevat aega puudutatakse mõnevõrra süstemaatilisemalt ainult algusartiklis geoloogilisest seisukohast. See aga on tavaliselt sobivaks sissejuhatajaks mitte vara-, vaid esiajaloolisele ajale. Viimast riivatatakse ainult möödaminevalt siin ja seal, kuna selle inimsoo minevikus kõige pikema ajajärgu arheoloogiline käsitus on täielikult reserveeritud juba trükkiantud II köite jaoks, mis esialgse kava kohaselt pidi ilmuma koos I köitega sarja I osana. Kahtlemata ei ole säärane avaldamisele tulevate kirjutiste paisumisest pealesunnitud hilisem kavamuutus ja juba väljakujunenud terviku lahkamine sugugi kasuks tulnud teosele, vaid just vastupidi: paratamatuks saanud killustamine ja järjekord on ebaloomulik ning metoodiliseltki taunitav. Pole mõeldav, et eraldi järgnev II köide ilma I köites puudutatud küsimuste osalise kordamiseta suudaks anda küllalt teraviklikku üldpilti esiajaloolisest ajast, mida aga, nagu kuulsime, siiski taotellakse. Eriti käib see just nende vahepealsete sajandite kohta, mis mõnes suhtes kuuluvad veel esi-, mõnes teises suhtes aga juba varaajaloolisse aega, millele kõnealuses I köites on suunatud peatähelepanu.

Küllalt ebaühtlane, kõikuv ja kaunis omavolilinegi on see ajaline piir, milleni jõudes eri autorid lõpetavad oma käsitluse. Enamasti katkeb küsimuste jälgimine XIII või XIV sajandil. Kuid on üksikuid artikleid, mis vähemalt osaliselt kaasa haaravad veel XV sajandigi või koguni algaastakümned XVI-st. Peaaegu täielikult hilisemat aega kui köite pealkirjas märgitud „varaage“ jälgib aga R. Wittram'i enesest päris huvitav ning ülevaaticlik lõppkirjutus, mis läbib kogu ajaloolise aja kuni Eesti-Läti liidulepinguni 1. nov. 1923 ja veel hiljem järgnenud Leedu lähenemiseni oma põhjanaabritele.

Nagu juba öeldugi põhjal järeldada võib, leidub kõnealuses köites ka sisuliselt üksteisest väga erineva ulatuse ja ilmega artikleid. Nii käsitletakse üldiste ulatuslikkude teemade kõrval, nagu ülevaade Ida-Balti ala pärastjääaegsest arengust (P. W. Thomson'ilt), ruum ja asustus varaajaloolisel Vana-Liivimaal (W. Gierre'ilt), läänemere soomlased Baltikumis, balti keeled ja rahvad (V. Kiparsky'lt), Eesti- ja Liivimaa varaajaloolisel ajal (H. Laakmann'ilt), Balti kunstiajaloo põhialused (K. H. Clasen'ilt), Balti maad, nende saatus ja nimi (R. Wittram'ilt) jne. ka selliseid kitsamapiirilisi eriküsimusi, nagu vana-germaani keelevara ida-balti maades (T. E. Karsten'ilt), ida-balti rahvaste varaajaloo kirjallikud allikad (L. Arbusow'ilt), Kuramaa elanikud ajaloolise aja alguses (P. Johansen'ilt), Semgale ja Upmale varaajaloolisel ajal (A. Bauer'ilt), sakslaste sisseränne XIII sajandil (L. Arbusow'ilt), saksa kirjanduslugu Vana-Liivimaal (L. Mackensen'ilt) jne. Viimast laadi teemaga kirjutiste hulgas leidub isegi üheleainsale geograafilisele punktile ja ajalisele momendile pühendatud spetsiaalartikkel, nimelt H. Laakmann'i oma Riia linna asutamise kohta.

Nagu näeme, püütakse teoses ida-balti ruumi nn. „varaagega“ valgustada geoloogilisest, asustusajaloolisest, maadeteaduslikust,

keeleteaduslikust, ajaloolisest, kirjandusloolisest ja kunstiajaloolisest seisukohast. Etnograafilise aineistiku käsitlus loomulikult on jäänud II köite jaoks, kus see toimub koos arheoloogiliste küsimuste jälgimisega.

Sisult täiesti erilaadse ning vahest jällegi enim sarja arheoloogilisse köitesse kui siia ajaloolise üldilmega väljaandesse sobiva omaette peatüki moodustab S. Ehrhardt'i artikkel Balti maade ja Ida-Preisimaa rassiteaduse ja rassiajaloo kohta. See on ulatuselt kõige pikem kirjutis kogu köites ning on kahtlemata Saksamaal praeguse režiimi soodustusel õitsele lõõnud ajavaimu ja moevoolu kajastuseks. Et aga meil Eestis kui ka meie lõunapoolseis naaberriikides seda sorti teadust seni veel võrdlemisi vähe on harrastatud, siis on tulemused kaunis küsitava väärtusega ja peaaegu kogu kirjutis on täis mitmesuguseid antropoloogiliste mõõtmiste andmeid ja tabelleid. Mõni väide kõlab mitte ainult omapäraselt, vaid ka väga ebakindlalt, nagu muuseas näiteks (lk. 90) seegi, et Eesti kaguosas asuy eri hõim (besonderer Volksstamm) — setud — pidavat vaevalt erinema nendega kooselavaist venelasist.

Kui nüüd küsida, kas teos pakub suuremat huvi ka eesti ajaloolastele, siis peab seda kindlasti jaatama. Esijoones väärivad meie tõsist tähelepanu balti varasema ajaloo tuntud uurija L. Arbusowi mõlemad juba mainitud artiklid. Esimene neist annab lühikese, kuid seejuures väga selge ülevaate ning hinnangu iga liiki kirjalikkude varaajalooliste allikate ja nende najal kerki-vate olulisemate probleemide kohta. Teine artikkel käsitleb sakslaste sisserännet XIII sajandil, vaadeldes siiafulijaid üksikute seistuste järgi ja seniavaldatud arvamuste alusel, täiendades ning parandades viimaseid ja püstitades uusi küsimusi. Eriti olgu siinkohal mainitud Tartu suure tähtsuse rõhutamine XIV sajandil (lk. 372 ja 373), mil see mandrilinn seisis Lüübekiga elavamas kaubanduslikus suhtlemises, kui mereäärne Riia või Tallinn. Nimelt on Lüübeki arhiivis 1370. aastani selliseid ürikuid säilinud, mis näitavad sugulussuhteid Tartu elanikkudega, tervenisti 28, Riiga aga ainult 7 ja Tallinnaga kõigest 2. Sama aastani määravad oma festamentides summasid Tallinna 10, Riiga 12, Tartu aga 20 Lüübeki kodanikku.

Vahest veelgi enam kui L. Arbusowi artiklid, paelub eesti lugejat P. Johanseni uurimus Kuramaa elanikkude kohta ajaloolise aja alguses. Selles esitatakse uudseid seisukohti, rakendatakse omapäraselt ning omaleiutatud meefodit ja opereeritakse võrdlemisi rikkaliku ajaloolise kui ka keelelise andmestikuga. Lõpptulemusena püstitab autor huvitava hüpoteesi, et ajavahemikus umbes a. 800 kuni 1236, seega 400 a. jooksul, valitses Kuramaal balti päritoluga kurelasi eestlastest, esijoones saarlastest ja liivlastest koosnev ülem-ehk härraskiht, kes oli seal kummutanud endise viikingite võimu ja loonud siis koos alluvate kurelastega omapärase segakultuuri. Et valitsev kiht oli võrdlemisi hõre, siis tabas teda pikapeale samasugune saatus kui idagermaani hõime suure rahvaste rändamise järel ja hiljemini varjaage. Nimelt nad sulasid peaaegu jäljetult palju rohkemaarvuliste alistatute hulka.

Ka H. Laakmanni artiklid pakuvad meile nii mõndaagi, püstitades ja lahendades rea üksikküsimusi kui ka ulatuslikumaid probleeme, eriti asustusajaloo ja Läti topograafia alalt. Küll tundub liiga kategoorilisena tema väide, nagu poleks Riia asutamisel 1201. a. (lk. 350 jj.) ükski kohalik endine asula mingit osa mänginud, vaid sakslased rajanud kõik algusest peale. Ainuüksi Läti

Henriku kroonika vaikimisest ei saa teha nii kindlaid järeldusi. Ka Tallinna suhtes, mille kohta sama kroonika mainib ainult kunagise mahajäetud eesti linnuse olemasolu, on nüüd püstitatud õige tõenäone oletus tema varasemast tekkimisest (vt. A. Süvalep, Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist, Vana Tallinn III, 1939, lk. 48).

L. Arbusowi ülevaadet varaajaloolistest allikatest täiendab L. Mackensen, kes Vana-Liivimaa muude kirjandusliikide kõrval pikemalt analüüsib Liivimaa Vanemat Riimkroonikat. Ta leiab selle väärtuse olevat mitmes suhtes kõrge ning hinnatava.

Mis lõpuks puutub kahte kunstiajaloolisse artiklisse, siis ei näi nad kumbki sisaldavat midagi päris uut, mõningad pisiandmed muidugi välja arvatud.

Kuidas hinnata vaadeldud köidet üldiselt? Nägime, et käsitletud ruumi, aja ja sisu suhtes on ta väga ebahütlane ja et toimetaja kavastavat, kujundavat ning ühtlustavat kätt temas on väga vähe märgata. Peamiselt seetõttu ei saavuta ta allakirjutanu arvates ka oma sihti — anda ühtlane üldpilt — ega õigusta täiel määral oma pealkirja, vaid jääb vägagi lünklikuks ja episoodiliseks. Köite täpsem tiitel oleks pidanud kõlama: „Ülevaateid ja eriartikleid peamiselt varaajaloolise aja kohta ida-balti maades“. Sellisena nagu teos nüüd on „välja kukkunud“, ei suuda ta sakslaste ja saksa keelt valdavate teiste välismaalaste jaoks Eesti suhtes kaugeltki asendada sellist tõelist üldkäsitlust ning koguteost, nagu seda näiteks on „Eesti ajalugu“ I ja II, kuigi on kiiduväärt kombel püütud arvestada ka eesti, läti ja leedu keeles ilmunud uurimuste tulemusi. Iga kord ei näi aga neis keeltes tsiteeritud kirjandus küllaldast kasutamist leidvat — vististi vähese keeleoskuse tagajärjel. Ka väliselt on teos kirju: need poognad, kus leidub pilte, on trükitud kriitpaberil, ülejäänud aga tavalisel valgel paberil. Hind, mis küll pole kaanele märgitud, kuid kirjastuse poolt teatatud, nimelt 40 riigimarka, on õige kõrge. Kõigist puudusist hoolimata ei saa me eespool-mainitud artikleid jätta tähele panemata.

Et nüüd balti sakslaste ümberasumise tagajärjel Saksamaale seisukord põhjalikult on muutunud, siis vaevalt võime veel oodata isegi juba trükkiantud II köite ilmumist. Vististi jääb Balti maade ajalugu edaspidi määravas osas nende põlisrahvaste eneste uurida. Sel asjaolul on loodetavasti see paremus, et siis kaob lõplikult tarvidus ja võimaluski sinse saksa kolonisatsiooni kultuurimissiooni eriliseks rõhutamiseks ning õigustamiseks. Praegu-vaadeldud köide on kahtlemata viimaseid sedalaadi „propagandateoseid“.

R. Kenkmaa.

Stanisław Herbst, *Wojna Inflancka 1600—1602.* (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Tom XIX, Zeszyt 2.) Warszawa 1938, X+194 lk. ja kaart.

Käesolev töö moodustab hinnatava lisandi kasinale Balti sõjaajaloolisele kirjandusele. Mujal¹ ilmunud saksakeelne kokkuvõtte võimaldab tutvuda selle sisu ja tulemustega ka poola keelt mittevaldajail.

¹ Conventus primus historicorum Balticorum. Acta et relata. Rigaie 1938, lk. 380—390.

Töö põhineb esmajoones poola allikamaterjalil, vähem on autor arvestanud rootsi ja balti omi, pidades neist (ehk küll mitte just õigusega) enamikku kasutatavaks sõja seniste käsitlejate poolt.

Autor käsitleb oma teemat loomulikult Poola seisukohast ja pühendab võitlevate poolte tegevuse jälgimisel enamiku ruumi ja tähelepanu poolakaile.

Ainese jaotus on ülevaatlilik ja selge, samuti käsitusviis, mis reedab Poola moodsa sõjaajaloolise kooli esindajat. Nii on püütud arvestada poliitika mõju sõjategevusele ning pööratud väärilist tähelepanu mobilisatsiooni ja varustuse küsimusele — peamiselt muidugi Poola omile. Pearõhk langeb, nagu seda autor ise sissejuhatuses kinnitab, „operatiivse mõttekäigu esitamisele“.

Herbsti käsitusel aastad 1600—1602 moodustavad erilise teraviku Esimese Poola-Rootsi sõja ajaloos, ning ta jagab selle Poola seisukohalt kolme perioodi: 1) vaenlase ofensiivi hilinemise periood (1600. a. sügis ja järgnev talv), mis võimaldas Poolale lõpetada sõda Moldaavias, 2) mobilisatsiooni, kaitse ja kontsentratsiooni periood (sügis 1601) ja periood, milles Poola välja astus terve jõuga. Lõpu moodustab mõlemapoolne kurnatus ja Poola väe lahumine Liivimaalt.

Autori huvi paelub eriti kolmas periood — Zamoyski ofensiiv, mille ettevalmistusele, käigule ja tulemustele ta pühendab enamiku tööst. Sel puhul esitatud uudsed vaated ja arvamused ei tundu siiski iga kord olevat küllaldaselt põhjendatud nende originaalsusele vaatamata.

Autori põhiteesiks on, et arvestades tolle aja siseolude ebastabiilsust ja välispoliitilist olukorda, nõudsid Poola riigihuvid sõja võidukat lõpetamist võimalikult väheste vahenditega kiirema aja jooksul, — soovivatult ainsa retkega. Selle nõude teostatavust põhjendab autor Jürgen Farensbachi poolt Sigismund III-le 9. XII 1600 saadetud sõjaplaaniga („*Consilium de bello Livonico*“). Nimelt soovib selles Farensbach kuningale, arvestades seniseid kogemusi (vaenlase väe taktikalist alaväärsust), värvata ainult 6000 meest häid sõdureid, ühepalju jala- ning ratsaväelasi. See vägi oleks pidanud marssima, pööramata tähelepanu vaenlasest vallutatud kindlustele, otse Eestimaale. Farensbachi arvates oleks võinud sundida vaenlast otsida otsustavat lahingut, mis oleks andnud kiire lahenduse (muidugi Poola kasuks). Tuli oodata siiski ka vaenlase hoidumist lahingust ja välivägede paigutamist kindlustesse — seega passiivset vastupanu. Sel juhul oleks piisanud vaenlase poliitilise ja operatiivse baasi, Tallinna vallutamisest ja siis, raiskamata aega teiste kindluste võtmisega (jätud enese hooleks, langevad need varemini või hiljemini ikkagi), mööda jääd minna Soome. Plaanil lõpliku õnnestumise eelduseks oli oma sõjalaevastiku loomine.

Autori arvates oli see plaan kahtlemata väga julge, kuid rajatud reaalsemaile antuile — suurepärasele terrääni ja vaenlase ning ühtlasi oma (s. t. Poola) finantsiliste võimete tundmisele, oleks see olnud otseselt teostatav ja sihitud kiirele ja otsustavale lahendusele². Veelgi vaimustavama hinnangu annab ta plaanile töö saksakeelse referaadis, nimetades seda julgeks, ehtsalt vana-poolaliseks ja napoleonlikuks³. Nii oleks siis autori arvates Lääne- ja Kesk-Euroopas

² Kõnesolev töö, lk. 70—71.

³ Conventus etc., lk. 389.

sõjalise kooli saanud ning peaaegu ainuüksi sakslastest koosnevaid väeühikuid juhtinud, poola keelt mittevõlvav liivimaalane Farensbach olnud vana-poola sõjaliste traditsioonide kandjaks ja arendajaks.

Zamoyski võtnud küll üle Farensbachi plaani elemendid, kuid seadnud üles teise kontseptsiooni — sõjaretke 20 000 mehega ja linnuste süstemaatilise piiramisega. Kui vaenlane ei nõustuks väli lahinguga, pidi sõda seega paratamatult kestma mitu aastat ja nõudma rahasummasid, mida Poola riik oma tollaegses olendis ei suutnud anda. Zamoyski kohastanud seega ainult mehaaniliselt Stephan Báthory Moskva sõdade šablooni, mis oli võõras Poola sõjakunstile ja tol ajal ei võinud võitu tuua.

Sugugi rahul ei ole autor samuti Zamoyski juhtimisega sõja ajal, criti kaotatud kindluste taasvõtmisega otsese piiramise kaudu, jätab aga kahjuks mainimata, kuidas seda oleks tulnud teha kaudsel teel. Zamoyski retke tulemused — suure osa Eesti- ja Liivimaa vallutamine — ei rahulda teda, sest lõplik võit — rootslaste väljatõrjumine Soome lahe lõunarannikult — jäi saavutamata.

Vaevalt saab nõustuda täiel määral eeltoodud mõttekäikudega. Tundub, et autor ei ole jõudnud täiele selgusele Liivimaa sõjateatri omapärasusest. Eessõnas antud Liivimaa sõjalise situatsiooni ülevaade ei anna sellest igatahes rahuldavat kujutlust. Samuti ei näi autor omavat küllaldaselt ülevaadet XVI ja XVII sajandil Baltimail aset leidnud sõdade käigust. Vastasel korral oleks kujunenud tema arvamine Farensbachi sõjaplaani realiseeritavusest arvatavasti mõnevõrra erinevaks üldtoodust. Viidet selleks oleks ta leidnud juba Korhoneni töös⁴. Paratamata oleks selle tulemuseks olnud ka Zamoyski kui väejuhi tegevuse ja saavutiste teissugusem hinnang. Üksikasjadesse laskumist keelab siinkohal ruum.

Tuleb nentida, et käesolev töö annab osalt uue materjali alusel kujuka ja selge, kuid mõnevõrra ühekülgse ja subjektiivse pildi Esimese Poola-Rootsi sõja algaastate vaheldusrikkast käigust. Töö kasutamist hõlbustab koha- ja isikunimede register. Muide on kohanimed töös antud eesti ja läti kujul, kusjuures esmakordsel mainimisel on lisatud nende saksa- ja, kui need olemas, ka poolakeelsed vasted. Lõpus leiduv koloreerimata sõjateatri kaart on kahjuks vähe ülevaatlik ja tehniliselt mitte laitmatu.

E. Tender.

Eesti Vabadussõda 1918–1920, II, Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarfeaduslik väljaanne, Tallinn 1939, 568 lk.

Teise ning viimse kõite ilmumiseiga on Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt väljaantav Vabadussõja ajalugu viidud lõpule. Teine kõide algab peatükiga riigikaitse korraldamisest pärast kodumaa vabastamist vaenlasest, millele järgnevalt allutatakse vaatlusele sõjategevuse üleviimisega vaenlase territooriumile seoses olevad operatsioonid, nimelt vene Põhjakorpuse Petrogradi operatsioon, Pihkva vallutamine, Põhja-Läti vabastamine, pealetung Võru alt Jakobstadti ja Landeswehri sõda. Seejärel vaadeldakse kaitselahinguid Ingeris ja meie vägede tegevust Pihkva–Irboska piirkonnas ning Läti idapiiri kaitsemisel. Õige üksikasjalisele ülevaatele üldisest olukorrast sõjasügisel järgnevalt kirjeldatakse Loodearmee peale-

⁴ Puolan puolustussoita Liivinmaalla v. 1600—1601 (Historiallinen. Arkisto, X), Helsinki 1937, lk. 33—36.

tungi Petrogradile ja sõjategevust Põtalovo ja Ostrovi suundadel ning Bermond-Avalovi vastu. Viimseteks osadeks on lõppvõitlused Viru rindel, rahu sõlmimine ja sõjaväe üleminek rahuaegsele korrasolele ning lõpuks üldine kokkuvõte.

Üldiselt teine köide jagab täiesti esimese laadi ses mõttes, et võrdlemisi rohkesti on ruumi pühendatud otseselt mitte lahingutegevusliikude asjaolude vaatlemisele. Teise köite üheksast peatükist neli ehk vastavalt käsitlusest veidi üle kahe viiendiku on antud poliitilistele, majanduslikele ja organisatsioonilistele küsimustele resp. üldisele kokkuvõttele. Võib-olla seetõttu rindetegevust käsitlevad osad tunduvad liiga kokkusurutult konseptiivsed. Igatahes on ilmne, ja seda veel enam heites pilku tagasi esimese köite koostisele, et Vabadussõja Ajaloo Komitee ei ole tahtnud piirduda Vabadussõja operatiivse ja taktikalise kirjelduse esitamisega, vaid on oma ülesande piirid seadnud eesmärgi kohaselt, anda võimalikult terviklik ülevaade iseseisvuse saabumise ajastu kohta, silmas pidades ja liites sündmuskäigu lõpptulemuse, iseseisvuse saavutamise ja kindlustamise poole suunduvaid mitmesuguseid üksikelemente, kusjuures pearõhk on sõjalise külje vaatlemisel. Tuleb märkida, et eri elementide, nagu sisepoliitiline ja välispoliitiline olukord, tagala korraldamine, seisukord Vene kodusõja rindel jt. liitmine faustaks sõjasündmustele on toimunud oskuslikult, käsitluse arendamine nii sõjasündmuste kui teiste asjaolude vaatlemisel toimub ühtlases rütmis.

Suure hulga andmestikulise materjali esitamise tõttu tundub võib-olla liiga vähe ruumi jäänud olevat selle analüütilisema hindamise jaoks ja käsitlust võiks seetõttu iseloomustada mõningal määral ülelibisevalt jutustuslikuna. See asjaolu on siiski täiesti kokkukõlas teose kavatsatud populaar-teadusliku põhilaadiga, sest kogu teose tema olevaski ulatuses (kokku kaks köidet ca 1100 lk.) läbilugemine ja sisu mõnesugusel määral omandamine nõuab vähemkogenud lugejalt teatavat pingutust. Rahuldades tingimata asjahuvilise vajadust orientatsiooni ja küllaldaselt üksikasjalise ülevaate saamiseks käsiteldavast ajajärgust koos tema mitmesuguse eriküsimustega, sobib teos asjatundlikumalegi lugejale käsiraamatuks üksikasjade korduval järelevaatamisel.

Nendele nõuetele vastutulekuks käsitelu on vajalikult ümmargune kõigi oluliste asjaolude arvestamises. Allakriipsutatavalt asjakohased on ülevaated riigikaitse üldisest organisatsioonist, tagala korraldamisest, varustusküsimusest, samuti lõppkokkuvõte. On arvestatud vajaduse piirides vastaspoolte olukorda ja tegevust, mille valgustamiseks on juurde tõmmatud vastavaid allikaid. See väldib hädaohu sattuda ebaülevaatlikku ühekülgsusse. Ajastu olulisemad sündmused on dokumenteeritud pildistatud või trükitud tekstidega. Nagu esimene köide, nii vaatlusalunegi paistab välja ülevõtete, skeemide ja õhufotode rohkuselt, millele veel lisandub rikkalikult registreid, ajaarvude tabel ja suurem sõjateatri ülevaatekaart.

Vaieldavaid asjaolusid, mis enesel peatumist nõuaksid, leidub vähe; esitatagu neist järgnevad.

Landeswehri sõja, mida põhjustatult nimetatakse Vabadussõja kõrgpunktiks (lk. 430), kohta antakse vajaliku põhjalikkusega hulk üksikasju, mida ka lähemalt vaadeldakse ja selgitatakse, kuid seejuures puudub teatav puänteerimine, mis selle iseenesest tervikliku operatsiooni käsitelule annaks üksikelementide suurema kokku-

kõla. Ka oleks tulnud rohkem esile tõsta seda erilist, mis seda sõjakäiku meie üldsuses kandis ja mida ta rahva kujutluses omas, nagu seda tunnetasid ka osavõtjad ise. Ei tahaks samuti nõustuda mõningate üksikasjade proportsioneerimisega. Nii Kalevlaste Maleva teiskordset Skangali vallutamist 22. VI mainitakse ühe reaga (lk. 166); ometi olid võitlused Skangali pärast päeva verisemaid ja otsustavamaid episoodide, kus väeosa kaotas rivist väljalangenu-tena 62 meest, mis teeb suure profsendi väeosa võrdlemisi väikesest võitlevast koosseisust (vrd. N. Reek, Lemsalu-Roopa-Võnnu-Ronneburgi lahing 19.—23. VI 1919. a., Sõdur 1928, lk. 170 j.). Vastaspoole plaanide dateerimiseks oleks soovitav olnud võimaluse korral R. v. d. Goltzi venna kirja daatumi esitamine (lk. 127). Kokkuvõtlikke arvulisi andmeid tahaks näha mobiliseeritute jaotuse kohta väekoondiste, väeosade ja asutiste järgi. Kohati tundub lahinguline koosseis liiga väike, võrreldes mobiliseeritute üldarvuga. Mõningates üksikasjades ei ole teksti andmed küllaliselt kokku-kõlastatud. Nii lk. 51 räägitakse Ajutise Valitsuse korraldusest 12. maist, kuna tegelikult Ajutise Valitsuse asemel juba 8. maist saadik eksisteeris Vabariigi Valitsus (vrd. lk. 27). Soome parlamendi seimiks nimetamine (lk. 390) ei ole põhjendatud. Et lk. 187 rahvuslik valitsus mainitakse Liibavis võimule tulnud olevat 27. juulil, on nähtavasti trükiviga (peab olema juunil), samuti kui Eesti-Läti 21. juuli 1919. a. lepingu asetamine 21. juunile lk. 323. Lk. 428 on arv 591180 eksitavaalt ühe koha võrra suuremana näidatud.

Toodud korrektiivid ei oma kaalu kogumule hindamises. Teos on õnnestunud ja jääb sellisena püsivalt tähtsaks etapiks Vabadus-sõja historiograafia ajaloos.

Lemmit Mark.

Hans Kruus, Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1939, 246 lk.

Jakob Hurda sajas sünnipäev on edukalt algatanud tema kui rahvusliku ideoloogi *aere perennius* monumendi haljastamist. Seni on Hurda osa ärkamisaegse avaliku tegelase ja poliitikuna jää-nud peamiselt üldkäsitlese raamidesse ja sedakaudu teatava mää-rani tema kui filoloogi ja folkloristi aupaiste varju. See on mui-dugi sellega seletatav, et Hurda viljakam tegevus filoloogina ja folkloristina algas alles siis, kui ta oli avalikkusest tagasi tõm-bunud oma Peterburi koguduse ja sealse eesti seltskonna piiri-desse ning kabinetirahusse. Ja olukordadest endist on juba tin-gitud, et Hurda kui keelemehe, rahvaluule uurija ja „vanavara aidamehe“ tegevus esineb meile nagu avatud raamatuna. Ta tegevus ärkamisaegse rahvamehena ning eestluse asja eest võitlejana tuleb aga veel niioelda välja veerida ta elutöö kontsept-lehekülgedelt. Selle abistamiseks on ühe vahendina värskelt saabunud Jakob Hurda kõnede ja avalikkude kirjade valimiku väljaanne prof. H. Kruusi asjatundlikust redigeerijasulest.

See valimik esitab süstemaatselt koondatult Jakob Hurda vaim-est pärandist tema rahvuslik-ideoloogilisi ja -poleemilisi ning päeva-poliitilisi sõnavõtte, samuti ka rahvusteaduslikel töömail kaastööd ja üritlikkust propageerivaid üleskutseid, näit. vanavara kogumi-seks jne. Siia on koondatud 6 kõnet, neist 3 esmakordselt trüki-tuna, 5 avalikku kirja ja 3 üleskutset. Valimik on varustatud redigeerija poolt saatesõnaga, milles selgitatakse peale muu edit-sioonilisi üksikasju. Sellele järgneb saatesõnas „orienteerivaks sisse-

juhatuses⁴ nimetatud 26-leheküljeline kirjutis „Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele“. See on valimikus esitatud ainese peaaegade kokkuvõtlikuks ülevaateks. Hurda käekirjast on toodud näiteid kahel leheküljel. Mõlemad on võetud valimikus esitatud kõnedest: esimene laulupeo kõnest 1869, teine Helme väljasõidul 1870. a. peetud kõnest. Raamatu kasutamist hõlbustab nüüdsest kirjakeelest erinevate ja murrakuliste sõnade seletus, samuti ka isikunimed ja märksõnade register.

Editsiooniliselt on teose toimetaja jäänud truuks sellele viisile, mida ta on rakendanud juba varemini oma dokumentide-krestomaatias „Eesti ajaloo lugemik I—III“, eriti just selle viimases köites (Tartu 1929). Nimelt on eestikeelseis palades jälgitud võimaliku täpsusega algteksti, tehes parandusi ainult ilmsete trüki-vigade puhul, samuti interpunktsioonis „ainult vähesel, väga selgeil ja farvilikel juhtudel... eeskätt koma puhul vastavalt autori enda tarvitamisviisile ja mõtte selguse huvides“ (lk. 6). Et redigeerija muide kasutab selgitavateks märkmeteks peale lühida sissejuhatuse iga teksti alguses ka veel joonealust aparatuuri, siis oleks küll võinud tekstist täiesti täpselt kinni pidada ja need vigased juhud seal õiendada ning tarbe korral täpsemalt kommenteerida. Mis puutub aga neisse kolme saksakeelsesesse kõnesse, mida „kirjastuslikel põhjusil“ ei saadud avaldada saksakeelsete originaalide järgi, vaid tõlgetena, siis oleks olnud väga soovitav need tuua raamatu lõpul lisana ka originaaltekstide järgi. Sellega oleks teose kasutatavus teaduslikult aina võitnud, mis nüüd peab valjult võttes piirduma ainult eestikeelse algupäraga tekstidega.

Et editsioon on teostatud valimiku põhimõttel, siis oleks saatesõnas olnud kasulik mainida, mitme kõne ja avaliku kirja hulgast valimik on tehtud ja kui palju kõnesid, avalikke kirju ja artikleid Hurt olevalil andmeil üldse on pidanud ja kirjutanud rahvuslikel ning rahvuspoliitilistel teemadel. Asetades seda küsimust pole muidugi mitte avaldatud väikesimatki kahtlust, et valimikku on võetud ainult kõige olulisemad ja ilmekamad Jakob Hurda vastavasialised mõtteavaldused.

Editsioonitehniliselt on teose toimetaja rakendanud peamiselt neid printsiipe ja meetodilisi võtteid, mida ta kasutas J. Hurda 1869. a. laulupeokõne esmakordsel üllitamisel „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932 (lk. 44 jj.). Sellega on käsikirjade eriredaktsioonid, parandused jne. üsna korralikult edasi antud. Ei ole täiesti arusaadav ja kahjuks redigeerija ei nimeta ka ise lähemalt, missugused olid need trükitehnilised põhjused, mis sundisid eelmainitud laulupeokõnes redigeerijapoolseid joonealuseid märkmeid numbritega osutama, kuigi kõigis järgnevais on kasutatud tähekest. Soovitav oleks olnud selleski läbi viia ühtlus. Kuid see ja teised editsioonitehnilised pisipuudused, kaasa arvatud ka trükivigade ning interpunktsiooni parandused Hurda tekstides, ei kahjusta siiski oluliselt kõnesoleva valimiku väärtust. Muidugi oleks ju küll neid vältides teose teaduslikele nõuetele vastavuse kraad kujunenud suuremaks. Kuid ilmsesti tuleb neist osa panna kirjastuse arvele.

Nii sissejuhatuseks mõeldud orienteeriv ülevaade Hurda pärandist eesti rahvuslikule mõttele kui ka kommenteerivad märkmed on kirjutatud endastmõistetava eruditsiooni ja sõnastusliku pädevusega. Trükivigu on käesoleva kirjutaja märganud üheainsa: „keoses“ pro „seoses“ (lk. 28).

Oleme taas rikastunud ühe väarika raamatu võrra. Koos saate

sõna autoriga võime mõõnda, et see on lektüür, mis vääriks lugemist ilma tähtpäevatagi, mille tähistamiseks oli mõeldud selle elustamine.

H. Rebane.

E. Blumfeldt & N. Loone, Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917. *Bibliotheca Estoniae historica MDCCCLXXVII—MCMXXVII*. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised VIII. *Academicae Societatis Historicae Scripta VIII*. Vihk IV.) Tartu 1939, lk. 433—632.

Käesoleva ajakirja 1937. a. nr. 4-ndas allakirjutanu poolt vaatlusel olnud „Eesti ajaloo bibliograafia 1877—1917“ vihkudele I—III on nüüd lisaks ilmunud vihk IV. Sellega on lõpule jõudnud monumentaalsemaid teoseid eesti eriteadusliku bibliograafia alalt ja ühtlasi suurejoonelisemaid ja püsivama tähtsusega Akadeemilise Ajaloo-Seltsi üritusi. See suurteos astub väärikalt välismaade ajalooliste bibliograafiate hulka, sest selle koostamisel on rakendatud kõige otstarbekamalt tehnilisi nõudeid. „Eesti ajaloo bibliograafia“ ainesniku ulatust tõestab seegi asjaolu, et siia kuulub kogusummas 14 256 kirjutist ja et selle kogumine, mis seisis peamiselt tiitelmaterjali väljakirjutamises ja järjestamises, kestis tervelt 15 aastat. Selle kallal töötas terve rida ajaloolasi, kuna väljaandjatena esinevad mag. E. Blumfeldt ja mag. N. Loone. Viimase surma järel võttis redigeerimise töödest osa pr. mag. Leida Loone, kes koostas täielikul kujul ka registri.

Vaadeldes nüüd „Eesti ajaloo bibliograafia“ viimast vihku, leidub siin üle 4000 tiitlikirje genealoogia ja biograafia alalt ning alfaabeetne register. Viimane jaguneb omakorda kahte ossa: A — autorite register, kuhu on koondatud kõik autori nime või nimetähtede, initsiaalide all avaldatud kirjutised; B — anonüümsete kirjutiste register. Nagu see meie kataloogides on kujunenud kombeks, väljudes praktilistest lähtekohtadest, on ka „Eesti ajaloo bibliograafia“ registrites eesti- ja soomekeelsed tiitlid järjestatud esimese sõna järgi, teosed teistes keeltes aga esimese substantiivi järgi. Ei esine üldse üldse substantiivi, siis saab mõõtuandvaks ka muis keeltes esimene sõna.

Anonüümsetena ilmunud ja initsiaalide all avaldatud teoste autoreid on avastatud selles ulatuses, kuivõrra oldi täielikult kindel isiku idententsuses. Ja peab kahjuks küll toonitama, et osa ka eestikeelsete kirjutiste autoreid jäävad väiesti tundmatuks. Anonüümsete teoste ja pseudonüümide üldleksikone ei ole meil ka veel! Retsensioonid asuvad iga autori teoste loendi lõpus ja ka anonüümsete teoste registris loendatakse tähtsamate arvustuste pealkirju.

Mis puutub ainesnikku ja tiitlikirjesse käesoleva vihu esimeses, n.-ö. teksti osas, siis on siingi taoteldud täielikkust ainesniku valikus ja täpsust kirjes samas ulatuses, nagu seda konstateerisime eelmiste vihkude suhtes. See osa — biograafiline — on kasutajaile tähtis, veelgi tähtsam kui esimeste vihkude bibliograafia osakonnad, kuna uurijad oma kirjutistes favaliselt võimaldavad kas kirjanduse ülevaadetega või tsitaatidega eriküsimuse elnevat bibliograafiat. Biograafiad ja nekroloogid aga on laiali pillatud osaliselt ajalehtedes, ja tihtigi sellistes, mis on raskesti kättesaadavad.

Biograafiad on järjestatud isikute nimede tähestikku, kuna nende autorid on esile tõstetud sõrendatuna. Ebareeglipärasusi

esineb siin ainult eranditena, nagu nr. 10 307 BZ [Berkholz, Ar] pro tavalise B[erkhol]z, [Ar] asemel.

Siirdudes registreite juurde, häirib siin üksikuil juhtudel ühe ja sama autori teoste alfabeedist väljalangemine, nagu Arne, T. J., 1. Vikingakolonier. 2. Verkehr d. Vikinger. 3. Sveriges förbindelse pro 3. 2. 1. Olulisem aga on ebaühtlane põhimõtete rakendamine tähestikulisel järjestamisel. Nõnda on A. Bergengrün'i Gesch(ichte) Fellins paigutatud reeglipäraselt „Geschichte“ alla, kuna F. Amelung'i Gesch(ichte) Fellins esineb „Fellins“ all; on teisiigi selliseid ebajärjekindlusi, nagu F. Amelung'i „Kulturhist(orische) Studien“ ja „Culturhist(orische) Miscellen“ on paigutatud erinevalt „Kulturhistorische“ ja „Miscellen“ all. Anonüümsete registris on „Allgemeine D(eutsche) Biogr(aphie)“ asetatud „Allgemeine“ alla, kuna muukeelse teosena peaks ta koha leidma esimese substantiivi järgi, milleks on „Biographie“. Kuid need on bibliograafi poolt väljanõpitud erandjuhud ja nad ajaloolast ei häirigi.

„Eesti ajaloo bibliograafia“ on tähtsamaks käsiraamatuks *in saecula saeculorum* mitte ainult eesti vastavatele asutistele ja humanitaaralal teotsejaile, vaid seda kasutavad tagajärjekalt ka välismaade ajaloolased, eriti läti, rootsi, vene, saksa ja soome omad.

Fr. Puksoo.

Varia.

Paul Johansen, Johann von Hilten in Livland. Ein franziskanischer Schwarmgeist am Vorabend der Reformation.

Leipzigis Karl W. Hiersemann'i kirjastusel ilmuv „Archiv für Reformationgeschichte“ toob oma tänavuses, 36. aastakäigus (vihk 1/2), lk. 24—50 ülalmainitud artikli äsja koos ümberasujatega Saksamaale siirdunud Tallinna senise linnaarhiivari sulest. Kirjutis pakub rea uudseid andmeid ja mitu nende najal tehtud huvitavat oletust 1464.—1477. a. Eestis teotsenud ja viimaks ligi 25-aastase vangistuse järel Saksamaal Eisenachis 1500. a. paiku surnud salapärase frantsisklase Johan Hilteni kohta. Teatmed Hiltenist olid seni väga napid ja väheütlevad. P. Johansenil on õnnestunud neile 1934. a. Lüübecki linnaarhiivist ühe sinna edastatud Tallinna protsessi materjalidest leida olulist lisa. Oma otsinguid on autor pärast jätkanud kodus Tallinna linnaarhiivis ja trükitud kirjanduses. Kogutud andmete najal on nüüd võimaldunud saada kaunis täielik ülevaade Hilteni välisest elukäigust Vana-Liivimaal ajavahemikus 1463—1472, kuna tema sellele eelnenud noorusaastad ja järgnenud eluperiood, eriti pikk vangipõlv Weimari kloostris on peaaegu endiselt jäänud tumedaks.

Hiltenit on omal ajal peetud reformatsiooni eelkäijaks ja evangeeliumiõpetuse pooldajaks. Ses mõttes tundis tema vastu huvi isegi Martin Luther noores eas. Nagu aga juba varemini selgitatud ja nagu P. Johansen veel kord kinnitab, on see vaade siiski osutunud õige küsitavaks: Hilten ei olnud tõeliselt mingi ketser, vaid ta elas, mõttes, kirjutas ja suri õigeuskliku katoliiklasena. Nii väidetakse ühe eelmise uurija (L. Lemmens'i) poolt, ja see jätab vähe võimalusi kahtlusteks. Et Hiltenit siiski kuni elulõpuni ligi 25 a. jooksul vangis hoiti, selle peapõhjuseks oletab P. Johansen tema kuulumist 1471. a. vägivaldselt tagandatud ja hiljemini surmatud ordumeister Johan Wolthusen van Herse lähemate ning trüimate pooldajate hulka. Seejuures ei saa eitada asjaolu, et Hilteni ümber, kes osanud jutlustada otse „inglikeeltega“, oli Tallinnas kogunenud teatav suletud ring

salajasi õpilasi. Need kuulunud aga kõik linnakodanikkude ülemkihi — raehärrade kui ka maa-aadli hulka. Lihtrahva ja laiemate hulkadega ei olevat aga Hiltenil tekkinud mingit kontakti.

Väga huvitavad on P. Johanseni käsitluses esiletoodud poliitiline olukord ja kultuurilooline taust kõikide oma konkreetsete üksikasjadega ja põnevate sündmustega. Nende najal võimaldub meil lähemat pilku heita Tallinna ellu 1470-ndail aastail.

R. Kenkmaa.

Der Bolschewismus und die baltische Front. (Baltische Lande, 4. Band, 1. Lieferung. Herausgegeben von Albert Brackmann, Carl Engel, Reinhard Wittram.) Leipzig 1939, 104 lk., 2 kaarti.

Kõnesolev teos on välja antud Riia vallutamise (22. V 1919) 20. aasta-päeva tähistamiseks ja on esimeseks andeks seeriast, mille ülesandeks on valgustada Maailmasõja ja sellele järgnenud aegu. See anne sisaldab kuus täiesti erineva suurusega artiklit kuelt autorilt. Et teos on propaganda-lise iseloomuga ja kokkukõlla viidud Saksa endise orientatsiooniga (olles sügavasti enamlastevaenuline), siis on ta nüüd mõnevõrra anakronistlikuks muutunud, sest vahepeal on teatavasti toimunud Saksa lähenemine enamlikule Venemaale ja sakslaste lahkumine Baltikumist.

Üldiste joontena ilmnevad teoses halisemised Saksamaa kaotuse pärast Maailmasõjas ja baltisaksluse domineerimise nurjumise pärast Baltimaal ning mittedaksa ajalooallikate vähene kasutamine. Väljaande paremateks artikliteks tuleb lugeda Herderi instituudi professori dr. Kurt von Raumeri „Zwischen Brest-Litowsk und Compiègne: die deutsche Ostpolitik vom Sommer 1918“ ja major Gunther Frantz'i „Die strategische Auswirkung des 22. Mai 1919 an der Gesamtfront des Bolschewismus“. Nendest on esimene keerulise ja raskepärase sõnastusega ning esineb palju pikki ja komplitseeritud lauseid. Teine on selge, ülevaatlik ja võrdlemisi erapooletu, kuigi mõni väide on täiesti vastuvõtmatu (näiteks lk. 104 „...die Geschichte beweist, dass deutsche Kultur den Völkern im europäischen Ostraum Glück und Wohlstand gebracht hat“).

Reinhard Wittram'i kirjutises „Zur Geschichte des Winters 1918/19“ pakuvad huvi „Landeswehr'i“ loomisega seoses olevad asjaolud ja artikli lõppu lisadena paigutatud sellekohased jt. dokumendid. Landeswehri end. juhataja Alfred Fletcher'i lühike (4 lk.) artikkel „Das Wesen der baltischen Kämpfe von Frühjahr 1919“ ei paku midagi uut. Jagatakse muide suurt kiitust Landeswehrile ja põhjalikku sõimu vastastele. Burchard Sielmann esitab instruktiivse kirjutise juures „Die Frontberichte der „Libauschen Zeitung““ (27. I — 24. V 1919), mis ühepoolsete teadetena ei paku laiemat huvi. Läti poliitikat 1919. a. kevadel püüab valgustada baltisaksa seisukohalt Helene Dopkewitsch kirjutises „Zwischen Libau und Riga“, esitades üsna koguka valiku ajaloolist materjali ilma põhjalikuma analüüsita. Mõnel kohal ilmneb koguni segav ja rõhutatud tendentslikkus (näiteks lk. 69 lauses: „Die Letten waren sich der Überlegenheit des baltischen Deutschtums wohl bewusst“ jms.).

—r.

Vastutav toimetaja: **O. Liiv.**

Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts**

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1940.

